

Jókai Mór versei Nagy Bellához

ReTextum · 15

sorozatszerkesztők

HEGEDÜS BÉLA

VADERNA GÁBOR

alapító sorozatszerkesztő

LABÁDI GERGELY

Jókai Mór második feleségéhez, Nagy Bellához számos költeményt írt, amelyek közül néhány közlésre került egykorúan különféle periodikákban, azonban a versanyag a maga teljességében, önálló kötetként ezidáig nem jelent meg nyomtatásban. Jelen kiadvány, amely hatvanhat verset tartalmaz, először teszi teljes egészében hozzáférhetővé az olvasók számára Jókai szerelmes verseit. A kísérőtanulmány és a jegyzetapparátus mellett, hogy feltárja a kései Jókai-líra jellegzetességeit, az író és a színésznő kapcsolatának és házasságának alakulását is nyomon követi, valamint a Jókai család mindennapjaiba is betekintést enged, rekonstruálva az utolsó öt év korábban javarészt ismeretlen kronológiáját.

A *reciti kiadó* ReTextum című könyvsorozata szövegeket közöl. A szerkesztőség és a sorozatszerkesztők koncepciója szerint egy adott szöveg kritikai igényű újra- vagy első közlése nem egy elvárt lépést jelent az ideálisnak feltételezett szövegállapot felé, mivel azt gondoljuk, hogy nincs egy ideális szövegállapot. A sorozatban megjelenő szövegek is csupán szövegváltozatok. Szándékaink szerint egy adott pillanat szakmai kritériumai alapján a legjobbak.

Jókai Mór versei Nagy Bellához

Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérőtanulmányt írta

FÜLÖP DOROTTYA

reciti
Budapest
2025

A sajtó alá rendező kutatásait a Kulturális és Innovációs Minisztérium
ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának
a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapja,
a kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Lektorálta
SZILÁGYI MÁRTON

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2064-728X
ISBN 978-963-672-027-8
978-963-672-028-5 (pdf)

Kiadja a *reciti*,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet
► www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó Jókai Mór öregkori verseinek kiadásához (<i>Szilágyi Márton</i>)	9	
Jókai szerelmes: A Nagy Bellához írt költemények keletkezése és utóélete	13	
Versek	37	
1. Karácsony estén 1902	39	179
2. Virágos fa	40	182
3. A délibáb	41	183
4. Mikor beteg vagy	42	184
5. Arczképed előtt	43	184
6. Bella 23 – Bellának huszonharmadik születésnapjára	44	187
7. Bella névünnepére. 1904. január 4.	47	189
8. Tündérhangverseny	49	199
9. Tánczolunk	50	200
10. Nagypénteki hangulat 1904 – Bellámhoz	51	201
11. Harmadik évfordulón – Bellához	52	203
12. A kolozsvári nap	53	217
13. A mikor én beteg voltam	54	223
14. Hetvenhatodik születésnapomon	56	228
15. Arczképeid közt	57	230
16. Ötödik évfordulón	59	239
17. A konyha	60	241
18. „79”	61	250
19. Ismét mellettem vagy... ..	63	254
20. Jó barátnénk emlékére	64	255
21. Idegenben	66	259
22. Párisban	67	260

23. A Medúza	68	272
24. Tanítvány és tanító	69	288
25. Bellához	70	291
26. A kortesdal – Ballada	71	295
27. Harmadik évfordulón – Bellámnak	73	297
28. Nagy úr vagyok!	75	299
29. A pápa halálhírére – Bellámnak	77	305
30. A Kenyér Báiban	78	307
31. Az ötödik évfordulón	80	311
32. Mi vagy Te és mi vagyok én?	82	313
33. Béke angyala	83	314
34. Az én paradicsomkertem	84	317
35. A rózsza ág – Jókai Mór Bellának	86	325
36. Tengerparton	87	326
37. A visszanyert ékszer	89	327
38. Karácsony estéjén – Bellának	90	327
39. De van ördög	93	330
40. Születésnap virágok	95	335
41. A nizzai virágcsata – Bellámnak	96	337
42. Napimádó vagyok	97	340
43. A versenypályán	100	344
44. A letört rózsafa	101	346
45. Mikor rám haragszol	103	349
46. Megbántás	105	350
47. Rózsza, rózsza!	106	351
48. Bella névnapjára	107	352
49. „El fogom feledni”	108	353
50. Bellámnak – Huszonnegyedik születésnapjára	110	355
51. Szent testvérszeretet	111	358
52. A vakandok	113	359
53. Az elbűvölt dalosmadár	115	367
54. Az évfordulón	116	368
55. 77 – Himnuszféle	118	373
56. Második évfordulón	121	378
57. Mit adjak, mit hozzak?	123	379
58. Bellához – A mit meg nem irtam	124	379
59. Felsőfolyamodvány az én Királynémhoz	125	381
60. A csodagyermek	127	382

Függelék	129	
61. Apotheosis – Petőfi Sándor halálának félszázados évfordulójára	131	385
62. [Szulamit válasza]	135	397
63. Életem	136	399
64. Az utolsó ablak: Keleti rege	163	461
65. A cyclops megnősült – Ballada	167	463
66. Magamat daliás ifjunak álmodom	172	469
Jegyzetek	173	
A kiadás elvei	175	
Jókai Mór utolsó éveinek vázlatos kronológiája	471	
Jókai családfája	479	
Rövidítésjegyzék	481	
Névmutató	497	
Köszönetnyilvánítás	508	

SZILÁGYI MÁRTON

Előszó Jókai Mór öregkori verseinek kiadásához

Jelen kötet a 2025-ben 200. születésnapjához érkező nagy prózaíró, Jókai Mór eddig kiadatlan műcsoportját teszi közzé. Jókai számára a versírás nem volt szokatlan foglalatosság: első publikációja is egy kis rigmus volt még gyerekkorában,¹ majd később, ismert íróként is folyamatosan publikált verses szövegeket, kötetei is jelentek meg.² Azonban ezek az öregkori versei így, egyben még nem láttak napvilágot, s ez alighanem nem is független a keletkezési körülményektől: hiszen ezek a művek afféle magáncélú, személyes irodalomként keletkeztek, ami meglehetősen szokatlan egy professzionális, saját fontosságának tudatában lévő író esetében.³ Az irodalmi szövegek, jelesül versek felhasználása egy udvarló szituációban természetesen nem ismeretlen eljárás, számos példáját lehet azonosítani a korábbi századokban (akár közköltészeti vonatkozások kapcsán is):⁴ Jókainál azonban mindez második, kései házasságának a történetéhez kapcsolódik, a versírás nem elsősorban a szerelmi hódítás érdekében történt, hanem sokkal inkább reakció volt magára a beteljesült és viszonzott érzelmekre, valamint mindarra a társadalmi botrányra, amelyet az idős író azal váltott ki, hogy nemcsak megnősült, hanem még egy nála két nemzedékkel fiatalabb nőt választott házastársul. Jókai normasértése persze több rétegű volt még ennél is, számos egyéb érzékenységet és konvenciót sérthetett, ahogyan ezt a kérdéssel foglalkozó történeti tanulmány sokoldalúan összegezte.⁵

1 FÜLÖP 2021a.

2 Mint például: JÓKAI 1862a.

3 Ilyen, hangsúlyozottan magánhasználatú, családi irodalmi szövegek közzétételének csak egy példáját ismerem, amely nem professzionális írók 19. század végi, 20. század eleji írásait teszi közzé, családtörténeti kontextusban: MARGÓCSY 2004.

4 Lásd például a 18. századi, szerelmi tematikájú ponyvairodalom verses anyagát: CSÖRSZ 2018, 19–167.

5 LUGOSI 2007.

Ám a versek nem csupán ennek a helyzetnek a lenyomatai, hanem mégiscsak műalkotások. Igaz, Jókai nem volt ihletett, nagy költő (s ezt ő is tudta magáról), de életművének irodalomtörténeti jelentősége akár önmagában is indokolhatja, hogy ezek a költeményei is eljussanak végre azokhoz az olvasókhoz is, akik természetesen már nem lehetnek azonosak a szövegek eredeti célközönségével. Persze a kiadástörténet kérdései sokkal összetettebbnek mutatják a szerző viszonyát saját kései verseihez, ahogyan ezt az előző mondat sugallja: Jókai ugyanis eleve publikált ezekből a műveiből néhányat, más darabok később, az író halála után jelentek meg (időnként az özege, Nagy Bella jóvoltából) – ezeket a variációkat jelen kiadás alapos jegyzetanyaga árnyaltan be is mutatja. Tehát Jókai öregkori versei azért nem a teljes feledésből és privát íráshasználat köréből érkeznek most el az irodalomtörténeti nyilvánossághoz. Ám az kétségtelen, hogy a szerzőtől alighanem ciklusként elgondolt költemények csak most, ebben a kötetben kerülnek végre úgy egymás mellé, ahogyan – alighanem – Jókai elgondolta.

S éppen ez az, ami a kiadás jelen formáját és gesztusát indokolja.

Jókai születésének 200. évfordulója felkínálja azt a reményt, hogy az életmű kritikai kiadásának munkálatai is új lendületet kapnak, s ha nem is egyik pillanatról a másikra, de lassanként megkaphatják méltó filológiai feldolgozásukat az onnan egyelőre még hiányzó (vagy legalábbis nem teljes körűen feldolgozott) műfajok és művek (például a drámák, az elbeszélések, a cikkek és a levelek). Ilyenformán pedig Jókai verseinek még el sem kezdett kiadása is megindulhat. Csakhogy jelen kötet mégsem egyszerűen ennek a majdan feltétlenül elvégzendő munkának a része és előrebocsátott eredménye, hiszen a mostani sajtó alá rendezést az anyag kezelése szempontjából más megfontolás irányítja, mint amelyet a kritikai kiadásnak követnie kell. Ez persze nem azt jelenti, hogy jelen kiadás ne lenne textológiai szakszerű s szöveggondozásában aprólékosan pedáns. A különbség a versek csoportosításában ragadható meg. A Jókai-kritikai – összhangban az irodalmi életműkiadások általános gyakorlatával – a szövegeket műfajok szerinti bontásban, s azon belül a keletkezési kronológia mentén közölte, s alighanem a későbbiekben is ez lesz a vezérelve (bizonyos esetekben, például a levelezés kiadásakor nem is képzelhető el más logikus megoldás). Nyilván számos tanulság adódik majd abból is, ha Jókai életművének verses darabjait időrendi keretben feldolgozva olvashatjuk. Emellett és ezelőtt azonban indokolt a szövegeknek egy olyan csoportjával, amelyet – több textológiai jelből és egyéb utalásból kikövetkeztethetően – a szerzői szándék ciklusként gondolt el, s Jókai kéziratként ilyen módon is hagyományozta, ebben az eredeti sorrendben szembeülni: jelen kiadás pedig éppen erre tesz kísérletet. Vagyis egyszerre készíti elő a versek majdani teljes kritikai kiadását (a szövegek átírásával, esetenkénti emendálásával, a keletkezési időpont megállapításával, a keletkezés- és fogadtatástörténet teljes körű feltárásával) s old meg egy egészen más feladatot is: olyat, amelyre csak ez a keret adhat lehetőséget. A ReTextum sorozat ugyanis –

ahogyan ezt eddigi kötetei jól mutatják – olyan kisebb, önállóan is megálló szövegegyüttesek kiadását is lehetővé teszi, amelyek nem illeszkedhetnek bele egy életműkiadás kritikai sorozatába.⁶ Mondjuk azért, mert szerzőjük nem érdemül ilyen filológiai feldolgozásra kánoni pozíciója miatt. Jókai esetében nyilván nem ez a helyzet. Ám az a szerencsés körülmény, hogy szöveganyag és sajtó alá rendező egymásra találásából most egy önálló kiadvány születhet a ReTextum jóvoltából, azt sürgette, hogy ne egy egykoron elkészülő kritikai kiadáskötet számára tartsuk fönn az öregkori versek első publikálását, hanem éljünk azzal a lehetőséggel, amely talán jobban is exponálhatja ezeknek a szövegeknek a jelentőségét. Így megőrizhető maradt a gyűjtemény eredeti szerkezete, függelékben hozzacsatolható volt néhány olyan fontos szöveg, amely szintén ebben az időkorban született, s nemcsak kronológiailag tartozik ide, hanem számos szállal kötődik ehhez a versanyaghoz.

S ez még csupán az egyik ok, amely az önálló publikálás mellett szól.

A másik a versanyag kommentálásában, a jegyzetek és kísérfőtanulmány megírásában benne rejtőz hatalmas, eddigi ilyenformán össze nem gyűjtött tudásanyag, amely a fiatal sajtó alá rendező, Fülöp Dorottya első nagyszabású munkájaként egy, a kései Jókaira vonatkozó, átfogó kismonográfia előzetes vázlatának is tekinthető. Amit ugyanis az olvasó itt kézhez kap, nemcsak az eddig ismeretlen versek anyaga: a jegyzetek elszámolnak a kései Jókai egyéb műveinek idevonható konkordanciáival, s nem csupán a regényekkel és egyéb prózai művekkel, hanem a még szintén kiadatlan levelezés feltárása révén előbukkanó adatokkal is. A sajtó alá rendező számot vetett az egykorú sajtó Jókaira és a házasságára vonatkozó tudósításaival (vagy éppen rágalmaival), Nagy Bella egykorú és későbbi reflexióival is. A Jókai-életrajzokban szinte említetlenül hagyott időszak, az utolsó évek részletes kronológiája is része ennek a kiadásnak, tehát a kötet mintegy pótolja saját körén (egy szövegkiadáson belül) azt a biográfiai hézagot is, amelynek betöltésére eddig a szakirodalom módszeresen nem vállalkozott.

Szokatlanul sokat vállalt tehát magára ez a kiadás, ennyiben tehát el is üt a sorozat eddigi darabjaitól. Ám a vállalásait teljesíti is – ezt a kötet lektoraként nyugodt lelkiismerettel mondhatom. A filológiai akribia ugyanis egy komoly biográfiai tudatossággal párosult itt, s ezt csakis egy saját törvényeinek engedelmeskedő filológiai könyvsorozat darabjaként teheti meg – egy sorozatszerkesztői koncepcióhoz illeszkedő kritikai kiadás egyik darabjaként aligha. Ám ennek a Jókai iránt érdeklődő olvasó látja a hasznát: nem csupán eddig ismeretlen versekkel szembesül, hanem megkapja Jókai második házasságának a részletes történetét is, a házaspárt környező társadalmi botrány számos adaléká-

6 Ezt a vonatkozást a sorozat rövid beharangozó bemutatkozása, amely már az első kötetnek is része volt, s azóta minden egyes újabb darabban is olvasható, nem hangsúlyozza, de akár bele is érthető. Én legalább beleértettem.

val együtt. Azaz a szövegközpontú filológia mellett egy, a korabeli társadalmi feltételrendszert is érzékeltetni képes, mikrotörténeti lépték is felsejlik a kötet jegyzeteiben: mit gondoltak a 19. század végi Magyarországon a házasság intézményéről, a nyíltan vállalt időskori szexualitásról, a nő és a feleség társadalmi szerepéről, az ország első számú írójának (írófejedelmének) társadalmi felelősségéről, illetve a feleség zsidó mivoltáról. S minderről mit gondolt maga Jókai, illetve Nagy Bella.

Ennek a rendkívül izgalmas kérdéskörnek a megismerése minden olvasónak igazi kaland lehet.

Ehhez pedig kinek-kinek jó felfedezőutat és figyelmes olvasást kívánok.

Jókai szerelmes: A Nagy Bellához írt költemények keletkezése és utóélete

Jókai botrányosnak ítélt második házassága, illetve a halálát követő éles hagyatéki vita jelentős szerepet játszott abban, hogy életének utolsó öt éve „biográfiai vakfolt”-ot¹ képezzen a róla írt életrajzokban és monográfiákban. Minden bizonnyal ugyanezeknek a kedvezőtlen tényezőknek a következménye az is, hogy – noha Tábori Kornél már 1925-ben megjegyezte: „a kiadatlan Jókai-kézirat ritkaság a hagyatékban is”² – mindmáig van az életművön belül egy olyan verscsoport, amelynek legtöbb darabja ezidáig nem került közlésre, és ilyenformán létezése is fokozatosan a feledésbe merült. Pedig a Nagy Bellához írt szerelmi költemények unikális egységet képeznek a Jókai-szövegvilágban, hiszen az első feleség, Laborfalvi Róza kapcsán nem maradt fenn ilyen jellegű lírai szövegcsoporthoz, így a második házasság ideje alatt írt versek egyrészt a ritkán látott, szerelmes Jókaihoz engedik közel az olvasót, másrészt a Jókai család belső dokumentumaiként a házaspár mindennapjaiba is betekintést engednek.

A hetvennégy éves Jókai Mór és a mindössze húsz éves Nagy Bella 1899. szeptember 16-án kötött házasságot a Király utca és a Gyár utca sarkán álló Anyakönyvi Hivatalban, Bódy Tivadar és Sebestyén József tanúk jelenlétében, Kozáry László anyakönyvvezető előtt.³ Megismerkedésük körülményeiről némileg eltérő visszaemlékezések maradtak fenn,⁴ hiszen maga Nagy Bella is kétféleképpen idézte fel az első találkozás emlékét: emlékirata szerint Rákosi Szidi küldte az író lakására, hogy pártfogást kérjen tőle színészi pályájának egyengetéséhez,⁵ míg

1 Lugosi András megfogalmazásával élek, vö. LUGOSI 2007, 360–362.

2 TÁBORI 1925b, 199.

3 Egykorú részletes beszámoló például: N. n., „Jókai Mór házassága”, *Pesti Napló*, 1899. szept. 17., 5–6.

4 A házaspártól független beszámolókat lásd TÁBORI 1925a, 97.; N. n., „Jókai Mór házassága”, *Pesti Napló*, 1899. szept. 17., 5.

5 LÁNG 1975, 359–360.

egy 1935-ös interjúban azt állította, hogy egyik fellépése után, amelyre a Lloyd nagytermében tartott ingyenkenyér-akció alkalmával került sor, Ábrányi Emil mutatta be Jókainak, aki meghívta őt az otthonába, hogy további verseket szavaljon neki.⁶ A visszaemlékezések közös pontja, hogy a fiatal színész nő személyesen látogatott el Jókaihoz, aki a szavalatai alapján tehetségesnek találta őt, és biztosította a támogatásáról. Ezt követően Jókai valóban több ízben is megpróbált közbenjárni a színész nő érdekében,⁷ és a fellépésekre való felkészülésben is aktívan segédkezett, hiszen úgy a szövegválasztás, mint az előadásmód tekintetében tanácsokkal látta el Nagy Bellát.⁸

Jókai egy Peti Józsefné Váli Marihoz írt magánlevélben említést tett arról, hogy feleségét tizenhat éves kora óta ismeri.⁹ Hasonlóképpen Feszty Árpádné Jókai Róza a hagyatéki per során összeállított beadványa szerint Nagy Bella „teljesen vagyontalan kezdő színész nő volt, midőn körülbelül négy évvel a házasságkötés előtt Jókaival megismerkedett.”¹⁰ Ugyancsak az 1895–1896-os megismerkedési időszakot támogatja két – csupán közvetett módon ismerhető – dokumentum, amely a hagyatékban maradt fenn. Jókai halálát követően Csergő Hugó már 1904 szeptemberében közölt néhány szemelvényt Jókai jegyzetfüzeteiből, és beszámolt az első Nagy Bellához köthető feljegyzésről: „A kilencvenes évek közepéből való lehet az a notesz, amelynek két szemközt álló oldalán a következő feljegyzések olvashatók. Az egyiken: *Luk János*, postaszolga, postakezelésért folyamodik, okt. 10. – Ajánlandó. A másikon: *Gross Bella* Ó-Buda, Kis korona-utca 21. *Gross Mór*, Lajos-utca 89. A szem önkéntelenül hosszasan akad fenn ezen a két oldalon. *Gross Bella*, *Luk János*: – egyforma két név lehetett akkor.”¹¹ Emellett Pakots György, aki 1936-ban készített interjút az özvegygel, említést tett egy Jókait ábrázoló fényképről, amelyet Jókainé a hálószobájában az ágya mellett tartott, és amelyen a következő dedikáció szerepelt: „Nagy Bellának emlékül 1896 dr. Jókai Mór.”¹²

6 KORNITZER Béla, „Jókai Mórnénál”, *Magyar Hírlap*, 1935. jan. 6., 31.

7 Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, OSzK Kt, Fond. V/703, 1–7. levél.

8 Uo., 2. levél. Lásd még: LÁNG 1975, 360, 363.

9 VÁLI 1955, 444.

10 Feszty Róza, [Özv. Jókai Mórné elleni végrendelet érvénytelenítés], A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V.5238/18, 34.

11 CSERGŐ Hugó, „Apróságok egy nagy ember hagyatékából: Jókai íróasztala”, *Pesti Hírlap*, 1904. szept. 25., 9. A szóban forgó notesz lappang. A följegyzéseket feldolgozó kritikai kiadás valószínűleg nem öleli fel a teljes, eredeti anyagot. Csergő Hugó idézett cikkében „vagy harminc-negyven” jegyzetfüzetet említett, míg másutt „vagy harmincat” (N. n., „Lapok Jókai noteszkönyvéből”, *A Hét*, 1904. szept. 25., 622.). Egy 1910-es hagyatéki beszámoló szerint, amelyet *Az Újság* tudósítója készített, összesen „[h]arminczhat darab nagyértékű zsebjegyzőkönyv” volt a hagyatékban, amelyekbe Jókai a gondolatait jegyezte le (N. n., „Jókai hagyatéka [Mit mond Jókai özvegye? Mi van a hagyatékban?]”, *Az Újság*, 1910. máj. 26., 13.).

12 P. Gy. [Pakots György], „Látogatás a halhatatlanságnál, a Tisztviselőtelepen: Beszélgetés Jókai özvegyével a Jókai-relikviákkal tele lakásban”, *Az Est*, 1936. okt. 16., 11.

Vonatkozó források hiányában nem tudható pontosan, hogy a kölcsönös szimpátia mikor változott át szerelemmé, hiszen ezt a folyamatot Nagy Bella emlékirata sem fejt ki részletesen. Mindenesetre már 1898 áprilisából fennmaradt egy fénykép, amelyet a színésznő meglehetősen meleg szavakkal dedikált Jókainak: „Az én Móriczomnak. Szerető Bellád.”¹³ Ugyancsak az illető év szeptemberében egy fellépés ügyében váltottak levelet egymással, ugyanis Jókai Manga szerepét a *Fekete vérből* Nagy Bellának szánta, ezért meghallgatást eszközölt ki a számára, s bár magázva, tárgyilagos sorokkal számolt be a fejleményekről,¹⁴ a válaszlévél – amely egyben a színésznő Jókaihoz írt legkorábbiaként azonosítható misszilise – sokatmondó: „Édes Móriczom. Hogy nagyon kedves meglepetést okoztál nekem azzal a tegnapi levéllel azt elképzelheted. Hiszen olyan jól esék Te tőled egy akármilyen közönyös levél is, hát még mikor azt láttam ki minden sorjából, hogy milyen hűen és gondoskodva szeretsz!”¹⁵ 1899 áprilisában és májusában, Jókai abbáziai gyógykezelése alatt szintén bensőséges hangvétellű, „kedvesen visszafogott”¹⁶ leveleket váltottak egymással, amelyek ugyancsak arra utalnak, hogy már kibontakozóban volt köztük a szerelem.¹⁷ Az említett eseményeket – az öreg mester pártfogását kérő fiatal tehetség felbukkanását, a szavalatok hallgatását, illetve az abbáziai időszak alatti levélváltást – maga Jókai is jelentősnek ítélte a

2. kép, Nagy Bella, Mártonfy Gyula felvétele, 1898, PIM MRft, F.4239.

13 PIM MRft, F.4239.

14 Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, Budapest, 1898. szeptember 23. OSzK Kt, Fond. V/703, 5. levél. A meghallgatás végül nem járt sikerrel, lásd bővebben: JMÖM Drámák 4, 510–512.

15 Jókainé Nagy Bella Jókai Mórnak, Budapest, 1898. szeptember 24., OSzK Kt, Fond. V/278, 1. levél.

16 LUGOSI 2007, 378.

17 Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, OSzK Kt, Fond. V/703, 9–14. levél; Jókainé Nagy Bella Jókai Mórhoz, OSzK Kt, Fond. V/278., 1–10. levél.

kapcsolatuk szempontjából, hiszen mindhárom mozzanatról külön verset írt (*Tánítvány és tanító, Nagy úr vagyok, A mikor én beteg voltam* – lásd 24., 28. és 13. vers!).

Kapcsolatuk alakulásában egy Jókai-regény is jelentős szerepet tölthetett be ebben az időszakban, ugyanis 1899 januárjában az *Öreg ember nem vén ember* sorozatközlése a negyedik, *A szív mártírjai*¹⁸ (*Stella*) címet viselő egységhez ért, amely egyértelműen a Nagy Bellával való megismerkedés élményéből ihletődött, hiszen a regényben Stella, a fiatal festőtehetség az idős mester pártfogását kéri, aki egy idő után beleszeret a lányba. Ha Nagy Bella olvasta a művet és figyelt a részletekre, könnyen felfedezhette a női szereplő és önmaga közti hasonlóságokat, hiszen a narrátori szólam hangsúlyozza a mester és a fiatal művész közti ötvennégy évnyi korkülönbséget („Én 71 esztendő vagyok, ő pedig 17”),¹⁹ továbbá a névválasztás motivációja is magyarázható Nagy Bella élettörténete felől, hiszen ugyancsak az elbeszélő emeli ki, hogy a „színpad egén csak nőt neveznek »csillagnak« (Star)”²⁰ – a csillag pedig a Stella név jelentése, amely rímeli a Bellára. A valósággal való játék, illetve a „barátnőhöz” intézett utószó, amely az „öreg ember” sorsának kiválasztására szólítja fel a címzettet, felérhetett egyfajta szerelmi vallomással – nem véletlen, hogy a házasságkötést követően a sajtó is folyamatosan arról cikkezett, hogy Jókai gyakorlatba ültette a regénybeli fikciót.²¹

Ugyanakkor 1899 első felében Jókai Mór és Nagy Bella a nyilvánosság előtt nem mutatta jelét a kölcsönös vonzalomnak, noha több rendezvényen is együtt terveztek megjelenni. Március elején a Telefon Hirmondó egyik hangversenyén mindketten felléptek volna. Amint Polgár Géza felkéréséből kiderül, Jókai járt közben annak érdekében, hogy a színésznő előadhasson egy költeményt a rendezvényen: „Koszorús költőknél, Jókainál voltam a napokban látogatóban, aki mélyen tisztelt Nagysádat igen sok jóindulattal emlegette és engem arra kért, hogy valamelyik Hangversenyünkön »léptessem« fel. A jövő héten (a napja még nem biztos) szerdán v. pénteken este nagy hangverseny lesz a Telefon Hirmondóban, amelyre költőfejedelmünk is megígérte közre működését.”²² Egy nappal

18 Figyelemre méltó egybeesés, hogy Jókai ugyanezen szavakat vonatkoztatta magára abban a Feszty Árpádnak és Árpádnénak címzett levélben, amelyet a házasságkötés előtti napon írt, és amelyben értesítette családtagjait az esküvőről: „Mindig a szívem martyrja voltam, most is az vagyok. A fátum úgy hozta, hogy hozzá nőjön a szívemhez egy szegény nyomorult teremtes, a kit nem vagyok képes megölni. Az állambölcsek nem értik azt meg; de Ti megfogjátok érteni. Ha szenvedni kell, inkább én szenvedjek” (Jókai Mór Feszty Árpádnak, h. n. [Budapest], 1899. szeptember 15., OSzK Kt, Levelestár; F. ALMÁSI 2001, 245.).

19 JMÖM Regények 64, 219.

20 Uo., 183.

21 A fogadtatástörténet áttekintését lásd Uo., 314–317. Révay Mór János beszámolója szerint a regény iránt külföldön is óriásira nőtt az érdeklődés: „A külföldön hősies vállalkozás számba ment a dolog, pártjára keltek Jókainak és mikor hirül vették azt, hogy »Öreg ember nem vén ember« című, éppen akkor közzétett regényében voltaképpen a saját maga házassága problémájával foglalkozik, jóformán minden nyelvre siettek ezt átültetni” (RÉVAY 1920, 289).

22 Polgár Géza Nagy Bellának, [Budapest] Hernád-utca 11., [1899. február vége] PIM Kt, V. 2808.

a hangverseny előtt, március 2-án a sajtó még mindig számolt Jókai felolvasásával,²³ azonban a beszámolóokban végül csak Nagy Bella neve szerepelt az előadók között.²⁴ Egy hónappal később, április 7-én azonban egy közös fellépésre is sor került a Telefon Hirmondó Jókai-estélyén.²⁵ Bár a hírlapok előzetesen arról tudósítottak, hogy az író a *Holt költő szerelme* című költeményét olvassa fel a rendezvényen,²⁶ Jókai magánlevele szerint a mű elszavalását a színésznőnek szánta, aki az est egyik közreműködője volt, míg ő a *II. Rákóczi Ferencz emléke* című versével szándékozott színpadra lépni.²⁷

Június 14-én a Krisztinavárosi Színkör Jókai-ünnepélyt rendezett, amely során a társulat a *Dalmát* játszotta Nagy Bella főszereplésével, és az előadás sikerét megünneplendő a közönség Jókait is a színpadra hívta. Az író egy ezüstkoszorút nyújtott át Nagy Bellának, amelyen a következő felirat szerepelt: „Dalmának őszinte hódolójától.”²⁸ A jelenet érdekessége, hogy a közönség a koszorú feliratát valószínűleg a színésznő és játéka iránti csodálat jeleként értelmezte, a fentebb említett fénykép és levélváltás azonban azt sejteti, hogy ekkor már egyszerre jelenthette a művészet és a szerelem iránti hódolatot. Bár Váli Mari visszaemlékezése rögzíti Hegedüs Jolán egyik offenzív megjegyzését, miszerint neki már akkor feltűnt, hogy túlzottan „nagy elismeréssel dicséri »bácsi« annak a nagy darab zsidó leánynak a játékát, akiről bizony lerítt a Dalma jelmeze”,²⁹ úgy tűnik, hogy utólagosan vált jelentőségteljessé számára az akkor még „ártalmatlannak” tűnő jelenet, hiszen egyrészt csupán akkor adott hangot gyanújának, amikor megjelent az első cikk Jókai házasságának hírével, másrészt az előadásról készült sajtóbeli beszámolók sem éltek a szenzációhajhász spekulációk ismertetésének lehetőségével. Maga Váli Mari is elismerte, hogy „annyira nem hittem a hír valóságában, hogy az első meglepetés múltával mégcsak nem is izgatott az, sőt kíváncsi sem voltam a »termetes Dalmára«.”³⁰ Feszty Árpád szintén nem érzékelt árulkodó jeleket azon két alkalommal, amikor Jókai kérésére megnézte Nagy Bella játékát a Kisfaludy Színházban és az Arénában, noha évekkel későbbi visszaemlékezésében megjegyezte, hogy néhány családtag ekkortájt már hangot adott némi gyanúnak: „mikor azt kérdezte, hogy miképen tetszik [a színésznő játéka], én bizony dicsértem, mert abban a nézetben voltam, hogy hisz’ ez csak a poetának viszonya a színművésznőhöz és ezért nem is osztottam családom többi

23 N. n., „Jókai a Hirmondóban”, *Budapesti Napló*, 1899. márc. 2., 11.

24 N. n., „Elite-hangverseny”, *Budapesti Napló*, 1899. márc. 3., 10.

25 N. n., „Jókai-estély a Telefon Hirmondóban”, *Pesti Hírlap*, 1899. ápr. 7., 11.

26 N. n., „Jókai-estély a Telefon Hirmondóban”, *Magyar Hírlap*, 1899. ápr. 7., 8.

27 Jókai Mór Nagy Bellának, Budapest, 1899. ápr. 7., OSzK Kt, Fond. V/703, 9. levél.

28 N. n., „Jókai Budán”, *Magyar Újság*, 1899. jún. 16., 5.

29 VÁLI 1955, 390.

30 Uo., 390–391.

tagjainak aggodalmát, a kik mást gondoltak.”³¹ Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezésében ugyancsak arról számolt be, hogy ismerősök figyelmeztették őket Jókai érdeklődésének komolyra fordultáról: „Legelőször egy jó barátom, ki nek papa bemutatta, utóbb egy jó barátnőm, ki a Kisfaludi színházban érintkezett vele, figyelmeztettek »Baj van! az öreg úr komolyan szerelmes. [...]«”³² Nem véletlen, hogy Jókai családja sokáig nem látott tényleges fenyegetést Nagy Belában, ugyanis a lány protezsálása önmagában nem adott okot a gyanakvásra. A szerzők imázsépítésében gyakran szerepet játszott a fiatal színésznők támogatása, amely mindkét fél számára jövedelmező volt: a színésznő vagy anyagi támogatáshoz, vagy újabb szereplehetőségekhez jutott, míg a támogató számára egyrészt presztízst jelentett, ha egy tehetség felemelkedése az ő nevéhez kötődött, másrészt népszerűségének növekedéséhez is hozzájárult.³³ Az utóbbi lehetőséget Jókai komolyan számon tartotta, és tudatosan helyezkedett bele a pártfogó szerepébe,³⁴ mindez pedig a családja számára is meggyőzőnek bizonyult, amint Feszty Árpád megjegyezte: „Hallottunk ugyan híreket viszonyáról, és tekintve aggókorát, ha aggodalommal töltötte is el családunk tagjait [...], mégsem adtunk hitelt a hírnek. Annál kevésbbé, mert Jókai több ízben említette, hogy ő egy csoda hangú színésznőt taníttat, a ki az ő darabjait ismét divatba fogja hozni. Azt állította ugyanis hogy azért nem adják az ő darabjait, mert nincs azokhoz való művésznő a színháznál.”³⁵ Ez ugyancsak nem volt szokatlan lehetőség: példának okáért Pálmay Ilkát báró Bánffy György zeneszerző és költő patronálta, míg a színésznő népszerűsítette a báró nótáit és operettjeit.³⁶ A protezsálás ugyanakkor ambivalens megítélésben részesült számos ilyen jellegű kapcsolat erotikus aspektusa miatt.³⁷ Úgy tűnik azonban, hogy ha ez utóbbi lehetőség nem is nyerte volna el Jókai családtagjainak tetszését, még elfogadhatónak bizonyult volna a számukra, hiszen a tulajdonképpeni problémát az író nőülési szándéka jelentette. Erről árulkodik Fesztyné megjegyzése, amely szerint a híresztelések hallatán eleinte csak Jókai „egészségét és vagyonát” érezték veszélyben, „a nevét nem”,³⁸ valamint

31 Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Jegyzőkönyv, 3.

32 F. ALMÁSI 2001, 222.

33 Hasonló együttműködés már a 18. századi francia színházban: BERLANSTEIN 1994, 483.

34 Köszönöm T. Szabó Leventének, hogy a protezsálás jelentőségére és korabeli szerepére felhívta a figyelmemet.

35 Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, 2.

36 BARTHA 2015, 72.

37 A nő gróf Csáky Tivadar kilenc éven át támogatta Déryné Széppataki Rózát, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla II. Ernő szász-coburg-gothai herceg, Prielle Kornélia gróf Radnótfáy Sámuel, Láczy Ilka gróf Keglevich István támogatását élvezte. A példák innen: Kiss 2017, 19.

38 F. ALMÁSI 2001, 222.

Váli Mari éles sommázata: „*azt meg lehetett volna bocsátani [Jókainak], ha szeretőül tartja a zsidó leányt, de azt, hogy feleségül vette – soha!*”³⁹

Jókai és Nagy Bella neve 1899 júliusában újra összekapcsolódott a nyilvánosság előtt: 29-én, a Petőfi halálának ötvenedik évfordulója alkalmából tartott ünnepségen a fiatal színésznő elszavalta Jókai *Apotheosis* című költeményét, amelynek előadását a szerző minden bizonnyal eleve Nagy Bellának szánta.⁴⁰ Ezt követően jelentős fordulóponthoz ért a kapcsolatuk, ugyanis augusztus elején Jókai Balatonfüredre utazott, ahova meghívta a színésznőt is, aki az édesanyjával együtt érkezett a városba. Nagy Bella emlékirata szerint egy közös séta alkalmával Jókai megkérte a kezét, ő pedig igent mondott, és bár titokban tartották a lánykérést, néhány nappal később egy újságcikk beszámolt a tervezett házasságról.⁴¹ A hír gyorsan elterjedt a különféle lapokban, ugyanakkor augusztus végére több helyen is „hírlapi kacsának” minősítették.⁴² Jókai családja – elsősorban Hegedüsék és Fesztyék – jelentős szerepet játszottak a Nagy Bella elleni hangulatkeltésben, és igyekeztek megakadályozni a házasságkötést: megpróbálták elmeháborodottá nyilvánítani Jókait, illetve a „szobrának”, vagyis az írói nimbuszának a megsemmisülését is vizionálták, hogy nyomást gyakorolhassanak rá.⁴³ Mindennek ellenére Jókait végül nem lehetett eltéríteni az elhatározásától, hiszen polgári házasságot kötött Nagy Bellával, akivel a ceremóniát követően rögtön nászútra utazott, rokonait pedig levélben értesítette a történekről. Mire a házasságkötésről beszámoló hírek megjelentek a lapokban, a pár már Bécsben tartózkodott. Az események eme vázaltszerű összefoglalása azért célszerű, mert Jókai második házasságának leírásakor számos munka elsődlegesen a megismerkedés és a házasságkötés körülményeire fókuszál, a két esemény közti időszak történéseit pedig homályban hagyja,⁴⁴ noha éppen ennek a néhány hónapnak az áttekintése képes láttatni azt, hogy a szerelmi költemények létrejötte életrajzilag megalapozott, valamint a pszichológiai hátterük megértéséhez szükséges szálak jóval korábbra, a házasságkötést megelőző időszakra nyúlnak vissza – amint Lugosi András fogalmaz: „Jókai Mór és Grosz Bella között egy eleven, intenzív és dialógikus viszony állt fenn a házasságkötésüket megelőző három évben mindvégig.”⁴⁵

39 PETI JÓZSEFNÉ VÁLI Mária, *Jókai Mór ifju koráról, első házasságáról, ezen házasság harminczkilencz éves tartamáról, özvegységben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett: Emlékek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2077, 239.

40 N. n., „A színházak ünnepe”, *Budapesti Napló*, 1899. júl. 30., 11.

41 LÁNG 1975, 363.

42 Például: N. n., „Jókai Mór eljegyzési híre kacsá”, *Pécsi Napló*, 1899. aug. 29., 5.; N. n., „Jókai Mór házasedik”, *Pesti Hírlap*, 1899. aug. 27., 8.; N. n., „Jókai Mór eljegyzési híre kacsá”, Sopron, 1899. aug. 31., 3.

43 LÁNG 1976, 516.

44 Kivétel: LUGOSI 2007, 377–379.

45 Uo., 407–408.

Jókai a házasság ideje alatt folyamatosan írt verseket a feleségéhez. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött, bordópiros borítójú, különféle méretű faliókból összekötött kéziratot füzet hatvan szerelmes verset tartalmaz.⁴⁶ A költemények használatát, úgy tűnik, Jókai elsődlegesen a magánszférára korlátozta, mivel egykorúan sem kötetben, sem külön-külön nem publikálta őket – legalábbis legnagyobb részüket. A versek egyrészt a szerelem tárgyát dicsőítik, másrészt egyfajta lírai naplóként is funkcionálnak, amelybe Jókai csak a házasság szempontjából jelentős eseményeket jegyezte fel. Ezen események skálája a nyilvános szereplésektől egészen a családi közeg intimitásába tartozó pillanatokig mozog. Ilyenformán Jókai egyaránt megörökítette versben azokat a külföldi utazásokat, amelyek a sajtónyilvánosság előtt is közismertek voltak – az 1900-as párizsi világkiállításon elért fényes sikert (*Párisban* – lásd 22. vers!), az 1902-es kolozsvári szoboravatási ünnepségen való részvételt (*A kolozsvári nap* – lásd 12. vers!) és az 1904-es nizzai virágkarnevál élményeit (*A nizzai virágcsata* – lásd 41. vers!) –, illetve azokat a családi jeleneteket, amelyek kizárólag a házaspárra tartoztak – például a közös esti énekléseket (*Tündérhangverseny* – lásd 8. vers!), egy spontán tánc emléket (*Tánczolunk* – lásd 9. vers!), a feleség otthoni szavalatait (*Nagy úr vagyok* – lásd 28. vers!), Nagy Bella portréjának megfestését (*Arczképed előtt* – lásd 5. vers!), a Jókai szobájába kitett fényképek ismertetését (*Arczképeid közt* – lásd 15. vers!), egy, a feleség arcképét rejtő medál elvesztését és megtalálását (*A visszanyert ékszer* – lásd 37. vers!), illetve olykor a veszekedéseket is (*Félségfolyamodvány az én Királynémhoz, Mikor rám haragszol, Megbántás, Rózsa, rózsza* – lásd 59., 45., 46. és 47. vers!).

A szerelem mellett az öregség és a mulandóságtapasztalat szintén visszatérő téma a szövegcsoporthoz. A Jókai születésnapja alkalmából írt verseket erőteljes számvető igény jellemzi, hiszen a lírai én felidézi bennük életútját és a legfontosabbnak ítélt tapasztalatait. A számvetés jelentős eleme, hogy a múlt eseményeitől szimbolikus távolság választja el az emlékezőt, ugyanis a hajdani történetek áttételesen, ködfátyolképek vagy álomképek egymásba mosódása révén kerülnek megjelenítésre („Hetvenkilencz elmúlt: utána nagy punctum. / Elöttem ködképben vonul el nagy multam.”; „Nem is tudom, nem volt e álom az éltém / S csupa álomlátás, a miket megértem?”). Ez az eltávolító gesztus ráerősít arra a jelen pillanatra felértékelésére irányuló tendenciára, amelyet maga a lírai én is folyamatosan hangsúlyoz: a mulandóságtapasztalat melankóliáját feloldja az új kedves felbukkanása, így az életút lezárásának igénye helyett az új kezdet elfogadásának lehetősége jelenik meg a szövegcsoporthoz. Ugyancsak ezt a problémafelvetést bontja ki a – feltehetően 1901 folyamán keletkezett – *Életem* című óriási verses önéletrajz

46 Jókai Mór költeményei Nagy Bellához, OSzK Kt, Quart. Hung. 2029. Emellett fennmaradt két másolatköteg is, amelyek néhány eltéréstől eltekintve majdnem a füzet teljes anyagát tartalmazzák. Az egyik egy posztumusz – javarészt kéziratot – másolatgyűjtemény, amelyet feltehetően Nagy Bella készített elő (OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.), a másik pedig egy gépiratos másolatcsoporthoz (PIM Kt, V. 3928/5.).

is, amelyben az énelbeszélő életútját mindvégig a halállal való szembesülés pillanatai alakítják, és amelynek végén a halál nemtőjének felbukkanása helyett a Nagy Bellára emlékeztető szerelem nemtője jelenik meg, hogy az isteni gondviselés és szeretet megtapasztalásához vezesse a főhőst. A feleség leírásakor gyakran alkalmazott nemtő- és angyalmetaforák, illetve az élet újrakezdésének motívuma szorosan összefügg a földi paradicsom létrehozásának eszményével is. Ennek a problematikának a költeményekben való felbukkanása azért sem elhanyagolható, mivel egy olyan témáról van szó, amely Jókai pályájának kezdetétől egészen a végéig folyamatosan jelen volt az életműben – elég csak a leglátványosabb és legközismertebb példára, a szigetmotívum felbukkanásaira utalni.⁴⁷ A probléma Jókai utolsó nagyívű prózai kísérleteiben szintén centrális jellegű volt. Az *Ahol a pénz nem isten* című regényben – amelyen a feleségéhez írott levelei alapján 1902 decemberében dolgozott⁴⁸ – egy egzotikus szigeten élő közösség megpróbálja kiiktatni a világrendből a gonoszt és létrehozni a földi paradicsomot, azonban az arra vetődő főhős képtelen beilleszkedni az illető közegbe, mivel abnormálisnak érzékeli a szigetlakók szemléletét, mintegy azt sugallva, hogy a világ működésének szükségszerű eleme a gonosz jelenléte is. A regény előszavában olvasható egy rejtélyes megjegyzés,⁴⁹ amely alapján elképzelhető, hogy a mű tervezett második egysége szoros szövegekői kapcsolatba került volna a Nagy Bellához írt szerelmi költeményekkel: „Ilyen hihetetlennek látszó történeteket írtam én le két külön regényben. Az egyik a jelenkorban folyik le s még jövőre is kiterjed, ennek a címe: »Vashajó a hegytetőn«; a másik kétszáz évvel ezelőtti adatok alapján épült, ennek a címe: »Bona«.”⁵⁰ A *Bona* szó a kéziratköteg egyik versében, egy névnapi költeményben szintén felbukkan mint a feleség megnevezése, és ugyancsak két, szorosan összetartozó elem egyikére vonatkozik:

Két alak foglalja el lelkem világát:
 Egynek látom, másnak érzem a lángját.
 Egynek neve Szépség, a másiké Jóság.
 Az egyik csak ábránd, a másik valóság.
 A mesém tárgyának a nőneve Bona
 Így örökité meg a fennmaradt monda.
 Hősnő volt, férjének igazi nemtője:
 Nagy nehéz sorsában megvédelmezője.
 Az élő ideált Bellának nevezem:
 Érte kulcsolódik imára két kezem.

47 SZAJBÉLY 2010, 261–277.

48 Jókai Mór Nagy Bellához, OSZK Kt, Fond. V/703, 23–25., 27., 31., 33., 38. és 40. levél.

49 A szöveghelyre felhívta a figyelmet: SZILÁGYI 2005a, 140, 10. lábjegyzet.

50 JMÖM Regények 71, 6.

Mivel a regény második részének elkészültét meggátolta Jókai halála, kizárólagos következtetéseket nem lehet levonni a két szöveg egymáshoz való viszonyát illetően, azonban néhány érv mindenképpen megfontolandó. A *Budapesti Napló* 1902. augusztus 2-án számolt be arról, hogy Jókai egy *Élő világ pénz nélkül* című dilógia megírását tervezte, amelynek első egysége a *Vashajó a hegytetőn*, a második pedig a *Bona* címet viselte volna.⁵¹ Az első rész végül az illető év decemberében jelent meg *Ahol a pénz nem isten* címmel, és az előszó tanulsága alapján Jókai fél évvel később sem mondott le a dilógia megvalósításának gondolatáról. A *Budapesti Hírlap* 1903. november végi cikke szerint Jókai az Irodalmi Szövetség elnökeként bejelentette, hogy „Bona című történelmi regényén” dolgozik,⁵² ez pedig összhangban van azzal, hogy a költeményben Bonát mint a meséje tárgyát említi, amelyet „fennmaradt monda” örökít meg. Vészi József a Nagy Bella névnapjára írt alkalmi költeményre mint „Jókai utolsó verseinek egyikére” hivatkozott,⁵³ tehát a szöveg legkésőbb 1904 januárjának első napjaiban keletkezhetett. A két keletkezési idő közelsége miatt feltételezhető, hogy a motívum többszöri felbukkanása nem véletlenszerű. De mi történhetett a *Bona* című regénnyel? Az *Ahol a pénz nem isten* sajtó alá rendezője, Kókay György szerint „[v]alószínűleg a később *Börtön virága* címmel megjelent regényéről van szó, amelyhez 1903 júliusában fogott hozzá. A »Bona« cím bizonyára a római mitológia »Bona Dea« néven tisztelt istennőjére utalt vissza, aki – miként a *Börtön virága* hősnője, visszavonultságban élt, és férfit – férjén kívül – nem ismert.”⁵⁴ A felvetés több szempontból is kifogásolható, ugyanis elfogadása számos inkonzisztenciát szülne. Jókai már 1902 decemberében megjelölte a *Bona* címet a második részre vonatkozóan, a *Börtön virága* kidolgozásához pedig 1903 nyarán látott hozzá, és egy július 19-i keltezésű magánlevélben már ezzel a címmel hivatkozott készülő munkájára. Révay Mór János szerint a regénnyel kapcsolatos munkálatok az illető év őszén fejeződtek be, és ugyancsak valószínűsíthető, hogy Jókai november végén, Nizzába utazása előtt átadta a kéziratot a kiadónak.⁵⁵ Ha Jókai már júliusban kiválasztotta a regény címét, november végére miért változtatta volna azt ismét *Bonára*, és miért nem hangsúlyozta sem az elő-, sem az utószóban az *Ahol a pénz nem isten*nel való kapcsolatot? És ha november végére leadta a kéziratot, miért nevezte még mindig készülő regénynek a munkát? Az *Ahol a pénz nem isten* előszavának megjegyzése szerint a második rész kétszáz évvel korábbi adatokra épült volna, ez pedig ismét nem egyeztethető össze a *Börtön virágával*, amely a Bach-korszak történéseit dolgozza fel. Nem is beszélve arról, hogy a Bona Dea-motívum kizárólagos szerepét a regény sehol sem egyértelműsíti, sőt az istennő nem is pusztán

51 N. n., „Élő világ pénz nélkül”, *Budapesti Napló*, 1902. aug. 2., 4.

52 N. n., „Az Országos Irodalmi Szövetség fölhívása”, *Budapesti Hírlap*, 1903. nov. 22., 14.

53 Vészi 1904a, 21.

54 JMÖM Regények 71, 210.

55 Uo., 178–180.

az egyetlen Bona, akire asszociálhat az olvasó, hiszen Jókai egyik korábbi regényében, a *Fráter György*ben már felbukkant egy ilyen nevű szereplő: a lengyel Zsigmond királlyal házasságot kötő Bona Sforza az uralkodó második felesége volt, akit az utókor gyakran rossz színben tüntet fel. Ennek a szituációnak az újbóli felelevenítése szintén jelentőségteljes lehetett volna Jókai második házasságának a szempontjából. A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy a *Bona* esetén egy idő közben elkalódott regénytöredékkel állunk szemben, amelynek megírását Jókai már 1902 augusztusában tervbe vette, és amelyről egészen a haláláig nem mondott le, noha a megvalósítást idő közben újabb ötletei – mint például a *Világteremtés* című regény – háttérbe szorították.⁵⁶ Ezt erősíti a Jókai halála után keletkezett hagyatéki beszámolók, amelyek említenek egy Nizzában készült, másfél oldalas, roppant hasonló című (*Nóna*) töredéket.⁵⁷ Bár a kézirat lappang, a *Bona* esete jól érzékelteti, milyen finoman és milyen sok szállal köthető a Jókai-líra az életmű prózai részéhez. Ebből a szempontból szintén érzékeltes példa a *De van ördög* című vers is, amely Jókai 1890-ben megjelent *Nincsen ördög* című regényével bocsátkozik autotextuális játékba.

A szerelmi költeményekben a földi édenkert képzete kizárólag a második feleség felbukkanásához kötődik, tehát a locus amoenus létrejöttének feltétele már nem a távoli, világtól elszigetelt helyszín megtalálása és birtokba vétele, hanem az isteni kegyelemből elnyert szerelem ereje. A toposz legárnyaltabb leírása *Az én paradicsomkertem* című versben olvasható, amely szerint az édenkert létrehozásához elégséges két ember és az őket összekötő szerelem létezése:

Van nekem egy kedves paradicsomkertem
Melynek minden fáját én magam neveltem.
Háládatos pagony: árnyékot ad nyárban,
Fénybogárka repked benne esthomályban.
Alig vártam az őszt benne évről évre,
Hogy dús terméseit leszedhessem érve.
... A mióta Te az édenben otthon vagy,
Örök tavasz szállt rá: fa, virág újon hajt. [...]
– Ki ád nekem erőt az itt maradásra?
Csak Te, egyedül Te, életem hű társa.
Ez a paradicsom, az én édenkertem,
A mi itt visszatart; hogy még el nem mentem.

⁵⁶ FÜLÖP 2024b.

⁵⁷ N. n., „[Jókai legutolsó elbeszélésének]”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 22., 362.; N. n., „A nóna”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 22., 363.; Vészi József, „A Jókai interieur”, *Vasárnapi Újság*, 1904. jún. 5., 389.

A jónak – és rossznak – tudásának – fája
Gyümölcsseit most is csábítva kínálja.
S e paradicsomban Te vagy az egyetlen,
Nem lakik benne más, egyedül mi ketten,
S e paradicsomnak még kígyója sincsen,
Hiszen ördögöt nem teremtett az Isten.

A kísérlet természetesen sikertelen marad, a földi paradicsom fenntartása ellehetetlenül, hiszen a szövegcsoport további darabjai azt mutatják, hogy a tökéletes idilli állapot nem őrizhető meg: a gonoszság képes a csendes családi fészekbe is beférkőzni (például a már említett *De van ördög* című vers vagy a virágoskert szétválását leíró *A vakandok* esetén – lásd 39. és 52. vers!). A sikertelenség ellenére azonban jól látszik, hogy a naplószerű olvashatóság mellett a költemények létértelmezési kísérletként is megközelíthetők, hiszen Jókai a szerelmi lírájába is beleszótt olyan egzisztenciális problémafelvetéseket, amelyek a prózai műveiben szintén jelen vannak.

A fentebbiek mellett a költeményeknek van egy olyan csoportja is, amely túllép a naplószerű használat keretein, ugyanis számos vers olyan személyes ajánlék lehetett, amellyel Jókai bizonyos ünnepi alkalmakkor köszöntötte feleségét (*Bellának huszonharmadik születésnapjára, Bella névünnepére* – 1904. Január 4., *Karácsony estéjén* – *Bellának, Bella névnapjára, Bellámnak* – *Huszonnegyedik születésnapjára* stb. – lásd 6., 7., 38., 48., 50. vers!). Az alkalmi költemények egy csoportját Jókai tudatosan átemelte a nyilvánosság közegébe is: például minden évben, a házassági évfordulójuk alkalmából megjelentetett egy feleségéhez címzett ünnepi költeményt a Beksics Gusztávval közösen szerkesztett *Magyar Nemzetben*, amelyet ezt követően számos további lap is közölt. Az évfordulós versek publikálása nem pusztán Nagy Bellának szerezhett örömet, hanem e gesztus révén Jókai folyamatosan biztosíthatta a közvéleményt afelől, hogy a házassága – számos rosszindulatú pletykával ellentétben – harmonikusan működött.

Noha Jókai kevés szerelmi költeményt engedett a nyilvánosság elé, az egyik jegyzetfüzetében fellelhető egy harmincöt verscímet felsoroló kötetterv, amely alapján megállapítható, hogy legalább egyszer eljátszott egy szerelmi lírát tartalmazó kiadvány közlésének a gondolatával.⁵⁸ Mivel a címek mellett feltüntette azt is, hogy a versek hány oldal terjedelműek, egyértelmű, hogy nem pusztán lajstromot készített, hiszen azt is számon tartotta, hogy mekkora kiadvány jönne létre a szövegyűttesből (ugyanezzel a módszerrel élt például a mesekönyv-tervezetének összeállításakor is).⁵⁹

58 JMÖM Följegyzések 2, 440–441.

59 [Tervezet, cím nélkül], OSzK Kt, 3071 Quart. Hung.

A tervezet keletkezési időpontja ismeretlen. A felsorolt versek nagyjából kétharmada datálatlan, míg azok a költemények, amelyek keletkezési idejét vagy maga Jókai jelölte meg, vagy filológiai érvek alapján jól behatárolható időszakra tehetők, 1899 és 1901 között jöttek létre. Ennek alapján két verzió lehetséges: vagy az a textológiai balszerencsés eset áll fenn, hogy a datálatlan szövegek egybeesnek azokkal a versekkel, amelyeket Jókai 1901 után írt, vagy éppen az illető évben – legfennebb 1902 elején – hozta létre a tervezetet, és ily módon a datálatlan költemények keletkezési idejét a házasság első éveire lehet leszűkíteni. A második felvetés sokkal valószínűbbnek tűnik, mivel a tervezet pusztán harmincöt verset tartalmaz, amelyek közül harminc szerepel az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött versköteggben – tehát a többi vagy nem készült el, vagy Jókai a költemények felét bizonyos szelekciós elvektől vezérelve kizárta a kötetből. Inkább az előbbi eset valószínű, ugyanis a tervezetről hiányzó harminc versből huszonnégy keletkezési ideje vagy ismert, vagy meghatározható, és az 1902 és 1904 közötti időszakra tehető. Valószínűleg Jókai, ha szelektált volna is, nem zárta volna ki éppen azokat a szövegeket, amelyek 1901 után keletkeztek, tehát jogosan feltételezhető, hogy a tervezet az író házasevéinek nagyjából félidejénél keletkezett. Ugyanakkor az 1901-re elkészült szövegmennyiség azt is exponálja, hogy Jókai élete utolsó öt éve alatt kiegyensúlyozott ütemben, folyamatosan írhatta a szerelmi költeményeket.

A kötetterv továbbá látványossá teszi azt, hogy Jókai nem csupán a hatvan verset tartalmazó szövegcsoporthoz gondolta együvé tartozónak, hanem a Petőfi halálának ötvenéves évfordulója alkalmából írt *Apotheosist*, az *Életem* című verses önéletrajzot, illetve az allegorikus keleti regét, *Az utolsó ablak* címűt is a Nagy Bellához írt költemények közé sorolta (lásd 61., 63. és 64. vers!). A tervezet tanúsága szerint a meg nem valósult kötet nyitódarabja éppen az utóbbi három szöveg egyike, az *Apotheosis* lett volna. A vers kezdőpozícióba helyezése mindenképpen többletjelentést hordozó gesztus, ugyanis ez az egyetlen költemény a listán, amely bár kötődik Nagy Bellához, nem hozzá íródott, hanem az elhunyt barát, Petőfi Sándor emlékét eleveníti fel.⁶⁰ Nagy Bella a monodramatikus jegyeket hordozó költemény színpadi megvalósítása révén kapcsolódik a szöveghez, ugyanis Petőfi emlékünnepe ő játszotta a szabadság nemtőjét, aki a költő szobrával szemben állva és a vers meghatározott pontjaihoz érve fokozatosan megszabadult rabláncaitól. E megoldás azt mutatja, hogy Jókai a terv összeállításakor tulajdonképpen egy Petőfi által felvetett problémából indult ki, és koncepcióvá emelte a *szabadság–szerelem* kettősét: Nagy Bella versbeli énjében szimbolikusan egyesült a két kategória, hiszen a nyitóversben a szabadság nemtőjeként felbukkanó nőalak később a szerelem nemtőjévé válik – egy olyan nemtővé, amely éppen a halott barát által kijelölt értékeket védelmezi. A szabadság

60 A halott baráttal kapcsolatos dilemmákról lásd bővebben: SZILÁGYI 2021b.

és a szerelem az *Életemben* is központi téma lesz (a költemény szövege egyébként az oldalszámok tekintetében nagyjából éppen a kötet közepén kezdődött volna), hiszen a verses önéletrajzban az életút elbeszélésének legjelentősebb referenciapontját az 1848–49-es forradalom és szabadságharc képezi, az isteni kegyelemben való részesedés pedig a szerelem ereje révén valósul meg. Ugyanennek a témának a variációja tér vissza a kötetterven szereplő záróversben is, amely bár utolsó két sorában megszólítja a kedvest, a kezdővershez hasonlóan nem a Jókai házaspár privát életeseményeit tematizálja. Az *utolsó ablak* című regében a szultán öccse nem hajlandó a nőre lelketlen lényként tekinteni, ezért az uralkodó a kedvesével együtt bezáratja egy kioszkba, amelynek minden hónapban becsukódik egy-egy ablaka a tizenkettőből. A kiszabadulás feltétele a nő lelkének, s ilyenformán a valódi szerelem létezésének a megtagadása. A fiatal herceg nem enged a hatalom és a harctéri sikerek lehetőségét kecsegtető csábításnak, hanem a kedvesével marad, akivel ily módon örökre befalazódik a kioszk belsejébe. Úgy tűnik tehát, hogy a záróvers esetén a *szabadság és a szerelem* vezérelve némiképp átalakul a *szabadság a szerelemben* lehetőségévé – ez pedig éppen az az eszmény, amelyet az idős Jókai a Nagy Bellával kötött házassága révén példázni kívánt és védelmezett.

Nem tudható, hogy Jókai végül pontosan miért vetette el a kötet megjelentetésének ötletét. Mindenesetre az öreg író azon gesztusai, amelyek a kései verscsoporthoz kötődnek, felidézik az idős Arany János viszonyulási módját a *Kapcsos Könyvhöz*. Arany 1870-es évekbeli lírai újítása, az *Őszikék* ciklus szintén a lírai napló szubjektivitása köré szerveződött, és egy olyan lírai ént alkotott meg, amely az öregség állapotában vívódva tudatában volt önnön korlátainak.⁶¹ Arany először szintén magánhasználatra, naplószerűen jegyezte le verseit: alapos textológiai vizsgálatok alapján, amelyek a kéziraton látható, ceruzával írt javításokkal és megjegyzésekkel vetettek számot, úgy tűnik, kezdetben terv nélkül, sorozatként írta be a verseket az *Új folyam* címmel ellátott részbe, majd idő közben elkezdett kompozícióban gondolkodni.⁶² Noha a versek ceruzával történnő beszámozása kapcsán nem dönthető el, hogy pusztán számbavételről vagy a tervezett sorrend rögzítéséről van-e szó,⁶³ több apró, de annál sokatmondóbb jel árulkodik a ciklusszerkesztés gesztusáról.⁶⁴ Bár egy Gyulai Pálnak írt levél szerint Arany a verseket eredetileg önálló kötetként, korlátozott számban szeretne volna megjelentetni, és a közvetlen ismerősi körében emlékül osztotta volna szét, végül lemondott a lehetőségről, és befejezetlenül hagyta költői vállalkozását, pusztán néhány verset jelentetve meg a szövegegyüttesből. S úgy, ahogy az *Őszi-*

61 SZILÁGYI 2023, 432.

62 HÁSZ-FEHÉR 2019, 314.

63 Uo., 302.

64 SZILÁGYI 2023, 428.

kék végül csak a költő halála után jelent meg kötetként, akként a Nagy Bellához írt szerelmi költemények csoportja szintén Jókai halálát követően került át egy másik mediális közegbe – ez az átlépés pedig jelentős funkcióváltással párosult.

Jókai 1904. május 5-én bekövetkezett halálát követően már az illető év folyamán éles polémia alakult ki az idős író magánéletét és a hagyaték sorsát illetően. Fényes László *Jókai Mór utolsó évei* című vitairata számos, a házaspárnál szolgáló cseléd tanúvallomásának közreadása révén igyekezett bizonyítani azt, hogy Nagy Bella úgy fizikailag, mint lelkileg durván bántalmazta – többek között ütlegette, koplaltatta, zsarolta és jóformán öngyilkosságba hajszolta – a férjét.⁶⁵ A vitairat széles körű megbotránkozást váltott ki, és bár Nagy Bella visszaemlékezése szerint a rendőrség elkobozta a példányokat, jelentékeny számú olvasóhoz jutott el a szöveg.⁶⁶ Vészi József, aki korábban is támogatója volt a házaspárnak,⁶⁷ a fiatal özvegy védelmére kelt a *Hiénák Jókai sírján* című pamflettel, amelyben a pletykákat és rágalmakat kívánta cáfolni. Nagy Bella melletti fellépésében a Jókai iránti tiszteleten túl egyrészt Vészi zsidó származása is szerepet játszott, másrészt egy évvel korábban, egy sajtóper keretein belül már konfrontációba került Fényes Lászlóval, aki az Ipar- és Kereskedelmi Bank katasztrófájához vezető okok eltussolásával vádolta a budapesti sajtót és elsősorban Vészit.⁶⁸

Vészi érvelésének alapkövét Jókainak mint tanúnak a „megidézése” képezte, aki irodalmi hagyatékával és különösen Nagy Bellához írt költeményeivel még holta után is képes védelmezni magára maradt nejét. E vitairat az első olyan szöveg, amelyből a nagyközönség értesülhetett a kötetre menő szerelmes vers

65 FÉNYES 1904a.

66 LÁNG 1975, 374.

67 Meleg hangú leveleit lásd Vészi József Jókai Mórnak, OSzK Kt, Fond V/643.; Vészi József Jókainé Nagy Bellához, OSzK Kt, Fond V/738. Jókai özvegye még 1945-ben is szeretettel emlékezett vissza a jóságos Vészire: „Megboldogult férjem műveit többször illették azzal a bírálattal, hogy regényalakjai nem élő alakok, mert vagy nagyon jók, vagy nagyon gonoszak. E kritikákról szólva ő többször mondta nekem, hogy minden egyes regényalakja valóságos élő ember volt. Biztosan úgy is volt. Három Jókai alakkal én is találkoztam az életben. Mind a három olyan jó volt, hogy ha regényben szerepelnének, a kritikusok azt mondanák róluk, hogy nem élő alakok. Ez első Jókai volt. Vészi József a második, és Maga a harmadik” (Jókai Mórné Biró Lajoshoz, Chesham, 1945. október 17., PIM Kt, V.5365/48/7.). Boross Samu egyik levele alapján Vészi József feleségével együtt szerette volna meglátogatni Jókaiékat és tisztelegni kívánt a pár előtt házasságkötésüket követően: „Vésziék nagyon óhajtik a méltóságos asszonnyal való ismeretséget” (Boross Samu Jókai Mórnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/67.). Vészi Jókaihoz fűződő kapcsolata diákkorára nyúlt vissza: tizenöt éves korában írt verse a Jókai szerkesztette *Életképekben* jelent meg (Mj., „Weisz József, az aradi gimnazista, 50 évvel ezelőtt verset küldött Jókai Mór lapjának és a vers Vészi József név alatt jelent meg”, *Egyenlőség*, 1926. okt. 5., 5.). Életről és munkásságáról: SZÉCHENYI 2008.

68 N. n., „Sajtópör”, *Budapesti Napló*, 1903. nov. 20., 12. Vészi rágalmazás miatt jelentette fel Fényest, akit a székesfehérvári törvényszék végül felmentett: N. n., „A Fényes-per”, *Alkotmány*, 1903. nov. 21., 3. Az ítéletet Fényes később felhasználta második pamfletében, hogy hiteltelennítse Vészi érveit, amelyeket a *Hiénák Jókai sírján* című írásában fejtett ki.

létezéséről, és amely a kéziratkötegre mint összefüggő lírai szövegcsoportha hivatkozott:

Ha hát azt mondom, hogy Jókai Mór él, akkor azt értem rajta, hogy *mint tanu* él. Mint koronatanu, a kinek még a sirból is megharsan a szava. A bizonyító szava. S ha az, a ki meghalt, feljő sirjából tanubizonyságot tenni, akkor vonuljon félre sápadtan minden rosszindulat és fogvaczogva minden léha hiszékenység. Mert a halottak nem hazudnak soha. [...] Nem hagyta ő itt védelem nélkül özvegyét. Ragyogó plaidoyer maradt utána irodalmi hagyatékában. Százzámra lírai vers és kötetszámba levelek, a mi mind a hitvesének szól. Így vértette fel özvegy Jókai Mórnét ezen előre sejtett orvtámadások ellen maga Jókai Mór. [...] Sziveskedjenek figyelni Jókai tanuvallomásaira. Hátrahagyott írásaiból vettem ki őket találomra. És még egyszer mondom s nem győzöm a lovagias, becsületes és tisztességszerető magyar társadalmat figyelmeztetni, hogy nem egy vagy két röpke lapról van itt szó, sem az egy-két röpke lapon egy-egy elejtett szóról, a mi így vagy amúgy magyarázható. Kötetekre menő poézis van itt. Vers százzámra. A boldogságtól megaranyozott életalkonynak sugárzó költészete. *És mind arról beszél, hogyan szerette Jókai Mórné a férjét.* Milyen jó volt hozzá, mennyi gyöngédséggel viselte gondját, mekkora hűséggel és leleményességgel ápolta, élesztette a szeretetét.⁶⁹

A bevezető után Vészi tizennégy, különböző terjedelmű idézetet tett közzé a versekből, amelyek mindegyikéhez – valószínűleg Nagy Bella szóbeli közlései nyomán – kommentárt fűzött. Elsődlegesen azokat a szövegrészeket válogatta ki, amelyek Nagy Bella érényeit dicsérik vagy az öreg író boldogságát hangsúlyozzák. A szelektálásnak textológiai is látványos nyoma maradt, ugyanis a költemények kéziratán látható, ceruzával húzott jelölések legnagyobb része éppen azokra a sorokra vonatkozik, amelyeket Vészi beemelt az érvelésbe. Emellett teljes egészében közölte *A konyha* című verset, amelyben Jókai a felesége által vezetett konyha ingyencégeit dicséri és a gyakran készített fogásokat sorolja. Az utóbbi vers közlésével a koplaltatással kapcsolatos pletykáknak igyekezett elejét venni. Vészi kiemelései révén ugyanakkor sajátos helyzet állt elő: a vitairat vált egy teljes költemény és több versrészlet első közlési helyévé – a szövegek az új kontextusba kerülve tehát érvekké és bizonyító dokumentumokká lényegültek át.

Vészi fellépésére Fényes László rövid időn belül egy újabb pamflettel válaszolt, amelyben főleg további bántalmazásokról beszámoló tanúvallomásokat közölt, de azért marginálisan reagált a Jókai-versek közzétételére is. A szövege-

69 Vészi 1904a, 11–14.

ket nem tulajdonította bizonyító erejűnek, mivel meglátása szerint Jókai kényszer hatása alatt írta őket:

Jókai Mór verseit pedig Grosz Bella urnő épen azért iratta terrorizmus után, vagy egy-egy jó szó árán, mert érezte, hogy szüksége lesz valami kibuvóra. Miért nem irt kötött és kötetlen beszédű védelmet felesége mellett más nagy poéta? Jól tudta azt a Grosz család, hogy szükség van mentőeszközökre. S azt a nagy nemesszívü mártirt, épen a nagy ábrándozó lelkénél, akaratbeli gyöngeségénél fogva fogták meg mentő tanuul – önmagá mártirsága eltakarására.⁷⁰

Fényes tudatosan ferdítette el Vészi gondolatmenetének lényegét, hiszen nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy Jókai eredetileg nem egy sajtópolémia számára és nem védelmi célra alkotta meg költeményeit – maga Vészi sem ezt állította. Fényes érvelési stratégiájában az özvegy minden gesztusát az erőszak motiválja, így kézenfekvő lehetett számára az a megoldás, hogy a nyilvánosságra hozott dokumentumokat ugyancsak az íróval szemben elkövetett brutális cselekedetek eredményeként láttassa, és azt hangsúlyozza, hogy a „Groszék hatalmában”⁷¹ vergődő Jókai egy jól kidolgozott terv áldozatává vált: nem csupán a feleség, de annak anyja is szerelmes versek írására kényszerítette az idős író, hogy a nyilvánosság előtt fenntarthassák az idilli család látszatát, már hetekkel a közlés előtt hirdetve a vers várható megjelenését.⁷² Fényes botrányt kavarázó írásai minden bizonnyal nagy hatást gyakorolhattak a Jókai végrendeletét megtámadó Feszty Rózára is, kinek beadványa jelentős mértékben merít a két pamflet érveiből:

Ez után a levél után ne dicsekedjék többé alperes a szerelmes verseivel, mert mindenki szemébe fogja mondani, hogy azok csak megrendelésre íródtak! Hiszen éppen a nizzai tartózkodás idejében jelent meg az ujságokban néhány ilyen szerelmes vers, a melyek érkezése már előre jeleztetett, mert akkor már suttogni kezdtek mindenfelé, hogy micsoda lelketlen bánásmódban részesül saját otthonában az ország szemefénye. A szerelmes versek voltak a kierőszakolt hirlapi czáfolatok. Mikor hire ment, hogy Jókait koplaltatják, meg kellett jelennie az ujságokban egy czáfoló versnek, a melyben anyósának – az öreg méltóságának, a mint magát nevezette – konyháját és főztjét kellett az egekig magasztalnia szegény agg költőnek. Ez a vers is hány magyar szívet dobantott meg fájdalomosan! Minő szánakozást, minő részvétet keltett a hanyatlásnak ez a szomorú jelensége!

70 FÉNYES 1904b, 8.

71 Uo., 16.

72 Uo., 20.

ge. A kik azonban közelebből ismerték a helyzetet, még ezt sem vehették rossz néven a szerencsétlen aggastyánnak. Hiszen ezért a versért talán egy ebédet is kapott szerelmes otthonában.⁷³

Jókai anyósa már előre hirdeti, hogy meg fog jelenni egy szerelmes vers. Parancsszóra kell szegény fogoly költőnek szerelmes verset írnia.⁷⁴

Sem Fényes László, sem Feszty Róza nem akadt fenn azon a jelentéktelennek nem tekinthető kérdésen, hogy vajon miként lehet valakivel „terrorizmus útján” több mint hatvan szerelmes verset és ötvennél is több, szeretetteljes magánlevelet íratni. A gyakori bántalmazás és a létrejövő versek nagy mennyisége közti összefüggés feltételezése ellentmond Jókai saját lelki alkatáról írt megállapításának is, amelyet egy Hegedüs Sándornéhoz címzett levélben rögzített: „Én nem kérek Tőletek egyebet, mint hogy hagyjatok nekem békét. Nekem a kedélyem a capitálisom, a dominiumom, azt nem szabad elrontani.”⁷⁵ Nem is beszélve arról, hogy Fényes és Feszty írásaiban a történet némileg változó: Jókainak a túlélés zálogaként hol a kedves szavak, hol a fenyegetések és fizikai bántalmazások miatt kellett volna folyamatosan verseket „gyártania”. Lugosi András úttörő tanulmánya, amely Jókai második házasságának jogi-antropológiai hátterét tárja fel, már bravúrosan rámutatott a Nagy Bella attitűdjére célzó érvelések ellentmondásosságára: „akivel szemben fizikai kényszer alkalmaznak, azt nem lehet lelkiileg terrorizálni, hiszen a pszichológiai manipuláció csak a szeretet, a törődés és a felelősség illúziójának sikeres fenntartása mellett lehet hatékony.”⁷⁶ Ugyancsak logikátlan a versek használati módjának leírása: Fényes és Feszty szerint a költeményeket a Nagy család tagjai azért íratták, hogy a nyilvánosság előtt elfedhessék általuk a családi közegben zajló brutális eseményeket. Csakhogy mindez ellentmond annak, hogy Jókai egykorúan a feleségéhez írt verseinek mindössze csekély töredékét publikálta – pedig ha akár neki, akár Nagyéknak szándékában lett volna, éveken át akár havi rendszerességgel is lehetett volna biztosítani a költemények megjelenését. Noha bármennyire is úgy tűnik, hogy a versek nem kényszer hatása alatt keletkeztek, és ekként Nagy Bella valóban bizonyító erejűnek érezhette őket, a lírai szövegcsoport valószínűleg nem számított nyo-

73 Feszty Róza, [Özv. Jókai Mórné elleni végrendelet érvénytelenítés], A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V.5238/18, 4–5.

74 Uo., 37.

75 Jókai Mór Jókay Jolánnak, Budapest, 1900. február 15., PIM Kt, V. 6061/3. A levél – majdnem teljes – fogalmazványát lásd Jókai Mór, Hegedüs Sándornéhoz, h. n. [Budapest], é. n. [1900. február 15.], OSzK Kt, Fond. V/698. A szöveg végét tartalmazó töredék külön folián a Hegedüs Sándorhoz címzett levelek fogalmazványai mellett: Jókai Mór Hegedüs Sándorhoz, Svábhegy, 1900. szeptember 2., OSzK Kt, Fond V/696.

76 LUGOSI 2007, 367.

mós érvnek a hagyatéki eljárás jogi procedúrájában. A költemények vitába való beleszőződése és a felbukkanásukhoz kapcsolódó botrány ugyanakkor jelentős szerepet játszhatott abban, hogy hosszú időn át ne kerüljenek közlésre.

A versek kötetben való megjelentetésének gondolata már 1904 őszén felmerült, amint erről egy hagyatéki beszámoló tudósít: „Az íróasztal legtöbb fiókja tele kézirattal. Regények, novellák, rajzok és tömérdek vers. Ez utóbbiakat utolsó éveiben írta, szerelmes versek, vaskos kötetben nemsokára megjelennek.”⁷⁷ 1906 májusában Tábori Kornél látogatta meg az özvegyet, aki ekkor fejezte be a költemények kiadásra való előkészítését:

Nemrég végzett legkedvesebb munkájával: Jókai Mór verseinek rendezésével. Mind-mind róla, hozzája szól, egy csudás lélek ihletett megnyilatkozásai. A régi kiadó, Révai Mór, mindenáron hozzáférhetővé akarja tenni az egész nemzet számára: Jókai költeményei legkésőbb karácsonyra meg fognak jelenni vaskos kötetben. A legtöbb versnek kedves kis históriája van: egy-egy idill, szivderítő jelenet, érzelmes incidens adta az impulzust megírásához. Az egyiknek illusztrációja is van: az író utolsó festménye, amelyet Balatonfüreden alkotott szeretett hitveséről.⁷⁸

A tervezett megjelenés azonban ismeretlen okokból nem valósult meg. Nem elvetendő felvetés, hogy a kiadás elmaradása összefüggésben állhat a hagyatéki vita alakulásával. Jókai hagyatékáról 1904. július 8-án készített leltárt Dr. Bekker István, Dr. Charmant Oszkár királyi közjegyző helyettese. A jegyzőkönyv szerint Feszty Árpádné Jókai Róza jogi képviselője, Füredi Mór külön kérelmezte a hátramaradt kéziratok leltároztatását, amely során az íróasztal fiókjában megtalálták a szerelmes verseket is: „Erre eljáró kir. közjegyző örökhagyó íróasztalának fiókjait betekintette, azokban különféle költeményeket és megkezdett egyéb irodalmi vonatkozású műveket talált. A költemények egy része feleségéhez vannak címezve.”⁷⁹ Nagy Bella jogi képviselője szerint mivel egyrészt a kéziratok jelentős része családi vonatkozású, másrészt a legtöbb darab már kiadásra került, azok nem képviseltek értéket – de ha még értéket is képviseltek volna, akkor sem képezheték a hagyaték részét, Jókai ugyanis 1903. május 31-én kötött szerződése révén eladta őket a Révai Testvéreknek.⁸⁰ Ezt követően Feszty-né saját költségen szakértővel felbecsültette a kéziratokat, amelyekre a szerző-

77 CSERGŐ, „Apróságok egy nagy ember...”, 8.

78 TÁBORI Kornél, „Jókai özvegye”, *Tolnai Világlapja*, 1906. máj. 20., 869. Elképzelhető, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, kéziratok másolatkötegről van szó: Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.

79 Jókai Mórné – Feszty Árpádné pere (Jókai művek honorárium), MNL OL, HU-MNL-OL-Z 720-204 (kivonatos fotokópia).

80 Uo.

dés értelmében valóban nem tarthatott igényt, azonban – amint a Dr. Charmant Oszkár által 1904 októberében jegyzett dokumentumon olvasható – hagyatékot képezett volna a szövegkiadásból származó bevétel: „örökhagyó mindazt, mit a halála napjáig irni fog, eladta a Révai testvérek irodalmi intézet részvénytársaságnak, s így örökhagyó kéziratai, dolgozatai hagyatékot nem képeznek. A dolgozatok helyett hagyatékot képez azonban azon összeg, a melyet a nevezett részvénytársaság a dolgozatokért a hivatolt okmány értelmében fizet.”⁸¹ Lehetséges, hogy a per alakulása során az özvegy igyekezett elhatárolódni attól a lehetőségtől, hogy Fesztyné – aki éppen a szerelmes versek hitelességét vonta kétségbe és azok „kierőszakolt” volta mellett érvelt – valamilyen módon profitáljon a Nagy Bella számára érzelmileg kiemelt jelentőségű kiadványból.

Egy 1906 júniusában készült újabb interjúból tudható, hogy a költemények ekkor már nem képezték tárgyát az özvegy tulajdonának. A beszélgetést vezető újságíró kérésére Nagy Bella elővett egy „nagy, kékszalagos paksamétát”, amely Jókai szerelmes verseit tartalmazta a húga kéziratos másolatában, és megjegyezte, hogy „[a]z eredetit egy bank őrzi.”⁸² Valószínűleg a Leszámitolóbankról lehetett szó, amint egy 1911-es cikkből sejtehető.⁸³ Később, 1912 márciusában, a Petőfi-ház első emeletén létesített Jókai-szoba megnyitása előtt Nagy Bella kiadatlan szövegekként hivatkozott a hozzá írt versekre: „kiadatlan mű egyetlen egy sem [szerepel a gyűjteményben], csak néhány vers és háromezeröttszáz levél, a melyeknek, valamint a verseknek is jó részét, hozzám írta. Mindez a Nemzeti Muzeumba került, csupán a butort és a többi apró holmit, a csigagyűjteményt helyezték el a Petőfi-házba, valamint a képeket is”.⁸⁴ A kéziratkötegen szereplő pecsét alapján a költemények végül valóban 1912-ben kerültek a Nemzeti Múzeum tulajdonába. Ezt megerősíti Nemeskéri Kiss József cikke is, aki részletesen beszámolt az új Jókai-gyűjtemény elemeiről, és az annak részét képező hatvan versről, amelyek „legnagyobb részében élete alkonyán családi életének örömeit énekli meg Jókai.” Mutatványként *Az elbűvölt dalosmadár* című verset közölte a szövegcsoporthoz, befejezésként pedig jóslatszerűen megjegyezte, hogy a „versek tulnyomó része és levelek zöme még csak sok idő múlva kerülhet kiadásra.”⁸⁵ 1925-ben, Jókai születésének századik évfordulóján Tábori Kornél több szöveget is közzétett *Jókai-intimitások* cím alatt. Beszámolójából tudható, hogy bár

81 Dr. Charmant Oszkár budapesti királyi közjegyzőtől, A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V.5238/18, 10. dokumentum.

82 N. n., „Látogatás Jókai Mórénál”, *Magyar Nemzet*, 1906. jún. 3., 7.

83 „Szinte felsorolhatatlan Jókai hagyatéka. Az egész nincs is Jókainénál, nagy része a Leszámitolóbank és a Belvárosi Takarékpénztár páncélszobáiban van elhelyezve. Olyan értékesek ugyanis, hogy csak teljesen biztos helyen őrizhetők.” (E. V., „Jókai hagyatéka”, *Világ*, 1911. okt. 15., 13.)

84 N. n., „Jókai hagyatéka”, *Az Újság*, 1912. márc. 5., 12.

85 NEMESKÉRI KISS JÓZSEF, „Jókai írásai”, *Budapesti Hírlap*, 1912. márc. 10., 45.

megtalálta a Nagy Bellához írt magánleveleket és szerelmes verseket egyaránt (ezek közül a *Rózsa, rózsá és a Napimádó vagyok* címűeket közölte – lásd 47. és 42. vers!), nem szorgalmazta egy szövegkiadás létrehozását. Egy rövidke, de annál sokatmondóbb megjegyzése („nem plántáljuk egytől-egyig ide azt, ami csak újabb botrányt kavarna föl”)⁸⁶ jól érzékelteti, hogy még mindig mennyire érzékeny témának számított Jókai második házasságának története több mint húsz évvel a halála után is. Mindebben természetesen jelentős tényező lehetett az is, hogy az érintettek egy része ekkor még életben volt.

Az alkotói pálya utolsó öt évének összefüggéseit fokozatosan elfedték a felejtés és az elhallgatás narratívái, amelyek létrejöttében jelentős szerepet játszott Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzának közkeletűvé vált alkony-metaforája,⁸⁷ Nagy Bella pedig – a Hegedüs és Feszty család által vezetett kampánynak köszönhetően – a férjét kihasználó, pénzéhes és bántalmazó partner megtestesítőjeként vonult be a köztudatba. A negatív mítosz lerombolása érdekében Láng József tette meg a legjelentősebb lépéseket: 1975-ben és 1976-ban gondos jegyzetek kíséretében közzétette Nagy Bella, Jókai Mór és Dárday Sándor emlékiratát. Szintén fordulópontnak tekinthető a diskurzus alakulása szempontjából Lugosi András már említett 2007-es tanulmánya, amely részletesen feltárja a házasságkötés körülményeinek és megítélésének hátterét, és cáfolatát adja az idős Jókai elmeállapotával kapcsolatos híreszteléseknek. Megemlítendő továbbá F. Almási Éva forráskiadványa, amely fényképes másolattal tett közzé vonatkozó, korábban publikálatlan anyagokat.⁸⁸ E szerzőkhöz hasonlóan én magam sem találtam Jókai második házasságához kapcsolódóan olyan dokumentumot, amely a kapcsolat abnormalitására engedne következtetni – a fennmaradt levelek, memorandumok és különféle iratok egy jól működő házasság emlékeiként írhatóak le. Amint Láng József korábban sommázta:

Az említett forrásanyag egészének áttanulmányozása pedig aligha hagy kétséget afelől, hogy a Jókai házassága kapcsán forgalomba került s tovább hagyományozódott negatív ítéletek s ezzel együtt a Nagy Bellát súlyosan elmarasztaló vádak mindenekelőtt tudatos manipulációk nyomán születtek meg. E manipulációk hátterében közvetlenül vagy közvetve elsősorban a Jókaival rokonságban levő s Jókai második házasságával szemben kirívóan ellenséges magatartást tanúsító Hegedüs család s a hasonló álláspontot elfoglaló, Jókai által adoptált Feszty Árpádné állott.⁸⁹

⁸⁶ TÁBORI 1925b, 171.

⁸⁷ Vö. LUGOSI 2007, 361–362.

⁸⁸ F. ALMÁSI 2001.

⁸⁹ LÁNG 1975, 356.

Az ellenséges attitűd táplálója a vagyon megszerzésére tett kísérletek mellett minden bizonnyal Nagy Bella zsidó származása lehetett,⁹⁰ hiszen az antiszemita megnyilvánulások a Jókai család magándokumentumaiban is tetten érhetőek. A levelek arról tanúskodnak, hogy Jókai szerette volna személyesen bemutatni a családtagoknak a feleségét, azonban Hegedüs Sándor elutasította a lehetőséget, kijelentvén, hogy nem óhajtja megismerni a fiatalasszonyt.⁹¹ Ihász Lajos szintén levélben számolt be Jókainak arról, hogy Hegedüs Jolán iránta is megvetést tanúsított, amiért kezét csókolta „a zsidó asszonynak”.⁹² Váli Mari egy Nagy Elek névvel aláírt zaklató levél érkezéséről értesítette Jókait, amely Nagy Bella édesanyjának anyagi helyzetét taglalta, kiemelve, hogy „a vén zsidó asszony”-nak „3 takarékpénztárban is van már pénze”.⁹³ Ugyancsak Váli Mari visszaemlékezése szerint Hegedüsék egy alkalommal azt állították, hogy „Bella anyjának nyilvános háza volt”, minek következtében Váli a rendőrséghez fordult felvilágosításért, ahonnan azt a választ kapta, hogy „semmi alapja sincs a rettenetes hírnek”, ellenben a tévedést az okozhatta, hogy a belvárosban „csakugyan van ma is intézete egy Grószné nevű dámának”.⁹⁴ Az utóbbi pletyka is minden bizonnyal az antiszemita sztereotípiákból merített, hiszen a keleti – például török, cigány vagy zsidó – nőknek különleges szexualitást és érzékiséget tulajdonítottak a korszakban.⁹⁵ A jelenség nem pusztán Jókai családján belül okozott problémát, hiszen ebben az időszakban számos antiszemita törekvés manifesztálódott leplezetlen nyíltsággal: például Nagy Bella 1901 novemberében színházi turnéra indult, azonban második pozsonyi fellépése meghiúsult egy szerveződő zsidóellenes tüntetés miatt;⁹⁶ vagy 1902. április 18-án, amikor a parlamentben botrány tört ki, mivel többen tiltakoztak az ellen, hogy a kormány Jókai Mór számára a tizenhét éven át szerkesztett *Oszták–Magyar Monarchia írásban és képen* című

90 Jókai tiszteletben tartotta neje vallását, nem kérte arra Nagy Bellát, hogy térjen át. Az 1903-ban kötetben megjelent regényében, *A mi lengyelünkben* egyértelműen elítélte az áttérést és az arra való felhívást; a főszereplő, Negrotin szerint a hitéből kitért zsidó jellemtelen ember. Jókai ezen felfogása tetteiben és Nagy Bellához való viszonyulásában is megmutatkozott (KONRÁD 2014, 97–98.). Felesége vallására Jókai reflektált a költeményekben is: példának okáért a *Bellának huszonharmadik születésnapjára* című versbe beépítette a zsidó védmondásban szereplő arkangyalok nevét, *Nagy úr vagyok!* című szövegében pedig hangsúlyozta, hogy a fiatal színésznő számos költeményt szavalott a zsidó származású Kiss Józseftől, amely művek némelyike zsidó vonatkozású témát dolgozott föl. Megemlítendő még, hogy 1899 decemberében Kiss Arnold veszprémi pap küldött egy példányt Jókainénak a *Mirjam* című, zsidó nőknek írt imakönyvéből, amelyet nem pusztán a feleség, de maga Jókai is megköszönt, ugyanis a kiadvány szövegei elnyerték a tetszését (N. n., „Jókaiék”, *Egyenlőség*, 1899. dec. 24., 9.).

91 Hegedüs Sándor Jókai Mórhoz, Budapest, 1900. szeptember 4., PIM Kt, V. 2572.

92 Ihász Lajos Jókai Mórhoz, Hathalom, 1900. november 30., OSzK Kt, Fond V/253, 9. levél.

93 Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórhoz, Hathalom, 1900. október 25., OSzK Kt, Fond V/447, 16. levél.

94 VÁLI 1955, 397.

95 Lásd bővebben: OIȘTEANU 2005, 87.; FÖLDES 2018, 113.

96 N. n., „Jókainé Nagy Bella föllépésének elmaradása”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 8., 7.

munkáért 8000 korona állandó tiszteletdíjat vett fel a költségvetésbe, Rakovszky István a problémát „tisztán zsidó kérdés”-nek minősítette.⁹⁷

Hegedűség és Fesztyék hangulatkeltése, az író utolsó éveit feldúló családi vi-ták és botrányok, valamint a halálát követő pereskedés jelentős szerepet játszatott tehát abban, hogy Jókai második házassága negatív asszociációkhoz kötődjön a köztudatban, illetve hogy a Nagy Bellával kapcsolatos szövegek – és ilyenformán a szerelmes versek – mindmáig publikálatlanok maradjanak és feledésbe merüljenek. Pedig a velük való számvetésnek kettős tétje van: nem pusztán Jókai kései életművének megértéséhez járulnak hozzá, hanem vizsgálatuk egy újabb lépéssel közelebb vihet ahhoz, hogy Nagy Bella végleg letehesse vál-láról a téves megítélések és mítoszok terhét.

97 N. n., „Jókai 8000 koronája”, *Szabadság*, 1902. ápr. 19., 2.

VERSEK

1. Karácsony estén 1902

Visszajöttél hozzám karácsony-estére,
A meleg ég alul, kedves tenger tájra
Ide, hol jég borul a folyam tükre
S a virágos liget most zúzmarát árul.

5 Az egész valómat szintén tél lépé el:
Lelkemet a mély gyász, idegre ható baj,
Körülem a magány jéghegyléteivel:
Köddé fagy ajkamon a kilehellő sóhaj.

10 Te ideszállsz elém, mintha égből jönnél
Nem várva, nem kérve: – magad jó szívetűl.
Szavadtul elmúlik rögtön a hideg tél,
Keblemről a fájás, ha arcod fölé dül.

15 Meghoztad a lelkem, mely távol volt nálad,
Nem vagyok én tőled távol egész ember,
Lelkem nyugodalmat csak veled találhat
Csak te rád gondolok, a míg a szívem ver.

20 Itt vagy hát mellettem, kezed a kezemben!
A hogy álmaimban láttalak ezerszer.
Mikor mentél is, szép voltál szememben:
De visszatértedben most még szebbnek tetszel.

Minden angyalai a kegyelmes égnek
Kik e mai estén álleluját zengnek,
Legyenek tolmácsi azon üdvösségnek
Mit általad küldött ma az istengyermek.

2. Virágos fa

Van egy fa, virágos, örökzöld a lombja
Egész éven át a virágait ontja.
Bimbóznak, kinyílnak, aztán elhervadnak,
Kiteszik a jöttét mind a négy évadnak.
5 Méhek színek virágkelyheiből mézet
Tarka színes lepkék szirmain czicéznek.
Tied a tündérfa virágja, bimbója.
Te vagy ápolója, Te szakíthatsz róla.
Nincsen is a fának egyéb hívátása,
10 Mint hogy a Te szemed virágait lássa.
Bár adná a nagy ég, hogy ennyi virágnak
Egy gyümölcse lenne, örök boldogságnak.

1901 Május 20

3. A délibáb

Mi az a délibáb? Ébren látott álom:
Hullám hányó tenger közel láthatáron.
Azt hisszük, közelit, partját elébb tolja,
Útba eső dombot mingyárt elhabolja.
5 Belőle paloták képe emelkedik,
Tornyaik a vizek tükrén rezegettik:
Úszó zöld szigetek pálmaligetekkel,
Aranytermő partok tarka szegélyzettel,
Az ember azt hiszi, ez a paradicsom,
10 Melynek kerítése a kerek horizon. –
Benne az árnyék is szivárvány színben ég.
Igazgyöngyöt termel lenn a tengerfenék
Átlátszó paloták lakói tündérek:
Élve idvezülnek, kik közékük térnek.
15 Ne hidd el, kedvesem! Ez az én világom
Benne lakni szived, hajh! soha se vágyjon.
Ez az én világom: a csalfa délibáb.
Tündérhazugságnak nevezhetném inkább.
Nincs ott tenger; hanem hajótörött, az van:
20 Csalkép, a mi ottan fénylik a magasban.
A mi aranypartnak látszik, aszú fényér,
Tarolt puszta, melyen semmi élő nem él.
Az ott nem a hírnév fényes pantheonja,
Hanem egy összedúlt csárda sötét romja.
25 A pálmás szigeten nem tündérek várnak,
De irigyek, a kik örülnek a kárnak.
E tenger fenekén nem terem igaz gyöngy
De kit nekem szántak, megkövező göröngy:
Aeolhárfa, sphaerák zenéje az távol?
30 Az ám! Kuruttyolás varangyok torkából.
Csalfa délibáb a dicsőség rémképe.
Boldogságodat ne add érte cserébe.
Valóság, mi igaz, csak az én kis kertem,
Kedvencz virágiddal, – és benne mi ketten.

4. Mikor beteg vagy

A mi Te neked fáj, még jobban fáj nekem.
Együtt sinylek Veled, édes szép betegem.
Ha magamat baj ér: nem bánom, nem érzem,
De mi Téged sebhed, azon át elvérezem.
5 Hisz csak egy imám van a magas Istenhez:
Hogy Te mindig jól légy, hogy soha se szenvedj.
A Te vidám hangod, ajkad kaczagása,
Az én életemnek údító forrása
Szép szemedben látom, jövőm, boldogságom
10 Csókjaidban érzem üdvöm, mennyországom
S mikor ez megfordul, hangod nyög panasszal
Ha kérdő, ápoló szavam nem vigasztal.
Ha lehúnyt szemedben az álmodat lesem
S nagy suttogva kérdelem: alszol e kedvesem?
15 Orczád halványságán látom ég borultát,
Izzó láztűzében napom alkonyultát. –
Kínzó aggodalmam mindenhová kísér:
Beváltanám egy jó álmodat egy kíncsér’.
A büntető angyal lángpallos csapása
20 Nem fáj úgy, mint ajkad egy jajkiáltása
A mikor Te szenvedsz, magam ostromozom:
S hogy ez az én bűnöm, azon ábrándozom.
Óh gyógyulj meg édes, óh légy megint vidám!
Érted a csillagot égből leszakítnám.
25 Nem kívánok én az Istentől egyebet.
Mint hogy adja vissza jó egészségedet! –

1901 Jan 28.

5. Arczképed előtt

Mi történik velem? Arczképedet festem.
Kezemben az ecset: két szemem áll lesben.
A mit a szem elles, azt a szív fogja fel.
Onnan közli tovább dolgos idegekkel.
5 Az arczkép derülni kezd édes mosolyra,
A hogy azt a lelkem elém varázsolja.
Igen: a lelkem fest, a lelkem lát Téged.
Szemem és kezem csak kölcsönzi szépséged.
Régen volt! Akkor volt! Ifjúság hajnalán:
10 Az a másik múzsa (nem is igaz talán)
Csábitott, ott tartott isteni berkében,
Bizonyítja most is a saját arczképem.
Hogyha hű maradtam volna hozzá végig,
Most az én nevemet magasztalnák égig.
15 A festés világnyelv: mindenki megérti
Remeke alkotó mesterét túléli.
Bár maradtam volna ezen oltár mellett.
De nekem küzdelem, nehéz munka kellett.
Nemzetem ébresztém, holtából ébresztém.
20 Nem hagytam nyugodni lelkemet elvesztén.
Még most is álmodom jövő nagyságáru:
Előttem a távol láthatár kitárul.
.... És most előveszem a festő ecsetet.
Megörökíteni legdrágább kincsemet
25 – Vajon tudok e még rajzolni, mint hajdan?
A mikor az ihlet sugározott rajtam.
Látom e, fel tudom e fogni szépséged?
Magam elé tudlak e képzelni Téged?
– És a kép megszólal: ráismersz Magadra,
30 Jóságod, hű lelked mind vissza van adva
Áldott lett kezemben az ecset és írón:
S én boldog vagyok, hogy képmásodat bírom.
A mit csak alkottam egész életemben
Ez a koronája, mit tartok kezemben
35 Arczképed édes szót suttog a lelkemhez
Ez édes szó nekem örök emlékem lesz.

Siófok 1903 Julius

6. Bella 23

Bellának huszonharmadik születésnapjára

*

Ha én király volnék, koronát viselnél,
Válladon hermelint és bibort emelnél,
A mit a bércz keble, mit a tenger öble
Kincseket rejt, mind te rajtad tündökölné.
5 Virágos kert volna, a merre csak járnál,
Művészcsarnok minden szoba a királynál.
S ha a trónon ülve magad körül néznél,
Nem látnál egyebet a hódoló népnél,
Szépségedről minden költő lantja dallna,
10 Jószívéért ezer hála magasztalna,
Arcmásodat látnák arany éremképen,
Együtt az enyimmel ismerne a népem.
Nevedet felvésné történet múzsája
Márványba s hirdetné nemzet szíve szája.
15 Ha én király volnék! Hanem hát nem vagyok.
A te lelked csupán önfényétől ragyog.

*

Ha én pápa volnék, szentté avatnálak:
Nem találni arra szebbet jobbat nálad.
Nevedet magasztos ünneppé szentelném
20 Szerény kis gunyhódat templommá emelném
Oda járna búcsút világ minden népe
Kinek szíve vérzik fájó szerelmébe
A ki hűségének türelmes martyrja
A ki szenved s terhét panasztalan bírja,
25 A kinek fájdalmát arcza ne mutassa.
S nincs a kinek bűját elimádkozhassa.
Azoknak te volnál élő oltárképe,
Tanulni jönnének szent színed elébe.
Koszorút hoznának, homlokodra fonnák,
30 Körül térdepelnék az élő madonnát.
Fejed körül látnák glória körfényét
A mely hirdeti a tiszta nő erényét.
... Ha pápa volnék, de messze vagyok attól,
Hogy szentté tegyelek, gyöngé ahoz a toll.

35 Ha én Isten volnék, világ teremője.
 Új paradicsomot nyernél akkor tőle.
 A honnan a kígyó volna számkivetve
 S nehéz bünt bűnhődés soha nem követne.
 S az ember is aként volna megalkotva,
 40 Hogy ezen életen jól áthatolhatna.
 A jó egészséget holtig eltartónak,
 Kínzó nyavalyákat hagynám a manónak.
 Nem kell kihullani egyetlen hajszálnak,
 S a paradicsomban fogat nem plombálnak,
 45 Mindig tavasz és nyár, és terített asztal:
 Kenyértermő ősfá ebédre marasztal.
 S betevő falatért nem szolgál a munka,
 Fegyvertelen járunk, nem félünk magunkba.
 S ha néha napestén álomszuszek Ádám
 50 Végig nyújtózik a hű oroszlán hátán,
 Sörényes oroszlán a legjobb kerevet,
 Bozontos farkával legyezget, hesseget.
 Akkor leszállnak a magas régiókból
 Évát mulattatni, ráérnek dolguktól
 55 A délczeg angyalok, Gábiel, Uriel,
 Rafael, Michael, és a hős Számiel,
 S elmondják, mi történt odafenn az égi.
 Mi újság esett a szentek seregében?
 Miféle divat van az angyalok között?
 60 Az udvari bálban ki hogyan öltözött?
 Futó csillagok közt ki ért be elsőnek?
 Az üstököst mikor várják eljövőknek?
 Miért mennydörgözött az öreg oly nagyon?
 Kinek kellett félni a magas haragon?
 65 Aztán énekelnek, muzsikálnak körben,
 Aeolhárfa, sférák zenéje van kézben.
 A bájos asszonykát így elmulattatják
 Ártatlan tréfával a délczeg angyalok
 Ilyen paradicsom kerülne itt elő,
 70 Ha nekem adatott volna istenerő.

De hát egy sem vagyok: se király, se pápa
Se teremtő Isten: embernek is kába,
Mit neked adhatok, semmi: csak a lelkem,
Nem tudom, hogy mit ér? magam is úgy leltem.
75 Tedd el és őrizd meg lelkemnek szülöttét,
A többiek közé, jegyezd fel a keltét.
S ha majd a bús angyal érettem is eljön,
Hogy szárnyán boldogabb világba emeljen
Majd vedd elő őket és monumentumot
80 Építs fel belőle, mauzeolumot.
Hogy a míg a földön fennmarad emlékem,
Hadd tudja a világ, hogy mi voltál nékem.

Svábhegy 1902. Jul 4.

7. Bella névünnepére. 1904. január 4.

Mért van olyan meleg a szép Riviérán?
Mert a Te két szemed sugározik én rám.
Azokban találok az egész kék eget,
Szivárványuk körülragyogja lelkemet.
5 Ez a két égtiszta szem vezet éltemben
Bennük leli üdvét az én hű szerelmem.
– Zord a világ ott künn, tele búval, gonddal.
Nagyságok elbuknak; – rám senki se gondol.
Egyedül Te viselsz angyali szivedben.
10 Te tartod a lelkem annál erősebben.
Nincs rokon, jó barát, ki rám emlékeznék
Ki kérdezné, végzem e a mit elkezdék?
Te vagy egyedül őrangyalom a földön.
A míg napjaimnak végsorát betöltöm.
15 Ki lelkem megtartod örök fiatalnak,
S érezteted velem a bűvös hatalmat,
A mi egy hű asszonyt királynévá emel:
Kinek minden szava hódolást érdemel.
Nélküled nem lelném helyem a világban:
20 Nem volna már célom, nem volna már vágyam.
Te Magad vagy a cél s vezetőm a célhoz;
Te a tűz, mely lankadt lelket megacézol
Oh ha tudná a hon, hogy mi vagy rám nézve,
Nevedre kitörne közös nagy zengésbe
25 S koronát hozna fel királyi sirboltból
Felkent főt avatva derült homlokodból.
.... Így csak én imádlak: – az én oltárképem,
A kihez járulok imádkozásképen.
Rám nézve mindennap a Te névnapod van
30 Neveddel ébredek, velem van álomban.
.... Nekem koronám nincs, csupán koszorúim:
Régi szeretettől hervatag tanúim.
Azokat osztom meg, lelkem jobb felével,
Multamat, jövőmet öszszekötve véle.
35 Légy nekem tovább is őriző angyalom.
Lelkednek szolgáljon lelkem, szívem, karom.
Teljesitse Isten minden kívánságod:
Tudom, nekem is a legjobbat kívánod.

Kis családi körünk legyen elégedett,
Ki szeret, szivéből szeressen Tégedet.
Végső sóhajom is nevedet lihegje.
„Bella!” ezzel szálljak a magas egekbe.

8. Tündérhangverseny

Langymeleg nyári éj: künn az egész fészek;
Lombok alatt ülök, csillagokba nézek.
Csillagok fölöttem, csillagok körülöm
A nagy világ távol, messze távol tőlem.
5 Virágok illata tölti be a léget,
Mély nyugalom lepi el a mindenséget.
Surrogó nagy lepkék, fényes éjbogárcák,
Pillangók, pávaszem szárnyaikkal tarkák,
Röpnék körületek, tán virágnak néznek,
10 S nálatok keresik a kelyhét a méznek.
Csillag fut az égről, Szent Lőrincz tűzkönnye.
A nehéz ég talán azzal is lett könnyebb.
A láthatár egyet villan pillanatig:
Azt mondja a pásztor: „most a föld álmodik.”
15 Együtt vagytok most mind, élő koszorúban,
Kik összeforrtatok örömben és búban.
Szív szívhez tapadva, egymást hõn szeretve
Egymást kölcsönösen óva, dédelgetve.
Neked jön elõször, hogy dallani kéne,
20 S megcsendül ajkadon tündérbájos ének,
A többi azután beleszól a dalba.
Ismerõs dallamot és szavait hallva.
Leányhang, gyermekhang édes csengésében
Egy összhangba vegyül a nesztelen éjben,
25 Egyik dal másikat felváltja, kíséri,
Népdal és ária, mely végit nem éri.
Közben vidám kacaj, majd megint új nóta
A gyermekek miket tanultak az óta.
Végül riadó taps, aztán „újra, újra!”
30 Az egyik dal a mászt szinte folyólmúlja.
És én gyönyörködve hallgatom mind annyit
Valamennyi mind a paradicsomba nyit.
Te csengõ hangjaid az egekig hatnak,
Tán az angyalok is mind erre hallgatnak
35 De jó volna eként maradni fenn ébren
S e tündérhangversenyt hallgatni az éjben.
A legszebb álmomat mostan itt találom.
Ilyen szépet nem hoz lelkemre az álom.

9. Tánczolunk

Végre befejeztem egy új nagy munkámat.
Hallga! Ajtóm előtt mi vidám zaj támad?
Kinyilik az ajtó. Te lebbensz be rajta
Két bájos hugoddal jó kedv ide hajta.
5 „Ne dolgozz már többet: mulass te is velünk,
Nyugtod már nem lehet, mert mi lármát verünk.
Bejöttünk tánczolni. Hogy szól az a nóta?
Nem felejtetted el, annyi idő óta
Épen azt az időt irtam le munkámban
10 A nóta megzendül dalranyitott számban:
„Azt mondják, hogy nem illik a táncz a magyarnak
Nem, ha neki harisnyát s félnadrágot varrnak.
Illik gyöngyös pártához, kócsagtollas főhöz
Illik sarkantyús csizmához, csipkés főkötőhöz”
15 Én dallom a nótát, ti járájátok ketten
Egymást átölelve, forgatva előttem.
Bájos tündéri pár: egy asszony, egy lyánka
A szive nagyot ver, a ki őket látja.
Közübetek rontok, kezed megragadom,
20 S mint hajdan a lassút, büszke lépttel rakom,
Egyik karommal a másakra lebbentlek
Rég tanultam: ez az, a mit nem felejték.
A kevély palotást, két karom átfonja
Karcsu derekadat, úgy dűlsz a karomba.
25 Arczodtul nem látom az egész világot.
Csupádon mennyország, mit előttem látok.
Kezdődik a frisse: hogy volt hogy? kiáltom,
Az egyik karommal a másikat váltom.
Fejemhez kapkodok, lábszáramat csapom
30 Szilaj kedvvel vidám tánczosnéem forgatom
A friss kopogósán nagyokat dobantok
Széles jó kedvemben daczosan rikkantok.
S mikor úgy keblemre ölelve karollak
Nagy dicsőségemben végre megcsókollak.
35 Bárcsak látták volna! Igy most azt mondhatják
Poéta meséli el az álmodottját.

Budapest 1903 Sept. 21.

10. Nagypénteki hangulat 1904 Bellámhoz

Ünnepnap közelít, kibékülés napja
Harag, viszály harcát ekkor abba hagyja.
A kinek lelkeit áthatja az érzés:
Begyógyult a nagy seb, megszűnt minden vérzés.
5 Minden szem magasba az ég felé fordul,
Önkénytelen könnycsepp szemekből kicsordul.
– Hát én ne érezzem hálámat az éghez?
Uramhoz, ki rólam annyi jókat végez.
Hát én ne nyissam meg szívem a malasztoknak?
10 Kit angyali szívek a földön marasztanak.
– Én Uram Istenem legyen Neked hála,
Hogy ily simán foly le hosszú életem szála.
Új életet adtál, mentet minden kintol,
Megszabadítottál régi bajaimtól.
15 Új napot teremtél: – az Ő édes arcza,
Mely életem ormát még megaranyozza.
Megbocsátád Benne minden régi bűnöm,
A miért hálámat adni meg nem szűnöm.
Hiszek a szentekben: hisz védszentem itt van;
20 És a mennyországban: hisz ajtaja nyitva;
És az öröklétben: hisz Ő is velem lesz;
Akkor ís, a midőn egész világ elvesz:
Egész világ ellen Ő most is védelmez,
Csakha magam vétek, nekem megkegyelmez.
25 – Óh Uram! hogy rójam le szívem háláját?
Mivel szenteljem meg Fiad keresztfáját?
Bőjtölnék e napon, zsoltárt énekelnék.
(Ez nem igazolja az ájtatos elmét:)
De élő szenteknek lábához térdelek,
30 S Neked egy szivbőljött hű imát szentelek:
„Szálljon Ő Reá a két kezed áldása;
S mindazt, a kit szeret, hogy boldognak lássa;
Óh én Uram Isten, ki a szívembe lát,
Őrizd meg egednek legjobb angyalát!

Nizza, martius 30.

11. Harmadik évfordulón Bellához

Harmadik év fordult: a költöző madár
Énekli lombunkon a búcsúzó dalát.
Ezüstös ökörnyál ott úszik a légben
A „vének nyarának” nevezik azt régen.
5 Nekem ez az évszak a legdrágább havam,
Ennél kezdődik el legboldogabb javam
Ezóta az enyim a Te drága lelked
A melynek ihletét szívemre lehellted.
.... Szép e földi világ s én szeretek élni.
10 Küzdeni, dolgozni, jobb jövőt remélni,
Eszméket növelni, ideált követni
Hazát szabadságot ápolni szeretni.
Ezek kötnek ide a földi világhoz
E csillagok fénye, mely reám sugároz.
15 De ez mind nem lenne elég erős fonál
Ha tied nem volnék, ha enyim nem volnál,
Te vagy az én egész életemnek titka,
Előtted a multam és jelenem nyitva,
– Mit hoz a jövőndöm? Az is Rád bízott
20 Szerető szívedért soká maradhatok.
Addig maradhatok, míg boldognak látlak,
Mint éltető napom egemen imádlak
Nincsen olyan mélység, nincsen olyan örvény,
Nincs börtön, a melynek falát át ne törném,
25 Ha Te segélyemre nyújtod a kezedet,
(– Hisz itt van kezemben!) Áldom a szivedet.
S nincs olyan magasság a hová Te innét
E ködös világból magaddal ne vinnél
Nincs olyan baj, akár testet lelket rontó
30 Mitől meg ne óvnál, minden bútól, gondtól.
Nincs ima, mit meg ne halljon az ég atyja,
Ha a Te ajkad az áment rá sohajtja.
Most is ott lebeg egy imám a kék égben.
Oh kérlek, rebegd rá ezt a szót „úgy légyen.”

1902 Sept. 16.

12. A kolozsvári nap

Erdély fővárosa, áldom az emléked!
Legboldogabb napom köszönhetem néked,
Fényből, ragyogásból telt ki ez az ünnep;
A nép szeretete egy perczig se szűnt meg.
5 De a fénynek napja, csillaga Te voltál,
A hol Te megjelenysz, az mindenütt oltár,
Én édes szerelmem, imádott bálványom,
Kinek nincs árnyéka, csak fényt vetsz utánam.
Te voltál a nemtő, ki rám áldást hintesz,
10 Őrangyalomképen egész nép tekintett.
Azt mondák körülöm: „kaptunk hát királynét!
Fején a gloria diadémmé váljék!”
– Felséges is voltál, én csak bámultalak,
Túlvilági fényben istennői alak!
15 Egész nép csodálta ragyogó szépséged,
De szívjóságodban egyedül én Téged.
Milyen boldogságot árasztál reám itt
Ha atomra szedném annak a parányit,
Egész életem megédesítném vele:
20 Bubánat, halálkin mind elmúlna bele.
Nincs szín, mely lefesse, nincs toll, mely leírja,
Nincs fogalom, a mely átölelni bírja.
Ennek az emléke mindenért kárpótol
Nem félek a balsors gyújtotta kohótól
25 E szép nap emléke, mely örökké nyitva
Nincs olyan fájó seb, mit meg ne gyógyítna

1902 October

13. A mikor én beteg voltam

A mikor én beteg voltam,
Tőled messze nagy távolban:
Még is együtt voltam veled
Mindennap kaptam leveled.

5 Mikor látják a doktorok,
 Patiensük csak vánszorog:
 Nincsen álma, se étvágya,
 Nem mulattatja a kártya

 A heroin és codein
10 Nem segít az idegein:
 Patikaszer mind hiába
 Elküldik Abbáziába.

 Igyék tengert, faljon napot,
 – Ezt ott első kézből kapod. –
15 Ne lásson doktort, se papot.
 S ne emeljen meg kalapot.

 Áldott hely az Abbazia
 Igy festi a fantázia.
 Örökké derült az égbolt
20 Nem vágyunk ki az árnyékból.

 Az ám, a paraplé alol!
 Nótát a sirocco dalol.
 Fűtött kályha a jó barát
 Veri a szél a jégdarát

25 A cziprus görnyed a hótul
 A tenger hegyháltá lódul
 Ő kegyelmessége a nap
 Audienciát nem ad.

 Megint jönnek a pastillák:
30 Hozzák a sassaparillát
 Csak egy gond jár a doktorban:
 Pilulában e vagy porban?

Ekkor kopognak az ajtón
„Ki jön?” nagy búsan sohajtom.
35 Hát ő toppan be, a posta,
A ki a leveled hozta.

Azt a kedves olajágot,
A mi után Nőé vágyott
Hírt, mit galambszárnyak visznek:
40 Hogy vége az özönviznek.

Felbontom reszkető kézzel.
Lássam, irántam mit érzel?
Arany benne minden szavad:
Hogy Téged szeretnem szabad.

45 S aztán minden levélkédhez
Egy hajszálacskát mellékelsz,
Egy göndör szált homlokodrol,
A ki ekkor reám gondol.

S én e hajszálakat szépen
50 Egymás mellé illesztgetem
Míg betű lesz egymás mellett
És kiadja a nevedet.

Varázsa az így írt névnek:
Vége van a betegségnek.
55 Künn viharok ordítanak:
Nekem már kisütött a nap...

14. Hetvenhatodik születésnapomon

Hová tűnt el a tél? Csodák történnek-é?
Átváltozott volna télutó meleggé?
Máskor ablaktáblám jégvirággal fedve,
Künn hózivataroknak újra támadt kedve:
5 És most ablakomból pálmaliget látszik,
Virágillatos szél pillangókkal játszik.
Tenger mormog, verőfényes nap melenget.
Óh mint imádom én a napot és tengert!
Ők teszik e csodát, hogy születésnapom
10 Reggelén tél helyett a tavaszt láthatom.
... De nem ez a csoda, hogy tél hidegéből
Tavaszz paradicsomkertje hogyan épül.
Hanem az a csoda, hogy az „én” zord telem
Hogy derült tavaszszá által oly hirtelen?
15 A Te szíved a „nap” szerelmed a „tenger”
A melytől tavaszra fordul a földtengely.
Eddig is így volt az: e nagy évfordulón
Te voltál az én hű igaz vigasztalóm
Kiért kibékültem azzal, hogy *születtem*
20 ... S hogy mi régen van így? Csak mi tudjuk ketten.

Nizza 1901 Február 19.

15. Arczképeid közt

Teleraktad a szobámat,
Asztalt, könyvtárt, emlék szekrényt
Arczképpiddel: ottan őrzöm
Valamennyit ereklyeként.

5 Van tán száz is? Babonám van
Szerencsénkben hogy ha nyerünk
Nyeréséget megszámlálni,
Elvesztét féltve, nem merünk.

10 Van ott különkülönb féle
Első az a madonna-kép
A ki ott függ ágyam felett,
Igazi relikviakép.

15 Elmélázók, ábrándozók,
Okos szemmel szivbelátók.
Ideális jelmezekben
Nagy istenekhez kiáltók.

20 Templomoszlopot őlelő
Elektra, a gyász muzsája
Meg ez csipkeköpenykében
Kinek mosolyra áll szája.

Legszebb az a divatruhás,
Nyakán a kis arany szivem,
A kit hosszú idő óta
Viselsz emlékemre hiven.

25 Nem! Nem! Még szebb ez itten! Az
Apotheosis nemtője.
Ez a büszke! A rabláncznak
Darabokra széttörője.

30 Megint másik von magához:
Itt látom térdeplő Dalmát,
Ki Hadúrta leimádja
Népe s szive diadalmát.

Óh mily felejthetlen nékem
Ez a koronás alakod
35 Ki így tudja eljátszani
A lemondást, a haragot

Elgondoltam, magam előtt
Látva a hős lelkű chagánt!
Ki a férfijelmez alatt
40 Érzi és megőrzi a lyánt

Milyen lenne az otthonom
Ha Te onnan nem hibáznál?
Elmondhatom nagy biztomban
„Van már egy férfi a háznál”

45 Még sem! Még sem! Emez itten:
Ez az én reám mosolygó.
Ez a napom. És én vagyok
A híven körüle bolygó.

Hát azok a kettős képek!
50 Te, meg én, hű kéz a kézbe’
Szerelmesen és boldogan
Egymásnak szemébe nézve.

Körülvagyonok képeiddel
Mindenütt csak Téged látlak,
55 S a hányszor képeid látom,
Szívemben annyiszor áldlak.

Máj 2 1891

16. Ötödik évfordulón

Ötödik év fordul, hogy kezed kezemben,
Szemed a szememben, szived a szívemben.
Enyim vagy, mint voltál *akkor*: milyen rég volt!
Ötödször fordul meg tengelyén az égbolt.
5 S minden évforduló új örökre virraszt
Mit akkor éreztem, átérzem most mindazt.
Ám a lefolyt évek csak növelték bennem,
Mi keblemben támadt, végtelen szerelmem.
Minél tovább birlak, annál jobban hiszem,
10 Hogy szeretve jobban még nem volt senki sem;
Akkor bennem még csak a költőt ismerted,
S az én világomat, mint virágos kertet.
Most ismersz, mint embert, tele őshibákkal
Kertem több tövissel, mint virágos fákkal.
15 Még is hű vagy hozzám, milyen csak nő lehet,
Tanúnak felhívom a földet és eget.
Hogy kis otthonunkban oly boldogság honol,
A miből az üdvnek mennyországa tanul.
Életem megújult. Áldom érte Istent
20 S imádom, hogy tovább is élni segítsen
Hiszen Te teremtéd az új életemet.
Mit nekem az ég, ha előled eltemet!
Te magad vagy nekem az egész világom,
Életem öröme, üdvem, boldogságom
25 Nehéz szenvedési a földi életnek
Biztató szavadra mind elenyészhetnek
Hisz két eget bírok a két szemedben
Sugáruk melegít, villámlanak szebben.
–
Hogyan megifjítál! Egy szép nyári estén
30 Jóságos kedvedből arczképed lefestém,
Mit ifjú koromban tudtam egy keveset,
Híven visszaadta most a festő ecset.
Azt mondád a képre, hogy én hizelegtem,
Pedig csak azt festém, mit szívembe szedtem.
35 A ki nem hiszi el, jöjjön ide, lássa:
Mosolyog e szebben egy angyal képmássa?

1903 September 16.

17. A konyha

Nem illik, de nem is szabad dicsekednem
A jó egészséggel: pedig volna kedvem.
Pajtásim a klubban azzal üdvözlnek,
Hogy soha sem láttak engem ilyen zöldnek.
5 A pofám nem ránczos. Még olyan is akad,
A ki azt kérdezi: „mivel fested magad?”
„Hát bizony barátim egy az, hogy jól élek.
Chinai császárral, mondom, nem cserélek.
Az én feleségem tart nekem oly konyhát
10 A minőt megszoktam hosszú koromon át.
Jó magyar ételek mindig az asztalon,
Bárha mértékkel is, azt jó ízűn falom.
Gulyáshús, hol *csángó*, hol pediglen székel:
Bélszín, nyúlpecsenye jó szalonnás spékkel.
15 Hát a fölségesnek hitt töltött káposzta!
Ki beteg *szabónak* halálát okozta,
De én *kovács* vagyok, kinek az orvosság
Ha hideg kerülget, nekem csak azt hozzák!
Ha baj van, bableves: abban disznóköröm.
20 Nyavalyabacillust azzal tönkre töröm
Bélesek, lepények, tepertyűs pogácsa,
Hát a hajdú kása, az Isten áldása
A húsos rácz pite, csörge borkorcsolya,
Milyet még a Herkó páter sem kóstola.
25 Piros borjupörkölt, ki magát kínálja
Paprikás halászlé megduplázást várja
Farsangi fánk, túrós és káposztás rétes
Juhtúrós puliszka, a ki még beszédes
Itt a recept, mellyel engemet kúrálgat
30 Az aszszonyom; bárki utána csinálhat.
Nem kell nekem ehez semmi szomatóze
Bicarbonas sodae, se' karlsbadi só se'
Az áldott jó aszszony az egészség őre
Ne doktorra tégy szert, hanem szeretőre,
35 – De a konyhán kívül ám egyéb is van még,
De amit ezúttal majd más lapra hagynék.

1901 Febr. 4.

18. „79”

Hetvenkilencz elmúlt: utána nagy punctum.
Elöttem ködképben vonul el nagy multam.
Eddig hetvenkedtem, mostmár nyolczvankodom,
Mi következik még? azon gondolkodom.
5 – Istennek, asszonynak adok hálát érte,
Hogy fejem a magas időt is megérte.
Hisz semmi bajom sincs: ép testben ép lélek:
Magas czél előtttem, a miért még élek.
Hálámat leróni a magyar nemzetnek,
10 És boldoggá tenni, kik hiven szeretnek.
– Szeretem az éltet, az egész világot.
Benne a hazámat, szép Magyarországot,
Megtanultam újra imádkozni éghez,
Tudom – ember kezdi, de az Isten végez,
15 Hű vagyok hitemhez: oltáromnak lángja
Égő áldozatát mindennap kívánja.
Én már átléptem az örök üdvösségbe,
Testem még földön jár, de lelkem az égbe.
Boldog vagyok, édes család veszen körül.
20 Gondomat megosztja, örömemnek örül.
Az egész mennyország elfér két karomban:
Üdvem a hű nőben, őrző angyalomban.
Bűnöm sincsen többé, a lelkem nem vádol.
Megjavult a szívem az ő jó szavától.
25 – Hosszú nagy éltemen végig fut emlékem
Számon tudom vetni, mi volt régesrég.
Mennyi bajt átéltem, mennyi csapást, veszélyt!
Sok szép reménységem hogy oszlott szerteszét!
S most ismét valóvá lett minden szép álmom:
30 Itt a boldog sziget; csak partra kell szállnom.
– – Mára én rendelem meg a lakománkat:
A mi jót és drágát szem száj megkívánhat.
Nagy úr vagyok mostan, itthon parancsolok;
Minden úgy teljesül, van szerte nagy dolog.
35 Kakastejjel, varjújajjal, miként hajdan,
Mikor még a fésű eltört a hajamban.
Mikor a legelső versem kinyomatták,
Rajzolt képeimet kézzől kézre adták,

Akkor ki lett mondva fejemre a végzet,
40 Mit a Mindenható felőlem elvégzett.
„Majd *hetven év múlva* légy még egyszer gyermek,
A kit ha legjobban szeretnek, megvernek,
A kinek mindenki keresi a kedvét,
A ki olyan úr a háznál, mint egy vendég.
45 Majd *hetven év múlva* találj új családot
Leld meg gyermekkori igaz boldogságod,
Anyát, testvéredet, égből küldött angyalt,
Édes reményt, a mely tele van arannyal.
– S íme a mit a sors megjósolt, betellett:
50 Itt vagyok térdemen kedves Bellám mellett.

1904 Febr 19

19. Ismét mellettem vagy...

Ismét mellettem vagy, kezéd a kezemben,
Fejed a vállamon, lelked a szivemben

Milyen messze voltunk! Mi volt köztünk? Tenger?
Széles puszta, melyen a délibáb rengett?
5 Jeges éjsark vidék hosszú éjszakával?
Vagy börtön választotta el minket egymástól?

Ha tenger lett volna, rég átvitorlázom,
Ha puszta lett volna, meglelem oázom.
Jégmezőn követem az észak hajnalát.
10 Börtönnek keresztül ásom vastag falát.

Nagyobb volt mind annál, a mi köztünk állott.
Annak nincsen partja. Ugye kitalálod
Az a végtelenség, a megmérhetetlen
Egy elveszett világ egyetlen *könyccseppben*

15 Tengernek nincs olyan zúgó zivatarja
Sivatagot számum úgy fel nem kavarja.
Jégmezők hava nem dermedt hidegben.
Börtön nem sötétebb. Mint ez egy *könyccseppben*.

20 Felszáradt! Azt mondja arcod mosolygása.
Szivemen viszhangzik szived dobogása.
Soha, soha többet e *könyccsepp* ne álljon
Közöttünk – én üdvem, lelkem, ideálom!

April 13

20. Jó barátnének emlékére

Meg kell hát halni mind azoknak,
Világtól válni ideje korán,
Napjuk delén és nem az alkonyán,
A kik értem s szerettemért rajongnak.

5 Olyan kevesen vannak kik szeretnek
Bennünket igaz tiszta szívvél:
Együtt mind elférnének hiven
Területén egy kis szigetnek.

10 Szigetben milyent álmom rajzolt
Vulkán teremtet, zátony körzött
Köd eltakart, sík tenger őrzött,
Távol ég zárt el világzajtól.

15 A hol nem él, csak boldog ember,
Ki egymás örömén örül:
Szeretettel veszi körül:
Imádja Istenfélelemmel

20 Rajong az ideálért s munkát végez;
Bűntől nem kell óvni erényét
Szívében hordja a törvényét
S csak áldásért sohajt az éghez.

Csupán egyet feledt ki álmom
E képzelt édenéből: a halált.
Mi lesz, ha ez ide talál?
Azt nem lehetett kitalálnom.

25 Ha a legjobban szeretettet
A nőt, a ki mindenkit ápolt,
Kedveseinek kis sorából
E sötét angyal elvezette.

30 Hogy fogják őt keresni mindig
Otthon, mezőn, szikla tövében
Nincs már a földön! Fenn az égben!
S egymásnak mondják: nincs itt, nincs itt

Ilyen nő volt, ki tőlünk eltűnt
 Hive szűk körnek, tág hazának,
 35 S még tágabb ideál világnak,
 Kinél csupán csak szivre leltünk.

Nagy szivre, melyben minden elfért
 Titkolt fájdalma a nyomornak:
 Kit igazságtalanul elnyomnak:
 40 Ő hozzá fordult védelméért.

Ifju lángész, olympi pálya
 Talált ott segítő kezet
 Ki tövises útján elvezet
 Míg babérfáját megtalálja

45 Fölemelni a társaságot
 Nemes magasztos eszmekörbe:
 Tetteket írni arany könyvbe
 Ez volt a Te eszmevilágod

És a kiket Te meg szerettél
 50 Szeretve voltak mind őszintén
 Senki sem tudja oly jól, mint én
 Meg Ő, kinek védője lettél.

Örömed telt más örömében,
 Szavad fájdalmakat enyhített
 55 Nemtő voltál, a ki békitett,
 Virágos olajaggal a kezében.

Helyetted leljük most sirhalmodat.
 Kinek élte folyton áldás volt
 Neked im a *feltámadásból*
 60 A gyászszos Golgottha maradt.

Mi látni fogjuk alakodból
 Folyvást tündöklő szellemed
 Vess ránk Te is tekintetet
 Onnan csillagos églakodból.

1903 April 12.

21. Idegenben

Járunk idegenben, keresünk meleget:
Jobb napot, jobb eget, és jobb embereket.
Meg is találjuk mind: ég, föld tavaszt vall itt
Álmainkban tenger mormogása hallik.
5 A ki csak idegen, az mind jó barátunk
Ellenséget sehol keresve sem látunk.
Becsülnek, szeretnek, kikkel találkozunk,
Minden új, minden szép: soh sem unatkozunk
Halomra gyűlt pompát, művészet csodáit
10 Bámuljuk s a lelkünk hasonlókra áhít
Milyen jó volna itt végnapunkig élni
Ha úgy ki lehetne gyökerünket tépni
Abbol a fájdalmas, keserű hazából,
S elmulni csendesen, emléktelen, távol.
15 De hát az nem lehet: vissza-vissza vágunk
Haza csalogat a megkedvelt magányunk.
Itt nyugalom környez, küzdelem vár otthon
Itt rózsák közt járok: ott kövekbe botlom.
Még is hazavágunk; van tündérszigetünk
20 Honnan a világra büszkén lenézhetünk.
Templom a lakásunk, benne Te vagy szentem
Oltárképednél a gondomat felejtem.
A fejem nem vágyik olympra, egekbe.
Vágyódik csupán a Te édes öledbe.

22. Párisban

Láttuk hát a híres világvárost:
S mivel lettünk boldogabbak már most?
Egész világ kincshalmazát együtt
S a népet, mely csodájára elgyütt.
5 Láttuk a *mult milliók örvényét*, (Versailles)
A modern világnak tündér fényét:
Művészetet, mely világra hangzik,
Moulin rougeban pikáns tündérlakzit,
Nemzetek versenyét dicsőségért,
10 Népcsődítő hírvadászó czégért.
Magunknak is volt részünk a fényben:
Annyit kaptunk, mint más soha még nem.
Együtt Veled a *jók* ünnepeltek,
A legelső helyekre emeltek.
15 Elértük azt, mit ember elérhet
S a mihez az irigység se férhet
– De ha kérdik: hogy nekem mi tetszett
Párisban a mit a lelkem beedzett?
Műcsodák emlékek, ipar és művészet
20 Végig gondolom mind s mondok egy merészet.
Mi nekem Párisban tetszett, de legjobban:
Az Te voltál nekem, drága szép galambom.

1901 febr 1.

23. A Medúza

Ismered Medúzát? Dehogy nem ismered:
Kínek látásától ember kővé mered.
Olyan irtóztató remek a pofája:
Elég egy pillantást felejteni rája.
5 A szegény poéta, a mint megpillantja
Gyékenykóróvá lesz egyszerre a lantja.
No hát Medúzával történt az a csoda,
Hogy egy arcz láttára lett rezgő kocsonya.
A mint téged látott, elmeredt, elkékült,
10 Elrepült, elszállott – és seprünyél nélkül.

24. Tanítvány és tanító

A mikor először megláttalak
Olyan kis lány voltál.
Karcsu, hajladozó sylphid alak.
Hogy meglátogattál.

5 Azt kívántad én tőlem szerényen,
Hogy tanítanálak.
Nekem kellett tőled sorba kérnem,
Mit találok nálad?

10 Leltem érczes, mélyen csengő hangot,
Tiszta szép szavallást
Nemes érzésekben első rangot,
A mit meg nem hall más.

15 Arczod minden indulatnak mása
Szemeid beszélnek,
Ajkaid haragja, mosolygása
Taglejtésid élnek.

20 Könnyű volt itt lenni tanítónak
Nem munka, élvezet
A hol az érzelem mestere a szónak
S a szív maga vezet.

Most fordult a koczka, én lettem tanítvány
Te vagy a mesterem.
Gyöngé tehetségem elejbéd állítván
Próbálgatni merem.

25 Jaj ha én úgy tudnék érzést kimondani,
A hogy Te tanítasz,
A hogy Te akarnád azt tőlem hallani:
A hogy igazítasz!

30 Óh taníts meg kérlek, édes kis tanárom,
Igéretek szorgalmat
S ha az iskolámat mind végig kijárom
Ugy e adsz jutalmat?

Budapest 1901 febr 2.

25. Bellához

Saáron szép rózsája, bűbajos Szulamith
Énekek éneke kit halhatatlanít,
Ujra föltámadtál tündéri szépségben!
Miért nem maradtál odafenn az égben?

5 Csak azért jöttél le, hogy engem elbájolj?
Melegíts kék szemed tűzragyogásával?
S elhitesd velem, hogy ez a föld még Éden,
S én vagyok a boldog annak közepében.

Ah ha megértenéd az én beszédemet!
10 Szememből olvasná ki a Te két szemed,
A mit száj mond szájnak, a mit nyelv mond nyelvnek.
A kik nem kérdeznek, hanem csak felelnek.

Akkor megtudnád, hogy Te vagy a bálványom,
A kit dicsfénnyel vesz körül az én lángom.
15 Ez a láng nem öli meg a tündérséged:
Átölel lobogva, még is el nem éget.

26. A kortesdal Ballada

Foly a nagy küzdelem: pártok állnak szemben
Hirneves jelöltek abban a hiszemben,
A programbeszédet melyik adja szebben?

5 Egyik liberális, másik radikális,
Emez journalista, amaz meg fiskális
Egymásra mind kettő ugyan licitál is.

Egyik választóknak ígér aranyesőt
Más a vezéreknek kínál rendjel esőt
Mind kettő jó nyomra vezet kincskeresőt.

10 Egyik falrafesti reakció szörnyét,
Más a forradalom gyilkos tigris körmét.
Az egész világot pozdorjává törnék

Éjjel nappal nyitva választói csárda
Csapraütött hordó leve nem vész kárba
15 Kérdés: mennyi maradt még a pártpénztárba?

Toll a kalapokon, a jelölt nevével,
Zászló a házakon lobog szerteszéellyel.
Tábor fölvonulás, mi nem jár veszélylyel.

20 Héj csak egy hiányzik, a mi pedig döntő:
Ellenség fejére forró lúgot öntő
Választó táborra dalos felkészöntő.

Egy jó lelkesítő kortesdal tenné meg,
Ingadozó hadak ettől megtérnének
Ezt nem csinálhatja utánunk a német.

25 Hová forduljanak ebben az esetben?
Ezen a vidéken poéta nem setteng:
Ó Budán csinálnak jó bort de verset nem.

30 A kortestanyához kis lány közelg félve,
Nyúlna a kilincshez, megint hagyja félbe:
Azt hiszi, ha belép, ki nem jöhet élve.

Kurta rokolyája korát elárulja:
Göndör haja körül a vállára hullva:
Magyar költészetet ez mostan tanulja.

35 Minden arra vall, hogy még ártatlan gyermek,
Az a piruló arc, az a nyúlánk termet
Pillái nagy szemét takarva remegnek.

„Mit hoztál kis lyánka?” kérdi a pártvezér
„Egy kortesdalt” – „Azzal legjobbkor érkezél.”
„Add elő! Hadd halljuk! Ne félj semmit, beszélj”

40 Kis lány elszavalja, a mit maga szerzett.
Választók táborát lelkesítő verset,
Bámulja, úgy nyeli egész kortesnemzet

Tapsolnak, éljenzik. Kis lány fut ijedten
Haza az anyjához lélekzetvesztetten.
45 Szivdobogva kérdi: „jaj nekem, mit tettem?”

De már meg van téve: másnap minden tanyán
Danolja a kortes harsányul valahány
Azt a kortesnótát, a mit szerzett a lány.

50 A mit ki nem vívott sok nagy programmeszéd,
Minek csengő pénzzel nem találták becsét,
Győz a kortesnóta, azt fújják szerteszét.

Elszörnyed, azt hallva, az iskolamester
Dorgáló beszédet mondani nem restell,
Versíró lyánt pogány muzsának keresztel.

55 De a választásnál meg van a diadal
Minek java részét vívta ki az a dal
Amit Te költöttél: gyermeklyán, fiatal.

27. Harmadik évfordulón Bellámnak

Már a harmadik évfordulót köszöntöm:
Hozzád szól a szavam édes drága szentem.
Harmadik évfordulás, hogy nekem szenteled
Egész ifju éved: őszt, tavaszt, nyárt telet.
5 Mintha együtt élnénk egy külön planétán:
Ki sem tudja, hol vagy, csak egyedül én tán.
Engem vádolnak a bírám, mint költőt,
Hogy eszményképeim alakja mind költött.
Hogy műveimben a jók lehetetlenek
10 Azok nem emberek, csak mesés szellemek
– Hát még ha leírnám az eleven valót
Az igazi asszonyt, a sziv vigasztalót
Az én hűségesen őriző angyalom
„Ilyet nem teremtett az égi hatalom!”
15 Azt mondanák rólam, hogy álmokat látok,
Azokat mondom el – mind a jó barátok.
Magamat daliás ifjúnak álmodom
S képzelet honában repülök karodon.
Ily nő nem létezik, tán volt réges régen:
20 Akkor más csillagok ragyogtak az égen.
S ha volt is ilyen nő, de más volt a párja,
A kinek a szíve még az üdvöt várja
– Lehet e gyémántot csiszolni kövecscsel?
Van e tulajdonom, a miért ne vess el?
25 – És ha bibliai pátriárka volnék
Kinek agg szívében új ifju vér forr még,
Nem nevetne e ki az én életpárom
Mint mikor jóslatot mondott az *a három*.
– Pedig bizony úgy van, az Isten jól tudja,
30 Páros csillagunknak együtt jár az útja
S ha csodák történnek: imádkoztam értük
S a kegyelmes Isten odafenn megértett,
Hálám örök: de mit tehetek egyebet?
Azon törekszem, hogy megérdemeljelek.
35 Oltáromon hordlak, mint házi bálványom
Üdvözülj a földön, égtől azt kívánom.
Múljon el felőled minden kin, fájdalom,
Tégedet szolgáljon szivem, fõm, és karom.

Ha emberen túli a női erényed
Homlokodról soha ne múljon dicsfényed
Palotát számodra én nem emelhetek
De adhatok többet: *igaz tiszteletet*,
Ez legyen koronád, erről ismerjenek
Nem nekem Te neked szólnak az „éljenek.”

28. Nagy úr vagyok!

Nagy úr vagyok, milyen nincs több a világon!
Senki el nem éri az én uraságom.
Egy volt csak ilyen úr; de bizony király volt.
Meghalt már: beteg volt *koronafájástól*. –
5 Azt gyönyörködteté egy külön Helikon:
Színházában ő volt maga a publikum.
Egyedül hallgatta múzsaák lantolását:
Mysteriumaik mások meg ne lássák!
.... Ilyen úr vagyok én! Az egész olympom
10 A múzsaák tanyája mind együtt van itthon
Zord idő van ott künn: aprilisi délest:
Szél pöröl a nappal, mind kettő szeszélyes.
A hogy házas társak egymással zsémbelnek,
Kik közül az egyik vén, a másik gyermek.
15 Szél asszony szemére hányja a vén napnak,
Hogy pofáján mennyi napfoltok lappangnak.
Felhőkkel mozdítja öreg kopasz fejét:
Nem tud melegíteni! Há tette erejét?
Vén nap megfelelne, hogy ha szóhoz jutna.
20 Csapodár szél felhők után hogy ne futna.
Ezek a rossz felhők, az égi betyárok,
Záport havat szórnak, nincs egyéb munkájuk.
.... Mink ketten itt ülünk csendes kis szobánkban,
Nem kérdezzük, ott kinn hogy milyen világ van?
25 Te nekem játszol: én Benned gyönyörködöm.
Inkább, mint magamén, a Te örömödön.
Művésznő vagy, a kit Isten lelke ihlett.
Kinél minden igaz és semmi sem színlett.
Egész zodiacus a Te szerepköröd:
30 Hisz a költészetnek ege is oly örök,
Egymás után jönnek megelevenedve,
Kiket megbűvölten tartasz kebeledbe'.
Remek alkotási égszülte költőknek
Olympi versenyben kik egymást előznek.
35 *Szép Ilonka* bájos idyllje, mint hárfa,
Melynek minden húrján más hangpengés járja
Szivtelen honleányt sújtó proféta szó,
Búcsú a hazától, megszűn elhangozó.

40 Az *apostol* nehéz fájó legendája
 A *koldús költőnek* száraz babérfája.
 Rákhel siralma leölt gyermeke fölött,
 A *meghalt királyfi* gyásza, a mely örök.
 „Várlak, visszavárlak!” Boszút kérő *gyermek*.
 Kinek egetvívó szavától szív dermed,
45 Meg a hős *századik*, kit zsarnok nem tör meg
 Ágnes aszszony, kit önrém látási ölnek.
 Simon Judit búja, megkínzott *rabaszszony*,
 Nincs kemény szív, a kit könyre ne fakasszon,
 Honfi fájdalomnak titkos elmondója,
50 Két hazával bíró hazatérő *golya*,
 Jehova egekig érő legendája,
 Egeket megrázó *Széchy Máriája*,
 S ugyanazon lanton, mint cziterapengés
 Csók búbája fölött andalgó merengés.
55 S mikor már a fényes költő sor megtelve
 „Anna kesergése.” – „Holt költő szerelme”
 Gyönyörrel eltelve én magam hallgatom
 Szivemet megtölti minden indulatom
 Igaz gyönggyel éltem útja tele szórva
60 S ezt a vak sors mind, mind én rám pazarolta.
 Nagy úr vagyok: kincsem őrizve viselem
 Mint lopott koronát kóbor fejedelem

April 22

29. A pápa halálhírén Bellámnak

Te Magad olvastad fel az életírást,
Család asztalánál egy sorjában folyvást.
Hangod áthevíté érzékeny kegyelet:
Hallgattunk, figyeltünk és éreztünk Veled.
5 – Pedig hát a pápa nem volt egyházfejünk.
Áldását, a mig élt, nem osztá meg velünk.
Minket mennyországba nem vezet a kereszt;
Kettős kulcsa nem nyit: ha lehet, kirekeszt.
És Te még is olyan érzéssel olvastad
10 Minden sorát olyan hiven visszaadtad;
Mert Ő nagy ember volt, millióknak atyja.
Élete folyása a lelket meghatja.
Nagy célokért küzdött, élte hosszuvá nyúlt:
Öreg nemzedéket hagyott tanítványul.
15 Haldoklása nem volt, miként más emberé:
Halálangyal küzdött vele, mig leveré,
Miként küzdött egykor a pusztán Jákóbbal,
Mint vívta meg harczát a szenvedő Jóbbal.
.... A Te édes szavad úgy rezgett ez alatt
20 Nem érzéd, hogy hangod ellenfelet sirat,
Hogy erős üldözőnk húnyt el a halottban.
S ravatalán számos szenvedésünk ott van.
Csak nagyságát láttad emberfölöttében.
Ki úgy halt meg, mint élt, jelszavához híven.
25 A ki áldást osztott, haldokló kezének
Végmozdulatával: már szólt a gyászének.
Áldását az egész világra terjeszté
Semmi ellenfelét ő ki nem rekeszté.
Áldást békességet hagyott a világnak:
30 Azoknak, kik egymás végvesztére vágynak
Vajha ez az áldás szállna minden szivbe!
S lenne élő balzsam, mit a lélek szív be.
Hozná meg a békét harczoló feleknek,
Kik emberi szóra ki nem békülhetnek.
35 S e csendes áldásnak egy lágy lebbenése
A mi házunkra is leszállni ne késne.
Hogy a mit úgy őrzünk, mi édes békénket
Tegye örökössé, áldja meg szivünket.

30. A Kenyér Bálban

Muzsika szól: bálba hínak drágám: –
Gyönyörködni a más mulatságán.
Jó czimet adtak a dáridónak:
Szegény népnek kenyeret adónak.
5 Héj de régen volt, hogy utoljára
Ez a két láb azt a csárdást járta.
Szűkölködő horvát testvérinkért
Deklamáltunk és táncoltunk ingyért.
Akkor pengő sarkantyút viseltünk:
10 Éledt ifjú reménytől a lelkünk.
Azóta rám róttak négy keresztet,
Elfeleddted, hogy most újra kezded?
Ha kenyér kell, azt adhatsz a népnek,
Nem kell azért a tánczkörbe lépned.
15 Olvashattad – tán a bibliában:
Mit kezded tesz, ne tudja a lábad.
Kell neked a szíved fájdulása,
Hogy azt a sok szép virágot lássa?
Csábtánczot, mit lejtének a villik
20 Kikre neked gondolni sem illik.
Brillióntos lady patronessek:
Azt sem tudom, kit hogyan czimezzek?
S olyan bókot ne mondjak szemébe,
Mitől még pirosabb lesz a képe
25 Kerülgessem girlandos uszályát,
Hogy lépteim öszsze ne kuszálják.
Rám bámulnak: „nini: egy kisértet.”
S örül, a ki előlem kitérhet.
Azért sem úgy! Lássák, hogy még élek:
30 És nem vagyok hazajáró lélek.
A hánnyal csak öszszejövök, annyi
Hangtól hallom nőmet magasztalni.
Hogy az arczom új ifukort öltön
Nem csoda, hisz tőle kapom kölcsön.
35 A ki rád néz, míngyárt kitalálja,
Hogy mi az életem talizmánja.
Mind azt mondják, hogy Te vagy a legszebb.
S én tudom csak, hogy mitől melegszen. –

Járásod, nézésed, mint egy királynőé
40 Alakod mintha a tengerhabból nőnél
Azért kellett itten megjelenned,
Hogy én magam gyönyörködjem benned.
Mint a ki lát egy virágos kertet,
A hol a szem száz virágot lelhet.
45 De én csak egy rózsát látok benne:
– Tégedet: szívemnek hő szerelme.

31. Az ötödik évfordulón

Ma öt éve épen, hogy egy jó barátunk,
A minőt mellettünk de keveset látunk
Üdvözölt utunkban egy virágcsokorral,
Babérág és rózsza volt kötve bokorba.
5 A babér még most is zöldül ott mellette
A rózsza a nyilást soha sem feledte.

A boldogságunkkal nem kell dicsekednünk:
A kaján sors könnyen elveszi a kedvünk.
S én még is dicsekszem, mikor az év fordul.
10 A boldogságommal: nem félek a sorstul.

Élni könnyü; de az életnek örülni!
Meghalni is könnyü; nehéz idvezülni!
Sokan kérdezik már, hajdan jó barátim,
Meddig fogják még az alakomat látni?
15 Mit vétettem? Csak azt, hogy még mindig élek.
Hogy nem vált meg tőlem még eddig a lélek,
Hogy még most is vezet költők világában
Valamennyiőknek állok az útjában.
És még munkálkodom, gondolkodni merek
20 S a mit szívem sugall, az még mindig meleg.
Ha Te nem ápolnád ezt az én alakom,
De régen itt hagytam volna földi lakom.
Hazánkon borús ég, villámokkal terhes:
Reménytelen jövő: nincs nyertes, csak vesztes.
25 Itt ülök csendesen dolgozó szobámban
Vissza élénkitve a multat agyamban.
A Voltakat írom, a Mult dicsőségét
És a nagy szenvedést, a dicsőség végét.
De a dicsőség és szenvedés mind nagy volt.
30 A mi átsugárzik reánk a multakból.
S most oly kicsiny minden: eszmék és emberek:
A nemzet nem halad, hanem csak tévelyeg
S én még mindig írom a mult krónikáit,
A mikre a lelkem vissza-vissza áhít.
35 Mi adja az erőt, mi a gondolatot?
A Te édes arczod, a Te pillantatod.
Te tartod fenn bennem a lelket az éltet,

Az egész lényemet egyedül Te félted.
Csak Te tartasz vissza, Te szerető szíved,
40 Ki ébren álmomban mindig hiven követ.
Megvigyázza ébren szívem dobogását,
Álmomban az ajkam nehéz suttogását.
Őrzesz a szellőtől és a rossz hirektől
Hogy örömet szerezz, csak arra törekszel.
45 Nehéz tanulmányok töltik be idődet.
A mivelt nyelveket én irigylem Tőled.
Többet tudsz nálamnál, tanácsoddal tartasz.
A mikor hibázom, Te helyre igazgatsz.
Anyám vagy, testvérem, feleségem együtt.
50 Őriző angyalom nevét ne feledjük.

Nemrégén a halálhiremet hinték el:
És e hírrel úgy megrémítettek Téged,
Hogy rögtön elhagytad édes üdülésed.
S e helyen a lelked egy napig se késett.
55 Elvittél magaddal, a hol nem siratnak,
S féltve megtartottál egyedül magadnak
.... Te vagy oka, hogy még zöldül babérágom
S e babérhoz te vagy virágom, világom.

1903 Sept. 16.

32. Mi vagy Te és mi vagyok én?

Okos asszony vagy Te, helyén levő ésszel.
Jó szavad, tanácsod nálam soh' sem vész el,
De okosságodon túlmegy a jóságod:
A kit Te megszeretsz, bizony meg is áldod
5 Jóságodat felyül mulja a szépséged
Hosszan gyönyörködve elbámullak Téged
De a mi mind ennek fényes koronája
Hűséged, a mely a tűzpróbát kiállja.
.....
Én pedig mi vagyok? Egy ostoba ember,
10 Ki nem tudok élni a jobbik eszemmel.
Rosz vagyok: azokhoz jó, a kik gyűlölnek
Kemény szívű, kit csak nehéz csapás tör meg.
Csúf vagyok, jól tudom, nem nézek tükörbe.
A mi hajdan ép volt, mind össze van törve.
15 Hűtelen is vagyok: elhagylak múzszámért
Sokszor a kártyára kifestett dámákért.
.....
És Te még is szeretsz...

33. Béke angyala

Nem jutnak békéhez az ország bölcsei.
Pusztulnak kezük közt a haza kincsei.
Keresik a kiegyezést, találgatják árát.
De az áldozatnak nem veszik, csak kárát.
5 Hol vannak a nagy emberek? Hangzik ország szerte.
Hol van Dávid, ki a tízezret leverte?
– Mind tévúton jártok: ne ottan kezdjétek.
A gubancz fonala már nem a tiétek.
Nem férfikéz oldja meg e nehéz talányt:
10 Hisz ottan van a nő minden hős oldalán
A nőnek kell szállni le békeangyalul,
Hogy visszakerüljön, mi félrement balul,
– Nézzétek, hogy élek én a hitvesemmel.
Ő hozzá fordulok a jobbik eszemmel.
15 Semmit nem indítok, míg tőle nem kérdek:
Mi támadhat ebből? hiba e, vagy érdem?
S ő megőriz engem túllátó eszével
Mely széles világra tekint szerteszéllyel.
Mennyi ellenséggel lett volna már harczom,
20 Ha az ő szavára magam fel nem tartom.
Ellenségimet ő meghódítá szépen
S tanított megélni csendes békességben.
Vezérlő őrangyal volt rögzös pályámon.
Minden cselekvésem neki adom számon
25 – De hogyha erély kell és erős kitartás,
Abban is a hű nő a leghivebb bajtárs.
Nem ellágyítója a férfi jellemnek,
De kinek lelkéből új erők teremnek.
– Ha az én drágámnak példája hódítna,
30 De sok bezárt ajtót szélteben megnyitna.

Siófok Aug 15

34. Az én paradicsomkertem

Van nekem egy kedves paradicsomkertem
Melynek minden fáját én magam neveltem.
Háládatos pagony: árnyékot ad nyárban,
Fénybogárka repked benne esthomályban.
5 Alig vártam az őszt benne évről évre,
Hogy dús terméseit leszedhessem érve.
... A mióta Te az édenben otthon vagy,
Örök tavasz szállt rá: fa, virág újon hajt.
Mosolyodra felel újrainyúló rózsa,
10 Érinthetlen *nyenyúl*hozzám és *mimóza*,
*Hűség*ed *nefe*lejts, *ezerjő* szerelmed,
Magadnak azért kell *százzszorszéppé* lenned,
Liliom terem ott, hová árnyad lebben,
Violákat látok nyílni két szemedben.
15 Arczod mosolygása, ajkad hasadása
Örök tavaszvirág újra kinyílása
– S nem csak a kertemet varázsoltad vissza
Lombsárgító őszből virágos tavaszba;
Én magam is érzem ífjító varázsod,
20 Csodálva hogyan lett virágzásom másod;
Én mostan már hiszek a föltámadásban,
A hol szerelem van, istenimádás van.
A Te kaczagásod szeráfok danája,
Csengő dalod szférák égi orgonája,
25 A te hű jóságod, éltető türelmed
Ismerteti a bűn bocsátó kegyelmet.
– Ki ad nekem erőt az itt maradásra?
Csak Te, egyedül Te, életem hű társa.
Ez a paradicsom, az én édenkertem,
30 A mi itt visszatart; hogy még el nem mentem.
A jónak – és rosznak – tudásának – fája
Gyümölcsseit most is csábítva kínálja.
S e paradicsomban Te vagy az egyetlen,
Nem lakik benne más, egyedül mi ketten,
35 S e paradicsomnak még kigyója sincsen,
Hiszen ördögöt nem teremtett az Isten.

–

Volna ugyan holmi lángpallosú angyal,
A kinek a szeme, mikor ránk néz, kancsal,
De kinek azt mondom: angyalkám, barátom,
Otthon parancsolj; itt ég az én oltárom!

35. A rózsza ág
Jókai Mór Bellának

Ketten vagyunk együtt egy bokornak ága.
Én vagyok a tövis, te vagy a virága.
A tövis szúr, karmol, arra van születve:
A rózsza illatot hint a kikeletbe.
5 Ha sebet karczolok, nem tehetek róla:
Te vagy a karczott seb hű orvosolója.
Engemet gyűlölnék, a hogy megérdemlem,
Tégedet körülvesz az én hű szerelmem.
Csak hadd gyűöljenek: rózsabokor nemzett:
10 Tövisem van: rólam rózsát senki nem szed:
Csak téged nem bántlak: óh hogy bántanálak.
Ha lelkem eltéved, ott keresem nálad.
Szúrós tövis vagyok, magam is utálom:
Te fölöttem virulsz, kedves ideálom.
15 Bocsáss meg nekem, hogy tövisnek születtem
Egymást megalkotni termettünk mi ketten.
Zord töviseimmal én védelek téged,
S te nekem ezért adsz kéjt, gyönyörűséget.

36. Tengerparton

Nem igaz, hogy a föld az emberek anyja,
Csak az úri népé: többit kitagadja.
A tenger mindnyájunk közös jó édesse,
A ki anyát keres, a tengert keresse,
5 Itt ülök partodon, kemény sziklaparton.
Ezt a követ itt már hazámnak sem tartom.
De ez a tenger itt még az én tengerem
Édes mindnyájunké: ezt még szerethetem
Milyen tükörsima, benne az ég látszik,
10 Nyugodtan terül el, a távol hegylánczig
Majd fodrosodni kezd, mint egy csipkeszőnyeg
Melyre tündérkezek girlandokat szőnek
Felleg fut fölötte alkony aranyával
Nemzeti színekre széles tenger rávall,
15 Az esthajnal bibor palástot von rája
S abba burkolózik az eget királya
Majd feljön az égnek aranyos bolygója,
Tüneményes álmok mesés hírhozója.
S beszórja a habok síkját színarannyal
20 A hegytől a partig holdsugaras hajnal
Én várom a mólón hű hazatéréсед,
Drága magyar partrol visszaérkezésed,
Várlak, mint az Olymp Anadyoménét,
Bizonyosra véve jöttödnek reményét.
25 Már messziről látlak, karom feléd tárom
Arczodnak mosolygó látását úgy várom
S mikor üdvözöllek, a mire szó nincs
„Ugye milyen szép a tenger? drága kincsem!”

*

A tenger mélye egy kifogyhatlan kincstár,
30 Nem is rejtegeti, odaadja mingyárt.
De legnagyobb kincse jóltevő lég árja
Mely az életszervet gyógyítva átjárja
Ez mivel csodákat, ez ad egészséget:
Azért vezettelek e kőpartra Téged,
35 Hogy a tenger adja vissza nyugodalmad
Mutasson üdülést gerjesztő hatalmat

Tenger fenék gyöngye nem nagyobb kincs nékem
Mint arczodnak pírja, mely támad e légben.
S mikor felzúdul a tenger fenekéig
Tornyosult hullámok felcsapnak az égig
A tengernek még a viharja is éltet
Lelkünk testünk benne aczélozva éled.
„Milyen jó a tenger!” suddogom én Hozzád
S abban gyönyörködöm, mily piros az orczád.

37. A visszanyert ékszer

Volt nekem egy drága ékességem,
Másnak fillér, de millió nékem.
Két filléres volt a foglalatja,
De belül arczképed tartogatja.
5 Ez volt az én drága talizmánom:
Ébren sugallt és őrizte álmom.
.... Elvesztettem ezt a drága ékszert:
Hogyan történt, már alig emlékszem.
Tudom: villámlás és mennydörgés volt.
10 Rengett a föld, elborult az égbolt.
.... Kerestem és hittam: nem jött hozzám.
Hisz miatta csak magam okoznám.
Én voltam a vétkes, hogy elhagytam,
Megérdemlém, hogy *árván* maradtam:
15 Hisz én nekem e parányi érem
Mindenem volt: nőm, anyám, testvérem.
Nem birtam feledni amulétem,
Attól függött sorsom, boldog éltem.
.....
Egy szép napon Bellám elém lebben:
20 „Találd ki, hogy mi van a kezemben?”
Közben olyan édes szókat ejtél,
Hogy ki kellett találnom a rejtélyt,
Hisz ez volt a legtitkosabb vágyam:
Ezt kellett hogy kezedben találjam.
25 „A zsuzsámat!” Édes nevetésed,
S a hogy az a kék szem reám nézett,
Feleltek, hogy titkod kitaláltam:
Drága kincsemet keblembbe zártam.
.....
Itt marad ez mostan már halálíg,
30 Soha többet tőlem meg nem válik
A sírba is elviszem magammal:
Ott nyugodjék majd alvó porommal.
Nem fogok a földre visszajárni:
Velem marad ez a kis parányi
35 A Te jó szived van benne rejtve.
Ez megtart, ha nevem lesz felejtve.

Siófok 1903 júli 12

38. Karácsony estéjén Bellának

Az angyalok fáján a színes gyertyákat
Megint meggyújtottad, öröm a családnak.
Otthonunkba ismét leszállt a fiú kis isten
A ki előtt személyválogatás nincsen.
5 Isten fia nem lát pogányt, eretneket
Csak Istent követő igaz embereket
Ő a szeretetet hozta el számunkra.
Gyűlölet, üldözés mind emberi munka.
Tele van a keze drága ajándékkal,
10 A mikért kicsinye nagyja örvend, él hal.
Isteni szava szól az egész világnak
Templom, zsinagóga és a pagodának.
„Engedjétek hozzám jönni kisdededetek,”
„Bocsásd meg, ha vétett: mert nagyon szeretett.”
15 „Szeressed a felebarátot, mint magad.”
„Fegyver által vész el, a ki fegyvert ragad.”
Mint Istent foglalják maguknak a hivek
Mint lélek, öröke minden emberszívnek.
Milyen öröm támad születésnapjára!
20 Aranyt tömjént, mirhát hoz kelet királya,
Hát mink mit hozhatunk? Szívünknek háláját,
Gyermekörömmel felvirágosult fáját.
Én magam, ha végig tekintek ez éven
Egész megrendítő kép tárul elébem.
25 Mennyi gyászkoszorút termett ez esztendő!
Hány özvegyi főre borult a gyászkendő!
Babér erdő volna! patak könyforrásból,
Égig törő kardal keserves sírásból.
Kik társaim voltak egykor az életben
30 Sokat megelőztem (korábban születtem)
A halál angyala bő aratást tartott,
Láttam villámlani a súlyos lángkardot.
Mennyi fényes alak vált meg e világtól
Sötétség borult ránk sok kialudt lángtól.
35 Dicső nagy emberek, egy ország vezéri,
Kiknek fény alakja az egeket éri,
Régi jó barátok, sorstul kipróbálva,
Élő alakokból ércszoborrá válva

Költő, kinek lelke világra sugároz
 40 Megtértek előttem közös földanyához.
 Nagy világító űrt hagyva maguk helyén
 Halhatatlanságot annak, ki már nem él.
 Ki védett meg engem, hogy élve maradtam?
 Mért nincsen fölöttem, mért a föld alattam?
 45 Ki védett volna más, mint a Te hű lelked?
 Halálangyal kardját Te félre terelted.
 A Te imádságod felhatott az égbe:
 Ha mindenki elhagy, itt maradtál még Te.
 Élni nem tudomány, ahoz mindenki ért:
 50 Végig futni a tért, mit a végzet kimért:
 Kínlódva, vesződve test lélek fogytával.
 Sóhajtozva mért van a végcél oly távol?
 Növényéltet élve, mint korhadt fa törzse
 Lehulló ágait a szélről letörve
 55 Hanem az életben örömet találni:
 Ennek a nagy titkát nehéz kitalálni.
 Örülni a napnak, tavasz melegének,
 S a napnál melegebb szerető szívének.
 Örülni a földből feltörő virágnak,
 60 S nehéz küzdelemmel elnyert pálmaágnak,
 Örülni a honnak, örülni a népnek:
 A mostoha honnak, a keserű népnek.
 Folyvást munkálkodni s a munkát szeretni,
 Ideáljainkat tovább is követni.
 65 Ez a legnehezebb, lelki munkát birni,
 Új meg új eszmékről lelkesedve írni.
 Te segítesz ebben, a Te hű eszedben
 Vannak a kincseim, csak elő kell szednem
 Nagy időket értem, és panaszom nincsen,
 70 Áldás után vágyom, mit a sors rám hintsen.
 Életneemtőm, múzsám Te Benned találom;
 S arról tudom még, hogy az élet nem álom
 Lám mily önző vagyok, csak magamat látom,
 Pedig Te vagy nekem az egész világom
 75 Bár adna az Isten nekem oly hatalmat,
 Hogy adhatnék Neked egész birodalmat,
 A melyben lelkednek minden kívánsága
 Valósággá lenne, mi szívednek drága.

80 Én csak kérni tudok, imádkozni Érted
Mit egy szerető szív az egetől kérhet.
– Múljon el Felőled minden bú, fájdalom.
Tégedet szolgáljon szivem, főm, és karom.
Ha emberentűli a női erényed
Homlokodrul soha ne múljon dicsfényed,
85 Palotát számodra én nem emelhetek
De adhatok többet: igaz tiszteletet.
Ez legyen koronád, erről ismerjenek
Nem nekem Te Neked szólnak az „éljenek”
.....
90 Lobognak a gyertyák, leng a sok kis angyal,
Gyermeköröm vegyül a mennyei hanggal,
Karácsony éjjelén nyitva az ég boltok
Felhangzik az ima, hogy Te, Te légy boldog.

39. De van ördög

Nem jó volt az ördög farkára gázolnom: –
Azt hogy „nincsen ördög” hosszan igazolnom.
Az ördögtagadást nem tűri a pokol.
A tagadó saját maga kárán okul.

5 De bizony van ördög – egész fészek számra:
Az ördög nem özvegy, az ördög nem árva.
Próbálgatja nyitját a csendes lakásnak,
Hol boldog emberek élnek csak egymásnak.
Ha ajtón nem mehet, bemegy a kéményen.

10 Bekoldulja magát tettető szegényen.
Alamizsnát kér s az adakozó kezét
Tövissel szúrja meg, a mely megmérgezett.
Majd jó barát, rokon képében surran át
Titokban hozva a csúfondár koronát.

15 A rágalom kígyótojását lerakja,
A mi hogy ha kikel, gazdáját megmarja
Mézesmázos szóval beoltja a gyanút,
A nagy közvéleményt idézve, mint tanút.
S hogyha fölébreszté, nem hagyja pihenni

20 Ezt mondják: így mondják: igaznak kell lenni.
Férjnek azt suttogja, hogy szarvai nőnek.
A nőhöz meg beáll nyájas kerítőnek.
Tudja hogy csináljon hideget-meleget;
Szenvedélynek tüztét, szívfagyasztó jeget.

25 Leskelődik, kémlel, s ha nem talál valót
Költi a mesehírt, a fájdalomcsalót.
Hány féle alakban kísért ez a sátán!
(: Mind letudnám írni, a nélkül hogy látnám)
De még ily alakban eddig nem jelent meg,

30 (Isten csak embert, nem ördögöt teremtett)
Deli ifju legény, költő, újságíró.
Kinek küldetése az, hogy erkölcsbíró.
A nőhöz látogat, elmondja miért jött.
Kérdéseket tenni, majd visszajön értők.

35 Az újság számára, hol ki lesz nyomtatva.
A nagy közönségnek híven általadva,
Az első kérdése, mit tud a férjére:
Mi jó tulajdona van dicséretére?
A másik meg, hogy mi rossz tulajdona van?

40 Ő tudja, mi a legrosszabb hibáiban.
Béliál! Behemoth! Lucifer! Beherik!
Ha a fejeiket mind egymáshoz verik,
Ily pokolötletet soha ki nem szőnek,
Mint a koponyája ennek a szerzőnek!
45 Hogy az asszony maga mondja el férjéről
Annak a hibáit hegyéről tövéről
Titkos rosszszaságát, miket csak ő ismer.
S kivel ha ismertet a balsors, meg is ver.
Ezeket hirdesse ki a nagy világnak
50 Köröskörül szertehangzó hahotának.
Hisz ki van közöttünk, kinek nincs hibája?
Miket nem ismer más, épen csak a párja?
Van hibánk, megróni valónk bizony sok nagy,
A szegény hű társak a miket megszoknak,
55 A világ azt hiszi, hogy *angyalok* vagyunk,
Jó lesz, ha az *állat* rangján megmaradunk
Nem az oroszlánhoz kívánok tekintni,
De még a kutya is hűségesebb, mint mi:
A kutya megmarja, a ki párját bántja
60 Mi megnyaljuk kezét, csak legyen gyémántja.
Hol van a nagy ember, kit a felesége
Porrá ne törhessen erre a kérdésre?
Ezzel a kérdéssel fel lehet fordítani
Az egész világot, csak ki kell ordítani!
65 Ezer család békés nyugalma felrobban,
Ilyent még nem láttunk az irodalomban.
..... Az én feleségem válasza rövid volt.
Fenségesen, miként egy királyné így szólt:
„Az én férjemnek csak jó tulajdona van.”
70 Minden magyar nőnek válasza van abban.

40. Születésnap virágok

Otthonomat virágkertté díszítéd fel,
Születés napomnak mai ünnepével
Te rózsákat hoztál, anyádé az Iris,
Két hugom magához illő liliomszált,
5 De kedves bokréta, mit a fiúnk ír is
Áldás szavát hozva ezen napon hozzám.
Mikor a szép rózsza csokrot átnyújtottad
Tündöklő arcodat rám mosolyogtattad
Még figyelmeztetted: „vigyázz tövisére”
10 (Hisz boldog a kinek így hullhat a vére.)
De a csók, mit adtál, annak nincs tövisse,
Az marad lelkemnek a legdrágább kincse.

41. A nizzai virágcsata Bellámnak

Ez volt az olympi-játékok fénypontja:
Harczos tündérnép hol virágait ontja.
A hány csokor repül, annyi hódolat száll,
Virágnyelven szól, ki a legszebb virágszál.
5 – Ki lehetne legszebb, ha Te ott vagy közte?
Ezerek szavától százszor is köszöntve.
Kocsitoknak nincsen drága diszítése,
Csak a benne ülők ragyogó szépsége
Csak egy szózat hangzik: „Kerek világ lássa,
10 Nincs a magyar nőnek a világon mássa!”
„Vive la Hongrie!” hangzik végig a sétányon
A hány szem, annyi szív szép asszonyon, lyányon.
A világnak minden nyelvén éljeneznek:
Nem emlegettek így dicső magyar nemzet!
15 A merre elvonulsz, fogad virágzapor:
Még a közkatona is kilép sorából.
Fegyverére tűzve kínálja virágát:
Szebbeket is kaptál; de nem ilyen drágát.
– Ez volt a nagy csata, végig diadalmas,
20 Troféuma csupa élő virághalmaz.
Sohse láttam annyi violát halomba:
Köztük az örege nem csokor; de bomba,
Mint virágkirályné, aként vonultál be,
Százzezernyi virágszáj üdvözle „salve!”
25 Elhoztad magaddal lakunkba a tavaszt,
Míg távol honunknak zord ege még havaz.
– – Kopár fa vagyok én: zúzmarás a lombja
De szívem virágzik s azt lábadhoz ontja.
Óh fogadd szívesen ezt az én virágom:
30 Ki csak azért nyílik, hogy Téged megáldjon.

1904 Febr. 8

42. Napimádó vagyok

Napimádó vagyok; miként ősapám volt.
Úgy hoztuk e vallást távol őshazából.
Ki is ne imádná a látható bálványt,
Ragyogó sátorát, hétszinű szivárványt?
5 Ha feljön az égre hajnalhasadásra,
Még nincsen haragja a sugárszórásra,
Engedi bámulni magát emberszemnek,
Fénykorongján sötét foltok megjelennek.
Széléből kilobban egy egy izzó fáklya:
10 Fellázadó tűznek oszloppá nőtt lángja.
Mi az a sötét folt? Tán kiegészített salak?
Mi az a napfáklya? Tán kitörő anyag?
A mit a napanya eltaszit magától
Valami nagy harag visszatérni gátol
15 Tudós csillagászok nagy messzelátója
E fényes titoknak nem lesz megoldója.
Tán az én képzelmem, az ő hagyományok
Szárnyas táltoslován odatalál rájuk...
Álmodó szemeim lehunyva meglátják
20 Azt a titokteljes napfoltot, napfáklyát.
Őshit szerint holtan mind a napba térünk,
Nagyon nagy világ az: benne mind elférünk.
Fényes napmezején örök életünk lesz
Ott együtt találjuk minden örömünket.
25 Én is úgy képzelem: az a sötét napfolt
Mi terjengve kivál égő tűzalapból.
Az ott a hitrege boldogság mezeje.
Üdvözült lelkeknek megdicsőült helye.
Itt gyűl mind az őszsze, a ki hűn szeretett
30 Hű kedvest, barátot, Istent és nemzetet.
A kinek a szívét szívvel kicserélték,
A ki hazájáért áldozta az életét,
Ki az elbukottat magához emelte,
A jót nem csak mondta, hanem meg is tette.
35 A kinek szerelmén nem fogott a rozsda
A féltés nem váltá szívét haragosra.
Ki a megbánónak szívből megbocsátott
Fájdalmában ajkát el nem hagyta átok.
Ott van, ott a világ, a hol csak szeretnek,

40 Vallást, nyelvet egymás szemére nem vetnek.
 Nincsenek egymásra törő szenvedélyek,
 Közös minden öröm, testvér minden lélek.
 Így látom én a napfoltot behunyt szemmel
 A mit ki nem birtam venni távcsövemmel.
 45 Hát az a büszke láng, mely szélein kitör,
 Haragját, nem tudni, honnan veszi, kitől?
 Ah, az a magasra kitörő lángkéve
 A gyűlölők lelkét hordozza méhébe.
 A kik nem tudtak mást, csak szívet gyötörni,
 50 Vallásért és nyelvért egymás ellen törni.
 Kiknek örömük volt embertárs kínzása,
 Megcsalt hű szerető keserves sírása.
 Kiknek gyönyörűség volt a más fájdalma
 Meg nem bocsátottak, se élve, se halva
 55 Kik tábort vezettek nemzet eltiprásra
 Népet bújtogattak testvérkiírtásra
 Szitották a tüzet, tűzhelyen oltáron
 S üszkeit szétszorták honn s túl a határon,
 Ezeknek a lelke lobog ott e lángban
 60 A nap kitaszítja, nem tűri magában,
 S majd ha egyszer nagyon sokan összegyűlnek
 A gyűlölet lángja nem fogy, soh se hűl meg
 Akkor eltaszítja azt a nap magától
 Legyen üstökössé elrepülve távol.
 65 A csillagszférákon túl a sötét égbe
 Soha nem pihenve, de örökké égve.
 Ott e rém csillagnak tündöklő fejében
 Küzdhet a gyűlölet aztán ezred éven
 Hogy törnek egymásra! Kiki minden ellen
 70 Nincs köztük egy angyal, mind annyi roszt szellem
 Vallás, kimondott szó, emberi bőr színe
 Egymásnak halálos dühöt keltő bűne,
 Zsarnokok, kik űzött rabszolgát keresnek,
 Láncz, korbács kigyói körülök repdesnek
 75 Egymásba harapva, egymást tépve, marva
 Pihenetlen dűlva a rémes zavarba
 Nem nyugvó gyűlölet rémséges chaossza.
 Viszi az üstököst s ismét visszahozza.
 Örökkön örökké, ezredek ezréig
 80 De a gyűlöletnek soh se érik végét.

* * *

Napimádó vagyok: te vagy az én napom:
Életem melege, élő csillagzatom.
Te világítod be nekem az égboltot.
Hadd legyek én mindig a Te hű napfoltod.

43. A versenypályán

Nagy a nyüzsgés forgás a népes mezőnyön.
Vágtatnak a mének, de legelől „ő” jön.
„Ő”, a nagy *favorit*, fogadók kedvence,
A kinek elébe nem vág egyetlen se.
5 Bukméker könyvébe írja a nyereményt
Búsul a fogadó, a ki ehhez nem ért.
Most egyszerre elővág egy autszájder:
Publikum elbámul és tát szemet száját el.
Megvetett paripa, kit alig tettek meg
10 Egy lófejjel elé kaptat a kegyeltnek.
Felzúdul a népség: vesztes zsokét szidja.
Árulás, komplot ez! mondja, vagy gyanítja.
Látom a futtatást s nem gondolok vele
A fakó a pejt mi fortéllyal verte le?
15 Hisz más mezőny is van, a hol pegazusok
Szárnyas lovak futnak, a kiknek száma sok.
Melyik ér legalább a jelző póznához?
Pályabíró mostan a fölött határoz.
.... Én csak a nagy szépség versenyt bámulgatom:
20 Az vonzza magához minden pillantatom
Leszálltak olymprol istennők, tündérek,
Páris királyfitól kik versenydíjt kérnek,
– Nagy hibát találok én a hitregében.
Miért csak három volt a versenyző épen?
25 Nem hiták Diánát a szépségszemlére;
Tán csak azért, mert ő Apolló testvére?
Istennők versenyét most látom teljesnek:
Szememmel Tégedet közöttük kereslek:
Fölveszed a harcot minden versenyzővel,
30 Legyőzöd mindannyit egy Diánafővel!

44. A letört rózsafa

Volt egy kedves rózsám: „Rozsák Királynéja”
A ki azt meglátta, tudta kinek, híja.
Feselő bimbói csókokat kínáltak,
Nevetésre váltak, a mikor kinyiltak.
5 Színük lángolóbb volt, mint a kora hajnal
Vetekedtek királypirossal, biborral
Illatuk beszéd volt, mit érteni kellett,
Tündérek országán átfutó lehellet.
Egész esztendőn át csak én nekem virult
10 Nem adtam senkinek nyíló ágairul.
Hisz magam ójtottam saját két kezemmel
Őriztem, mint kincset, féltő két szememmel
Egyetlen példány volt, vad rózsába ójtám.
Azt hiszem maga a rózsa is gondolt rám
15 Egyszer észrevettem, hogy védő karója
Meglazult, a kötő alácsúszott róla
Szórakozott fejjele azt a hibát tettem,
Hogy a háncsot elébb szorosra kötöttem,
Aztán fogtam hozzá, hogy fokos baltával
20 Mélyebben leverjem a karót egy lábbal
Jaj nekem! A drága rózsám koronája
Aládült, az ójtott szárától leválva
Ott, hol be volt ójtva, levált a törzséről,
Csak egy vékony kis háncs tartá gyengén még föl.
25 Jaj nekem! Letörtem rózsám koronáját
Üthetem fejemhez a magam hibáját!
Oda büszkeségem: a gyönyörűségem
Mit ér már a kert, mit ez a világ nekem.
– Egy tövis megkarczolt, a vérem kibuggyant
30 Eszembe jutott, mit régente tanultam
Hogy a vér a legjobb ösztöforrasztó szer
Csepegjen hát százszor, csepegjen ezerszer
Bekentem véremmel a szakított sebet
Helyre illesztettem elváló kincsemet,
35 Széttépett selyemmel vadjához kötözve
Elválhatlan módon csavargatva özsze
S lám hogy bevált a vér! Ösztöforrasztottam
A letört rózsafát. Megélt, most is ott van.

Újra hozzáförrott tüskés vad törzséhez
Korona és törzsök együtt él és érez.
.... Ez pedig való ám, s nem költői mese
Mit elfelejteni nem fogok soha se.

Svábhegy 1901 Jun 2.

45. Mikor rám haragszol

Én vagyok az oka, ha haragod támad.
Ütném a fejemet érte, a butámat!
Hogy sérthetém szived, a tiszta gyémántot?
Jaj annak, jaj százszor, a ki Téged bántott!
5 Pedig hát megesik, nem egyszer de sokszor,
Hogy enhibám miatt én rám megharagszol.
Nem ismertem magam eddig, most már kezdem.
Lelkem tükrét látom a Te hű lelkedben.
Bizony tele vagyok én öreg hibákkal,
10 A mik együtt nőttek, mint fagyöngy a fákkal.
– Jó vagyok, de nem ott, a hol lenni kéne,
De hol az a szívnek bűne, nem erénye.
– Kicsinyben zsugori, nagyban meg pazarló.
– Kedvesimhez kemény, ellenimhez gyarló.
15 Mivel nem tartozom, azt fizetem sebtén,
De kötelességem könnyen elfelejtem.
Zord pofát mutatok szemlélő világnak:
Nyájas vagyok akkor, a mikor nem látnak.
Elbámulok bambán a nyüzsgő tömegbe
20 Lehajtom a fejem, mint mormogó medve,
Néma vagyok, mikor beszélni volna ok,
Ok nélkül sóhajtok közbe egyet nagyot
Hogy azt higgyék rólam, valami bánt belől,
A mikor Te ott ülsz épen jobbam felől.
25 Te, a kire büszkén kellene tekintnem
Mert az égi szépség az én drága kincsem,
S én úgy ülök itt, mint valódi mumia,
A kinek nem szabad egyet mozdulnia.
– El is tévelyednék, ha Te meg nem fognál,
30 Kezedben tartva az Ariadne fonált.
Egyszer élemedett vagyok, másszor gyermek:
A tette képtelen, ez még rá nem termett.
Szokás rabja vagyok, szeretem, ha *ütnek*
Hű feleség addig honn egyedül ülhet.
35 Szeretni, gyűlölni, a legnagyobb hibám,
Egyiket sem tudom mutatni igazán.
De Te megorvoslod az én sok nagy vétkem,
Hiszen ott ülsz mostan a tanári székben
Iskolába járok Hozzád szorgalmasan

Tanfolyamomat kijárom szépen lassan.
Hiszen ez még csak a harmadik semestris
Kérlek szép nevelőm tanítsd ki még ezt is.
S majd mikor bevégezem alattad a rendest
Az „erkölcsből” írd be részemre az „egyest”

46. Megbántás

Bántottalak drágám? Szived megkarczoltam?
Lehetetlen, hisz a szived gyémántból van.
S a mi gyémántból van, az megkarczolhatlan,
Ha tettem: lehet; de bizony nem akartam.

47. Rózsa, rózsá!

Nincsen rózsá tövis nélkül
Nincsen asszony szeszély nélkül
Én csak a rózsáját nézem,
Hogyha megszúr, azt nem érzem.

48. Bella névnapjára

Két alak foglalja el lelkem világát:
Egynek látom, másnak érzem a lángját.
Egynek neve Szépség, a másiké Jóság.
Az egyik csak ábránd, a másik valóság.
5 A mesém tárgyának a nőneve Bona
Igy örökité meg a fennmaradt monda.
Hősnő volt, férjének igazi nemtője:
Nagy nehéz sorsában megvédelmezője.
Az élő ideált Bellának nevezem:
10 Érte kulcsolódik imára két kezem.
Szépségét leírni csak e szóval lehet
„Bájos arczod visszatükrözi lelkedet.”
Mily meleg napsugárt tündököl az arczod;
Éltető melegét mind számomra tartod.
15 Mindenki meghódol szép arczod láttára:
Hát még a ki szíved láthatja kitárva!
Ott van a mennyország, tele angyalokkal,
Köztük bolyongok gyakran andalogva.
Feltalálom itt a földön, az egemet
20 Paradicsomkerted üdvözít engemet.
A kit Te befogadsz a Te édenedbe
A kit Te megszeretsz, meg van az szeretve.
Hazát, szülőt, testvért és imádó férjet,
A kik együtt is úgy rajonganak Érted.
25 Ma neved napja van, mindnyájunknak ünnep;
A mit szeretteid áhitattal ülnek
Kivánva az égtől áldások csodáit,
Hozza meg számodra, mit csak lelked áhit, –
Bella vagy: szépséged annak nevezett el
30 Lelked, arczod összeegyezik neveddel.
De én nekem minden napon névnapod van
Minden nap rá virrad korán hajnalodva
Mert nekem Bónám vagy, Szépség mellett Jóság
A Szépség tünemény, de a szív valóság
35 Adjon Neked az ég olyan boldogságot,
Minőnek Te magad a jövődöt látod.
Olyan boldogságot, mit érdemel szíved
Én maradok Hozzád a sírban is hived.

49. „El fogom feledni”

Megvallom, mit férfi soha meg nem vallott
A mit asszony füle még soha nem hallott
Azt, hogy gyáva vagyok, végtelenül poltron
Nem büszke ércszobor, de összeomlott rom
5 Pedig áthatoltam nehéz nagy próbákon
A hol bizonyítani kellett bátorságom.
Voltam a veszthely rémes közelében
Éreztem a fejem hóhér kötelében.
Rajtam volt zsarnoknak békója vas láncza:
10 A mit tettem, lelkem soha meg nem bánta.
Mertem megindítani nehéz forradalmat,
A gyávaság ott sem vert rajtam hatalmat
Álltam ellenféllel szemben, fegyver kézben
Fegyvere csövébe hideg vérrel néztem.
15 Tomboló tömeggel mertem szembeszállni.
Fellázadt utczával vitára kiállni.
Mertem pusztá kézzel és üres marokkal
Küzdeni a „honért” a hatalmasokkal.
.... Még is gyáva vagyok, nem tudok gyűlölni.
20 Vasat tudtam: pálczát nem tudok eltörni.
Régi jó barátból halálos ellenség
Nekem legnehezebb félelmes jelenség
Nem tudom mutatni, mennyire gyűlölöm,
Arczát, szólítását, kezét hogy kerülöm.
25 Okom, igazam van, hogy idegen legyek
Hogy közöttünk állnak éjsarki jéghegyek.
Nem tudom mutatni nagy keserűségem
Mikor elém kerül az új ellenségem
Valami gyávaság zsibbasztja el karom.
30 Arczom mosolyt mutat, a hogy nem akarom.
Jézus mondá: „jobbrul ha megütik arczod,
Tartsd a bal felét is: telt legyen kudarcod”
Mondhatta a Jézus: nem volt felesége,
A ki osztozzon az ütés szégyenébe.
35 A ki engem megüt, az Tégedet is sújt.
Rám emeli öklét, Te Rád csak a kis újjt
De az még jobban fáj, meg bocsáthatatlan.
Nem Neked, én nekem fáj gyógyíthatatlan

Nem tilthatom meg, hogy az arczom ne égjen.
40 Saját magam előtt aláz meg a szégyen.
Szobámba zárkózom. Magam is örömmel
Ki zárnám: ne lennék együtt az énemmé.
Vétettem ellened: nincs egy mentő szavam
Egész boldogságom egyszerre odavan.
45 Száműztem magamat, remetének álltam
Nem kell többé semmi: egész kővé váltam.
.... Most megcsendül egyben a Te édes hangod
Magad kerested fel a zordon barlangot:
„El fogom feledni.” Ezt suttogod halkan
50 „Isten áldjon érte” rebegi az ajkam
Te, a ki engemet tanítál szeretni
Taníts gyűlölni is. Nem fogom feledni.

50. Bellámnak Huszonnegyedik születésnapjára

Tombol dúl a vihar egész országszerte:
Új harcz jön, a régít még ki sem heverte:
Szenvedély, indulat, engesztelhetetlen
Küzd egymást támadva künn a közéletben,
5 Recseg, ropog a hon minden eresztéke,
Ha rommá dül minden, akkor lesz csak béke
.....
Csak itt van nyugalom, a mi kis fészkünkben,
Isten szent békéje uralkodik künn benn.
Te édes szavadtol én lecsillapodom
10 Áldom a Teremtőt születésnapodon.

*

Minő véres drámák és milyen szörnyettek,
Mikben trónok dültek, koronák törettek!
Zajlottak le közel tűzvészes szomszédban,
Isten ments: a szikra ha hozzánk átpattan.
15 Alvilági rémek vértől ittas szája
A pokol uralmát fennyen kiabálja.
Mindenütt vért látok, csak a Te kék szemed
Tudatja, hogy van „ég” még a fejünk felett!
Fejemet, kezedbe hajtva, *égben* tudom:
20 Áldom a Teremtőt születésnapodon.

*

Hetesével jár a rosztat költő szellem:
A Te gondos kezéd véd mindannyi ellen.
A gyűlölködés mi tövist fűz fejemre
Rózsává bűvöli szíved hű szerelme.
25 Ármány, gonosz démon szívemhez nem férhet
Kigyómarta sebből kiszívod a mérget,
Gondviselő angyalt küldött az ég Benned:
Te vagy titka, hogy ily soká élnem enged.
Lehunyt szemmel is csak Te Rólad álmodom
30 Áldom a Teremtőt születésnapodon.

Siófok 1903 Julius 4ikén

51. Szent testvérszeretet

A sok ünnep, fényes nap, lezajlott....
.... („Isten őrizz otthon minden bajt!”)
Magamban mindig így fohászkodom,
A legfényesebb diadalnapon:
5 A sors megsokallja örömünket;
Nem tudjuk, hogy otthon mi vár minket.
S első szó volt, mitől szivünk retteg,
Azt halljuk, hogy szép lyánkánk nagy beteg.
Az a kedves angyalarcú gyermek,
10 Kinek szive oly jó, engedelmes,
A ki mindnyájunknak büszkesége
Esett itthon súlyos betegségbe.
Mint a villám sújtott le a hir rád,
Ha acélból volnál, úgy se bírnád.
15 Könnyeiddel az Istent ostromlád
Ölelted az egek ura trónját.
„Segits Isten, segits a lyánkámon!
Irgalmadat számára kívánom.
Ha van áldásod te óh hatalmas!
20 Ne én nekem add, de őt oltalmazd!”
Milyen éjjel volt az, milyen óra!
Emlékezni is iszonyú róla!
Hasztalan volt minden vigasztalás:
Fájdalmad megnyugtatót nem talált:
25 Élteért kínáltál életet vért,
Csakhogy visszaváltsd az édes testvért
S miként ősünk küzdött egykor az angyallal,
Aként küzdél te és olyan diadallal.
Az a sötét angyal, kinek az a titka,
30 Hogy az angyalokat tőlünk szaporítja
A te forró kezed tusáját nem állta.
Az Úr engedte, hogy hozzá visszaszállhat.
Azóta szüntelen, nehéz napokon át
Ott őrzöd beteged reggelét alkonyát.
35 Soha a világ ily szerelmet nem látott
Mint a milyennel te érzésed beváltod,
Ha nem volnék társul összekötve véled
Kívánnám hogy legyek te édes testvéred

Én is úgy szeretem a mi angyalunkat,
Egyesítsük érte az imádságunkat
Kulcsoljuk össze a két kezünk egymásba
S legyen eggyé lelkünk egy foházkodásba
„Isten, atyánk tartsd meg, a kik így szeretnek
S fordítsd el a roszt, mitől szívünk retteg”

52. A vakandok

Kaptam a miniszter úrtól,
A ki engem nagyon pártol,
Egy szép könyvet, tanúságost,
Kertészeknek jó tanácsost.
5 A kiben mind foglaltatnak
S képekben bemutattnak
Mind azok a jó madarak,
A kik nekünk nem ártanak
Sőt védnek a férgek ellen,
10 Ehez van bennük nagy szellem.
... Nincsen semmi kifogásom
Madár ellen, hadd turkásszon,
Rigó, veréb és seregély
Az én kertemben mind megél.
15 Dézsmálja a cseresznyémet
Gyümölcsömet, a szőlőmet.
De minthogy a magas kormány
Ilyenképen parancsolván,
Pártolnunk kell a madarat:
20 Nekem jut, a mi megmarad.
De engedelmet instálok
Már abba bele nem állok
A mit tetszik proponálni,
S birságra kvalifikálni,
25 Hogy őrizzük és ápoljuk
Vakandot el ne tiporjuk.
Czudar állat a vakandok,
Még a formája is undok
Titokban túr a föld alatt
30 Nem láthatni, hogy hol halad,
Csak a mikor a pázsiton
Kupacztot túr gyáván titkon,
Virág ágyamat szétdúlja,
Munkámat kezdhetem újra.
35 Vakandok áskálodása,
Csak emberben lehet mássa.
Az alattomos turkáló:
Anonim levél firkáló!

Már engedj meg kegyelmes úr
Ha a virágágyamba tús
Én nem hagyom a virágom:
Ásós botommal szétvágom!

53. Az elbűvölt dalosmadár

Összeborul a fák lombja
Fák virágít méhraj dongja.
Méhek szednek édes mézet
Én meg csak Tégedet nézlek.

5 Rád süt a nap zöld lombon át
Fejedre fon fénykoronát.
Te új világot teremtesz,
A hová lépsz, tündérkert lesz.

10 Édes hangod dalra zendül,
Égben vagyok, hiszem szentül,
Bűvös dalok, szebbnél szebbek
Igy csak az angyalok zengnek

15 Csak megszólal a zöld ágon
Az énekes madár lágyon:
Beledalol énekedbe
A fejed fölött repkedve.

20 Én églakónak tartalak
Ha így foly ajkadrol a dal
Dalos madárt meg azt csalja
Hogy Te vagy itt az ő párja.

54. Az évfordulón

Asszonyom, édesem, ma épen egy éve
Hogy kezünket tettük egymásnak kezébe.
Egy hosszú esztendőt eltöltöttünk szépen.
Életet találva egymás szerelmében
5 Ugye nem bántad meg azt, hogy hozzám jöttél
Nem riasztott vissza az a *hetvenöt tél*?
Felolvasztotta azt a te húsz tavaszod,
Pedig az irigység de jól behavazott.
Ránk zudíták a gúny minden darázsraját,
10 Mégezett nyilaknak gyilkoló záporát.
Nem ejtett sebeket mi rajtunk a fülánk
Egymást védelmezve egymásra borulánk.
Mi nekem fájt volna, azt te háritád el,
S mi téged bánthatna, azt meg én fogám fel
15 Csak annál szorosabb lett a mi búvörünk
A mit hűségünkben vontunk magunk körül.
Te védtél engemet, én védtelek téged,
Ha a napban lakunk, ott a tűz nem éget.
Fel áldoztad értem fényes életpályád,
20 A művészi Olymp dicsőséges táját.
És ha én cserében odadoztam volna,
Az egész világom, azért ki vádolna?
De nem dobtam oda, csak megosztám véled
Hol halálom jóslák, kezdődött új élet
25 Bejártunk egymással sok boldog országot,
Találtunk üdvözlő fényes társaságot,
Láttunk dicsőséget, álomnak merészet,
Mit ember elérhet; – abban is volt részed
S egyet tanultunk meg a sok boldog honban
30 Az igaz boldogság még is csak otthon van
Nagyon nagy a világ, nagyon szűk a háztáj,
Te megszeretted „ezt”, „amarra” nem vágytál
Nem gondoltál gyönyörcsábító világgal,
Csak azzal, hogy ezt itt megtöltsd boldogsággal.
35 Teremtőmmé lettél, újjá varázsoltál.
Hideg tűzhelyemből lett lángoló oltár.
Egy külön világot alkottál lakásul,
A mit nem találni kerek földön máshol,
S én nem élek ottan ember gyűlöletben

40 Munkához, örömhöz, mindenhez van kedvem
Itt csak a hit, remény és szeretet örök
Minden jót szeretek, senkit nem gyűlölök,
Egy boldog esztendő fordult meg az égen,
Örültem éltémnek, mint valaha régen.
45 Míg mások a nagyok kegyeit vadásszák
Népkegyért aknáik egymás alá ássák
Míg mások kincsekért rangért oltároznak,
Szívet, érzelmeket áldozatul hoznak,
Nekem csak egy vágyam, egy imádságom van
50 Az jön az ajkamra ébren és álmomban:
Nekem ne hozzanak kincset a koboldok;
– Az enyim itthon van: csak te, te légy boldog!

55. 77
Himnuszféle

Elértem hát lassan azt a kettős hetet,
Mely elől kitérnem sehogy sem lehetett
Az a két hetes szám éveim jelzője,
Mikor rágondolok, megrezzenek tőle.
5 De sok időt éltem! súlyos nagy időket:
A mik egymás után korszakokká nőttek.
Egymást felváltották, egymást eltemették,
Láttam a feljöttét, láttam a lementét,
Láttam a szabadság napját, dicsőséget,
10 S aztán a sötét éjt, hol e nap kiégett.
Aranyos remények, fényes büszke álmak
Valósággá lettek – s megint elmulának.
Nem is tudom, nem volt e álom az életem
S csupa áomlítás, a miket megértem?
15 Hol vannak mellőlem, kikkel együtt küzdtem
Fagyos dermenetben, viharban és tűzben?
A lángelmű zseník, a bölcsek a hősök?
A kik együtt voltak, velem egy idősök.
Kik e két nagy szóért: „Magyar haza, nemzet”
20 Ostromolni tudták a földet és mennyet.
Diadalmas karddal, még győztesebb ésszel,
S minden módon, a mit honfiszív merészel.
Nehánya itt maradt, ércszoborrrá öntve,
Ha mellettük járok, némán rámköszöntve,
25 Mintha mondanák, hogy milyen jó dolgom van
Nem kell ottan állnom esőben és hóban
Neveiket őrzi tán még tér és utca:
Hát a szellemüknek hol van a piaccza?
Körülöttek a tér, mint sirkert, oly pusztá
30 Alakjukat nemes rézrozsda behúzta.
Halhatlanok lettek és ez a jutalmuk
Örökké élni is megjár diadalnak.
Elönyét ugyan már nem érzi az ember.
S semmi élvezete nincs ez értelemben.
35 Mégis különb dolog láthatni a napot.
S magunk lábán járni tűrhetőbb állapot.
Ezzel vigasztalom magam elborongva
S keresve, kit látnék még az én koromba.

40 S csak megesik rajtam az emberi dolog,
 Hogy a mint mélézva tovább bandukolok,
 Megbotlom egy kőben, mit észre nem vettem.
 S csak azt tapasztalom, hogy a földön fekszem.
 De a mint elestem, egész sereg támad
 Körülem, s még jajszó nem hagyta el számát.
 45 Ifju pályatársak ott termenek nálam
 S segitenek rögtön lábamra felállnom.
 Apjuknak szólitnak, édes öregüknek.
 Ölelnek, csókolnak, mind körülöm gyűlnek.
 Mondják, hogy szeretnek, hogy éltemet áldják
 50 A kit én szeretek, azt ők mind imádják.
 Ekkor tudom csak meg, hogy mennyi fiam van
 És az én lelkemnek lángja ég mind abban.
 A régi dicsőknek szelleme nem múlt el.
 Az új nemzedéknek szíve azzal túltelt.
 55 Van, ki e szobroknak munkáját folytatja
 A lelkes ifjúból támad a hon atyja,
 Egy új írósereg váltá föl a régít,
 Kezébe ragadva a hajdani aegist
 A kik alkotnak a régi szeretettel,
 60 De gazdagga felnőtt újabb ismerettel
 A hajdani napi-sajtó ábécének
 Betűi megannyi szakasszá növének,
 S minden szakasz egész embert követel ma
 Polihisztoroknak megszűnt az uralma.
 65 Megtágult a világ s mi is belenőttünk,
 Új teremtes támadt bennünk, körülöttünk
 A magyar író a nemzet profétája:
 Szava nem hangzik el az üres pusztába.
 Vezet, utat mutat, új eszméket költ fel,
 70 Mint a dalos madár minden napfelkölittel.
 S futó csillagaink hahogy öszszetűznek
 Lángja van, de hamva nem marad a tűznek.
 Egymással küzdve is maradunk magyarnak.
 Mind szabadok vagyunk, nincs közöttünk zsarnok.
 75 Fékezzük tollunkat, ha nagyon meglódul.
 (A censor nem segít törülni a jóbul.)
 Vérünk nem fertőzi gyűlölködő méreg,
 Úgy tekintjük egymást, mint igaz testvérek.
 S ez a testvérsereg most idejő hozzám,

80 És így szólít „apánk.” őszintén, igazán
 Az vagyok fiaim. Ez a legszebb czimem
 Egész éltemen át ezért küzdtem híven.
 Vagyok táborotok hű zászlótartója:
 Multnak a jelennel össze kapcsolója.
 85 Örökségem nem kell hogy reátok hagyjam
 Megosztotatok ti már mind azon nagyban
 Mik voltak kincseim? Az igazi kincsek.
 Azoknak a tárán ha végig tekintek.
 Arany honszeretet, ezüst egyenlőség.
 90 Aczél szabadság és gyöngysor testvériség.
 S drága kő, nemes ércz között mi legfényesb
 Gyémántnak nevezem a nőt a hűségest.
 Hisz ez mind megvan még együtt kincstáramban
 Hisz még boldog vagyok, nem vagyok magamban
 95 Gondoskodott rólam az én hű teremtőm
 Itt áll oldalamon az őriző nemtőm.
 Késő életőszöm megaranyozója
 Sorsom terheinek híven hordozója.
 Kí szívvvel és ésszel őrzí minden napom.
 100 Kitől uj munkámhoz az ihletést kapom.
 Ki oka, hogy van még nálam életöröm,
 Hogy nem vonz magához még a rokon göröngy.
 Ki a két hetes szám daczára föléleszt,
 S a keserű naptól átvarázsol édest
 105 Fiaim! A kiknek vagyok hű apátok,
 Őt, mint anyátokat mellettem áldjátok.

56. Második évfordulón

Van nekem egy kedves paradicsomkertem,
Melynek minden fáját én magam neveltem.
Háládatos pagony: árnyékot ad nyárban;
Fénybogárka repked benne esthomályban.
5 Alig vártam az őszt benne évről évre,
Hogy dús terméseit leszedhessem érve.
A mióta Te az édenben otthon vagy
Örök tavasz szállt rá; fa, virág újon hajt.
Mosolyodra felel újranyíló *rózsa*,
10 Érinthetlen *nyenyűl* hozzám és *mimóza*.
Hűséged nefelejts, ezerjő szerelmed,
Magadnak azért kell *szákszorszéppé* lenned,
Liliom terem ott, hová árnyad lebben
Violákat látok nyílani két szemedben,
15 Arczod mosolygása, ajkad hasadása
Örök tavaszvirág újra kinyílása,
S nem csak a kertemet varázsoltad vissza
Lombsárgító őszből virágos tavaszba;
Én magam is érzem ífjító varázsod,
20 Csodálva hogyan lett virágzásom másod;
A míg más hanyatlik öregvő évekkal,
Nekem visszafelé még újra élnem kell.
Élnem kell és beleszólnom a világba
Költői Olympon újakat munkálva
25 Valamennyi társam mind megtért az égbe
Őszszetöretlenül én maradtam élve.
Élve, hogy hirdessem hazám dicsőségét
Szabadságát, a mely soh se érje végét.
Élve, hogy szeretni tanítsam a népet
30 Irtani a gyomot, mit kezem kitéphet
Ki ád nekem erőt az itt maradásra?
Csak Te, egyedül Te, életem hű társa.
Ez a paradicsom, az én éden kertem
A mi itt visszatart, hogy még el nem mentem,
35 A jónak és rosznak tudásának fája.
Gyümölcseit most is csábítva kínálja.
S e paradicsomban Te vagy az egyetlen
Nem lakik benne más, egyedül mi ketten,
S e paradicsomnak még kigyója sincsen,

Hiszen ördögöt nem teremtett az Isten
Volna ugyan holmi lángpallosú angyal,
A kinek a szeme, mikor ránc néz, kancsal,
De kinek azt mondom, angyalkám, barátom,
Otthon parancsolj, de itt mi ketten bátran!

57. Mit adjak, mit hozzak?

Mit adjak, mit hozzak Neked én bálványom?
Elhozom, megszerzem, ha van a világon.
Tenger fenekéről felhozom a gyöngyöt
Pusztán nőtt virágért messze elődöngök.
5 Ragyogó csillagot lehozom az égből
Koszorúimat a régi dicsőségből.
Föld alól felhozom az elrejtett kincset
Mit szíved megkiván, tiednek tekintsed.
Te erre azt mondod: „minderre nem vágyok,
10 De szakíts nekem egy édes gyöngyvirágot.”
Lehajtom a fejem és nagyot sohajtok.
Hanem gyöngyvirágot – azt – azt – nem szakajtok.

1901 május 20

58. Bellához
A mit meg nem irtam

De régen ismerlek, évek hosszú során!
Bimbóként kinyílni láttalak oly korán:
Láttalak megnőni testben és lélekben:
Bájjaid fejlődten titkon kéjelegtem.
5 Mióta ismerlek, azóta szeretlek,
Új hajnalát láttam Benned az életnek.
Sorsod kezemben volt, Te tetted kezembe:
Ereklyeként őrzé lelkem rokonszenve. –
A hány baj, a hány vágy a lelkemet érte,
10 Meg annyi levelem azt Hozzád kísérte.
S hinné e valaki, hogy annyi levelem
Egy hanggal sem pendül e szóra: „szeretlek.”
Hát mért hallgattam el? Hogy szemérmes orczád
Tűzgyújtó szavaim lángpírba ne hozzák?
15 Félttem talán tőle, hogy egy kincset nyerek
Kértemre, a mit majd elvenni nem merek.
Nem bízam az égben? Nem a jövődőben?
Azt hittem, a napom van már lemenőben?
Ne légy Te e napnak csillag kísérője:
20 Hogy velem együtt szállj tenger-temetőbe!
Mit adhatok Neked? Hiszen semmim sincsen.
Rom vagyok, holt vagyok! – S Te én nekem mindent?
Azért egy szóval sem írtam, hogy *szeretlek*
Alig hiszem végignézett levelemnek.
25 No hát helyrehozom, mit elmulasztottam
Akkor félelmemben, most már elbizottan. –
Nem félek már többé *élni*! újra élek!
S örül az életnek bennem szív és lélek.
Most Te vagy a napom – és én a csillagod:
30 S mig „az” *odafenn* van, az enyim is ragyog,
A végtelen kincsnek, a mit megszereztem,
Értékét én tudom: – aztán meg mi ketten.
– No most hát irok már leveleket Hozzád.
Mit elmulasztottam, – tán majd helyrehozzák.

59. Felségfolyamodvány az én Királynémhoz

Drága NagyAsszonyom, imádott bálványom!
Engedj színed előtt féltérdemre állnom,
S zsámolyodra tennem kegyelemkérvényem,
S hogy azt figyelembe vedd, hódolva kérnem.
5 Elismerem én azt, fejemet lehajtva,
Hogy rossz indulatom taszított e bajba.
Elismerem én, hogy megsértettem Benned
Nem csupán egy angyalt, nem csupán egy szentet:
De egy egész eget – tele angyalokkal,
10 Egy egész templomot – szentelt alakokkal,
Viselem is érte az én büntetésem,
S nyugodtan eltűröm fájó vezeklésem,
Kimondtad fejemre, hogy annyi a bűnöm,
Hogy az örök tüzet kell majdan eltűrnöm.
15 Megvallom: Ellened de sokat vétettem:
Bűnöm nagy: nem nyomja azt le a jótettem.
De az örök tűztől én soha sem félek:
Hisz most is tűzlángban él nálam a lélek.
Tűz volt az elemem, s hogy ha visszaszállok
20 A napba, ott örök lángomra talállok,
Mely a földi szennyet rólam mind lemossa,
S mi jót talál bennem, azt megsokszorozza.
A tűztől nem félek: de a jégtől fagytol
Attól úgy reszketek, mint a kárhozattól:
25 Ilyen büntetésem én nekem az a fagy,
Mely most rám sugárzik, a milyen Te ma vagy.
Az északfény ragyog fenkölt homlokodrul
Jégpolus az arcod, ha tőlem elfordul.
– Óh ne zárd el a szív tűznapját előlem
30 Ne tagadd meg a bűnbocsánatot tőlem!
Fogadd el vallásom Istenimájából
E szép mondást, a mely nekünk egyaránt szól:
*„Bocsásd meg minékünk a mi bűneinket:
Mint mi megbocsátunk, kik bántottak minket”*
35 S én ígérem szentül, Istennek fogadva,
Hogy nem adok többé okot haragodra,
Őrizlek, mint házi bálványt őrzék hajdan
Oltárod ottan fog ékeskedni rajtam
Lelkedet átszívom magamé helyébe

Csak Te fogadd lelkem nagy drága cserébe
Vess véget kegyedből a büntetésemnek
S én megtérek Hozzád, mint bűnbánó gyermek.

- - - - -

És aztán bocsásd meg ezt a gyarló ritmust.
Lássam, hogy az arcod mosolyra derült most. –

Istenhegy 1902 Sept 11

60. A csodagyermek

Ezt is meghódítád, pedig még csak gyermek
Angyal ki nem ismer bánatot keservet.
Oly csodatünetemény, kit a széles világ
Magasztal, utjára hull arany és virág
5 Én a zenét tartom Isten ihletének
Hisz az égbe száll fel a zene és ének
Ez pótolja helyre az elmaradt szárnyat,
Melyen a halandó ember égbe szállhat.
Nem irigylek semmit itt e kerek földön
10 Csak hogy mért nem zengek, míg a verset költöm
Elhoztad őt hozzám bűbajos lantjával,
Mely égi létére minden húrján rávall.
Orfeus lantjának szikla, menád, örül,
Ő itt angyalokkal vette magát körül.
15 Ő *játszott*, Te *hallád*, én *néztem* gyönyörrel.
A szívem megtelt a művésszel és körrel.

Hisz játszott ő magas uraságok előtt
Kapott magasztalást, százszor megtisztelőt
Játszott uralkodó koronás fejeknek
20 Művészeknek, a kik feledték, hogy gyermek
Kerek földnek minden nemzetét megnyerte
Nevét dicsőségét hozták világszerte
De a legragyogóbb diadala az volt,
Mikor hegedűje a Te szívedhez szólt
25 *Ezt* a megdicsőült arcot nem felejttem
Benne tükröződött saját szívem lelkem.
Pedig én nem vagyok alvilág királya
A ki a rábízott kincseket kínálja
De mikor felhangzott isteni zenéje,
30 Még is csak Te voltál Eurydicéje.
A kiért orcusba a művész leszálla
S meghajolt előtte alvilág királya.

FÜGGELÉK

61. Apotheosis

Petőfi Sándor halálának félszázados évfordulójára

Szintér.

Háttérben Petőfi ércszobra, mögötte görög stylban épült csarnok, e felirattal a homlokzatán: PETŐFI HÁZ párkányzatán Petőfi elhalt kortársainak mellszobrai: Arany, Tompa, Vasváry, Egressy Gábor, Lisznyay, Kerényi, Bérczy, Obernyik, Vajda János, Degré, Pálffy Albert, Irinyi, és Szendrőy Julia.

Szabadság nemtője.

Fején diadém, öltönye fehér, két kezén bilincsek, lánczczal összekötve.

Szintér sötét: csak egy csillagfény ragyog a szobor feje fölött, melynek sugárküllője a szoborra dereng alá a szobor talapjára egy nemzetiszínű zászló fektetve a felirattal „szabadság, egyenlőség, testvériség”

Nemtő

(Tompa gyászoló hangon)

Nem magad estél el: veled együtt szálltak
Emléktelen sírba Haza és Szabadság,
Kikért éltél, kikért vérhalált kiálltad,
A rombadúlt ország, szegény Magyarország. –
5 A sírt fölöttetek símára taposták

Aztán sötétség lett, – kisértetek éje:
Úr lett benne minden gonosz szellem tábor,
Kiket elszabadít alvilágnak mélye,
Halottat és élőket kínozni vaktából. –
10 – A pokol közel volt, az ég pedig távol.

Kioltottak minden csillagot az égen:
Csak egyet nem tudtak: mely szivedből szállt ki
Melynek azt hirdették tündöklő sugári,
Lesz e lidérczhozó éjszakának vége,
15 S szabad Magyarország, a milyen volt régen.

Ha tudnak álmodni sírjukban a holtak,
Csak azt álmodhatják, mit az élők itt fenn,
Hogy még visszahozza a jövő a multat,
Hogy egy nép keze nem maradhat bilincsen,
20 Él még magyar nemzet, él még magyar Isten!

Ki sugdosott az eltemetett nemzetnek
Álmában, hogy halál ne legyen belőle?
Eltartott ez álom egy emberöltőbe.
„Ne rettegj jövődtől, multadat ne vesd meg!”
25 – Te voltál az, örök szabadság költője.

Jós voltál, proféta, kitől hitet vettek,
Dalaidd szikráin láng kelt a szivekben
Kik élve üldöztek, holtan megszerettek,
S a kik hivek voltak, azok még hivebben,
30 Idegen lelkekből honszeretők lettek.

S az ég meghallgatta a holt költő dalát,
Remény csillagait sorba gyűjtögetta,
A csillagok után felhozta hajnalát,
– Bilincset, lánczait a nép szétszakgatta,
35 S a nemzet föltámadt az új virradatra.

(Hajnalfény, majd napfény derül)

Nemtő.

(Ketté szakítja a kezén levő lánczokat)
Hajnal hasadtára a látóhatárig
Jut az éj tábora, a gyötrő kisértet.
Kelő fénysugárból magasra kiválik,
Ostorával ütve a futó lidérczet,
40 A te érczalakod, viszszyerve élted.

Érczből volt a szíved, míg dobogott élve;
De égett a Haza és Szabadság névre.
Most ércz vagy egészen, hát szív vagy egészen;
Fejedet az égig emeled merészen;
45 S szemednek engeded, hogy a napba nézzen.

S napnál fényesebbre: feltámadt hazádra.
Ez imádott földre, bérczedre, rónádra:
Bérczek rónák hazaszerető népére,
Kit Isten teremtetett a saját képére,
50 Kiben az ősöknek buzog honfi vére.

Lásd és hevüljön át érczalakod tőle:
 Legyen izzóvá és ragyogjon az éjbe
 Hogy lett bálvánnyá a szabadság nemtője.
 Lásd szobor alakban, mit nem láttál élve,
 55 S dobbanjon ércz-szived túlvilági kéjbe.
 (Nemtő ledobja kezeiről a lánczokat)

Nincsen már rabnemzet, nincs elnyomott ország,
 Szabad a föld, a nép, a sajtó, a szellem.
 Szabadság rendezi a törvények sorsát,
 Sötét visszavonás nem félelmes ellen,
 60 Árulás daemona nem győz honszerelmen

Az utolsó hang, mit földön élve hallál,
 Sebekből vérezve, földre legázolva,
 Vad csatakiáltás volt, győzelmes „hurrah!”
 A mivel a szilaj zsarnokká lett szolgál
 65 A szabadság hőjét a porba tiporja.

Most népdal üdvözlő szabad népek ajkán,
 Kik dalaid zengik, szájrol szájra szállva,
 S hallgasd, hogy éltetnek a nap alkonyultán,
 Aranytermő kalászt aratva kaszálva.
 70 – A délibáb játszik távol láthatárba.

Mit utolszor láttál élő szemeiddel,
 Romhalmaz volt, égő városoknak űszke,
 Most palotasorok: szemeidnek hidd el,
 A való versenyt fut merész reményiddel,
 75 S miként a palota, a gunyhó is büszke.

S a porba hullt zászló, mit véreddel festél,
 Most magasan lobog, egész nemzet védi:
 Megsokasodtak a régi kor honvédí.
 Kit meszsze kerestél, kit egykor elvesztél,
 80 Itt van körüled, a dicső hon, a régi.

S ezt köszöni e hon kihullott vérednek,
 S mi soha sem hull el, élő dalaiddnak,
 Szabadság virági porodból erednek
 Lelked sugáríbol csírái fakadnak,
 85 Dalaidd diadal neked egy magadnak.

Sírod csak keressük, de lelked köztünk él;
Ott leljük lantodnak minden pengésében,
Unokáink tudják, mit mi tudtunk régen,
Hogy drágább vagy nekünk édes mindenünknel,
90 Soha a magyar szó nem zengett ily szépen.

Mag volt, mit elhíntél: erdő lett belőle,
Szabad és egyenlő testvér minden polgár,
„E” jelszóval haladt nemzeted előre
„E” jelszó lángjával égett minden oltár,
95 „Ez” a hármass jelszó hirdeti, ki voltál.

E földtekén alig van már más földdarab
Hol e hármass jelszót még hiszik és vallják.
De ez az egy haza menhelyül megmarad,
S újra felzendíti, hogy a népek hallják,
100 S kövesse erős tett, mit mond szent akarat.

A mig e kicsiny nép, kit magyarnak hínak,
Szabadság és emberszeretet őre lesz,
Sok küzdelme lesz; mert ellent sokan vínak;
De el nem fog bukni, soha nem csüggedez,
105 Szabadság nemtője mindig mellette lesz.

Nemtő

(Felragadja a Petőfi szobor talapzatára fektetett zászlót s Petőfi szobra felé nyújtja)

Ragadd e háromszín zászlót érczkezedbe,
Mely élve emelte, halva is megvédte,
A jövődő várát ezzel te veszed be,
S ha mi ellágyulnánk, te, érczszobor, védj te!
110 Legyen veled együtt halhatatlan élte.

62. [Szulamit válasza]

Óh kedves kopaszom, a kinek homlokát
Rút bozontos fürtök többé nem csúfítják,
De pótolja őket koszorú cserégből:
Cserágon nem makkból, de rózsá virágból.

5 Lám sima jég fedi az Aetna vén fejét
Felhők koszorúzzák erdőtlen tetejét,
De keblében lobog örök tüzek lángja.
Égő csillagait az egekig hánnya.

10 Ha te tűzhányó vagy, én legyek a tenger
Aki izzó lávát hullámiba elnyel.
Tenger átmelegszik a láva tüzeiben.
A láva elpihen tenger kebelében.

15 Florának tavaszt hoz a nap hó sugára;
De a szerelemnek még nagyobb csodája.
Ez a hó körül is virágokat fakaszt:
Az ősz számára hoz egy második tavaszt.

63. Életem

Itt vagyok hát már a legmagasb Olympon,
A honnan az égbe szabad bepillantnom.
Hajh de hosszú út volt, fárasztó, meredek,
Nem évek számítják, hanem, évtizedek
5 Nyurga suhancz voltam, a mikor megjelent
Elöttem az Olymp: láttam a végtelent,
Lelkem elkábítá a dicsőség álma:
Oda kell feljutnom, ott virul a pálma,
Babér erdőszámra s ez felnő az égig,
10 Mind rózsza, mi pirul, mind arany, mi fénylik.
Lakói istenek: kit ők befogadnak
Örök halhatatlan lesz a neve annak.

*

Halhatatlanság kell? Hisz még nem is sejted,
Hogy mi az az élet? Ez még nem is kezdet.
15 Egy darab agyag vagy, a kit a sors újja
Torzzá, vagy remekké, ha akar, átgyúrja.
Vagy kiejt kezéből, mehetsz sárga pornak,
Kit a többi sárral együvé típornak. ...
Nagy betegség szállt rám, a halál nemtője
20 Ríngatott már karján, s én irtóztam tőle.
Oly szépen suttogott, oly híven biztatott,
Az örök álmra a hogy hívogatott.
„Hagyd itt ezt a földet, ezt a vén uzsorást:
Megszűl, mint gyermeket s elnyel, mint óriást.
25 Mi az élő ember? Portömeg, mely érez:
Sok keserű fájást kevés gyönyöréhez,
Mi ez egész világ? Egy nagy kínzó börtön:
Csak egy útja van a rabnak, hogy kitörjön:
Felfelé az égbe: nem a csillagokba:
30 Ott se jobb, hisz azok sincsenek magokba.
Ez a planéta lesz eztán is a helyed
Csak új anyagot kapsz a sáros rög helyett.
Egy hatalmas légkör burkolja e tekét,
Mely felfogja a nap fényét és melegét,
35 Ott van az igazi világ, ott az élet!
Mint vízből a hab, száll fel oda a lélek.

S egy új világot lát, érez maga körül,
 Hol senki sem szenved, hol mindenki örül.
 Durva öt érzéki, mik e földön vesznek,
 40 E magas világban tízszerelve lesznek.
 S minden érzéke új boldogságot szív be,
 Mikor már szilaj vér nem lüktet a szívbe
 Ott többé nincs harag, irigység, csalódás,
 Csak lelki szeretet, égi istenáldás
 45 Tökéletes világ, a melynek szféráját
 Országok határi szét nem darabolják.
 Repül ott a lélek, miként a gondolat
 Egyik láthatártól a másikig halad.
 Jer velem: meglásd, mi szép világ van ott fenn!”
 50 „Itt akarok élni!” vissza azt feleltem.
 Szeretem én ezt a sárból gyúrott földet,
 Az eget, a kéket, a mezőt, a zöldet.
 Illatos virágát, aranyos kalászát
 Még a tövisét is és fájó szúrását
 55 Akarom látni a villám lobbanását
 Ellenséges hadak ádáz rohanását,
 Mennydörgő villámnak dallal visszazengni,
 Feldúlt csatamezőn véremben fetrengni.
 Akarom megtudni, hogy mi a szerelem.
 60 S vele együtt járó csalódás, győtrelem.
 Akarom megtudni, hogy mi a gyűlölet
 S a balsors hogyan csap össze fejem felett
 Dicsőség, gyalázat, bűnöm és erényem
 Mi nekem van szánva, mind az enyém légyen.”
 65 Halálnemtő vissza fordítá fáklyáját.
 Isten meghallgatá lelkem hő ímáját.
 Csak *tíz évet* kértem, csak addig hagyj hatnom,
 Míg ábrándvilágom megvalósíthatom! –
 – Megadta. Nagy bőven. Tíz helyett hatvanat.
 70 Mi történt velem e hosszú idő alatt ?

*

Itt vagyok a czélnál, a magas hegyormon.
 Szemeim a széles világon szét hordom.
 E széles világbol az enyim csak ennyi,
 Mit a két karommal át tudok ölelni.

75 – Köszönöm Istenem, hogy ezt nekem adtat,
Többet, jobbat végzet embernek nem adhat.
Engedd meg Édesem, hogy fejem lehajtsam
A Te hű őledbe s szétekintsek lassan
Az alattam úszó felhőkön, elnézve
80 Mik vannak éltemből ott visszatűkrözve

*

A kik jártak már a felhők országában,
Gyönyörködtek a felvilág csodájában,
A felleg mélyében saját maguk képe
Tűnt fel, szívárványos udvar közepébe.
85 Nézd! Én is ott vagyok, körül vesz a „háló”
A színes holdudvar közepében álló,
Délczegen kiváló, ifjak vállán álló,
Merész kiáltással az egekbe szálló.
Ébresztő szavammal a nemzetet költöm,
90 „Szabadság” szavamra megnyílik a börtön.
Zápor jön: kiáltok: „le most az ernyőkkel!”
Golyó záporral is szembeszállanunk kell!”
S fölébred a nemzet halálos álmából
Rabnép fegyvert ragad s lesz belőle tábor.
95 A Szabadság napja teremti új világot,
Minőt az én lelkem álmaiban látott.
Eggyé lett nemzetet, hol nemes és jobbág
Egymásnak szorítja hazavédő jobbját.
Hol a szabad szellem hajnalfénye lángol,
100 S meteor csillagok száguldnak e lángból.

*

Eltűnik ez a kép. Eléje köd vonul,
Csak árnyékom marad meg káprázatibul.
Más ábra jön elénk: sötét felhőmélyből
Egy leégett város földült romja kél föl,
105 Szép szülővárosom végtől végig romban.
Ott állok a puszta téren Komáromban:
Izenetet hoztam, kiküldve, titokban:
Körül ellenséges ágyúk tüze lobban.
Sietnem kell vele. A szülői házat

110 Sem szabad meglátnom, könyemtől sem látok
 Annak küszöbétől messzetilt egy átok.
 (Rettenetes egy kép! Azt hiszem káprázat)
 S az átok velem jó, űz, szorít, nem ereszt,
 Hozzám szegezve, mint megfeszítő kereszt,
 115 – Most eltakarja a zápor a képemet,
 Ott vagyok én, de a feledség eltemet,
 Nevem kitörülve, nem tudják ki voltam,
 Ott fekettem már az elmúltak közt holtan.
 Most ismét felszakad a felhő, új ábra
 120 Vetődik a megnyílt lángvörös táblára.
 Nagy palotasorok, templomok lángolnak
 A csillagos égbolt beállt tűzpokolnak.
 Égő bombákat szór alá a mennyekbül,
 Míknek lecsapásán a föld is megrendül.
 125 Itt van! Ezt kívántad. Gyönyörködjél már most!
 Teljes tűzfényében látod a fővárost!
 Elmondhatod büszkén „ezt én indítam meg!”
 Boszuálló Isten rámondta az „áment!”
 – Új felhő takarja el a tűzszivárványt
 130 Elmossa, elfedi az egész rémlátványt,
 Egész ídáig jön, körülvesz, beburkol
 Foltot sem hagy látni fenn az ég azurból.
 De én látok jól e nappali sötétben,
 Most is itten lebeg minden kép előttem:
 135 Lecsapó villámok rémvilágot vetnek,
 Dörgésük viszhangzik nyugatnak keletnek,
 E nagy borulatban van hazám bukása,
 A népszabadságnak porrá szétomlása.
 Lecsapó villámok: vesztett ütközetek;
 140 Dörgésük jelenti eltiport nemzetet.
 Hiába folyt vérünk, hiába küzdöttünk:
 A sors másként ítelt, mást végzett fölöttünk.
 Hős karunk csodákat mívelt, mind hiába!
 Ki küzd volkán ellen? Ránk omlott a láva.
 145 Emberi szó a kint kifejezni nincsen
 Hogy minden elveszett, hazám rabbilíncsen.
 Mikor azt mondták, hogy vége van mindennek
 Nincsen pokolkín, mely párja legyen ennek.
 – Ködfelleg még jobban elborít, sötétül
 150 Futok vakon a sors üldöző kezétül.

Futok a vadonba, erdők mélyét járom,
 Nevem eltagadom, szívemet bezárom
 Bújdosok, kerülve minden emberarczot
 Minden hírt, mely jelent új meg új kudarczot.
 155 Martírok halála fölver az álmombul
 Rettegek kegyetlen hóhéruralomtól,
 Hisz fejemen hordom halálítéletem,
 A rémes bítófát csak úgy kerülgetem.
 – Ez volt ifjuságom! Ki kíván belőle?
 160 Egy embernek elég megőrnüni tőle.
 – Szenvedés, bújdosás újra ágynak döntött,
 A halál nemtője ismét beköszöntött.
 „No hát elég volt e már, fiam, az élet?
 Belenyugszol e, hogy elrepüljek véled?
 165 Nincs haza, nincs nemzet, magad is elmúltál
 Mint ősszel a levél, a fárol lehulltál.
 A dicsőség, amit babérfának néztél
 Ördögszekér, a mit tova kerget a szél.”
 „Nem! Élni akarok, mindent újra kezdek,
 170 Viselem vállamon a fölvelt keresztet!
 Hítem van! Él Isten! Él a magyar nemzet!
 Ki szereti honát, vele együtt szenved.”
 És újra kezdtem. Nevemet eldobtam.
 Nyíltan nem lehetett, dolgoztam titokban.
 175 Kölcsönkértem kutyám, Sajó kutyám nevét,
 Az vette át szívem költői szellemét,
 Beszélt helyettem az elmúlt dicsőségről
 S a mindent megváltó jövő reménységről.
 – Míno küzdelem volt az! Egy rongy írótoltnak
 180 Harcza – ellenében gőgös hatalomnak,
 Békóval a lábon, bilincscsel a kézen,
 Ovatos a szóban; merészen az észben
 Évtizedeken át soha nem csüggedve,
 Mindent megtanulva, semmit nem feledve.
 185 – Egy kis börtön is volt, de azt föl se vettem,
 Be sem írtam azok közé, mit szenvedtem.
 Régi bajtársakkal működtem titokban,
 Nemzetem balsorsát javítani jobban
 Ki abba belépett, tudhatta valahány
 190 Hogy hóhér kötelét viseli a nyakán.

S jobban, mint a pallos, függött fejem felett
 A nehéz kérdésre nehezebb felelet:
 Mi lesz, hogyha „úgy” lesz? Ha népünk feltámad,
 Életre költjük e vele szép hazámat?
 195 Vagy újra elbukunk, mélyebbre, mint mostan?
 Álmaim e kínos gondoknak áldoztam.
 – Közben dolgoztam is: könyvtár lett munkámból
 Melyben csak az igaz honszeretet lángolt,
 Színpadrol hirdetem hazám fényes multját,
 200 Dalaimat ifjak vének eltanulták,
 Idegen nemzetek lelkem átültették,
 Műveimből hazám éltét megismerték.
 – Meg is jött jutalmam – töviskoszorúkba.
 Kegyetlen bírálókat műveim felrúgta,
 205 Mint a honárulót tarpéji szikláról,
 Úgy taszítottak le Olymp félutjáról.
 Gúnykacaj, ócsárlás fogadott és kísért
 Mivel védtem magam? újrakezdtém ismét.
 – Végre fordult a sors! Nézd, ott jön egy felleg!
 210 Mintha röpítenék megdicsőült lelkek.
 Oly fényes, oly tiszta, mintha egy gomolyba’
 Párává lett honfíshajtásból volna.
 Annak a közepén láthatod dicskörben
 Az én alakomat, mint varázstűkörben.
 215 Virággal, babérral az utam behintve,
 Ezernyi ezer kéz üdvözlétet intve.
 Költőt és hazafit üdvözlenek bennem,
 Új munkára hínak, nem hagynak pihennem
 A haza feltámadt újra, dicső új kor
 220 Támad elő a múlt öszszedült romokból,
 Emberfölötti nagy nehéz munka lesz e’,
 A minek a vége még láthatlan messze.
 Büszke elbiztomban csak *a végét* nézem:
 S neki fogok a nagy munkának merészen.
 225 Kűzdenem kell eztán – nem az idegennel,
 Kinek se szabadság, se a haza nem kell,
 De önvéreimmel, kik dicsők és nagyok,
 S miként én, oly igaz honfiak, szabadok,
 De más alaptervük a honépítésben,
 230 Azt tartják valónak, a mi van a kézben.

Keresik a támaszt a szomszéd falához,
 Nem azt mondják, hogy „győzz!” hanem azt, hogy „áldozz!”
 A ki élükön áll, a *haza bölcsének*
 Híják a barátok és az ellenségek.
 235 A kinek jelszava: „a hazáért mindent;
 A hazát semmiért: annak ára nincsen”
 – S nekem ez alakkal kellett szállni szembe:
 Most is szédülök, ha visszatér eszembe.
 Ádáz zsarnok ellen gyönyör volt harcolnom,
 240 Dúló idegennel küzdenem, dacolnom;
 De hogy bízhatom ott a diadalomban,
 A hol az ütött seb én nekem fáj jobban?
 És küzdenem kellett nem csak szóval, tollal:
 Halálos párbajban karddal és pisztollyal.
 245 A kard nem vágott meg, a golyó kikerült,
 Vallott elveimért helytt álltam emberül,
 Párt párt ellen küzdött, magyar magyar ellen,
 Úrrá lett, naggyá nőtt a kettős pártszellem.
 S a pártküzdelemben vesztes csak a hon volt,
 250 Jó hire, hitele, minden összeomlott.
 – Ekkor közbe szólalt a nagy Mindenható:
 Nem az áldó, de a csapást osztogató.
 Először lesújtott az egész hazára.
 Hogy aszálytól pusztult el minden határa.
 255 Soha, a míg élek, emlékem nem múlja
 Az a kép, a melynek szemem volt tanúja,
 Egy egész nagy ország, por, hamuvá válva,
 Melynek nincs kalásza, virága, fűszála,
 Melyen nem jár madár: prücskök billiója
 260 Zengi a pusztulás dalát a tarlóba.
 Egén nincsen felhő egész évadon át
 Hiába térdeplik körül a madonnát
 A védő szenteket hasztalan hordozzák
 Nagy búcsújárásban: pusztá lesz az ország!
 265 Ki e sivatagot látja a tetőrül,
 Csoda, hogyha lassanlassan meg nem örül.
 – Még ez sem volt elég! Jött egy újabb csapás.
 Kifogyhatatlan volt az égi kalapács,
 Ránk küldé a fagyot. Szép tavaszi éjjel
 270 Este zöld volt a kert, erdő szerteszéellyel.
 S reggelre virradva fekete volt minden!

Szüret és aratás mind mind porba hintve,
 Ha e rettenetes látvány élém lebben,
 Azon bámulok, hogy még élni volt kedvem.
 275 Óh te aczélkemény ég, hogy ha már büntetsz,
 Kik bűnösök vagyunk, mért nem sújtasz minket?
 Mért állsz boszút a szép fákon, a vetésen?
 Hisz az mind ártatlan, a te teremted,
 De e két csapásnál a harmadik szörnyebb,
 280 Mert azon a haza, az alkotmány tör meg,
 Hitelünk bukása. Tönkre voltunk téve
 Kormánytalan hajónk nem juthat a révbe.
 E harmadik csapás békét hozott közénk:
 Nyújtunk békejobbot, kik eddig ütközénk.
 285 Egyesülés által lett nagy béke köztünk:
 De kik beleléptünk, mi magunk elvesztünk,
 Astaroth, a pokol négyszarvú királya,
 Emberáldozatot jobban nem kívánja,
 Mint az a szörny, kinek neve „közvélemény”
 290 Kit az lenyel, annak számára nincs remény.
 Engem is ledöntött, fejem porba sújtá,
 „Elvtagadó” névvel kiáltották csúffá;
 „Feszítsd meg!” kiáltá ellenem az utcza:
 Árulónak szidott a nemzet kuruccza.
 295 Házam besározták, nevem beszennyezték.
 Látnom kellett minden dicsőségem vesztét.
 Mint a burján nőtt fel minden ellenségem.
 Hazámat szerettem: ez volt a vétségem.
 De hát népszerűtlen volt mind, a mit védtünk:
 300 Keleti tartománymegszállás volt vétkünk.
 Közvélemény jobban buzgott az ozmánért,
 Mint saját hazája jövőndő sorsáért.
 Adók emelése, ifjak fegyverzése
 Keltett nagy háborút egész késdöfésre
 305 Sok dicső honfinak hirneve elvérzett:
 Engem is közjük sorozott a végzet

*

Hát ha elítélt is „itt” az emberöltő,
 Maradtam, mi voltam még, nemzeti költő

310 Itt is látnom kellett napom alkonyultát,
 Lankadó babérfám virági lehulltát,
 Ki egykor szeretett, mind ellenségem lett,
 Munkám elítélve, mielőtt szülemlett,
 Gúny pocsolyájába alakom feresztve,
 Golgothára úzve, feszítve keresztre.
 315 S a költői hírnév lealkonyultával
 Jó szerencsém is elmaradt tőlem távol:
 S hogy csordultig teljen keserű poharam,
 Ólommá változott kezemben az arany.
 Jó barátok terhe szakadt a fejemre,
 320 Mindent, mit építék, sárba porba verve.
 Kiszáradt babérfám jó lesz koldúsbotnak,
 Magam csavargó, kit mindenütt kidobnak.

 Ekkor jött el hozzám, már harmadik ízben
 A jóltevő nemtő, kit kétszer elűztem
 325 Bajom lett, a minék halál van a végén
 Minek is éljek már, mit reméljek még én?
 „No hát jössz e vélem? Kérdező az angyal,
 Jól vagy e már lakva a földi kalanddal?
 Mindent elvesztettél, nincsen mit remélni,
 330 Kit már eltemettek, van még kedve élni?
 Láttad önmagadnak porrá szétomlását:
 Várod e még hozzá szelek széthordását?
 Még most ingyen halhatsz; önkényt folyik véred:
 Várod, míg a halált kérve kell majd kérned?
 335 Szép temetésed lesz! Ebben nagy e nemzet.
 Gyászpompával mikor nagy embert temethet.
 Mert egyszerre nagynak, dicsőnek hirlenek,
 Mikor ott a magas ravatalon lelnek.
 Bűneid, hibáid mind mind elfeledve:
 340 Csak a virtusaid lesznek emlegetve,
 Koszorúk tetézik az érczkoporsódat:
 Száz hírlapban zengi híred minden szózat;
 Szekered kísérik két sorban a fáklyák
 Fátyollal takarva mind végig a lámpák.
 345 Papok és kortársak rólad prédikálnak
 Barátid fedetlen fővel körülállnak
 Kell e szép parádé? Még most megkaphatod.
 S az útált világot ezzel itt hagyhatod.

Vagy talán arra vársz (a mi sorsod bizton)
350 Míg elviselhetlen lesz az élted itthon
S futva futsz hazádból, ismerős világbol,
Elrejtteni magad, messzeföldön, távol.
S a magas tengeren, vihartol kinezva
Halsz meg: Istent, embert, világot átkozva:
355 S ott egy zsákba varrva dobnak a hullámba,
Meg nem síratottan, senkitől se szánva?”
– – Felkeltem, felálltam: „nem megyek, maradok!
Meg fogom mutatni még, ki és mi vagyok.
Nem temetnek még el, se halva, se élve,
360 Nagy munkába kezdtem, azt nem hagyom félbe.
Visszavívom erős szellemmel és kézzel,
Hírem, dicsőségem, hogy semmi sem vész él!”
A halál nemtő szólt, zokogó kacajjal:
„Jaj te neked szegény ábrándozó, jaj jaj!”
365 Daczos lelked minden szelid hívást tagad,
Várom, míg ajtómon kopogtatsz tenmagad.”

*

Van egy erős váram, az író asztalom:
Az nekem, mi hajdan volt az oltárhalom,
Hol tűzzel áldoztak, a melynek a füstje,
370 Ha magasra felszállt, rosz Ármányt elűzte.
Van nekem egy varázsvesszőm: irótollam:
Egy egész világot bírok én e tollban.
Arany hull belőle, mint tündér mesében:
Földön hajlékot ad, csillagot az égben.
375 Violaszín tintám gyógyírrá vál benne:
Portest átmenekül az élő szellemben.
Ezzel a gyógyszerrel hányszor felköltöttem
Magam új életre, félig temetetten!
Óh mert a költészet a mennyei elem,
380 Gyönyörre változik benne a gyötrelem.
Ennek az ereje nem földi: – isteni!
Ki önmagát tudja újra teremteni. –

*

Tizenkét arczkép volt körül négy falamon.
 Régiek, újabban, a hogy jött alkalom.
 385 Mind híres férfiak, nevük följegyezve
 A hír táblájára, a legelsőn kezdve.
 Mikor odatettem őket a keretbe,
 Mind úgy tekintett rám délczegen, nevetve.
 Jó barát, nagy ember, dicső nemzetvezér
 390 Magas polczon állók, hová nem jut veszély.
 Költő, művész, szónok, főpap, király sarja,
 A kiknek hatalmas lelke, szive, karja.
 Azóta, hogy szobám velük körülvettem,
Öngyilkosok lettek mind a tizenketten....
 395 Tizenkét öngyilkos arczképe körüllem:
 Rámnéző szemeik hiába kerülöm.
 Érzem rám szegezett szűrő pillantásuk
 Hallom néma ajkrol jövő sóhajtásuk.
 Nem éjszaka jőnek: nappal kísértének:
 400 Nem álom, valóság, a mi szót ejtenek.
 A mikor közöttük szobám végig járom,
 Mire gondolk? – Rosz szám a *tizenhárom....!*

*

És én fényes nappal szellemet idézek,
 Felhívom a sírból és szemébe nézek.
 405 „Mondd el, mi kergetett önadta halálba?
 Mi kín volt lelkedén, hogy azt ki nem állta?
 Ide a csontkezéd! Ide a kezembe!
 És én fogadásul a lelkem teszem be.
 S ha én nem éreztem azt a kint, a mit te,
 410 Követlek, a hová téged a sors inte....

*

Első, ki megnyitá a kísértet karéjt,
 Költő, ki viselte homlokán a babért.
 Arcza és alakja oly deli oly délczeg:
 Szemei nőt, férfit mindent megigéztek.
 415 Lángész volt: drámái korszakot alkottak,
 Büszkesége lettek honi színpadoknak.

– Egyszer csak lefutott a csillag az égről:
 Egy rossz pillanatban megvált életétül.
 Megszólalt az arckép: „el voltam ítélve,
 420 Kitépett lélekkel, sirba dobva élve.
 Műveim írtam a halhatatlanságnak
 S láttam szétomolni utczapornak, sárnak.
 Elvesztém a hitem saját szellememben.
 A gúny skorpiói jöttek ellenemben,
 425 Ellenség gúnyja még nem volt olyan átok,
 Mint a száanalom, mit hoztak jó barátok.
 E gúnyos részvétet el nem viselhettem
 A menekvést vágytam, s az útját meggleltem.”
 Elmehetsz nyugodni. Én ismerem e kint
 430 Átéltém azt többször. Ki jön eléem megint?

*

Leszállt a második, a hirhedett költő
 A nemzetet szabad új életre keltő
 Ki mint egy tűz sárkány vonult át az égen
 S szétpattant ragyogva, régen, nagyon régen!
 435 S szét szórt sziporkái most is ott ragyognak
 S míg magyar magyar lesz, mindig égni fognak.
 Ez is öngyilkosul kereste a halált,
 Választva a harczok öldöklő viharát,
 Ellenség dárdái s golyózáporában
 440 Fegyvertelen kézzel állva egymagában.
 odatoppan eléem, szemét rám meresztve:
 „Sírombol idézni engemet hogy mersz te?
 Nem tudod, ki vagyok? Nem tudod, ki voltam?
 Nem tudod az okát, a miért meghaltam.
 445 Hát lehetett nekem tovább élni akkor.
 A midőn a haza s szabadság haldokol?
 Bilincset viselni, börtönben rohadni,
 Büszke lelkem örök rabságra odadni?
 Nem ég ki a szemed, ha alakom nézed?
 450 Nem irigyled rajt a sirbolti penészet?
 Nem esküdtünk e egy zászló alá ketten?
 Nem jöhettél oda, hová én mehettem?
 Itt maradtál, gyáván, alkudva a létért,
 Gyémántsziwet silány üvegért cseréltél

455 Te élj megalázott rabszolgaként itten
Én a büszkeségem le a sírba vittem
Majd, ha utánam jössz, a levágott fejed
Tenyeredben hordva, kibékülök veled”
.... Nagyt gondolk rá: melyikünk tett jobban?
460 Te, ki bevégezted, vagy én, ki folytattam?

*

A harmadik jön, tán ugyanazon sírból.
Ő is a honért halt, szabadságmártir volt.
Egy délczeg dalia, hőskölteményekből,
Minőkre csak Homér s Hugo lantja zendül
465 Vesztve volt a csata, a szétvert magyar had
Túlerőtől törve nézte merre futhat.
Menekült a vezér, a dicső hős lengyel,
A mocsáron át, mely minden nyomot elnyel.
Nyomában az ellen, az üldöző kozák:
470 Drága préda gyanánt csupán őt nyomozák
Egyetlen egy vitéz fordult velük szembe,
Imádott vezérét fogván védelembe.
Egyedül állta el a mocsári bürüt,
Vaskapuvá téve, mit kardja bekerít.
475 Rárohantak ádáz dühvel és haraggal
Százával az ellen mind ő reá nyargal.
De a magyar vitéz minden kardcsapása
Mint egy villám ütés egy hős sírját ássa.
Előtte, mellette haldoklók hevernek,
480 Maga szemébe néz az egész ezernek,
„Megálljatok!” kiált az ezredparancsnok.
„Véget kell vetnünk az egyenlőtlen harcnak,
Kiméljétek meg e dicső hős életét.
Hős vitéz, ajánlok neked kegyelmet én!”
485 És trombitaszóval fuvat pihenőre:
Kardja hegyén lobog fehér kezkenője.
Erre a magyar hős felállott nyergében
Szétnézett a nádas hullámtengerében.
Látta, hogy a vezér túl van a veszélyen
490 Eltakarta azt, a nádas, bozót mélyen.
„Egy magyar nem adja meg magát senkinek!
Igy kiálta vissza, csupán az Istennek!”

495 Azzal homlokának szegzé a pisztolyát
S megnyitotta vele mennyország kapuját.
Hajh, az ily halál a csillagokba vezet,
Örökké fennmarad, a ki így elveszett.

[*]

Párosával száll le sötét keretéből
Két alak, jól ismert világeletéből.
Főnökeim voltak, mikor felkerültem
500 A városba, pártom fogták mind a ketten.
Oly jól bántak velem, mint testvérrel lehet,
Nem veték szememre poéta létemet.
Hogy irtokasztalnál novellát firkálok,
Fejemet zavarják légi ideálok,
505 Hagytak poétázni és kenyeret adtak,
Őrült verseimre mosolygva hallgattak,
Egymáshoz csatolva, mint két íkertestvér,
S két oly ellentétet a világ nem ismér.
Egyik hazafi volt, buzgó liberális,
510 Másik conservativ s hozzá tót király is
Mindig vitatkoztak, úgy teoriában,
A nehéz témáknak nem voltak híjában,
Azt hittük, hogy a ki így tüzel, haragszik,
Azt tettekben majd kipróbálja a praxis.
515 Az is megjött: kitört a szabadság harcza,
Főnökimet az elv kétfelé zavarta
Magasra hívatta voltak mind a ketten
Szívesen fogadta a honfi, s az ellen.
A szabadságharcznak szomorú vége lett,
520 Balsors hulláma átcsapott fejünk felett,
Az én két főnököm halva maradt ottan
Önmaga kereste halálban halottan.
„Engemet elküldött a haza bukása
A nemzeti sereg fegyverlerakása:
525 Világos váránál csak egy pisztoly dördült
S az megszabadított engemet e földről.
Ki honárulókat ítéltem halálra
Meg voltam érve az ellen boszújára.
Menekültem szégyenteljes bítófától
530 Tanácsot kértem a pisztolyom szájától.”

Igy szólt hozzám az a komoly hideg férfi,
A ki sorsa elől nem tudott kitérni.
Hiszen ott voltam e pisztoly durranásnál,
Szomorú emlékű gyászos Világosnál.
535 Nekem is ott volt már a bitófajegy
Homlokomon: nincs kéz, mely onnan levegye.
Hozzám is suttogott a pisztolycső szája,
Hogy viselt dolgaim sorait bezárja.
Mint egy szabadság hőst tettek volna sírba,
540 Nevem a marttyrok közé volna írva.
.... A második rém szólt, az a vidám arczu,
A homloka derült, a termete karcsú.
A bút nem ismerte, derült volt a kedve,
Baráttól becsülve, asszonytól szeretve.
545 „Nem bírtam viselni a rám bízott terhet,
Valóvá tenni a régen ápolt tervet.
Az elbukott hazát törni darabokra,
Lánczot kovácsolni elítélt rabokra,
Régi barátimat börtönre vettetni,
550 Gyűlölni mindenkit, kit tudtam szeretni.
Nem lehetett nevem sárral bekevernem:
Jobb volt a mély Duna kavicsán hevernem.”

*

Öt rém tovaszállt már, a hatodik támadt:
Túlvilági fény átderengé szobámat:
555 *Legnagyobb magyarnak* nevezi a nemzet,
Ki homloka körül örök dicsfényt szerzett.
„Korán volt születnem, korán kellett halnom.
Nemzetem százados álmában zavarom.
Miért mondtam néki: „vírrad már, haladjunk!”
560 A míg aludt, élt is: kellett volna hagynunk.
Korán ébredése nem új éltet kezdett,
De régít és újat mind együtt elvesztett.
Im porrá lett a hon, egy tabula rasa,
Czímere széttörve, a porig alázva.
565 Idegen lett úrrá, a ki nagy kegyetlen
Írtó harczot folytat a magyar nemzetben.
Nyelvünk eltörülve, törvényünk széttépve,
Zsarnok emelve kormányzói székbe.

Legjobbaink börtön fenekén bűnhődnek,
 570 Vagy idegen honban nyomorral küzködnek.
 A nép összeroskad új terhei alatt:
 Egész hon az örvény széle felé halad.
 Nincs már Magyarország és *nem is lesz* többé.
 Nincsen már istenkéz, mely újra felkölné.
 575 Sötétség a jövő, ködös pára a mult,
 Elmúlik nemzetünk egész nyomtalanul.
 Mint a hun, az avar, elenyészünk végkép!
 Nem bírtam viselni ennek a rémképét.
 Ha meghalt a haza, minek éljem túl én?
 580 Minek virrasszak itt az Ultima Thúlén?
 A lelkem elhagyott; előre szétoszlott:
 Minek álljak még itt, egy lelketlen oszlop?
 Tán még písztolymnak erős durranása
 A félig holtakat álmukból fölrázza:
 585 Tán a túlvilágon szólhatok Istenhez:
 Uram, légy irgalmas szegény nemzetemhez!”
 Igy szólt talán hozzám a fényes kisértet:
 Szemem az arczából minden szót megértett. –
 Hát mi őt erővel kergette a sírba,
 590 Nincs e nálam szívem vérével megírva?
 Mind az a rémlátás, a kétségbeejtő!
 Örvény felé nem von engem is a lejtő?
 S én még kapaszkodom, kapok fűhöz fához,
 Hogy szédítő örvény ne vonjon magához.
 595 Összedült kolosszból, mint morzsát a hangya,
 A hangyabolyához kinnal összszeheordja:
 Úgy emelek én, (mit gonosz kéz szétrombolt),
 Egy egy darabkát a szétdúlt pantheonból,
 S mikor összeraktam hangyatársaimmal
 600 Oszlopot, bolthajtást embertelen kinnal,
 Haldokló oroszlánt megrúgó számárnak
 Egy rugása elég, vége fellegvárnak!
 Hát élet az ilyen élet? Van mit szánni
 Jelenen? jövőtől van e mit kívánni?
 605 Vagy követni szavát a nagy tanítónak:
 „Győztes ügy Istennek, legyőzött Cátónak!”

*

A hetedik rém szólt, két karja a mellén,
 Nagy szeliden oda települt le mellém.
 Évtizeden által ő volt a vezérünk
 610 Külföldön, a kitől jó tanácsot kértünk.
 Árulás elejté, kegyelem megtartá:
 Így lett hazatérve ünnepelt magyarrá.
 Magas látköre volt, honnan mindent látott
 Ismerte látásból a titkolt világot,
 615 A diplomatia boszorkány konyháját,
 Hol a népek sorsát, a harczot csinálják.
 Saját nemzetét is ismerte nagyon jól,
 Meg tudja e tenni, mit kimond, mit gondol?
 Azt mondták, új korszak virradt a hazára:
 620 Megnyílt előttünk a szabad szó mentsvára
 Beszélhet a nemzet, panaszát elmondva,
 Kiszállhat merészen a küzdő porondra
 Képviselőit felküldötte az ország,
 Hogy jól intézzék el a jövő sorsát,
 625 Két táborra oszlott a honfiak bölcse:
 Egyenlő mind számra, észre és erkölcsre.
 Egyik tisztos békét *kért* a hatalomtul,
 A másik *követelt* és nem irgalombul
 – Ez összefont karú alaknak volt adva
 630 Táborát vezetni a nehéz szóhadba. –
 Reggel, melyen kellett, hogy a harcz kezdődjön,
 Ott találták átlőtt szívvel őt a földön.
 „Nehéz volt, a mit rám bíztak, sőt lehetlen:
 Szív és ész ellene, a kar tehetetlen,
 635 A nemzetet tenni nehéz nagy próbára,
 Dicsőségért, minek tengervér az ára;
 Lelkem egymást tépő szörnyek küzdporondja,
 Mit egyik megteremt, a másik lerontja.
 Becsület, hivatás, ideális álmok,
 640 Rideg tapasztalás merőn szembe állnak:
 Kétségeim harcát viselni nem bírtam,
 Menekülnöm nem volt, csak a hideg sirban.”
 Ott voltam: ismertem én is mind ezt a kint,
 Mely egy honfikeblet szilánkokra szakít,
 645 Hisz én mondtam egykor, hogy „könnyű *meghalni*
 A honért; de nehéz érette *gyilkolni*.”
 Eltűnt. Megsirattuk. S folytattuk a munkát
 A mért hekatombát szívekből adunk át.

Ki száll le a falrol, ki közelit hozzám?
 650 Arczában olyan, mint mosolygó oroszlán.
 Ő az: „a vas ember”. Én neveztem annak:
 Bizonyyságot róla a tettei adnak.
 Vezérlő alakja a szabadság harcznak,
 Hogy hős fegyvereink diadalt arattak
 655 – S hogy elbukott zászlónk minden kéz eldobta,
 Az ő aczélekeze akkor is tartotta,
 Nem menekült el az eltiport hazából,
 Szembeállt a győztes vérbiróságával,
 Bátran megfelelt a fejére szórt vádnak
 660 S védte igazát a letiport országnak.
 Hosszú nehéz börtönt mért rá a hatalom.
 Nagy honfi tettekért ez volt a jutalom.
 Hosszú éveken át bezárta a bástya
 És akkor nem gondolt az öngyilkolásra.
 665 Börtönben tudta meg hű társa kimultát,
 S míg ott lánczot viselt, vagyónát szétduzták
 Mikor kiszabadult, pusztá volt a kastély,
 Vetetlen jószágát takarta havas tél.
 Csapást csapásra mért a balsors fejére.
 670 Emberére talált, erősre, kevélyre.
 Azt mondtam felőle: *„ime itt egy ember,
 A kivel a sátán megküzdeni nem mer,
 De minden daemonát rábocsátja harczra,
 Hogy súlyos csapásit kipróbálja rajta.”*
 675 Legyőzte mindannyit: semmi meg nem törte:
 Tisztelték becsülték egész országszerte.
 Oszlopos alakja törvényhozó testnek,
 Kinek tanácsai nem szavak, de tettek.
 Egyszer csak leveté magát a magasbul.
 680 A földet választá megölő gyilkosul.
 Óh te vasember, hogy tudtál összetörni?
 Ha te így elbuktál, hová lesz a többi?
 Én nekem jutott hát, hogy elsirassalak:
 Amig te porrá válsz, magasságos alak!
 685 „Engem halálba vitt egy aláírásom.
 Kínzó helyzetből nem volt más kijárásom.

Jó barát buktatott, elhagyott az Isten,
S a becsület nálam alkuvást nem ismer.”
Szent ég! Felkiáltok homlokomra csapva,
690 Hogy *ezért* egy ember magát földre csapja,
Akkor magamat, míg fejemre nőtt gondom,
A Kriván ormáról kellett vón’ ledobnom!

*

A kilenczedik rém nyomban jött utána,
Ugyan azt a halálnemét megkivánta.
695 Erős, délczeg alak, ki ott állt mellettem,
A mikor a népnek a kérdést fölvettem:
„Kell e népszabadság?” Ő volt a viszhangja,
Az ő ajkáról szólt ifju szívek hangja,
Végig küzdötte a nagy szabadságharczot,
700 Soha meg nem ingott, mind végig kitartott.
Leküzdött harc után fogta kalapácsát
Maga körül gyűjté sok derék munkását.
Saját példájával, törve két tenyerit,
Bebizonyítá, hogy a munka nemesít.
705 Gépeit a haza s a külföld használta
Ő volt, ki a szántó ekét reformálta,
De míg keze béke eszközt szerzette
A honszabadítás útjait kereste.
Merész fejét nem félt tenni a koczkára,
710 Tudta, hogy a mit tesz, a bitó az ára.
Játszott a halállal, daczolt a villámmal,
Jó ismerős volt a börtön ajtajával,
Lelke volt a mindentmerők táborának
Jeladó kiáltást ő tőle várának.
.....
715 Egyszer a szabadság megjött küzdés nélkül,
A hogy jön hivatlan a hajnal az égből.
S a hogy fényes nappal elhal a szövétnek,
Elvesz a nimbusza szabadságvezérnek.
Denevérek helyett jönnek a gődények,
720 Mindent elnyelők, kik eddig pihenének.
Önzés váltja fel a honfi búbanatot,
A ki magot vetett, most tövist arat ott.

Nyeglék és szédelgők túl liczitalják most
 Az igaz hazafit: szabad a vásár most!
 725 A képtelen verseny hőünket megölte.
 Kiégett meteor lecsapott a földre. –
 „Tudod mért haltam meg? A kikért áldoztam
 Egész életemet, véretem ontottam
 Elhagytak hűtlenül izgatók szavára,
 730 A kik idegenből törtek a hazára.
 A ki annyi kéznek egykor munkát adtam,
 Szabadság évében magamra maradtam,
 Hogy a mit hirdettem vészben és nyomorban,
 Nem igaz! A népben nincs szív, csak gyomor van”
 735 Eredj hát pihenni, te rajongó lélek!
 – Hitemtől megfosztva én mily régen élek.
 A nép, a dicső nép! – Ablakom csörömpöl: –
 Asztalomra hull le egy egy a kövekből.

*

Új rém jön: idegen arzca, viselete,
 740 Ez nem itt e magyar hazába születe,
 Még is szent e honnak e dicső emléke,
 Bár Bécs városában van szónoki széke.
 Száz meg száz ellenség gyülekezetében
 Bátor szót ő emelt mellettünk e széken.
 745 Védte alkotmányunk, igazságot adott.
 Bátor beszéde a magas trónig hatott.
 Ő törte meg a rést börtönünknek falán,
 Ő rá gondoltam új szabadság hajnalán
 Képét ide tettem, honfiak sorába
 750 Ki ott lett híressé Bécsnek városába’. –
 ... Ez is maga ellen fordítá a vasat.
 Mért tette? Nem tudtuk soha az igazat.
 „Mért tetted? Mért tetted? Vitatkozom veled!”
 „Lengyel vagytok!” Két szó volt rá a felelet.
 755 – Hiszen ha e két szó elég törhöz nyúlni,
 Nem következünk e rögtön azontúl mi?
 S ha volna világon egy *fájdalommérő*
 Melyik volna inkább halállal felérő?
 Az, hogy „lengyel vagytok.” vagy hogy „magyar vagytok”?
 760 Hisz iker csillagunk egymás mellett ragyog.

A tizenegyedik képben és szoborban
 Ott áll mellettem, hol író asztalom van.
 – Őh te nemzetemnek összetört reménye,
 Szabadságra vágyó új kor szemefénye
 765 Királyi dícső sarj, kit koronák várnak,
 A kit a nemzedék tekinté mentsvárnak.
 A kit soha soha el nem felejthetünk
 A kiért pörbe száll Istennel nemzetünk
 Miért hagyta itten *imádott hazádat?*
 770 Ki bántott? Ki üldött? Ellened ki támadt?
 Nagy voltál! A korszak nem bírta elviselni.
 A ki nagy, e korban nem állhat meg senki.
 A kinek tettektől duzzad erős karja,
 Azt a világ szellem a porba takarja.
 775 A ki fáklyát ragad s új világot gerjeszt,
 A ki honfi szívben honszerelmet erjeszt,
 Nincsen helye annak itt ezen a földön,
 Akár trónon üljön, akár verset költsön
 Visszafelé akar a világ hátrálni
 780 A buta sötét kor homályába szállni.
 Nem akar szeretni se hazát, se testvért,
 Lelkét nem műveli, hizlalja a testét.
 Egymást tépi, ádáz pártokra szakadva,
 Bigott lesz s a mellett az Istent tagadja.
 785 Te Magad elmondád én nekem ezt egykor,
 Hadd tudja meg tőlem hát most a jelenkor,
 Őh hiszen mindenütt kerested a veszélyt:
 „Uram, őrizd magad!” szám hasztalan beszélt.
 Zivataros télben kebledet kitártad:
 790 Felbőszült dú-vadat közelre bevártad.
 Jártál rabló népek, vad erdők mélyében,
 Kerested a halált tenger örvényében.
 Le kellett hullanod, örökre pihenned.
 Őh azt csak mi tudjuk, hogy mit vesztenék benned.
 795 Te Magad egyedül nem hívtál utánad
 Bárhogyan taszított a rám fekvő bánat.
 Még holtod után is áldó kezéd nyújtád,
 Ihletted, sugalltad a rám bízott munkát,
 A te fehér szobrod itt marad mellettem
 800 S mint fogadalmi kép öröklik fölöttem

Most jön az utolsó. Egy főpap, egy perjel,
 Nép közül kiválva egy infulás fejjel.
 S még azontúl oltár zsámolya emeli
 Magasra: homlokát szent chrysuma szenteli.
 805 Jó barátom volt. Hisz mindenki szerette.
 Nagyon is szerették: sok volt egy életre.
 Szó székből hirdette az Isten kegyelmét;
 Tanszékből ifjaknak a haza szerelmét.
 „Kegyes” volt a neve: kegyesebb a lelke,
 810 Az emberiséget kebléhez ölelte, –
 – Hát lehet a világtengelynek eldőlni?
 Égi cherubinnak pokolszörnyet szülni?
 – A *hit* apostola megölte önmagát
 Az égből ledobta vezérlő csillagát
 815 A *bor*, mit kezében tart a szentelt serleg,
 Nem Jézus vére, de öldöklő méreg lett.
 S az ajk, melyről eddig Istenáldás hangzott.
 Mely híven követte a hívó harangszót,
 Átkot és tagadást kiálta az éjbe,
 820 Hítet, szeretetet szétszórva a szélbe.
 „Nincs lélek! Csak pára, a mit elsohajtunk
 Hideg üresség, mit mennyországnak tartunk,
 Pokol nincs: csak itt van az átkozott földön
 Ördögöt embertől kérhet csupán kölcsön.
 825 Üdvösség? Álomkép! Nincs bíró az égben!
 Imádság? Üres hang! Elhangzik a légben!
 A teremtó, ki az embert létrehozza,
 Gyönyörködik benne, hogy őt megkínozza,
 Egyetlen védelme az, hogy odadobja
 830 Nyomorult életét, kevélyen daczolva!”
 – Így beszélt a főpap, az a felkent homlok,
 A ki önkezését tiltott sírba omlott
 Mi lesz a népből, ha bebizonyosodik,
 Hogy maga a só is megsótalanodik.
 835 Hogy a hit, a vallás elmúlik ott is fennt;
 Oltár zsámolyáról tagadják az Istent!

Mind a tízenkettő elmondá, mi történt.
Most együtt fölöttem tartsanak majd törvényt:
Jöhetnek e már, ha engem is szólítanak?
840 Érdemes vagyok e tizenharmadiknak?

*

Vizsgálatot tartok hát önmagam felett,
Itéljen fölöttem a szív, mely *nem* szeret.
Ki annyit szerettem, önmagamat soha:
Mindenkihez édes, magamhoz mostoha.
845 A mit csak szenvedtem, mind magam okoztam.
Mert nem válogattam a jóban, a rosszban
Hát nem elég hosszú volt már az életem?
Mire vár, mit kíván még ez a portetem?
Ősszel lehull a makk, lesárgul a vaczkor:
850 Hát a poétának mire jó az aggkor?
Minden költőtársam, ki velem együtt élt,
Egy sem érhetette meg a hetvenedik télt.
Szépen hazamentek, mikor lelkük lankadt:
Új nemzedéknek nem alkalmatlankodtak
855 Magam maradtam itt, halottkísérőnek.
Félszázados ünnep megéneklőjének:
Ott láttam már őket ércszoborra öntve
Szomorú sohajjal hozzájuk köszöntve,
A mi késztet néznem a halál szemébe,
860 A halhatatlanság csábító csalképe!

*

Egyet nem veszték el: hitem az Istenben.
Ő kísért ő védett egész életemben.
Csodákat tett értem, sok vézből kimentett.
A hányszor elmúltam, ujonnan teremtet
865 Én láttam a képét az élő Istennek:
Nem vak hitnek hiszek, de élő eszemnek.
Legnagyobb csodája, hogy újra él hazánk,
S újra boldogulunk, kik már elkárhozánk.
Isten! Örök Isten! Gondod van mindenre:
870 A parányokra úgy, mint a végtelenre.

Lehajtom fejemet a kezedbe bizton,
S bevárom nyugodtan, a jövődő mit hoz?
Fekhelyemre aként fekszem minden este,
Mint ki mai nappal éltét bevégezte.
875 S minden reggel aként ébredék új napra
Mint kire évtized munkája van rakva.
Ott vagyok egedben, s taposom a földet,
Engem csak Te: – saját kezem meg nem ölhet.

*

Oda appelláltam a magas nemzetre.
880 Legfőbb törvényszéket hívtam ítéletre,
Én éltem e túl mind, a miket költöttem,
Vagy ők fognak soká örködni fölöttem?
És felelt a nemzet, megszólalt az ország.
Vármegyék városok ítéletük hozták.
885 Szíve melegével új életre költött
Jó anyám, a haza, hű fiát, a költőt.
A magas trónustol szerény kalyibáig
Mind együtt vannak ők, senki sem hibázik
Az ifjú nemzedék, az új író társak
890 Mint édes apjukat, keblükre úgy zártak.
S a leghatalmasabb úr, a nagy közönség,
Felnyitá előttem kifogyhatlan kincsét,
Gondtalan étellel holtig jutalmazott,
Szeretetjelével sírig elhalmozott.
895 Bércztől a tengerig felhangzott az „éljen!”
A nemzet kimondá, hogy tovább kell élnem.
– Őh te imádott hon, óh te dicső nemzet!
Kiről magasztaló szavam oly régen zeng,
Hálával borúlok le mélyen előtted.
900 Csókommal szentelem a hazai földet,
Tied eszem, lelkem, a míg szívem dobban.
Ifjan imádtalak, agg koromban jobban.
Élni fogok azért, hogy dicsőítselek.
Te rád gondolok és tovább élni merek

*

905 Mi fény derül itt most? Mi az, mi világít?
 Mi derít és hevít egyre, mi e láng itt?
 Hát van föltámadás e földi életben?
 Lehet e még élve is újjá születnem?
 910 Kit küldött le az Ég angyalai közül,
 Hogy koszorút fonjon fájó agyam körül?
 Koszorút, minek nincs köze dicsőséghez
 És még is közelebb visz a magas éghez,
 Nemtőt küldött hozzám; boldogító nemtőt,
 Ki besugározza a jelent, jövőndőt,
 915 A ki visszaadja elmúlt ifjuságom
 Mennysországgá tegye e földi világom.
 Te vagy az, ki hozzám az égből leszálltál,
 Eddig ugye ott a csillagok közt vártál?
 Nézted, hogyan küzdök az ég felé törve,
 920 Föld feletti vágytól kinozva, gyötörve.
 Kérted a jó Istent, hadd szállhass le hozzám
 „Hátha én az égbe könnyebben felhoznám.”
 Megengedte. Téged ide küldött nékem
 Én üdvem, életem, én gyönyörűségem.
 925 Szerelem! Világnak te központi napja!
 Csillagmilliókat a ki összetartja,
 Ki virágözönnel borítod a földet,
 S a tengerfenéket is életre költöd,
 Te titkos forrása örök új életnek,
 930 Mennybe is csak rajtad keresztül mehetnek,
 Most érkezik hozzám sugárod az égből?
 Áldó melegére hogy ne ébrednék föl?
 Nem kérdem senkitől, szabad e szeretnem?
 Éveimnek hosszú sorát elfelednem?
 935 Gúnnnyal tetézik e szívemet, mely örül,
 A rózsza koszorút halántékim körül?
 Bolondnak hínak, hogy új életet kezdek?
 Hábornak a vágyat, mitől szívem reszket?
 A Te két szemednek egei oly mélyek:
 940 Tele biztatással, hogy még újra éljek.
 Enyimmé tettelek, – és még most sem értem,
 Mit találtál bennem, mit áldoztál értem.
 Csak azt tudom, oly hű nő, mint Te, még nem volt,
 Mióta e földet takarja a mennybolt.

945 Rémképeimet a falamrol leszedted,
 Mosolygó képekkel szobám körülvetted:
 Ágyam fölött mostan örködve virraszt ott
 Anyám arczképe – s a Te madonnaarczod,
 Művészek remeki, ünnepi ereklyék
 950 Mindazoktól, a kik nevemet szerették,
 Dicső nagy nemzetem tisztelő emléki,
 A mik tudatják, hogy e hon még a régi,
 Az a régi magyar haza, kit imádtam,
 Kinek dicsőségét Istentől kívántam,
 955 Az az ős magyarhon tart keblén ölelve,
 Soha nem voltam ily magasra emelve,
 Új erőt, új lelket érezek magamban.
 Mint mesék madarát, újjá szült a hamvam.
 S e tündér világban dicsfény közepette
 960 Elmondjam e, milyen hön vagyok szeretve?
 Úgy őrzik éltemet, miként a *frigyládát*:
 Mint *palládiumot* latinok imádák:
 Mióta enyím vagy, nem ismerem a bajt
 Ajkam nem ejt soha egy nyögést, egy sohajt.
 965 Átőllelek s aztán az arczodat nézve,
 „Milyen szép a világ!” Mondom megigézve.
 Tökéletesebbet Isten nem teremthet,
 Jobban nem tarthatja fel a világrendet. –
 Ha van atheista, a ki Istent tagad,
 970 Kétségbeesett, ki átok szóra fakad,
 Pessimista, kinek minden roszt a földön,
 A ki keresi, hogy vad boszút kin töltsön,
 A kinek a szíve, mint a kő; oly kemény;
 Adj neki oly nőt, mint a mínőt nyertem én.

*

975 Eljutottam hát az Olymp tetejére,
 Homlokom a babér zöld ágát elérte,
 De nem csak a babér: *örök zöld* itt minden,
 Körülem két szemem bárhová tekintsen.
 A Te virágaid engemet megértnek
 980 Tudják, boldogságom miért oly temérdek.
 A mikor a fejem a válladra hajtom,
 Több a nagy Olympnál ez az édes otthon.

Nem babér, nem pálma; de virágzó inda
Takarja árnyékát halántékainkra.
985 Mit adjak én Neked hűségért, jóságért
Arczodnak éltető hű mosolygásáért?
Édes csókjaidért, fájó könnyeidért
Aranybol gyémántbol alkotott szívedért?
Aureolámat fejemről leveszem
990 S a Te angyaltiszta homlokodra teszem.
—

64. Az utolsó ablak: Keleti rege

Volt egy hős királyfi mesés hajdankorban:
Maga a börtönben, a bátyja a trónban.
– Mért veték börtönre? – Nagy bünt követett el,
Főben járó nagy bünt, mind szóval, mind tettel.
5 Azt merte hirdetni a bölcsekkel szemben,
Alkorán tanaít sértő értelemben:
Hogy a nőnek is van lelke, halhatatlan.
S annak is van helye a paradicsomban.
Hisz ez romba dönti az egész Izlámot
10 Hogy asszony is tartson túlvilágra számot.
Mivé halványulnak el akkor a hűrik,
Ha a földi asszonyt mennyben is eltűrik?
Melyik mozlem adja oda éltét, vérét
A paradicsomtól remélve hű bérét,
15 Hogyha megtalálja a régi asszonyt ott,
A kit e földön is eleget bosszantott?
Más is lesz ebből, ha nőnek lelket adunk,
Ő lesz úr a házban, mi kívül maradunk.
Éles nyelve itt is követeli jussát.
20 E *borotva hídon* jámbor ozmán fuss át!
S mit szóval hirdetett a merész királyfi,
A valóságban is merte kipróbálni.
Feleséget *vett*: – nem aranyért, tevéért;
Hanem szeretetből, szívet adva szívért.
25 S élt vele a hívek szörnyű botrányára
Nem vetett lakatot hárem ajtajára,
Egyetlen hű nejét egyedül szerette,
Kappanemberekkel azt nem őriztette,
Szép arcát nem rejté sűrű fátyol mögé,
30 Hadd lássa a világ; azért csak az övé.
S a mikor lakomát adott menyegzőre,
A nejét ülteté fel az asztalfőre
S verset mondott hozzá; szerelmes köszöntőt,
Lantra is érdemest; de alkorándöntőt.
35 – – Összeröfönt erre a sok imám, dervis,
Betűfaló softa, vakbuzgó műderrisz.
„Mi [lesz] az Izlám-ból, ha ezt megengedjük?
Proféta vallását sarkából kivetjük.

40 Hogy a nő csak állat, a lelke csak pára
 Hivatkoztak ebben sok kemény szűrára.
 Felvitték az ügyet a nagy kalifához:
 Az álljon meg, a mit a király határoz.
 A kalifa bölcs volt, meggondolta szépen,
 Erőszak nem járja öccse ellenében.
 45 Az öccsét szerették; emirek, vezérek,
 Hogyha az föllázad, mind melléje térnek.
 Szép szóval hívta meg, elébb megesküdvé
 Próféta hitére, alkoránra, üdvre,
 Hogy meg nem öleti, éltét megkíméli,
 50 Királyfihoz méltón fog ő nála élni.
 Az esküt megtarták. Bántódása nem lett.
 A felesége is ott volt férje mellett.
 – „Gyönyörű szép kioszk lészen a lakásod,
 Együtt lesz ott veled kedvelt élettársad.
 55 Ellátva rangodhoz illő kényelemmel
 Ugy bánnak ott veled, mint fejedelemmel.
 Lesz lantod, a mivel dalodat kísérsz.
 Csókkal jutalmazza daláért a férjet.
 Lesz sakktáblád, játszatsz majd az asszonyoddal.
 60 Ólom katonáid: foglalkozatsz haddal.
 De addig ki nem jössz ebből a kioszkból,
 A míg az Alkorán szavába nem nyugszol.
 A nőnek nincs lelke, nincs helye az égben
 Sorsa az, hogy férje örömére légyen
 65 A nő a férjének a jószága – testben.
 De már a lelkével ugyan mihez kezdjen?
 És ha megsokalltad magányos örömed,
 Kibocsátunk onnan mí szíves örömet.
 Minden holdtöltekor eljön ablakodhoz
 70 A sheik-ul-Izlám, s tőlem minden jót hoz.
 „Akarsz e királyfi ismét szabad lenni?
 Csak egy szó kell hozzá tőled, egyéb semmi.
 Elbocsátom nőmet! Ezt kell kimondanod;
 Ezzel a világot visszafoglalhatod.”
 75 – – A királyfit vitték a fényes kioszkba,
 Keleti pompával el volt az halmozva
 Tudós mór építész, mechanicus mester
 Állítá azt össze csodaművészettel.
 Kerek volt a terme, fala kovácsolt vas:

80 Tizenkét ablakok rajta törve voltak.
 Tarka üvegekkel azok mind kirakva.
 Mintha szivárvánnyal volnának haragba.
 A falakon szűrák a szent Alkoránból
 Bölcs mondatok arab vallástudományból.
 85 Körben talitarka cifra arabeszek;
 A mik semmi élő tárgyat nem képeznek.
 A kioszk közepén veresrész asztalka
 Tengerifül fényes kagylójától tarka.
 A kis asztal el-elsúlyod sötét éjjel,
 90 De visszszatolódik, míg a nap nem kél fel.
 Hozza a sok drága köröm faladékat:
 Sorbethet, dulcsászát, édes kotyvalékot.
 A bezárt házaspár, mint a két ősember
 Élhet ott bőségben s boldog szerelemben.
 95 – – Legelső holdtőlten, holdvilágos éjjel,
 Jött a Sheik-ul-Islám király kérdésével,
 Megállt az ablakban és bekoczogtatott
 Talán éppen édes álmodot zavarhatott.
 „Elismered e, hogy a nőnek nincs lelke?
 100 S elbocsátod e azt, a kiből ezt letted?”
 „„Látod, hogy nem teszem”” felelt a királyfi.
 Hogy ölelve tartja, jól lehetett látni.
 „Viszszakapod érte az egész világot”
 „„Szebb világ ez nekem, mint a mit ott látok””
 105 E válasz után a Sheik-ul-Izlám eltűnt
 Mire a vas kioszk egyszerre megrendült
 Királyfi és neje bámulva szemlélték,
 Hogy egy ablak eltűnt: ki tudja hollétét?
 Egy órul másokra ez így következett
 110 Tagadó válaszra egy ablak elveszett.
 – A mór építésznek kioszkja egy óra,
 Mely összébbr záródik egy hó fordulóra
 Minden holdtöltével elnyel egy ablakot,
 S szűkebb körbe fogja a két benne lakót.
 115 Tizenegy ablak már eltűnt a vas falba.
 A tizenkettedik van még csak meghagyva.
 Azon keresztül is besüt a holdvilág
 S vet a padozatra sok színes karikát.
 Királyfi ölében tartja hű asszonyát
 120 Jön a Sheik-ul-Izlám s szól az ablakon át.

„Királyfi, ébredj fel, ez utolsó álmod.
 Vagy szabadulsz, vagy a sírba kell leszállnod.
 Utolsó ablakod megzörgetve kérdem:
 Hitetlen maradsz e, vagy kijősz megtérten?
 125 Gonosz tant hirdetsz-e az Izlám népének.
 Mitől megromlanak az ifjak és vének?
 Elbocsátod a nőt, kihez kötéd élted,
 Kinek lelket adtál s tieddel cserélted?
 Nézd, mi szép a világ: szőlő gyümölcs érik,
 130 Aratók vig dalát bülbülök kísérik.
 De még szebb a mező, hol babért aratnak
 Dicső aratása ősi aczél kardnak!
 Halld: a tábori síp ismerős hívását.
 Hőseid mind várják, hogy vezérük lássák.
 135 Paripád hogy tombol! címered hogy lobog!
 Ezredes most indul, halld a föld hogy dobog,
 – És nézz magad körül: világod két lépés
 Oldalt vagy előre. Nincs sehol kitérés.
 Ez utolsó ablak, melyből még kiláthatsz.
 140 Alattad az érczsir, melyből ki nem szállhatsz!”
 „„No hát újra mondom: a nőnek van lelke,
 Allah előtt is így szólok égbe kelve.
 Hadd haljak hát meg az utolsó gyönyörbe.
 Legyen mind a kettőnk lelke *eggyétörve*.””
 145 Azzal hű nejét a kebléhez szorítja;
 S egy halálos csókkal ajkát elnémítja.

*

Hogy jutott épen most e mese eszembe?
 Nézz szemembe, kedves, s tedd kezéd kezembe.

Svábhegy 1901. július 7.

65. A cyclops megnősült Ballada

Gaea földistennő legifjabb szülötte
Tenyerével izzadt arcát törülgette:
Nagy dologgal bízta meg a mester Vulcán:
Régen dolgozott már a nagy nehéz munkán,
5 – Két bátyja csak durva nehéz munkát vetett:
Ők készíték Zeüsznek a mennyköveket.
De Árgesz keze csak mesterművet teremt,
A minek a híre égen, földön kereng.
Achilles pánczéjét ő véste faragta,
10 Miért asszonyával kelt is nagy haragba,
Mert Cythére asszony Páris fiút védte
S annak Thetis fia volt az ellentéte.
Híresen állt boszút ezért az asszonyán
Hogyan? Azt kár volna ha még elmondanám
15 Ő készítette el azt a híres hálót,
Vulcánnak szeretőfogásra használót
Finom aczélszálból: látni sem lehetett
Öllező pár de attól nem kelhetett.
– Most meg azzal bízta meg sánta gazdája,
20 Hogy egy olyan fegyver titkát kitalálja,
A mellyel Perseus a Gorgon Medúza
Bűbajos hatalmát rögtön özszeűzza.
– Rettentő az arcza e pokoli szörnynek,
A ki csak rátekint, mingyárt kővé dermed,
25 Fején hajfürt helyett kigyóraj tekereg,
Vadállati fogsor szájában fenyeget.
– A cyclops egy vértet fundált ki e végre,
Mellyel Perseust a rontástól megvédje,
Tükörsimára volt a paizs csiszolva
30 Ha Perseus azt a Gorgon elé tolja,
S az meglátja magát abban a tükörben
Maga válik kővé: arczától elszörnyed.
.... Végezte a cyclops művét: belefáradt
Tengerre sziklákra nyilott a kijárat.
35 Az ő műhelyében nincs este, se hajnal.
Virrad neki, mikor kész lesz a sok bajjal
Akkor aztán kijön a szikrás kohóbul
Erdők és virágos mezők felé lódul.

40 Nagyot-nagyot üvölt, azt hiszi, hogy dalol:
 S csigahéjat keres a tengerpart alol.
 Tekercs csigahéjból fúr magának kürtöt,
 S teletrombitálja a völgyet és szirtet,
 Neki ez szép dallam, gyönyörködik benne,
 Mint fűlmilének az éjjeli szerelme.
 45 Ő maga ért csupán a dalcsináláshoz,
 Két bátyja egyedül pöröly csattogáshoz.
 Kürtjének dalait a tenger elhordja:
 Nagyot kaczag rajta szirének csoportja.
 – De van még is egy lény, a kinek úgy látszik,
 50 Kedvet ad, mikor a cyclops kürtjén játszik,
 Vissza kiáltja, egy hanggal magosabban,
 Ha erős, erősen, ha lassú, halkabban.
 Ez a láthatlan lény, a ki visszadalol,
 Trinacria bérczén ott lakik valahol. –
 55 Hát mért nem jön elő? Ő kiáltja „hol vagy?”
 Viszhangozza „hol vagy?” de lányhanggá olvad.
 Egész bolondja lesz már e tüneménynek
 – A bátyjai vele gúnnyal évelődnek:
 „Kergetheted te azt! nem áll meg előtted,
 60 Echónak nevezik e sziklaszülöttet;
 Jobb, keress magadnak nőt, kinek nincs hangja,
 Mint nőhangot, kinek nincsen nőalakja”

*

Elkészült a pajzs, a hős győzött véle,
 S Meduza levágott fejével megtére.
 65 – Szépség istennője maga elé hívta
 A művész cyclopsot s körülczirógatta:
 „Jó szolgám, tégy nekem most egy szivességet,
 Ezt a Medúza főt kell érczből kivésned,
 Acéltzott ezüstből Perseus pajzsára
 70 Te magad szabd meg, hogy mi legyen az ára?”
 – „Annak csak egy ára van istenasszonyom:
 Megmondom, hogy azon alul nem dolgozom.
 Te vagy istennője szívnek, szerelemnek,
 Lábaidnak nyomán friss rózsák teremnek,
 75 Add én nekem Echót, a te szép nimfádat!”
 – Az istennő arcán hamis mosoly támad.

„Én neked adhatom, csak aztán meg ne bándd,
 Hogy feleségeddé tetted a sziklalyánt.
 A kit arrol lehet megismerni,
 80 Hogy övé szokott az utolsó szó lenni.”
 Cythere szavára a nimfa megjelent:
 Minőnek alkotá őt a hő képzelet.
 Testté alakulva, mely bűbájt sugároz,
 Mindenben hasonlít istenasszonyához
 85 Istennő, ki le le száll az Olympjára
 S keble halandókat istenítni tárul
 A cyclops meglátja nimfáját: elbámul.
 Minden tagja reszket, fél a boldogságtul.
 Ő, aki sziklákat szokott hajigálni,
 90 E tündér láttára csak térden tud állni
 Kinek nehéz vasak nem törték fel kezét
 Ez a pehelykönnyű kincs most olyan nehéz!
 „Kívántad: tied lett, mondja Idália,
 És karjába teszi, nem kell kinálnia,
 95 Összeköti őket bűbajos övével,
 S egyesítve lesznek boldog férj a nővel.
 Arges cyclops már a nagy tüzet megszokta:
 Szikraözönben nőtt fel a félpokolba’,
 De ily tűzről még nem volt nála képzelem,
 100 Mint a milyent meggyújt két szem: a szerelem.
 Szeretné mutatni, mily gyöngéd tud lenni
 De Echonak ő nem tud visszafelelni
 „Kedvesem!” rebegi: „ne ordits oly nagyon!”
 „Hiszen csak suddogok; gyönyöröm, angyalom”
 105 „Jaj! Agyonszorítás!” – „Hisz csak czirógatlak!”
 Kis újja is nehéz e gyöngéd alaknak.
 „Meg akarsz fojtani?” – „Nem! Ez csak egy csók volt”
 „Kitől tanultad ezt? A tűzfújtatóktól?”
 Mit gondoljon ki hát, hogy kedvét találja?
 110 Itt van a kezénél csigatrombitája.
 Elkezd kürtölni a régi nótákat:
 Mikkel betöltöttek bűvös éjszakákat.
 „Jaj! Hisz így Phlegeton szörnyei bömbölnek!
 Siketülök bele! A te kürtöd öl meg!”
 115 – „Hiszen egykor olyan szépen viszhangozád.”
 „Akkor távol voltam, nem ily közel hozzád.

Tetszett, sziklám mögött ott a nagy távolbul,
 De most itten vagyok, mostan más nótát fűjj”
 – S csinál neki sípot, minőn pásztor füttyöl
 120 Hallotta a dalát ott lenn mindenkitől.
 Pán fuvolája az, nádból özszeróva,
 Népdal rigófüttybe özszeolvadóba,
 S megtanítja Argest, hogyan kell azt fűjni
 Ezzel billegetni, amazzal tutólni,
 125 Pacsirta csicsergést elő csalogatni,
 Fülemlé dalát mélán visszaadni,
 – Héj nagy tudása aczélfaragásból
 Argesnek, szépen szólt kezében a ráspoly
 Kalapács és kardvas nagyon szépen zengett
 130 Markában, de a pánsíp sehogy sem enged
 De hát mit nem tesz meg, hogy Echónak tessék,
 Csoda nagy hatalom egy édes feleség
 A cyclops megtanul sípon furulyálni
 Pásztorhoz madárhoz tanítványnak állni,
 135 Most tudja meg Argesz, mi az Echo közel?
 Mikor nem sziklából, de száj szájnak felel.
 Madarat fog neki és kalitkát készít
 Virágért, gyümölcsért járja völgyét, bércezt,
 Illatos virágért zamatos gyümölcsért,
 140 Ez az a tudomány, mihez minden bölcs ért.
 Közben aztán nehéz munkának van sorja,
 Perseus a pajzsát már nagyon szorgolja
 Az pedig tudva van, hogy a művészember
 A mikor dolgozik, turbékolni nem mer,
 145 Olyankor harapós, mindenkire mordul,
 Tüskés oldalával mind kifelé fordul.
 A szegény feleség nem tudja, mi lelte,
 Csupa zsémbelésből áll nyugta és kelte.
 S mikor nincs munkakedv, görbére megy minden,
 150 S Vulcán mester a bért nem osztja ám ingyen.
 – Van aztán nagy sírás, sűrű szemrehányás,
 „Mért is lettünk egyek?” Keserű megbánás,
 Pajkos nimfák, kecskelábu aegipánok
 Hordják az izgató rágalmat utánok.
 155 Echo válni készül: a férje oly durva!
 De csak meggondolja egy kis idő múlva.

Arges megnyugtatja: „nem tartok haragot,
 Hanem hogy épen most kigyókat faragok
 Csupa Medúzafőt látok magam előtt,
 160 S nem hallok más hangot, csak az érczreszelőt
 Ne nézz mostan reám, ne szólj mostan hozzám
 Saját magamnak is gyűlölt most az orcám
 Ezzel szent a béke, mennek a ligetbe
 S az asszonynak újra visszatér a kedve.
 165 A sok bokrot szerte a sűrű pókhálók
 Belepték, a napban ragyogott a szálók.
 Ez a szép remeke a dús természetnek,
 Szivárvány selyem, mit pókok készítenek,
 Nem csoda, Echonak hogy ez úgy megtetszett,
 170 Más asszony is úgy tesz, ő is csak azt tette.
 Azt mondja férjének, „hallod e virágom,
 Nézd mennyi pókháló függ itt minden ágon,
 Ha te egyszer ezt a sok szép selyemszálat
 Öszszeszeded, abbol egy szép chlamys válhat.”

*

175 Szétnéz a műhelyben egyszer Vulcán mester,
 „Hol van Arges, hogy most kalapálni restell?
 Odakiált Arges: „uram, mingyárt jövök!
 De most nem érek rá; pókfonalat szövök.”

66. Magamat daliás ifjunak álmodom

Magamat daliás ifjunak álmodom
S képzelet honában repülök karodon,
Ily nő nem létezik tán volt réges régen:
Akkor más csillagok ragyogtak az égen.
5 S ha volt is ilyen nő, de más volt a párja,
A kinek a szive még az üdvöt várja.
– Lehet e gyémántot csiszolni kövecscsel?
Van e tulajdonom, a miért ne vess el?
– És ha bibliai pátriárka volnék
10 Kinek agg szivében ifju uj vér forr még,
Nem nevetne e ki az én életpárom
Mint mikor jóslatot mondott az a három?
– Pedig bizony úgy van, az Isten jól tudja,
Páros csillagunknak együtt jár az útja,
15 S ha csodák történnek: imádkoztam értük
S a kegyelmes Isten odafenn megértett.
Hálám örök: de mit tehetek egyebet?
Azon törekszem, hogy megérdemeljelek.

JEGYZETEK

A kiadás elvei

Jelen kötet Jókai Mór második feleségéhez, Nagy Bellához írt költeményeit tartalmazza: egy olyan verscsoportot, amely teljes terjedelmében ezidáig nem jelent meg nyomtatásban.

A sajtó alá rendezett szövegkorpusz 66 versből áll. A kiadás alapját egy bordópiros borítójú, különböző méretű foliókból egybekötött, autográf kéziratosszerű füzet képezi, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz, és amely hatvan szerelmes költeményt tartalmaz (OSzK Kt, Quart. Hung. 2029. A kötetnek létezik egy gépiratos másolata, amely nem tartalmazza a kéziratosszerű füzet minden egyes szövegét, és amely Nagy Bella emlékiratával együtt került a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába: PIM Kt, V. 3928/5.). A kötet függelékében hat további költemény szerepel, amelyek filológiai érvek alapján ugyancsak az említett szövegcsoporthoz kapcsolhatóak. Jókai egyik jegyzetfüzetében fennmaradt egy harmincöt verscímet felsoroló kötetterv (JMÖM Följegyzések 2, 440–441.), amely a Nagy Bellához írt alkotások közé illeszti a Petőfi halálának ötvenedik évfordulója alkalmából írt *Apotheosis* című ünnepi költeményt, az *Életem* című verses önéletrajzot, egy *Szulamit válaszaként* hivatkozott verset, valamint *Az utolsó ablak* című keleti regét. Emellett ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtárban érhető el egy posztumusz összeállított, javarészt kéziratosszerű – néhány szöveg esetén gépiratos – másolatköteg, amely feltehetően Nagy Bella közreműködése alapján jött létre, és amely *Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye* cím alatt szerepel a nyilvántartásban (Quart. Hung. 3070.). A 61 elemből álló gyűjtemény jelentős mértékben megegyezik az autográf kéziratköteg anyagával, azonban tartalmaz két további költeményt *A cyclops megnősült* és *Magamat daliás ifjúnak álmodom* címmel – az előbbinek külön jelzet alatt fennmaradt a tisztázata és fogalmazványtöredéke, az utóbbi esetén egyelőre pusztán a gépiratos másolat áll rendelkezésre. A *Függelék* a felsorolt hat költeményt tartalmazza, amelyek közlési sorrendjét a szerzői autenticitás mértéke határozza meg: a Jókai által lejegyzett

zett kötetterven szereplő négy vers a tervezeten meghatározott sorrend szerint követi egymást, ezek után pedig a másolatköteg két verse olvasható, amelyek közül az autográf kézírral rendelkező szöveg szerepel előbb. A költemények sorszámozása a sajtó alá rendezés során eszközölt kiegészítés a kötet kezelhetőségének megkönnyítése érdekében.

A forráskiadvány betűhíven közli a költeményeket az alapul vett kéziratos másolatköteg szerint. A költemények keletkezési helye és időpontja minden esetben abban a formában van feltüntetve, ahogy Jókai azt a kéziraatra lejegyezte, ugyanakkor az átláthatóság érdekében ezeket az adatokat következetesen a versszövegek alá rendeztem. A szövegvizsgálati jegyzetekben K1 minden esetben a Quart. Hung. 2029. jelzet alatti autográf kötegben szereplő kéziraatra vonatkozik, míg a *Függelék* verseinek esetén a fennmaradt tisztázatokra. Rendelkezésre álló fogalmazványok, szövegvariánsok (K2, K3, ... Kn) esetén a jegyzetek rögzítik a releváns eltéréseket: a szóhasználatbeli különbségeket minden esetben jeleztem, míg a központozásbeli eltéréseket csak akkor, ha azok módosítják az adott szöveghely értelmét. Emendáltam az egyértelmű tollhibákat (például ékezet elmaradását), betűtévessztéseket, elírásokat, amelyek értelemzavarónak bizonyulnak, az eredeti változatot a jegyzetek közt tüntettem fel. A javításokhoz, kiegészítésekhez használt írószert és annak színét abban az esetben jeleztem külön, ha az eltér a kézirat létrehozásakor használt íróeszköztől: amennyiben ezen információ jelzése elmarad, a javítás értelemszerűen a *Kézirat* cím alatt leírt eszközzel történt.

A keletkezéstörténet felvázolásához felhasználtam a fentebb említett posztumusz másolatköteget, ugyanakkor némely vers esetén jeleztem, ha nem áll rendelkezésre olyan filológiai eszközökkel feltárható háttéranyag, amely lehetővé tenné a kötegben feltüntetett datálás feltételek nélküli elfogadását. Noha feltételezhetően a másolatokra lejegyzett információk Nagy Bellától származnak, az évekkel későbbi – már gépiratot is tartalmazó – köteg kitetté vált az idő múlásának és a memória esetlegességének. Az emlékezés nehézségeire és ellentmondásosságára néhány példa egyértelműen rávilágít. Az *elbűvölt dalosmadár* című vers posztumusz jelent meg az özvegy jóvoltából *Tolnai Világlapjában*, amely a szöveg keletkezési idejeként 1902 augusztusát jelölte meg, míg a másolatkötegben szereplő változaton 1902 júliusa van feltüntetve, tehát úgy tűnik, Nagy Bella nem a keletkezés tényleges idejére, hanem inkább csak annyira emlékezett, hogy a költemény az illető év nyarán íródott – nem véletlen, hogy a napra pontos időpont megjelölését egyik esetben sem kísérelte meg. Még egyértelműbbek azok az esetek, ahol a másolatkötegben megadott datálás ellentmond Jókai saját kezű keltezésének: például A *visszanyert ékszer* című verset az író 1903. július 12-ére, míg a másoló augusztus 12-ére datálta. Hat vers másolatán csupán az 1903-as év van feltüntetve, mintegy azt a benyomást keltve, hogy valaki folyamatosan ezzel a dátummal illetve a datálatlanul maradt költeményeket (*Ismét mellettem vagy, A kortesdal, Mi vagy Te és mi vagyok én?, A rózsza ág, Megbántás,*

Rózsa, rózsá). A hat költemény közös vonása, hogy más versekhez képest nem egy explicit, életrajzilag jól behatárolható eseményt rögzítenek, illetve témájuk általánosabb jellegű, így filológiailag nehezen köthetőek egy adott évszámhoz. Könnyen elképzelhető, hogy a szövegeket utólag datálták 1903-ra, hogy a költemények évenkénti eloszlása egyenletesebbnek tűnjön. Mindebből kifolyólag a másolatkötegekben fellelhető információk jegyzetanyagba való beépítését minden esetben külön mérlegeltem, felhasználás esetén pedig jeleztem a forrás fenntartásokkal való kezelésének szükségességét.

A keletkezéstörténeti és magyarázó jegyzetek stabil kiindulópontot kívánnak adni Jókai utolsó éveinek megismeréséhez és megértéséhez. Tekintettel arra, hogy az író életének utolsó öt évéről mindmáig roppant kevés információ áll rendelkezésre a második házasságát övező botrányok miatt, a jegyzetanyagban megpróbáltam lehetőség szerint számot vetni a szakirodalmi hiányokkal. Ebből az is következik, hogy a jegyzetek több esetben is a szokottnál nagyobb részletességgel ismertetik az egyes költemények háttérében húzódó eseményeket és ihletadó történeteket, hiszen céljuk, hogy képesek legyenek elhelyezni a szövegeket egy korábban feltáratlan életrajzi, mentalitástörténeti és irodalmi összefüggésrendszerben. Vagy másképpen fogalmazva: nem csupán a költemények értelmezéséhez szerettem volna fogódzókat nyújtani, hanem annak a kérdésnek a megválaszolásához is igyekeztem egy lépéssel közelebb kerülni, hogy miként töltötte utolsó éveit Jókai Mór. A történeteket a lehető legközvetlenebb források alapján próbáltam meg rekonstruálni, annak érdekében, hogy az események leírását tehermentesíthessem az utólagos konstrukcióktól vagy a hagyatéki vita célorientált érvelésétől. Mivel a kritikai kiadás vonatkozó kötetei – mint a levelezést vagy a hírlapi cikkeket tartalmazó kiadványok – még nem készültek el ennek az időszaknak a feldolgozásával, igyekeztem számot vetni a Jókai család – javarészt szintén kéziratban maradt – levelezésével, illetve az egykorú hazai és nemzetközi periodikákkal. Noha a kötetet bevezető kísérőtanulmányban a verscsoport holisztikus bemutatására és értelmezésére tettem kísérletet, végigkövetve a szövegek használati módjának változását, az egyes költemények jegyzetei többek között feltárják a házasságkötés körülményeit (11. vers), a Jókai család belső viszályait (23. vers), a házaspár külföldi utazásainak részleteit (például a 7., 12., 22. és 41. vers), illetve mindennapjaikba is betekintést engednek. A jegyzetek mindemellett számos szövegek közötti kapcsolat és autotextuális megoldás jelzésére is kiterjednek annak érdekében, hogy láthatóvá váljék, a költemények mennyire szervesen beleillenek a Jókai-szövegek hálózatába, ugyanis értelmezésükhöz elengedhetetlen a próza- és drámairodalom kapcsolódási pontjainak számbavétele, amelyekkel Jókai tudatosan kötötte össze különböző műnemű és műfajú alkotásait.

A magyarázó jegyzetek elkészítéséhez felhasználtam *A Pallas nagy lexikonát*, *Révai nagy lexikonát*, illetve a Czuczor–Fogarasi-szótárt. A Szentírásból származó

idézetek a Károli-féle Bibliafordításból származnak. Váli Mari visszaemlékezését egyrészt az 1955-ös, Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelent kötetből idézem, másrészt – tekintettel arra, hogy az előbbi nem tartalmazza a teljes szöveget – több esetben hivatkozom az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött háromkötetes kéziraatra is. A kétféle hivatkozást azért láttam célszerűnek, mert ekként láthatóvá válik, hogy mely szöveghelyeket hagyták ki a kiadványból, a szelektálásban pedig a jelentős terjedelem mellett olyan szempontok is szerepet játszhattak, mint az irrelevánsnak tekintett információk, a téma érzékenysége vagy Jókai imázsának védelme.

Jókainé Nagy (született: Grósz) Bellára a kötetben Nagy Bellaként hivatkozom, mivel színésznőként legnagyobbbrészt ekként utaltak rá a lapok, valamint egy általa közölt rövid írás szintén ezen név alatt jelent meg (JÓKAINÉ NAGY Bella, „Semmi sem lehetetlen”, *Budapesti Napló*, 1899. dec. 24., 4.). Jókai ugyancsak Nagy Bellaként hivatkozott feleségére egy német nyelvű pályaismertetésben, amelyet a *Berliner Tageblatt* számára írt (Jókai Mór feleségéhez, Nagy Bellához írt verseinek töredékei, MTA KIK Kt, Ms 342/17, 14. folio). A színésznő esetleges névmagyarosítási kérelmének nem találtam nyomát, ugyanakkor emlékiratában beszámol arról, hogy pályája kezdetén a vezetéknevét Góthra szándékozta változtatni, azonban Jászai Mari inkább a Nagy Bella művésznevet javasolta (LÁNG 1975, 360.).

1. Karácsony estén 1902

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 1–2. folio – A szöveg kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás csak a rectókon szerepel. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írott 17-es szám található, a jobb felső sarokban egy szintén ceruzával írott, bekarikázott 14-es. A folio jobb szélén a következő pecsét: „A M. N. Muzeum Könyvtára”.

Szövegkritika

- 1 hozzám [beszúrás sor fölé]
- 2 al<o>ul, tájr<o>ul [r. í.]
- 3 jég borul [jav. ebből: jégborul; k. j.]
- 5 <Lelkemet, testemet> Az egész valómat [f. í.]
- 6 <testemet kíznó> idegre ható [f. í.]
- 8 Köddé <lesz> fagy
- 10 szívét<ő>ül [r. í.]
- 11 <Arczodtol> Szavadtul [f. í.]
- 14 <lehetek nálad nélkül> vagyok én tőled távol [a. í.]
- 15 csak <nálad> veled találhat
- 18 A hogy <az> álm<omtol>aimban [r. í.]
- 19 Mikor el<távoztál>mentél is [f. í.]

Megjelenés

M1 *Budapesti Napló*, 1902. dec. 25., 5. – *Karácsony estéjén 1902* címmel közölve.

M2 *Magyar Nemzet*, 1902. dec. 25., 17. – *Karácsony estéjén 1902* címmel közölve. Az illető szám címlapján jelent meg Jókai *A hőmenyasszony és a remete* című legendája is.

Keletkezés

Jókai 1902 decemberében írott, feleségéhez címzett levelei (lásd Jókai Mór Nagy Bellának, OSzK Kt, Fond. V/703, 23–40. levél) szerint Nagy Bella édesanyja és testvére, Gizella társaságában több mint három hetet Nizzában töltött. Az utazás hátterében feltehetően Nagy Bella egészségügyi problémái álltak – ezt Jókai Nizzába küldött első levelének rövidke megjegyzése sejteti: „Csak egészséged visszatérjen, az a fő kívánságom” (23. levél). A vonatkozó, datálatlan levélben Jókai megköszöni felesége Velencéből küldött levelezőlapját és nizzai táviratát. A második levél december 2-i keltezésű – ettől kezdve egészen december 17-ig Jókai minden nap küldött levelet Nagy Bellának. Az egyetlen kivételt december 12. képezi, aznapról ugyanis nem maradt fenn levél, viszont 9-én, 13-án és 14-én két-két levelet is postára tett. Bár a pontos dátumot nem ismerjük, a fentebbiek alapján valószínűsíthető, hogy Nagy Bella és két kísérője november utolsó napjaiban indult útnak. Jókaival Nagy Bella másik húga, Ilona, valamint két öccse, Lajos és Dezső

maradt otthon. A család női tagjainak távollétében Ilona vezette a háztartást, akit Jókai több ízben is megdicsért: „Ilona úri konyhát tart, maga is kijár a konyhába dirigálni s a gyerekeket szigorú regulában tartja” (23. levél). A fiúk mellé egy francia kisasszonyt fogadtak, akinek munkába lépéséről Jókai szintén az első levélben számolt be, és akit a kezdetektől roppant csendesnek és szerénynek talált (23. és 31. levél).

A nizzai tartózkodás során Jókai Mór és felesége folyamatosan tartották egymással a kapcsolatot. Jókai rendszeresen beszámolt az említésre érdemes eseményekről, a nála járó látogatókról, valamint munkáiról és kötelezettségeiről, Jókainé pedig egy édes-ségeket tartalmazó csomagot küldött az otthon maradtoknak (34. levél). Mivel Nagy Bella keltezés nélkül írta leveleit, némi félreértés keletkezett köztük a levelek sorrend-jének tekintetében, amelyet maga Jókai oldott meg: „Lassankint érthetővé lesz ez a mi levelezésünk fátuma. Nizzától Pestig három napig tart a levél útja. A mi levelet Te én nekem 6ikán irtál, azt én megkaptam 9ikén, az nap rögtön választ irtam, ezt Te megkaptad 12ikén, utóbbi leveledet én vettem 14ikén tehát azt Te irtad 11ikén, egy nappal előbb: innen a félreértés” (38. levél). Az utolsó Jókai-levél december 17-i keltezésű, ha Jókai tehát aznap tette postára, az 20-án érkezhettek meg Nizzába. A levelet Nagy Bella megkapta, tehát 20-án még Nizzában tartózkodott. Ha másnap vagy az azt követő napon visszaindult Budapestre, akkor valóban visszaérhetett karácsony estére, amint azt a vers kezdősora is kiemeli. Az említett utolsó levél zárósorainak értelmében – „várlak, hazavárlak!” (40. levél) –, már december 17. előtt felmerülhetett a hazaút gondolata. Mivel Jókai pontosan kiszámolta a postázási időt, és 18-án már nem írt levelet, úgy tűnik, a 21-ére érkező küldeményt Nagy Bella már nem kaphatta volna meg, tehát valószínűleg 21-én indult vissza Nizzából, és így a teljes család együtt tölthette a karácsonyt Pesten.

A versszövegben felbukkanó, hideg időjárással kapcsolatos költői képek sem tűnnek véletlenszerűnek. Jókai rendszeresen beszámolt a hőmérsékleti változásokról: 1902 decembere az első néhány napban enyhe volt, majd egyre hidegebb lett az idő, december 7-én már „hóhegyek” (28. levél) álltak az utcán, Jókai 8-i levele szerint olyan tél volt, „a milyen még soha nem volt. A hó egyre esik, az utcák járhatlanok: egész éjjel hangzik a hólapátoló emberek kaparása, kiabálása, a két ünnepnapon is” (29. levél). 11-én már –10 fok hideget mértek Pesten (33. levél), 14-én –17 fokot (37. levél), 15-én pedig, amint írja Jókai, „odakinn 18 fok a hideg, a minőt még soha meg nem értem” (38. levél). December 16-ára a hőmérséklet elérte a –19 fokot (39. levél), s aznap „Dárday Sándornak a szobája kigyulladt az erős fűtés miatt; tűzoltókat kellett rekvirálni, hogy eloltsák a szobátüzet” (40. levél). Nizzában ehhez képest 4–7 fokos hőmérséklet volt, de Nagy Bella egy alkalommal 13 fokról is beszámolt (37. levél).

Felesége távollétében, e néhány hét leforgása alatt Jókai folyamatosan írt. December 3-án arról számolt be, hogy „Én szorgalmasan dolgozom az új regényemen már félkötet kész van. Igen nehéz tárgy” (24. levél). 6-án hasonlóképpen tudósította feleségét: „Én most sokat dolgozom a regényen” (27. levél). 9-ére már a nyomdász elvégezte a mű első felének szedését: „A regényemnek már a fele kész, sőt ki van szedve, 15ikén kezdjük a közlését. Jó kedéllyel írok” (31. levél). 15-én: „Az új regényemből már megírtam egy kötetet” (38. levél).

A szövegközlés végül december 16-án kezdődött el a *Budapesti Napló*ban (40. levél), és Jókai személyesen gondoskodott arról, hogy a lapszámokat már december elejétől Nagy Bella is rendszeresen megkapja Nizzában, annak érdekében, hogy a megjelenés után rögtön olvashassa a regényt (23., 25., 33. és 40. levél). A szóban forgó mű címét ugyan Jókai nem írta le a levelekben, de a megjelenés helyének és idejének pontos ismeretében megállapítható, hogy az *Ahol a pénz nem istenről* van szó. Jókai mindemellett több más munkájának sorsáról is beszámolt, többek között arról, hogy közeledett *Az arany ember* századik színpadi előadása, illetve a *Levente* című művének színpadra állításáról is egyeztetett már a színházzal (23. és 31. levél). Az előbbi darab századik előadása végül éppen a hetvennyolcadik születésnapjára esett, amelyről február 20-án köszönőlevélben emlékezett meg (Jókai Mór, Hála nyilvánítás, Jókai Mór műveire vonatkozó iratok, OSzK Kt, Fond V/774, 1. levél. A születésnapról és a bemutatóról: KEVE [SEBŐK Zsigmond], „Jókai”, *Új Idők*, 1903. febr. 22., 200–201.).

Az együtt töltött ünnepek emlékét Jókai később, 1904-ben megörökítette *Nizzai levelek* című írásában: „Az ünnepnapokat azonban mi kedves családi körünkben töltjük idehaza: karácsony estéjén én végig énekelem a zsoltárokat – magunknak a miknek zsolozsmáira még gyermekkoromból emlékezem. – »Óh mely boldog az oly ember éltében!« – »A Sionnak hegyén« – »Mint a szép hives patakra« – »Hogy a babyloni vizeknél ültünk« – »Öröködbe uram pogányok jöttek!« – Külön felemelem a hangot, mikor ezt énekelem: »Perelj uram perlőimmel!« – Ájtatosan hallgatja az egész család. Anyósom, Debreczen szülötte, ki kálvinista iskolában növekedett, e zsoltárokat mind tudja ismételni. Felváltja az én puritán ajtatoskodásomat az én kis sógornőm Gizella remek zongorajátéka, ki szépségben vetekszik Bella néniével” (Jókai Mór, *Nizzai levelek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2031, 2. folio, recto). Jókainé Nagy Bella egy 1925 januárjában közölt interjúban a riporter kérésére szintén felidézte a Jókaival közös karácsonyok emlékét: „Négyszer voltunk itthon az Erzsébet-köruti nagy lakásban az 1899-től 1920-ig [Jókai életében 1904-ig] ünnepeit karácsonyokon. 1903 decemberében nem voltunk Budapesten. [...] A karácsonyes-téknek egyféle típusuk volt: igazi családi ünnepek voltak. A szép nagy fát én szoktam díszíteni, majd odatettem a fa alá az én ajándékaimat, de azután ki kellett mennem a szobából és Jókai helyezte el titokban az ő meglepetéseit. Mindig annak örült a legjobban, amit ő adhatott. A család gyermekei is eljöttek, ők is kaptak ajándékot, meg a cselédek is. A vacsora egyszerűen és derűsen, családi körben folyt le. / – Várjon kérem – mondja tovább beszédesen Nagy Bella – jellemző példát mondok el, milyen volt az adakozó Jókai. Egyik karácsony alkalmával szép ékszerrel lepett meg. Mint minden asszony, én is örültem az ékszernek, de azért kértem férjemet, hogy takarékosabb legyen... »Máskor ne vegyen nekem drága ékszer, mert egyetlen szál virággal is bebizonyíthatja, hogy gondolt rám.« A rákövetkező karácsonyon két csokor gyönyörű piros rózsát adott, két nagy öblös masszív ezüstvázában. Amikor csóváltam a fejem a könnyelműség láttára, gyengéden csak ennyit mondott: »Maga tőlem virágot kért. Én szót fogadtam... Ezért csak nem haragudhatik rám.« Ilyen volt. Kedves, gyöngéd, uri.” (D. Zs., „Jókai öt karácsonya”, *Aradi Közlöny*, 1925. jan. 1., 12.).

A költemény mindezek alapján 1902. december 24. után keletkezhetett.

Magyarázatok

- 1 Visszajöttél hozzám – Jókai egyazon lapszámban jelentette meg *A hómenyasszony és a remete* című legendáját és a *Karácsony estéjén 1902* című költeményét – az előbbi címlapon, az utóbbit a szám vége fele. A legenda szerint Alcantari Ferenc hóból formálta meg kedvesének képmását, azonban a hószobor a meleg beköszöntével elolvadt, és „elhagyta” őt, ezért a remete zárándókútra indult. Útjáról hazatérve meglepetés várta, tanítványai újból elkészítették számára a hókedvest, aki ily módon „visszatért” hozzá. Amikor a remete a történet végén megpillantotta a hómenyasszonyt, így kiáltott fel: „Visszajöttél hozzám! Óh de nagyon vártalak!” (JÓKAI Mór, „A hómenyasszony és a remete”, *Magyar Nemzet*, 1902. dec. 25., 17.)

2. Virágos fa

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 3. folio – Kék tintával írt tisztázata, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón. A cím alá van húzva. A bal felső sarokban ceruzával írt 18-as.

Keletkezés

A kéziraton, a vers alatt a következő datálás szerepel: „1901 Május 20”

Magyarázatok

6 czicéznek – cice-játékot, cicázást játszanak

- 7 tündérfa – létező növény (*Chimonanthus praecox*). A magyar irodalomban más, szimbolikus jelentése is van a szónak, hiszen Vörösmarty Mihály *Csongor és Tünde* című művében a kert közepén ugyancsak egy magányosan virágzó tündérfa áll. A tündérfa emlegetése az értelmezői hagyományban ekként szorosan összefügg a szerelem és a boldogságkeresés problematikájával. Ugyanakkor a korabeli sajtóban a varázslatosnak tűnő fák, elsősorban karácsonyfák szinonimájaként is használták a megnevezést (lásd például: N. n., „Karácson estéje”, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1865. dec. 24., 202 – 203.; GÓBI Imre, „A kis Vikta karácsony-estéje”, *Vasárnapi Újság*, 1886. dec. 26., 834–835.; N. n., „December 24.”, *Magyar Génius*, 1898. dec. 25., 865–866.).

3. A délibáb

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 4. folio – A szöveg kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, az írás a rectón és versón egyaránt szerepel. A recto bal felső sarkában ceruzával írott 19-es. A papíron vízjel látható: Ivory Note Paper. A kéziratot egy üres folio követi a füzetben.

Szövegkritika

7 pálmaliget<..>ekkel [r. í.]

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatkötegetben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Svábhegy 1902” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

1–14 Mi az a délibáb? ... – A délibáb leírása, illetve a vers motívumai szintén megjelennek Jókai utolsó, töredékben maradt regényében (*Világteremtés*): „Megjelent köröskörül a paradicsom láthatárán a délibáb tüneménye. A délibáb, a fata morgana az a misztériuma a természetnek, melyet kimagyarázni máig sem tudnak a természettudósok. Mindennap láthajtuk azt a hortobágyi pusztán, néha pompázó kedvében. Köröskörül hullámokat hányó tenger, mely egyre közelít felénk, a hullámok közül paloták, tornyok, templomok emelkednek ki, miknek visszafordított tükörkép-mása meglátszik a tenger vizében: néha egész városok széles utcáikkal. Amik nem léteznek sehol. Egyszerre összeomlanak, semmivé lesznek. Támad helyettük sötét pálmaterdő. Királyi sudarak, amiknek híre sincs ebben az országban. Majd megóriási állatok, szörnyetegek gázolnak elő a futóhullámokból s jönnek fenyegető gyorsasággal felénk. A tudomány tehetetlen a tünemény kimagyarázásában. Mondják, hogy a szikes talaj áthevülése, a megritkult lég idézi elő. De hát hol veszi a megritkult lég azt a fantáziát, mely palotákat, várromokat, mauzóleumokat teremt a semmiből s mi az anyaga ennek a csodaképnek, amit élő szemeinkkel látunk? S miért mutogatja a játékos tündér varázslatát éppen csak itt, a pusztának, a pásztoroknak, a nyájaknak, a közeli nagy városban már nem látja senki” (Jókai 1925b, 169.).

21 fenyér – füvetlen, kopár terület

23 pantheon – görög szó, amely eredetileg olyan templomra vonatkozott, amelyben minden istenségnek megvolt a maga oltára; tágabb értelemben díszes emlékhely, istenek emlékére szentelt csarnok

29 aeolhárfa – szélhárfa

29 sphaerák zenéje – titokzatos égi zene. Püthagorasz elképzelése szerint a világ középpontjában a Föld áll, amely körül a bolygók és csillagok egy-egy keréken, vagyis szférán keringenek, a szférák forgásának nesze pedig egyfajta zenei hangzást kelt. Az aeolhárfa és a szférák zenéjének összekapcsolása megjelenik a Nagy Bella huszonharmadik születésnapjára írott költeményben is (lásd bővebben a 6. verset!).

4. Mikor beteg vagy

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 6. folio – A szöveg kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón található. A bal felső sarokban ceruzával írt 20-as szerepel.

Szövegkritika

5 Hisz csak egy imám van a magas Istenhez [utólagos beszúrás két sor közé]

18 <Felcserélném> Beváltanám

Keletkezés

A kéziraton, a cím mellé írva a következő datálás szerepel: „1901 Jan 28.”

Magyarázatok

19 A büntető angyal lángpallos csapása – a bibliabeli bűnbeesés-történet szerint miután Isten Ádámot és Évát elűzte a paradicsomból, az Édenkert kapujához kerubokat állított, akik villogó lángpallossal őrizték az élet fájához vezető utat (lásd 1 Móz. 3, 24). A lángpallosú angyal képe Jókai *Az én paradicsomkertem*, illetve *Második évfordulón* című verseiben is megjelenik (lásd 34. és 56. vers!).

5. Arczképed előtt

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 7–8. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, írás csak a rectókon szerepel. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 21-es. A vers végén Jókai Móríc névaláírás.

Keletkezés

A szöveg végén olvasható keletkezés szerint a verset Jókai Siófokon írta 1903 júliusában („Siófok 1903 Julius”). Az ihletadó élmény Nagy Bella portréjának elkészítése volt. A szó-

3. kép

ban forgó kép minden bizonnyal a Petőfi Irodalmi Múzeum képzőművészeti anyagai közt őrzött akvarell, amelynek felső részére maga Jókai írta fel a következőket: „Az én édes Bellám. Rajzoltam Siófokon 1903 Junius 14. Jókai Mór. sk.” (Jókai Mór, Jókainé Nagy Bella képmása, PIM MRFT, 61.1011.1. Lásd a 3. képet!). Az illető évben, szeptember 16-án megjelent *Ötödik évfordulón* című versben Jókai ismét felidézte a kép keletkezési körülményeit: „Hogyan megifjítál! Egy szép nyári estén / Jóságos kedvedből arczképed lefestém, / Mit ifjú koromban tudtam egy keveset / Híven visszaadta most a festő ecset. / Azt mondad a képre, hogy én hizelegtem, / Pedig csak azt festém, mit szívembe szedtem. / A ki nem hiszi el, jöjjön ide, lássa: / Mosolyog e szebben egy angyal képmása?” (lásd a 16. verset és jegyzeteit!). A kép azonosításában megerősít bennünket Vészi József *Hiénák Jókai sírján* című pamfletje, amely a keletkezési körülmények lejegyzése mellett a vonatkozó két vers néhány sorát is parafrázálja: „Ott történt Siófokon, hogy Jókai Mór lefestette feleségét. A gyönyörű kis aquarell az özvegy birtokában van. Annyira megifjodott a hitvesi boldogságtól Jókai Mór, hogy a művészetben is visszatért ifjúkori szerelméhez: a festészethez. Egy ifjú lélek sugárzik ki a felfogásból s ha nem tudná az ember, hogy egy 78 éves aggyastyán festette, az egész képnek frissesége azt a benyomást kelte-

né, mintha 20 éves ifjú akarta volna e képben megörökíteni ideálját. És a festményre a költő maga írta rá e szavakat: »Az én édes Bellám«.” (VÉSZI 1904a, 19.)

1903 nyarat Jókai Siófokon töltötte, amint azt úgy a korabeli újságcikkek, mint Révay Mór János visszaemlékezése megerősíti (RÉVAY 1920, 310.; N. n., „Jókai nyaralása”, *Magyar Polgár*, 1903. aug. 27., 6.). A *Független Magyarország* július 21-én közölte a Siófokon üdülő Jókai július 15-i keltezésű levelét, amelyben az író megköszönte Kassa polgármesterének meghívását a Rákóczi-kiállítás megnyitóját megelőző díszközgyűlésre (N. n., „Jókai levele a kassai polgársághoz”, *Független Magyarország*, 1903. júl. 21., 12.). Jókai a nyár folyamán a *Börtön virága* című művén dolgozott, amelynek bevezető fejezetét a következő keltezéssel látta el: „Siófok, 1903. júl. 5.” Az egyetlen olyan levél, amelyben Révay Mór Jánosnak említette a *Börtön virágát* mint „most készülő nagyobb regényét”-t, július 19-i keltezésű (JMÖM Kisregények 7, 5, 178.). A *Vasárnapi Újság* augusztus 30-i cikke szerint „Jókai Mór az idei nyarat családjával együtt Siófokon tölti. Az agg költő kitűnő egészségnek örvend. Siófokon nem pihen, hanem új nagyobb alkotásain dolgozik” (N. n., „Jókai nyaralása”, *Vasárnapi Újság*, 1903. aug. 30., 580.). A siófoki időszak alatt egy alkalommal Nagy Bella édesanyjával és nővéreivel Keszthelyre látogatott, ahonnan képeslapot küldtek az írónak (Nagy Bella Jókai Mórnak, Keszthely, 1903, PIM Kt, V. 4559/214.).

Magyarázatok

9–11 Régen volt! Akkor volt!... – Noha végül az irodalmi pálya mellett döntött, Jókai fiatal korában élénken érdeklődött a festészet iránt. Első festészeti tapasztalatait a következőképpen foglalta össze *Az én iskolatársaim* című visszaemlékezésében: „Orbán Gábor városi rajztanárnak minden architektúrai tudományát végig kitanultam s olyan szépen fölépítettem – papiroson – Theseus templomát, hogy arra mindenki egyszerre ráismert, a ki csak valaha látta Theseus templomát. Így fejtett ki bennem a festészet szenvedélye. Tizenöt éves koromban már egy általam rajzolt arczkép (Tóth Ferencz püspöké) megjelent kömetszetben; s a ki csak híres ember volt Komáromban, azt mind lerajzoltam tusban, punktirozva, aczélmetszés módra. Majd egy Siklósi nevű piktör vetődött oda, a ki megtanított akvarellbe és olajba festeni” (JÓKAI 1912c, 161.). 1841-ből fennmaradt az író Orbán Gábor rajztanár pecsétjével ellátott bizonyítványa, amely igazolja, hogy négy éven át képzőművészetet tanult. A bizonyítvány szövege a következő: „Bizonyítvány. / A Rev-Komáromi Királyi Rajz Oskola résziről ezen levél által bizonyíttatik, hogy NS. Jókai Mórítz, négy esztendőek elforgása alatt, hetenkint háromszor a fent említett Oskolában bejárván, leginkább az artzsképeket – úgy nemkülönben az architecturának kezdetét, jelessen és szorgalmatosan tanulta. 'S minekutánna az architecturában az Oszloprendek' – tiszta rajzolásban, úgy nemkülönben azoknak tussal való árnyékolásában szép előmenetelt tett volna – munkáiból már kétízben küldődtek Próbadarabok a' Nagy Györi Tudományos kerület Királyi Főigazgatósága, és a' Ma-

gyar Királyi Építői Főigazgatóság eliben; 's minekutánna tulajdon munkái bővebb bizonytságot nyújtandanak, mint különben jeles Ifjút szivesen ajánlunk mindenkinek. / Költ. Rév-Komáromban / 1841. Őszhó 25.kén. / Amtman Josef sk. Sz: K: Komárom Városa Fő-Birója és a' Nemzeti Oskolák Igazgatója" (MTA KIK Kt, Ms 5081/33). A fiatal Jókai a Kecskeméten töltött időszak alatt is számos portrét készített: „E közben pedig festettem olajba a portrékat. A kikre emlékezem Kecskemétről, a következők: Legelőszőr a szép háziasszonyom maga, azután a szívem mágnese, a szép kék szemű, szőke hajú görög leány, Frankó Julcsa; majd a még annál is szebb, junói természetű, fekete hajú Matolcsy Mari. Azután Petőfi Sándor (kék kvekkerben, sárga gombokkal) kecskeméti színész korában; valamennyi professzorom és Szalay Sándor, Sallay Jancsi, Gaál Józsi, Zabolay Pista, Hartman Pali, és nem tudom még hányan. Följegyzem még, hogy a festett arczképekért »festék és vászon« árában öt forint tiszteletdíjat kaptam (kivéve Petőfit és a szép hölgyeket)" (JÓKAI 1912c, 174–175.). Jókai képzőművészeti alkotásairól és festészeti ismereteiről Vayerné Zibolen Ágnes írt átfogó tanulmányt, lásd bővebben: VAYERNÉ ZIBOLEN 1962.

- 10 Az a másik múzsa – vő. a *Negyven év visszhangjának* részletével: „Még egy másik múzsának a nyomai is keresztezték az útamat, a festészeté: tollrajzaim közül egy, a mit 14 éves koromban rajzoltam, szintén a nyilvánosságnak lett átadva (Tóth Ferencz, ref. superintendens arczképe) s sok olajfestményű arczkép heverhet még, ha emlékezik még rájuk valaki, tőlem, a világban: hanem ez nem volt komoly szenvedély" (JÓKAI 1884, 17.).
- 12 Bizonyítja most is a saját arczképem – lásd Jókai tizennyolc éves korában készített önarcképét: PIM MRFT, 61.1022.1.
- 17–18 Bár maradtam volna... – mintha a vers felidézné Petőfi Sándor *Távolból* című művének egyes részeit (PSÖM 1, 82–83.)

6. Bella 23

Bellának huszonharmadik születésnapjára

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 9–12. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 3 folio, írás az első 2 folio rectóján és versóján, illetve a 3. folio rectóján látható. A vers végén *Jókai Móricz* aláírás szerepel. A 70–80. sorok ceruzával meg vannak jelölve, feltehetően Vészi József keze által. A szöveget egy olyan folio előzi meg, amelynek rectóján nagy betűkkel a következő felirat olvasható: „Bella 23.”, az illető folio rectójának bal felső sarkában ceruzával írott 22-es szerepel.

Szövegkritika

- 11 Arczmásod<..>at [r. í.]
16 r<..>agyog [r. í.]
22 kinek szíve <szenved> vérzik [f. í.]
26 eli<.>mádkozhassa [r. í.]
29 fonná<d>k [r. í.]
30 m<.>adonnát [r. í.]
40 Hogy ez[beszúrás:]en
51 legjobb <kereget> kerevet
52 he<..>sseget [r. í.]
58 Mi újság <történt> esett [f. í.]
68 tréfá<l>val [r. í.]
80 mauzeolum<e>ot [r. í.]

Keletkezés

A kéziraton, a vers alatt a következő datálás szerepel: „Svábhegy 1902. Jul 4.”

Megjelenés

VÉSZI 1904a, 35–36. – Vészi a költemény utolsó 10 sorát közölte a következő kísérő-szöveggel: „Az álma, a melyben lelke ringatózott, az volt, hogy irodalmi hagyatéka templom lesz, melyet hitvese gyengéd hűségének emelt, s a melybe hazájának kegyelele áhitatos érzésekkel fog elzarándokolni.”

Magyarázatok

- 2 hermelin – drága prémféle
2 bibor – bársonynemű vörös szövet, amely régen a ritkasága miatt drágának számított
13 Nevedet felvésné történet műzsája – a görög mitológiában Klió, akit gyakran papirusztekercsekkel vagy táblákkal ábrázoltak. Petőfi Sándor *15-dik március, 1848* című versében szintén megjelenik: „Magyar történet műzsája / Vésőd soká nyugodott. / Vedd föl azt s örök táblára / Vésd föl ezt a nagy napot!” (PETŐFI 2005, 892.)
44 fogat nem plombálnak – a plombálás fogászati eljárás volt, amely során a lyukas fogat valamilyen anyaggal (például arannyal, amalgámmal, platinával vagy cementtel) tömték be
55–56 Gábiel, Uriel, Rafael, Michael – arkangyalok, vagyis a Biblia szerint az Isten közvetlen közelében lévő főangyalok. Nem tűnik véletlenszerűnek, hogy Jókai a hét arkangyal neve közül éppen ezt a négyet sorolja fel zsidó feleségéhez írott köszöntőjében, ugyanis a héber védmondatban éppen ők szerepelnek: „Jobbomon van Michaél, bal oldalon Gábiél, előttem áll Uriél, mögöttem áll Ráfáél, és fejem fölött lebeg dicsfénye az Úrnak...” (lásd bővebben: SCHEIBER 1976, 301.). Jókai zsidó szereplői a veszélyben általa-

ban felidézük ezt a védmondatot, de sosem ugyanabban a formában. A *mi lengyelünk* főhőse, Negrotin akkor mondja el, amikor kijelenti, hogy nem fogja elhagyni a vallását: „Elöttem Rafael, mögöttem Michael, jobb felől Uriel, bal felől Gábiel, fejem fölött Izrael” (JMÖM Regények 66, 434.). Használóképpen idézi Manassé is az *Egy az Istenben*, amikor a fölkelők táborába indul: „Elöttem Uriel, jobb felül, Rafael, bal felől Gabriel, hátam mögött Michael, fejem fölött Izrael” (JMÖM Regények 70, 255.). A *Rab Ráby*ban Ábrahám mondja el: „Van, aki engem támogat! Jobb felül Gábiel, bal felül Mikhael, előttem Rafael, hátam mögött Uriel, fejem fölött Izrael! – Nem eshetem én el!” (JMÖM Regények 38, 171.) A *Szép Mikhál*ban ugyancsak szerepel a védmondát mint „ismeretes bűvrontó mondás”: „jobbomon Michael, balfelől Gabriel, hátam mögött Rafael, előttem Izrael, fejem fölött Uriel” (JMÖM Regények 32, 187.). A *zsidó fiú* elbeszéléssé átdolgozott változatában, a *Fortunatus Imre: Egy öregember naplójából. 1522* című műben a hitét megtagadó kincstárnok belekezd a védmondatba, de megakad benne, és nem tudja befejezni: „Imre elfeledé e borzalmában, s öntudatlanul rebegé a zsidó védmondatot: *jobb felől Gabriel, bal felől Michael, előttem Rafael, hátam mögött Uriel, fejem fölött – fejem fölött – fejem fölött...* Nem jutott eszébe az ötödik szent név” (JÓKAI Mór, „Fortunatus Imre”, *Pesti Napló*, 1852. júl. 7., [1].).

56 Számiel – bizonytalan eredetű név. A Számiel egy keleti szél megnevezése, de Jókai minden bizonnyal nem ebben az értelemben használta a szót. Az apokrif iratokban szerepel egy Száriel nevű arkangyal, akihez őrző erejéért szoktak fohászkodni. Lehetséges, hogy az ő nevének módosult változatáról van szó. Számiel mint angyal említésének egyetlen helyen találtam nyomát: az *Üstökösben* 1863-ban megjelent egy név nélkül közölt vers (lehetséges, hogy Jókai tollából), amelynek egyik szereplője egy Számiel nevű „körmös-angyal” (N. n., „Angyal és daemon”, *Üstökös*, 1863. febr. 14., 49.).

79 monumentum – emlékmű

80 mauzeolum – mauzóleum, díszes síremlék

7. Bella névünnepe. 1904. január 4.

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 13. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt szerepel. A rectó bal felső sarkában ceruzával írt 23-as. A cím tintával alá van húzva. A 23–30., illetve a 39–42. sorok ceruzával meg vannak jelölve – feltehetően Vészi József keze által.

Szövegkritika

- 3 az egész kék <...> eget
4 körülragyogja [jav. ebből: körül ragyogja; k. j.]
22 le<.>lket [r. í.]
25 koronát <l> hozna

Megjelenés

1904-ben Vészi József a *Hiénák Jókai sírján* című pamfletben rövid kísérőszöveg mellett összefüggő strófaaként közölte a vers 23–26., illetve 39–42. sorait:

„Majd egy másik versében, amely szintén az idén íródott, feleségét így énekli meg Jókai Mór:

*Oh ha tudná a hon, hogy mi vagy rám nézve,
Nevedre kitörne közös nagy zengésbe.
S koronát hozna fel királyi sírboltból,
Felkent főt avatva derült homlokodból.
Kis családi körünk legyen elégedett,
Ki szeret, szívéből szeressen Tégedet.
Végső sóhajom is nevedet lihegje:
»Bella« ezzel szálljak a magas egekbe.*

Hát így is történt. Felesége nevével szállt ki Jókai porhüvelyéből a lélek. Egy félórával halála előtt – véletlenül tanúk jelenlétében – azt kérdezte tőle hitvese, kinyissa-e az ablakot, és szereti-e a friss levegőt. Jókai erre azt felelte: »Nem szeretek én senkit és semmit e világon, csak tégedet.« (VÉSZI 1904a, 20. Másodközlés: VÉSZI 1904b, 8.)

A *Budapesti Napló* 1904. május 6-i cikke valóban ekként írja le Jókai utolsó óráját:

„A délután folyamán a harmadik szobában kinyitottak egy ablakot, Jókainé megkérdezte a beteget, hogy szereti-e a friss levegőt. Az ősz költő határtalan gyöngédséggel kezét csókolt a feleségének s így szólt:

– Nem szeretek én senkit sem, semmit sem e világon, csak téged ...” (N. n., „A költő utolsó órái”, *Budapesti Napló*, 1904. máj. 6., 5.)

A *Pesti Napló*ban hasonlóképpen olvasható a jelenet:

„Mielőtt ezt megkezdték volna [az orvosi vizsgálatot], odament hozzá a felesége s megkérdezte:

– Szereted a friss levegőt, kinyissam az ablakot?

Jókai így felelt:

– Én senkit és semmit a világon nem szeretek, csak téged!

Ezek voltak utolsó szavai a feleségéhez.”

(N. n., „A halál”, *Pesti Napló*, 1904. máj. 6., 4.)

Nagy Bella emlékiratában ugyancsak megörökíti Jókai utolsó szavait: „Benn voltam az uram szobájába[n], és megkérdeztem tőle, hogy ne nyissam-e ki az ablakot, nem szeretne-e egy kis friss levegőt. – Nem szeretek én senkit és semmit, csak téged. Könnyekig meg voltam hatva. Félrefordultam, hogy ne lássa feltörő könnyeimet, pedig akkor

még nem is tudtam, hogy ezek majdnem utolsó szavai voltak. Pár perc múlva azt mondta: most aludni fogok. – Ezek voltak utolsó szavai” (LÁNG 1975, 373.).

Keletkezés

A vers 1904. január 4-én keletkezett, Nizzában. A téli hónapok kellemes eltöltése végett Jókaiék 1903. november 21-től 1904. április 17-ig Nizzában tartózkodtak, ahol az idő író olyan jól érezte magát, hogy – Nagy Bella visszaemlékezése szerint – elhatározta, hogy minden további telet ott fognak tölteni. A nizzai tartózkodás idején egy előre be rendezett házat béreltek a Promenade des Anglais 67. szám alatt (LÁNG 1975, 371–372. A Nizzában töltött időszakhoz lásd továbbá a 41. vers jegyzeteit is!). Jókai már az 1901. február–márciusi nizzai tartózkodásáról készített, *Közelebb a naphoz* című úti beszámolójában (lásd a 14. vers jegyzeteit!) részletes leírást adott a Promenade des Anglais-ról: „Ezt a hosszú sétányt végig a lapályos tengerparton »promenade anglaise«-nak hívják. És méltán. Még ötven év előtt ez egy köves sivatag volt, halászviskók tanyája, melyet a Bayonne folyam választott el a várostól. A nyüzsgő idegen sereg nem is sejtí, hogy a paloták, diszkertek, utcasorok egy nagy folyam óriási boltozatán nyugsznak, mely a sétány közepén ömlik a tengerbe: köves partját ellepik a mosó nők csoportostul. A rop-pant nagy pompájú kaszinó-palota még a boltozat fölött emelkedik. Előttünk a végtelen tenger. Üres, pusztá, élettelen víztükör” (JÓKAI Mór, „Közelebb a naphoz: Uti képek III”, *Magyar Nemzet*, 1901. márc. 2., 1.). A háztartást a család női tagjai (Nagy Bella, valamint édesanyja és testvérei) vezették, amint azt Jókai részletesen összefoglalta a *Nizzai levelekben*: „Asszonyaink kikerestek egy kényelmes lakást a tengerparti angol sétányon, a hol a házi úr teljes butorzatot, ágyneműt, ezüst és fehérneműt, edényzetet, konyhaszereket adott át használatra. Egésznek az átvétele teljes két napot foglalt el: mely alatt nőmnek minden egyes darabot meg kellett vizsgálni s a jótállási lajstromban feljegyezni, a mi hibásnak találtatott: nehogy kiköltözéskor velünk fizettségük meg a hibát. Most azután itthon főzünk: kávé, theát, magyaros frugális ételeket, kenyeret is itthon készítünk s minden szigorú ellenőrzés alatt áll. Szakácsnénk, a kit magunkkal hoztunk, nem ért más nyelven, csak magyarul, azt tehát sehova küldeni nem lehet. Asszonyaink maguk járnak a piacra, boltokba bevásárolni s kikeresik, a hol legjobbat s legolcsóbbat kapnak. A rendes élelmi szerek: hús, liszt drágábbak, mint otthon; de az ingyencsésék: idei zöld borsó, zöld paszuly olyan olcsó, mint otthon nyár derekán: legolcsóbb a pompás karfiól: azt itt a munkások fogyasztják. A konyhára is a nők leánykák ügyelnek föl: ha a jó gulyáshúst, pörköltet magasztalom, kis húgom pírul el: azt ő főzte. Így aztán a háztartás Nizzában sem kerül többbe, mint szokott odahaza” (Jókai Mór, *Nizzai levelek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2021., 3.). Jókaiék utazásáról a *Magyar Nemzet* és a *Pesti Napló* is beszámolt: „Jókai Mór, lapunk főszerkesztője meggyöngített egészségének helyreállítása végett Nizzába utazott, a hol valószínűleg egész tavaszig fog maradni. Jókai nizzai lakása: Promenade des Anglais, No. 67 Villa Perrot” (N. n., „Jókai Mór”, *Magyar Nemzet*, 1903. dec. 4., 4.); „Jókai Mór megrongált egészségének helyreállítása végett a Rivierára utazott, ahol a téli hónapokat akarja tölteni. Nizzában telepedett meg,

ahol csendes visszavonultságban tölti napjait a Promenade des Anglais-n lévő Villa Perrotban” (N. n., „Jókai Mór Nizzában”, *Pesti Napló*, 1903. dec. 5., 9.). A nizzai üdülés miatt Jókai nem vett részt *A mamelukok* című operettjének bécsi premierjén (lásd bővebben: N. n., „Jókai új operettje Bécsben”, *Magyar Nemzet*, 1903. dec. 23., 7.; N. n., „Jókai operettje Bécsben”, *Magyar Nemzet*, 1903. dec. 24., 7–8.).

A család a karácsonyt is külföldön töltötte. Ez volt az egyetlen karácsonyuk, amely alatt nem Budapesten ünnepeltek, amint Nagy Bella felidézte emlékeit egy 1925-ös interjúban: „1903 decemberében nem voltunk Budapesten. Ez volt az utolsó karácsony. Nizzában tartózkodtunk, de ott is otthonunkban mert egy egész villa emeletét béreltük és Pestről hozattunk személyzetet, hogy magyar háztartást vihessünk” (D. Zs., „Jókai öt karácsonya”, *Aradi Közlöny*, 1925. jan. 1., 12.). December 27-én Bródy Sándor megjelentetett egy *Jókai karácsonya* című cikket, amelyben azt pedzegette, hogy Jókait új családja kegyetlen körülmények közt tartja fogva Nizzában (BRÓDY Sándor, „Jókai karácsonya”, *Jövendő*, 1903. dec. 27., 33–35.). Jókai egy egyazon napon keletkezett, azonosítatlan címzettnek küldött levélben több friss magyar lap Nizzába postázását kérte, a felsorolást éppen azzal a számmal kezdve, amelyben Bródy szövege is megjelent, tehát a cikket igen nagy valószínűséggel olvasnia kellett: „Kérlek, légy szives nekem megküldeni a Jövendő karácsonyi számát, azután a Hétnek azt a számát, melyben Kiss Józsi panaszkodik versben, hogy 60 éves fordulóját nem ünnepelték meg, végül Rosenfeld Mórícz költeményeit Kiss Arnold fordításában” (Jókai Mór Ismeretlennek, Nizza, 1903. december 27., PIM Kt, V. 5092/4/2.). Az érdeklődését felkeltő kiadványokról először ceruzával készített egy listát, mielőtt a megküldésüket szorgalmazta volna: „Karácsonyi száma a Jövendőnek / A Hét száma, a hol Kis Józsi panaszkodik 60 éves / Moricz Rosenfeld költeményei Kiss Arnold által lefordítva” (Jókai Mór töredékes feljegyzései, megcímzett borítékai MTA KIK Kt, Ms 343/2., 7. folio). Körülbelül két héttel később Jókai nyílt levelet tett közzé a *Magyar Nemzet*ben, amelyben arról számolt be, hogy jól érzi magát a városban és családja körében. Noha a levél mutat egyezéseket, alapvetően eltér az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Nizzai levelek* című kézirat szövegétől (N. n., „Jókai Mór Nizzában”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 16., 5.). A levélközlés célja minden bizonnyal a Bródy-cikk cáfolata volt, hiszen Jókai részletes leírást készített az ünnepről: „Soha életemben ilyen boldog karácsonyt nem ünnepeltem meg, mint az idén Nizzában. [...] Most, a karácsony estéjén is együtt ünnepeltünk szeretett nőmmel s kedves családommal magunkban; – de nem mondhatom: »egyedül«. Ott voltak előttünk felhalmazva az üdvözlő levelek és virágok, mikkel otthon és itteni nagyszámu hiveink megtiszteltek. (Volt köztük olyan is, melynek czime ez volt: á la belle dame de *Budapest*. A postás kitalálta, kinek szól: az utca és lakszám természetesen oda volt írva.) Én is kaptam egy remek kivitelű karácsonyi emléket, mely igazi japáni művészettel készült testszin márványból s egy regényem alakját képezi, melynek értékét az hatványozza, hogy a feleségem ajándékozta azt nekem. Elöttem áll az íróasztalomon, tekintetem rajta pihen meg. Ájtatos karácsonyi hangulatomban sorba elénekeltam a zsoltárokat, a mik gyerekkoromból maradtak meg emlékemben. Bájos sógornőm, Gizella remek zongorajátékával gyö-

nyörködtetett bennünket, míg az izletes estebéd asztalhoz nem szőlitott, a melyről nem hiányzott a hagyományos dióskalács, a karácsony attribútuma, sőt az eszményi paprikás szalonna, debreczeni kolbász és sonka sem, melyekkel otthoni jó barátaink jó kívánataikat jelképileg tudatják velünk. Ilyen volt az én karácsonyom Nizzában az idén” (N. n., „Jókai Mór Nizzában”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 16., 5–6. Kézirata: Jókai Mór, Soha életemben..., PIM Kt, V.3570/1). Jókai finom iróniájára vall az „eszményi paprikás szalonna” emlegetése, ugyanis Bródy víziójában a megkínzott Jókai éppen ezt kéri az őt éheztető feleségétől: „Egy kis paprikás szalonnát, ha csak ujnyit is...” (BRÓDY, „Jókai karácsonya...”, 34.). Jókai explicit módon nem hivatkozik Bródy írására, a levél zárlatában mindössze egy „vészkárogó fekete hollót” említ, aki megirigylte a hatvanéves munka utáni üdülését és szemére veti boldogságát.

Február 18-án Jókai és családja ugyancsak Nizzában ünnepelte az író utolsó születésnapját (lásd bővebben a 18. vers jegyzeteit!). A hónap végén a nemzetközi sajtó is beszámolt Jókai üdüléséről. A *The Menton and Monte Carlo News* című lap például rövid közleményt tett közzé a Nizzával kapcsolatos hírekben, amely szerint Jókai, az ünnepelt magyar regényíró az elmúlt heteket a városban töltötte: „M. Maurice Jókai, the celebrated Hungarian novelist and poet, has been here for some weeks past” (N. n., „Nice”, *The Menton and Monte Carlo News*, 1904. febr. 27., 10.).

Márciusban Jókai egy újabb nyílt levelet szeretett volna közzélni, amely családi életének pillanatait osztotta meg a nyilvánossággal a *Magyar Szalon* szerkesztőjének, Hevesi Józsefnek a kérésére (Jókai Mór, Nyílt levél Hevesi Józsefnek, PIM Kt, V. 4497/4.). A levél megjelenésével kapcsolatban Jókai a szerkesztőnél érdeklődött: „Én Neked, becses felszólításodra megírtam egy cikket családi életemről, kívánságodra fénykép fölvételeket is csatoltam hozzá, úgy küldtem el Neked postai elismervény mellett. Kérlek, légy szíves velem tudatni, megkaptad a küldeményemet s szándékozol e azt lapodban közzélni. Azon esetre, ha cikkem megjelenik a Magyar Salonban, kérni foglak, hogy azt a számot küldd meg nekem címemre” (Jókai Mór Hevesi Józsefnek, Nizza, 1904. március 15., PIM Kt, V. 4497/2/13). A levelet a *Pécsi Napló* is közölte: N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.

Nem csak a közönségnek szánt szövegekben, hanem a magánlevelezésben is tükröződik Jókai utolsó hónapjainak derűje. Nagy Lajosnak (felesége öccsének) több ízben is beszámolt a Nizzában töltött napokról: „Mi itt egészségünk ápolását tartjuk főgondunknak, amely kielégítő, leszámítva kedves Mamának meghülés okozta baját, mely már – hála Istennek – jóra fordult. Az itteni előkelő társaság nagy előzékenységgel fogadja családunkat: Bella szépségével és lelki előnyeivel mindenkit meghódít s csak nővérei versenyeznek vele. Mama is úgy társalog már francziául: jobban, mint én. A leánykák majd többet irnak erről” (Jókai Mór Nagy Lajosnak, Nizza, 1904. január 13., OSzK Kt, Jókai Mór levelezésének kiadásához készített anyaggyűjtemény, Fol. Hung. 2261, 69–70, gépiratos másolat). „Itteni örömteljes élményeinkről majd sok elbeszélőnivalójuk lesz a leánykáknak, az édes mamának, de különösen az én drága kedves Bellámnak, ki nagyon meg van elégedve a Nizzában töltött időnnel. Én is örömmel emlékezem a Riviérán töl-

tött napokra vissza, a mikről írtam és közöltem is egyetmást: ha otthon leszünk, meglátjátok” (Jókai Mór Nagy Lajosnak, Nizza, 1904. április 5., PIM Kt, V. 3928/1).

Az eleven társasági életéről Széll Farkashoz írt leveleiben is beszámolt Jókai. Innen tudható, hogy a házaspár csütörtökönként rendszerint baráti összejövetelekre járt („A csütörtöki napok isteni jó barátaink által jourjaik számára le vannak foglalva”) illetve a város jelentősebb eseményein is részt vett. 1904 elején Jókai arra kérte a debreceni Széllt – aki korábban az *Egetvívó asszonyszív* című regényének írásakor segítette munkáját történeti adatok gyűjtése révén –, hogy a nizzai farsangi jelmezbálra készítessen egy debreceni főköttöt Nagy Bella számára: „Kedves nőm Bella megígérte a részvételét, magyar nemzeti viseletben. Ő lesz az egyedüli magyar nő az egész társaságban, s az ő öltözete az egyedüli magyar jelmez. [...] Azt hisszük, hogy »hazafias« célzt érünk el vele, hogy a külföld mely hazánkat sehogy ismeri, ismerje meg legalább a szép asszonya s a szép nemzeti viselete után. Tehát az az egyesített kérelmünk, kegyeskedjél egy debreczeni főköttő csinálónét megbizni vele, hogy kedves Bellám számára készítsen egy eredeti debreczeni aranycsipkés, máslis főköttöt minél előbb s azt küldje el hozzánk (utánvétel mellett) alábbi czimünkre” (Jókai Mór Széll Farkasnak, Nizza, 1904, OSzK Kt, Fond V/711). Jókai egy rajzot is küldött Széllnek, amely a feleségét ábrázolta az általa elképzelt főköttőben. A *Budapesti Hírlap* néhány nappal Jókai halálát követően számolt be arról, hogy a főköttőt végül Széll távollétében Komlóssy Artur küldte el Nizzába (N. n., „A vidék részvéte: Debrecen”, *Budapesti Hírlap*, 1904. máj. 7., 7.).

A társasági érintkezések esetén meghatározónak bizonyult Jókaiék számára Türr István tábornok jelenléte a városban. Nagy Bella visszaemlékezése szerint: „Jókai életbeosztása Nizzában is ugyanaz volt, mint Pesten. Reggel korán kelt, délelőtt dolgozott, ebéd után kicsit aludt. Pesten a délutáni alvás után rendszerint elment a klubjába, a híres tarokkpartira. Nizzában nem járt klubba, hanem sok délutánt töltött együtt fiatalkori barátjával, Türr Istvánnal, aki állandó nizzai lakos volt. Türr igen sokszor maradt ott vacsorára is, és a nagyvennyolcas idők két legendás alakja sokszor órák hosszat elbeszélgetett a régi emlékekről. Nagy élvezet volt hallgatnom őket. A nizzai társaságban gyorsan híre ment, hogy Jókaiék ott vannak, és az egész szezont ott töltik. Rengeteg meghívást kaptunk, de mi leginkább Türr István régi baráti körével érintkeztünk. Eljártunk teadélutánjaikra, vagy ők jöttek el hozzánk teára” (LÁNG 1975, 371.). Jókai és neje már 1901-es nizzai tartózkodásuk során találkozott Türrrel a Promenade des Anglais-on, aki meghívta és vendégül látta őket. Jókai ezt követően külön beszámolóban emlékezett meg a tábornokról és a nála tett látogatásról (JÓKAI MÓR, „Türr tábornok ott-hona”, *Magyar Nemzet*, 1901. ápr. 7. 2–3. A cikk francia nyelven is megjelent: MAURUS JÓKAI, „Chez le général Türr”, *Revue d'Orient et de Hongrie*, 1901. máj. 1., 102.). Baráti kapcsolatuk további dokumentumai Türr tábornok Jókaihoz írt levelei: Türr István Jókai Mórhoz, OSzK Kt, Fond V/612. Türr utolsó éveiről, nizzai tartózkodásáról lásd még: PETTE 2011, 226–229. A Türrrel való szoros baráti kapcsolatról árulkodik az is, hogy a tábornok egy számára jelentős családi ereklyét – egy fényképet – Jókainénak ajándékozott, amint erről Nagy Bella beszámolt egy interjúbán: „egy régi fénykép. Magyarruhás, hu-

szárcsákós hölgyet ábrázol a kép. A rokolyán Magyarország térképe, a hölgy kezei bilincsbe verve. / – *Türr István feleségének, született Bonaparte hercegnőnek fényképe* ez. Egyszer egy udvari bálon ebben a jelmezben jelent meg a Bach-korszak idején, *hogy tüntessen az elnyomatás ellen*. Ferenc József megpillantva Türrnét, hozzálépett és indulatosan mondotta: / – *Asszonyom, ez nem jelmez, ez politika!* / – A fényképet Türr István ajándékozta nekem – fejezte be az elbeszélést Jókai özvegye.” (P. Gy. [PAKOTS György], „Látogatás a halhatatlanságnál, a Tisztviselőtelepen: Beszélgetés Jókai özvegyével a Jókai-relikviákkal tele lakásban”, *Az Est*, 1936. okt. 16., 11. Az ajándékot az emlékiratában is említi: LÁNG 1975, 372.).

Jókai a Nizzában töltött hónapok alatt – amint felesége fentebb idézett visszaemlékezéséből is kiderül – folyamatosan dolgozott, ugyanakkor januártól némiképp csökkentette az addigi intenzív munkatempót, hiszen „mint mondá, pihenni akart Nizzában” (N. n., „Jókai legutolsó elbeszélése”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 22., 362.). Ennek ellenére rendszeresen eljuttatott kisebb terjedelmű szövegeket – elbeszéléseket, verseket, leveleket és cikkeket – a hazai lapoknak. Decemberben egy *Lélektámasztás* című elbeszélést küldött a *Vasárnapi Újság* karácsonyi albumába (JÓKAI 1903. A szöveget említi: N. n., „Jókai és a »Vasárnapi Újság«”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 8., 164–165.), majd ugyancsak a *Vasárnapi Újság* számára mellékelte január 5-i keltezésű leveléhez *A férj kabátja* című elbeszélését (a levél facsimiléjét lásd „Jókai levele lapunk szerkesztőjéhez”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 8., 322.). A *Magyar Nemzet* december 25-i száma *Az aranykönyvbe adat* című tárcáját közölte (JÓKAI Mór, „Az aranykönyvbe adat”, *Magyar Nemzet*, 1903. dec. 25., 1–2.), január 16-án pedig egy nizzai levelét jelentette meg (N. n., „Jókai Mór Nizzában”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 16., 5–6). Március 15. alkalmából már 9-én küldött egy levelet a Petőfi Társasághoz, amelyet a *Magyar Nemzet* szerkesztősége az ünnepnapon közölt (N. n., „A Petőfi-Társaság ülése”, *Magyar Nemzet*, 1904. márc. 15., 6. A levél kéziratát lásd Jókai Mór Herczeg Ferenchez, Nizza, 1904. március 9., OSzK Kt, Levelestár). Március 17-én ugyancsak a *Magyar Nemzet*ben jelent meg az általa írt előszó *Beksics Gusztáv Kődös problémák* című kötetéhez („Két előszó a Kődös problémákhoz”, *Magyar Nemzet*, 1904. márc. 17., 1.). A hónap második felében ismét az illető laphoz küldött cikket *Kun Árpád, a csodagyermek* címmel (JÓKAI Mór, „Kun Árpád, a csodagyermek”, *Magyar Nemzet*, 1904. ápr. 3., 1–2.), egy március 29-i levélben pedig arra kérte a *Vasárnapi Újság* szerkesztőségét, hogy a lap szintén közölje a szöveget (N. n., „Jókai és a »Vasárnapi Újság«”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 8., 328.). Ekkortájt írta utolsóként azonosítható költeményeit *A csodagyermek* és *Nagypénteki hangulat* címmel (lásd bővebben a 10. és 60. vers jegyzeteit!).

A fennmaradt források azt mutatják, hogy Jókait a nizzai időszak alatt két regény megírása foglalkoztatta. Az Országos Irodalmi Szövetség elnökeként 1903 novemberének végén felhívást tett közzé olyan szépirodalmi szövegek alkotására, melyekben „a költészet és hasznos tudás népszerű, érthető modorban vezettségbe a magyar nép nagy tömegébe”, vagyis a szép és ponyvairodalom közti rést próbálják meg áthidalni. A szövetség tervezett kiadványsorozatában Jókai regénye képezte volna a nyitódarabot:

„Az első sorozat első kötete Jókai Mór most készülő *Bona* című történelmi regénye lesz” (N. n., „Az Országos Irodalmi Szövetség”, *Budapesti Napló*, 1903. nov. 22., 13. A Jókai által írt felhívás egy foliónyi fogalmazványtöredékét lásd Jókai Mór: Felhívás. Közhasznú és irodalmi művek olcsó kiadásáról szóló töredék, MTA KIK Kt, Ms 342/19.). A regény ötlete már 1902 nyarán felmerült benne, ugyanis ekkor egy hírlapi cikk beszámolt egy tervezett, *Élő világ pénz nélkül* című dilógiáról, amelynek első egysége a *Vashajó a hegytetőn*, a második egysége pedig a *Bona* címet viselte volna (N. n., „Élő világ pénz nélkül”, *Budapesti Napló*, 1902. aug. 2., 4.). Az első rész végül *Ahol a pénz nem isten* címmel jelent meg az illető év decemberében a *Budapesti Napló*-ban, az előszóban megemlítve a második rész tervét is: „Ilyen hihetetlennek látszó történeteket irtam én le két külön regényben. Az egyik a jelenkorban folyik le s még a jövőre is kiterjed, ennek a címe »Vashajó a hegytetőn«, a másik kétszáz évvel ez előtti adatok alapján épült, ennek a címe »Bona«. Nem mesék, nem fantazmagóriák, reális helyzetek leírásai, ahogy kezemhez kerültek” (JMÖM Regények 71, 6.). Jókai tehát nem mondott le a korábbi tervéről, és 1903 végén nekilátott a *Bona* kidolgozásának. Ezt támasztja alá az is, egy 1904. január első napjaiban Nagy Bella névnapjára írt alkalmi költeményében szintén említette a készülő munka címét (lásd a 48. vers jegyzeteit!). A készülő művet azonban egy újabb regényötlet fokozatosan háttérbe szorította. A *Magyar Nemzet* 1904. január 1-i száma címlapon közölte Jókai *Világteremtés* című munkájának előszavát (JÓKAI Mór, „A poézis mint koronatanu: Előszó a »Világteremtés« című munkához”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 1., 1–2.). A további részek rendszertelenül követték egymást, ami arra enged következtetni, hogy Jókai január folyamán dolgozta ki a következő fejezeteket: január 17-én *Igazolás* címmel megjelent egy újabb bevezető rész (JÓKAI Mór, „Igazolás”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 17., 1–2.), 31-én a teremtés első napjának (JÓKAI Mór, „A világteremtés”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 31., 1–2.), majd február 7-én a második és harmadik napjának a leírása (JÓKAI Mór, „Világteremtés”, *Magyar Nemzet*, 1904. febr. 7., 1–2.). Ezt követően megszakadt a sorozat közlése a lapban, noha Jókai elkészítette a negyedik, ötödik és hatodik nap leírását is, amelyet halála miatt végül nem juttathatott el a szerkesztőségnek (Jókai Mór, *A világ teremtése*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2033.). Az elkészült részeket a töredék kéziratban maradt fejezeteivel együtt Tábori Kornél közölte a *Nyugatban* 1925-ben, Jókai születésének századik évfordulóján (JÓKAI 1925b).

A *Nizzai levelek* egyik darabjában, amelyet január 5-ére keltezett, három készülő művet említett: „Most éppen három egymástól messze eső tárgyú művön dolgozom, nem számítva a sok levelezésemet” (Jókai Mór, *Nizzai levelek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2031, 1. folio). Valószínű, hogy a megjegyzés a két regényre, valamint egyik elbeszélésére vonatkozott. Minden bizonnyal Jókai a *Világteremtés* munkálataira utalt egy január 13-ra datált levélben, amelyet felesége öccsének, Nagy Lajosnak küldött: „Én most itt folyvást dolgozom, jó kedvvel: megírtam három elbeszélést, s elkezdtem egy geognotiai regényt, azonkívül egy Nizzai levelet a Magyar Nemzet számára, a mit ha a lapban megjelent majd megküldök neked” (Jókai Mór Nagy Lajosnak, Nizza, 1904. január 13., OSzK Kt, Jókai Mór levelezésének kiadásához készített anyaggyűjtemény, Fol. Hung. 2261, 69–70,

gépíratos másolat). Nem valószínű, hogy a *geognotiai regény* terminus a korábban emlegetett történelmi regényre vonatkozna, hiszen sokkal jobban illik a *Világteremtés* elkészült részeire, amelyekben a tudós a teremtés pillanatától kezdve meséli el a világ működésének titkait. Szintén a regény munkálatairól számolt be egy riviérai lapnak adott interjúbán (valószínűleg életében az utolsóban): „A regény bevezetéséhez itteni környezetem inspirált és remélem, hogy az egész regényt befejezhetem Nizzában. A címe *A világ teremtése lesz*” (N. n., „Jókai Mór Nizzában”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 27., 5.).

1904 elején tehát Jókai párhuzamosan két regény, a *Bona* és a *Világteremtés* megírását tartotta szem előtt, és bár végül az utóbbi kidolgozása élvezett előnyt a korábbi ötlet megvalósításával szemben, mindkét munka befejezését meggátolta május elején bekövetkező halála. Vészi József Jókai halálát követően beszámolt a Nizzában elkezdett művekről és két megkezdett regényt említett: „Irodalmi hagyatéka még Nizzából való. Egy kötet lyrai vers, egytől-egyig a hitvesének és hitveséről szóló. Aztán két megkezdett regény. Az egyikből negyven lap van megírva, a másiból egyetlen egy csupán. Meséit e két töredékének a sirba vitte magával” (Vészi József, „A Jókai interieur”, *Vasárnapi Újság*, 1904. jún. 5., 389.). Az előbbi regénynek – a *Vasárnapi Újság* egy további cikke szerint – a *világteremtés*, az utóbbinak pedig *Nóna* volt a címe (N. n., „Jókai legutolsó elbeszélése”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 22., 362.). A szóban forgó *Nóna* minden bizonnyal a *Bona* lehetett, ugyanis az előbbi esetén semmilyen Jókaihoz kapcsolható adat nem áll rendelkezésre, viszont a félreolvasás magyarázható: a lap ebben az időszakban rendszeresen reklámozta Alexandre Bisson *A nőna* című bohózatát, amely a Vigszínház repertoárjában szerepelt (N. n., „A nőna”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 22., 363.).

Jókaiék április 17-én indultak haza Nizzából, és 25-én érkeztek Budapestre. Az utazást megszakította a fiumei vasutassztrájk, amint erről a *Magyar Nemzet* beszámolt: „Jókai Mór, lapunk főszerkesztője, tegnapelőtt este érkezett vissza Nizzából, ahol tudvalevőleg családjával együtt a telet töltötte. Tizenhetedikén indult el Nizzából és éppen azon a napon érkezett Fiuméba, amelyen a vasutas-sztrájk kitört. Ennek következtében öt napig volt kénytelen Fiumében vesztegelni és csak vasárnap este utazott el a déli vasúton Budapestre. Jókainak a nizzai üdülés szemmél láthatólag jót tett, bár az út fáradalmi kissé megviselték. Orvosa rendeletére most egy-két napig otthon marad” (N. n., „Jókai Mór Budapesten”, *Magyar Nemzet*, 1904. ápr. 29., 6. A hazaútról szintén beszámolt: N. n., „Jókai Mór”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 1., 303.). A vasutassztrájk miatt Jókai megbetegedett, tüdőgyulladást kapott, és nem sokkal Budapestre való visszatérését követően, május 5-én elhunyt. Amint Jókainé tömören felelevenítette a történeteket egy 1925-ben adott interjúbán: „Nizza... Gyönyörű volt! Mennyi tervet forgatott magában és négy héttel később meghalt” (N. n., „Az örökké élő Jókai özvegyénél”, *Szamos*, 1925. jan. 31., 5.). Az író rosszullete váratlan volt, hiszen április 25-én, Nizzából visszatérve, délben még jóízűen megebédelt, később kocsizott, többekkel beszélgetett, majd visszahúzódott szobájába, ahol rövid idő múlva zavart állapotban, a földön ülve találtak rá. A család Jókai háziorvosát, dr. Stricker Mórt, illetve Korányi Frigyes egyetemi tanárt értesítette a történetekről. Stricker beszámolója szerint nem észlelték Jókain az apoplexia tüneteit,

ugyanis minden kérdésre tisztán válaszolt, ugyanakkor gyomorfájdalomra panaszkodott és 39 fok fölötti láza volt. Jókai két hetet betegeskedett, és minden bizonnyal nem tekintette helyrehozhatatlannak az állapotát, hiszen május 5-én, a halála napján *A lőcsei fehér asszony* című regényét kérte, hogy átolvashassa egy későbbi dramatizálás reményében. Este hat órától az állapota azonban rohamosan romlani kezdett, majd kilenc óra húsz perckor elhunyt (N. n., „Jókai özvegye Jókai siremlékéről, amelyet még nem állítottak fel”, *Újság*, 1929. máj. 5., 9.). A május 7-én felvett boncolási jegyzőkönyv diagnózisában többek között a következők olvashatók: „Jobboldali lefolyt tüdőgyulladás nyomai; friss savós – rostonyás – izzadmányos – eltokolt mellhártyagyulladás; heveny hörg-hurut” (Jókai Mór 79. é. író bebalzsamozása alkalmával fölvelt Bonczjegyzőkönyve, PIM Kt, V. 227.). Jókai haláláról és a jegyzőkönyvről lásd bővebben: HONTI József, „Jókai Mór »egészsége« és halála”, *Orvosi Hetilap*, 1976. jún. 27., 1587–1589.

Egy verseket tartalmazó másolatkötegben az 1904. január 4-i dátum ceruzával 1903-ra van javítva (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 1 Riviéra – a Földközi-tenger Marseille-től a Porto Venere-fokig terjedő partszakasza. A Franciaországhoz tartozó részt Cote d’Azur-nak nevezik. A partvidék egyik leghíresebb üdülőtelepülése Nizza.
- 7 Zord a világ ott künn... – vö. „Én nekem kínzóm a hideg: a poklot csak jég alakban tudom képzelni. De még jobban, mint a fagyos tél, úztek hazám határán túl a hazai fájdalom. Azoknak a hidegét nincs elég hőmérő meghatározni, s ezt nem bírom sehogy enyhíteni. Minden testi bajnál jobban sújt az aggodalom hazámért, a szabadságért, ideáljaimért. A pólusok minden jéghegye nem ér fel azzal a hidegvérrel, a mivel hazámfiak fagyasztják a szíveket. Nincs már szeretet, csak gyűlölet van, egyre növekvőben” (Jókai Mór, Nizzai levelek, OSzK Kt, Quart. Hung. 2031, 3. folio. A szöveg töredékes, ceruzával írt fogalmazványát lást: Jókai Mór töredékes feljegyzései, megcímzett borítékai, MTA KIK Kt, Ms 343/2, 21. folio.). Vö. továbbá: „S az a világ nekem hideg volt. Nem a hó, nem a jég volt olyan hideg: hanem az emberek.” (JMÖM Regények 64, 165.).

8. Tündérhangverseny

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 14–15. folio – Fekete tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, írás csak a rectókon található. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 24-es szerepel. A második folio jobb felső sarkában rövid szótöredék („Tündérhang”).

Szövegkritika

- 7 éjbogarkak [em.]
19 jö<tt>n [r. í.]
23 csengésé<g>ben
24 <.>nesztelen [r. í.]
32 paradicsomba [„di” beszúrva]

Keletkezés

Két évvel Jókai halála után Nagy Bella egy újságírónak a következőképpen idézte fel röviden a verset ihlető emlékeket: „»Tündérhangverseny«. Esténként énekeltünk azelőtt, én meg a hugom. Az ő *dalait*” (N. n., „Látogatás Jókai Mórénál”, *Magyar Nemzet*, 1906. jún. 3., 7.). Emlékiratában szintén megörökítette a közös éneklés élményét. Valószínűleg a versre való utalásként használta éppen a *hangverseny* szót: „Néha a Svábhegyen szép nyári estéken elénekelt egy-egy régi dalt korát igazán meghazudtoló zengő, érces baritonján. Biztatására mi is elénekeltünk egy-egy dalt. Amelyiket ismerte, azt velünk együtt énekelte, úgyhogy néha egész hangverseny lett” (LÁNG 1975, 366.).

Egy verseket tartalmazó másolatkötegben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Svábhegy 1902 június” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- [cím] Tündérhangverseny – Jókai *A jövő század* regényében szintén használja a képet a Severust elbűvölő és elbódító zenei hanghatások kifejezésére: „S amint a fejét a párnára letette Severus, elkezdettek körülötte, alatta, vagy fölötte andalító akkordok zendülni, zenehang, mely az emberénekhez hasonlít, vízbe hulló cseppek dallama, minőt a melodion érchangorája ad, átváltozva szellemszerű, szélzúgású melódiákká [...]. S míg e tündéri hangverseny minden idegét édes mámmal lankasztá, az ébren alvó szemei előtt egyszerre csak megelevenült a szemközti anaglyph” (JMÖM Regények 19, 166.).
- 11 Szent Lőrincz tűzkönnye – a korabeli sajtóban több cikket is közöltek az augusztusi csillaghullásról, lásd például: „Az ó-angol egyházi naptárak »Szent-Lőrincz tűzes könnyeinek« nevezik a hullócsillagokat. Ennek megvan az a ma-

gyarázata, hogy a nyári csillaghullás az augusztus tizedikére eső Lőrincz napján ölt legnagyobb mérvet és eltart tizennégy napig, a mikor aztán az égnek ragyogó rakétái sziporkázva eltűnnek a világűrbe. [...] Nálunk, Magyarországon a csillaghullást nem kötik Szent Lőrincz nevéhez. Minálunk Szent Lőrinczről csak annyiban vagyunk szó, hogy nagy ellensége a dinnyének. Valamikor úgy is volt, de ma már Magyarországon későbbben érik a dinnye – talán mert egyre hűl ez a mi golyóbisunk is – s így túléli Lőrincz napját” (N. n., „Csillaghullás”, *Hazánk*, 1898. aug. 10., 3–4.). A legenda háttere: Szent Lőrinc „[s]zentté avatását s a kelendáriumban való fölvetelét bátor vértanú halálának köszöni, mely Kr. után 259. aug. 10-én történt. [...] Az ir monda szerint ettől az időtől fogva minden évben halálát követő napokon 16–18-éig tüzes könnyeket ejt, hulló csillagok alakjában” (N. n., „Hulló csillagok”, *Czepléd és Vidéke*, 1896. aug. 16., [4].). A Szent Lőrinc éji csillaghullásról lásd még továbbá: DR. HEGEDÜS, „A hulló csillagokról”, *Vasárnapi Újság*, 1854. máj. 28., 102.; NAGY Tamás, „A hulló csillagok”, *Magyar Újság*, 1871. aug. 2., [2]. Jókai *Bálványosvár* című regényében szintén szerepel Szent Lőrinc tűzkönnye: „Holnap lesz Szent Lőrinc napja, ma van az éjjele. Amikor, tudjátok, Szent Lőrinc tüzes könnyei hullanak az égből. Szent Lőrinc könnyei nekünk; de a tuhudunoknak a csillaghullás a tűzeloltó, újtűz-gyújtó ünnepet jelenti” (JMÖM Regények 43, 182). A *jövő század regényében* ugyancsak említi: „Augusztus 22-én »Szent Lőrinc égő könnyeinek éjszakája« van. Ünnepnep az égen” (JMÖM Regények 19, 112.). A *Kráóban*: „az augusztus 11-iki nagy csillaghullást melyet a népajk »Szent Lőrinc könnyeinek« nevez, egyenesen a szétszakított Biela-üstökös romjaival találkozása planetánknak okozza” (JMÖM Kisregények 5, 57). A *Fekete gyémántokban* Jókai szintén utal a Szent Lőrinc éjjelén látható csillaghullásra (JMÖM Regények 20, 24). A *Börtön virágában* Deodát éppen „a csullaghullások éjszakájá”-n fogant (JMÖM Kisregények 7, 100, 102.).

9. Tánczolunk

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 16. folio – Kék tintával írt tisztázata, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 25-ös, a szöveg végén *Jókai Móricz* névalírással olvasható. A kéziratot egy üres folio követi a füzetben.

Szövegkritika

4 hugoddal [második „d” beszúrva]

Keletkezés

Nagy Bella egy újságíró látogatása során a következőt nyilatkozta a műről: „Látja, ez a legszebb vers: »Tánczolunk«. A dolgozószobájában egyszer táncoltam a húgommal és ő is tánczra perdült...” (N. n., „Látogatás Jókai Mórénál”, *Magyar Nemzet*, 1906. jún. 3., 7.). Emlékiratában is megemlíti a táncolást: „Néha, mikor a gyerekek zongoráztak és táncoltak, nagy nevetve bejött, odajött hozzám, és átkarolva táncolni vitt” (LÁNG 1975, 366.).

A kézirat, a szöveg végén a következő keltezés szerepel: „Budapest 1903. Sept. 21.”

Magyarázatok

1 Végre befejeztem egy új nagy munkámat – valószínűleg a *Börtön virágáról* van szó, amelynek legnagyobb részét Jókai 1903 nyarán Siófokon írhatta meg. A mű bevezető fejezete 1903. július 5-i keltezésű – a szöveget sajtó alá rendező Oltványi Ambrus szerint a datálás az írás megkezdésének idejére vonatkozik. Egy július 19-én írt levél szerint a regénnyel Jókai augusztus végéig szeretett volna elkészülni (lásd bővebben: JMÖM Kisregények 7, 178–180.). A *Vasárnapi Újság* augusztus 30-i cikke szerint Jókai az illető nyár folyamán nem pihent, hanem „nagyobb alkotásain” dolgozott (N. n., „Jókai nyaralása”, *Vasárnapi Újság*, 1903. aug. 30., 580.). Nyár végéig valószínűleg nem készült el a szöveg, és a munkálatok még az őszi folyamán is tartottak, amint az Révay Mór János visszaemlékezésében is olvasható: „A nyarat abban az esztendőben Siófokon töltötte Jókai, ősszel Pesten tartózkodott, megírta utolsó munkáját, a »Börtön virága« című regényt, azután elutazott Nizzába” (RÉVAY 1920, 310.). A Siófokon töltött időszakhoz lásd még az 5. vers jegyzeteit!

11–14 – Azt mondják, hogy nem illik a táncz a magyarnak – Pálóczi Horváth Ádám *Magyar tánc* című versének egyik popularizálódott változata

23 palotás – ünnepélyes, lassú lejtésű tánc; a bálokon igen gyakran nyitótánc

10. Nagypénteki hangulat 1904

Bellámhoz

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 18. folio – Kék tintával írt tisztázata, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 26-os, a szöveg végén *Jókai Móricz* névaláírás szerepel. A 31–34. sorok ceruzával meg vannak jelölve, valószínűleg Vészi József keze által.

K2 OSzK Kt, Fond V/772 – Ceruzával írt fogalmazvány, amely egy nagy, kettőbe hajtott papír belsejében olvasható. A külső oldalon, az első folio rectóján ceruzával aláhúzott cím szerepel: *Ünnep előtt*. Az első folio versóján, illetve a má-

sodik folio rectóján olvasható a versszöveg. A 2. folio versóján a következő pecsét szerepel: „M. N. MUZEUM Jókai hagyaték kézirat. 1912. 33. sz.”

Szövegekritika

- [cím] K2 *Ünnep előtt*
[cím alatt] K2 <.....> Bellámhoz
3 K2 szíveit áthatja
6 K1 konnycsepp [em.]
K2 köny<.....>csepp [r. í.]
7 K1 ne<m> érezzem
16 K2 <telét sugárral takarja> ormát még megaranyozza [f. í.]
22 K2 a mikor

Megjelenés

- M1 JÓKAI Mór, „Nagypénteki hangulat 1904”, *Tolnai Világlapja*, 1904. máj. 22., 640. – A vers Jókai halálát követően jelent meg *Tolnai Világlapja*-ban a címhez fűzött lábjegyzettel: „Ez volt Jókai Mórnek legutolsó kézírata, melyet a Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja számára írt.”
M2 VÉSZI 1904a, 20. – Az utolsó négy sort (31–34) Vészi József közölte rövid kísérszöveggel: „Az utolsó nagypénteket Nizzában töltötte Jókai Mór. Az ünnepi napra ünnepi fohászt írt”.
M3 VÉSZI 1904b, 8. – M2 másodközlése.
M4 JÓKAI 1925a, 184. – A Jókai-centenárium idején *Ünnep előtt* címmel újraközölték a teljes verset – a címegezés miatt egyértelműen csak a K1 volt a kiadás forrása.
M5 KELECSÉNYI 2002, 257–258. – Az M4 nyomán közölve.

Keletkezés

A K2-n, a versszöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Nizza nagypéntekre”. A K1-n, a cím mellett az 1904-es évszám, a szöveg végén pedig a következő datálás szerepel: „Nizza, martius 30.” A Nizzában töltött időszakhoz lásd jelen kötetben a 7. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

9 malaszt – kegyelem

11. Harmadik évfordulón Bellához

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 19–21. folio – Fekete tintával írt tisztázata, terjedelme 3 folio, írás csak a rectókon található. Az oldalak meg vannak számozva arab számokkal 1-től 3-ig a jobb felső sarokban, ugyancsak fekete tintával. Az arab számozás alatt minden rectón szintén tintával írt I-es szerepel. Az első rectó bal felső sarkában ceruzával írt 27-es látható. A 27–30. sorok ceruzával meg vannak jelölve.

Szövegkritika

11 <ápolni> növelni [f. í.]

16 volnal [em.]

Megjelenés

M1 *Magyar Nemzet*, 1902. szept. 17., 1.

M2 *Budapesti Napló*, 1902. szept. 17., 1.

M3 *Budapesti Hírlap*, 1902. szept. 17., 6.

M4 *Pesti Napló*, 1902. szept. 17., 7. – a következő kísérszöveggel: „Jókai Mór immár harmadszor emlékszik meg szép költői rigmusokban házasságának évfordulójáról. Ma három éve lépett frigyre második feleségével s azóta minden évfordulón az ősz Jókai szerelmes verssel üdvöztetett meg nejét és gyarapítja irodalmunkat. Ezuttal sem maradt el a versezet, melyet ime, mi is közlünk”

M5 *Tolnai Világlapja*, 1902. szept. 27., 6.

M6 KELECSÉNYI 2002, 247–248.

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella harmadik házassági évfordulójára készült, a cím alatt a következő datálás szerepel: „1902 Sept. 16.” Jókai minden évben megjelentetett egy-egy ünnepi költeményt ezen alkalomból. Jókai a harmadik évfordulóra írt egy másik verset is feleségéhez, amelyet nem közölt (lásd a 27. vers jegyzeteit!), és amelynek utolsó nyolc sora szerepel a *Karácsony estéjén – Bellának* című ünnepi költeményben is (lásd a 38. vers jegyzeteit!).

*

A mindössze 20 éves Nagy Bella és a 74 éves Jókai Mór 1899. szeptember 16-án kötött polgári házasságot a Király utca és a Gyár utca sarkán lévő Anyakönyvi Hivatalban. Nagy Bella emlékirata szerint Jókai a nyár közepén – az író levelezésének tanúsága szerint augusztus 5-én (LÁNG 1975, 363., 21. lábjegyzet) – Balatonfüredre utazott, ahova meghívta őt is, így édesanyja társaságában ellátogatott az üdülőhelyre. Jókai augusztus 8-án már onnan küldött levelet Hegedüs Sándornak (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Ba-

latonfűred, 1899. augusztus 8., PIM Kt, V.2528/50.), majd augusztus 9-én egy újabb levélben Feszty Árpádné Jókai Rózát kérte, hogy küldjön néhány könyvet a számára, illetve afelől érdeklődött, hogy készül-e regényének eleje Budapesten maradt-e (Jókai Mór Jókai Rózának, Balatonfűred, 1899. augusztus 9., PIM Kt, V. 257.). A szóban forgó regény a *Magyar Hírlap*ban 1899 őszén folytatásokban közölt *Házasságok története (Kathlánneth)* című munka lehetett, ugyanis Révay Mór Jánosnak írt levelében Jókai arról számolt be, hogy Füreden írta meg e mű első harmadát (RÉVAY 1920, 200.).

Egy balatonfűredi séta alkalmával Jókai megkérte Nagy Bella kezét, ő pedig igent mondott, és bár úgy döntöttek, titokban tartják a lánykérést, egy helybeli újság cikket közölt az író nősülési szándékáról, „persze diszkréten és név nélkül, de úgy, hogy aki nem akart volna ráismerni is, kénytelen lett volna” (LÁNG 1975, 363.). Noha a hírt először közlő balatoni lap egyelőre azonosítatlan, a *Nagyváradai Napló*ban augusztus 15-én megjelent egy cikk, amely feltételezhetően ennek nyomán íródott, és amely nevek említése nélkül számol be a történetekről: „Budapestről jelenti tudósítónk, hogy író és művészkörökben nagy szenzációt kelt az a hír, hogy a magyar íróvilág egyik legünnepelebb alakja, a ki tul van a hetven éven, legközelebb eljegyzzi egyik fővárosi szinkör művésznőjét, a ki még csak 18 éves. A veterán író egyik művének előadása alkalmával lobbant szerelemre a fiatal művésznő iránt és habár családja mindent elkövetett, hogy kijózanítsák szerelméből, az öreg ur hajthatatlan maradt. Megkérte a fiatal művésznő kezét – és mint fővárosszerte beszélük – jövő héten megtörténik az eljegyzés is” (N. n., „Szenzációs eljegyzés”, *Nagyváradai Napló*, 1899. aug. 15., 7.). A cikket másnap, augusztus 16-án a *Nagyváradai Napló*ra hivatkozva a *Pesti Hírlap* is megjelentette (N. n., „Szenzációs eljegyzés”, *Pesti Hírlap*, 1899. aug. 16., 7.). Ezt követően a hírt augusztus 17-én a *Pécsi Napló*, 18-án a *Torontál*, 19-én a *Sopron* közölte újra, a következő szerkesztői megjegyzés kíséretében: „A hír, mely minden esetre még megerősítésre vár, Jókai Mórról és Nagy Belláról, egyik magán színikepezdét most elhagyott fiatal leányról szól, a ki a Petőfi-ünnepélyen Jókai Mór »Apotheozisát« szavalta” (N. n., „Szenzációs eljegyzés”, *Pécsi Napló*, 1899. aug. 17., 2.; N. n., „Szenzációs eljegyzés”, *Torontál*, 1899. aug. 18., 3.; N. n., „Szenzációs eljegyzés”, *Sopron*, 1899. aug. 19., 3.). Nagy Bella emlékiratának tanúsága szerint a pletykák felröppenését követően Jókai ismerősei – köztük például a szintén Balatonfűreden tartózkodó Blaha Lujza –, hirtelen távolságtartóvá váltak (LÁNG 1975, 363.).

Augusztus 23-án a *Magyar Estilap* újabb cikket közölt Jókai Mór *házasodik* címmel, amely már tényként kezelte a lánykérést, végképp teret adva a pletykák széleskörű elterjedésének:

„A magyar írók fejedelme, Jókai Mór a közelmúlt időben lett 73 esztendő. A kik akkor fölkeresték a koszos író, hogy kifejezzék neki szerencsekívánataikat a születésnapja alkalmából, őszinte örömmel tapasztalták, hogy Jókai Mór a legjobb egészségnek örvend. Aranyos kedélye, szeretetreméltó humora nem változott, nem fogyott, a testtartása daliásabb, mint sok fiatal legényé, a járása feszes, az aggkorral rendesen együttjáró fáradtság nélkül való.

A kik látták, azt mondták:

– Olyan »az öreg«, mintha javakorabeli, élete delén lévő ember volna!

Hát az Uristennek legyen hála: a mint hogy a magyar költőkirály rendkívüli ember mindenben, azonképen rendkívüli ebben is. A hét évtized úgy vonult el fölötte, hogy alig viselte meg a testi mivoltában. Szép és kedves ember most is, a ki nem ismeri azokat a gyöngéket, a mikkel más hetven esztendő ember tele szokott lenni. Nem zsémbes, nem kényeskedő nem podagrás és nem fájós dereku. A mikor az influenza, a hurut erőt vesz rajta, azt is hamarább kiheveri mint más.

Bizony ez a szellemóriás nem csak ragyogó elméjével válik ki a tömegből. Csodás és rendkívüli ő mindenben.

Im, olyan hirt hallunk most róla, a mely ujabb bizonyossága annak, hogy az idő nem viselte meg.

Hetek óta mind határozottabban formában beszélük, hogy Jókai Mór már legközelebb meg fog nőszülni és feleségül vesz egy bájos, fiatal művésznőt, a ki meghódította a szívét, azt az aranyszívet, melyben oly sok érzés lakik és a melyből már oly sok bűvös gondolat fakadt.

Nagy Bella a boldog fiatal hölgy, a ki e nyáron át a Makó Lajos szintársulatának tagja volt s a ki a tehetségével oly feltűnést keltett, hogy hamarosan a vigszínházhoz szerződtek. A milyen tehetséges, olyan szép is az ifju tragika és valóban nem csuda, ha a Jókai Mór szíve szerelemre lobbant iránta.

A költő-király, mint halljuk, megkérte Nagy Bella kezét és elképzelhető, hogy a fiatal művésznő ezer örömmel mondott igent.

Mert elképzelhető-e ennél ragyogóbb parthie?

És lehet-e leányszívnek nagyobb álma, mint hogy királynővé legyen?” (N. n., „Jókai Mór házasodik”, *Magyar Estilap*, 1899. aug. 23., 3.)

A lánykérésről rövid cikkben beszámolt még: N. n., „Jókai házasodik”, *Pécsi Figyelő*, 1899. aug. 24., 8.

Jókai unokahúga, Váli Mari visszaemlékezése szerint a család az író nőülési szándékáról Hegedüs Lóránt levélbeli közlése nyomán értesült, aki kivágta az újságból és Hat-halomra postázta a házasság hírét felröppentő cikket: „Lorántunk írta ezt az örömmel fogadott levelet, mely nem azt tartalmazta, amit vártunk, néhányhetes apai örömeinek tárgyalását s kis leánykájuk magasztalását, hanem egy újságból kivágott papírdarabka hullott ki belőle, melynek sorai magyar nyelven voltak ugyan nyomtatva, de mi azért sokszori átolvasás után sem bírtuk azokat megérteni, s megértve elhinni azt, amit szemünk láttak. »Jókai Mór házassága« volt a cikkecske címe, tartalma pedig az a képtelennek látszó hír, hogy Móric bátyánk házasodik!” (VÁLI 1955, 390.)

Bródy Sándor, a *Magyar Hírlap* szerkesztőjeként a *Magyar Estilap* cikkének megjelenését követően azonnal levélbeli felvilágosítást kért Jókaitól arra vonatkozóan, hogy a lap pontosan milyen álláspontot foglaljon a kérdésben:

„Mélyen tisztelt Móricz bácsi!

A Magyar Estilap ma nagy szószban azt tálalja föl, hogy Móricz bácsi legközelebb nőül vesz egy fiatal színésznőt.

A »M. H« szerkesztőségét ma agyon kinozta a város, hogy mi igaz a szenzációs hírben? Nem tudom mit csináljunk, pedig a közönség a Magyar Hírlaptól várja, hogy ebben az országos, mondhatnám történelmi jelentőségű dologban legelsőbbben mondja meg az igazat.

Mélyen tisztelt Móricz bácsi! Ne méltóztassék e soraimat tolakodásnak venni és azal elutasítani: menjetek a pokolba és ne avatkozzatok az én személyes ügyeimbe!

A magam részéről távol állok ennek még a gondolatától is de a Móricz bácsi egyénisége alakja és jelentősége nekem szent és szeretném ha rászabadítana azokra az ujságírókra akik dicsteljes nevét szenzációs hírekbe akarják belekeverni.

Velem azonban akár ne is tessék törődni, nekem akár ne is tessék válaszolni, de a szegény Magyar Hírlapot – kérem szépen – ne méltóztassék meghagyni ebben a fél-szeg helyzetében.

Félek, hogy mélyen tisztelt Móricz bácsi netalántán megneheztel rám, mert nyugodalmát ezzel a kérdéssel zavarom, mégis mit tegyek? Az önzésemről lebeszél a lelki ismeretem kedvéért.

Mit tegyünk, mit írjunk?

Csókolja a kezét

hűséges és hálás szolgálja

Bródy Sándor

Aug. 23. 99.”

(Bródy Sándor Jókai Mórhoz, h. n., 1899. augusztus 23., OSzK Kt, Fond V/83, 1. levél)

Jókai, aki augusztus 19-én elhagyta Balatonfüredet, már a Svábhegyről írt válaszlevelet Bródynak, amellyel sikeresen elaltatta a gyanúját, ugyanis a hírt „malitiosus mende-mondá”-nak nevezte (a levél másolata a Feszty család jegyzőkönyvi fogalmazványai között maradt fenn, lásd Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Második jegyzőkönyv, 4.). A levél megírásának körülményeiről Feszty Árpádné Jókai Róza is beszámolt (Feszty 1924, 119–120). A *Magyar Hírlap* két nappal később Jókai jóváhagyása nyomán indulatos cikkben cáfolta a lánykéréssel kapcsolatos pletykákat: „*Jókai* Mór ragyogó nevét, dicsteljes tiszta alakját egy nyári pletykába keverték bele némely ujságok. Azt írták róla, hogy megházasodik és már el is jegyezte azt az igen fiatal drámai színésznőt, aki legutóbb a darabjaiban sikerrel játszott. *Jogunk van* kijelenteni, hogy ez a hír hazugság és megfogjuk keresni azt az íródiákot, aki egy ilyen képtelen hír kapcsán meri tollára venni azt a nevet, amely nemcsak egy nagy történelmi alakot, de egy tökéletes, gyengeségek nélkül való férfiút jelent” (N. n., „Egy eljegyzési hír”, *Magyar Hírlap*, 1899. aug. 25., 7.). Ezt követően több lap szintén rövid cikkben „hírlapi kacsa-

nak” nevezte a pletykát. A *Pesti Hírlap* közleménye szerint: „A koszorús költő és egy fiatal színésznő tervbe vett házasságáról már az uborkaszезon eleje óta pletykálnak. Jókai Mór anynyit regélt a világnak, hogy most a világ azt hiszi, Jókairól is regélhet valamit, amiben sok a fantázia és semmi a való” (N. n., „Jókai Mór házasodik”, *Pesti Hírlap*, 1899. aug. 27., 8.). A *Pécsi Napló* szerkesztősége úgy ítélte, hogy a hír olyannyira képtelenség, hogy szükségtelen Jókai közvetlen megnyilatkozása: „Nem is cáfolta meg személyesen a hírt, annyira nélkülözi az még a valószínűséget is!” (N. n., „Jókai Mór eljegyzési híre kacsza”, *Pécsi Napló*, 1899. aug. 29., 5.). A Bródynak adott válasz nem pusztán a közvélemény hangulatát csitította, hanem Jókai rokonainak is megnyugtatóul szolgált, amint ezt Feszty Árpád visszaemlékezése is megerősíti: „1899 Augustus hó vége felé egy két napi lapban jelent meg az a hír, hogy Jókai Mór megnősül. Elhinni nem tudtuk. Hallottunk ugyan híreket viszonyáról, és tekintve agg korát, ha aggodalommal töltötte is el családunk tagjait, barátait és házi orvosunkat Dr Demjanovics Emilt a ki Jókainak nem csak orvosa, de 10 éven át legbizalmasabb barátja is volt – mégsem adtunk hitelt a hírnek. Annál kevésbbé, mert Jókai izben említette, hogy ő egy csoda hangú színésznőt tanított, a ki az ő darabjait ismét divatba fogja hozni. Azt állította ugyanis hogy azért nem adják az ő darabjait, mert nincs azokhoz való művésznő a színháznál. Én meg hagytam ezen hitében és elhittem, hogy az egész inkább a költő viszonya a művésznőhöz. De a lapok híre után mégis felakartam menni hozzá a Svábhegyre, a hol családommal együtt lakott – hogy megkérdezzem mi igaz alapja van a lapokban megjelent hírnek. Erről Demjanovics Emil és Brody Sándor barátaim lebeszéltek – nehogy Jókait ezen kérdéssel és az ezzel járó kellemetlenséggel esetleg felizgassam – e helyett Bródy Sándor, mint a Magyar Hírlap munkatársa levélben kérdezte meg Jókait, valyon igaz e ezen hír, és hogy a Magyar Hírlap milyen álláspontot foglaljon el e hírrel szemben? A levél vivője fogta is vissza válaszul Jókai levelét. [...] Ezen levél tartalma bennünket teljesen megnyugtatót” (Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Első jegyzőkönyv, 2–3.). Ezzel párhuzamosan azonban úgy tűnik, Jókai már az esküvő és a nászút szervezésével foglalkozott: Antal Gábor, a dunántúli református püspök egy augusztus 29-ére datált levéllel küldte el az író keresztlevelét Jókai „szíves megkeresése folytán” (Antal Gábor Jókai Mórnak, Komárom, 1899. augusztus 29., OSzK Kt, Fond V/13.), amely dokumentumra a házasságkötéshez volt szüksége, illetve egy augusztus 30-i levelében arról értesítette Szvacsina Gézát, hogy a közeljövőben „hosszabb időre” külföldre fog utazni (Jókai Mór Szvacsina Gézának, Budapest, 1899. augusztus 30., PIM Kt, V. 5504.).

Nem sokkal a hírlapi cáfolatokot követően, szeptember 5-én Jókai jegygyűrűt ajándékozott Nagy Bellának: „1899. szeptember ötödikén délután, mikor Jókai szokott látogatási idején bejött a szobába, megcsókolt, és egy ékszerdobozt nyújtott át. Kinyitottam, és örömmel láttam, hogy egy jegygyűrű van benne, a jegygyűrűm, ellátva a házassági dátummal, amely 1899. szeptember 16. volt – és belevésve: Móric. Elmondta, hogy ő már minden hivatalos dolgot elintézett, és tizenhatodikán délután 12 órakor lesz az esküvőnk. Szóval tizenegy nap múlva. De mi minden történhetik e tizenegy nap alatt! Történt is” (LÁNG 1975, 364.). A jegygyűrűt lásd Jegygyűrű, PIM MRft, R. 90.29.

A következő tizenegy nap történései a családi visszaemlékezések, levelek és hivatalos dokumentumok révén rekonstruálhatóak. Szeptember 12-én Jókai letette zárt magánvégrendeletét Weinmann Fülöp királyi közjegyzőnél, illetve a közjegyző helyettese, Holitscher Szigfrid előtt Nagy Bellával aláírta azon nyilatkozatot, amelyben kijelentik, hogy tudomásuk szerint házasságkötésük tekintetében nem áll fenn akadály. Holitscher hitelesítési záradékkal látta el az okiratot, amelyre azért volt szükség, mivel Jókaiék el akarták kerülni az esküvőt megelőző kihirdetést (a történetek részletes feltárását lásd bővebben: LUGOSI 2007, 387–389.). Amint Lugosi András sommázza: „Jókai terve valószínűleg az lehetett, hogy a kedden Weinmann Fülöp közjegyzői irodájában hitelesített nyilatkozattal és a többi már beszerzett iratokkal a zsebében vár csendben szombat reggelig, amikor ügyvédje személyesen fogja átvenni a Városházán a polgármesteri diszpenzációt. Amíg lezajlik a hivatali eljárás, addig mennyasszonyával együtt vagy a Grosz család Szondy utcai vagy Jókai esküvői tanúja, dr. Bódy Tivadar belvárosi előljáró-helyettes Király utcai lakásán várakoznak, és amikor Sebestyén meghozza a várva várt felmentést, akkor zárt hintóban végigkocsiznak a Király utcán a Gyár utcai sarokig, és ott gyorsan egybekelnek. Közben beavatott bizalmas cselédje a Bajza utcai Jókai–Feszty-villából kiszállítatja a jó előre összekészített utazóládát a Keleti-pályaudvarra, ahol azt felteszik majd a két órákor induló bécsi vonatra. Indulás előtt a vasútállomás külön termében még a két tanú és Bella édesanyja társaságában elfogyasztják a lakodalmi ebédet, amelynek végeztével Jókai még postázza Fesztynek és Jókai Rózának előre megírt levelét, majd felszáll a vonatra, hogy a magyar sajtóban megjelenő kommentárokat már távol az újra felbolydult Budapesttől, külföldön kövesse nyomon kiadója, Révai Mór segítségével, aki a Jókait érdeklő lapok közleményeit majd utána küldi” (LUGOSI 2007, 388.). Bár Jókai a legnagyobb diszkrécióval járt el az ügyben, a titok nem sokkal az esküvőt megelőzően mégis kiszivárgott. A Feszty házaspár szeptember 13-án értesült az író tényleges nősülési szándékáról, azt követően, hogy Jókai összepakolt a közelgő olaszországi nászútra. Ezen a ponton Feszty Árpádnak és feleségének a visszaemlékezése teljesen egybevág: „Szeptember 13-án Jókai inasa azzal lepett meg hogy Jókai Siciliába utazik. Eleinte hihetetlennek látszott előttem, annyival inkább, mert alig két hete semmiképpen sem lehetett arra bírni hogy a segesvári Petőfi ünnepre utazzon [erről lásd a 61. vers jegyzeteit!] – azt mondván – ő már öreg, törődött, nem bírja már az utazást. Az este együtt vacsoráztunk de semmi utazási szándékot nem vettünk észre rajta” (Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Első jegyzőkönyv, 4.); „Egy reggelen, szeptember első napjaiban – akkor már a városban voltunk – beállít Árpádhoz Gyula, papa inasa s dadogva mondja: ő már nem mer tovább hallgatni. A méltóságos ur holnap szökik, már be van pakolva minden; nézzük meg. Nem hazudott, két láda volt bepakolva. Az egyikben csomó könyv legújabb munkájához” (FESZTY 1924, 123.).

Szeptember 14-én Feszty Árpád megpróbálta kérdőre vonni az író:

„Másnap reggel mégis felmentem hozzá, az emeletben lévő lakására, és meg kérdeztem tőle, igaz e hogy Siciliába akar utazni? Ő szó nélkül átment a másik szobába, kihozott egy levelet és ezen szavakkal adta át nekem.

»Nézd öreg, ezt akartam neked hátra hagyni.[«]

Ezen levél így kezdődött –

– Én a mai napon nőül vettem Nagy Bellát és hosszabb időre Siciliába utazom.

A levél többi része anyagi rendelkezéseket tartalmaz.

Ezen levél elveszett de Nedeczky István és Dárday Sándor urak emlékezni fognak reá, mert e levéllel egyenesen őket kerestem fel.

Bevégzett ténnyel állván szemben, sok mondani valóm nem lehetett – és csak arra kérhettem őket, hogy e levélben említett anyagi ügyek elintézését legyenek szívesek magukra vállalni, mert én nem tartanám helyesnek azt négy szem között direct vele elintézni. Ők voltak oly szívesek és azonnal érintkezésbe léptek Jókaival és velünk voltak az este és másnap is.” (Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Első jegyzőkönyv, 4.)

A Feszty által említett levél minden bizonnyal a következő lehet:

„Kedves Árpád

Én ma elutaztam Siciliába, hosszú időre.

Itt küldök Neked egy checket 1300 forintrol, a mi Rózának a háztartásra és Neked a házasodáság törlesztésére való. Felveendő az Általános Takarékpénztárnál. Jóseftér 8. szám alatt.

Én a mai napon nőül vettem Nagy Bellát.

Nem azért, mert a nagy Galeotto öszszekergetett bennünket hanem azért mert nagyon szeretem, s ő is nagyon szeret engem, mert megérdemli a becsülésemet, s hiszem hogy életem alkonyát boldoggá fogja tenni.

Megengedem, hogy hiba tőlem újra kezdeni az életet, abban a korban, a melyben más tisztességes ember már csak a halálra gondol. Én is gondoltam arra: tegnap előtt végrendeletet tettem közjegyző előtt (Dr. Weinmann Andrassy út 9. Ilem) melyben halálom esetére minden intézkedést megtettem. A birtokomat egészen és tehermentesen Rózának és a leányának hagyományoztam azonkívül kész pénzben, részvényekben és jó szerződésekben oly módon biztosítottam, hogy halálom után is egész életükre tisztességes jövedelmet élvezzenek

A mig élek, kötelezem magamat Rózának a háztartására évenként 3000 forintot fizetni, évnegyedes részletekben, azonkívül a toillettkiadásaira, a mennyit méltányosan tehetek, mint eddig.

A svábhegyi kiadásokra hagytam Krén Károlynál 200 forintot, a majoros, inas fizetését az Athenaeum pénztárnoka Tahy Gyula fogja rendesen kiszolgáltatni. Odakinn minden tartozást kifizettem.

A kőbányai váltódat egészen törlesztettem s Neked átadtam.

Ha valami sürgős kiadás fordulna elő, annak fedezésére felhatalmaztam Révai Mórt, a kinél követelésem van nagyobb összegre.

A házadnál levő lakásomat továbbra is megtartom S a házadósság törlesztését magamra vállalom, a hogy szerződésünk diktálja.

Ha Szicíliába megérkezem, hollétemről tudósítani foglak.

Isten áldjon meg kedveseiddel együtt, én Titeket mindig szeretni foglak.

híved

Jókai Mór”

(Jókai Mór Feszty Árpádnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Levelestár, 2. levél)

Szeptember 15-én Dárday Sándor – amint a maga memorandumában írja – személyesen látogatott el Jókaihoz, mivel az író a házasságkötést megelőzően szerette volna kiadni nevelt lányának az anyai jussát: „a felveendő közjegyzői egyezmény tartalma iránt igen rövid tárgyalás után nemcsak barátságosan megegyeztünk, a mennyiben Jókai hozzájárult ahhoz, hogy a svábhegyi ingatlan értékét 50000 frt. helyett 55,000 frttal vegyük számba, – hanem a bfüredi nyaraló eladási árából és a boldogult neje ékszereinek értékesítéséből fennforgó igénynek kiegyenlítésére a svábhegyi ingatlanra bekebelezendő s általam proponált 10,000 frtnyi követelést Jókai önmaga 12,000 frtra emelte, annak kijelentésével, hogy hiszen ezzel csak leányomnak a saját birtoka lesz terhelve, mert a svábhegyi ingatlant végrendeletileg neki testáltam, megbízván, hogy ezt meg is mondhatom, valamint annak kijelentésére is felkért, hogy a Feszty Árpád tulajdonát képező házban bírt lakását csak a maga részére kívánja igénybe venni, leendő feleségével tehát ott lakni nem szándékozik, hanem vele szerény lakásban fog meghúzódni és jelenlegi lakását csak műhelyüél és repräsentatio célra fogja használni. Végül arra kért fel, hogy Feszty Masa részére az ő édesanyja tehát az unokájának szépanyja által viselt jegygyűrűt és egy tokban lévő arany emlékérmét, mint emléktárgyakat adják át” (LÁNG 1976, 507–508.). Valószínűleg ezt megelőzően írhatta és ekkor adhatta át Jókai az ügyvédnek a következő levelet, amelyet Fesztyéknek szánt:

„Kedves Leányom

Kedves Fiam.

Mindig a szívem mátyrja voltam, most is az vagyok. A fátum úgy hozta, hogy hozzá nőjön a szívemhez egy szegény nyomorult teremtes, a kit nem vagyok képes *megölni*. Az állambölcsek nem értik azt meg; de Ti megfogjátok érteni. Ha szenvedni kell, inkább én szenvedjek.

Kedves Leányom, Te azt irtad nekem, hogy a míg boldog leszek, addig nem fogsz látni, én pedig azt kívánom Neked, hogy sokáig boldognak lássalak. Anyai örökségedet úgy fogom kiadni, a hogy Ti kívánjátok. Előlegképen átadok Dárday barátunknak egy 25000, huszonötezer forintol szóló checket a Belvárosi takarékpénztárhoz, a többi később is elrendezhetjük, egészen a Ti kívánságatok szerint.

Te és Árpád igazán szeretetteljesen viselkedtetek ebben az én nehéz életfordulómban, a miért az Isten meg fog Benneteket áldani: a világ véleményével nem törődöm.

A kedves drága Máriánkat örökké imáimba foglalom: róla gondoskodni soha meg nem szűnök.

Régen lehetett az, mikor sírtam, ma van a napja

Isten áldjon meg Mindnyájatokat

1899 Sept 15.

szerető apátok

Jókai Mór”

(Jókai Mór Feszty Árpádhoz, h. n., 1899. szeptember 15., OSzK Kt, Levelestár, 1. levél)

A Jókaival való egyezséget követően Dárday Fesztyékhez ment, ahol már jelen volt Nedeczky István és Hegedüs Lóránt. Jókai rokonsága ekkorra tisztázta, hogy az író fentebb említett, előre megírt levele alapján Feszty tévesen ítélte befejezettnek és visszafordíthatatlannak az esküvőt, hiszen a házasság ekkor még nem kötött meg. Valószínűleg ezen tévedés nyomán röppent fel a hírlapokban is egy nappal korábban a házasságkötés híre, mint ahogy arra valóban sor kerülhetett volna (N. n., „Érdekes esküvő”, *Pesti Hírlap*, 1899. szept. 16., 8.). Hegedüs Lóránt – aki egyébként Jókai keresztfia volt – megkérte Dárday Sándort, hogy tartóztassa fel Jókait a közjegyzőhöz való menetelésben, ő pedig értesítette apját, Hegedüs Sándort a tényállásról. Dárday eleget tett a kérésnek, és marasztalta Jókait, ameddig lehetett. Jókai a lépcsőházban találkozott végül Hegedüs Sándorral és Hegedüs Lóránttal, akik a család jó hírnevének megőrzését kérve és Jókai szobrának – vagyis renoméjának – megsemmisülését vizionálva próbálták meg eltéríteni az író t a szándékától. A lépcsőházi jelenet leírása úgy Dárday, mint Jókai tollából fennmaradt: „Utamba álltak, kértek, rimáinkodtak, hogy álljak el házassági szándékomtól; ne rontsam le az emléksobromat, ne hozzak szégyent, gyalázatot a családra ez összeköttetéssel” (LÁNG 1976, 516.); „Jókai ekkor is hévvel tiltakozott minden beavatkozás ellen, de Hegedüs Sándor jogot formált ahhoz nemcsak, mint családtag, – hanem a nemzet nevében is hathatós szózáttal kérlelte: hogy dicső múltját és jövő nagyságát ne csorbítsa egy meggondolatlan kalanddal, amely egyúttal sértő családjára és agg koránál fogva phisikailag múlhatatlanul végzetes phisikai következményű lehet saját személyére. E kéréshöz járult könnyes szemekkel Hegedüs Lóránt és hangos zokogásban törvén ki nemcsak az udvarban játszó unokája [Feszty Masa], hanem az egybegyűlt háznépe is” (LÁNG 1976, 508.). Dárday szóbeli megjegyzése szerint: „Tudniillik itt a lépcsőházban ifj. Hegedüs Sándor könnyes szemekkel így szólt Jókaihoz: »Móricz bátyám, mi lesz a te szobroddal?« Erre Jókai, mint egy villám által sújtott tölgy megtörve, szótlanul megfordult és lassú, nehéz léptekkel visszament lakásába” (LÁNG 1976, 508, 14. lábjegyzet). A könyörgéssel sikerült elérniük, hogy Jókai a család előtt kijelentette, hogy felhagy nősülési szándékával, majd lemondó levelet írt, amelyet Dárdaynak kellett eljuttatnia Nagy Bellához. Jókai ellenmemorandumában ezen a ponton megjegye-

zi, hogy tudatosan színlelte rokonai előtt a házasságról való lemondást, és eleve számított arra, hogy kedvese csak személyes közlést követően hajlandó elfogadni a jegyesség felbontását (LÁNG 1976, 516.).

Dárday Sándor a levél átadását és fogadását érzelmes „drámai” jelenetként írja le: „Ezek után felkeresvén Nagy Bella színművésznőt Szondy utca 19 sz. a. lévő lakásában a levél átvétele önként érthetőleg drámai jelenetek közt folyt le a melyeknek csillapítására nem szolgált azon megjegyzésem, hogy nem érthetem meg egy 75 éves aggastyán iránti szenvedélyes szerelemnek ily drámai kifakadásait. Kértem a nemzet e nagy férfjának kíméletét, ki apai szeretettel és támogatással fogja őt ezentúl is művészi pályáján kísérni, ha lemond arról, hogy őt köznevetség tárgyává teszi. A vulkánikus eruptiók után józan választ kérve, Nagy Bella színművésznő íróasztalához ült s a mint színpadon szokás hangosan elmondott szöveggel néhány sorból álló levelet írt, melyet nyílt borítékkal adott át” (LÁNG 1976, 509.). Nagy Bella emlékirata ezzel szemben az érkező Dárday határozatlanságát és zavarát hangsúlyozza: „Szeptember tizenötödikén délelőtt a szobalány Dárday Sándornak, a számvevőszék alelnökének névjegyét hozta be. Nem ismertem ugyan, de fogadtam. Igen nagy zavarban volt. Ötölt-hatolt, végre kibökte, hogy Jókai megbízásából jön. Jókai arra a meggyőződésre jutott – mondotta –, hogy az én jövőm szempontjából jobb, ha a tervbe vett házasság elmarad. Rám fényes színészi pálya vár, mellyen nemcsak Jókai, hanem családjának minden tagja is teljes erővel támogatni fog. Ez pedig nagy dolog – mondta Dárday –, mert az egyik családtag aktív miniszter. Mindezek közlése után Dárday papírlapot vett elő a tárcájából, ideadta nekem, hogy ez az első lépés, amellyel Jókai támogatni akarja a jövőmet. Megnéztem a papírlapot, és láttam hogy az egy csekk – tízezer forintról. Határtalan felháborodás vett erőt rajtam, gondolkozás nélkül darabokra téptem, és eldobtam a csekket. – Én nem voltam Jókai szeretője, nekem nem kell végkielégítés. Vagyok olyan tisztességes lány, mint a maguk társadalmi osztályából bárki, és leszek olyan tisztességes asszony, mint a maguk osztályából – kevesen. Csekk nélkül is hajlandó vagyok visszaadni Jókai szavát és felbontani az eljegyzést, mihelyt meggyőződést szerzek róla, hogy ezt tényleg Jókai akarja – mondtam Dárdaynak, és ajtót mutattam neki” (LÁNG 1975, 364–365.).

A Nagy Bella által említett tízezer forintos végkielégítést Dárday Sándor nem foglalta bele a memorandumába, ugyanakkor annak felolvasását megszakítva ezen a ponton a következő megjegyzést tette: „Nota benne [!] megjegyzem, hogy ebbe a levélbe tette Jókai a 10 000 forintról szóló csekket, mint kielégítést. Én erről sem tettem itt megjegyzést, mert ez mellékes dolog” (LÁNG 1976, 508., 15. lábjegyzet). Az elhallgatás tudatos volt a részéről egy másik vonatkozó megjegyzése alapján: „Az, hogy a kielégítési módszer nagyon rosszul vált be, arra vonatkozik, hogy Jókai egy 10 000 forintról szóló csekket ajánlott fel a művésznőnek. Ezt az adatot én emlékiratomba nem akartam felvenni” (LÁNG 1976, 510., 28. lábjegyzet). Miután Sebestyén József ügyvéd közbenjárt annak érdekében, hogy Jókai hozzáférhessen a memorandumhoz, Dárday Sándor személyesen olvasta fel a házaspár, illetve Nagy Bella édesanyja előtt az iratot, szóban is megindokolva a csekk említésének elmaradását: „megemlítettem Jókainak, hogy a 10.000 forintos

csekkről nem tettem említést, mert a művésznő akkor már a felesége lett és ezt az adatot nem akartam az emlékiratba felvenni. Jókai és felesége is nagyon köszönték ezt” (LÁNG 1976, 514.). Szintén ezzel függhet össze, hogy maga Feszty Árpád a jelenet leírásakor ceruzával áthúzta utólag azt a szövegrészt, amely arról számol be, hogy Jókai „küldött is kielégítést” (Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Első jegyzőkönyv, 6.). Jókai memorandumából a csekk említése teljes mértékben kimaradt.

A Nagy Bella által írt rövid válaszlevél nem maradt fenn, annyit tudni róla Dárday révén, hogy „tartalma csak abból állott, hogy meg fogja tartani, amit 3 héttel ezelőtt fogadott és ezt nagy emphassal ismételten hangoztatta” (LÁNG 1976, 509.). Mivel a színésznő kijelentette, hogy csak azután hajlandó felbontani a jegyességet, hogy maga Jókai személyesen közölte vele a szándékát, Jókai Dárdayval együtt látogatott el hozzá. A pár közt lejátszódó jelenet leírásában némileg eltér Dárday és Jókai verziója. Dárday változatában Nagy Bella erőszakosan és manipulatíván irányította a beszélgetést: „Jókai kezét csókolt a művésznőnek, a ki kimért hidegséggel, szótalanul fogadta. Én jelezvén jövetelünk célját ezután Jókai remegő hangon fejezte ki, hogy megrendült egészségi állapota és agg koránál fogva nem kötheti egy fiatal lénynek sorsát magához. De apai szeretettel fog iránta viseltetni és apai szeretettel kíván felőle gondoskodni. – Nagy Bella erre »méltóságos úr« megszólítás mellett az iránt kért nyilatkozatot, hogy ő csábította avagy készítette-e a házasságra, avagy nem-e csak az ő kérelmének engedett? Jókai erre azt felelte: »Úgy van, az én kívánságom volt.« Erre a művésznő azt felelte: »Tegnap óta ön méltóságos uram, csak egy éjszakával lett öregebb!« és elfojtott indulattal folytatta: »ön tudja, hogy köztünk soha anyagi kérdések nem merültek fel, és én tudom, hogy revolverzés eredménye az, hogy az esküvő előtti napon változtatta meg elhatározását; de jól van, az én szívem hideg lett és lemondok!« Ezzel zokogásba tört ki, mialatt Jókai a művésznő karját simogatva és kezét csókolva hirtelen felállott és felém fordulva azt mondta: »Kedves barátom! Feszty nálam volt és azt mondta, hogy én szabadon kövessem szívem hajlamát, – én nem tehetek egyebet és holnap megesküszünk. – Mondjad ezt nekik« s ezzel kezét nyújtva mondta: »Isten veled!«” (LÁNG 1976, 509–510.). Jókai memorandumában a jelenet értelemszerűen a második feleség méltóságát és helytállását példázza: „Rövid időn visszatért Dárday hozzám azzal a válasszal, hogy jegyesem csak akkor hiszi el lemondási szándékom valóságát, ha ezt ő előtte személyesen elmondom. Odamentem hozzá Dárdayval együtt. Soha se felejttem el jegyesemnek se szavait, se megjelenését. A nő méltóság megtestesülése volt. Nem csinált jeleneteket, nem zokogott; csak a lelkét mutatta be a maga tisztaságában, mely csak a saját becsületére büszke, s azt az én becsületemmel azonosnak tartja; minden anyagi előnyt, ajánlatot visszautasít: ő csak azt kér, a mit maga adhat; igaz szeretetet; »*voltam olyan becsületes leány s leszek olyan becsületes asszony, mint bárki az önök társaságából!*« – Kár, hogy ezeket a szavakat Dárday a memorandumából kifejedte. A találkozás eredménye az volt, hogy én ott maradtam a jegyesemnél, elhatározva, hogy egybekelésünket másnap megtartjuk. Dárdayra hagytam, hogy a Fesztyékkel való szerződésemet hozza rendbe” (LÁNG 1976, 517.). A Nagy Bellánál tett látogatásról, amelynek részleteiről minden bizonnyal Dár-

daytól értesült, Hegedüs Sándorné Jókay Jolán is beszámolt Váli Marinak egy levélben az esküvő napján: „Sándor és Loránt egész nap ott könyörögtek bácsinak, anyíra mentek hogy Dárdaí elvitt a leányhoz egy kötelezvényt, 10,000 fral hogy mondjon le! a leány azt mondta, el fogadja, csak még egyszer akarja látni, bácsit, bácsi elment, Dárdai-val, a leány azon kezdte hogy azt mondta, hát négy évig miért hitegetett? ekkor bácsi a nyakába borult, Dárdait kidobta, azt mondta, most már itt maradok: holnap reggel esküszünk, és megyünk, Nápolyba, így most, foly az esküvő!” (Hegedüs Sándorné Peti Józsefnéhez, h. n., [1899.] szeptember 16., OSzK Kt, Levelestár).

A megbeszéltek szerint Dárday értesítette Fesztyéket a történekről, Jókai pedig bár másnapig Nagy Belláéknál maradt, egy rövid időre visszatért szállására a nászútra előkészített bőrdíjéért. Valószínűleg ekkor váltotta azt a néhány szót Fesztyvel, amelyet Dárday Sándor memoranduma – minden bizonnyal tévesen – kronológiailag korábbra helyezett: „A mint e végett a szállásomra felmentem, mely a Fesztyék lakása fölött van, azonnal benyitott hozzám Feszty Árpád, ezekkel a szavakkal: *„Kedves apósom! Ne hallgasson Ön arra, a mit Hegedüsék beszélnek; hanem kövesse azt, a mit a szíve tanácsol.”* Ez az ő részükről a legteljesebb formászerű beleegyezés volt a házasságomba, a mit hozzám írtt [!] búcsúleveleikben is megerősítettek. Ezzel visszatértem útikészletemmel a menyasszonyom lakására s azontúl nem hagytuk el egymást” (LÁNG 1976, 517.). Ezt megerősíti Feszty Árpád visszaemlékezése is: „Én csak egy pár perczre mentem fel hozzá búcsúzni, azt mondtam neki – Én semmiben korlátozni nem akarom. Tegyen a mit akar, miattam mindenki követheti a szíve hajlamát a hogy akarja, de ha valami baj éri, jussunk eszébe, és emlékezzen arra hogy a mi szeretetünkre mindég számíthat” (Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Első jegyzőkönyv, 6–7.). Ugyanezen délután Jókai levelet küldött Dárday Sándornak, amelyben arra kérte, hogy Feszty Róza örökösödési ügyét hajtsa végre, valamint hagyjanak fel a házasság megakadályozására tett erőfeszítésekkel: „Alea jacta est. Lehetetlen egy életet tönkre tennem. A kielégítési módszer nagyon rosszul vált be. Mennem kell a megkezdett úton. A leányom örökségi kielégítése ügyét hajtsd végre. A 25 ezer forintos checket s az Árpád váltóját megtalálod az íróasztalom fiókjában, vagy a Wertheim kasszámban. Mindent aláírok, ha kell in bianco. Ne tegyetek több kísérletet azzal csak engemet kínoznátok agyon” (Jókai Mór Dárday Sándornak, h. n., 1899. szeptember 15. In LÁNG 1976, 510, 28. lábjegyzet).

Jókai a 15-éről 16-ára virradó éjszakát Nagy Belláék házában töltötte: a fiatal színésznő átengedte számára a szobáját, ő pedig az édesanyjával aludt. Ez idő alatt Fesztyék Demjanovich Emil, Fenyő Sándor és Bródy Sándor társaságában afölött tanakodtak, hogy miként lehetne Jókait meggátolni a házasságban, illetve megpróbálták kieszközölni, hogy elmeháborodottá nyilváníthassák: „Ezekkel tanácskozások folytak az esetleges hatósági intervenció módja iránt és Dr Demjanovich határozottan azt állítva, hogy a szexuális erotómánia folytán beálló »paralísis« aggkori elmeengyeség jelenségei fennforogván, ő mint orvos teljes megnyugvással hajlandó a hatósági intervencióknak igénybe vételére” (LÁNG 1976, 511.). A Jókai halálát követő per során Feszty Árpád nem tagadta a beszélgetés tényét, de azzal érvelt, hogy bár felmerült az orvosi vélemény mint gáto-

ló tényező alkalmazása, ő azon nyomban elutasította az eszköz igénybevételét (Jókai–Feszty család közötti vitás iratok, OSzK Kt, Analekta 11.844, Első jegyzőkönyv, 8.). A párnásútja alatt írt, Hegedüs Sándorhoz címzett levelében bár némiképp valóban elhatárolódott az ötlettől, azért fenntartotta annak a lehetőségét, hogy Jókai Mór bátyja kezdeményezze a közbelépést: „Részünkről ki van zárva, hogy ez ügyben nélkületek bárminemű lépést is tennénk, és ha az öreget a betegség kinyilvánításával még nagyobb bajtól kellene megmenteni, akkor is úgy érzem ebben az indított lépés megtevésére Károly bácsi lenne a leghivatottabb. Ő különben most Rómában van és a Hotel Quirinálban van szállva onnan Siciliába utazik” (Feszty Árpád Hegedüs Sándornak, h. n., é. n. [1899. szeptember vége], PIM Kt, V. 3569/1). Azonban fennmaradt dr. Ranschburg Pál idegorvos nyilatkozata, amely szerint „Feszty Á. Festőművész úr és háziornosa Demjanovich E. dr. ur felkérésére, nagys. Laufenauer K. dr. egyetemi tanár ur megbízásából, mint utóbbinak magánasszistense” 1899 szeptemberében öt ízben fordult meg a svábhegyi villában, „hogy méltóságos Jókai Mór dr. ur egészségi állapota iránt meggyőződést” szerezzen. A nyilatkozatot dr. Laufenauer Károly erősítette meg (Orvosi nyilatkozat, PIM Kt, Jókai Mór személyi dokumentumai, V. 6062/3.). Nem véletlen, hogy Feszty Árpád éppen Laufenauerhez fordult, ugyanis alig néhány évvel korábban Munkácsy Mihályt családjára kérésére ugyancsak ő tartotta megfigyelés alatt: egy alkalommal éppen a Fesztyéknél való vendégeskedés idején a Bajza utcai villában (JMÖM Regények 64, 306.). Sokatmondó, hogy Hegedüs Sándorné Jókay Jolán, aki maga is a házasság komoly ellenzője volt, felháborodását fejezte ki a Fesztyék által alkalmazott módszer ellen egy Váli Marihoz írt magánlevelében. Megjegyzése tulajdonképpen annak a bizonyítéka, hogy Jókai közvetlen családi közege nem volt meggyőződve arról, hogy az idős Jókai elmeállapotának épsége kétségbe vonható lett volna: „Lauffenauerral egy bizonyítványt álitattak ki! Róza hogy nincs beszámíto állapotban! akki oly gyönyörű ódát tud írni, az Aradi vértanuk sírjára, az eszénél van!” (Hegedüs Sándorné Peti Józsefnéhez, h. n., [1899.] szeptember 16., OSzK Kt, Levelestár.) Az orvosi beavatkozással kapcsolatos tervről maga Jókai is értesült utólag: úgy a *Házasságom történetében*, mint a *Bolondcsinálás* című szövegében – amelyben a Munkácsy-esetre utal – éles felháborodásának adott hangot, és fokozatosan eltávolodott családtagjaitól. A szituáció széleskörű elemzését lásd bővebben: LUGOSI 2007. Jókai végül 1901. május 23-ára datált levelében a Fesztyékkal való kapcsolat megszakítását kérte, amely lépéshez több mozzanat vezetett. Jókai szempontjából a rokonság fenntartását ellehetetlenítette egyrészt Fesztyék azon kísérlete, amellyel örültté nyilvánításán fáradoztak, másrészt az a terv, amellyel megpróbálták rávenni arra, hogy svábhegyi birtokát ajándékozza „az elzüllött gyermekek javára”, megfosztva ezzel Nagy Bellát az öröklés lehetőségétől: „Mielőtt megesküdtem szeretett feleségemmel, a kivel most oly boldog két évet töltöttem el, a milyenhez hasonlót az előtt soha sem, Ti ki akartátok jelenteni, orvosi vizsgálat után, hogy agylágyulásban szenvedek s örültek házába akartatok zárni. [... M]ég azzal is elő mertél állani, hogy ajándékozzam oda az én svábhegyi birtokomat az elzüllött gyermekek javára (Miután Te már a pénzt fölvetted) Érttem ugyan, hogy Ti rokonszenvennel vagytok a züllött gyermekek iránt, de vi-

szont éppen *Ti tudjátok* legjobban, hogy én már eleget tettem elzüllött gyermekekért. De legyetek nyugodtak: én ki tudtam hámozni ennek a nagy lelküségi rohamnak az igazi okát daczára, hogy agylágyult vagyok. Az igazi ok az volt, hogy az én szeretett hites feleségemet kidobjam az utcára. Már ennyire egy züllött gyermeket sem szeretek” (Jókai Mór Feszty Árpádnak, Budapest, 1901. május 23. In F. ALMÁSI 2001, 119.).

Szeptember 16-án, nem sokkal 11 óra után Jókai Mór és Nagy Bella polgármesteri diszpenzációval házasságot kötött Dr. Bódy Tivadar és Dr. Sebestyén József tanúk jelenlétében, Kozáry László anyakönyvvezető előtt. Jókai Sebestyén közbenjárása révén szerezte be két héttel korábban a házasságkötéshez szükséges dokumentumokat: a keresztlevelet és Laborfalvi Róza halotti bizonyítványát (N. n., „Jókai házassága”, *Pesti Hírlap*, 1899. szept. 17., 5.). A ceremónia körülbelül negyedórát tartott, a szertartás Jókai kérésére zárt ajtók mögött ment végbe. A hírlapi tudósítók szerint Jókai fekete szalonruhát viselt, a menyasszony pedig, akit édesanyja kísért el, szintén fekete ruhába volt öltözve. Az öltözék kiválasztása a pár azonnali külföldre utazásának tervével függhetett össze, ugyanis Jókai ekkortájt írt és 1899 őszén közölt regényében, a *Házasságok történetében* „az előleges egyházi kihirdetés alól” fölmentett és titokban házasságot kötő Reznin és Tarantilla esküvőjén a menyasszony szintén olyan ruhát viselt, amellyel „esküvőre is, utra is” mehetett (JÓKAI Mór, „Házasságok története: Kathlánnét”, *Magyar Hírlap*, 1899. okt. 28., 1.). A házasságkötést követően Jókai és felesége Nagyékhoz hajtatott. A lakodalmi ebédet a Keleti pályaudvar külön termében tartották meg, majd ezt követően a két órai gyorsvonattal nászútra utaztak: először Bécsbe, majd onnan Olaszországba. A lapok másnap közölték a VI. kerület anyakönyvének 239. lapján olvasható 862. számú házassági bejegyzést (például: N. n., „Jókai Mór házassága”, *Pesti Napló*, 1899. szept. 17., 5.). Mire tehát a házasságkötés híre eljutott Jókai családjához, és a hírlapok cikkezni kezdtek az esküvőről, a pár már elhagyta az országot.

A házasságkötéssel kapcsolatban számos rosszmájú cikk jelent meg a lapokban. Amint Jókai októberben írta Ihász Lajosnak: „Én iszonyú heteket éltem át a közelmúltban: a világ minden hírlapjából özönlött rám a gúny, a csúfolkodás” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Nápoly, 1899. október 11. OSzK Kt, Levelestár, 3. levél.; F. ALMÁSI 2007, 247.). A negatív vélemények ellenére többen is biztosították az író támogatásáról. Adorján Sándor újságíró például vigasztaló sorokat küldött Jókainak: „Te – a világ egyetlen Jókaija! – a kicsinyes bántásokkal, amik apró csiribi emberektől vagy hitvány lapokból, semmi reporterektől származnak! Mintha Cheops piramisát megtámadná egy veréb! Mert azonfelül mi sok százezren azt gondoljuk, hogy az úristen áldja meg az új méltóságos asszonykát” (Adorján Sándor Jókai Mórnak, Budapest, 1899. szeptember 25., OSzK Kt, Fond V/5, 1. levél). Hasonlóképpen írt Bobula János: „De most ki nem kerülheted, hogy szerencsét, megelégedést ne kívánjak új életedhez, a mit oly *igazán* és szívből kívánok Neked! Fogadd ezt oly jóindulatulag, a mint én őszintén küldöm és a mint lelkem egész melegével mindenütt helyeseltem elhatározásodat szemben a nagyigényű, semmit sem adó tisztelt, úgynevezett társadalommal” (Bobula János Jókai Mórnak, Abbázia, 1899.

október 30., OSzK Kt, Fond V/57, 2. levél). A pár meghurcolására Ady Endre is reagált *Nászutazók* című versével, kiállva Jókai mellett (AEÖV 1, 148.).

A hathetes nászút végén, október 26-án Jókai és felesége visszatérván Budapestre először a Hungária Szállóban bérelt lakást (N. n., „Jókai Mór itthon”, *Magyar Hírlap*, 1899. okt. 27., 9.), ahonnan november 1-jén költöztek át az Erzsébet körút 44. szám alatt levő új otthonukba (NÁDOR Jenő, „Látogatás Jókai Mór özvegyénél”, *Az Újság*, 1924. júl. 6., 4.).

Magyarázatok

4 vének nyara – szeptemberi derült idő, a Szent Mihály napja körüli meleg időszak. Jókai 1891-ben a *Vasárnapi Újság*ban közölte *Vén emberek nyara* című elbeszélését (JÓKAI Mór, „Vén emberek nyara”, *Vasárnapi Újság*, 1891. jan. 4., 2–3; jan. 11., 18–19; jan. 18., 35–38; febr. 1., 67; febr. 8, 86–87.)

12. A kolozsvári nap

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 22–23. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, írás csak a rectókon szerepel. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 28-as található. A második recto jobb sarkában tintával írt 2-es látható. A szöveg végén *Jókai Mór* aláírás szerepel. A kéziratot egy olyan folio (feltehetően az előbbi alapján készült másolat része) követi, amelyen a vers utolsó hat sora olvasható.

Szöveggkritika

10 nép<e>

Megjelenés

Csikszereda, 1904. aug. 14., 2. – Jókai halála után.

Keletkezés

1902. október 12-én leplezték le a Fadrusz János által készített Mátyás-szobrot Kolozsvár főterén. Az ünnepségen Jókai Mór és Nagy Bella is jelen volt. Jókai ezt megelőzően 1889. szeptember 2-án járt Kolozsváron, amikor részt vett a Mátyás király szülőházán levő emléktábla felavatási ünnepségén és elszavalta az eseményre írott saját költeményét (JÓKAI Mór, „Mátyás király: Kolozsvári szülőháza emléktáblájának leleplezése alkalmára”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 11., 1.). 1896-ban szintén meghívást kapott a kolozsváriaktól, de egészségügyi állapota miatt végül nem látogatott el a városba (vö. N. n., „Jókai Kolozsvárt”, *Magyar Polgár*, 1902. szept. 10., 4.). Élete során összesen öt alkalommal járt a városban (N. n., „Jókai és Kolozsvár”, *Magyar Polgár*, 1902. máj. 6., 2.).

A szoboravatási ünnepségről a kortárs lapok folyamatosan tudósítottak. Jókai és felesége október 10-én, péntek délután öt óra körül vonattal érkezett Kolozsvárra. A *Ma-*

gyar *Polgár* egy nappal korábbi cikke szerint a vonat érkezését egész pontosan 4 óra 40 percre várták (N. n., „Jókai a Nemzeti Színházban”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 9., 2.). Ludvigh Gyula leveléből tudható, hogy Jókaiék „I. osztályú gyorsvonati szabadjegy”-gyel utaztak (Ludvigh Gyula Jókai Mórnak, Budapest, 1902. október 1., OSzK Kt, Fond V/361.). Ugyanezzel a szerelvényvel érkezett Hegedüs Sándor, a szoborbizottság elnöke, feleségével és lányával (N. n., „[Kolozsvárról táviratozzák]”, *Budapesti Napló*, 1902. okt. 11., 6.). A pályaudvaron a színház küldöttsége várta az öreg író és nejét: „A költő-fejedelmet a perronon tiszteletére összegyűlt közönség lelkesen üdvözölte. A szintársulat élén *Megyeri* Dezső igazgató intézett megleghangu beszédet *Jókai*hoz, a ki röviden válaszolt, köszönve a fogadtatást. *Jókai* Mór és neje a Központi Szállodába szálltak és ma [október 11-én] megjelentek az Erdélyi Irodalmi Társaság díszülésén. [...] Kolozsvár közönsége tisztelettel és szeretettel látja vendégül *Jókait*.” (N. n., „Jókai Mór érkezése”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 11., 8.). Hasonlóképpen meleg fogadtatásról számolt be a *Budapesti Napló* kiküldött tudósítója is: „Az a lelkesedés, melylyel az ezrekre menő néptömeg fogadta, szinte leírhatatlan. A színház tagjai várták a pályaudvaron s véges-végig, az egész utvonalon, szakadatlan éljenzéssel kísérték be a városba” (N. n., „Mátyás király emlékezete”, *Budapesti Napló*, 1902. okt. 12., 3.). Jókai után Széll Kálmán miniszterelnök, gróf Apponyi Albert és József Ágost főherceg is Kolozsvárra érkezett.

Október 11-én délelőtt 11 órától a szoboravatási ünnepség első jeles eseményeként az Unitárius Kollégium dísztermében került sor az Erdélyi Irodalmi Társaság Mátyás emlék-ünnepére. Még aznap reggel Szamosi János elnök vezetésével küldöttség jelent meg Jókaiéknál, amely meghívta őket a rendezvényre. A beszámolóok részletesen taglalták a pár megérkezését a kollégiumba, illetve Jókai szónoklatának tartalmát is rögzítették: „Jóval 11 óra előtt népes volt már az unitáriu[s] kollégium környéke. Oda fönn a díszteremben gyülekezett a közönség. A karzatokat zsufolásig megtöltötte a lelkesülő ifjúság. A földszint padsoraiban előkelő díszes hölgy-közönség egész viruló serege foglalt helyet. A kapubejárattól föl a díszteremig sűrű tömött sorfalat állott a tanuló ifjúság, várva a magyar költészet fejedelmi alakját. Az egész összegyűlt sokaságot a leglelkesebb ünnepi hangulat hatotta át. A lépcsőházban várakozott az unit. gimnázium igazgatója a tanárokkal, hogy az érkező Jókai Mór-t üdvözöljék. [...] Hatalmas és szünni nem akaró éljenzés jelezte *Jókai* Mór meg[é]rkezését, ki nejével jött. Dr. *Gál* Kelemen igazgató a lépcsőházban rövid, lelkes beszéddel üdvözölte, mire a költő-fejedelem szép szavakkal válaszolt kiemelve az unitáriusok kiváló tevékenységét a tudományok művelésében és a hazaszeretetben. Falrengető éljenzés és taps zugott fel a díszteremben, mikor *Jókai* Mór *Szamosi* János elnökkel kísérve, az irodalmi társaság tagjaitól a díszteremben megjelent. A nagytermet szorongásig megtöltő közönség leírhatatlan lelkesedéssel nyilvánította ovációját a nemzet nagy költője iránt. *Jókai* az elnöki emelvényen *Szamosi* elnök jobb-ján foglalt helyet. Nejét a közönség számára föntartott első széksorba vezették. *Szamosi* János elnök megnyitójában szépen fejtegette az ünnep nagy jelentőségét örömét fejezve ki, hogy *Jókait* is itt tisztelhetik. A megnyitó után az ismét felhangzó éljenzésekre felállott *Jókai* Mór. Templomban vagyunk – ugymond – itt az iskola falai között. Én ugy

is, mint író, mint politikus és hazafi mindig hirdetője voltam a szabadságnak, mely párosulva van a művelődés terjesztésével, a hazaszeretettel és isteni tisztelettel. Ebben a törekvésében legközelebb találta magához az unitárius vallásfelekezetet, mely mindig előljárt a hazafiságban és a tudomány művelésében. Kívánja, hogy a felekezeti békesség keretében a többi vallás felekezetek versenyezzenek a közművelődés terjesztésében és az istentiszteletben. Legyenek áldottak mindazok, kik e falak közt megjelentek. Valóságos tapsvihár zugott fel az ősz költő mélységes áhitattal hallgatott szavaira és harsogó éjlenzés hangoztatta Jókai nevét” (N. n., „Az Erdélyi Irodalmi Társaság Mátyás emlék-ünnepe”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 11., 8–9.). Jókai szónoklata után Tompa Kálmán elszavalta Felszeghy Dezső egyik ódáját, Bartha Miklós felolvasta Mátyás királyról szóló értekezését, Csengery János titkár felolvasta Szabolcska Mihály *Mátyás királyról* című versét, zárásképpen pedig Jankó Abigél, a Nemzeti Színház fiatal művésznője elszavalta Jókai azon költeményét, amelyet a szerző évekkel korábban a király szülőházán lévő emléktábla felavatása alkalmából írt.

Este a színházban Jókai tiszteletére a *Szigetvári vértanúkat* játszották. Az előadásra maga Megyeri Dezső színházigazgató hívta meg személyesen az író, majdnem egy hónappal korábban: „Megyeri igazgató, ki színház-ügyekben 2 napig a fővárosban időzött, svábhegyi nyaralójában tisztelegett Jókainál és fölkérte őt, jönné a Mátyás-ünnepet megelőző napon már Kolozsvárra s hallgassa meg a színházban az akkor estére kitűzött »Szigetvári vértanúk« előadását. Jókai, ki feleségével együtt készül a Mátyás ünnepre, szívesen engedett a kérésnek s a meghívást elfogadta” (N. n., „Jókai Kolozsvártt”, *Magyar Polgár*, 1902. szept. 16., 4.). A *Magyar Polgár* részletes tudósításából kiderül, hogy Jókai és neje a zenekari nyitány alatt lépett be a színházba és foglalt helyet a számukra fenntartott középpáholyban. A felvonások közti szünetekben a közönség Jókait ünnepelte, Megyeri Dezső pedig babérkoszorút adott át az írónak. Előadás után Jókai és felesége a Központi Szállodában vacsorázott, majd miután visszavonult a szálloda első emeletén lévő lakásba, olyan nagy tömeg jelent meg az író ablaka alatt, hogy Jókainak „többször meg kellett jelennie az erkélyen, hogy megköszönje az ováció” (N. n., „Jókai Mór Kolozsvártt”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 12., 7.). A város aznap este József Ágost főherceg érkezésének tiszteletére ki volt világítva, „minden ablakban gyertya vagy mécses égett és különösen a városháza volt diszesen kivilágítva. Az utcai lámpák helyén nagy, színes lampionok égtek” (N. n., „A Mátyás-ünnep”, *Budapesti Hírlap*, 1902. október 12., 4.).

Október 12-én a szoboravatási ünnepségek sorozata istentisztelettel kezdődött, amelynek végeztével a királyt képviselő főherceg, illetve a kormánytagok átfáradtak a főtéren lévő király-sátorhoz. A diszes emelvényen József Ágost főherceg és a miniszterek mellett gróf Majláth Gusztáv római katolikus, dr. Bartók György református, Ferencz József unitárius püspökök, valamint gróf Béldi Ákos főispán foglaltak helyet. Az emelvény előtt állt a szoborbizottság Hegedüs Sándor vezetésével, más jeles meghívottak társaságában – köztük Jókai Mórral. A szoboravatás a *Szózat* eléneklésével kezdődött, amelyet a nemzeti dalkörök adtak elő. Ezután Széll Kálmán miniszterelnök beszédet intézett a királyt képviselő főherceghez, majd a főherceg is válaszolt a miniszterelnök szavaira.

A két beszéd befejeztével lehullt a lepel a szoborról: „Előttünk egyszerre a nagy király kolosszális ércalakja, melynek arany koszorú fején, fönséges kifejezően arczán először törték meg a reá hulló napsugarak. A nagy meglepetés és elragadtatás, melyet a remek művészi alkotás első benyomása keltett, egyszerre tört ki viharos éljenzésbe” (N. n., „A szobor leleplezése”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 12., 4.). Ezek után a miniszterelnök bemutatta a közönségnek a szobor alkotóját, Fadrusz Jánost, majd további ünnepi beszédek hangzottak el Hegedüs Sándortól és Szvacsina Géza királyi főtanácsos polgármestertől, végül pedig a dalkörök Szöllősy Attila egy Mátyás királyról írt dalát adták elő (Az esemény részletes tudósítását és a beszédek szövegét lásd bővebben: N. n., „A szobor leleplezése”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 12., 3–5.). A szoboravatásról fényképek is készültek a Dunky fivérek által. A képek egy részét az *Ország-Világ* közölte az eseményről írt tudósítása mellett: N. n., „Az ünneplő Kolozsvár”, *Ország-Világ*, 1902. okt. 19., 854.

Fél 12-től újabb ünnepélyes események következtek: az E. K. E., vagyis az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület szervezésében Erzsébet-lobogót avattak és megnyitották a Néprajzi Múzeumot Mátyás király szülőházában. Az avatáson ugyancsak jelen volt József Ágost főherceg a király, illetve Wesselényi Istvánné Augusztia főhercegnő képviseletében. Az ünnepi beszédek és a lobogó megáldása után a jelen levő előkelő vendégek – köztük Jókai is – szöveget vertek a zászló rúdjaiba (lásd bővebben: N. n., „A kolozsvári nap”, *Magyar Nemzet*, 1902. okt. 14., 3.). A zászlószentelés és a múzeumi megnyitó után József Ágost főherceg a Bánffy-palotában fogadta az országgyűlés két házának küldöttségét. Délután 3 órától Széll Kálmán és Wlassics Gyula megnyitotta a Szépművészeti Múzeum kiállítását. Ugyancsak délután a földművesek tisztelegtek a sétátéren a főherceg előtt. Este fél 6-tól impozáns, hatszáz fős bankettre került sor a New York Szállóban, illetve a Központi Szállodában. Az előbbiben Béli Ákos főispán, az utóbbiban Szvacsina Géza polgármester töltötte be a házigazda szerepét. Tudható, hogy Jókai és neje a New York Szállóban szervezett lakomán vett részt (N. n., „Az ünnepi lakomák”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 13., 4.).

Este a színházban négyteteles díszelőadást játszott a társulat: az első műsorszám Erkel Ferenc *Hunyadi-nyitánya* volt, a második Jókai *Mátyás király legendája* című prólogusa Tóvölgyi Margit előadásában, a harmadik Kisfaludy Károly *A hűség próbája* című vígjátéka, az utolsó pedig Vörösmarty *Szép Ilonkájának* regényes dalművé alakított változatából a negyedik felvonás, amelynek szövegét Fekete Mihály írta, zenéjét Mosonyi Mihály szerezte. Jókai feleségével az egyik földszinti páholyból nézte az előadást, és a prólog elszavalása után nagy tapsot kapott: „A függöny felgördültével látható lett Tóvölgyi Margit magyar ruhás szép alakja és az egész közönség áhitatos figyelmétől kisérve, művészi előadással mondotta el a remek költeményt [...]. Leirhatatlan, viharos taps zúgott fel a szavaltat befejezésekor és a koszorus költő-fejedelmet a leglelkesebb ovációkkal ünnepelték. Jókai páholyából mély meghajlással köszönte meg az ovációkat” (N. n., „Díszelőadás”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 13., 6.). Jókainak tehát két alkalmi költeménye is elhangzott a szoboravatási ünnepségeken. Az 1889-es *Mátyás király: Kolozsvári szülőháza emléktáblájának leleplezése alkalmára* című művet a kolozsvári értelmiség több ízben is fontosnak látta feleleveníteni, amikor az öreg író újra a városba látogatott: egyrészt a

verset a fentebb kiemelt Jankó Abigél színművésznő szavalta az Erdélyi Irodalmi Társaság emlékünnepe, másrészt a szöveg nem pusztán a *Magyar Polgár* címlapján jelent meg, hanem a Fadrusz-féle szobor avatása alkalmából kiadott, Márki Sándor által szerkesztett emlékkönyv nyitódarabjává is vált (MÁRKI 1902.). A kötet Jókai könyvtárában is megvolt (lásd a 678-as tételt: E. CSORBA 2006, 113.). A kolozsváriak ekként a vers újbóli felelevenítésével kellőképpen meg tudták mutatni, hogy megbecsülést tanúsítanak a kizárólag a városuk számára készült alkalmi költemény iránt, s azt igyekeznek megőrizni a kulturális emlékezet révén.

Az újbóli látogatáshoz szintén próbáltak már idejében egy újabb alkalmi verset kapcsolni. Az 1902-es ünnepi költemény megírására Megyeri Dezső már az illető év nyarán felkérte az író. Jókai kedvező válaszát a *Magyar Polgár* augusztus 25-i száma közölte: „Ma érkezett meg a költő-király válasza, melyben értesítette az igazgatót, hogy »szíves örömmel teljesíti kérését és legjobb tehetsége szerint megírja az ünnepi prologust«. Az október 12 diki díszelőadás műsorának első pontja tehát *Jókai Mór* ünnepi prologusa lesz” (N. n., „Jókai Mór a Mátyás ünnep díszelőadásán”, *Magyar Polgár*, 1902. aug. 25., 3.). Augusztus 31-én a *Vasárnapi Újság* rövid közleményben szintén arról tudósított, hogy a „kolozsvári Mátyás-szobor leleplezésekor az ottani nemzeti színházban díszelőadás lesz, melynek prologját Jókai Mór írja” (N. n., „Jókai prologja”, *Vasárnapi Újság*, 1902. augusztus 31., 568.).

A *Mátyás király legendája* legalább egy hónappal az ünnepség előtt készen volt. A kéziratot Jókai akkor adta át Megyeri Dezsőnek, amikor az igazgató Budapesten járván meghívta az író és nejét A *szigetvári vértanúk* díszelőadására: „Mátyás király legendája. Ez a czime Jókai prologusának, melyet a Mátyás-ünnep díszelőadására írt. A költő-fejedelem a prologus kéziratát tegnap adta át Megyeri igazgatónak. Jókai felolvasta Megyeri előtt a prologust, melyről ez úgy nyilatkozik, hogy az agg költő egyik legremekebb műve és egyes passzusai mélységesen szivrehatóak, úgy hogy sokszor fogják viharos lelkesedésre ragadni a hallgatóságot. A prologust *Tóvölgyi Margit* fogja szavalni” (N. n., „Mátyás király legendája”, *Magyar Polgár*, 1902. szept. 16., 6.). Fennmaradt egy 1902. szeptember 10-i keltezésű, Megyeri Dezső által írt magánlevél is, amelyben a színházigazgató két szobát ajánlott szállásul Jókaiéknek a szoboravatási ünnepségek idejére:

„Méltóságos Uram.

Általánosan reméljük és hisszük, hogy a szoborbizottság meghívásának engedve, az október 12-iki ünnepélyen szerencsénk lesz Kolozsvárt Méltóságodhoz.

Engedje meg Méltóságod ez alkalomból, hogy feleségem nevében és a magam részéről szíves készséggel és tisztelettel följánljam kolozsvári időzése idejére vendégszerető hajlékunkat.

Kiváló szerencsénknek fogjuk tartani és nagy örömünkre lesz, ha kedves nejével, a Méltóságos Asszonnyal együtt vendégeinkül tisztelhetjük. A mi kis városunkban bizony, kivált ilyen alkalommal igen nehéz kényelmes és csöndes lakást kapni.

Mi két szép, egészséges és kényelmes szobával várjuk Méltóságodat és a Méltóságos Asszonyt s azonkívül rajta leszünk, hogy kényelmüket biztosítva, csöndben legyenek és jól érezzék magukat Méltóságtok. Engedje remélnem, hogy igaz szívvel, szeretettel följánlt vendégszeretetünket nem utasítják vissza Méltóságtok.

Szíves üdvözléssel vagyok

Méltóságodnak

hódoló tisztelője:

Megyeri Dezső”

(Megyeri Dezső Jókai Mórhoz, Kolozsvár, 1902. szeptember 10., OSzK Kt, Fond. V/383.).

Az ajánlatot Jókai valószínűleg elutasította, hiszen a házaspár a Központi Szállodában bérelt lakosztályt, amint ez a fentebb idézett tudósításokból kiderül.

Jókai Mór és Nagy Bella október 13-án hagyta el Kolozsvárt. Mielőtt visszatértek volna Budapestre, Nagyváradon is töltöttek néhány napot, ahol ugyancsak több ezer fő közönség várta az érkezésüket (N. n., „Jókai Mór és neje Nagyváradon”, *Magyar Polgár*, 1902. okt. 15., 4–5.). A látogatás alkalmával Jókai Ady Endrével is találkozott, aki egyébként több cikkben is kiállt az újránősülő Jókai mellett (*A poétakirály és felesége, A hétről, Jókai és Hegedűs*). Ady Endre ezen alkalomra írt szövegét a *Nagyváradai Napló* 1902. október 14-i száma közölte *Jókai és Jókainé* címmel. A házaspár tiszteletére rendezett ünnapi lakomán Pintér Imre szavalta el Jókaihoz és feleségéhez szóló alkalmi költeményét (N. n., „Színész és poéta”, *Pécsi Napló*, 1902. okt. 18., 3.). Jókaiék október 15-én utaztak vissza Budapestre.

A vers kéziratán, a szöveg alatt a következő datálás szerepel: „1902 October”.

Magyarázatok

[cím] A kolozsvári nap – ugyanezzel a címmel jelent meg a szoboravatási ünnepségről szóló tudósítás a *Magyar Nemzet* hasábjain, amelynek Beksics Gusztáv mellett Jókai volt a főszerkesztője (N. n., „A kolozsvári nap”, *Magyar Nemzet*, 1902. okt. 14., 1–7.)

9 nemtő – védőszellem. Nagy Bella egyik ikonikus alakítása során Jókai *Apotheosis* című drámai költeményében a nemtőt játszotta Petőfi halálának ötvenéves évfordulóján. Lásd bővebben a 61. vers jegyzeteit!

12 diadém – ékes női fejdísz

21–22 Nincs szín, mely lefesse, nincs toll, mely leírja, / Nincs fogalom, a mely átölelni bírja – közhelyszerű toposz, amelyet a kifejezhetetlen érzékeltetésére használnak. Az ecset, a toll és a beszéd mint eszköz ellehetetlenülése a női szépséggel szemben ugyanebben a sorrendben jelenik meg Vajda János művében, *A jávorfa regéjében* is: „Hol ecset, toll, mely leírja, / Vakmerő ajk, mely beszélje”. Hasonlóképpen bukkan fel a frázis egy, a *Nefejejsben*

közölt levélben, amely az olasz táj szépségét dicséri: „Nincs toll a mi leirja, nincs ecset, mely lefesse, s nincs ajak, mely elbeszélje azt, mi itt szemem elé tárult” (KÁLMÁN, „Eredeti levél Nápolyból”, *Nefelejts*, 1861. dec. 22., 441.). A szóban forgó mondat Országh Antal egyik tudósításában a következőképpen szerepel: „Szó, mely elmondja, toll, mely leirja, művész, ki lefesse, nem termett” (ORSZÁGH Antal, „Az operabárról”, *Déliab*, 1857. márc. 22., 147.). A frázisnak számtalan variációja jelenik meg a korabeli sajtóban: „nincs toll, mely leirja, ecset mely vászonra tegye” (SZÁDECZKY Lajos, „Brassó, szeptember 6.”, *Ellenőr*, 1879. szept. 9., [2].); „Nincsen szem, mely e fényt kiállja, nincs ecset, mely lefesse, nincsen toll, mely leirja” (HERMANN Ottó, „Adriai képek”, *Vasárnapi Újság*, 1877. jún. 17., 377.); „Nincs toll, mely leirja; nyelv, mely elbeszélje azt az igazi lelkesedést” (VÁCZY János, „A magyar Szent Korona hazahozatala”, *Vasárnapi Újság*, 1890. márc. 9., 333.).

24 balsors gyűjtotta kohó – a szöszerkezet a protestáns Bibliából hiányzó Sirák fia könyvére vezethető vissza: „Mert az aranyat tűzben próbálják, a kiválasztottakat meg a balsors kohójában” (Sir 2,5). A kifejezést Rousseau is használta *Egy magános sétáló álmodozásai* című művében, s bár a magyar fordítás 1925-ben készült, Jókai olvashatta az eredeti szöveget: „Szívem megtisztult a balsors kohójában” (ROUSSEAU 1925, 20.). Jókai a zsidó Negrotin esetén szintén említi az apokrif iratot, Natália ugyanis álmatlanul hanykolódva és Negrotinra gondolva az egyik jelenetben elvett egy vaskos kötetet, amelyet éppen „a Jézus Sirach könyvére nyitott” (JMÖM Regények 66, 74.).

13. A mikor én beteg voltam

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 25–27. folio – Kék tintával írt tisztázot, terjedelme 3 folio, írás csak a rectókon található. A cím tintával alá van húva. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 29-es szerepel.

Szövegkritika

30 <Főzik újra a kamillát,> Hozzák [f. í.] a sassaparillát [m. í.]

Keletkezés

A vers Jókai egyik abbáziai, nagy valószínűséggel az 1899. április–májusi gyógykúrája után keletkezett. Noha a kéziratban a szerző nem tüntette fel a keletkezés időpontját, Nagy Bella fennmaradt levelei (Jókainé Nagy Bella Jókai Mórhoz, OSzK Kt, Fond. V/278, 1–10. levél), illetve Jókai hat vonatkozó misszilis (Jókai Mór Jókainé Nagy Bellához, OSzK Kt, Fond. V/703, 9–14. levél) támpontot nyújtanak a vers ihletéül szolgáló időszak feltárásához. Nagy Bella nem szokta keltezéssel ellátni a leveleit, amint azt maga Jókai

is megjegyezte („dátumot soha sem szoktál feljegyezni” – Jókai, 37. levél), viszont Jókai mindig feltüntette a pontos dátumot, és mivel a két levélegyüttes fentebb kiemelt részei egymás mellé illeszthetők és jól láthatóan egy folyamatos kommunikáció elemei, Jókai levelei alapján meghatározható a Nagy Bella-levelek keletkezésének időpontja is. Ez alapján a 4. sorban olvasható kijelentés – „Minden nap kaptam leveled” – nem tűnik túlzónak, hiszen a töredékesen fennmaradt levélcsoport valóban arról árulkodik, hogy a pár folyamatosan tartotta a kapcsolatot. E levélváltás idején az író és Nagy Bella még nem voltak házasok, de a bensőséges hangvétel azt mutatja, hogy már kibontakozóban volt köztük a szerelmi viszony. Mindez összhangban van a vers 43–44. sorával, amelyben a lírai én a kedvestől kapott leveleket olvasva arról bizonyosodik meg, hogy viszonzott szerelemről van szó: „Arany benne minden szavad: / Hogy Téged szeretnem szabad.” A vers keletkezési hátterében tehát a házasság előtti élmények állnak, amint ezt egy későbbi kéziratos másolatköteggben szereplő, ceruzával írt megjegyzés is alátámasztja: „a vers 1899 tavaszáról szól, akkor még nem nősült meg másodszor” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Ugyancsak az illető másolat szerint a vers keletkezési helye Budapest, keletkezési éve pedig 1902, azonban ez az adat vonatkozó filológiai bizonyítékok híján fenntartásokkal kezelendő.

Az abbáziai utazás részletei a levelek alapján fejthetők fel. Jókai április 26-án arról értesítette Feszty Árpádné Jókai Rózát, hogy „elcsigázott” állapotára való tekintettel szerdán Abbáziába utazik, és a Stefánia hotelben tervez meg szállni (Jókai Mór Jókai Rózának, Budapest, 1899. április 26., PIM Kt, V. 258.). Mivel 26-a szerdára esett, vagy már aznap útnak indult, vagy az előzetes tervekkel ellentétben csaknem egy héttel előbbre hozta az indulás időpontját, ugyanis szombaton, április 29-én már Abbáziából küldött levelet Nagy Bellának.

Jókai feltehetően sürgönyben tudatta Nagy Bellát érkezéséről. Erre Nagy Bella valószínűleg azt a levelet küldte válaszként, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött anyag a 10-es számúként tüntet fel: „Épen sétáról tértem haza, mikor sürgönyödet megkaptam. Nagyon örülök, hogy szerencsésen és akadály nélkül érkeztél meg. [...] Remélem és ohajtom, hogy Abbáziában szép idő legyen, hogy ott tartózkodásod minél kellemesebb legyen és egészségesen térjél vissza” (Nagy, 10. levél). Jókai első – fennmaradt – Abbáziából küldött levele április 29-i datálású – ennek alapján néhány nappal korábban érkezhetett meg a településre: „Ma kaptam nagyon kedves levelét: szombaton. Addig nem akartam írni; mert csak panaszkodnom lehetett volna. Ideérkezésemkor nagyon rossz idő volt: igen meghűtöttem magamat, egész éjszaka egy perczig nem aludtam a köhögéstől s nagyfokú lázt kaptam. Doktort kellett hivatnom: az szobafogságot rendelt, meg orvosságot s most itt nézem a zárt ablakon keresztül a babérfákat s szedem a keserű porokat. De ma már jobban vagyok, a lázhőség nagyot csökkent s holnap talán már kimegyek a szabadba. Az idő most már nagyon szép. Kár volt az elutazással nem várnom egy pár napot. Ez az én fátumom” (Jókai, 9. levél). Jókai levelét Nagy Bella már másnap megkapta (Nagy, 9. levél), tehát Abbáziából körülbelül egy nap alatt

érkezett Budapestre a posta, ekként pedig valóban lehet számolni a mindennapos kapcsolattartás lehetőségével.

Jókai Mór és Nagy Bella folyamatosan érdeklődött egymás hogyléte felől, és kölcsönösen beszámoltak egymásnak a mindennapok történeteiről. Az író elsősorban az egészségi állapotának alakulását részletezte, míg a lány színészi pályájának mozzanatait osztotta meg vele. Jókai április 30-i levelében arról számolt be, hogy az állapota javult (Jókai, 10. levél), május 1-jén pedig már úgy ítélte, hogy megkezdheti a kúrát (Jókai, 11. levél). Nagy Bella időközben felkérést kapott a Telefon Hirmondó egyik hangversenyére, amelyre *A gyermek bizalma* című költemény elszavalásával készült (Nagy, 10. levél). A fellépést a színésznő Jókai közbenjárásának köszönhetette, ugyanis az író már egy március eleji fellépés megszervezésében is szerepet játszott, amint Polgár Géza levele erről tanúskodik: „Koszorús költőknél, Jókainál voltam a napokban látogatóban, aki mélyen tisztelt Nagysádat igen sok jóindulattal emlegette és engem arra kért, hogy valamelyik Hangversenyünkön »léptessem« fel. A jövő héten (a napja még nem biztos) szerdán v. pénteken este nagy hangverseny lesz a Telefon Hirmondóban, amelyre költőfejedelmünk is megígérte közre működését. Ez alkalommal, ha a kedves művész is részt venne egy költemény előadásával nagyon lekötelezné ösmeretlen igaz tisztelőjét Polgár Gézát” (Polgár Géza Nagy Bellának, [Budapest] Hernád-utca 11., [1899. február vége] PIM Kt, V. 2808). A fellépésre március 3-án, pénteken este fél kilenckor került sor (N. n., „Elite-hangverseny”, *Budapesti Napló*, 1899. márc. 3., 10.; N. n., „Jókai a Hírmondóban”, *Budapesti Napló*, 1899. márc. 2., 11.).

A Telefon Hirmondó felkérése mellett Nagy Bella színházi előadásokra is készült, ugyanis arról értesítette Jókait, hogy Richard Voss darabjában hatodszor fog színpadra lépni – „Eddig 5-ször játszottam »Éva grófnőt« és vasárnap délután 6-dszor fogom játszani.” (Nagy, 4. levél) –, a Vígyszínház igazgatójával, Makó Lajossal pedig már ekkor egyezettett arról, hogy júniusban a *Dalmát* fogja játszani (Nagy, 7. levél).

Leveleik ugyanakkor az egymás iránti vonzalomról és gyöngédségről is tanúskodnak, valamint néhány apró részletet felfednek a házasságuk előtti időszakról a kapcsolat alakulásának tekintetében. Amint Nagy Bella egyik leveléből kiderül, a délutáni órákat rendszerint együtt töltötték: „És most végül megírom azt, a mi tulajdonképpen fölösleges; hogy nagyon hiányzol nekem, különösen a délutáni órákban, mikor nálam szoktál lenni” (Nagy, 10. levél); „Kérlek édes Móriczom, ha levelet írsz, írd meg, hogy mit csinálsz délután 3-6 ig? Nagyon szeretném tudni.” (Nagy, 4. levél); „Hogy én mivel töltöm a délután 3-tól 5-ig való időt? Hát ebéd után felmegyek a szobámba, leülök a karszékbe a térdemre borítom a plaidemet, s aztán várom a »szemedet!« suttoágást; de nem suttoják, hát csendesen bóbiskolok. Ez a mulatsága a fejemnek. »Nincs ott semmi!« – Aztán előveszem a kedves leveleit: ott van »semmi« Eva grófnő. Azzal elbeszélgetek. »Bizon...«” (Jókai, 11. levél); „Mert sokat, nagyon sokat gondolok rád. Különösen délutánonként az a 3-6-ig! az olyan hosszú és üres nekem. Bizonyosan Neked is” (Nagy, 7. levél).

Jókai csak május 3-án értesítette levélben unokahúgának férjét, Hegedüs Sándort Abáziába való érkezéséről és megfázásáról: „Ide utazásom legkényelmesebb volt; hanem

aztán másnap Abbaziában a rossz időben (Bora hideg esővel) úgy meghűtöttem magamat, hogy nagyfokú lázt kaptam s egész éjjel egy perczig nem tudtam aludni a köhögéstől. Reggel orvost hívtam, a jó ismerős Szegő Kálmánt, az adott valami orvosságot s két napi szobafogságot rendelt rám, a mi használt. Ma már jól érzem magam, lázam elmúlt, köhögésem alig van, jól alszom, sőt már enni is tudok: az idő szép, járkálok, kocszikok. Ha így tart az idő, itt maradok vasárnapig, s hétfőn megyek haza” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Abbázia, 1899. május 3., PIM Kt, V.2528/46.). Szegő nevét Jókai egy Nagy Bellához írt levélben is kiemelte a következő megjegyzés kíséretében: „rég jó barátom, derék zsidómagyar” (Jókai, 10. levél), tehát fontosnak tartotta hangsúlyozni a lány vallására való tekintettel kapcsolatrendszerének ezt az aspektusát. Míg Hegedüst május 3-án az érkezéséről értesítette, addig Nagy Bellának ugyanazon a napon küldött levelében már a visszaút tervezett időpontjaként jelölte meg a legközelebbi vasárnapot vagy hétfőt, vagyis május 7-ét vagy 8-át (Jókai, 12. levél), majd másnap újabb rövid levélben tudatta, hogy a vasárnap esti vonattal végképp haza utazik (Jókai, 13. levél). Nagy Bella igyekezett lebeszélni erről az elhatározásáról: „Azt nem hiszem, hogy most vasárnap! Hova gondolsz édes Móríczom! Hiszen azt kell tekintetbe vennem, hogy mint irod, csak kedden kezdhettek meg a kúrát. Hát azt hiszed, hogy 6 napi kúra ér valamit. Legalább 10–12 napon át kell azt használni!” (Nagy, 5. levél); „De azért újra kérlek édes Móríczom ne jöjj még haza vasárnap vagy hűtfőn, a mint Te irod, maradj legalább még a tervezett hét végéig Abbáziában” (Nagy, 7. levél). Végül Jókai a hétfői országgyűlésen való részvételre hivatkozott, azonban az ülést szerdára halasztották, így két nappal meghosszabbította az abbáziai tartózkodás idejét, amint május 6-án írta a színésznőnek: „Nagyon rossz napjaim voltak. Három nap folyvást kegyetlen zord idő volt, szakadt az eső: három napig ki nem mehettam a házbol: itt kellett ülnöm naphosszant a szobában egyedül, bundába burkolva, pléddel takarózva, dideregve, és unatkozva. Alig vártam, hogy jöjjön a vasárnap, a mikor haza kell mennem, hogy a hétfői országgyűlésen jelen lehessenek. Ma aztán egyszerre kiderült az idő, s a mint a nap kisütött, nekem is elmúlt a testi bajom is a lelki betegségem is: kikocsikáztam és kísértáltam magamat. Egyszersmind táviratot kaptam, hogy csak szerdán lesz a nagy gyűlés. És így maradhatok egész kedden délutánig, a mi remélem, hogy jót fog az egészségemnek tenni. Szerdán már otthon leszek. És így még a vasárnap írott levelét megkaphatom. Táviratilag tudattam Kegyeddel utam elhalasztását. Köszönet az eddigi kedves leveleiért! Milyen szépen tud zsémbelni! No de mindent jóvá tesz” (Jókai, 14. levél). Az író ezek alapján május 9-én tervezett visszatérni az abbáziai kezelésről, míg a *Pesti Hírlap* május 10-i rövid közleménye szerint Budapestre való érkezése 11-ére volt várható (N. n., „Személyi Hír”, *Pesti Hírlap*, 1899. máj. 10., 8.). A május 10-i, szerdai gyűlésen – amint a beszámoló is rögzíti – már valóban részt vett „Jókai Mór, aki direkt a szavazás miatt jött vissza a napsugaras Abbaziából” (N. n., „Országgyűlés”, *Pesti Hírlap*, 1899. máj. 11., 2.).

Magyarázatok

- 8 Nem mulattatja a kártya – Jókai kártyaszzenvedélyének említése az abbáziai tartózkodás alatt Nagy Bellától kapott levelekben is felbukkan. Nagy Bella valószínűleg április 29-én írott levelében a következőképpen érdeklődött: „Ha írni fogsz, tudasd velem, hogy szép idő van e Nálad és hogy mennyire hiányzik a *tarokkompánia*? [vagy nem hiányzik?...]” (Nagy, 4. levél [zárójelhasználat az eredeti szerint]). Erre Jókai elutasítólag válaszolt egy nappal később, április 30-án: „Dehogyan van tarokpárti! Nem láttam még a doktoron kívül embert. A lapokat olvasom, a miket mind megküldtenek. Kedves levelei képezik minden örömet” (Jókai, 10. levél). Május 3-i levelében maga Jókai pedzegette a témát utalván arra a babonára, amely szerint kinek nincs szerencséje a kártyában, szerencséje van a szerelemben: „Ide mellékelem a mit a tarokkban elvesztettem volna, ha *most* kártyáznék: minthogy annak *maga volna az oka*” (Jókai, 12. levél). Nagy Bella válasza: „A mi pedig az elvesztett *tarokpartie* célzást illeti, abban igazad van, ha az a babona igaz. Mert sokat, nagyon sokat gondolok rád” (Nagy, 7. levél).
- 9 heroin és codein – nyugtató és fájdalomcsillapító gyógyszerek, amelyek egymáshoz való viszonyáról, illetve a korszakban betöltött alkalmazási lehetőségeiről lásd bővebben: Dr. TAUSZK Ferenc, „Heroin: A morphin egy új pótszere”, *Orvosi Hetilap*, 1898. dec. 11., 12–14. Kortárs meghatározás szerint: „A heroin kiválóan használható, gyors hatású és megbízható szer a köhögés és köhögési inger leküzdésére, valamint mellfájdalmaknál, első sorban gyulladásoknál, főképp catarrhalis légútmegbetegedések (angina, pharyngitis, tracheitis, bronchitis) acut és egyes chronicus alakjainál.” A codein az ópium egyik alkaloidja, amelyet először Kabay János vont ki mákgubóból, és szintén a morhium pótszereként volt használatban, mivel kisebb mértékben okozott elvonási tüneteket. Ugyancsak Tauszk Ferenc szerint a heroin „a légzőszervekre sokkal erősebben, sokkal kifejezettebben hat, mint akár a morphin, akár pedig a codein.”
- 21 paraplé – napernyő
- 22 sirocco – forró délkeleti szél Olaszországban
- 28 audiencia – magas rangú személyeknél adott fogadás, kihallgatás
- 29 pastilla – pirula, tabletta
- 30 sassaparilla – *smilax medica*, vagyis szárcsagyökér. Gyógynövény, amelyet bőrbetegségek kezelésére és vértisztításra használtak. Jókai egyik korai elbeszélésének verselő főhőse, Keselyő Péter szintén rímhelyzetben alkalmazza a szót egy rögtönzött csúfolóban: „Mi hoz téged ide, jó öreg Sybilla? / Nem terem itt gomba, sem sassaparilla” (JMÖM Elbeszélések 1, 332.). Ugyancsak rímhelyzetben bukkan fel a szó jóval korábban Gvadányi József egyik versében: „Nintszen a’ Magyarnok jobb Málvázsiaja, / Nints jobb balzsamomja, jobb magnéziája, / Mintha tele pintze az ő patikája, / Mássé legyen Pérú

szasszaparillája.” (GVADÁNYI 1790, 154.). Az illető Gvadányi-strófát Petőfi Sándor is beillesztette *A hóhér kötele* című művébe (PSÖM 4, 51).

37–40 Azt a kedves olajágot... – utalás Noé bibliai történetére (1 Móz. 8, 1–14). Miután a földet elárasztotta az özönvíz és a bárka megfeneklett az Ararát-hegyen, Noé negyven napon át várt, majd szabadon bocsátott egy hollót és egy galambot, de azok visszatértek hozzá, mivel nem találtak szárazföldet. Egy újabb hét elteltével Noé ismét elengedte a galambot, amely egy olajfaággal a csőrében tért vissza. Ebből Noé megbizonyosodhatott afelől, hogy elapadt a víz a földön. A motívumot Jókai használja a *Jó barátunk emlékére* című versben is (lásd 20. vers!).

14. Hetvenhatodik születésnapomon

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 28. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 1 folio, szöveg csak a rectón szerepel. A bal felső sarokban ceruzával írt 30-as, a szöveg végén *Jókai Móricz* aláírás található. A cím tintával alá van húzva.

Szövegkritika

6 Virágillatos [ebből: virág illatos, k. j.]

14 <fordult> derült [f. í.]

Keletkezés

A verset Jókai saját születésnapja alkalmából írta. Jókai Mór és Nagy Bella 1901. február 17-én utazott Nizzába az író orvosainak tanácsára, ugyanis bár Jókai átvészelte a telt betegség nélkül, az utóbbi néhány hónap intenzív munkatempója miatt pihenést javasoltak neki. Az öthetes kikapcsolódás tervéről már napokkal korábban széleskörűen beszámolt a sajtó (lásd N. n., „Jókai Nizzában”, *Pesti Napló*, 1901. febr. 13., 6.; N. n., „[Jókai Mór]”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 14., 8.; N. n., „Jókai Mór”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 14., 10.; N. n., „Jókai Mór”, *Székelly Nemzet*, 1901. febr. 15., [3]. A hírt később közölte: N. n., „Jókai Mór”, *Vasárnapi Újság*, 1901. febr. 17., 109.; N. n., „Személyi hírek”, *Budapesti Hírlap*, 1901. febr. 19., 5.). A *Magyar Nemzet* tudósítása szerint Jókai és neje március 23-án tért vissza Nizzából „a legjobb egészségben” (N. n., „[Jókai Mór]”, *Magyar Nemzet*, 1901. márc. 24., 5.) és „napbarnított arccal” (N. n., „Jókai itthon”, *Pesti Napló*, 1901. márc. 28., 8.). Az utazás ténye és motivációja egyaránt köztudott volt, amint ezt a folyóiratokban közölt születésnap-i köszöntések is tükrözik. A *Pesti Napló* például a következőképpen köszöntötte az idős író: „Örök ifjúságot adtak az istenek Jókai Mórnak, irodalmunk büszkeségének; holnap tölti be hetvenhatodik évét, de ez a nagy életkor, mely másokat már szinte tehetetlen aggokká szokott tenni, nem árthatott az ő örökké fiatal lelkének. Jókai Mór ma is többet dolgozik, mint akárhány fiatal író s csak mostanában is háromkötetes regényt

[az *Egetvívó asszonyszívet*] írt néhány hónap alatt. A munka azonban pihenést kíván s a nagy költő nejevel együtt ötheti tartózkodásra Nizzába utazott üdülés végett. Visszajövet Velencében is töltenek majd egy hetet” (N. n., „Jókai Mór hetvenhatéves”, *Pesti Napló*, 1901. febr. 19., 7.). Hasonlóképpen szövegbe építette az utazás tényét a *Borsszem Jankó*-ban megjelent ünnepi költemény szerzője is: „Minek is mégy te messze Délre el? / Hisz’ tavaszt oda magaddal viszel” (G. A., „Jókai hetvenhat éves”, *Borsszem Jankó*, 1901. febr. 10., 5.). Jókai minden bizonnyal úgy időzítette az utat, hogy a születésnapját már a Riviérán ünnepelhessék meg, hiszen „csendes elvonultságban” töltötték a napot (N. n., „Jókai Mór 76 éves”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 20., 10.). A nizzai pihenésről Jókai *Közelebb a naphoz* címmel úti beszámolót írt, amelyet három részletben közölt a *Magyar Nemzet* az 1901. február 28-i, március 2-i és március 12-i számok címlapján, majd később, április 7-én megjelent egy cikk *Türr tábornok otthona* címmel az író kedves nizzai barátjáról (A Türr Istvánnal való barátság részleteihez lásd még az 1. vers jegyzeteit!). A *Közelebb a naphoz* első része a Nizzába vezető út körülményeit, illetve a megérkezésakor tapasztalt természeti szépségeket mutatja be, a második rész a húshagyó keddi karnevál jellegzetességeit írja le, a harmadik rész pedig a város mindennapjaiba enged betekintést. A beszámoló egyes szöveghelyei, illetve a tájleírások képi elemei hasonlóságot mutatnak a versben alkalmazottakkal.

A kéziraton, a cím alatt a következő datálás szerepel: „Nizza 1901. Február 19.”

Magyarázatok

- 8 Óh mint imádom én a napot és tengert! – vö. „Az áldott nap és az áldott tenger! A csodatevő két gyógyító. Ezt nem árulják a patikákban. Ezt nem hirdetik a panaczeák között. Pedig ez hoz helyre mindent. [...] Ne sajnáljátok hát tőlem, otthoni hiveim, ezt a kis zarándokutat a csodatevő naphoz, a bűbajos tengerhez. Ezek az én fenntartóim. Aztán meg az a csodatevő szeretet, a miben együtt van a nap is, meg a tenger is” (JÓKAI MÓR, „Közelebb a naphoz: Uti képek”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 28., 2.).
- 9–10 Ők teszik a csodát, hogy születésnapomon... – vö. „Csodák ezek mind! A miket Milton és Göthe lángszelleme meg nem álmodott. Hogy egy éj különbséggel az ábrándozó ember, a fagyos télvilágban álomra hajolva, egyszerre a tavasz paradicsomában ébredjen fel; – s hogy egy vén poéta a hetvenhatodik születése napján szerető szív üdvözlétől legyen boldog” (JÓKAI MÓR, „Közelebb a naphoz: Uti képek”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 28., 2.).
- 12 Tavasz paradicsomkertje – vö. „A mint a tengerparton továbbrobog a vonat, úgy bontakozik ki előttünk a tavasz, a paradicsomtáj” (JÓKAI MÓR, „Közelebb a naphoz: Uti képek”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 28., 1.).

15. Arczképeid közt

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 29–30. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 2 folio, szöveg a rectókon és versókon egyaránt. Az első folio rectóján a bal felső sarokban ceruzával írt 31-es látható. A vers utolsó négy sora (57–60) ugyancsak ceruzával meg van jelölve.

Szövegkritika

- 2 <.....> Asztalt
6 nyer<e>ünk
25 <m>Még
37–40 [A strófa utólag a lap margójára írva, a szöveg irányára merőlegesen:]
Elgondoltam, <a hős chagánt> magam előtt
Látva a hős lelkű chagánt!
Ki a férfigelmez alatt
Érzi és megőrzi a lyánt
43 Elmondhat<nám>om
51 boldog<[.]>an

Keletkezés

A kéziraton, a vers alatt a következő datálás szerepel: „Máj 2 1891”. Ez minden bizonnyal téves, hiszen Nagy Bella 1891-ben mindössze 12 éves volt. 1899. május 2-áról sem lehet szó, mivel ekkor Jókai és Nagy Bella még nem voltak házasok, így nem valószínű, hogy olyan „kettős képek” készültek róluk, ahol egymás kezét fogják. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolatkötegben viszont a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Budapest Május 2 1901” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.).

Magyarázatok

17–18 Templomoszlopot ölelő / Elektra... – Nagy Bella egyik korai főszerepe, amellyel sikeresen abszolválta Rákosi Szidi színésziskolájának elvégzése után a Magyar Színházban tartott záróvizsgát 1898 júniusában: „Elektra szerepében színpad-i hivatottságát kétségtelenül bebizonyította” (N. n., „Jókai megházasodott”, *Budapesti Hírlap*, 1899. szeptember 17., 7.). A kortárs megítélés szerint a színésznő jól játszotta a tragikus hősnők szerepét: „Nagy Bella, ez a kisasszony neve, fiatal leány, de már eddig is szépen érvényesült a tragikai szerepkörben. A modern s az antik tragédiával egyaránt megpróbálkozott s egyaránt sikeresen. A színi iskola vizsgálatán Elektra szép alakításával tűnt fel” (cs. h., „Nagy Bella”, *Ország-Világ*, 1899. júl. 30., 494.). Hasonlóképpen kiemelte a színésznő hanghordozásának szerepét az 1898-as vizsgálódás egyik mélt-

tatója is: „Nagy Bella egységes komoly tónusban, sok erővel és melegséggel szavalta szerepét” (N. n., „[Rákosi Szidi színésziskolájának]”, *Budapesti Hírlap*, 1898. jún. 19., 9.). A *Hazánk* tudósítója szerint a vizsgaelőadások „fénypontja Nagy Bella kitűnő Elektra-alakítása volt, ki hatalmas drámai erővel játszott meg hatalmas szerepét” (N. n., „Színésznövendékek vizsgálja”, *Hazánk*, 1898. jún. 19., 6.). A *Pesti Napló* szerint a fiatal színésznő „komoly kvalitásokról tett tanuságot” (N. n., „Színésznövendékek vizsgálata”, *Pesti Napló*, 1898. jún. 19., 12.). A *Pesti Hírlap* újságírója elismerte tehetségét, de néhány hiányosságára is felhívta a figyelmet: „Elektrában igazi tehetség gyanánt tűnt föl Nagy Bella k. a., ámbár a nehéz jelenetekben sirása még olyan gyermekes, mintha a játék közben ellopott almáját siratná inkább durcásan, mint igazából” (N. n., „Színésziskolai vizsga”, *Pesti Hírlap*, 1898. jún. 19., 7.). 1898. december 1-jén a Kisfaludy Színházban is játszották a darabot, amelyben Nagy Bella mint vendégszereplő ismét kivívta a közönség megbecsülését, hiszen játékaival „megmutatta, hogy mire képes” (N. n., „Nagy Bella”, *Pesti Napló*, 1898. dec. 3., 11.). A beszámolók szerint a fellépés „valóságos felfedezés számba ment. A kisasszony – a ki igen érdekes és nagyon megnyerő színpadi megjelenés – olyan talentumnak bizonyult, a mely különös figyelemre érdemes” (N. n., „Nagy Bella”, *Magyar Újság*, 1898. dec. 3., 8.), Nagy Bella „[é]rdekes színpadi jelenség, kifejező arccal, szép termettel, rokonszenves orgánummal” (N. n., „A Kisfaludy-színházban”, *Pesti Hírlap*, 1898. dec. 2., 6.). Az *Elektra* szerepének kiosztásával és az előadással kapcsolatos történéseket maga Nagy Bella is részletesen lejegyezte emlékiratában: „A tanév vége felé közeledett. Találgatások indultak meg, ki miből fog vizsgázni. Egy napon tudtunkra adták, hogy ekkor és ekkor mindenki legyen ott, mert a vizsgaszerepeket fogják kiosztani. Mikor rám került a sor, Rákosi Szidi azt mondta: / – Te pedig Elektrát fogod játszani. Mégpedig két felvonást egyfolytában, függöny nélkül. / Erre elmondtam Rákosi Szidinek, hogy láttam Jászai Maritól Elektrát, és érzem, hogy azt én soha nem fogom tudni jól eljátszani egy olyan nagy művésznő után. / Dehogynem! Majd meglátod – mondta –, abban vizsgázol. / Könyörgésre, sírásra fogtam a dolgot, mondtam, hogy bármilyen szerény szereppel, sőt egy verssel is megelégszem. Ő azonban állhatatos maradt. / – Nem, fiam, vagy Elektrában vizsgázol, vagy egyáltalában nem vizsgázol. / Furcsa, mást talán a legnagyobb boldogsággal töltene el, hogy a legparádásabb tragikái szerepben mutatkozhatik be a vizsgán, én azonban oda voltam, nem bíztam eléggé magamban, és a vizsgáig folyton kétség gyötört. Meg is volt az eredménye ennek az idegállapotnak, a vizsgázónap reggelén teljesen elvesztettem a hangomat. Kétségbeesve mentem el Jókaihoz elpanaszolni bajomat. Vigasztalt, hogy csak menjek neki bátran, estig elmúlik. Úgy is történt, de azt hiszem, Ő se volt benne olyan nagyon bizonyos, mert mikor a vizsga után találkoztunk, azt mondta: / – Én is nagyon féltem, hogy mi lesz a hangjával, de mi-

kor kinyitotta a száját, és meghallottam a hangját kristálytisztán csengeni, tudtam, hogy minden rendben lesz. / Istenem! Micsoda este volt! Akármennyire is szeretnék szerény lenni, ez esetben nem tudok. Az előadást is többször megszakította egy-egy hatalmas tapsvihar. A második felvonás végétével pedig, mikor a függöny legördült, tizenegyszer kellett a függöny előtt megjelenem. Legmerészebb álmaimban sem mertem volna ilyen sikert remélni. [...] Hát még a vizsga utáni reggel! Persze, amilyen korán csak lehetett, végigjártam minden helyet, ahol újságot lehetett kapni. Mindet megvettem. És végigélveztem. Egytől egyig mind dicsért. Volt olyan, amely azt írta, hogy meglátszik a Jásza Mari hatása, volt, amely azt írta, hogy önálló felfogással játszottam, még olyan is volt, amely úgy találta,

hogy a sírásom sokszor olyan volt, mintha egy iskolásgyerek sírna, de dacára ennek nagyon érdekes volt az előadásom. Mindez nagyon boldoggá tett, de mi volt mindez ahhoz képest, ami utána következett. Elvittem ugyanis az összes kritikát Jókaihoz, aki meg se várta, hogy megmutassam, hanem a leg-rajongóbb szavak kíséretében továbbra is szerencsét kívánt, megölelt, és megcsókolta a homlokomat. Először életemben” (LÁNG 1975, 361–362.). A versben szereplő fénykép nagy valószínűséggel beazonosítható: a felvétel 1898-ban készült, Erdélyi Mór fényképész munkája (PIM MRft, F. 4204.). Lásd a 4. képet!

19–20 Meg ez csipkeköpenyében... – valószínűleg Erdélyi Mór 1898 körül készült felvételéről van szó, lásd PIM MRft, F. 4207.2. (5. kép). Fennmaradt emellett egy 1901 körül készült további fénykép, amely Jókai szobájának részletét örökíti meg abban az állapotban, ahogy halála után találták. A szoba falán, szemben az íróasztalával, díszes keretben a szobán forgó fénykép látható (VÉSZI József, „A Jókai interieur”, *Vasárnapi Újság*, 1904. jún. 5., 388. Lásd a 6. képet!). A fénykép később Nagy Bella szobájába került, lásd PIM MRft, F. 4201. (7. kép).

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

21–24 Legszebb az a divatruhás, / Nyakán a kis arany szivem... – Valószínűleg a Koller tanár utódai által 1900-ban készített felvételek valamelyikéről van szó, lásd PIM MRft, F.4236. (8. kép), F.4235.1-2. (9. kép) vagy F.4254. (10. kép)

8. kép

9. kép

10. kép

25–28 Az / Apotheosis nemtője... – Petőfi Sándor halálának ötvenedik évfordulóján, az 1899. július 29-én tartott ünnepségsorozat alkalmából Nagy Bella Jókai Mór ezen alkalomra írt, *Apotheosis* című drámai költeményét adta elő a krisztinavárosi nyári színpad díszelőadásának IV. szakaszában (N. n., „A Petőfi-ünnep”, *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 30., 14.). Az előadás során Nagy Bella a szabadság nemtőjét alakította. Az egyszerű koreográfia szerint a nemtő kezdetben rabláncsal a csuklóján lépett színpadra, majd a darab végén szétszakította láncait (lásd bővebben jelen kötetben a 61. verset és jegyzeteit!). Nagy Bella visszaemlékezése szerint: „Jókai írt egy magasan szárnyaló, hosszú, gyönyörű szép verset, amely természetesen Petőfi életét és halálát dicsőítette. Az Apotheosist én mondtam el, a színpadon Petőfi szobrával szemben állva, nemtőnek öltözve, megláncolva, mely láncokat később a vers folyamán a nemtő széttépi, és ledobja magáról” (LÁNG 1975, 364.) A Jókai által kiemelt fénykép minden bizonnyal Erdélyi Mór felvétele (PIM MRFT, F. 4257.2. Lásd a 11. képet!), amelyet az előadás után a *Vasárnapi Újság* is közölt (N. n., „A Petőfi-ünnepek”, *Képes folyóirat: A Vasárnapi Újság füzetekben* 26 [1899]: 307.).

11. kép

30–40 Itt látom térdeplő Dalmát... – Jókai Mór 1852-es *Dalma* című drámájának főszereplője. A darab címszerepét korábban (már az 1852. november 27-i bemutatón) az író első felesége, Laborfalvi Róza játszotta, feltehetően Jókai eleve neki írta a szerepet. 1899. június 14-én a Krisztinavárosi Színkör Jókai-ünnepet rendezett, amelynek során a társulat az író egy már hosszú idő óta nem játszott darabját, a *Dalmát* adta elő Nagy Bella főszereplésével: „A krisztinavárosi színkör nézőtere ma este olyan demonstrációk színhelye volt, aminőket a Horváth-kert-melléki favázas színház vörös betűkkel jegyezhet föl a monográfiájába. Jókai Mórnak, a koszorús írónak, adták egy rég-rég nem adott drámáját, Dalmát, amelyet a költő negyvenhét évvel ezelőtt írt és 27 éves korában hozták színre először a Nemzeti színházban. Az előadás tehát premierszámba ment s a színkör közönsége is a premiérek közönsége volt a mai estén. Hegedűs Sándor kereskedelemügyi minisztert és családját is ott láttuk egyik páholyban. [...] A darabnak a mai bemutatón igen nagy sikere volt s a szereplőket is, köztük nevezetesen a chagánt személyesítő Nagy Bellát, aki, mint a színiakadémia végzett növendéke, vendégül lépett föl ma a színkörben, számtalanszor tapsolta a függöny elé. Nagy Bella szép színpadi alak, bár nuancirozása még kezdetleges, erőteljes, széles orgánuma még sikerrel biztathat” (N. n., „Jókai ünneplése”, *Pesti Hírlap*, 1899. jún. 15., 7.). A *Pesti Napló* tudósítója dicsérte Nagy Bella színészi játékát: „Nagy Bella kisasszony, aki a címszerepet játszotta az ősmagyar festői viseletben nagyon szemrevaló volt, de azonfelül szép szavalatával és élettelmes játékával is lekötötte az érdeklődést” (N. n., „Jókai ünneplése”, *Pesti Napló*, 1899. jún. 15., 11.). Hasonlóképpen dicsérő hangvételű a *Vasárnapi Újság*ban közölt cikk is: „Az első felvonás végén mindjárt több babér-koszorút nyújtottak át a címszerep személyesítőjének, Nagy Bellának, ki az előadásban tehetségének szép tanújelét adta művészi játékával” (N. n., „Jókai-est a budai színkörben”, *Vasárnapi Újság*, 1899. jún. 18., 421.). Az első felvonás után színpadra hívták Jókait is, aki rövid beszédet mondott a közönség előtt (A beszédet közölte: N. n., „Jókai ünneplése”, *Pesti Napló*, 1899. jún. 15., 11.; N. n., „Jókai-est Budán”, *Hazánk*, 1899. jún. 15., 5–6.; N. n., „Dalma”, *Alkotmány*, 1899. jún. 15., 8.; N. n., „Jókai-est a budai színkörben”, *Vasárnapi Újság*, 1899. jún. 18., 421.). A *Magyar Újság* beszámolója szerint Jókai ezüst koszorút ajándékozott a színésznek: „A címszerepet egy nagy tehetségű fiatal leány, Nagy Bella alakította, a kiről dicsérettel emlékeztünk volt meg már múltkori fellépésekor is. Ezúttal csak megerősített bennünket abban a hitünkben, hogy a kisasszonyra fényes jövő vár. Az első tapsok különben neki szólottak. Neki a koszorúk is, közöttük Jókai Mór ezüst koszorújával, a melynek ez volt a fölírása: *Dalmának őszinte hódolójától*” (N. n., „Jókai Budán”, *Magyar Újság*, 1899. jún. 16., 5.). Noha a gesztus önmagában szokványos, hiszen

különböző rajongói csoportok és egyének gyakran nyújtottak át koszorút a színésznőknek, a jelenet érdekessége, hogy a közönség a történetet valószínűleg a művésznő és játéka iránti hódolat jeleként értelmezte, és bár Nagy Bella emlékirata sem részletezi túlzottan a szerelmi kapcsolat kialakulásának lépcsőfokait, inkább csak azt hangsúlyozza, hogy Jókai egyre gyakoribb vendéggé válik házuknál, Jókai Mór és Nagy Bella fennmaradt, 1899. április–májusi levélváltása arról árulkodik, hogy már egyértelműen kibontakozóban volt köztük a szerelmi viszony. Ekként a koszorú felirata egyszerre jelenthette a művészet és a szerelem iránti hódolatot. Az ajándék mint emlékezetes ereklye később kiállításra került a házaspár otthonában, amint egy 1911-es hagyatéki beszámoló rögzíti: az ezüstkoszorú, amiről tudható, hogy „Jókai adta feleségének, mikor Dalmát játszotta” „egy bársony asztalkán” volt kiállítva az egyik szobában (E. V., „Jókai hagyatéka”, *Világ*, 1911. okt. 15., 13.). Nagy Bella egyébként a következőképpen idézte fel azt az időszakot, amikor Jókai-darabokban kezdett játszani: „De most már elfordultam a rémdrámáktól. Magyar írókat választottam, Katona, Madách és főleg Jókai. Mikor az ő darabjait tanultam, akkor már mindennapos vendég volt. Sőt nemcsak vendég, hanem tanító, rendező, ki tanácsokkal látott el. A fellépteimre természetesen továbbra is eljárt, és néha a közönség, mikor Jókai-darabot játszottam, nem elégedett meg azzal, hogy én köszöntem meg a tapsokat, hanem addig tombolt és kívánta látni Jókait, míg kénytelen volt ő is a színpadra jönni és velem együtt köszönni meg az ovációt” (LÁNG 1975, 363.). Váli Mari visszaemlékezése szerint Hegedüs Jolán érdektelennek ítélte Nagy Bella alakítását és már ekkor feltűnt neki Jókai elragadtatása a színésznő iránt: „Jolánka azt állította, hogy ő érti e hír támadását [a Jókai és Nagy Bella házasságával kapcsolatos pletykát], mert az említett Dalma-előadáson ő is jelen volt »a bácsi« páholyában. / – Nekem akkor már feltűnt, hogy olyan nagy elismeréssel dicséri »bácsi« annak a nagy darab zsidó leánynak a játékát, akiről bizony lerítt a Dalma jelmeze! Mondtam is, hogy kár volt Nagy Bella vasikos tagjait abba belebújtatni. De bácsi váltig állította, hogy határozott drámai tehetség! Azután: »Hallgassátok csak a hangját!« Én félek tőle, hogy a haraszt nem zörög hiába!” (VÁLI 1955, 390.). Egy 1935-ben készült interjú alapján a színésznő Dalma eljátszásához ajándékba kapott Jókaitól egy kardot, amelyet meg is mutatott a cikkíró Kornitzer Bélának: „– Ez az én kardom, s nem az uramé – mondja Jókainé. – Dalmát játszottam akkor. A történetbeli királynak nem volt fia s hogy az ellenség azt ne tudja meg, Dalmát, a királylányt, fiúnak nevelték. A szerepemben, mint király, természetesen kardot öltöttem. Egy napon a lakásomra küldték ezt a kardot, amely – miután igazi volt – sokkal súlyosabbnak tűnt fel, mint a színházi kard. Jókai küldte (akkor még nem voltam a felesége) s a kardhoz mel-

12. kép

lékelve a következőket írta: »Maga igazi királynő, nem játszhatik hamis karddal.« Természetesen a további előadásokon ezzel a karddal játszottam. Akkor ébredtem tudatára – mondja mosolyogva Jókainé –, hogy milyen nehéz lehet igazi királynak lenni” (KORNITZER Béla, „Jókai Mórénál”, *Magyar Hírlap*, 1935. jan. 6., 31.). Nagy Bella később, 1901 novemberében vendégszereplésekkel indult turnéra, amely során a *Dalmával* is színpadra lépett volna, azonban egy pozsonyi incidens miatt lemondta fellépéseit (erről lásd bővebben a 33. vers magyarázó jegyzeteit!). A versben valószínűleg Erdélyi Mór felvételére utal Jókai, lásd PIM MRFT, F.4228. (12. kép).

- 31 Hadúr – hadisten. A nevet Aranyos-Rákosi Székely Sándor használta először *A székelyek Erdélyben* című kiseposzában, amely az 1823. évre kiadott *Hébében* jelent meg. Tőle vette át később Vörösmarty Mihály a *Zalán futásában*, az ő nyomán pedig széleskörűen elterjedt a magyar mitológia alakjaként. Jókai 1852-es *Dalma* című tragédiájában szintén feltűnik (JMÖM Drámák 1, 318).
- 38 chagán – az avarok fejedelme
- 44 Van már egy férfi a háznál – a mondat kék tintával írva szerepel *Az én paradicsomkertem* fogalmazványának a versóján is (lásd MTA KIK Kt, Ms 342/17, 7. folio, verso)

13. kép

14. kép

46 Ez az én reám mosolygó – azonosítatlan fénykép

49 Hát azok a kettős képek! – azonosítatlan fényképek. Jókai Mórról és Nagy Belláról számos közös felvétel készült.

50–52 Te, meg én, hú kéz a kézbe’... – Elképzelhető, hogy a Koller tanár és utódai által 1900. május 28. előtt készült felvételtől van szó, lásd PIM MRft, F.2605. (13. kép). Vagy akár Erdélyi Mór egyik felvételéről: PIM MRft, F.2598. (14. kép).

16. Ötödik évfordulón

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 31–32. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján egyaránt, a második foliónak pedig csak a rectóján szerepel. Az első folio rectójának bal felső sarkában ceruzával írt 32-es található. Ugyancsak ceruzával vannak megjelölve a vers 7–10. sorai – valószínűleg Vészi József keze által. A szöveg végén *Jókai Móricz* aláírás olvasható.

K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 4. folio – Ceruzával írt fogalmazvány, terjedelme egy folio, írás a rectón és versón egyaránt szerepel. A szöveg alatt kék tintával utó-

lag felírva a következő két sor olvasható: „Én két eget bírok a te két szemben / Sugárzanak is, de villámlanak ketten”.

Szövegkritika

- 8 K2 Mi<t>
- 11 K2 <,>még [r. í.]
- 15 K2 mi<nt>lyen [r. í.] csak
- 22 K2 ha a föld eltemet
- 25 K2 <Minden> Nehéz [f. í.]
- 28 K1 Sugárunk <A> melegít

Kéziratos másolat

Jókai Mór „Ötödik évfordulón. 1903. szeptember 16.”, OSzK Kt, Oct. Hung. 697 – Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában egy bordópiros borítójú füzetbe kötve megtalálható a vers 3 folio terjedelmű kéziratos másolata, amelyhez Szántó Samu készített rajzokat. Az utolsó folio versóján piros tintával a következő felirat szerepel: „Rajzolta Szántó Samu 1903 Szept. havában. Berlin.” Az első folio rectóján egy virágokkal teli kosarat a karján cipelő hölgy alakja látható, amely mellett a költemény címe és szerzőjének neve szerepel. Ez utóbbiakat aranyozott tintával írta a füzet készítője. A második folio rectóján rózsákkal és levelekkel díszített aranyozott keretben olvasható a vers első 28 sora, a harmadik folio rectóján pedig az utolsó 8 sor, amelyek egy virágok közt elhelyezkedő női arc rajza alatt olvashatóak. Az utolsó sorok alatt pecsét szerepel: „M. N. Muzeum Jókai hagyaték kézirat. 1912. 33. sz.”

Megjelenés

M1 *Magyar Nemzet*, 1903. szept. 16., 1.

M2 *Pesti Napló*, 1903. szept. 16., 8. – A következő kísérőszöveggel: „Ötödik évfordulóját üli holnap Jókai Mór Nagy Bellával való házasságának. Családi ünnepét a költő évről-évre egy-egy bensőséges poéma megteremtésével intim jelentősége színvonalán fölül emeli. Ma, házassága ötödik évfordulóján is költeménnyel ünnepli Jókai Mór a hitvesét. Amit Jókai Mór ír: ez az irodalom-történeté és számot tarthat mindeneknek érdeklődésére.”

M3 *Ország-Világ*, 1903. szept. 20., 755. – A következő kísérőszöveggel: „Szeptember tizenhatodikán múlt el öt éve, hogy Jókai Mór koszorús költőnk szíve újra lángra lobbanván, feleségül vette Nagy Bellát, ki akkor indult színésznői pályájára. Ennek a házasságnak ötödik évfordulójára írta Jókai ezt az ihlettjeljes, rajongó verset, melyet a »Magyar Nemzet«-ből vettünk át, bizonyára olvasóink örömére”.

M4 VÉSZI 1904a, 16. – Vészi a költemény 9–10. sorait közölte a következő rövid megjegyzéssel: „Ez a két sor egymaga dönthetetlen czáfolata minden alávaló megszólásnak”.

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella házassági évfordulója alkalmából készült. Jókai minden évben megjelentetett egy-egy ünnepi költeményt ezen alkalomból. A házasságkötés körülményeiről lásd bővebben a 11. vers jegyzeteit!

1903-ban a pár a negyedik házassági évfordulóját ünnepelte, hiszen 1899. szeptember 16-án fogadtak örök hűséget egymásnak. Lehetséges, hogy a szöveg címe azért *Ötödik évfordulón*, mert Jókai az 1899-es évet is beleszámolta az együtt töltött időszakba. 1903-ban még egy költeményt írt az évfordulóra (lásd a 31. verset és jegyzeteit!).

A kéziraton, a cím alatt a következő datálás olvasható: „1903 September 16.”

Magyarázatok

- 16 Tanúnak felhívom a földet és eget – eskütételnél alkalmazott nagy múltú és sokré-
tű toposz. Már Homérosznál is megjelenik a föld és az ég tanúként való megszólítása az *Iliás*ban és az *Odüsszeiá*ban is: „Tudja meg tehát a föld a szavam, s odafönt a nagy ég is / s vélük a Stüx mélységbefutó vize is”. A mondat visszavezethető a Biblia szöveghelyeire is: Mózes az Úr nevében Moáb földjén megújította a szövetséget Izrael népével, és a mennyet és a földet hívta bizonyságul; egyes fordításokban tanúnak (5 Móz 30, 19). Mózes éneke ugyancsak hasonló megszólítással kezdődik: „Figyeljetegek, hadd szóljak! Halgassa a föld is számnak beszédeit!” (5 Móz 32, 1).
- 27 Hisz két eget bírok a két szemedben – vö. Vörösmarty Mihály *Földi menny* című versével: „És eljön a’ lány ifju kellemében, / És eget hoz tiszta kék szemében” (VMÖM 1, 290.).
- 29–36 Hogyan megifjítál! Egy szép nyári estén... – Jókai 1903. június 14-én Siófokon készített egy akvarellt Nagy Belláról. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kép felső részére maga az író írta fel a következőket: „Az én édes Bellám. Rajzoltam Siófokon 1903 Junius 14. Jókai Móricz sk.” (Jókai Mór, Jókainé Nagy Bella képmása, PIM MRft, 61.1011.1.). A festmény elkészítéséről Jókai külön verset írt *Arczképed előtt* címmel, lásd bővebben az 5. vers jegyzeteit!

17. A konyha

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 33. folio –A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, az írás a rectón és versón egyaránt szerepel. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 33-as, a 14. sor végén egy ceruzával írt X található, illetve a cím ugyancsak ceruzával van aláhúzva. A recto jobb felső sarkában egy kék tintával írt, utólag kihúzott 9-es látható, a jobb alsó sarokban szintén tintával írva a következő megjegyzés olvasható: „fordits”.

Szövegkritika

- 13 hol [beszúrás, f. í.] csángó <is>, <vagy> hol [f. í.]
16 <A> Ki [r. í.]
22 Hát <még az [bizonytalan olvasat]> a hajdú kása
23 <Tepertyűs pogácsa> A húsos rácz pite [f. í.]
33 jó [beszúrás, f. í.]
35 <m> ám

Megjelenés és fogadtatás

M1 VÉSZI 1904a, 32–33.

M2 VÉSZI 1904b, 9. – M1 másodközlése.

M3 *Magyar Szó*, 1904. jún. 12., 11. – M1 másodközlése.

A verset Jókai halála után teljes terjedelmében Vészi József közölte a Nagy Bella védelmére írt, *Hiénák Jókai sirján* című pamfletben. A vers nyilvánosságra hozásával „a Jókai koplaltatásáról szóló alávaló és buta legendá”-t kívánta cáfolni. Jókai halála után Fényes László röpiratot adott ki, amelyben több tanúvallomás révén próbálta meggyőzni a nagyközönséget arról, hogy Nagy Bella és családja lelkileg és fizikailag egyaránt bántalmazta Jókai Mórt – többek közt gyakran éhezettette az író (FÉNYES 1904a, 13–14, 24). Vészi József válasza után Fényes László egy újabb pamfletet készített, amelyben további tanúvallomásokat gyűjtött össze. Pók János műkertész, aki 1899. szeptember 1. és 1902. november 30. között dolgozott Jókaiéknál, azt állította, hogy a szobájába erőszakkal bezárt öreg író őt kérte meg, hogy titokban élelmet vásároljon neki: „Tényleg, így sokszor vittem neki egyet és mást. Leginkább ennivalót, mert némelykor, a kávé kivéve, napokig üres káposztán tartották. Egy-egy virslit is adtak neki legfőlebb. De egyszer a papirost, a melybe a turó volt bepakolva, az ablakon kidobta a méltóságos ur s ezt a papirost megtalálták s látták, hogy zsiros és rajta van a boltos neve: Szakáll László. Azután már ezt sem igen lehetett tenni” (FÉNYES 1904b, 11.). Gurnik Mária szakácsnő 1901 nyarán dolgozott a házaspárnál, és ugyancsak azt állította, hogy Jókai alig kapott betevő falatot: „Egy izben Groszék estére elmenni készültek s a méltóságos urnak vacsorára egy kemény tojást és két cső kukoriczát rendeltek. A tojásnak szaga volt s másikat kértem a méltóságától. Azt felelte reá: – Adja csak be, nem tudja, hogy mitől hizik” (FÉNYES 1904b, 18.). Csaplár Erzsébet 1901–1902 telén alkalmazott cseléd szerint „a méltóságos ur felmelegített ételeket kapott, holott az asszonyok asszietteket és pecsenyéket kaptak” (FÉNYES 1904b, 18–19.). A Fényes által gyűjtött tanúvallomásokat Feszty Róza is felhasználta a Jókai végrendeletét megtámadó beadványában: „Jókait, a nemzet ünnepektől költőjét felesége pofozza, a cselédség jelenlétében leköpi, legyalázza, hogy ne nyuljon piszkos kezével az ételekhez. Uralma alá veszi testét-lelkét. Csak akkor engedi reggelizni, mikor ő fölkel, napokon át káposztával és záptojással tartja” (Feszty Róza, [Özv. Jókai Mórné elleni végrendelet érvénytelenítés], A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V. 5238/18, 37.). Mindennek ellentmon-

dani látszik a vers mellett a kortárs sajtó néhány cikke, illetve Jókai magánlevelezése is (lásd alább a *Magyarázatok*at!).

Feszty Róza szerint az otthoni kosztot dicsérő verset (minden bizonnyal a szóban forgó, Vészi által közölt szövegről van szó) kényszerítés nyomása alatt írta meg Jókai: „Mikor hire ment, hogy Jókait koplaltatják, meg kellett jelennie az újságokban egy czáfoló versnek, a melyben anyósának – az öreg méltóságának, a mint magát nevezette – konyháját és főztjét kellett az egekig magasztalnia szegény agg költőnek. Ez a vers is hány magyar szívet dobantott meg fájdalomosan! Minő szánakozást, minő részvétet keltett a hanyatlásnak ez a szomorú jelensége. A kik azonban közelebbről ismerték a helyzetet, még ezt sem vehették rossz néven a szerencsétlen aggastyánnak. Hiszen ezért a versért talán egy ebédet is kapott szerelmes otthonában” (Feszty Róza, [Özv. Jókai Mórné eleni végrendelet érvénytelenítés], A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V. 5238/18, 4–5.). Fesztyné valószínűleg szándékosan helyezi időben korábbra a vers megjelenését, hogy érvelésével hatástalanítani tudja Vészi szövegközlésének meggyőző erejét.

Keletkezés

A kéziraton, a szöveg végén a következő datálás szerepel: „1901 Febr 4.”

Magyarázatok

1–6 Nem illik, de nem is szabad dicsekednem... – Jókai hasonló módon számolt be egészségi állapotáról a *Nizzai levelek*ben is: „Hála Istennek semmi bajomat sem érzem. Ismerőseim bámulva kérdezik: mitől az arcom olyan piros? Azt a szert nem árulják a patikában. Annak a neve családi boldogság” (Jókai Mór, *Nizzai levelek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2031, 1. folio). Egy *Magyar Nemzet*ben közzétett nyílt levélben ugyanígy fogalmaz: „Uj és régi ismerőseim azt kérdik tőlem, mitől olyan piros az arcom? – Azt a szert nem árulják a patikában; annak a neve »családi boldogság«. A ki ezt a varázslatot velem érezteti, annak a neve »csodafeleség«.” („Jókai Mór Nizzában”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 16., 5.). Jókai „jó színét” és piros arcát a *Pécsi Napló*ban több ízben is kiemelték ekkortájt: „örömmel konstataulta mindenki, hogy a mi koszorus regényírónk pompás színben van, arca olyan piros, mint egy 24 éves életerős ifjúé” (N. n., „Színházi pikantériák”, *Pécsi Napló*, 1901. okt. 24., 6.); „Jókai az utóbbi években határozottan megfiatalodott. A ki rózsás, telt arcát látja, az hatvanasnak tarthatja joggal” (N. n., „Apróságok Jókairól”, *Pécsi Napló*, 1902. febr. 21., 4.). A *Magyar Nemzet* szintén hasonlóan írta le Jókait: „most megy a palotába a daliás, szálegyenes királyi alak: Jókai Mór; 76 esztendejét olyan erősen viseli, mint egy jegenye és tiszta szép kék szeméből olyan ifonti derű sugárzik, mintha valami majális rendezésének és sikerének örülne” (N. n., „Az eleven Szent-György-tér”, *Magyar Nemzet*, 1902. aug. 2., 3.). Az özvegy Jókainé egy Pakots Györgynek

adott interjúbán szintén a férje fiatalosságát emelte ki egy régi fénykép fölött elmerengve: „Nézze meg a kezét – szólított fel Jókainé. / Jókai keze! Amikor a kép készült az író csaknem nyolcvan éves volt. Ilyen korban az öregemberek keze sokszor barna foltokkal tarkázott, s rendszerint ráncos. Jókai Mór keze azonban ráncatlan volt, folt nélküli, sima kéz. Mint egy fiatalemberé. / – Mert az uram, bármit irtak is róla, nem volt öregember! / Ugy vettem észre, az özvegy mosolygott...” (PAKOTS György, „Özvegy Jókainé”, *Amerikai Magyar Világ*, 1973. nov. 4., 15.).

- 3 Pajtásim a klubban – Jókai idős korában rendszeresen eljárt kártyázni a klubba. Mikszáth Kálmán több írásában is feljegyezte, hogy a csendes író jól érezte magát a kis tarokk-kompanya tagjaként. „Az bizonyos – írja a *Jókai Mór élete és kora* című regényben –, hogy itt jól érezte magát. Szelíd csendes természetének megfelelt ez a békességes klub, hol az urak csupa jó pajtások voltak” (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 19, 101.). Hasonlóképpen fogalmaz egy rövid visszaemlékezésben is, közvetlenül Jókai halála után: „Szerény, timid természet volt, sok ember közt szótalan, némelykor félszeg. Csak a kis társaságot szerette. A tarokkcompániát a klubban és otthon az íróasztalt, a »göröcsös lovacsáját«, a hogy ő nevezte, a kinek ha azt mondja: »menjünk lovacsám«, megrázkódik, gyönyörű paripává változik” (MIKSZÁTH Kálmán, „Jókai Mór”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 8., 319.). A tarokkpartikról lásd még: MOHORAY Pál, „A híres tarok-parthie”, *Vasárnapi Újság*, 1902. ápr. 6., 215. A hírhedt tarokk-compániáról Ferraris Artúr készített festményt *A történelmi tarokkparti* címmel, amely Jókait többek között Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes és Mikszáth Kálmán társaságában ábrázolja. A Petőfi Irodalmi Múzeumban megtalálható egy eredeti fénykép is, amely feltehetően Ferraris műtermében készült. A fényképen tarokkozás közben Jókai Mór, Gajári Ödön, Sváb Károly, Beöthy Algernon, Tisza Kálmán és Nedeczky István látható (PIM MRft, F.1718.).
- 6 Mivel fested magad – számos arcpirosító szert, elsősorban porokat reklámoz a korabeli sajtó, ezeket általában gyógyszertárakban lehetett megvásárolni (például: N. n., „Rouge Végétal”, *Új Idők*, 1895. dec. 1., 411.; N. n., „Új arcpirosító”, *Gyógyszerészi Hetilap*, 1896. okt. 25., 698.).
- 9 tart nekem oly konyhát – Mikszáth Kálmán is beszámolt egy olyan jelenetről, amelyben Jókai az otthoni, jó konyhával dicsekedett a klubban, ugyanakkor mindezt Feszty Róza kiváló házvezetésének tulajdonította, tehát időben a második házasság elé helyezte *Jókai Mór élete és kora* című regényben: „Most lettem már én igazi nagyságos úr – dicsekedik a klubban –, eddig csak kend voltam. Egyik nap kapros lepény, másik nap túrós derelye” (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 19, 150.).
- 11 Jó magyar ételek mindig az asztalon – Jókai ekkortájt írt leveleiben rendszeresen felbukkanó téma a bőséges ebéd vagy vacsora. Azon idő alatt, amíg Nagy

Bella színházi turnén vett részt 1901 végén, majd az azt követő évben egészségügyi okokból a Riviériára utazott, Jókai több menüsorról is beszámolt a feleségének. A levelekben több olyan fogás is szerepel, amely a vers szövegében is felbukkan: „Ma estére meghívtam vacsorára a jó barátunkat. Malacz pörköltet csináltatok a Te sikered fölötti örömünkre” (Jókai Mór Nagy Bellához, Budapest, 1901. november 6., OSzK Kt, Fond. V/703, 21. levél); „Tegnap idekinn volt nálunk Sebestyén vacsorán (szakácsnénk kitűnően főz és becsületesen tálal, a leányok és a vendég úr nagyon meg voltak elégedve: volt ramsteak, diós kifli, tejben főtt rizs, puliszka)” (22. levél); „Ilona nagyszerűen háziasszonykodik. Malacczal, nyúlpecsenyével traktál bennünket. Csiga is van estenkint” (25. levél); „Itt vacsorált dr. S: volt pompás székelygulyás és libamáj, a mit Fridrich küldött” (27. levél).

- 13–28 gulyáshús, bélszín, ... juhtúrós puliszka – Jókai más időskori műveibe is hosszas felsorolásokat illesztett, amelyek az általa kedvelt fogásokat tartalmazzák. A felsoroltak közül több étel felbukkan a vers szövegében is. A *De kár megvénülni!* című regényben: „És aztán, ami a boldog házaseletnek a fundamentuma: a konyha! Ebben az én feleségem felülmúlhatatlan. Mindig azt kereste, hogy mik a kedvenc ételeim; azoknak a készítmódját maga tanította be a szakácsnénak. Te bizonyosan tudod appreciálni, hogy mi az. Az a rizskása leves lúdaprólékkal, az a bableves disznókörmökkel, azok a tüdöstáskás levesek, gulyáslevesek; aztán azok a pörkölt malacok tarhonyával, zöldpaprikával; azok a kolozsvári töltött káposzták, azok a tárkonyos bárányok; azok a spékelt vesepecsenyék, a vadak mindenféle nemei, meg azok a drága dorongos fánk, farsangi fánk, barátfülek; böjtös napokon a ráklevesek, halászelek, töltött csigák, írósvajas túrós csuszák” (JMÖM Regények 62, 227–228.). Az *Öreg ember nem vén ember*ben: „Az a drága jó bableves disznókörömmel, meg a gulyáshús kemény csipedettel, a hajdúkáposzta füstölt oldalassal, kolbásszal, a lencse disznófülével, farkával, meg az a fordított kása báránnyal, a juhtúrós puliszka, aztán a fokhagymával tűzködött bélpecsenye, az excellens malacpörkölt zöldpaprikával, a nyárson sült liba pörccsöntött salátával; hát még az élet-hosszító paprikás halászlé s a leírhatlan tepertyűs, kapros túrós csusza!” (JMÖM Regények 64, 32–33.). A *mi lengyelünk* folytatásaként közölt *Új világban*: „A férfiak számára már meg voltak nevezve a fogások. Bableves disznókörömmel, csipedettel; hajdukáposzta; malacpörkölt uborkasalátával; turós-kapros-lepény, gyöngyös csöves-kukorica, végül borkorcsolya. De a finomabb ínyek számára csirkebecsináltat kellett készíteni, karfiollal, citromos kókot, töltött galambot és befőttet” (Jókai Mór, „Új világ”, *Budapesti Napló*, 1902. ápr. 17., 1.). A *Vén emberek nyarában*: „Azonban az általános jó hangulatot fokozta a következő étekfogás: a pompás pörkölt malacz, tarhonyával, jó paprikás lében, hozzá apró, finom ecetes uborka. Külön tá-

nyéron a ketté vágott malaczfej, gyönyörű ropogósra megpirítva” (JÓKAI 1898k, 145.). Az ételek némelyikének receptje megtalálható a kortárs szakácskönyvekben, lásd például: S. SÁRDI 2021.

- 13 Gulyáshús, hol csángó, hol pediglen székely – a gulyáshús a 19. század folyamán vált széleskörűen elterjedt étellé. Első említése Mátyus István 1787-es *Diaeteticájában* szerepel. Az étel elkészítésének első leírása Gvadányi József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1790) című művében olvasható. A 18. századi leírások alapján az ételtípus ekkortájt már hosszú hagyományra tekintett vissza. A gulyás történetét lásd bővebben: KISBÁN 1989. A hagyományos gulyáshúshoz képest a legfőbb különbség, hogy a csángó- és a székelygulyást savanyú káposztával készítik krumpli helyett.
- 14 spék – szalonnacsíkok, amelyekkel megtűzdelik a pecsenyének való nyers húst annak érdekében, hogy a zsír a hús belsejét is átjárja
- 15–18 Hát a fölségesnek hitt töltött káposzta! / Ki beteg *szabónak* halálát okozta... – utalás egy anekdotára, amelyet Mikszáth Kálmán is lejegyzett: „a pozsonyi doktor nagyon megjárta, midőn látta, hogy a kolozsvári hideglelősök a töltött káposztától gyógyulnak meg, s bejegyzé diariumjába, hogy a »töltött káposzta orvosság a hideglelés ellen«; mert alighogy a pozsonyi patiensse még jobban megbetegedett, a dus tapasztalatot ekként kellett módosítania: »a kolozsvári embernek orvosság, de a pozsonyinak halál.«” (MKÖM Cikkek és karcolatok 4, 286, jegyzetek: 478.). Az anekdota rokontörténeteinek és különféle variánsainak listáját lásd GYÖRGY 1932, 259–260. Az anekdota szállóigévé vált alakját Jókai több művében is felhasználta. Az *Utazás egy sírdomb körül* című útleírásban: „Azonban hozzá teszem, a mit a falusi kuruzsló feljegyzett a hideglelésgyógyító töltött káposztáról: hogy ez »kovácsnak orvosság, szabónak: halál.«” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. ápr. 10., [2].). A *Szeretve mind a vérpadig* című regényben Ocskay mondja doktor Wolffiusnak: „Izzadást rendelt, meg érvágást. Az izzadás megvolt nálam, az érvágást meg én tettem meg máson. Probavi et successit. Ezt is beírhatja a receptkönyvébe, hogy »kovácsnak orvosság: szabónak halál.«” (JMÖM Regények 41, 99.). A *Gazdag szegényekben* felcserélődik a töltött káposzta szabóra és kovácsra gyakorolt hatása: „szabónak méreg, kovácsnak orvosság” (JMÖM Regények 54, 151). 1898-ban egy Hegedüs Sándornak írt magánlevélben Jókai szintén használta a szállóigét, noha a gulyáshússal kapcsolatban: „Most már rendben van az egészségem. Kikúráltam magamat – gulyáshússal. Most már legalább tudom, hogy kovács vagyok és nem szabó: (Kovácsnak orvosság szabónak halál.)” (Jókai Mór Hegedüs Sándorhoz, Svábhegy, 1898. I/VIII, PIM Kt, V. 2528/42.)
- 15 töltött káposzta – már Jókai első regényében a magyar konyha reprezentatív fogása, lásd a *Hétköznapiak* külön is publikált fejezetének, a *Mocsárok virányának* (a szöveg kontextusában természetesen ironikus) nyitómondatát: „Szép

vagy te, óh termőföldre a töltött káposztának – Magyarország!” (JMÖM Regények 1, 245.). Egy kései elbeszélésben, a *Vén emberek nyarában* a töltött káposzta ugyancsak összefügg a nemzet kérdéskörével: „No már a ki a töltött káposztából nem vesz, az nem is igaz magyar!” (JÓKAI 1898k, 145.). Hasonlóképpen a *Bécsi dolgok* című szövegben a hazai ízeket a bableves és a töltött káposzta testesítik meg: „Jajh! Csak már egyszer otthon lehetnék, hogy egy kis jó bablevest ehetném disznókörömmel! Már negyedik vasárnapja, hogy a drágalátos töltött káposzta illatát nem szívhatom” (JÓKAI 1898d, 307.). A töltött káposzta nemzetkarakterológiai elemként való azonosítása legalább a 18. századig visszavezethető, hiszen már Mikes Kelemen is említi a *Törökországi levelekben* (MÖM 1, 450.).

- 19 Ha baj van, bableves: abban disznóköröm – vö. „Mikor jó napot akarok csinálni magamnak, akkor: bableves disznókörömmel! Áldom az Istent, hogy nem kell orvosságot ennem! Hogy is híják csak? »Codein!« De jó, hogy az idén nem termett” (JÓKAI Mór, „Solitudo”, *Vasárnapi Újság*, 1897. okt. 10., 667.).
- 21 lepények – Mikszáth Kálmán szerint Jókai kedvenc étele a kapros-túrós lepény volt (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 19, 75, 112.).
- 22 hajdú kása – nem lében főzött, hanem zsíron pörkölt köleskása, amelyet szalonnaszletekkel gazdagítanak
- 23 húsos rác pite – Jókai *De kár megvénülni!* című 1896-os regényének ötödik fejezete *A rác pite* címet viseli. A történet szerint Iringó, miután megtanult rác pitét sütni, már férjhez mehetett, lévén a jó rác pite elkészítésének képessége a jó háziasszony ismérve: „Amely asszony a rác pitét meg nem tudja csinálni úgy, ahogy kell, azt az ura megveti és – megveri.” Az ötödik fejezet részletesen bemutatja a rác pite készítésének módját: „Tehát a rác pite készítéséhez különös talentum, beható stúdium és szerencsés kéz kívántatik. Hogyan kell a gyúrt tésztát fátyolvékonyásra elnyújtani; akkor nem úgy, mint a rétest, azon nyersen behinteni, összegöngyölíteni, hanem előbb félig megszikkasztani, azután mindenféle heterogén húsneműeket apróra összevagdalni, kemény tojássárgáját, meg nem tudom én még mi mindent közé keverni; az egyik tészta lapot ezzel behinteni, tollhegyével zsírt vagy talán tejfelt (tudja kő!) ráfecskendezni; a másik vékony tészta lapot ráróritani; az elébbi manővert megismételni, míg véges-végül az összerakott lapokból egy brosűr lesz; képzelj csak! egy brosűr, mely megehető; még szép kötése is van, azzal együtt megehető; nincs benne semmi sületlenség; együtt a realizmus az idealizmussal. – Ez a rác pite” (JMÖM Regények 62, 50–51.).
- 23 csörge – töpörtyű
- 23 borkorcsolya – borhoz kínált étel, amely kiemeli az ital zamatát, vagyis jól „csúszik” rajta a bor. A sor első változatához (lásd *Szövegkritika*) – „Tepertyűs pogácsa, csörge borkorcsolya” – hasonlít Jókai *Az apja fia* című művének

egyik szöveghelye: „de volt jó hideg őz-sült, tepertős pogácsa, a mi igen jó borkorcsolya a hegyaljai másolás alá” (JÓKAI Mór, „Az apja fia”, *Magyar Salon* 1, 3. sz. [1884]: 227–234, 232.). A *Levente* című drámában szintén szerepel a borkorcsolya egy lakomán elhangzott rigmus elemeként: „Itt jön a jó borkorcsolya, / Ki az ivást parancsolja” (JMÖM Drámák 4, 114.). Az *Üstökösben* rendszeresen megjelent egy *Borkorcsolyák* című rovat is, amelyben frappáns anekdoták kerültek közlésre.

- 24 Herkó páter – népi szólásokban, tréfákban szereplő alak. Emlegetése általában a mondat nyomatékosítását szolgálja, lásd például Arany Jánosnál: „E nélkül nem lehet az irodalmon lendíteni, ha maga Herkópáter lenne is a szerkesztő” (AJÖM Levelezés 4, 63.); Mikszáth Kálmánnál: „Ételt a Herkópáter sem kap ma, mert itt csak a vadász uraknak főztünk” (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 3, 103–104.), „ott a király előtt kijelentette, persze tótul, hogy ő a Herkópáternek se hajt már térdet” (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 12, 172.); vagy Vas Gerebennél: „magam is csak az olyan hidat szeretem, a melyik kövekből van rakva, azt pedig, rogo humillime, a Dunára nem csinál a Herkópáter sem” (VAS 1855, 2:147.). A valós vagy kitalált figura dilemmája, illetve a név eredetének kérdése hosszas vita tárgyát képezte. Az egyik jellemző megközelítés szerint a név népetimológia révén keletkezett a német *Herr Gott Vater* elferdítéséből (vö. SCHOLZ Frigyes, „Herkó Páterről”, *Karpathen Post*, 1892. dec. 15., [1–2]; MELICH 1895, 251.), ekként pedig „nem is alak, hanem afféle homályos, meghatározhatatlan fogalom, aminő a fene” (TÓTH 1896, 508.), mások viszont létező személyt sejtene a szereplő mögött. A legközkeletibbé vált álláspont szerint Herkó páter Hirkó János jászai katolikus pap volt, aki a 17. század végén védelmezte a vallását a protestáns térítőkkal szemben. Ezt a felvetést egy eredeti, Újlakon kelt, 1676. július 6-i levélre, illetve Szőnyi Nagy István *Szomorú áldozás és számkivetés* című munkájára alapozzák (PAULER 1876, 2:239; PAJOR István, „A »Herkópáterről«, Melléklet a *Nemzet*, 1884. szeptember 21-i számához, [3].; R. PRIKKEL 1896.; DOBY Antal, „Ki volt Herkó Páter?”, *Történeti Lapok*, 1875. jún. 20., 1009–1011.; N. n., „Ki volt Herkó Páter?”, *Magyar Sion* 6 [1875]: 395–397.). Emellett Pirhalla Márton podolini plébános nyomán néhányan a 16. század folyamán külföldről ide került Herkó Miklós prédikátorral azonosították a szereplőt. (PIRHALLA 1899, 212–213.; TOLNAI 1902.; YJ, „Ki volt Herkó Páter?”, *Századok* 35 [1901]: 465–466.). Jókai szempontjából a legfontosabbnak a Hirkó Jánossal való azonosítás ígérkezik. 1884 nyarán Jókai a felvidéken, Abaúj-Torna megyében járt, és Szepsiben egy úriház falát díszítő domborművön felfedezte Herkó páter alakját, később pedig a tornai református lelkésztől kapott egy Herkóval kapcsolatos könyvet is, amint az utazásáról írt beszámolójában is megjegyzi: „Szepsiig Góczy Gyula szolgabíró kísért, a megye nevében tisztelve meg jóakaratu

kalauzolásával. Szepsin egy érdekes templom portalét találtam, a mit le is rajzoltam. Egy uri háznál pedig a falba beillesztve találtam meg a közmondás hősét, »Herkó pátert« kőbefaragott domborműben. Ezt a régiséget Verédy fedezte fel. Erről a mesés alakról is majd beszéljünk többet; miután a viselt dolgairól nyomtatott ritka régi könyvet a tornai református lelkész ur szíves volt rendelkezésemre bocsátani” (JÓKAI Mór, „Villámvonat szerében”, *Nemzet*, 1884. szept. 10., [1]). A dombormű megtalálásáról szintén beszámolt: N. n., „Megvan a »herkópáter!«”, *Budapesti Hírlap*, 1884. szept. 11., 6. Az illető év decemberében újabb cikk jelent meg a témáról, amelynek szerzője utánajárt, hogy Jókai milyen könyvet kaphatott, s megállapította, hogy „az a Jókainak átadott könyv a legritkábbak közé tartozik már s jóformán unikum.” (g. e., „Herkó páter”, *Budapesti Hírlap*, 1884. dec. 13., 4.). A cikk g. e. monogramú [azonosítatlan] írója Szilágyi István segítségével (aki a szöveg bizonyossága szerint inkább a népetimológiai megközelítéssel értett egyet) szintén hozzáfért az 1727-es kiadványhoz, amelynek teljes címe: „Martyrok coronája, melly az Evangeliomi igaz vallásban álhatatosaknak, és a Martyromság szenvedésben diadalmassaknak, Fejekben Liliom színű szép gyémántokkal, s Rosa színű drága Rubintokkal, fénlik: (tudni illik,) Oly idvességes könyvecske: Mellyben Miképpen kellessék a’ Szenteknek a’ Krisztus vallásában megmaradni, az üldözésben magokat viselni, a’ számkivetést, tömlöcöt szenvedni s’ a’ Martyromságban győzedelmeskedni? világossan megmutattya Szőnyi N. István, Krisztus szolgálja s’ az ő üldöztetésének társa.” A kötet prédikációkat és tanításokat tartalmaz, illetve egy *Szomorú üldöztetése s számkivetése Szőnyi N. Istvánnak, a Tornai Ecclesiából* című függelék, amelyben a szerző leírja, hogy mivel 1670-ben a kassai német katonák elfoglalták az eklézsiáját, a családjával kénytelen volt Szikszóra menekülni. E történet egyik szereplője egy Herkó nevű páter is: „hogy ki-megyünk a’ Szoba ajtón, láttuk hogy már tele Némettel az udvarunk, ’s azonnal bé-lépnek hozzánk a’ pitvarba, három Páterek. Egyik volt Keglevith Uram udvari Papja, *Hamar Ferencz*, Másik volt egy vérrel hires *Hirco* névű Pap. Az harmadikat nem ismértem. [...] Hirco Páternek, mint egy kerülöttem forgolódó Maszárosnak egy fejsze vala kezében, azon kívül-is dárdát muskatérok tartottak körül oldalomban.” (SZŐNYI N. 1727, 317–318.). Azt, hogy Jókai könyvtárában megvolt Szőnyi emlékirata, említi: MAGYAR 2001, 60. Elképzelhető, hogy Jókai később felhasználta az emlékiratot, ugyanis 1888-ban a *Képes Családi Lapok*ban közölt egy szöveget *A Guta, Herkó páter meg a kis borbély* címmel, amelyet a *Meséskönyvébe* is beillesztett, de hathatott rá Tompa Mihály *Szuhay Mátyás* című elbeszélő költeménye is, amelyben Herkó páter szintén mint szereplő jelenik meg. A mese szerint: „Ez a derék ember volt a »Herkó Páter«. Barát volt, a javából, a ki még az ördögöt is ki tudta űz-

ni holmi elátkozott kastélyból, a hol az már egészen otthonossá tette magát. Volt neki egy hatalmas olvasója, a mi a derekán lógott; annak minden szeme vasból volt; lehetett félmázsa; a kit azzal meg talált legyinteni, nem kellett annak több áldás. Derék barát volt: többet prédikált a csatatéren, mint a katedrában.” (JÓKAI 1898a, 90–91.). Jókai említi továbbá Herkó pátert a *Hétköznapi*ban (JMÖM Regények 1, 162.), a *Török világ Magyarországonban* (JMÖM Regények 4, 81.), az *Eppur si muove*ban (JMÖM Regények 23, 7.), a *Szép Mihálban* (JMÖM Regények 32, 120.), a *Névtelen várban* (JMÖM Regények 34, 119.), a *Rab Rábyban* (JMÖM Regények 38, 177.), a *Szeretve mind a vérpadigban* (JMÖM Regények 41, 136, 153.), a *Bálványosvárban* (JMÖM Regények 43, 55), *A Damokosokban* (JMÖM Regények 44, 80.), *A lőcsei fehér asszonyban* (JMÖM Regények 47, 126.), *A kiskirályokban* (JMÖM Regények 48, 175), a *Rákóczy fiában* (JMÖM Regények 57, 187.), illetve a *Sonkolyi Gergely* című novellában (JMÖM Elbeszélések 1, 118.) és *Az aradi hősnők* című történelmi vígjátékban (JÓKAI 1893, 392.).

- 31 szomatóze – emésztést elősegítő szer; vö. például az *Öreg ember nem vén ember* című regény egyik szöveghelyével: „Már most hogy ebédelek én meg szomatóze nélkül?” (JMÖM Regények 64, 215.). Az *Újság* beszámolója szerint Jókai halála után a dolgozószobájában talált apró tárgyak között szerepelt egy „kicsi somatose-doboz, a mely megkezdett, el nem fogyasztott tartalmával az íróasztalon feledkezett” (N. n., „Jókai ereklyéi”, *Az Újság*, 1912. márc. 8., 8.).
- 32 bicarbonas sodae – szóda-bikarbóna, vagyis nátrium-bikarbonát. A savak semlegesítésére használt szer, amely megszünteti a gyomorégést.
- 32 karlsbadi só – a csehországi Karlsbad forrásvizéből lepárolás révén előállított só, amelyet gyomor- és bélrendszeri bántalmak orvoslására használtak

18. „79”

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 34–35. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, a szöveg a rectókon és az első folio versóján szerepel. Jókai az első recto jobb felső, és a további rectók bal felső sarkában kék tintával megszámozta az oldalakat. A szöveg végén *Móricz* aláírás, az első folio rectóján, a bal felső sarokban pedig ceruzával írt 34-es található.

Megjelenés

M1 *Magyar Nemzet*, 1904. febr. 24., 1.

M2 *Budapesti Hírlap*, 1904. febr. 24., 19.; a következő kísérszöveggel: „Nem lehet elvitatni, hogy Jókai már nagyon öreg ember; a minap, február 19-én volt hetvenkilenc esztendő. Csakhogy – hála Isten – megmaradt a fiatalos ked-

ve, lángeszének teremtmő ereje, a mit bizonyít az alábbi vers is, a melyet a költő a mostani születésnapjára irt a Magyar Nemzetnek.”

M3 *Pesti Napló*, 1904. febr. 24., 10.; a következő kísérszöveggel: „Jókai Mór ma ünnepli születése hetvenkilencedik évfordulóját. Nizzában üdülve üli meg e szép napot, amelyet az ősz költő a maga részéről azzal avat ünneppé, hogy újabb költeménynyel ajándékozza meg irodalmunkat.”

M4 *Székelly Nemzet*, 1904. febr. 26., [1].

M5 *Ország-Világ*, 1904. febr. 28., 177.; ugyanazzal a kísérszöveggel, mint M2.

M6 *Vasárnapi Újság*, 1904. febr. 28., 144.; a következő kísérszöveggel: „Nagy költőnk, ki az idei telet az enyhe éghajlatú Nizzában tölti, ott ünnepelte február 19-ikén hetvenkilencedik születése napját ifjúi erőben s derűs kedvvel, a minnek szép tanúsága az a vers, melyet ez évfordulóról irt [.]”

Keletkezés

A vers Jókai 79., vagyis utolsó születésnapja alkalmából készült. Ez idő alatt az író és felesége Nizzában tartózkodott (lásd bővebben a 7. vers jegyzeteit!). A verset elsőként közlő *Magyar Nemzet* a következő, vonatkozó cikket jelentette meg az illető lapszámban: „Jókaink immár betöltötte 79-ik évét is, hál’ Istennek a legjobb egészségben, lángeszének, hatalmas talentumának teljes birtokában, a mint azt a mai lapunk tárczájában közölt költemény mindennél fényesebben bizonyítja. E költeménynyel együtt, melyet Nizzából – a hol Jókai most családjával időz – kaptunk, egyúttal kedves levél is érkezett lapunkhoz, mely elég szerencsés az ő ragyogó nevével ékesíthetni homlokát, mely Jókaink egészsége felől megnyugtathatja egész Magyarországot” (N. n., „Jókai 79 éves”, *Magyar Nemzet*, 1904. febr. 24., 7.).

Roboz István, aki Pápan Jókai iskolatársa volt, az író 79. születésnapjára írt ünnepi költeményében kiemelte a nizzai tartózkodás tényét: „Ha Nizzában versem a kezedbe téved, / Megy vele lelkem is üdvözölni Téged” (Roboz István, „Jókai Mórnak (79-ik évfordulóján)”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 6., 4.). A berlini Magyar Iparegyesület díszüléssel ünnepelte meg Jókai Mór dísztag születésnapját, amelyen Vágó Andor elszavalta a *Trikolór* című költeményt (N. n., „Jókai hetvenkilencéves”, *Pesti Napló*, 1904. febr. 24., 10.).

A szöveg végén, a kéziratban a következő datálás szerepel: „1904 Febr 19”.

Magyarázatok

1 punctum – vége, nincs tovább

2 Elöttem ködképben vonul el nagy multam – a ködkép vagy ködfátyolkép a bűvös lámpa (laterna magica) segítségével ernyőre vagy füstgomolyra vetített képsor. A vetítés során az állóképek egymásra mosódása a mozgás érzetét kelti, ezért tekintik a technikát a film előfutárának. A 19. század közepén kedvelt látványosság volt a ködképek mutogatása (Jókai Kakas Mártonjának IX. levele például egy ködképeket bemutató előadás részleteiről tudósít, lásd JÓKAI 1860.), így nem meglepő, hogy számos irodalmi műre hatást

gyakorolt. Erre az élményre alapszik például Arany János *A kép-mutogató* című verse, erre utal *Az örök zsidó* egyik verssora („Ködfátyol-kép az emberek”), illetve Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzére vagy Vahot Imre *Ködfátyolképek* című cikkgyűjteménye is. A Jókai-verssor metaforikus megoldása hasonlít *Az én iskolatársaim* című visszaemlékezés egyik szöveghelyére: „És most végig jártatom emlékezetem bűvlámpája előtt a velem együtt élt alakok képeit, hányan vannak még meg?” (JÓKAI 1912c, 175.) Ugyanakkor a verssorban alkalmazott metafora közhelyszerű volt, vö. néhány példával: „A mult ködfátyolkép gyanánt vonul” ([MAJTHÉNYI] Flóra, „Barátnémhoz Angliában”, *Divatcsarnok*, 1853. máj. 15., 245.); „A legközelebb mult ködfátyolképei vonultak el szemeink előtt” (N. n., „Főiskolai algondnoki beiktatás”, *Sárospataki füzetek* 7 [1863]: 73.); „a világtörténelem mint ködfátyolkép vonul el előttük” (N. n., „A rajztanítás nevelészeti becse”, in *A Szegedi Kir. Főrealiskola Értesítője* 7–8 [Szeged: Burger Zsigmond, 1872], 8.); „Mint egy kaleidoszkop ködfátyolképei vonultak át lelkén a közelmúlt emlékei” (VÉCSEY Géza, „A komédiások”, *Ország-Világ*, 1892. nov. 12., 738.); „mintegy ködfátyolkép, vonult el szemei előtt egész élete” (KOSSUTH 1904, 290.). Jókai számos művében megjelenik a ködfátyolkép-mutogatás, illetve több általa alkalmazott hasonlat vagy metafora is erre a képzetkörre épül. A *Szabadság a hó alatt* című regény második fejezete például a *Ködfátyolkép* címet viseli (JMÖM Regények 37, 9–14.), de emellett Jókai említi a ködképeket az *Egy magyar nábobban* (JMÖM Regények 5, 289.), *Az arany emberben* (JMÖM Regények 24, 214.), az *Enyim, tied, övében* (JMÖM Regények 29, 67, 125.), *Az élet komédiáisaiban* (JMÖM Regények 31, 643.), az *Akik kétszer halnak megben* (JMÖM Regények 39, 394.), a *Görögtűzben* (JMÖM Regények 33, 93.), a *Fráter Györgyben* (JMÖM Regények 60, 143.), az *Egy az Istenben* (JMÖM Regények 69, 132, 229.), a *Kassári Dánielben* (JÓKAI 1890, 96.). Jókai ködfátyolképekkel kapcsolatos jeleneteinek, metaforáinak és narrációs eljárásainak átfogó elemzését lásd SZAJBÉLY 2008, 82–89.

7 ép testben ép lélek – latinul: mens sana in corpore sano. A szólássá vált szintagma Juvenalis római költő X. szatírájából ered.

14 ember kezd, de az Isten végez – a latin *homo proponit, deus disponit* szólást általában „ember tervez, Isten végez”-ként fordítják. A Jókai által használt forma Szász Károlynál is megjelenik: „ember kezd, de az isten végez!” (SZÁSZ 1863, 94.)

15–16 oltáromnak lángja / Égő áldozatát minden nap kívánja – az égőáldozat mindennapi bemutatása a régi zsidó vallásban az áldozati szertartás egyik formája volt; az erre a célra feláldozott bárányt, tulkot vagy galambot egészen el kellett égetni.

25 Hosszú nagy éltemen végig fut emlékem – vö. a 63. verssel!

- 30 a boldog sziget – az insulae beatorum motívuma az ókori görög hagyományig vezethető vissza. Homérosz művében, az *Odüsszeiában* az Elízium mezeje, ahol sosincs hóvihar és téli zimankó, a föld nyugati szélén található; Hésziodosz a boldogok szigeteiről beszél, amelyek az Ókeanos mentén terülnek el; Hérodotosz pedig egyetlen boldog szigetről tud, amelyet a líbiai Oázis városával azonosít. Jókait a motívum Petőfi-féle feldolgozása gyakorolhatott jelentős hatást: a *János vitéz*ben Tündérország szigete egy végtelen tenger közepén található („ott van a világnak vége”), és „híre sincs a télnek” rajta, hiszen örökös tavaszban és boldogságban élnek ott a tündérfiak és -leányok (PSÖM 3, 87, 89.). Jókai első regényében, a *Hétköznapi*okban a narrátor „Tündérország”-nak minősíti azt a mocsárban húzódó kis szigetet, ahova Dömsödi elrabolja Lillát (JMÖM Regények 1, 238).
- 35 kakastejjel, varjúvajjal – népnyelvi kifejezés; valami, ami olyannyira rendkívüli, hogy csak a mesékben fordul elő (vö. kakastejjel, varjúvajjal sült kenyér). A kakastejnek van latin megfelelője (*Lac gallinaceum*), ugyanakkor Vitéz Mészáros Ede mutatott rá arra, hogy a kifejezés egyik formája már Arisztophanesnél is megjelenik (VITÉZ MÉSZÁROS 1938.) – Arany János fordításában: „Madarak teje is, lesz minden elég, hogy beleúntok a csupa jóba” (AJÖM Drámafordítások 3, 46.). Jókai *A magyar nép adomái*ban a *Kínálási mondatok* közt jegyezte fel a következőt: „(Gyerekeknek, ki a pusztá kenyerrel be nem éri.) Jó kenyér ez, kakastejjel, varjúvajjal van sütvé” (JÓKAI 1857a, 240.). A *kenyér* című szövegében a következő meghatározást adja: „amit az anya otthon kisütött, azt hívtuk »kakastejjel, varjúvajjal süttött kenyérnek.«” (JÓKAI Mór, „A kenyér”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 10.) Használja továbbá a kifejezést az *Eppur si muove* című regényben (JMÖM Regények 23, 38.) és *A legbátrabb emberek* című mesében is (JÓKAI 1898b, 119.).
- 37 Mikor a legelső versem kinyomatták – Jókait mindössze kilencéves volt, amikor Tóth Lőrinc közbenjárása révén első két verse megjelent nyomtatásban a *Társalkodó* 1834. július 16-i és a *Regélő* 1834. augusztus 31-i számában. A legelső publikációja egy négysoros vers volt, amelyet egy Komárom utcáin bolyongó tébolyodotról írt: „Olyan vagyok én, mint az olly madársereg / A’ melly eltévedvén az ég alatt cserreg; / Én is eltévedtem elmémbe, bujdosok, / Szánjatok-meg kérlek, lelki jó orvosok!” (*Társalkodó*, 1834. júl. 16., 228.) A két gyermekkori versről lásd bővebben: FÜLÖP 2021a. Jókai halálát követően *A Hét* szerkesztői több feljegyzést is közzétettek az író jegyzetfüzeteiből, köztük egy Nizzában keletkezett, 1903-ra datált kétsoros töredéket is, amely az első vers megjelenése óta eltelt hetven év hangsúlyozása miatt gondolatilag közel áll a „79” című költeményhez: „Betölt a hetven év az első vers óta / Az akkor gyulladt láng még most sincs kioltva” (N. n., „Lapok Jókait noteszkönyvéből”, *A Hét*, 1904. szept. 25., 622.).

- 38 Rajzolt képeimet kézzől kézre adták – Jókai gyermekkézzel készített egyik legkorábbi, fennmaradt akvarellje egy kis harangot ábrázol, a másik korai rajza pedig egy férfi profilját örökíti meg (lásd bővebben: VAYERNÉ ZIBOLEN 1962, 61–62.). Tizenkét éves korától, 1837-től négy éven át a Révkomáromi Királyi Rajz Oskolában tanult, amint visszaemlékezésében is kiemeli: „Orbán Gábor városi rajztanárnak minden architektúrai tudományát végig kitanultam s olyan szépen fölépítettem – papirosra – Theseus templomát, hogy arra mindenki egyszerre ráismert, a ki csak valaha látta Theseus templomát. Így fejezt ki bennem a festészet szenvedélye. Tizenöt éves koromban már egy általam rajzolt arckép (Tóth Ferencz püspöké) megjelent kömet-szetben; s a ki csak híres ember volt Komáromban, azt mind lerajzoltam tusban, punktirozva, aczélmetszés módra” (JÓKAI 1912c, 161.). Lásd bővebben még az 5. vers jegyzeteit!
- 39 Akkor ki lett mondva fejemre a végzet – vö. a *Legkedvesebb könyveim* című visszaemlékezés szöveghelyével: „Ezzel alá volt írva vérszerződése annak az édes ördögnek, a kit úgy hívnak, hogy »poézis«” (JÓKAI 1912f, 184.).

19. Ismét mellettem vagy...

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 36. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt szerepel. A rectó bal felső sarkában ceruzával írt 35-ös található. A kéziratot egy üres folio követi a füzetben.

Keletkezés

A kézironon, a szöveg alatt a következő datálás szerepel: „April 13”. A keletkezés pontos éve és helye beazonosíthatatlan, azonban megjegyzendő, hogy egy posztumusz keletkezett másolatkötegetben az áprilisi időpont elé egy kéz utólag feljegyezte az 1903-as évszámot (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 5 éjszark – az északi sark régies megnevezése. Jókainál az *Egész az északi pólusig* című regényben válik fontos helyszínné.
- 5 hosszú éjszaka – vö. *Gróf Benyovszky Móric életrajzának* szöveghelyével: „Az éjszarki hosszú éjszakán át alig járja be a tűzveres napgolyó egy szeletkéjét az ólomszürke égnek; azután világít a hold és a hó” (JMÖM Regények 52, 35.)
- 8 oáz – oázis, sivatagi vízelőhely

16 számum – az észak-afrikai sivatagok jellegzetes, forró szele, amely por- és homokfelhőket sodor magával. Jókai korai novellájában, az 1847-ben megjelent *Az aegyptusi rózsában* már szerepel a többnyire Typhon néven emlegetett sivatagi szél (JMÖM Elbeszélések 1, 293–298, 685.). A *Minden poklokon keresztül* című regényében a számumot a „sivatag rémé”-nek nevezi (JMÖM Regények 45, 49, 135.), a *Janicsárok végnapjaiban* pedig megjegyzi, hogy e szél „égető, fojtó lehelete elől futni kénytelen minden állat” (JMÖM Regények 7, 204.). A *Jövő század* regényében több bekezdést is szentel a leírásának: „Legnagyobb ellenség a számum. Ez a szörnyetege a légnak nem akarja engedni, hogy elvegye tőle ember az ő birodalmát, a homokpusztát. Előkerül újra meg újra az egyenlítői izzó bérchátak mögül, tolja maga előtt fellegeit, a homokfelhőket. Nem állja útját a tenger, keresztülcsap rajta, mintha be akarná temetni homokkal a vakmerő jövevényt. Száraz leheletével felszívja a lég minden párázatát, s finom, szitált porral égeti minden élő testét, mely áthat a pórusokon, s meggyullasztja a szemeket. Jöttére elsápad az ég, a nap izzó veres golyóvá lesz, óriási homoktölcsérek sepernek végig, táncolva a síkon, miknek koronája az áldatlan felhőkárpitban vész el, melyből nem hull alá eső, csak kavics és porond” (JMÖM Regények 18, 297.). Jókai több művében is emlegeti ezt a szélfajtát, lásd például az *Egy magyar nábobban* (JMÖM Regények 6, 174.), a *Szerelem bolondjaiban* (JMÖM Regények 17, 444.), a *Fekete gyémántokban* (JMÖM Regények 20, 218.), a *tengerszemű hölgyben* (JMÖM Regények 55, 142.), a *mi lengyelünkben* (JMÖM Regények 66, 232.), az *Aki a szívét a homlokán hordjában* (JMÖM Kisregények 4, 32.), a *Másik hazában* (JMÖM Elbeszélések 3, 89.).

20. Jó barátunk emlékére

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 38–39. folio – A vers terjedelme 2 folio, az írás a rectókon és versókon egyaránt szerepel. A szöveg írását Jókai fekete tintával kezdte, majd az íráskép halványossága miatt újratöltötte a tollat kék tintával, ezért az első két sor halványfekete színű, a következő két sor halvány kékesfekete, a második szakasztól pedig az íráskép egyre inkább kékké válik. Ebből az is látszik, hogy a sorok végén lévő központosási jeleket utólag tette ki, mivel a halványfekete sorok végén sötétkék tintával húzott írásjelek láthatók. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 36-os látható.

Szövegkritika

- 4 rajong<t>nak [r. í.]
 9 <A> Szigetben [beszúrás, f. í.] milyent <nekem> álmom <..> rajzolt
 10 zátony körzött [ebből: zátonykörzött, k. j.]

- 12 világzajtol<t>
 13 él<t>
 22 E <..> képzelt
 25 <Mi lesz> <h>Ha [r. í.]
 34 <Vezére egy> Híve [f. í.]
 35 S <egy> még [f. í.]
 41 pálya<n>
 43 Ki <a>
 52 <ő> Ő [r. í.]
 60 <Csupán> A gyászos [beszúrás, f. í.]
 63 <Őh> Vess

Megjelenés

M1 *Magyar Nemzet*, 1903. ápr. 19., 1.

M2 *Budapesti Napló*, 1903. ápr. 19., 5.

M3 *Székely Nemzet*, 1903. ápr. 20., [2].

Keletkezés

A verset Jókai egy közös barátjuk, Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztina halálhíre után írhatta. Jókaiék a haláleset ideje alatt Abbáziában tartózkodtak: március 2-án indultak útnak és május elején tértek vissza (RÉVAY 1920, 303, 308.), 4-én Jókai már részt vett a Duna-ünnepély bizottságának ülésén (N. n., „A Duna-ünnepély”, *Budapesti Napló*, 1903. máj. 4., 4.). A házaspár nem tudott részt venni a temetésen, így táviratban fejezték ki együttérzésüket az özvegyen maradt férjnek, melynek szövegét a *Budapesti Hírlap* közölte: „Kedves barátom! Mélyen megrendített mindnyájunkat a villámként csapó gyászhir, hogy áldott lelkű nőd elhagyta a földi világot. Senki te utánad oly igaz fájdalommal nem gyászolja a megdicsőültet, mint a mi családunk tagjai – főleg szeretett nőm – kik benne a legigazabb barátnénkat siratjuk. És az üres helyet, melyet elhunytával maga után hagyott, örökön magunk előtt fogjuk látni. Az Isten adjon az üdvözültnek méltó jutalmat a boldogabb világban, teneked pedig vigasztalást tisztelőid, jó barátaid, az egész nemzet őszinte részvételében. A jobb áldása szálljon a megdicsőültre, maradjon tereád örökké. Barátod *Jókai Mór*” (N. n., „Beksics Gusztávné temetése”, *Budapesti Hírlap*, 1903. ápr. 14., 5. A levél kéziratát lásd Jókai Mór Beksics Gusztávnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/689.). A *Magyar Nemzet*, amelynek főszerkesztői Jókai Mór és Beksics Gusztáv voltak, hosszú cikkben számolt be Beksics Gusztávné április 10-én, délután 4 órakor bekövetkezett halálának körülményeiről, illetve betegségtől sújtott utolsó heiteiről. A cikk szerzője kiemelte, hogy a lap szerkesztői egy „szellemes munkatársukat” vesztették el a haláleset miatt, hiszen a Bogdanovics György álnéven alkotó hölgy több tárcát is közölt a folyóiratban és több elbeszéléskötetet is megjelentetett (N. n., „Beksics Gusztávné”, *Magyar Nemzet*, 1903. ápr. 11., 5.). Ezt követően körülbelül három oldal terjedelmű szöveget szenteltek az éppen húsvét vasárnapjára eső, április 12-i temetésről

szóló tudósításnak is – ez utóbbi írás szerint a Jókaiék által küldött koszorún a következő felirat szerepelt: „A legnemesebb szív emlékének – Jókai Mór és neje” (N. n., „Beksics Gusztávné”, *Magyar Nemzet*, 1903. ápr. 15., 2–4.).

Körülbelül egy évvel később, 1904 elején megjelent Beksics Gusztáv *Ködös problémák* című kötete, amelyet elhunyt felesége emlékének szentelt. A kiadványhoz Beksics mellett Jókai is írt egy rövid előszót, amelyben Bogdanovics Krisztina emléke előtt tisztelgett, összefoglalta az elhunyt pályájának lényeges mozzanatait, majd személyes fájdalmát fejezte ki a haláleset miatt: „A ki őt ismerte, az szerette is; senki jobban, mint mi nőmmel együtt, kik őt valódi testvérnek tekintettük. Élte delén történt halála családi gyász volt reánk nézve is” (JÓKAI Mór, „Két előszó”, *Magyar Nemzet*, 1904. márc. 17., 1.). Szintén a két család közti közeli kapcsolatról árulkodik Beksics Gusztáv Jókai halálát követő, Jókainénak küldött részvétlevele, amelyben Beksicsné emléket is felidézte: „Elvesztettem irodalmi vezéremet s boldogult Krisztin dicső barátját, aki Őt szeretetével tüntette ki. Ők ketten a túlvilág örök fényében már találkoztak. Az én vágyam az, hogy mielőbb találkozzam velük” (Beksics Gusztáv Jókainé Nagy Bellához, Budapest, 1904. május 7., Jókai Mór halála alkalmából Nagy Bellához intézett részvétlevelek és táviratok, PIM Kt, V. 3834.).

Nagy Bella és Bogdanovics Krisztina már a Jókaival kötött házasság előtt is szoros baráti kapcsolatban álltak, amint arra maga Beksicsné hívta fel a figyelmet egy Nagy Bellának írt, bensőséges hangvételű levélben, amelyben barátnőjét tréfásan „Kis Jókayné numero II”-nek nevezi: „Én ismertelek, mikor még nem voltál imádott Jókaynk felesége” (Beksics Gusztávné Jókainé Nagy Bellának, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/728., 2. levél).

A kéziraton, a cím alatt a következő datálás szerepel: „1903 Április 12.”

Magyarázatok

[cím] Jó barátnénk – Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztina (1852–1903) életét a művészetnek szentelte: 1868-ban végezte el a színiakadémiát, majd ezt követően a Nemzeti Színház tagja lett, ahol a *Gyöngéd rokonok* című darabban, Tusnelda szerepében debütált. 1873-ban házasságot kötött Beksics Gusztávval, majd nem sokkal ezt követően befejezte színészi karrierjét, és az irodalmi pályára lépett. Bogdanovics György álnéven verseket, tárcákat, elbeszéléseket, regényeket és színdarabokat írt; Németországról és Svájcra szóló útirajzait a *Családi Körben* közölte. Önálló kiadványként több munkája is megjelent: *Az én kis világom* (1887), *Két elbeszélés* (1888), *A bolondot gazt nem vetik, mégis terem* (1889), *Egy humanus háziúr élményei* (1891), *Álmatlan éjszakák* (1896), *A kamarás úr* (1903). Élete végéhez közeledve a férje és Jókai Mór által közösen szerkesztett *Magyar Nemzet* hasábjain számos szatirikus tárcacikket közölt *Rendek Nácziné levelei* cím alatt. Irodalmi pályája mellett a társadalmi életben is szerepet vállalt és jelentős karitatív tevékenységet folytatott. Az Aurora irodalmi és művészeti egyesület-

ben és a Fővárosi Szegény Gyermekkert Egyletben egyaránt alelnöki pozíciót töltött be.

- 5 Olyan kevesen vannak kik szeretnek – a Nagy Bellával kötött házasság miatt az író több családtagja, illetve a nagyközönség egy része Jókai és felesége ellen fordult. Lásd bővebben jelen kötetben a kísértőtanulmányt és az 52. vers jegyzeteit!
- 9–12 Szigetben milyent álmod rajzolt – valószínűleg Jókai e versszakban az *Ahol a pénz nem isten* című regényének helyszínére utal, hiszen az első fejezet (*Vas-hajó a hegytetőn*) tájleírásában éppen azok a motívumok bukkannak fel, amelyeket a vers is felidéz: a sűrű köd felszállta után a Magellán hajó legénysége meglátta a vulkáni kúpot és a zátonnyal körülvett szigetet. Jókai néhány hónappal korábban, 1902 decemberében dolgozott a regényen, amint ez feleségéhez írott leveleiből kiderül (lásd bővebben az 1. vers jegyzeteit!). A *Budapesti Napló* december 16-án kezdte meg a szöveg közlését.
- 13 A hol nem él, csak boldog ember – a boldog sziget (insulae beatorum) toposzához lásd a 18. vers magyarázó jegyzeteit!
- 26 A nőt, a ki mindenkit ápolt – vö. „Az elhunytak páratlan jó szíve nem érte be azzal, hogy bottal keljen védelmére a szegényeknek és könyvekben fogja pártját az elhagyottaknak. Tevékeny részt vett a főváros társadalmi és humanitárius mozgalmában is, nem kérve részt az elismerésből, de mindenütt derekasan kivéve részét az önzetlen munkából. Egyik alapítója volt az Auróra egyesületnek, mely az irodalom pártolásán akart lendíteni és alelnöke volt a Fővárosi Szegénygyermekkert-Egyesületnek. Azonkívül számtalan más jótékonycélú egyesületiratja benne nemeslelkű, fáradhatatlan buzgó ságu tagját.” (N. n., „Beksics Gusztávné”, *Magyar Nemzet*, 1903. ápr. 11., 5.)
- 29–32 Hogy fogják őt keresni mindig... – bibliai utalás. Beksics Gusztávné temetése éppen húsvét vasárnapjára esett. Jókai fontosnak tartotta a vers közlésekor, hogy a cím alatti datálásban felhívja a figyelmet erre az összefüggésre: „1903 április 12 (Húsvét)”. A feltámadás-történet szerint, amikor az asszonyok a hét első napján kora reggel a sziklasírhoz mentek, nem találták ott Jézus testét, helyette egy angyal jelent meg előttük, aki így szólt: „Nincs itt, hanem feltámadott” (Luk 24, 6).
- 41 olympi pálya – mitológiai utalás az életpálya maradandóságának alátámasztására
- 43 Ki tövises útján elvezet – átsejlik a soron a latin *ad astra per aspera* szólás. Mátray Ernő ugyanebben a formában használja a mondatot Kisfaludy Károly esetén: „De e távlat csakis a fényt és babérokat láttatja velünk s nem a tövises utat, melyen haladniok kelle e babér céljáig” (MÁTRAY Ernő, „Kisfaludy Károly nemtője”, *Hazánk s a Külföld*, 1866. jan. 28., 56.).
- 44 babérfáját – a görög mitológiában az örökzöld babér Apollón szent növénye. Apollón Erósz nyílának hatására szerelemre lobbant Daphné iránt, a nimfa azonban menekült előle, és atyja, Peneusz segítségét kérte, aki babérfává

változtatta őt. Apollón örök szerelme jeléül szent fájává választotta a növényt. A babér a győzelemmel elért halhatatlanságot jelképezi, ezért korszorúzzák vele a versenyek győzteseit, a hadvezéreket és költőket. A korszorú átadása az istentől adott halhatatlanságot szimbolizálja.

- 47 Tetteket írni arany könyvbe – utalás Beksics Gusztávné jótékonyági tevékenységeire a jótettek számontartására szolgáló feljegyzések révén. Jókai 1903-ban *Az aranykönyvbe adat* címmel közölt tárcát a *Magyar Nemzet*-ben: a cikk szerint az a bizonyos könyv a bécsi magyar kormánypalota levéltárában van, amelyben a magyar nemzet szép és nemes tettei vannak feljegyezve (JÓKAI Mór, „Az aranykönyvbe adat”, *Magyar Nemzet*, 1903. dec. 25., 1–2.). *Az aranykönyv* szót a *Keresztény Magvető* és a *Protestáns Egyházi Lapok* a jótékonyági adományok ismertetésekor használja.
- 52 Meg Ő, kinek védője lettél – a házasságkötést követő években Nagy Bella számos inzultust szenvedett el, így nem meglepő, hogy az a néhány baráti kapcsolata, amelynek fenntartására lehetősége volt, különösen felértékelődött. Nem véletlenül jegyezte meg Váli Mari egy Jókaihoz írt levél fogalmazványában: „Bella ellenségeinek száma sokkal nagyobb, mint barátaié” (OSzK Kt Levelestár, Peti Józsefné Jókai Mórhoz, Hathalom, 1900. május 7., 1. folio, recto).
- 55 nemtő – védőszellem
- 56 olajág – utalás Noé bibliai történetére. Lásd bővebben a 13. vers magyarázó jegyzeteit!
- 59 feltámadás – Beksics Gusztávné temetése éppen húsvét vasárnapján, Jézus feltámadásának napján volt
- 60 A gyászos Golgottha maradt – a Golgota hegye Jézus kereszthalálának helyszíne volt. Jézust nagypénteken feszítették keresztre, majd temették el.

21. Idegenben

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 40. folio – A vers terjedelme 1 folio, írás csak a rectón szerepel. A cím és az első négy sor fekete, a szöveg többi része pedig kék tintával íródott. A bal felső sarokban ceruzával írt 37-es látható.

Szövegkritika

16 a <meg> megkedvelt

17 <a>nyugalom

Keletkezés

A vers keletkezési ideje egyértelműen nem határozható meg, azonban mivel egyes sorok rokonságot mutatnak a *Nizzai levelek* szöveghelyeivel (lásd alább a *Magyarázatokat*), feltételezhető lenne, hogy 1903 végén, 1904 elején keletkezett. Egy verseket tartalmazó

másolatkötegekben viszont a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Nizza 1901” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a ráírás nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 1–2 Járunk idegenben, keresünk meleget... – Vö. „Én nekem kíznóm a hideg: a poklot csak jég alakban tudom képzelni. De még jobban, mint a fagyos tél, űztek hazám határán túl a hazai fájdalmak. Azoknak a hidegét nincs elég hévmérő meghatározni, s ezt nem bírom sehogy enyhíteni” (Jókai Mór, Nizzai levelek, OSzK Kt, Quart. Hung. 2031, 5.).
- 7 Becsülnek, szeretnek, kikkel találkozunk – Vö. „De azért a rokonlelkek rögtön összetalálkoznak. S mi itt ily rövid itt létünk alatt is szerető szivektől vagyunk körülvéve kik bennünket szívesen látnak és látogatnak. Azok között találjuk Türr tábornokot is, ki állandó nizzai lakos s minden felsőbb társaságban kedvelt alak” (Jókai Mór, Nizzai levelek, OSzK Kt, Quart. Hung. 2031, 5.).
- 24 – Vágyódik csupán a te édes öledbe – vö. a 63. vers hasonló szituációjával!

22. Párisban

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 41. folio – Kék tintával írt tisztázatlan, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón szerepel. A bal felső sarokban ceruzával írt 38-as látható.

Szövegkritika

19 Műcsodák [em.]

Keletkezés

Jókai Mór és Nagy Bella 1900. május 28. és június 14. között Párizsban tartózkodott, ugyanis az illető évben a világkiállítás magyarországi tárlatán külön Jókai-szobát rendeztek be az író jubileuma alkalmából megjelent Révai-féle százkkötetes díszkiadással és munkáinak idegen nyelvű fordításával. A díszkiadás végül elnyerte a Grand Prix-t, vagyis a kiállítás nagydíját (A Jókai-szoba történetéről lásd bővebben: Révay 1920, 291–298.; a Jókai-szobáról lásd Erdélyi Mór fényképét: PIM MRft, F.11072.). A Jókai-kiállítást rendező Révai-intézet ez alkalomból egy külön füzetben közzétette francia nyelven Jókai életrajzát és műveinek bibliográfiáját a külföldön megjelent munkákkal együtt (Révay Mór János, „Jókai a külföld irodalmában”, *Magyar Bibliofil Szemle* 1, 1–2. sz. [1925]: 25–31, 30.).

A világkiállítás mint a modern muzealizáció monumentális megnyilvánulása mögött a feltörekvő modern nemzetek önkifejezése, bemutatása és versengése húzódott meg. A díjak, amelyekért a versengés folyt, az egyes nemzetek hierarchiáját fejezték ki a kul-

túra és civilizáció globális rendszerében. Az irodalmat viszonylag ritkábban állították ki – ezen esetekben általában a színházzal együtt. Az irodalom ebből a szempontból „okos export” volt, amelyet védeni, árusítani és nemzeti vagyonná alakítani kellett, és amely kijelölte a nemzeti kultúrák helyét egy geopolitikai és kapitalista szempontok mentén működő világirodalmi rendszerben (T. SZABÓ 2022b. Különösen: 343.).

Az 1900. évi rendezvény jelentőségéhez azon tényező is hozzájárult, hogy az illető világkiállítás volt az első alkalom, amikor Magyarország osztrák közösség nélkül, külön pavilonban szerepelt Európa előtt. A magyar pavilon a Szajna bal partján az ötödik volt. Úti beszámolójában Jókai a következőképpen emlékezett vissza a világkiállítás magyar részlegére: „A nemzetek pavilonjainak utcája ellenben közérdekeltségnek örvend. Pünkösdi ünnepén hatszázezer látogatója volt a kiállításnak, alig tudtunk utat törni magunknak a néparadatban. Legszebb, legtanulságosabb, leglátogatottabb valamennyi között a magyarok pavillonja. Dacára annak, hogy csak kormánybiztosi belépőjegy mellett lehet bejutni, mégis tele van látogatókkal. Ez intézkedésre mulhatlan szükség volt, mert különben az ott felhalmozott kincsek nem lettek volna biztonságban tarthatók, pedig azoknak a becsára húsz millió forint s legtöbbje helyrepótolhatatlan ereklje. A palotaőrök különben utasítva vannak, hogy a magyarul beszélő látogatókat belépti jegy nélkül is bebocsássák. Minden teremben vannak rendőrök és detektívek. A magyar kormánybiztoshoz halomszámra érkeznek az üdvözlő, magasztaló, hálálkodó levelek, melyekben a világ minden nemzetének vendégei elragadtatásukat fejezik ki a magyar pavillonban látottak fölött, mely a magyar ösfoglalkozás szerszámain kezdve az ötvösművészet remekéig s a művészet alkotásáig egy eddig ismeretlen világnak, Magyarországnak ezredéves múltját, fényes múltját, képviseli. A huszárok terme mindig tömve van bámulókkal. Kár, hogy Vágó Pálnak nagy tanulmánynyal megfestett huszár tablóját a gazdagon faragott és festményekkel tarkított plafon nyomni látszik. A magyar pavillonban minden magyar. Ez egészen a mi nemzetünk jelképezése. Amiben aztán európaiak vagyunk, a jelenkor pályafutói, versenyzők a szellemi és ipari alkotás terén, az a nagy világkiállításon van tizenennyolc szakosztályba szétosztva, amikben mindenütt tekintélyes helyet foglalunk el” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: A nemzetek pavillonjai”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 23., 1–2.).

A világkiállításon való részvétel megszervezésének munkálatai már az előző évben megkezdődtek. Lukács Béla kormánybiztos egy 1899. június 10-i keltezésű hivatalos levélben értesítette Jókait a kiállítást érintő tervekről: „Méltóságod ezen tervünkhöz szóval hozzájárulni már szíves is volt és ezen kijelentés alapján a szükséges előkészületek megtörténtek. – A Méltóságod magyar műveiből, az összes megszerezhető fordításokból, képeiből és emléktárgyaiból stb. álló kiállítás a közoktatási és irodalmi csoport földszintjén fog elhelyezést találni és annak méltó központját képezendi. Az irodalmi művek megszerzésére, a kiállítási tárgyak egybegyűjtésére és a kiállítás rendezésére Méltóságod kiadói, a Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság vállalkozott. Midőn ezeket Méltóságodnak bejelenteném, egyszersmind kérem, hogy ezen hivatalos megkeresésre tárgyainak a kiállítás tartamára leendő átengedését nekem kilátás-

ba helyezni és a kiállítás rendezői által Méltóságodnak bemutatandó bejelentési íveket aláírásával ellátni szíveskedjék” (Lukács Béla Jókai Mórnak, Budapest, 1899. június 10., PIM Kt, V.4559/126/h).

A kiállítás magyar részének katalógusába Jókai írta az előszót 1900 márciusában (lásd bővebben: N. n., „A párisi világkiállítás”, *Pesti Hírlap*, 1900. ápr. 12., 8.). Az előszó szintén Lukács Béla kormánybiztos levélbeli kérésére készült (Lukács Béla Jókai Mórnak, Párizs, 1900. március 7., OSzK Kt, Fond V/362, 1. levél) és a szöveg megírását követően Jókai kikérte róla Hegedüs Sándor véleményét is: „Én ennek a felszólításnak igyekeztem az utasítás értelmében megfelelni, az előszót elkészítettem. Igyekeztem mindent elmondani, de öszszetömtöten, mert hosszú cikket senki sem olvas el. Nagyon szeretném azonban, hogy ha ezt a cikkemet, mely egy ország nevében szól, Te elébb elolvasnád, s észrevételeidet megtennéd rá, a kinek a kiállítás a ressortjába tartozik. Sőt kíváncsatos volna, ha ezt megísmerné a miniszter elnök úr és a földmívelési miniszter úr is. Azért arra kérnélek, szíveskedjél egy este (minél közelebb, mert a cikk sürgős) a klubb miniszteri szobájában engem elfogadni, s ha lehet, a miniszter elnököt, és a földmívelésit, meg Miklós Ödönt (a kiállítási alelnököt is) oda meginvitálni, hogy Előttetek ezt az opuszt felolvashatnám” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Budapest, 1900. március 21., PIM Kt, V.2528/53.).

A fennmaradt levelezés alapján úgy tűnik, Jókai eredetileg már május első felében szeretett volna Párizsba látogatni, azonban betegsége miatt a hónap végére halasztotta az utazást. Erre utal Borostyáni Nándor május 15-i levelének szöveghelye: „Nagyon helyeslem az utazás elhalasztását május végéig, mert akkor Orbán napján is túlleszünk és végre állandó szép meleg időt várhatunk. [...] [M]a reggel már enyhébbre fordult az idő és meglehet, hogy délután a Rue des Nations-ban, a hol a németek nyitják meg pompás palotájukat és a törökök a maguk érdekes pavillonját (a melynek második emeletét Jeruzsalem város hű utánzata tölti be), árnyék után fogunk kíváncskozni. [...] A mi a kiállítást illeti, az május végén kétségkívül készen fog állni az »utolsó szögig« is. Nehéz volna eldönteni, melyik része szebb és lebilincselőbb a másiknál. Mindegyik pompás a maga nemében” (Borostyáni Nándor Jókai Mórnak, Párizs, 1900. május 15., OSzK Kt, Fond V/68, 1. levél). Néhány nappal később, május 19-én Jókai francia nyelvű levélben értesítette Horn Emilét arról, hogy május 28-án fél nyolckor tervez Párizsba érkezni a feleségével együtt (Jókai Mór Horn Emilnek, Budapest, 1900. május 19., OSzK Kt, Fond V/699.). Május 10-én Révai Mór és Baross Samu levélben jelezte Jókainak, hogy a nap folyamán délelőtt felkeresik a közelgő út részleteinek megbeszélését illetően (Révai Mór Jókai Mórnak, Budapest, 1900. május 10. OSzK Kt, Fond V/484, 7. levél).

Jókai párizsi utazásának főbb állomásait a rendelkezésére álló sajtóanyag révén áttekintette: MOLNÁR 1931. Az író programját előzetesen közölte a *Pesti Hírlap* és a *Magyar Nemzet*: „A nagy író Párizsban fényes ünnepélyek várják, melyeknek programja a következő: A vasúton a párizsi magyar kolónia fogadó-bizottsága üdvözlí Jókait és a feleségét. Másnap nagy magyar dejeuner lesz, amelyen az összes Párizsban élő és jelenleg ott tartózkodó magyarok hölgyeikkel vesznek majd részt. A Figaro szerkesztője

Jókai tiszteletére nagy five o'clockot rendez, melyre a párizsi társaság legelőkelőbb tagjai lesznek hivatalosak. Ezt követni fogja egy francia diner, amelyet a francia akadémia tagjai, francia írók, a Párizsban élő magyar és egyéb külföldi zsnaliszták rendeznek Jókai tiszteletére. Tervbe van véve az is, hogy a Jókai-pár kirándul Zola Emilhez meudoni kastélyába, hogy meglátogassa a nagy francia regényírórt” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. máj. 23., 10. A cikket szintén közli: N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Magyar Nemzet*, 1900. máj. 23., 6–7.).

A Jókai házaspár párizsi érkezéséről a francia lapok részletes beszámolókat közöltek (lásd például: N. n., „L’arrivée de Maurice Jokai”, *Le Temps*, 1900. máj. 29., [2]; N. n., „L’arrivée de Maurus Jokai”, *Le Pays*, 1900. máj. 30., [2]; N. n., „L’arrivée de Maurus Jokai”, *Le Petit Presse*, 1900. máj. 30., [1]; N. n., „Maurice Jokai à Paris”, *La Presse*, 1900. máj. 31., 3.; N. n., „Maurice Jokai à l’Exposition”, *Le XIXe siècle*, 1900. máj. 30., [2]). Ez alkalmából a *Le Temps* több cikkben is ismertette Jókai irodalmi pályáját és jelentőségét (Emil HORN, „Maurice Jokai”, *Le Temps*, 1900. máj. 29., [2–3]; Gaston DESCHAMPS, „Maurice Jokai”, *Le Temps*, 1900. jún. 3., [2–3]), de más lapok is több hasábot szenteltek az író francia közönség előtti részletes bemutatásának (például: Paul GINISTY, „Jokai”, *La Liberté*, 1900. máj. 31., 1.).

Jókaiék május 26-án, szombat délután 2 órakor indultak útnak (N. n., „Jókai Mór”, *Pesti Hírlap*, 1900. máj. 27., 10.), és a *Le Temps* beszámolójából tudható, hogy az előzetes tervekkel összhangban valóban 28-án, hétfőn fél nyolckor expresszvonattal érkeztek Párizsba, ahol a pályaudvaron delegáció köszöntötte őket Borostyáni Nándor és Székely Béla vezetésével, aki a küldöttség nevében egy rózsákból és orchideákból álló csokrot nyújtott át Jókainénak. Az éljenzés hangjára egy munkáslányokból álló csoport is csatlakozott az ünneplő tömeghez, amely Jókaiékat „szemmel láthatóan felvidította”. Ezután Jókait és feleségét Lukács Béla kormánybiztos fogatán szállították hotelükbe (N. n., „L’arrivée de Maurice Jokai”, *Le Temps*, 1900. máj. 29., [2]. Lásd még: N. n., „Jókai Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. máj. 29., 10.; N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Magyar Nemzet*, 1900. máj. 30., 8.; N. n., „Jókai Párizsban”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 1., 6.). A *Magyar Nemzet* és a *Pesti Hírlap* értesülése szerint Jókai az első napot csaknem végig a Palace Hotelbeli szállásán töltötte, ugyanis a hosszú vonatút egy kissé elfárasztotta az író, majd kedden szintén a nyilvánosság előtt visszahúzódva töltötte a napot (a Champs-Élyséen lévő Ledoyen-féle étkezőteremben ebédeltek néhány barátja társaságában), a kiállításra pedig csak szerdán látogatott el (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 2., 7.).

Június 2-án a párizsi magyar közösség bankettet szervezett Jókai és felesége tiszteletére, amelyen Lukács Béla kormánybiztos, Graezenstein Béla államtitkár, Bohus báró, Farbaky István, Ágoston József és Brázay Kálmán képviselők is részt vettek (N. n., „Jókai ünneplése Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 3., 11.). Az eseményen több tósztt is elhangzott: Borostyáni Nándor és Székely Béla köszöntőjét Jókai magyar, majd francia nyelvű beszéde követte, amelyekkel megköszönte a francia közönség megbecsülését és a magyar illetékesek segítségét a kiállítás szervezésében: „Ez a mi kiállításunk a magyar nemzet diadala. Ez az új honfoglalás, nem fegyverrel, hanem szellemmel s az ipar

eszközeivel. Isten és az anyaföld segítségével, népünk lelkiületével. E diadalért hálás köszönetünket kell nyilvánítanunk azoknak, kik elősegítették ezt, kieszközölték”. Jókai felszólalását követően Xavier Melet, a *Le Temps* szerkesztője tartott beszédet, amelyet érdemes terjedelmesebben idézni, hiszen az újságíró nagy figyelemmel viseltetett Jókainé iránt is, ezen gesztusa, illetve az általa kiváltott reakció pedig jól érzékelteti, hogy az író miért volt megelégedve az őket övező meleg fogadtatással és megbecsüléssel: „Másképp azonban régi francia tradíció ösztönöz arra, hogy »Isten hozottat« mondjak a Jókai bájos élettársának. Asszonyom, ön nem habozott a maga tavaszát egybekapcsolni Jókai Mórnak őszeivel. Őszről beszélek, mivelhogy a költőknek nincsen telük. Az ostobák és a gonoszok nem értették meg az önök egyesülésének öszhangzatos szépségét. És a budapesti boulevardiek, – akik valószínűleg épen olyan ostobák, mint Párizs bulvardiéi, – habozás nélkül tüzdelték tuskékat az önök virágokból és babérlevelekből font kettős koszorúja közé. Higgye el asszonyom, hogy azok, akik szeretik a szép és nagy dolgokat – pedig vannak még ilyenek egynéhányan a világon – ellenkezőleg végtelen hálával viseltettek ön iránt, amiért Jókainak élő múzsájává akart lenni. Hála önnek, Jókai nem ismeri többé a magányosságot, amely olyan rettenetes azok számára, akiknek szükségük van arra, hogy szeressenek és akiknél a szívnek nagylelkű lángolását a kor tehetetlen eloltani. Jókai zsenijéből íme a szerelemnek egy új forrása fakadt, amely viszont a teremtre újabb erőket ad neki. És a magyar nemzet hálás lesz ön iránt asszonyom, szeretett költőjének ezen újabb virágzásáért, mert hiszen önnek köszönheti azt. És ön, asszonyom, egyben jóságosan és bölcsen is cselekedett. Mert ha ön a frigyébe magával hozta ifjúságának bájos sugárzatát, Jókai önre is rásugároz a maga dicsőségéből és biztosította önnek a halhatatlanságot. Kívánom, hogy az önök frigye és boldogsága hosszú legyen.” Jókait olyannyira meghatotta a szónoklat, hogy megölelte és kétszer megcsókolta Melet-t, Jókainé pedig röviden válaszolt a szerkesztőnek: „Igyekezni fogok, hogy minden tekintetben az legyek Jókai számára, akinek ön feltüntetett toasztjában: élő múzsája a költőnek. Eddig is mindig arra törekedtem, jövőre is az lesz a célom” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 7., 5.). Melet francia nyelvű köszöntőjének kéziratát lásd Jókai Mór tiszteletére rendezett párisi írói bankett, OSzK Kt, Analekta 2709, 2. dokumentum. A kéziratot a következő ceruzával írt megjegyzés szerepel Szegő Elemér tollából: „Ezt a beszédet Xavier Mélet mondta el a Jókaiék tiszteletére rendezett banketten, Párisban, 1900 június 1-én.”

Lukács Béla köszöntőjének rövid kivonata szintén fennmaradt, amely szerint visszaemlékezett arra, hogy harminc évvel korábban Jókai Mór, Hegedüs Sándor és ő egy folyóiratnál dolgoztak, 1900-ra pedig Hegedüs kereskedelmi miniszter, Lukács kormánybiztos, Jókai pedig a világkiállítás magyar osztályának „legkiválóbb kiállítója” lett (N. n., „Jókai ünneplése Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 3., 11). Jókai Párizsban elhangzott, francia és magyar nyelven írt ünnepi beszédeinek kézirateit lásd Jókai Mór kisebb fogalmazványai, OSzK Kt, Fond V/772. A banketről több francia lap is részletes beszámolót közölt (lásd például: N. n., „Un banquet à Maurice Jokai”, *Le Temps*, 1900. jún. 3., [3];

N. n., „En l'honneur de Jokai”, *Figaro*, 1900. jún. 3., 3.; N. n., „Le banquet Jokai”, *Le Monde artiste*, 1900. jún. 10., 363.).

Június 5-én a *La Fronde* rövid interjú közölt Nagy Bellával. Az interjú készítője, Jeanne Brémond megjegyezte, hogy a banketten immár megtapasztalhatta a közönség, hogy Jókai milyen vonzó varázst gyakorol a körülötte levőkre („nous avons compris quel charme attirant devait exercer sur tous ceux qui l'entourent”), illetve dicsérte Jókainé intelligenciáját és szépségét: amellet, hogy magas és szoboralkatú volt („Mme Jokai est de grande taille et possède une allure absolument sculpturale”), fekete hajjal és rendkívül szép vállakkal rendelkezett („les epaules remarquablement belles”). Sötétzöld szeme mellett az ajka és fogsora képezték arcának legszebb jellegzetességeit („mais ce qui constitue la perfection de cette physionomie, c'est la bouche légèrement charnue, d'un modèle excuis et meublée de petites dents blanches et admirablement rangées”). Bár Jókainé kevés ideig tanult franciául, jól értette a nyelvet, viszont hosszas beszélgetésbe nem lehetett bonyolodni vele, ezért a tolmács szerepét Székely Béla töltötte be. Az interjú során a világiállításról, a városról, illetve a párizsiakról alkotott benyomásairól kérdezték Nagy Bellát, továbbá afelől is érdeklődtek, hogy miként élte meg azt, hogy a férje ilyen ünnepélyes fogadtatásban részesült. Jókainé válaszából kiderül, hogy nagy büszkeséggel töltötte el, hogy a magyar pavilon Európa más nemzeteivel megegyező rangon szerepelhetett a világiállításon mint a munka és a béke jelképe („C'est un grand orgueil pour nous, a-telle-dit, de voir notre pavillon figurer au meme rang que les plus grandes nations de l'Europe, dans cette importante manifestation du travail et de la paix”). Bár Jókainé a kiállítást még csak futólag tudta megtekinteni, meglepte az összhang, amelyet a paloták és a kertek együttese képezett („Je n'ai encore vu que tres superficiellement votre Exposition, mais j'ai été étonnée de l'harmonie qui se dégage de l'ensemble des constructions des palais et des jardins”). A férjét ünneplő fogadtatás nagyon megalapozta, s különösen értékelte, hogy mindez egy olyan nemzet részéről érte, amely első az irodalom és a művészet világában („J'ai été profondément touchée, a-t-elle répondu, des hommages qui lui ont été rendus. Rien ne pouvait le flatter davantage que de voir reconnaître son talent par une nation qui est la première dans le monde des lettres et des arts”). Az emberekkel kapcsolatos benyomásait illetően kiemelte, hogy a párizsi nők nem véletlenül tartják a legelegánsabbaknak a világon („elle nous a declare qu'elle les trouvait charmantes et que c'est a bon droit qu'on les proclame les femmes plus les chics du monde”). Jókainé a párizsi útjukat összességében egy folyamatosan tartó varázslatnak nevezte („enchantement continuel”) (Jeanne BRÉMOND, „Les impressions d'une Hongroise: Une entrevue avec Mme Maurice”, *La Fronde*, 1900. jún. 5., [2]).

Június 9-én Jókai és Nagy Bella a *Figaro* vendége volt, ugyanis a lap Camille Saint-Saëns zeneszerző tiszteletére „five o'clockot” rendezett, amelyre meghívták a házaspárt is. Az eseményről Jókai is megemlékezett a párizsi útról írt beszámolóiban: „A szerkesztő egy Saint-Saëns estélyt rendezett ittlétünk alatt; ő maga fogadott bennünket; nőmet oda ültette egy gyöngysorokkal terhelt úrnő mellé, engem pedig egy mahagonibarna óriás szomszédjába. Csupa világhírű művészek remekeltek a hangversenyen; a zsúfolásig megtelt

nagy terem zengett a meghívott közönség tapsaitól. Másnap a lapokban olvastam aztán ennek a meghívott közönségnek a névszerinti felsorolását. Az a barna úr mellettem volt a keletindai maharadzsa, a nőm melletti hölgy pedig egy mediatizált uralkodó hercegnő. És az egész néző társaság csupa főrangú, hírneves úr, úrnő, író, művész; a társadalom sommitásai; Európa celebritásai, akik közt mi ketten a maharadzsával képviseltük Ázsiát” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: V. Szellemi világ”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 26., 1.). Az estéllyel kapcsolatos hírekre Nagy Bella egyik barátnője, Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztina (lásd bővebben a 20. vers jegyzeteit!) szintén reagált egy Jókainéhez írt magánlevélben: „Ha tudnád, mily büszke voltam az uradra, ki Párisban oly nagy megtiszteltetésben részesült, mint egy »Felség«, – és ha tudnád, mennyire örvendtem annak a matinéénak, a hol te hercegnő mellett ültél! – meggyőződhetnél szeretetem felől” (Beksics Gusztávné Jókainé Nagy Bellának, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/728., 1. levél).

Jókai fentebbi visszaemlékezése azt is rögzíti, hogy egy további nap folyamán meglátogatták Révai Mórral együtt a Hachette kiadócéget, ahol az igazgató, Foureir úr személyesen fogadta őket: „A Hachette könyvpalotában látjuk csak, hogy milyen nagy ez a Franciaország, milyen messze túlterjed a határain, szellemi hadseregével behódítja a kerek földet!” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: V. Szellemi világ”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 26., 2.)

Június 12-ére a Jókai fogadására megalakult francia bizottság újabb bankettet szervezett az író tiszteletére, amelynek meghívóit a bizottság elnöke, Jules Claretie írta. Az eredeti meghívót lásd Jókai Mór tiszteletére rendezett párisi írói bankett, OSzK Kt, Analakta 2709, 1. dokumentum. A díszebédnek a Champs Elysées-n levő Cobat-féle vendéglő biztosított helyszínt (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 14., 8.). A bankettéről a *Le Temps* is részletes beszámolót közölt: N. n., „La banquet Maurice Jókai”, *Le Temps*, 1900. jún. 14., [2]. A *Pesti Hírlap* szerint a meghívottakat „a párizsi írói és művészi előkelőségek igazi elitje” képezte (N. n., „A francia bankett Jókai tiszteletére”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 10., 10.), akik közt jelen volt többek között Paul Hervieu, az írók társaságának elnöke, Jules és George Claretie, Tony Robert Fleury, André Theuri-et, Jean Mounet-Sully, Gaston Paris, Catulle Mendes, dr Samuel Jean de Pozzi, Gaston Dechapms, Yves Guyot és Henry Feuguier, a magyarok közül pedig a bizottság Lukács Bélát, Miklós Ödönt, Graezenstein Bélát, Hegedüs Lórántot, valamint a kormánybiztosság főbb tisztviselőit hívta meg. Jókai a *Párizsi levelek* közt külön cikket szentelt a banketten résztvevő vendégek bemutatásának (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: Díszlakomák Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 10., 1–3.). Az ünnepségen a híres Mounet Soulyly elszavalta Jókai *Cocarde tricolor* című versét (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: VI. Párizsi színházak”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 29., 2.). Az Országos Széchényi Könyvtárban fennmaradt a vers azon magyar nyelvű kézírata (A *háromszínű kokárda*), amelyről Szegő Elemér informatív megjegyzése nyomán tudható, hogy Jókai 1900. június 6-án vetette papírra Párizsban (Jókai Mór tiszteletére rendezett párisi írói bankett, OSzK Kt, Analakta 2709, 3. dokumentum). Valószínűleg ugyancsak ezen ünnepséggel kapcsolatos az a cezurával írt, egy foliónyi terjedelmű fogalmazványtöredék, amely számos francia nevet sorakoztat fel, és ahol a nevekhez Jókai rövid megjegyzéseket, ismertetéseket csatolt,

mint például: „Yves Guyot, nép embere, szélső bali” vagy „Mounet Sully 1841, classicusokat játszik” (lásd bővebben: Jókai Mór töredékes feljegyzései, megcímzett boritékai, MTA KIK Kt, Ms 343/2, 26. dokumentum.). Az eseményen Hervieu bejelentette, hogy a francia Írók Társasága (Société des gens de lettres) Jókait közfelkiáltással dísztaggá választotta (N. n., „Jókai ünneplése Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 14., 10.). Jókai köszönő beszédét lásd N. n., „Jókai ünneplése Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 15., 3.; N. n., „Jókai utja”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 15., 2–3.). A tagsággal kapott, „Hommage à Maurice Jókai” feliratú érme júliusra készült el, amelyet Lukács Béla a párizsi Jókai-szobában állíttatott ki (Lukács Béla Jókai Mórnak, Párizs, 1900. július 7. OSzK Kt, Fond V/362, 2. levél). A kapcsolódó levélváltásról lásd N. n., „A Jókai-apoteózis Párizsban”, *Magyar Nemzet*, 1900. júl. 15., 4.; N. n., „A francia írók Jókainak”, *Vasárnapi Újság*, 1900. júl. 22., 485.; N. n., „Jókai Mór és a francia írók”, *Budapesti Napló*, 1900. júl. 15., 7. Az érmet végül 1901 februárjában küldték el Budapestre az íróknak (N. n., „Jókai és a francia írók”, *Pesti Napló*, 1901. febr. 16., 6.; N. n., „Jókai és a francia írók”, *Vasárnapi Újság*, 1901. febr. 24., 129.). Paul Hervieu július elején szintén gratuláló levelet írt Jókainak (Paul Hervieu Jókai Mórnak, Párizs, 1900. július 2., OSzK Kt, Fond V/233.).

Június 12-én, szerda délelőtt Émile Loubet köztársasági elnök külön kihallgatáson fogadta Jókai Mór, akit a *Le Temps* szerkesztője, Melet mutatott be neki. Az elnök egy június 11-i keltezésű levélben kérte a szerkesztőt, hogy értesítse Jókait arról, hogy szerdán fél tizenkettőkor szívesen vendégül látná. Jókai a következőképpen összegezte az elnökről kialakult benyomását: „Loubet elnök egyszerűségében sok nagyság van és mindenképpen emlékeztet arra a módra, ahogy Ferenc József szokta fogadni azokat, akiket intimitásával megtisztel” (N. n., „Jókai Loubet elnöknel”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 16., 10. – Az elnök és Jókai közti beszélgetés részleteit lásd ugyanitt!). A találkozóról szóló francia beszámolókat lásd N. n., „[La Président]”, *La Temps*, 1900. jún. 14., [4].; N. n., „[La Président]”, *Le Patriote*, 1900. jún. 17., [1].; N. n., „A l’Elysée”, *Le Messin*, 1900. jún. 15., 10., [1].; N. n., „[La Président]”, *Gil Blas*, 1900. jún. 14., [2]. Jókai Zolánál is szeretett volna látogatást tenni, ugyanis a francia író meghívta szerda délutánra kávézni a házaspárt, azonban a látogatás Nagy Bella hirtelen rosszulletére való tekintettel elmaradt –, helyett Melet és Székely átadták Zolának Jókai és Jókainé arcképét (N. n., „Jókai párisi útjáról”, *Magyar Nemzet*, 1900. június 17., 17.). Az illető fénykép pontosan nem azonosítható, azonban feltételezhetően a Koller tanár utódai által készített sorozat egyik darabjáról van szó, ugyanis a házaspár közvetlenül a párizsi utazás előtt számos fotót készíttetett (lásd E. CSORBA 2004, 204–207.). Az egyik közös fotón autográf tintáírással dedikáció is szerepel, amely láthatóvá teszi, hogy az emlékek szánt képet nem sikerült eljuttatni a címzettnek: „A madame Jeanne Bremont en souvenir amical Paris 1900 Murice Jókai” (PIM MRFT, F.2600.2. – Jeanne Brémont író nő készítette a fentebb említett, *La Frondeban* megjelent interjút Nagy Bellával).

Jókai június 12-én levélben értesítette Lukács Bélát közelgő hazautazásáról, és elnézést kért a személyes búcsúvétel elmaradása miatt: „Szerdán haza kell utaznom: azért csak levélben vehetek Tőled búcsút és Kegyelmes Asszonyomtól kedves Nődtől, magam

és nők nevében, ki a napokban nagyon beteg volt, de már jobban van” (Jókai Mór Lukács Bélának, Párizs, 1900. június 12., OSzK Kt, Levelestár). Jókai és neje végül június 14-én, csütörtök éjjel „12 óra 18 perckor” érkezett haza Párizsból, a pályaudvaron pedig Jókai kérésére elmaradt az ünnepélyes fogadtatás, csak a hozzátartozói és néhány újságíró várta érkezésüket (N. n., „Jókai itthon”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 15., 6.). Egy augusztus 19-ére keltezett, Váli Mari másolatában fennmaradt levél alapján Jókait végül augusztus 18-án táviratban értesítették arról, hogy összes munkáinak kiadását „a párisi jury a »grand prix«-vel tüntette ki” (VÁLI 1955, 412.).

A Párizsban töltött napokról Jókai számos feljegyzést készített egy barna kockás fedelű, pepita vászonkötésű jegyzetfüzetben (lásd a XVIII. számú noteszt: JMÖM Följegyzések 2, 773–783.). A jegyzetek alapján később úti beszámolókat készített, amelyek felevenítik a különféle ünnepségeken, múzeumokban, színházakban tett látogatásainak emlékét, és amelyek legnagyobb részét *Párizsi levelek* cím alatt jelenttette meg. Június 15-én, szokásához híven megjelent a szabadelvű pártkörben, ahol a párizsi úttal kapcsolatos faggatásokra így felelt: „Ugyan hagyjatok már nyugton. Van vagy hatvan tárczára való anyagom; megírom valamennyit a *Magyar Nemzet*-ben, olvassátok majd el ott” (N. n., „Jókai párisi útjáról”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 17., 17.). A *Magyar Nemzet* június 16-i számában nyílt levelet tett közzé, amelyben megígérte, hogy utólag részletesen beszámol a párizsi élményekről: „Idő kell hozzá, míg rendbe tudom szedni az eszméimet, számot adni magamnak a benyomásokról, a tapasztalatokról s csendes nyugalom az én árnyékos fáim alatt, hogy azokat megírhasam. (Párisban lehetetlen volt írnom.) Írni fogok a világvárosról magáról, közéletéről, környékéről, színházairól, mulatóhelyeiről, muzeumáról, népünnepeiről [...]. Írni fogok sok minden egyébről, csak engedjétek egy kis időt rá; aztán azt is engedjétek meg, hogy leveleimet a »Magyar Nemzet« és a »Pesti Hírlap« között osszam meg, mert azokat egy lap meg nem győzi” (JÓKAI Mór, „Párisi levelek Budapestén”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 16., 5.). Noha a nyílt levél szerint Jókai a párizsi útirajzokat a *Magyar Nemzet* és a *Pesti Hírlap* között szerette volna elosztani, a szövegek legnagyobb része az utóbbi lap hasábjain jelent meg. A cikkek megosztásának ezen arányában szerepet játszhatott az, hogy Jókai valószínűleg több írását is előzetesen a *Pesti Hírlap*-nak ígérte, hiszen a folyóirat június 5-i száma arról tudósítja az olvasókat, hogy Jókai „újra a lap kötelékébe lépett” és számos szöveget olvashatnak tőle majd a tárcarovatban (N. n., „Jókai Mór”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 5., 8.). Jókai Párizsról közölt visszaemlékezései a következők:

„Levelek a világkiállításról”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 5., 1–2.

„A virágok ünnepe Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 6., 1. (Fogalmazványát lásd OSzK Kt, Analekta 2733.)

„Párizsi levelek: Az első kérdés”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 19., 1.

„Párizsi levelek: A nemzetek pavillonjai”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 23., 1–2.

„Párizsi levelek: V. Szellemi világ”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 26., 1–2.

„Párizsi levelek: VI. Párizsi színházak”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 29., 1–2.

„Párizsi levelek: VIII. Párizs múzeumi és környéke”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 3., 1–2.

„Párizsi levelek: IX. Párizs éjjel”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 6., 1–2.

„Párizsi levelek: Diszlakomák Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 10., 1–3.

„Párizsi levelek”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 22., 1–2. (Fogalmazványát lásd OSzK Kt, Analakta 2710.)

„Párisi levelek Budapesten”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 16., 5.

„Párisi levelek”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 21., 6–7.

„Párisi levelek”, *Magyar Nemzet*, 1900. jún. 24., 5.

Lásd még Jókai francia nyelvű szövegét: Jókai Mór, *L'Exposition a Paris 1900*, PIM Kt, V.3556.

Nagy Bella visszaemlékezésében szintén több bekezdést szentelt a párizsi kirándulás emlékének: „1900 májusában megnyílt a párizsi világkiállítás. Azt mondta az uram, hogy oda többféle okból is elmegyünk. Először is a kiállítás egy szobáját foglalta el a száz kötetes Jókai Mór összes művei című kiadás, mely a kiadójának, [a] Révai Testvéreknek a legelső díjat juttatta. Hát ezt persze meg kellett nézni. Másodszor meg akarja nekem mutatni Párizst. Lázás izgalommal készültem az útra. Mikor Párizsba érkeztünk, az állomáson egy többtagú magyar küldöttség fogadott bennünket. A magyar kiállítási bizottság elnöke, Lukács, egy gyönyörű bokrétát küldött nekem. Az urammal együtt nagyon örültünk neki. Az uramat nagyon ünnepelték Párizsban, nemcsak az ottlakó magyarok, akik keresték az alkalmat, hogy mentül többet lehessenek velünk együtt, hanem a franciák is. Amikor először mentünk megnézni azt a termet, ahol az ő művei voltak kiállítva, úgy látszik, a közönség az ott elhelyezett Stróbl-szoborról felismerte, és igen meleg spontán ünneplésben részesítette. Ez a spontán ünneplés nemcsak az uramat, hanem a kíséretében levő magyar urakat is nagyon meghatotta. A francia halhatatlanok egy nagyszabású estélyt rendeztek a tiszteletére. A párizsi Figaro egy olyan zenedélután rendezett a tiszteletére, amelyet még soha életemben nem hallottam. Az egyik műsorszám Saint-Saëns dirigálásával egy énekkar volt, amelynek szereplői a párizsi nagyopera és az Opera Comique szólóénekesei és énekesnői voltak. Szabad estéinken a színházakat látogattuk. Párizsban történt az is, hogy Zola megjósolta, hogy miként Michelet második felesége, én sem fogok másodszor férjhez menni, hanem az uram emlékének fogok élni. Minden nap természetesen bebarangoltuk a kiállítás területét, és ezt [a] sok fizikai fáradságot az uram nagyszerűen bírta. Vidám volt és fáradhatatlan. Én kifáradtam. Ott-tartózkodásunk három hétre volt tervezve. Értesítést kaptunk, hogy a pesti egyetemi hallgatók a párizsi útvjáról hazatérő Jókait első este fáklyászenével akarják ünnepelni. Én azonban a tervbe vett idő letelte előtt négy nappal beteg lettem, és így előbb mentünk haza” (LÁNG 1975, 367–368.). Megjegyzendő, hogy Nagy Bella visszaemlékezése néhány részletében pontatlan: a *Figaro* a five o'clockot Saint-Saëns tiszteletére szervezte, noha az eseményre meghívták a Jókai házaspárt is, továbbá Zola megállapítása, mely szerint Jókainé Michelet második feleségéhez lesz hasonló, egy évvel korábban, 1899-ben hangzott el egy Zolával készített interjú során, néhány hónappal azt követően, hogy Jókai második házasságának híre bejárta a nemzetközi sajtót (N. n., „Zola, Jókai és Magyarország”, *Pesti Hírlap*, 1899. dec. 5., 10.). A Jókai-noteszba

felírt kiadások listája szerint Jókainé egy boát kapott ajándékba férjétől, a párizsi úttal járó összkiadás pedig 1350 koronába került a házaspárnak (JMÖM Följegyzések 2, 783.).

A vers címe mellett a következő, ceruzával írt datálás szerepel: „1901 febr. 1.”

Magyarázatok

- 1–4 Láttuk hát a híres világvárost... – hasonlóan összegzi az utat Jókai a *Párizsi levelek*-ben: „Párizsban ugyan volt mindenben részünk, ami csak embert gyönyörködtet. Láttunk világcsodákat, nemzeti nagyságot, volt részünk dicsőségben, találtunk önzetlen igaz jó barátokat” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 22., 1–2.). Jókai ezt megelőzően 1878-ban járt utoljára Párizsban (vö. JÓKAI Mór, „Levelek a világkiállításról”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 5., 1.).
- 3–4 Egész világ kincshalmazát együtt... – a világkiállítások fő látványosságát a résztvevő országok által berendezett nemzeti pavilonok képezik, amelyek az egyes nemzetek gazdag ipari és művészeti kincseit mutatják be a látogatóknak
- 5 Versailles – Párizs elővárosa, amely korábban a királyok székhelye volt. Jókai a *Párizsi levelek*-ben a következőképpen emlékszik vissza a versailles-i látogatására, amelyben külön élményt jelentett a számára, hogy autóval utazhatott: „Mi, Horn Emil barátom szíves kalauzolása mellett látogattuk meg Versailles-t. Automobilon vitt bennünket oda. Új neme a közlekedési élvezetnek. Páris utcái, közutai már hemzsegnének az automobiloktól. [...] A minket vivő automobil villanyos volt. Soha élvezetesebb utazást nem képzelhetek. Csak az az egy hátránya volt, hogy a villanyossága oly hosszú úton, mint Párizstól Versaillesig, fogytára kerül s akkor két órai haladékat kell neki adni, míg a kocsivezető újra megabrakolja a villanyos paripát, hogy megint egy szuszra bevágta Versaillesből Párisba. Hanem ez az idő kellemesen eltelik oly kedves utitárs kalauzolása mellett, mint Horn Emil barátunk, ki maga éveken át volt Versailles lakója s minden nevezetességét ismeri. Estére ismét viasszállít bennünket az automobil, még időnk marad a circusba is ellátogatni. Nekem azonban még a szemem előtt váltakoznak a versaillesi termekben látott Horace Vernet és egyéb híres festők csataképei” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: VIII. Párizs múzeumai és környéke”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 3., 1–2.).
- 8 Moulin rouge – Párizs leghíresebb szórakozóhelye, amelyről Jókai is részletesen megemlékezett: „Éjfél után jár az idő: menjünk a Moulin rougeba. Ot[t] most kezdődik az élet. Zeg-zugos utcasorokon végighatolva, végre elének tűnik egy véres csillagokkal rakott szélmalom-kelep, mely csöndesen forog fölön a magasban: ez a hírhedt veres malom. A Moulin rougeban a hölgyek nem fizetnek belépti díjat, csak a férfiak. Ez itt a vadas bolt. A gyermekmesebeli megfordított világ: a vadak cserkésznek a vadászra. A veres malmot bizony minden idegen meglátogatja egyszer (a rossz híréért), nők

csak férfi kíséretében. Én nem találtam olyan rossznak, mint aminő a híre. Ennél bizony különb kánkánt láttam én a budai »hazafiság a nemzeti-ségnek« emelt drámai színházban, Dunanan apó és fia előadásában. Hisz itt csupa nők táncolják a rugdalósdit nőkkel szemben párjával, nem férfiakkal; pedig ez az, ami a mozdulatoknak érzéki kifejezést ad. Néha egy pár vén bolond gommeux is beugrik, két férfi párjával összekapaszkodva, majd meg egy köpcös épicier debella életpárjával, kalap a fején, ezüstkampos nádpálca a kezében s járja a polkát a kankánozók között. De magukra a hirhetett néptáncot exequáló hölgyekre nem hederít senki. Csak akkor hangzik egy »regarder!« intés, mikor az a figura következik, amelyben a hölgy a fején fölül emelt cipője sarkát markolja meg a kezével, meg amikor mind a nyolc pár egyszerre leül a földre, olyan pozitúrában, mint a megfordított T betű. Egyébiránt ott áll egy rendőr teljes ornátusban, aki felügyel, hogy valami kihágás ne követtessék el a közerkölcsiség ellen” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: IX. Párizs éjjel”, *Pesti Hírlap*, 1900. júl. 6., 2.).

- 11 Magunknak is volt részünk a fényben – lásd a *Keletkezés* cím alatt a bankettekkel és ünnepségekkel kapcsolatos részeket, illetve Jókai visszaemlékezését: „Hálával kell emlékeim közé följegyezmem, hogy a francia irodalmi világ a legbensőbb kollegiális rokonszenvvel tette lehetővé az ismerkedést: tudósok, költők, hírlapírók baráti üdvözléssel fogadtak, vezettek, értesítettek. Félve nyitom föl, mint az ékszerrejtő dobozt, sőt ki sem merem nyitni a legdrágább kitüntetés emléket, melyben a francia írók részesítettek. Azt visszafizetni sem lehet, az örök adósság marad” (JÓKAI Mór, „Párizsi levelek: V. Szellemi világ”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 26., 1.). Jókai a *Házasságom története* című memorandumában is megemlékezik a világkiállításon elért sikerekre: „Szellemem, kedélyem épségéről tanúskodnak a két év alatt megírt műveim, szerkesztői működésem, részvénytársaságoknál igazgatótanácsosi állásban kifejtett közhasznú ténykedésem, – és különösen a párizsi világkiállításon elért fényes írói és szónoki sikerem” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 1. folio recto. Kiadta: LÁNG 1976, 515.). Néhány példa a vonatkozó hírlapi tudósításokra: „Mint Párizsból írják, Jókai Mór és neje ott tartózkodásuk alatt fényes ünnepeltetésnek tárgyai” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 2., 7.); „Jókai Mór koszorús írónkat a francia irodalmi és hivatalos világ oly szeretettel és becsülettel fogadta, ami egyrészt arra mutat, hogy irodalmi életünket Párizsban nagyon megbecsülik, másrészt pedig kedvezőleg hat vissza nemzetünk kultur-színvonalának általános fölismerésére” (N. n., „Magyarország a világ előtt”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 15., 1.).

23. A Medúza

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 42. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón szerepel. A bal felső sarokban ceruzával írt 39-es szám látható. A címhez maga Jókai fűzött egy ceruzával írt lábjegyzetet: „Hegedüs S-né (NB. Walth. Crane kiáll. megnyit.)”

Szövegkritika

8 rezgő <[olvashatatlan szó]> kocsonya [a. í.]

Keletkezés

Jókai Mór és Nagy Bella kapcsolatának egyik legnagyobb ellenzője a Hegedüs család volt. Jókaiék és Hegedüsök viszonya véglegesen megromlott a házasságkötés után – nem véletlen, hogy az utóbbiak az író 1901. július 16-i keltezéssel ellátott emlékiratának címében is szerepelnek: „Házasságom története s a Hegedüs családhoz való viszonyom” (Jókai Mór, Házasságom története, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393. Kiadta: LÁNG 1976, 515–519.). A memorandumban több olyan mozzanat leírása szerepel, amelyek révén a család tagjai inzultálták Jókait. Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter Dárday Sándor ügyvédet kérte fel arra, hogy írjon egy memorandumot Jókai házasságkötésének körülményeiről és házasságáról (Jókai a szóban forgó visszaemlékezését mint „ellenmemorandumot” írta meg az előbbire való reakcióként) azon indokkal, hogy maga Hegedüs is tagja volt a Jókai-jubileumkor alakult végrehajtó bizottságnak, s ekként szükségesnek látta ellenőrizni az ajándékba kapott százezer forint elköltésének módját. Jókai jogtalanak ítélte Hegedüs beavatkozását: „Hogy összes műveimnek száz kötete (2000 nagy ivre terjedő) valósággal megjelenjen a kiszabott idő alatt: ez iránt vállalt *anyagi felelősséget* a Belvárosi Takarékpénztár Igazgatósága, s ennek a biztosítására lett lekötve minden e takarékpénztárhoz befolyó előfizetési összeg, azzal együtt az én honoráriumom is. A takarékpénztár fizette ebből a nyomdai és egyéb kiállítás költségeit. *Ennek* az ellenőrzésére s az én érdekeim megvédésére lett kiküldve a jubiláris bizottság, melynek id. Hegedüs Sándor is tagja volt. Összes műveim száz kötete azonban a rendes határidő alatt pontosan megjelent s a megrendelő közönségnek szétküldetett. És akkor, a száz kötet megjelenése után a Belvárosi Takarékpénztár által szabad rendelkezésemre bocsátott a százezer forintnyi írói tiszteletdíj. S ezzel a felügyelő bizottság tagjainak, köztük id. Hegedüs Sándornak a küldetése is megszűnt. A miről az is tanúskodik, hogy én ebből az összegből azonnal kölcsön adtam Feszty Árpád vőmnek 6000 forintot: minden felügyelő bizottsági ellenvetés nélkül. Tehát id. Hegedüs Sándornak ezen az okon nem volt semmi alapja az én magány ügyeimbe beavatkozásra” (LÁNG 1976, 515–516.).

Közvetlenül Jókai és Nagy Bella házasságkötése előtt ugyancsak Hegedüs Sándor és idősebbik fia, Lóránt próbálta meg lebeszélni az idős író elhatározásáról: „Lakásom udvarán jött ránk szemközt id. Hegedüs Sándor és fia Loránt. Utamba álltak, kértek, ri-

mánkodtak, hogy álljak el házassági szándékomtól; ne rontsam le az emlékszobromat, ne hozzak szégyent, gyalázatot a családra ez összeköttetéssel. Ha nem az udvaron (csaknem a nyílt utcán) a cselédség előtt lettünk volna, igen keserű feleletet adhattam volna nekik erre a mondásra” (LÁNG 1976, 516.). A jelenetről Dárday Sándor emlékirata is beszámol: „Ezután visszatérve Jókaihoz huzamosabb idő után kértem várja be Hegedűs Sándort, ki meg akarja kísérelni, hogy őt nőülési szándékától eltérítse. Jókai erre szokatlan hévvel tiltakozott az ellen, hogy bárki is beleavatkozzék és felhívott, hogy azonnal induljunk el Dr Weinmann Fülöp közjegyzőhöz. Útra kelve Jókaival a lépcsőházban talált unokáját csókokkal halmozta és e pillanatban érte Hegedűs Sándor és Hegedűs Lóránt. Jókai ekkor is hévvel tiltakozott minden beavatkozás ellen, de Hegedűs Sándor jogot formált ahhoz nemcsak, mint családtag, – hanem a nemzet nevében is hathatós szózatallal kérlelte: hogy dicső múltját és jövő nagyságát ne csorbítsa egy meggondolatlan kalanddal, a mely egyúttal sértő családjára és agg koránál fogva phisikailag mulhatatlanul végzetes phisikai következményű lehet saját személyére. E kéréshez járult könnyes szemekkel Hegedűs Lóránt és hangos zokogásban törvén ki nemcsak az udvarban játszadozó unokája, hanem az egybegyűlt háznépe is, – a végtelen szeretetnek e megható jelenségei és a lángoló szavakban kifejezett ésszerűségnek ellentmondást nem tűrő követelményeinek hatása alatt Jókai szótalanul visszafordulva lassú, nehéz léptekkel tért vissza lakásába, hova Hegedűs Sándor a család tagjait egybegyűjtve, Jókai kijelenté, hogy nőülési szándékáról lemond” (LÁNG 1976, 507.). Ezek után – mindkét memorandum tanúsága szerint – levelet írtattak Jókaival, amelyben tudatta Nagy Bellával, hogy mégsem kívánja nőül venni őt. Az iratot egy tízezer forintos csekkel együtt Dárday Sándor vitte el a címzettnek, aki csak akkor volt hajlandó elfogadni a jegyesség felbontását, ha Jókai Mór személyesen közli vele szándékának megváltozását.

Kiemelendő, hogy 1899 szeptemberében Hegedűsék haragja még elsősorban Fesztyék ellen irányult, ugyanis őket tették felelőssé Jókai döntéséért. Ezen véleményének Hegedűs Sándorné több, Váli Marihoz írt levelében is hangot adott: „Róza azt mondta nekem, Miért nem vigyáztunk jobban!? én meg azt mondtam neki, Miért hoztatok oly komisz komédiásnékat, a házhoz, és miért nem viseltétek jobban gondját? hányszor jött el hozzánk, mert odahaza nem volt ebédje hanem a tyukketreczbe, meg a kutyaolba ment enni, és ezért majd megvert, hogy merek ilyet mondaní az ő társaságukna[k]! én többé a Fesztí néven nevezett néhez a lábom be nem teszem!” (Hegedűs Sándorné Peti Józsefnénak, [Budapest], [1899.] szeptember 15., OSzK Kt, Levelestár). Egy nappal később pedig: „Egész éjjel nem aludtunk, attól a tegnapi borzaszto naptól, Most írd meg Fesztyéknek hogy a művökre gyönyörködhetnek: nekem azt mondta Róza hazudom, mert bácsi nagyon jól el volt látva! akkor miért mondta, jól esik egy kis puha hus, mert már meguntam, a vendéglői kosztot! mikor Roza tengeren mulatott! azt keresik szegény öregén hol van az a sok pénz mit keres? mondom néz körül a házadnál mire megy, ő nem kap csak 300 fr havonkint, hát a toálettek, meg az utazás? meg a muri? Vagy neked, vagy édes apánknak kötelessége, nyilvánosságra hozni hogy szeretett öreg bátyánk, a nyugalmat, kereste, és azért tette ezt a lépést, gyűlöli Fesztyéket, a Masának leküldte a né-

ní jegygyűrűjét, az az öröksége! [...]Végrendeletét maga írta, és letette a közjegyzőnél! hogy Fesztiéknek csak azt hadja mia Róza nevén van! Róza azt kiabálja, hogy őnem engedí hogy a Jókaínevet viselje! többen is viselték már jogtalan! hátha ez meg is érdemli!” (Hegedüs Sándorné Peti Józsefnének, [Budapest], [1899.] szeptember 16., OSzK Kt, Levelestár). Jókai Mór bátyja, Jókay Károly 1901. december 18-i leveléből sejthető, hogy Hegedüsék nyíltan hangoztatták ezen meglátásukat: „Töled hallottam hogy Fesztiék két év alatt Moricz bátyátoznak 120 ezer forintját elköltötték, a mit egy szegény magyar író nem képes folyton fedezni, és így ők kényszerítették bele a második házasságába” (Jókay Károly Hegedüs Sándornak, HATHALOM, 1901. december 18., PIM Kt, V.6061/12.; F. ALMÁSI 2001, 125.). A felvetést cáfolandó Feszty Árpád végül Jókay Károly előtt hosszas levélben tárta fel anyagi helyzetüket: „Sándorhoz irt levelében azzal vádol minket, hogy mi apósomnak, Jókai Mórnak 120000 ftját elköltöttük amiatt kellett neki megházasodni. Ez a vád első pillanatban olyan képelenségnek hangzott előttem, hogy erre nem is reflectálnék ha nem öntől eredne” (Feszty Árpád Jókay Károlynak, h. n., é. n., PIM Kt, V. 6061/8.; F. ALMÁSI 2001, 135.).

Mivel a házasság megakadályozására irányuló törekvések nem jártak sikerrel, a család igyekezett kétségbe vonni Jókai elmeállapotának épségét. Miután Jókai meglátogatta Nagy Bellát, ténylegesen elhatározta a házasságkötést, s éjszakára a Nagy családnál maradt. Ez idő alatt Fesztyék, Hegedüsék, valamint Demjanovich Emil, Jókai háziorvosa, Fenyő Sándor lapszerkesztő és Nedeczky István, aki Jókai tarokk-kompániájának tagja volt, igyekezett orvosi igazolást szerezni Jókai elborult elmeállapotáról. Hegedüs Sándor személyesen kereste fel dr. Navratil szakorvost az ügyben, azonban nem sikerült megszerezni tőle a szükséges dokumentumot (LÁNG 1976, 518.). Jókai a szakorvosi vélemény sikertelen megszerzését tekintette a Dárday-féle memorandum megírását kiváltó oknak. Keserűen összegezte Hegedüsékkal kapcsolatos tapasztalatait:

„De mi oka lehet a Hegedüs családnak a házasságom ügyeibe való beavatkozásra, s a megtörtént házasság után folytatott rendszeres üldözésre? Hisz a mit én id. Hegedüs Sándorért tettem, az olyan mérlegelhetlen csekélység; mindössze is szegény kis újságíróból a miniszteri padig emelkedni segitettem, a mi megemlékezésre sem érdemes: – a feleségét kis leány kora óta házamnál neveltem, kiházásítottam, míg kegyelmes asszony korában meghálálhatta ezt nekem az által, hogy engemet nőmmel együtt egy illustris társaságba meghívtak közül durva módon kizárasson s folyton üldözzön, bosszantson, rágalmazzon.

Hát miért ez üldözés?

Az alább másolatban közölt levél felvilágosítást ad e kérdésre. [...]

»Kedves Mari néném!«

Keresztapa úgy látszik már is nagyon megbánta tettét; adósságot csinál adósságra s a donna pedig szeretőjével (Sebestyén) Schlesinger kucsírozik.

Soha ily elhanyagolt állapotban Jókai még nem volt, rongyos ing, rongyos mellény, (Loránt a szabadelvű párti referálása)

Reméljük mindnyájan, hogy ő is szabadulni ohajt a donnátol és akkor visszatér hozzánk, a családhoz és így emlékei és írói joga a *Jókay családra fog rászállni. (Ez maga 300 ezer forint)* A Donnát pedig hamar elfelejti a közvélemény.

De természetesen nagyon vigyázó politikát kell a családnak követni azzal az (olvasatlan szó) – szemben. De remélhetőleg lassu és az én apám józan okos esze után indulva célzt érhetünk és Jókai a családé lesz.

Sokat panaszkodik szegény (Nagy Miklós, Adorján stbnek) és így remélhetjük, hogy jóra fordul a dolog és a Donnát el lehet játszva távolítani akkor. És Jókai a mienk lesz, az a családé. Adja Isten, hogy elérhessük ezt, közös akarattal, közös szeretettel. És az én jó apám higgadt és a körülményeket egyedül ismerő tapintata minket ebben az irtózatos ügyben sikerre vezessen.

1899 Nov 9ikén

Ifjabb Hegedüs Sándor.

– Egy szót sem vesztegetek arra, hogy ennek a levélnek a hány sora, ugyanannyi hazugság, aljas rágalom; egy futóbolond fantáziájának a szüleménye.

De beszámítás alá esővé teszi ez iratot az a körülmény, hogy ezt a levelet özv. Pethy Józsefné, Vály Mária unokahugom közölte id. Hegedüs Sándorral a végett, hogy ő ennek az intentióját desavualja. Id. Hegedüs Sándor ezt nem tette, sőt azt kívánta, hogy ezt a levelet közölje unokahugom Ihász Lajossal, Etelka hugom férjével. Ihász Lajos e levélre azt nyilatkoztatta ki, hogy ő *örökségahajhászásba* nem elegyedik, a mi közte és a Hegedüs család között majdnem becsületbeli ügyet támasztott.

Tehát az örökségahajhászási indok rajtamaradt a Hegedüs családon.

A hihetlenséggel határos a »tény«, hogy egy dúsgazdag család ily kapzsisági indítók miatt folytasson megsemmisítő, boldogtalanító rendszeres üldözést a családnak a feje, a névadója, a dicsőségsszerzője ellen, a kit a világ Jókai Mór név alatt becsül. – És még is így van.” (LÁNG 1976, 518–519.)

Egy, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött levélfogalmazvány alapján Jókai Hegedüsék tudomására akarta hozni, hogy látta a szóban forgó levelet, az azonban nem tudható, hogy az írottakat végül elküldte-e a címzettnek: „Alkalmam volt Nagyméltóságod fiának mult évi november 9én Pethy Józsefnéhez rólam és nőmről írott levelét megismerhetni. Ez egy olyan áthidalhatatlan örvényt képez közöttünk, melyen keresztül soha többet az életben nem találkozhatunk még a halálos ágyamnál sem. / Azért kérem Nagyméltóságodat, hogy bárhol találkozunk is a társaságban, ne méltóztassék engemet semmiféle felismerő köszöntésben részesíteni, miután azt képtelen volnék viszonzni” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/696, 2. levél). Később, egy Gajári Ödönnek írt levélben Jókai mérsékelte az álláspontját, és úgy ítélte, hogy az idősebb Hegedüs Sándor nem felelős a levél megírásáért: „Fölvilágosításaid után gondol-

kozván az ifjú Hegedűs Sándor által Mari hugomhoz irt levél eredete és szándéka felől, nekem is arra a következtetésre kell jutnom, hogy atyja id. Hegedűs Sándor ennek az írásától távol állott. Főhatalmazlak, hogy ezen nyilatkozatom vele közöld” (Jókai Mór, Gajári Ödönnek, Budapest, 1902. február 9., PIM Kt, V. 2570.).

A memorandumban említett incidenseken túl a családi dokumentumok további adalékokat szolgáltatnak a konfliktus részleteit illetően.

Váli Mari visszaemlékezése szerint Hegedűs Sándor és felesége úgy ítélte meg, hogy a zsidó fiatalasszonnyal való ismeretség fenntartása veszélyeztetné a tekintélyüket (VÁLI 1955, 397.). Ezt a hozzáállást ő maga elítélte, amint erre 1900 februárjában felhívta Hegedűs Lóránt figyelmét: „Továbbá mindig azt hangoztatjátok, hogy N. B. nem fogadhatjátok, mert az ártana a magas állásnak... Ugyan ki az Isten csodája kívánja tőletek N. B. elfogadását? ... Azt azonban sehogy sem tudom elképzelni, hogy olyan tehetségű miniszternek mint Hegedűs, ártson az, hogy Jókai Mór miként rendezi családi életét?... bár mint vélekednek is erre vonatkozólag azok a hozzátartozói, kik szegény, befolyástalan, kezdő ifjú korában is éppen annyira becsülték, mint most, mikor hatalmi polczon áll” (Váli Mari Hegedűs Lórántnak, Hathalom, 1900. február 10., PIM Kt, V. 2601/2.).

Noha a házasságkötés megakadályozására tett kísérletek kudarcba fulladtak, Hegedűsék továbbra sem ismerték el a színésznőt Jókai feleségeként: „Jókainének nem volt szabad nevezni Hegedűsék hallatára az új asszonyt” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI MÁRIA, *Jókai Mór ifju koráról, első házasságáról, ezen házasság harminczkilencz éves tartamáról, özvegy-ségben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett: Emlékek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2077, 238.). Közvetlenül a házasságkötés után a rokonok is tapasztalni kezdték dühüket: „annyira fel vannak Hegedűsék most háborodva Móric bátyánk házassága miatt, hogy ingerültségük szinte ijesztő” (VÁLI 1955, 395.). Attitűdjük nem pusztán Jókai irányába változott meg, hanem az Ihász család felé is egyre távolságtartóbb lett. Mivel Ihászék 1899 októberében meghívták és végül november 22-én vendégül látták Jókaiékat Hathalmon, valamint hajlandóak voltak megismerkedni Nagy Bellával, Hegedűsné Jókay Jolán megszakította a kapcsolatot testvérével, Ihászné Jókay Etelkával és annak családjával. Jókai számára a látogatás nagy jelentőséggel bírt: „Nem tagadhatom, hogy a rokonaim iránti vonzalom nálam is eleven: s a hogy engemet nőmmel együtt, Hathalmon az én mintaszerű előképem Károly bátyám, az én kitűnő derék sógorom Ihász Lajos és neje, a legszeretetre méltóbb unokahugom Etelka, s a nők és jellemek legtökéletesebbike, Mari hugom, özv. Peti Józsefné, sőt a mi felejthetetlen Móriczunk kedves fia Miklóská is fogadtak, az az én életem legkedvesebb emlékei közé tartozik” (Jókai Mór Jókay Jolánnak, Budapest, 1900. február 15., PIM Kt, V. 6061/3.).

Hegedűsék egy héttel a hathalmi látogatást követően, november 29-én már nem jelentek meg Pápán az Ihász család egyik legjelentősebb eseményén, Ihász Lajos beiktatási ünnepségén, akit november elején választottak meg abszolút többséggel a dunántúli evangélikus egyházkerület új felügyelőjének Radó Kálmán helyére (lásd bővebben például: Ihász Lajos Jókai Mórnak, Hathalom, 1899. november 3., OSzK Kt, Fond V/253, 2. levél; Ihász Lajosné Jókai Mórnak, Hathalom, 1899. december 1., OSzK Kt, Fond V/254,

2. levél; N. n., „Ihász Lajos”, *Vasárnapi Újság*, 1899. dec. 3., 821.). Már az ünnepség előkészületei is feszült légkörben zajlottak, ugyanis Hegedüsék arra kérték Ihászt, hogy Jókait oly módon invitálja meg az ünnepségre, hogy egyértelmű legyen a számára, hogy „*Grosz Bella nélkül* van meghíva” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI, *Jókai Mór ifju koráról...*, 248.). Ihász Lajos nem tett eleget a kérésnek, diplomatikusan igyekezett eljárni az ügyben, és látszólag sikerült is lecsitítania a kedélyeket. A fiatalasszony vendégül látása azonban olyan nyira feldühítette Hegedüséket, hogy sürgönyben tudatták távolmaradásukat. Lóránton kívül – aki mint Pápa város képviselője volt jelen – egyikük sem vett részt az ünnepségen. Ezt követően fokozatosan elmérgesedett a Hegedüs és Ihász család közti viszony.

Jókainak mindvégig viszonylag friss információi voltak a családtagok közti interakcióról, ugyanis Váli Mari folyamatosan beszámolt az Ihász családhoz kötődő történesekről. 1899. december 26-án tudatta, hogy a Hegedüs család haragot tart az Ihász családdal: „Örömmel látom Loránt leveléből, hogy Jolánka is kezd már puhulni! noha annyira még most sem jutott, hogy nekünk irt volna, a mióta azt tudatták velünk (az urával iratva) hogy »az asszonyok nem jöhetnek össze, azon hathalmi látogatás miatt, melyet Jókai, feleségével meghívás folytán tett« Ezzel maradtak el, a pápai, – igen nagyszerűen sikerült – szép lutheránus ünnepélyről... s tartják a haragot urastól... No de majd megtéríti őket is, a jó Isten hatalma” (Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1899. december 26., OSzK Kt, Fond V/447, 4. levél). Az enyhülést a karácsony sem hozta el: „még a karácsony ünnepek és az új év alkalmá sem tudta meg bocsátatni, a hathalmi látogatás által elkövetett vétkünket!... azóta irt leveleink maig is válasz nélkül maradtak! – – Az igaz, hogy erősen meg volt tiltva, annak a látogatásnak a megtörténhetése.... De mi bizony, ennek daczára, csak a szivünk tanácsára hallgattunk! – s azt hiszem: a minden hatalmasok fölött álló Hatalomnak, tetszett az az egy pár szép nap” (Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. január 6., OSzK Kt, Fond V/447, 5. levél). Az emlékiratban Váli Mari arra is kitér, hogy Hegedüsne egyedül Miklóskának küldött karácsonyi ajándékot az illető évben egy „skatulya narancs és sultán füge” révén, a család többi tagját pedig figyelmen kívül hagyta (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI, *Jókai Mór ifju koráról...*, 264.). Váli egy későbbi levelében arról számolt be, hogy a konfliktus majdnem tettelegesséig fajult a családtagok között, ugyanis „Pápa város képviselője, a mult század utolsó napjaiban – [megpróbálta] *párbajba kergetni* Etelkém jó urát!!!” (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. szeptember 8., OSzK Kt, Fond V/447, 14. levél). Az ügy elfajulásában minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy időközben megkérdőjeleződött Hegedüsék szándékainak tisztes volta, és motivációjukat anyagi vonatkozásúnak érezték a családtagok, ugyanis Hegedüs Lóránt ezzel kapcsolatban kért felvilágosítást Ihász Lajostól, aki természetesen nem bocsátkozott nyílt konfrontációba: „Erre a kérdésre kívánsz tőlem választ »hiszed-e, hogy Hegedüsék felháborodása anyagi motívumokra vezethető vissza? csak a legparányibbat is hiszed-e ebből? igen vagy nem?» Válaszomat kérdés nélkül is tudhatnád, természetes, hogy: *nem*” (Ihász Lajos Hegedüs Lórántnak, Hathalom, 1899. december 31., PIM Kt, V. 2595.).

Jókai unokahúga (Károly bátyjának leánya), Hegedüs Sándorné Jókai Jolán szintén 1899 decemberében küldött levelet az írónak, amelyben egyértelműen elítélte Jókai második házasságát: „Maritolt azt hallom hogy bácsi haragszik reám, mert *én üldözöm!* [...] Ha a hozzátartozói közül valaki üldözi, az a saját lelki ösmerete! hogy el szakadt azoktól a szerető rokonaitól kik imádták! és sárba rántotta gyönyörű multját!! Ez az mi üldözi! Ezen csak maga segíthet! [...] Nekem Rózanéném emlékei sokkal szentebbek, semhogy én azt bárkivel is bemocskolnám, belöllem a hála soha ki nem fogy azok iránt, kiknek hálával tartozom, kik boldoggá tettek! [...] F]ájo szível siratja és gyászolja, elveszett szerető bátyját Jolán” (Hegedüs Sándorné Jókai Mórnak, 1899. december 4., OSzK Kt, Fond. V/224.). Hegedüs Sándorné két sértő hangvételű levelet küldött Jókainak. Az egyik borítékon olvasható címzés különösen felháborította az író, ugyanis Hegedüsne a levelet „Özv. Jókai Mórnak” címezte. Az esetről Jókai beszámolt Ihász Lajosnak is: „Érdekes tréfának itt küldök Nektek egy levél borítékot, a mi Jolán hugom levelét zárta, e perczben kaptam. Genialis egy ötlet! Engemet özvegynek titulálni. Már most elénekelhetem a híres couplet-t. »Ich bin eine wittwe, eine kleine wittwe.« Kérlek, e borítékot küldjétek nekem viszsza, mert én ezt a reliquiáim közé akarom eltenni” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Levelestár. [az elírásokat emendáltuk]). A Jókai által idézett dalrészlet szerepel a Hermann Egyed által közölt népdalok között, amelyeket a 20. század első harmadában a bátaszéki németektől gyűjtött, azzal a megjegyzéssel, hogy a dal „vásári ponyvatermének látszik” és a „dallamát nem tudják” (HERMANN 1929, 145–146.). A dal népszerűségét mutatja, hogy a Jókai által idézett részt mint betétdalt Mórícz Zsigmond is beépítette 1931-es *Forr a bor* című darabjába. Hermann ugyanakkor közli a teljes dalszöveget, amelynek ismerete még inkább kidomborítja Jókai iróniáját: a dal egy olyan özvegyasszonyról szól, aki két korábbi házastársának halála után szeretne harmadszor is férjhez menni, mivel annyira hozzászokott a csókokhoz.

Hegedüsne fentebb idézett levelének kéziratára egy másik kéz ceruzával rájegyezte, hogy „Ez »Özv. Jókai Mórnak« volt czimezve” (1. folio recto, a levél szövege fölött), azonban valószínűleg nem ezen levél borítékán lehetett a sértő címzés, ugyanis Jókai Hegedüsne-nek írt válaszelevele alapján unokahúga az első levelében elsíratta, eltemette és elparentálta, míg a másodikban, melyben elismerte „a nagypénteki társulatnak küldött évi járulék”-ot, szándékosan megsértette őt a címzéssel. A december 4-i keltezésű levél zárósorai valóban Jókait siratják és gyászolják, továbbá nem tartalmazzák a járulék elismerésére vonatkozó sorokat, tehát nem a szóban forgó levél érkezhett a sértően címzett borítékban. Jókai egy 1899. december 30-i datálású levél mellékleteként küldött a Nagypénteki Egylet számára ötven forintot Hegedüsne-nek (Jókai Mór Hegedüs Sándornénak, Budapest, 1899. december 30., PIM Kt, V. 2578/4.), tehát a sértő borítéknak ezt követően kellett érkeznie.

Az Ihász családnak is megmutatott, „tulságos nagy bátorságról tanuskodó levél borítékot” Váli Mari egy 1900. január 6-i keltezésű levéllel együtt juttatta vissza Jókaihoz (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. január 6., OSzK Kt, Fond V/447, 5. levél). Januárban ő maga is tapasztalta Hegedüsék levelezésben érvényesített szándékos sér-

téseit, ugyanis a hónap végén kérdőre vonta Hegedüs Lórántot amiatt, hogy 2-án keltezett levelét megszólítás és névalírás nélkül küldte hozzá (Váli Mari Hegedüs Lórántnak, Hathalom, 1900. január 31., PIM Kt, V. 2601/1.).

Hegedüsne sértő gesztusára Jókai egy 1900. február 15-i keltezésű levéllel reagált: „Kivül a levélborítékon (hogy a postások is mulassanak rajta) így címezel: özv. Jókai Mór úrnak. Az is szokatlan, hogy férfi neve elé írják az *özvegyet*, a ki nem a felesége nevét viseli; hanem a magáét. De ez esetben ez a címezés azt fejezi ki, hogy én nem élek törvényes házasságban a feleségemmel; hanem csak concubinátusban. Ha ezt egy bigott ultramontán grófné vágja a szemembe, azt mondom, nem tehet róla: így tanították az apácák, meg a gyóntatók; de Te, a kinek a férje első előharcosa a szabadelvűségnek, egy magyar miniszter neje, hogy bélyegezheted meg a polgári házasságot ágyasságnak? Azt nem is kérdezem, hogy mért gyalázza meg ily érzékenyen Jókai Mór Jókai Jolán? Már most ezzel a nyitott sebbel a lelkemen, hogy menjek én Te Hozzád, rokoni nyájasságokat kicserélni?” (Jókai Mór Hegedüs Sándornénak, Budapest, 1900. február 15., PIM Kt, V.6061/3. Keltezés nélküli fogalmazványát lásd OSzK Kt, Fond. V/698. A levél szövegét fényképes másolattal közli: F. ALMÁSI 2001, 103–107. Részletet közöl belőle: KELECSÉNYI 2002, 221–222.)

A sérelmek 1900 februárjára tovább halmozódtak, ugyanis Hegedüsne édesapjuk, Jókay Károly névnapi köszöntésében megtagadta Iházné Etelkát mint rokonát, és tudtára adta a családnak, hogy immár csak fivérére, Gézára tekint testvérként: „*Nekem az én szeretett testvéreim közül már csak ő maradt!* Mert mióta Etelka az új kedves rokonát meg szerette az olta rólunk tudomást sem vesz! Én meg maradok a régi, mert én nem tudom kidobni szeretetemből az én vérkötélékemet! Ő nyert helyettünk egy sereg zsidó familiát, *nekem meg marad, a koldús, boldogtalan testvérem és a többiek emléke!* [...] *Gros Bella jó volt arra hogy meg lássuk mily hajszálon állott irántunk mutatott szeretetük, hogy azt egy sehonnai el tudta tépni az én szívem nem azt sugja hogy kapaszkodjam Grosékhoz de azt hogy ne had el nyomorult testvéredet!!!*” (Hegedüs Sándorné Jókay Jolán Jókay Károlynak, h. n., 1900. január 24., OSzK Kt, Fond V/746 [kéziratot másolat]). Az eset nagy mértékben megrázta a családot, Váli Mari keserű hangvételű levélben tudatta Jókaival a történeteket: „Elképzelhetetlen dolgokra *képesek* H.ék, hatalmuk érzetében.... A legnagyobb önmegtartóztatásomba kerül, hogy *be ne mutassam működésüket...* [...] Annyit azonban most még is meg kell írnom, hogy: a kegyelmes asszony *Károly napi köszöntőjében* kinyilvánította, miszerint neki: »*most már nincs többé testvérem csak Géza*«... Erre azután én, Pápa város képviselőjének (miután a kegyelmes asszony Etelkémnek nov. 24-én irt levele óta nem válaszolt, hát *neki* én sem írhattam) jól meg írtam, hogy milyen csuf dolog az a nagy foku hálátlanság, a minek végére mennek... s még egyebeket is... tudatva, hogy: *ha akarom, nem muszáj ám nekem megtorlatlanul tőrni, a fékét vesztett rossz indulat kitöréseit.* – Képzelhetetlen állapot az, hogy: mikor valakit úgy tenyerére vett a szerencse, mint H.ékát s *mikor mindenük meg van a boldogságra: miért nem hagynak békét azoknak, a kik nekik soha rosszat, de annál több jót tettek...*” (Peti József-né Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1899. február 17., OSzK Kt, Fond V/447, 6. levél).

A családi békét felforgató névnap-i köszöntésre visszaemlékezésében is részletesen kitért: „Elérkezett eközben január 28-a is, amely napon Károly bátyám névünnepe szoktuk üdvözölni; ez alkalomból egy nagy borítékba zárt három és fél levélpapírt betöltő irományt küldött neki Jolán leánya, melyet mikor elolvasás után nekünk azzal adott át: »Ezt olvassátok el!« – azt képzeltük, dacára Károly bátyám komor arcának, hogy ez lesz az a várva várt békeszerző okmány, mely végre elsimítja a családukból dűlő, minden igaz ok nélküli gyűlölködést. Mekkora csalódás ért azonban bennünket! Olyan levél volt ez a hosszú episztola, melynek olvastára meg kellett állni az ember eszének, szívének pedig elfacsarodni ennyi rosszindulat tapasztalatán. Képtelennél képtelenebb vádakkal illette ez a levél Etelkemet, többek között azzal is, hogy »amióta a zsidó famíliát úgy megkedvelte (!?), neki nem írt«. (Megjegyzendő, hogy a pápai beiktatási ünnep óta Ihasz Lajosné a lábát sem tette ki Hathalomról, nem hogy a zsidó famíliát megkedvelni valami módja lett volna.) »Grosz Bella jó volt arra, hogy meglássuk, mily hajszálon állott irántunk mutatott (!) szeretetük,« stb., stb.» (VÁLI 1955, 401–402.) Hasonlóan reagált Hegedűsné antiszemita megjegyzésére egy Hegedűs Lórántnak írt levélben: „Mert beláthatod, hogy a mig édes anyád meg nem bánja, hogy olyan módon, mint a fent jelzett levelekből látni fogod.... *megtagadja testvérét* (állítva róla olyan valótlanságokat, hogy *futkos a zsidó famíliák után* (!!!) pedig ki sem mozdult Nov. 30dika óta csendes otthonából s *bizony Isten! soha életében sem futkosott senki után*....) addig hiába hangoztatod papíroson a *szeretet* szót!.... *guny az, ilyen eljárás mellett!*” (Váli Mari Hegedűs Lórántnak, Hathalom, 1900. január 31., PIM Kt, V. 2601/2.) Szintén érzékelteti a megbántottság nagy mértékét, hogy a Hegedűséhez címzett levelekben Váli Mari több ízben felidézte a névnap-i köszöntő azon mondatát, amely Ihaszné szeretetét kérdőjelezte meg: „Miután Etelka nénéd fent említett levelére – a súlyos kijelentés után – válasz nem érkezett s minden eddig megszokott rokoni meg emlékezés elmaradt kegyelmes szülőid részéről: kevésbé igazságos dolog Etelke nénédre azt a vádat hangoztatni, hogy »meg mutatta, milyen hajszálon állt a szeretete.« Mert ha egy kicsikét *emlékezni akarnak arra* a miről nagy csomó levelük tanuskodik – egyébbel is volt neki szerencséje, önzetlen szeretetét bizonyítani, évtizedek során” (Váli Mari Hegedűs Lórántnak, Hathalom, 1900. január 31., PIM Kt, V. 2601/1.) „Nem tudom *miféle célból láttátok* jónak? ismerőseink körében azt hirdetni, hogy *én és hozzám tartozóim titeket* Móricz bátyánk második felesége miatt, *meg akartunk sérteni* és hogy a mi szeretetünk egy hajszálon függött s N. B. kedvéért az az egy hajszál el lett tépve!!!... Szerintem: még ha *igaz volna is ez a vád*, a közönségnek ehhez semmi köze sem lehetne. De ha már ti jónak láttátok »*beavatott körök*«-et teremteni, nekem álmatlatlan éjjeleimen azt sugalt az Isten, hogy (*hozzámtartozóim tudtán kívül*) szedjem rendbe, mind azon leveleket, melyeket 1863tól kezdve a most ellenem, illetőleg *ellenünk* fordult kegyelmes asszonytól – s férjhez menetele után kegyelmes férjétől is –, mult év November 28ig kaptunk. S ezeket *halálom után* (vagy ha eljárásukkal kényszerítenek: előbb is) kiadandó, érdekes autogramm gyűjteménnyé rendezzem össze” (Váli Mari Ismeretlennek, Töredék, h. n., [é. n.] február 1., PIM Kt, V. 3571.).

Jókainak különösen nagy fájdalmat okozott, hogy a házasságkötéssel kapcsolatos botrányok egymás ellen fordították családtagjait, és komolyan öröklődött a testvérek elhidegülése miatt: „Jolán hugom a mi hathalmi szíves elfogadtatásunkért kitagadta a családjából nővérét és Mari nagynénjét s megszakított az Ihász családdal minden összeköttetést. Ez az, a mi nekünk legjobban fáj, a mi lelkünkre kétszeresen nehezedik” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, 1900. szeptember 2., OSzK Kt, Fond V/696., 1. levél – fogalmazvány). Megpróbálta levélben kérdőre vonni Hegedüs Sándort emiatt, de nem sokkal később arról számolt be Váli Marinak, hogy sem a Jókai, sem az Ihász család elleni intrikákat nem vallották be, ugyanis Hegedüs levelében „[e]zek mind letagadtatnak” (VÁLI 1955, 417.). Hegedüs mindenért az Ihász családot tette felelőssé: „Ihászékkal és Vály Marival sem én, sem Jolánom nem szakítottunk, őket atyafiságos, testvéri szeretetünkben ki nem tagadtuk, ők képzelik és hirdetik ezt, ez hazugság” (Hegedüs Sándor Jókai Mórnak, Budapest, 1900. szeptember 4., PIM Kt, V. 2572.; F. ALMÁSI 2001, 252–253.). Hegedüsök nem pusztán Jókai előtt tagadták a konfliktus elfajulásában betöltött szerepüket, ugyanis Hegedüs Sándorné egy Ihász Lajosnak írt indulatos levélben teljes mértékben az Ihász családot tette felelőssé a történetekért, és húgának, Ihászné Jókay Etelkának a megtagadását is rágalomnak minősítette:

„Svábhegy aug 13

Édes Lajos!

Barátaid, azt szokták mondani, jodolga van Ihász Lajosnak, mert minden dolgát Petiné végzi, az írja leveleit, sőt beszédeit is! Ez a leveled csak ugyan reá vall! ez diktandum! Nem teszem fel egy főrendi házitagrol, hogy azt olvassa ki abból hogy én hálát adok a jó istennek azért hogy engem minden földi javakkal megáldott! és azzal én a testvéremet azzal bántalmazom hogy neki nincs gyermeke!! Csak az a diktandum ment ki: mert szegény lenne egy főrendiházitagra, valakire ilyet ráfogni! Ha a te intenciódból származna, akkor igazuk volna azon uraknak – kik a minister tanácsban elleneztek, a te főrendi házi kinevezésedet. Azt kérdezték hogy mi érdeme van reá Ihász Lajosnak. Egyedül Sándor volt ki talált reá érdemet! De ez sajna nem jöhet nyilvánosság elé! csak azt szeretném tudni, hogy miféle csudákat fogtok még kitalálni reánk??? és minden elkövetett rágalom ered abból, hogy nem akarjátok beösmerni, hogy a Gros familiát kár volt elfogadnotok, hanem tevétek, bácsi már rég vissza jött volna, és most sem színá annyi piócza a vérét! Én semmiféle cseléddel nem konferálok, minden szegény ember kérését meg halgatom, de hivatalt egynek sem adhatok! és a groszékra vonatkozó panasza is csak azt mondom mindenkinek, hogy – menjenek a kedves rokonaihoz Ihászékhoz, azok majd eligazítják! a levéllel a hölgy maga dicsekedett, Keszlernének, ki pedig elmondta Fesztynének így tudom. Nem a cselédek, de a szomszédjai jönnek és kérnek, hogy meddig hagyjuk még szegény öreget kínozni? ezeket én mind hozzatok küldöm kíváncsi vagyok hogy miféle vádaitok vannak még ellenünk? töletek már semmisen

lep meg söttnem is izgat, sőt nagyon örülünk ha az nektek örömet szerez! megjegyzem hogy 2 év ota írt leveleink mind meg vannak másolatba, ha valaha, az ügyészség kezeihez kerül, láthassák az igaz valót, nem az el ferdített rágalmat, és ha Etelka mert volna írni a testvérének, bizonyosan talált volna Grosék kívül más témát is! de hálát adok az ur istennek, hogy olyan híreim vannak miket hathalmon találnak ki! ez nem hoz reánk szégyent! nagyobb szégyen volna egy Groszék házába tennem a lábam! Majd ki fogszte még ábrándulni!! hogy Etelkát megtagadom, is a csufolodás ikertestvérének [bizonytalan olvasat] egy agy szüleménye! ha nem volna igaz hogy helyettük a Groszékat választotta, ugy megcsúfolta volna, de így az ellenkezőét bizonyítja!!!

Ég veled

Hegedűsné”

(Hegedüs Sándorné Ihász Lajosnak, Svábhegy, [é. n.] augusztus 13., PIM Kt, V. 2598.)

A sérelmeket tovább tetézte, hogy Jókai tudomást szerzett arról, hogy az 1900. évi világkiállításon elért sikerét Hegedűsék szintén megpróbálták aláásni: „Hegedűsné Párizsban létem alatt telefonon át intézett felszólítást magyar úriasszonyhoz, hogy a tiszteletünkre adott díszlakomára ne jöjjön el. De ez azért eljött. Ugyanő egy nála ebédre meghívott jóbarátomnak az mondta: »Hát azt a vén bolondot mikor csukják már be a bolondokházába?« (Levelében különben nekem is megírta, hogy nekik szándékuk volt engem ápolás alá vétetni.) Az ifjabb Sándor nyilvános helyeken hirdeti, hogy semmi sem igaz az én párizsi ünnepeltetésemből, csak a hírlapok hazudják, a kutya sem néz rám. Loránt pedig minden lehetőst elkövetett, hogy a nagy jury ne adja meg a »grand prix«-t az én összes munkáim kiállításának. (Amit különben a kiadó cég kapott)” (VÁLI 1955, 417). Ennek ellenére Hegedűsné egy francia interjú során minden bizonnyal hivatkozott Jókaira mint jelentős kapcsolatára, ugyanis a *Le Gaulois* szeptember 17-i száma rövid cikket közölt róla, amelyben a riporter Jókai anyjának nevezte őt: „Mme de Hegedűs, mére du grand poète Maurice Jokay” (N. n., „Petit carnet”, *Le Gaulois*, 1900. szept. 17., 2.). A félreértést Jókai szórakoztatónak találta, hiszen beszámolt róla Váli Marinak levélben: „Most kaptam ezt a párisi hírlapszeletet, a mit elküldök Neked curiosumképen. Elképzelem, hogy miket beszélhetett az én kedves Jolán hugom, annak az interviuvoló francia újságírónak, a miből az megértette, hogy Ő az én anyám, az összes falvak munkaadója, s a tramway kocsisok theatöltögető Hébéje” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI, *Jókai Mór ifju koráról...*, 301.). A félreértés okát Váli emlékiratában fejtegette: „a kegyelmes asszony bizonyosan azt említette a reporter előtt – a mit ujjabb időben nagyon szeretett hangoztatni – miszerint »Jókai Mór az életével tartozik nekünk« (azt állította u. i., hogy egykor – még szegény Róza néni életében – ők vették ki Móricz bátyánk kezéből a pisztolyt, mikor pénzzavarai miatt agyon akarta volna lőni magát...) Ezt az állítását francziául ugy fejezhette ki »il nous doit le vie«... a mit a párisi journalista nem érthetett másképp, mint hogy: meg tette Hegedűsnét Jókai Mór anyjává” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI, *Jókai Mór ifju koráról...*, 303.).

Az ifjabb Hegedüs Sándorral augusztusban Jókai újabb összetűzésbe került, ugyanis unokaöccse, aki a Jókai-regények angol nyelvű fordításaival kapcsolatos ügyeket intézte (lásd Jókai Mór kötelezvénye művei idegennyelvű kiadásai honoráriumának 50 % erejéig ifj. Hegedüs Sándor javára történő átengedéséről, 1899, PIM Kt, V. 2612; Ifj. Hegedüs Sándor Jókai Mórnak, OSzK Kt, Fond V/223.), mulasztásokat tett, majd ezt követően látványosan igyekezett elkerülni Jókait: „Megmondom őszintén, hogy én sem nagyon ohajtom a Veled való találkozást. Nagyon keserűnek kellene lennem az amerikai regénykiadásoknál tanusított mulasztásaid miatt. Micsoda czimereket nyomtatnak a könyveim tábláira! És erre Te nem ügyelsz. Én semmi kedélyességet nem várok Tőled, de a mit a business megkíván, azt megtenni kötelesség” (Jókai Mór ifj. Hegedüs Sándornak, Svábhegy, 1900. augusztus 29., OSzK Kt, Fond V/697.). Egy másolatban fennmaradt Jókai-levél – amely az előbbi átírt változata – részletesebben kifejti a problémát: „A mi az amerikai kiadásokat illeti, azokrol nehéz szívvvel mondhatom, hogy Te a felügyelést elmulasztottad, s engedted, hogy a munkáim táblájára egyszer az osztár kétfejű sast, máskor meg a Reusz Kösztricz herczegség czimerét préseljék Magyarország czimere helyett, s engemet ezzel a világ előtt compromittáljanak” (Jókai Mór ifj. Hegedüs Sándornak, Svábhegy, 1900. augusztus 29., OSzK Kt, Jókai Mór levelezésének kiadásához készített anyaggyűjtemény, Fol. Hung. 2261, 399, gépiratos másolat). A kiadás problémáiról a *Magyar Nemzet* közölt cikket: „Jókai Mórnak ismét egy nagyobb regénye jelent meg angol fordításban (az eredetiből) Dobleday et Mac Clure kiadó-czégnél, New-Yorkban. A fordítás és kiállítás dicséretreméltó. Hanem a bekötési táblákkal van nagy pechje Jókainak. A legközelebbi regényénél: The poor plutocrats (Szegény gazdagok) pompás nagy osztár kétfejű sast nyomattak czimerül a boritéklapra. A szerző kifogást tett miatta, hogy ez nem a magyar országczimer. E legujabb munkánál azután helyrehozták a tévedést. Most már a kétfelé osztott cimerpaizs pompázik a külső táblán: az egyik szakaszban a hármashalom a kettős kereszttel, a másikban egy arany oroszlán. Ez már Magyarország czimere” (N. n., „Jókai Mór regénye angolban”, *Magyar Nemzet*, 1900. ápr. 15., 5.).

A történetek ellenére Jókai 1900 szeptemberében megpróbált kibékülni Hegedüséssel, és jelezte azon szándékát is, hogy szeretné feleségét bemutatni nekik: „Ez így nem mehet tovább. Ennek a kinos helyzetnek valahogy véget kell vetni! Két alternatívát látok, a mi között választani lehet: – muszáj! Minden *előítéletet* csak a *megismerés* oszthat el. Mikor a nőmet Ihászéknak bemutattam, Mari hugom a találkozás idején hideg volt hozzá, mint egy bíró: mikor aztán megismerte őt, akkor fölmelegedett iránta és megszerette. Nőm nem hizelkedéssel nyerte meg a szeretetet, hanem jellemének feltárással. Ő tisztaságát, becsületét úgy őrzi, mint a gyémántot, – saját magát. Az egyik alternatívám tehát az a kérés: adjatok alkalmat nekem arra, hogy megismertessem Veletek a nőmet. Bíráljátok meg asszonyi és férfiúi ítélő lélekkel jellemét, elveit, magaviseletét s igazságos ítéletek után határozzatok el, méltó e családjában helyet foglalhatni? a miről bizonyos vagyok s akkor aztán ünnepeljük meg a családi béke Treuga Dei napját, együtt Ihászékkal, Marival, édes apáttal, a hogy Istennek tetszeni fog. Én most a jobbik szívetekre apellálok. – Ha azonban Jolán hugom és a családot többi tagjai nem

akarnak lemondani az ellenünk tanúsított – ok nélküli – gyűlölségről, ha Jolán hugom keresztyéni hitével »emberszerető« érzelmével összeegyeztethetőnek tartja azt, hogy »engemet« legérzékenyebb részemem sebesítsen, a társaságból kiüldözzön: engemet! Te tudod, hogy ki voltam valaha? – Hát akkor ez esetben se szolgáltatassuk a világnak azt a látványt, hogy két olyan alak, mint Te, meg én egymásnak a lelkületét rongálja» (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Svábhegy, 1900. szeptember 2., OSzK Kt, Fond V/696, 1. levél.; tisztázat: Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Svábhegy, 1900. szeptember 3., PIM Kt, V.2577. Közli: F. ALMÁSI 2001, 250–252.).

Jókai nem véletlenül bízott a személyes találkozás véleményformáló erejében, hiszen első házassága esetén szintén ezen a módon próbálta meg feloldani a Laborfalvi Róza felé irányuló családi ellenszenvet – amint édesanyjának írta 1849 októberében: „Ha irántami ellenséges befolyások kegyedet nem gátolnák nőmet megismerni, nem lenne irántam olly hideg” (JMÖM Levelezés 1, 83.). Azonban míg a családtagok az első feleség iránt az idő előrehaladtával valóban megenyhültek, Hegedüs Sándor postafordultával visszautasította Jókai ajánlatát: „Hanem: nejére tett ajánlatát, engedje meg, nem fogadhatom el. E tekintetben nézeteim nem változtak és ha *hiszi*, kiállotta a tűzpróbát, e hitét nincs jogom, nem szabad bántanom; nem akarom megingatni, de kérem, ne erőszakolja reánk ezt a szeretetet, ezt a hitet. [...] A becsület kérdést velünk szemben, nem kell felvetnie; mert mi becsületét – ismételtelen kijelentem, és szándékos elmagyarázás ellen tiltakozom – nem érintjük. De a nejét nem akarjuk ösmerni, van még sok nő, kit nem ösmernünk; ne vegye rossz néven, de jogunk van arra, hogy reánk ne engedjünk, ösmertetséget erőszakolni” (Hegedüs Sándor Jókai Mórnak, Budapest, 1900. szeptember 4., in F. ALMÁSI 2001, 252–253. A levelet említi és az antiszemizmussal való összefüggésekre felhívja a figyelmet: LÁNG 1975, 356.). Hegedüsék elutasítása olyannyira rosszul esett Jókainak, hogy három nappal később, szeptember 7-én Váli Marinak írt levelében már az egyedüli ellenségének nevezte Hegedüséket: „Ha a kerek horizont végignézem, nem találok sehol egy élő embert, aki nekem ellenségem volna; egyedül a Hegedüs család tagjai azok” (Jókai Mór Váli Marinak, Svábhegy, 1900. szeptember 7. Idézi: VÁLI 1955, 417.). Ugyancsak orvosolhatatlannak ítélte a két család közti viszonyt egy soronként áthúzott levéltöredékben is: „[Hegedüséné] egyenesen személyem ellen koholt rosz szándékával minden rokoni köteléket szétépett közöttünk, a mi soha többet össze köthető nem lesz: Hegedüsék rám nézve többé senkik és semmik. Nem tartom őket fájdalom szavára méltónak” (Jókai Mór töredékes feljegyzései, megcímzett borítékai, MTA KIK Kt, Ms 343/2.).

Jókai szeptember végén is zaklatott lelkiállapotban volt, ugyanis egy 1900. szeptember 22. körülre datálható fogalmazvány alapján Hegedüsék Bécsből küldött névnapi köszöntésére elutasító választ készült adni. A – végül el nem küldött – levelet a „Nagyméltóságu Miniszter ur”-hoz címezte, illetve a kapcsolat megszakítását kérte: „Miután teljes tudomásom van arról, hogy Nagyméltóságod családtagjai ennek a jó kívánságnak épen az ellenkezőit tervezik ellenem, szóval, írásban és tettekben; s miután ennek az indító okával is alaposan megismerkedtem, azt az üdvözlést kénytelen vagyok ironiának venni s visszaküldöm. Kérem <együtt> Nagyméltóságodat, hogy <határozot-

tan elutasító levele után> a társaságban ha még a sors összehoz bennünket, tekintsen engem soha nem látott és nem látandó embernek, a mire én is viszont kényszerítve érzem magamat” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/696, 2. levél).

Mindezek függvényében jól látható, hogy 1900 októberére, a Walter Crane-kiállítás megnyitójára már nagy mértékben elmérgesedett a két család közti viszony. Jókay Károly – aki már az első házasságkötés esetén is támogatta az öccsét, valamint közvetített a felek között – még az illető év decemberében is békíteni próbálta két leányát és azok családját: „Kérlek szüntesd meg azt a véleményedet, hogy irántatok gyűlölködéssel viseltetünk, inkább rokon szeretettel értsétek meg és öleljétek meg egymást” (Jókai Károly Hegedüs Sándornak, Pápa, 1900. december 7., PIM Kt, V. 2544/4.). Nem járt sok sikerrel. Egy évvel később, 1901 decemberében ugyancsak a megbocsátás lehetőségére próbálta irányítani veje figyelmét: „ez a második házassága [Jókainak] semmivel sem botrányosabb az elsőnél, mert első feleségének mikor a színpadról elvette 12 éves törvénytelen leánya is volt, és aztán mégis szerető szíves rokonok maradtunk. [...] [K]eresztényi kötelességünk nem csak kibékülni sőt atyafiságos szeretettel egymáshoz közeledve és kibékülve egymásnak kezet nyújtani, a Hathalmiak örömmel és igaz jószívúséggel fogadnak benneteket” (Jókay Károly Hegedüs Sándornak, Hathalom, 1901. december 18., PIM Kt, V.6061/12.; F. ALMÁSI 2001, 124–125.).

*

A preraffaelita festő és könyvillusztrátor, Walter Crane kiállítása 1900. október 14-én, délután öt órakor nyílt meg az Iparművészeti Múzeumban. A festő feleségével és két felnőtt fiával, Lancelottal és Lyonellel érkezett Budapestre. A *Budapesti Hírlap* beszámolója szerint a vendégek közt ott volt „Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter a családjával, Berzeviczy Albert, Jókai Mór és felesége, Szilágyi Dezső, Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum Igazgatója, Molnár Viktor, Lippich Elek stb.” (N. n., „A Walter Crane-kiállítás megnyitása”, *Budapesti Hírlap*, 1900. október 15., 4. Lásd még: N. n., „Walter Crane”, *Magyar Nemzet*, 1900. okt. 15., 5.).

A megnyitón való találkozás különösen kellemetlen lehetett, hiszen nem sokkal korábban Hegedüsék egyértelműen Jókai tudomására hozták, hogy nem kívánnak érintkezni a fiatal Jókainéval. Úgy tűnik, a történetekről Jókai Váli Marinak is beszámolt, legalábbis ezt sejteti az a két válaszelevél, amelyet Váli október 25-i datálással egyazon levélpapírra írva küldött a házaspárnak. Sajnálatos módon a levél éppen a Nagy Bellának címzett soroknál szakad meg, így csak következtethetünk arra, hogy a kiállítás-megnyitó történéseire utal: „Kedves Bellám! Át estél hát a kritikus bemutatkozáson! – s a nélkül, hogy sejtetted volna!... Kíváncsi vagyok rá: miféle új batteriák lesznek fel- [itt megszakad a levél]” (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. október 25., OSzK Kt, Fond V/447, 16. levél). Valószínűleg a Jókaihoz írt sorokban is ugyanerre az esetre vonatkozik egy rövidke bekezdés: „Előttem a képe annak a dühnek, mit a sors tréfája a kegyelmeteknek okozott!!!!... valamint az a vezér cikk, a mi a Magyar Szó mult vásár-

napi számában, a világ elé tálaltatott.... De hagyjuk őket!!! – ” (Uo.). Ezt a felvetést erősíti a *Magyar Szó* emlegetése is, ugyanis az október 21-i szám címlapon közöl egy hosszúságú, lejárató cikket Hegedüs Sándorról (N. n., „Az erkölcsbíró”, *Magyar Szó*, 1900. okt. 21., 1–2.). Váli emlékirata ugyancsak beszámol a kellemetlen találkozásról: „Igen mulattatta Móric bátyámat ez alkalommal az a véletlen körülmény, hogy mikor Bellát – kit akkor is valamelyik notabilitás vezetett be karján – az előkelő festőművésznek bemutatták, Walter Crane mellett helyet foglalt kereskedelmi miniszterné ökegyelmessége egyszerre szó nélkül felugrott helyéről, s úgy eltűnt azután, mintha a föld elnyelte volna (előre azért nem távozott, mert nem ismerte fel a közeledő Grosz Bellát), s miután hirtelen távozását a körülményekkel nem ismerős Walter Crane sehogy sem tudta megérteni, részvétellel kérdezősködött, hogy »mi baja történhetett öexcellenciájának?« s azt a választ kapván a dolgok ismerőitől, hogy »ökegyelmességének távoznia kellett«, Jókainét kínálta meg a szomszédságában üresen maradt ülőhely elfoglalásával” (VÁLI 1955, 428–429.).

*

Október 16-án Walter Crane felolvasást tartott a Lipótvárosi Kaszinóban az angol művészetről (Walter felolvasása a Lipótvárosi Kaszinóban, OSzK Kt Analekta 11.625; N. n., „Walter Crane felolvasása”, *Pesti Napló*, 1900. okt. 17., 3.; N. n., „Crane-estély a lipótvárosi kaszinóban”, *Pesti Hírlap*, 1900. okt. 17., 7–8.; N. n., „A vonalak nyelve”, *Budapesti Hírlap*, 1900. okt. 17. 4.). A felolvasásról illusztrációkkal ellátott tudósítást közöl: N. n., „Walter Crane a kaszinóban”, *Magyar Szó*, 1900. okt. 18., 5–6.

Október 17-én a festő Jókai Mórnál ebédelt, és „mint ösmerőseinek beszélte, egészen el volt ragadtatva attól a szeretetreméltóságtól, melylyel Jókai és neje fogadták” (N. n., „Walter Crane Budapesten”, *Magyar Nemzet*, 1900. okt. 19., 6. A látogatást szintén említi: N. n., „Walter Crane”, *Budapesti Hírlap*, 1900. okt. 18., 5.). Váli Mari szintén említést tesz róla visszaemlékezésében: VÁLI 1955, 428–429. Az ebéd folyamán Jókai pohárköszöntőt mondott a festőre. A szöveg kéziratát egy utólagos rájegyzés szerint az író később Rozsnyay Kálmánnak ajándékozta, aki jelentős szerepet játszott a budapesti kiállítás szervezésében („Rozsnyay Kálmán barátomnak emlékül Dr. Jókai Móricz”). A köszöntő szövege a következő volt: „A mi kedves vendégünkre, a világhírű művészre emelem poharamat, Walter Cranere, ki genialis munkában eltöltött életén át nagyobb hódítást szerzett az angol nemzetnek, ecsettel, vésűvel, hímzőtüvel, mint a hadvezérek romboló fegyvereikkel, s a ki most a mi szegény hazánkat megtisztelte azzal, hogy lángeszű alkotásainak óriási tömegét kitárta előttünk. A nagy mester kettős iskolát nyitott meg számunkra: az egyiknek tana a művészi szépet a népies munka minden műhelyében meghonosítani, a másiké a népies művészetet oda nemesíteni, hogy a teremtet erejével meghódítsa az Olympot és a Szalont. Walter Crane mind kettőt teljes sikerrel vitte keresztül s diadalt aratott vele nem csak saját nagy hazájában; de az egész művelt világban. Senkinek nincs oly igazi oka a nagy mestert szív és ész szerint üdvözölni, mint nekünk magya-

roknak. Nálunk is vannak tanítványai, sőt mesterei a művészettel párosult ipar iskoláinak s meg van azokban is a törekvés lefelé és fölfelé érvényesülni. Csak a nagymester hiányzott hozzá: a kit most színről színre látunk s alkotásaiban csodálunk. Mily emberföltötti munkaerő, mily gazdagsága a fantáziának és ismeretnek kellett hogy egyesüljön egy szívben és agyban, melyet egy merész eszme lángolt át, s mily vas akarat, szorgalom és sokoldalú tehetség kellett hozzá, hogy ez eszme megvalósuljon! Előttünk látjuk s nagyot sohajtunk utána. Kinek van száz karja, hogy ezt utána csinálja? Pedig követnünk kell a példát. El kell tanulnunk, hogyan támadjon a magyar szürgallérból, a tulipántos ládából, a cseréptálból szalónok oltárok, paloták ékessége? Ki kell tanulnunk hogyan kell népünk szépezékét, művészi hajlamát teremtő erővé nemesíteni? Ha egy ember nem képes végrehajtani azt a feladatot, a mit Walter Crane maga sikerre vezetett, osztozzanak meg rajta tízen, százan: s áldás lesz munkájuk eredményén[.] Ez áldás kísérje a mi nagy mesterünket egész életén, minden munkájában: a világ jutalmán kívül élvezze az ég jutalmát szeretett neje és gyermekei boldogító szerelmében, találja folytatását dicső munkájának nagytehetségű kedves gyermekeiben! Éljenek sokáig! Budapest 1900 oct 17, Dr. Jókai Móricz” (Jókai Mór pohárköszöntője Walter Crane felett, OSzK Kt, Analekta 2712.). A köszöntő szövegét közölte: N. n., „Jókai Mór és Walter Crane”, *Magyar Nemzet*, 1900. okt. 20., 5.; N. n., „Walter Crane Jókai Mórnál”, *Pesti Napló*, 1900. okt. 19., 6.; N. n., „Walter Crane Jókainál”, *Pesti Hírlap*, 1900. okt. 19., 10.; N. n., „Jókai Mór és Walter Crane”, *Budapesti Napló*, 1900. okt. 19., 6.

Rozsnyay Kálmán, aki Nagy Bellával együtt vizsgázott az *Elektra* című darabban, szintén felidézte a Jókainál tartott ebéd emlékét egy 1931-es cikkben: „Bella kifogástalan életű leány volt. Együtt vizsgáztunk Elektrában. Én azt hittem a költő az én »alakításomra« kíváncsi és azért jött el az előadásra. Pedig ő Bellát jött megnézni. Nyáron már a Rózájának írt szerepben, a »Dalma«-ban léptette fel Budán. Londonban ért a hihetetlen hír, hogy Jókai feleségül vette. Egy évre rá náluk ebédeltem Walter Craneékkal. Jókai az angol mester nejét éllette, aki egy nagy művész életének nyomorúsággal teljes kezdetét aranyozta be. Crane pedig tóasztjában Nagy Bellához szóllott, aki az öreg költő telét varázsolta tavasszá. És láttam a boldog Jókai szeméből permetező könnyeket! Soha asszony még nobilisabban nem viselte az özvegyi fátyolt, mint ő. Jól esett ezt nemrég Hegedűs Lóránttól is hallanom, aki elmondta, hogy Jókai és Laborfalvy Róza rokonsága is már rég revidiálta véleményét Belláról” (ROZSNYAY Kálmán, „Amikor elindultak...”, *Színészek Lapja*, 1931. júl. 1., 3.).

Jókai a művésztől egy dedikált fényképet kapott a festő arcképével: „To Dr Jókai Mór / with the graettest respect & admiration / Walter Crane 6. XI / 1900” (PIM MRft, F.4380.). A *Magyar Nemzet* egyik cikke szerint Crane budapesti tartózkodása alatt lerajzolta Jókai Mór és felesége arcképét is: „mindkettő rendkívül sikerült. A nagy mester azt mondta, hogy ez lesz a legkedvesebb emléke Magyarországról. Az arcképeket otthon le fogja fényképeztetni s magyarországi ismerőseinek megküldeni” (N. n., „Jókai és Walter Crane”, *Magyar Nemzet*, 1900. okt. 28., 5.). Többé nem találkoztak személyesen, azonban

1904-ben, Jókai halála után Crane részvéttáviratot küldött az özvegynek, lásd Jókai Mór halála alkalmából Nagy Bellához intézett részvétlevelék és táviratok, PIM Kt, V. 3834.

Walter Crane magyarországi kiállításáról és hatásáról lásd bővebben: VARGYAS 2020.

Egy verseket tartalmazó másolatköteggben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1901 november” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni, de megjegyzendő, hogy nem mond ellent a fentebb összegzett filológiai tényeknek, hiszen a versnek mindenképpen az október 14-i kiállításmegnyitó után kellett keletkeznie.

Magyarázatok

[cím] A Medúza – görög mitológiai szereplő, a három gorgó egyike. Ijesztő külsejű nőalak, kinek haja kígyókból áll, megpillantásától pedig kővé dermed az ember. A helyenként életrajzi ihletésű *Egetvívó asszonyszívben* Jókai ugyancsak Medúzaként írta le az Ungvári Katalin és Baranyi Miklós házasságát ellenző Zsuzsánna asszonyt, miután az megtudta, hogy Miklós el akarja venni a lányt: „Zsuzsánna arca egész Medúzává torzult. Nemcsak a rút-ság, hanem a rosszasság is uralkodott rajta, szája szélesre vonult, szemei kidülledtek, orrcimpái kitágultak, arcszíne fakó lett, csak a kendőzés világított rajta irombán. Hangja rikácsoló lett” (JMÖM Regények 65, 169.). Jókai *Czigánykirály és tündérkirályné* című áthallásos meséjében szintén egy gonosz, mágikus erejű lény idézi fel az olvasó számára Hegedüsne alakját: a „rézorrú bába”, a boszorkányok fejedelmnéje, aki mint „osztályos szomszéd ő reménylette örökölni a czigány király kincseit halála után”, és akinek volt egy kétbalkézes és kétballábas fia (vö. Jókai Mór, *Czigánykirály és tündérkirályné*, OSzK Kt, Quart. Hung., 2078.; Jókai Mór, „Czigánykirály és tündérkirályné” *Az Újság*, 1911. dec. 24., 1–4.).

9 A mint téged látott, elmeredt, elkékült – Hegedüsék sem találkozni, sem megismerkedni nem akartak Nagy Bellával, amint ezt id. Hegedüs Sándor egy szeptember 4-i keltezésű levélben tudatta Jókaival (lásd a *Keletkezés* cím alatt összefoglaltakat!)

24. Tanítvány és tanító

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 43. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 1 folio, írás rectón és versón egyaránt. A recto jobb alsó sarkában kék tintával írva a „fordíts” utasítás szerepel, a bal felső sarokban ceruzával írt 40-es.

Keletkezés

A verset Jókai Mór és Nagy Bella első találkozása ihlette. Nagy Bella emlékirata szerint Rákosi Szidi küldte őt Jókaihoz abban a reményben, hogy az író közbenjár a színészekadémián a lány érdekében, mivel Rákosi néhány hónappal azután, hogy felvette iskolájába, már nem tudott tandíjmentes helyet biztosítani a számára:

„– Nézd, én nem tudlak itt-tartani, de adok egy ajánlólevelet Jókai Mórhoz, aki a színészekadémián talán ki tud eszközölni számodra egy tandíjmentes helyet.

Megköszöntem, elbúcsúztam.

Mikor elindultam átadni az ajánlólevelet, megint nagyon boldognak éreztem magam: látni Jókait, akit eddig soh'se láttam, akit mindenki bálványozott, természetesen én is.

Átvette a levelet, azt mondta, szavaljak egy pár verset.

– Maga egy született drámai hősnő – mondta –, és én nagyon szívesen el fogok járni, hogy felvegyék az akadémiára.

Fölvettek. Nem nagyon sok idő volt hátra a tanév befejezéséig, de az akadémiának elég ideje volt hozzá, hogy megállapítsa, hogy teljes tehetség hiányában nem tanítanak a jövő évben. Ez annál nagyobb teljesítmény volt a részükről, mert soha, egyetlenegyszer se hagytak még egy verset se elmondani.

Kezdődött egy új tanév. Felmentem újra Rákosi Szidihez, aki megtartotta az ígéretét, és felvett tandíjmentesen. Ez alkalommal azonban ott is jártam végig a két éves tanulmányomat, de hát ezalatt még sok minden történt.

Amikor az ajánlólevelet felvittem Jókaihoz, búcsúzáskor felszólított, hogy időnként értesítsem róla, hogy mi történik velem.” (LÁNG 1975, 359–360.)

Jókai több ízben közbenjárt annak érdekében, hogy Nagy Bella a későbbiekben szerepeket kaphasson, amint erről számos fennmaradt levél is tanúskodik (Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, OSzK Kt, Fond. V/703 1–7. levél; Polgár Géza Nagy Bellának, h. n., [1899], PIM Kt, V. 2808.). Azt, hogy valóban „drámai hősnőnek” tartotta a fiatal színésznőt, megerősíti egy 1898. június 16-i levele: „Ma beszéltem az Igazgató úrral Kegyedről. A legkedvezőbben fogadta az előadásomat, sőt azt is mondta, hogy *bizony drámai színésznőre nagy szükség van; mert erre a szakmára kevesen vállalkoznak*” (2. levél).

Ugyanakkor számontartandó, hogy Nagy Bella – amint erre Láng József felhívta a figyelmet –, 1935-ban egy Kornitzer Béla által készített interjúban másként elevenítette fel az első találkozás emlékét:

„ – Mégis, talán megmondaná méltóságos asszonyom, hogy mikor találkozott először Jókaiával?

Kissé szemrehányólag tekint reám, azonban nem marad adósom a válasszal.

– Az ingyenkenyér-akció javára koncertet rendeztek a Lloyd nagytermében, ahol én Ábrányi Emilnek egy versét szavaltam el. A koncerten jelen volt Jókai is. A koncert után Ábrányi bemutatott Jókainak.

– Mik voltak Jókai első szavai?

– Iruló-piruló fiatal leány voltam ekkor és a nagy ember közelében zavarral küzdöttem. Csak arra emlékszem, hogy felejthetetlen kék szemével simogatólag tekintett rám,

majd megkért, látogassam meg otthonában, és szavaljak el neki néhány verset. Természetesen nem kis izgalommal készültem arra a napra, amikor fel kellett mennem Jókaihoz. Jókai Bajza utcai lakásának első emeleti dolgozószozájában fogadott s amikor egy pár verset elszavaltam, rögtön megállapította, hogy hangom teljesen a Laborfalvyéra emlékezteti. Hogy miket mondott még ottlétem alatt: mint egy aranyfolyam ömlött a szó a nagy költő ajkáról. Majd felolvasta a *Tespis Kordéja* című könyvéből a színészetre vonatkozó részt. Felejthetetlen délután volt” (KORNITZER Béla, „Jókai Mórénál”, *Magyar Hírlap*, 1935. jan. 6., 31.). Laborfalvi Róza és Nagy Bella hangjának hasonlatosságát Váli Mari is megjegyezte emlékiratában: „minduntalan felhangzó, csengő kacagása nem illett egészen bele helyzetének keretébe; de úgy látszott, hogy ezt a kacajt – mely csakugyan szegény Róza néni dallamos kacajára emlékeztetett – szívesen hallotta Jókai Mór” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI Mária, *Jókai Mór ifju koráról, első házasságáról, ezen házasság harminczkilencz éves tartamáról, özvegységben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett: Emlékek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2077, 251.).

Az ismerkedés történetének utóbbi változatát támogatja az a Beöthy Zsoltné Rákosi Szidi által összefoglalt történet, amelyet az idős hölgy egy balatonfüredi üdülés alkalmával mesélt el Tábori Kornélnak, és amely szerint Jókai ajánlotta figyelmébe az általa korábban megismert fiatal tehetséget: „De talán érdekli még az is, hogy sok-sok évvel később Jókai egy másik fiatal leányt ajánlott figyelmembe. Ma is őrzöm levelét, melyben írja, hogy az a leány, akit hozzám küld, nagytehetségű drámai művésznő lehet; érdemes újpesti zsidóember leánya, de nagyon szegény és megérdemli, hogy a pártját fogjam. Időnkint érdeklődött is aztán utána. Eljött az iskolába és végignézte a vizsgáját is” (TÁBORI 1925a, 97.).

A fentebbieken kívül fennmaradt még egy történetvariáns, amelyet a *Pesti Napló* közölt egy ismeretlen szerzőségű cikkben. Eszerint Nagy Bella „egy tavaszi délelőttön becsöngetett a költő lakására” és pártfogást kért Jókai Mórtól, ugyanis „remegő hangon mondta el ott, hogy kiolthatatlan vágy űzi a művészpályára.” Ezt követően elszavalta Arany János *Tetemre hívás* című művét, majd az előadás befejeztével „Jókai fölkel karosszékéből, megszorította kezét, aztán homlokon csókolta” (N. n., „Jókai Mór házassága”, *Pesti Napló*, 1899. szept. 17., 5.).

A kéziraton, a vers alatt a következő keltezés szerepel: „Budapest, 1901 febr 2.”

Magyarázatok

3 sylphid alak – légiiesen karcsú, könnyed

25. Bellához

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 44. folio – Lila tintával írt tisztázat, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón. Ez az egyetlen kézirat a kötegben, amely nem Jókai-autográf. Tekintetbe véve, hogy az íráskép hasonlít egy posztumusz másolat-kötegre (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.), amely Nagy Bella közbenjárása révén jött létre, feltehetően a másolatot Nagy Bella vagy egyik húga készítette (vö. N. n., „Látogatás Jókai Mórnénál”, *Magyar Nemzet*, 1906. jún. 3., 7.). A bal felső sarokban ceruzával írt 41-es, a szöveg alatt középen szintén ceruzával írva: „Kiadva”. A szöveg végén *Móricz* aláírás szerepel. A kéziratot egy üres folio követi a füzetben.

K2 MTA KIK Kt, Ms 342/2, 16. folio (51. oldal) – A vers *A Félistenek bolondságai: Történelmi humorisztikus regény* betétdalaként szerepel a szöveg kéziratában. A vers szervesen illeszkedik a szövegfolyamba, tehát Jókai nem külön jegezte le vagy utólag illesztette a műbe.

Szövegkritika

- 1 K2 Sáron, Szulamit
- 3 K2 szépségben?
- 8 K2 közepében?
- 9 K2 beszédemet,
- 11 K2 nyelvnek,
- 12 K2 felelnék!
- 15 K2 tündérséged:

Megjelenés

Pesti Hírlap, 1900. okt. 7., 16. – *A Félistenek bolondságai: Történelmi humorisztikus regény* részeként.

Keletkezés

A vers a *Félistenek bolondságai* című „történelmi humorisztikus regény” egyik dramatizált jelenetének betétdalaként jelent meg, amelyet Clodia ad elő Clodius lantkíséretében. Clodius Ciceróval koccint Publiliára, a „szép pantheraszemű zsidó leányra”, kinek Cicero „azt a lángoló ódát” írta (*Pesti Hírlap*, 1900. okt. 7., 16.). E szövegközlést tekintetbe véve a versnek 1900. október 7. előtt kellett keletkeznie. A mű két eltérő kontextusba illeszkedik bele: a Nagy Bellához írt szerelmes versek csoportjába, illetve a humorisztikus regény motívumrendszerébe. Jókaitól nem áll távol ez a típusú megoldás: már a tizenhét éves korában írt, *A zsidó fiú* című drámájának III. felvonásában is szerepelt

egy dal, amelyet Judit adott elő mandolinkísérettel, és amelyet Jókai utólag mint önálló költeményt jelentetett meg a *Pesti Divatlap* 1844. évi 5. számában *Románcz* címmel.

A *Félistenek bolondságai* 1900. szeptember 23. és október 19. között jelent meg napi rendszerességgel huszonhárom részletben a *Pesti Hírlapban*. Úgy tűnik, Jókai eredetileg egy színdarab megírását tervezte, amelyről már az illető év márciusában hírt adtak a lapok: „Jókai Mór, a magyar irodalom koszorusa, mint teljesen megbízható forrásból értesülünk, új vigjátékot ír a Vigszínház számára. A vigjátéknak, amelyen Jókai Mór javában dolgozik, Cicero felesége lesz a címe és előreláthatólag egyik legnagyobb eseménye lesz a jövő színházi évadnak, amelyre a koszorús író darabja szánva van” (N. n., „Jókai-vigjáték a Vigszínházban”, *Budapesti Napló*, 1900. márc. 28., 8.); „A Vigszínháznak lesz az idén egy igazán ünnepi estéje. Nem kisebb dologról van szó, mint hogy Jókai Mór vigjátékon dolgozik a Vigszínház számára. A darab valószínűleg mihamarabb el is készül már s a Vigszínház természetesen haladéktalanul bemutatja majd. Az örökifjú költő munkájánál nagyobb érdekessége nem is volt ez esztendő irodalmi mozgalmainak. A darab címe: »Cicero felesége« lesz” (N. n., „Jókai Mór vigjátéka”, *Magyar Nemzet*, 1900. márc. 29., 8.). A készülő darabról beszámoló további tudósítások a művet ugyancsak *Cicero felesége* címmel említik: N. n., „Jókai Mór vigjátéka”, *Pesti Napló*, 1900. márc. 28., 8.; N. n., „Jókai – a Vigszínházban”, *Magyar Polgár*, 1900. márc. 28., 4.; N. n., „Jókai vigjátékot ír”, *Hazánk*, 1900. márc. 29., 6.; N. n., „Cicero felesége”, *Pesti Hírlap*, 1900. márc. 30., 7.; N. n., „Jókai új vigjátéka”, *Vasárnapi Újság*, 1900. ápr. 1., 203. Azon tekintetben, hogy a sajtóban emlegetett alkotás valóban a később *Félistenek bolondságai* címmel megjelent művet takarta, kizárólagos bizonyítékot szolgáltat a szöveg II. felvonásának végén megszakadó kézírata, amelyen eredetileg még a *Félistenek bolondságai – Cicero felesége* cím szerepelt, és amelyből Jókai utólag kihúzta az alcímet képező *Cicero felesége* összetételt (Jókai Mór, *Félistenek bolondságai*: Történelmi humoristicus regény, OSZK Kt, Quart. Hung. 2023, 1. folio recto).

A *Budapesti Napló* cikke szerint Jókai áprilisra már elkészült a darab vázlatával, amelyet eljuttatott a Vigszínház dramaturgjához is: „Adtunk róla hírt, hogy Jókai Mór, a magyar irodalom koszorúsa, a jövő évadra a Vigszínház számára vigjátékot ír, amelynek Cicero felesége lesz a címe. A koszorús író, mint értesülünk, elkészült három felvonásos vigjátékának bő vázlatával és azt már át is adta a Vigszínház dramaturgjának. Jókai az idei nyár során írja meg darabját, amely a jövő évadnak irodalmi eseménye lesz” (N. n., „Jókai Mór vigjátéka”, *Budapesti Napló*, 1900. ápr. 10., 7.). Szécsi Ferenc, a Vigszínház dramaturgja egy április 25-i magánlevélben fejtette ki a véleményét a vázlatlathoz kapcsolódóan, és Jókait más témájú darabok írására ösztönözte:

Méltóságos Uram!

A „Cicero felesége” – amint már a vázlatból látható – nagyon kedves és mulatságos, csak attól tartok, hogy a nagy közönség, nem igen ösmervén eléggé a történelmi milieű-t, aligha fogja a Vigszínházban kellően méltányolni azt a finom humort, mely min-

den magasabb műveltségű embert (sajnos, ez az eltűnő minoritás egy nagy színház publikumában!) okvetlen gyönyörködtetné. Végre is kell, hogy a Vigszínházban nemcsak nagy, hanem általános és tartós sikere legyen a Méltóságod darabjának. Miután pedig, éppenséggel nem akarunk lemondani arról, hogy Méltóságod színházunkat egy új darabbal megtisztelje, bátor vagyok kérdést intézni, vajjon hajlandó volna-e számunkra modern társadalmi színművet vagy hazafias drámát írni?

Engedje remélnem Méltóságod, hogy beleegyező válaszával örvendeztet meg és megengedi, hogy további megbeszélés céljából legközelebb tisztelegjek.

Kiváló tisztelettel

Méltóságod

kész szolgálja

Szécsi Ferenc

(Szécsi Ferenc Jókai Mórnak, h. n. [Budapest], 1900. április 25., OSzK Kt, Fond V/558, 2. levél)

Ezek után bár egy ideig valószínűleg megszakadtak a munkálatok, mivel május végén Jókai feleségével Párizsba utazott a világkiállításra, ahonnan június 14-én tért vissza (lásd a 22. vers jegyzeteit!), az író nem mondott le az ötlet megvalósításának tervéről. A *Pesti Napló* július 13-i száma a *Cicero feleségét* már mint a színháznál „elfogadott darabot” említi (N. n., „A Vigszínház programja”, *Pesti Napló*, 1900. júl. 13., 7.), a *Pesti Napló* augusztus 31-i és a *Magyar Nemzet* szeptember 1-i száma pedig háromfelvonásos bohózatként tartja számon a művet (N. n., „A Vigszínház műsora”, *Pesti Napló*, 1900. aug. 31., 8.; N. n., „A Vigszínház programja”, *Magyar Nemzet*, 1900. szept. 1., 7.).

Jókai kezdeti tervei azonban a nyár folyamán megváltoztak: eltért a színpadi mű megvalósításának szándékától és prózai keretbe illesztette a három felvonásos dráma jeleneteit. Erre az alkotástechnikai megoldásra van korábbi példa az életművében: a *Magyar Szalon* ötödik és hatodik (1888–1889) évfolyamában hét részletben közölt *Csalavér* című művet Jókai kezdetben drámai formában írta (a mű alcíme „dramatizált elbeszélés” volt), majd az első jelenet végétől kezdődően prózaként folytatta a szöveget – valószínűleg írás közben változtatott az eredeti koncepción. A *Félistenek bolondságai* esetén azonban úgy tűnik, rákényszerült arra, hogy ezt a megoldást válassza, ugyanis Szécsi Ferenc egy 1926-os visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy végül nem engedte színpadra vinni Jókai darabját. Miután Szécsi korábban visszautasította Jókai *Barangok* című művét, az író igyekezett „kiköszörülni a csorbát” a *Cicero felesége* révén, és a darabot maga olvasta fel Szécsinek: „Elképzelhető figyelemmel és gyönyörűséggel hallgattam a finom, halkszavú felolvasás andalító muzsikáját. Csak ő tudott így előadni. [...] Szívetdobogtató szorongással töltött el és ellenállhatatlanul vont varázskörébe a tudat, hogy egy halhatatlan poéta előttem tárja fel először lángelméje csillogó kincseit... De mire elhangzott az utolsó mondat, mind erősebben, szinte testi fájdalmat keltve, szólalt meg bennem az édes bűvöletből durván kijózanító, rideg valóságokkal számolni kénytelen, kötelességszerű bírálatnak a keserű szava. A »Cicero felesége« is lelket-szívet megej-

tően tükröztette vissza Jókai Mór tollának csodálatos kvalitásait. De ebben a műben sem lehetett megtalálni azt a színpadravalóságot, amitől az agg koszorús nagy nevéhez méltó és a fiatal színháznak annyira szükséges siker lett volna várható. Kimondhatatlanul bántott, amikor ezt, néhány nappal később, bár természetesen szép, hódolatteljes szavakba burkoltan, meg kellett értetnem a jóságos, gyengéd és érzékeny lelkű költő-királyal. Egy Jókai darabját elutasítani! Érteni kell, mit tesz ez” (Szécsi Ferenc, „Jókai és a Vigszinház”, *Pesti Hírlap*, 1926. jún. 3., 15.). Szintén Szécsi visszaemlékezéséből tudható, hogy Jókai Cicero anyjának szerepét Jászai Marinak, a címszerepet pedig Nagy Bellának szánta. Jászai Mari szerepe átgondolt választás lehetett Jókai részéről, ugyanis Nagy Bella visszaemlékezése szerint azon alkalommal, amikor Jászai helyettesítette Rákosi Szidit a színésziskolában, a színésznő felfigyelt a fiatal Nagy Bella tehetségére, és azt jósolta neki, hogy ő lesz később az utódja (LÁNG 1975, 360.).

Noha Szécsi több mint huszonöt év távlatából úgy emlékezett, hogy a darab először „regényként jelent meg” a *Pesti Hírlap*-ban, a *Cicero felesége* készülését előzetesen beszámoló hírek, illetve azok egyértelmű elmaradása a *Félistenek bolondságai* című regény közlését követően, inkább azt támasztják alá, hogy Jókai az elutasítás ellenére sem mondott le a műről, hanem inkább átdolgozta azt. A *Pesti Hírlap* augusztus 4-i száma minden esetre már a *Félistenek bolondságainak* közléséről tudósított: „(»Félistenek bolondságai.«) Ez a címe annak a nagy történelmi humorisztikus regénynek, amelyet Jókai Mór koszorús munkatársunk jelenleg lapunk számára ír. Jókai hosszabb idő óta nem irt nagyobb dolgozatot. Az irodalmi világban kétségtelenül örömet jelent, ha megifjult erővel újra tollat ragad, hogy genijét egy nagyobb történeti regényben ragyogtassa. A költő a Balaton mellől visszatérve most svábhegyi otthonában szállott meg és szorgalmasan dolgozik. A regény közlését augusztus végén fogjuk elkezdni” (N. n., „Félistenek bolondságai”, *Pesti Hírlap*, 1900. aug. 4., 8.). 1901-ben egyetlen cikk említi a *Cicero feleségét*, de a darab nem került színpadra: „Biztató, hogy a jövő szezonra a Vigszinház mindenekelőtt magyar ujdonságokat ígér: Jókai »Cicero felesége« című vigjátékát” (N. n., „A Vigszinház beszámolója”, *Pesti Hírlap*, 1901. júl. 4., 6.).

A regény dramatizált részeiben a „Saáron szép rózsája...” kezdetű vers mellett más betétdalok is szerepelnek: Cicero dalának van egy párja („Ó kedves kopaszom, akinek homlokát...”), amelyet szintén Clodia ad elő lanton játszva (lásd a *Függelék*-ben a 62. verset!), illetve egy Terentia által előadott, „Fekete Venus” refrénű ének, amelyet Jókai valószínűleg ugyancsak külön írt meg és illesztett a szövegbe, hiszen a MTA Kézirattárában fennmaradt egy két strófát tartalmazó fogalmazvány (Jókai Mór feleségéhez, Nagy Bellához írt verseinek töredékei, MTA KIK Kt, Ms 342/17., 12. folio, recto).

Egy verseket tartalmazó másolatkötegetben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bellához 1898” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 1 Saáron szép rózsája – az *Énekek énekében* említett virág: „Én Sáronnak rózsája vagyok, és a völgyek lilioma” (Én 2,1)
- 1 Szulamith – az *Énekek énekében* a menyasszony neve. Talán nem véletlenszerű egybeesés, hogy Jókai és felesége olaszországi nászútjukról visszatérve először 1899. november 2-án jelentek meg a nyilvánosság előtt házaspárként a Magyar Színházban, ahol éppen a *Szulamit* című zsidó daljátékot adták (N. n., „Jókaiék a színházban”, *Pesti Hírlap*, 1899. november 2., 4.; N. n., „Jókaiék a Magyar Színházban”, *Magyar Nemzet*, 1899. nov. 3., 4.). Lásd még a 62. vers jegyzeteit!
- 2 Énekek éneke – Salamon királynak tulajdonított könyv a Bibliában, amely a menyasszony és vőlegény egymás iránti szerelmét hirdeti

26. A kortesdal Ballada

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 46–47. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás a rectón és versón egyaránt szerepel. Az első folio rectójának bal felső sarkában ceruzával írt 42-es.

Szövegkritika

- 3 <.....> szebben [f. í.]
5 <Ez meg> Emez [f. í.]
7 <e>aranyesőt [r. í.]
21 <igaz> dalos [f. í.]
25 <De> Hová

Keletkezés

A ballada rendhagyó módon az egyedüli költemény a kötegben, amely esetén Jókai nem próbálta meg a szöveget egyértelműen beazonosítható életrajzi referenciapontokhoz kapcsolni, és nem említette meg soraiban a *Bella* nevet sem. Ennek ellenére a verset mindenképpen a szerelmi költemények szerves részének tekintette, hiszen a szöveg szerepelt a jegyzetfüzetében fellelhető kötetterven (JMÖM Följegyzések 2, 440–441.), illetve a gépiratos, és a javarészt kéziratos másolatkötegben is felbukkan. Noha látszólag kirívó, a költemény értelmezhető egy kapcsolaton belül elmesélt történet lírai megformálásaként, amelynek célja a pár házasságáról alkotott kép továbbáryalása, valamint az intimitás változatos tartalmakkal való feltöltése. A kortesdal szerelmes versek közé illesztésével Jókai megmutathatta, hogy feleségét intellektuális partnerként is komolyan vette, hiszen azt sugalmazta, hogy köztük még a politika is felbukkant a minden-

napi beszélgetések során, ezzel cáfolva rá a közvélemény jelentős részének azon ítéletére, amely a kapcsolat tartósságát elsősorban az érzékiség felől magyarázta.

A kéziratos másolaton a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1903” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

[cím] Kortesdal – alkalmi politikai dal, amely a pártot és annak jelöltjét dicséri vagy az ellenfelet ócsárolja. Szerzője legtöbbször ismeretlen. Jókai regényeiben számos kortesdal feltűnik. A *Kárpáthy Zoltán*ban Kőcserepyről, Korondy-ról és Szentirmairól dalolnak a kortesek (JMÖM Regények 9, 144–145, 151.); *Az élet komédiáisa*iban Napóleonnál (JMÖM Regények 31, 278.); az *Enyim, ti-ed, övében* „a hajdani országgyűlések gúnydala”, az „Ifjú varjú...” kezdetű hangzik el (JMÖM Regények 29, 228.); a *Mire megvénülünk*ben szintén két „országgyűlési nóta” csendül fel, a „Bécs várostól nyugatról keletre...” és a „Rózsabimbó, borostyán...” kezdetűek (JMÖM Regények 16, 101.). A Jókai-művekben felbukkanó kortesdalokról rövid áttekintés: GULYÁS 1925, 138. A karcagi kerületben a szabadelvűek képviselőjében fellépő Jókairól szintén maradt fenn országosan ismert kortesdal: MARJAI 1953, 51. A kortesdalokról lásd még: BÉRES 1953.; MOLNÁR 1990.

- 3 programbeszéd – a jelölt által a választások előtt elmondott beszéd, amely a maga, illetve a pártja programját ismerteti vagy közéleti kérdések és problémák megoldására irányuló elképzeléseket foglal össze
- 4 liberális – a Szabadelvű Párt tagjáról lehet szó. A párt a dualizmus időszakában harminc éven át vezette az országot, Jókai Mór is tagja volt.
- 4 radikális – a polgári radikális Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt tagjáról lehet szó, amely Jókai életében mindvégig az ellenzék legnagyobb egységét képezte
- 5 journalista – újságíró
- 5 fiskális – ügyvéd
- 10–11 Egyik falra festi reakció szörnyét... – az egyik párt a forradalom értelmetlenségét hangsúlyozza és az osztrákokkal való együttműködést szorgalmazza, a másik pedig felhánytorgatja a megtorlás rémtetteit
- 13–14 Éjjel nappal nyitva választói csárda... – a korteskedés alatt megszokott volt a kocsmákban való mulatás és borozgatás, nem véletlenül viccelődik például a *Borsszem Jankó* az előbbiekre összefüggésén: „A kalapokon toll piroslík, / Az orrokon meg borvirág, / Szóval sok áldásával együtt / Beütött a kortes-világ” (N. n., „Kortesvilág”, *Borsszem Jankó*, 1884. ápr. 27., 2.). Jókai *Szózat*-paródiájában ugyancsak felbukkannak a részes korteszek: „Itt küzdenek borért a hős / Kortések hadai” (K–s. M–n. [JÓKAI MÓR], „A Szózat”, *Üstökös*, 1869. febr. 13., 49.).

- 16 Toll a kalapokon, a jelölt nevével – a közelgő választások idején a kalapokra tűzött tollak jelezték azt, hogy a viselőjük melyik politikai pártot támogatja. Lásd például: „Ma is, hogy belezökkent a közélet a politikai nézetnyilvánítás, a politikai hitvallás nyilvántartott útjába, látni tollat a kalapokon, ilyen és olyan színűt egyik-másikon. Jól van. Legyen feltűzve az a toll, legyen nyilvánvaló tanúja az illetők politikai hovatartozandóságának” (N. n., „A toll”, *Félegyházi Hírlap*, 1887. máj. 22., [1]). A tollakon több esetben a jelölt neve is szerepelt: „Zöld és piros, majd meg fehér-zöld tollak ékeskednek a kalapokon s rajtuk az elnökjelöltek nevei” (N. n., „Bokrétás világ”, *Ellenzék*, 1890. szept. 10., 821.). Abban az időszakban, amikor Jókai indult a választásokon a terézvárosi kerületben, a Jókai-párt jelvénye a kalapokon viselt zöld toll volt (N. n., „A választások előtt”, *Ellenőr*, 1872. máj. 7., [4]).
- 17 Zászló a házakon – a választások előtt a házakat a különböző jelöltek vagy pártok zászlóival díszítették fel
- 27 Ó Budán csinálnak jó bort – az óbudai bor jó hírnévnek örvendett a fővárosban, egy 1888-as cikk szerint a kocsmákban „14 krtól feljebb” mérték litrenként (SZÉCHÉNYI Pál, „Jelentés az 1888. évben foganatosított gyárvízsgálatokról”, *Közgazdasági Értesítő*, 1888. dec. 13., 3167.)
- 47 kortes – valamely politikai választás előtt egy jelölt vagy párt számára szavazatokat gyűjtő személy
- 52 iskolamester – tanító az elemi iskolában

27. Harmadik évfordulón Bellámnak

Kézirat

- K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 48–50. folio – Fekete tintával írt tisztázat, terjedelme 3 folio, írás csak a rectókon. A rectók jobb felső sarkában fekete tintával írt oldalszámozás 1-től 3-ig arab számokkal, alatta római számokkal az első rectón I-es, a másodikon és a harmadikon II-es. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 43-as. A 29–34. sorok ceruzával meg vannak jelölve.
- K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 3. folio – Ceruzával írt fogalmazvány, amely a vers első 36 sorát tartalmazza. Terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt.

Szöveggkritika

- 1–2 K2 Már a harmadik évfordulót köszöntöm
Hozzád szól a szavam édes drága szentem. [utólag a folio bal szélére írva, a szöveg irányára merőlegesen]
- 3 K2 Harmadik <éve már> évforgás [f. í.]
- 4 K2 tavasz<od>t, nyár<ny..t>t [r. í.]

- 5 K2 <é>én [r. í.]
 8 K2 jó<l>k [r. í.]
 11 K2 ha [beszúrás sor fölé] leírnám az <igazi> eleven [f. í.]
 21 K2 párja [még egyszer ráerősített a szóra]
 26 K2 Kinek agg szívében, [még egyszer ráerősített a szövegrészre; a vessző utólag áthúzva]
 28 K2 <Miként „azt” a mikor ott járt> Mint mikor jóslatot mondott [f. í. tintával]
 35 K2 bálványo<k>m [r. í.]
 38 K1 Tegedet [em.]

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella harmadik házassági évfordulójára készült. Jókai minden évben megjelentetett egy-egy ünnepi költeményt ezen alkalomból. 1902-ben végül nem ezt, hanem egy másik verset közölt a *Magyar Nemzet* szeptember 17-i számában (lásd a 11. vers jegyzeteit!). Jelen vers utolsó 8 sorát Jókai változtatások nélkül felhasználta a *Karácsony estéjén – Bellának* című költeményben is (81–88. sorok az illető versben), illetve a 17–34. sorokat külön költeménnyé nyilvánította *Magamat daliás ifjúnak álmodom* címmel (lásd a 38. és 66. vers jegyzeteit!) egy posztumusz másolatköteg tanúsága szerint (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, Jókai versek másolatai, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070., 411.).

Magyarázatok

- 25 bibliai pátriárka – ősatya; a *Szentírás*ban Izrael ősatýait, Ábrahámot, Izsákot és Jákóbot nevezik pátriárkának
- 28 jóslatot mondott az a három – bizonytalan utalás. Elképzelhető, hogy a három párkáról vagy Machbeth boszorkányairól van szó. Az utóbbi felvetéshez érdekes adalékul szolgál, hogy Jókai a magánlevelezésében is használta a metaforát az öt megsértő személyekre: „Az itteni Machbeth-boszorkányok gondoskodnak róla, hogy fertelmes anonyim levelekkel fokozzák a boszúságomat irántuk, a miket a mosogató szolgálóikkal íratnak” (Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, Budapest, 1901. november 5., OSzK Kt, Fond. V/703, 20. levél). Az sem kizárt, hogy Jókai három valós személyre – valószínűleg rokonra – gondolt, akik a házasságkötést megelőzően el akarták tántorítani nősülési szándékától. A fogalmazványon eszközölt javítás ugyancsak az utóbbit sejteti, hiszen eredetileg a következőképpen szerepelt volna a sor: „Miként »azt« a mikor ott járt az a három”. Jókai és Dárday memorandumában egyaránt szerepel egy olyan jelenet leírása, amelyben Hegedűsék jóslatszerűen az író dicsőségének a megsemmisülését vizionálták, miután nem akart lemondani a házasság gondolatáról: „Utamba álltak, kértek, rimánkodtak, hogy álljak el házassági szándékomtól; ne rontsam le az emlékszobromat, ne hozzak szégyent, gyalázatot a családra ez öszszekötte-

téssel” (LÁNG 1976, 516.); „Tudniillik itt a lépcsőházban ifj. Hegedűs Sándor könnyes szemekkel így szólt Jókaihoz: »Móricz bátyám, mi lesz a te szoboroddal?« Erre Jókai, mint egy villám által sújtott tölgy megtörve, szótlánul megfordult és lassú, nehéz léptekkel visszament lakásába” (LÁNG 1976, 508, 14. lábjegyzet). Amellett, hogy e jelenetben három férfi próbálta megállítani Jókait – Dárday Sándor, Hegedűs Sándor és Hegedűs Lóránt (más változat szerint ifj. Hegedűs Sándor) –, további érvként megemlíthető Váli Mari egyik Jókaihoz címzett levele, amelyben a szobordöntés képét ő maga sem egyszerű lehetőségként, hanem inkább jóslatként értelmezte: „de annyit még sem hallgathatok el, hogy: a mig azt a *megjósolt* szobor ledöntést próbálgatják előmozdítani, előttem – fájdalom!! – maguk hullottak le arról a magas polcra, *a melyen az én lelkem előtt állottak!*” (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. június 19., OSzK Kt, Fond V/447, 9. levél)

- 30 páros csillagunk – egymás vonzásába kerülő, együtt fénylő csillagok. A kép használata közhelyszerű a szerelmi költeményekben, amint egy 1901-es cikk szerzője sommázza: „A szerelmesek az égbolton a páros csillagokat keresik, melyek épp úgy együtt járnak az égi utakon, mint ők a földi ösvényeken” (N. n., „Páros csillag”, *Pesti Napló*, 1901. júl. 19., 12.).

28. Nagy úr vagyok!

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 51–52. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás a rectón és versón egyaránt. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 44-es. Az utolsó hat sor ceruzával meg van jelölve, valószínűleg Vészi József keze által.

Szövegkritika

- 5 Azt [a t betű utólag beírva] <tartott magának> gyönyörködteté [f. í.] egy külön Helikon<t>
16 napfoltok<at kapnak> lappangnak [f. í.]
25 Benned [r. í.]
36 húrján [utólag beszúrva a sor fölé]
44 Ki<k>nek [r. í.]
45 tör<nek> meg
47 búja, <. > megkinzott
49 Ho<. >nfi [r. í.]
57 Gyönyörrel <...> eltelve
59 gyönggyel <van> éltem

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 15. – A vers utolsó hat sorát Jókai halála után Vészi József közölte a *Hi-énák Jókai sírján* című pamfletben a következő kísérszöveggel: „Egy versében, amelynek címe »Nagy ur vagyok« eldicsekszik, hogy annál a bajor királynál is nagyobb ur ő, aki egymaga nézte végig udvari színházában az előadásokat. Mert íme neki a felesége azzal űzi el unalmát, hogy elszavalja előtte a költészet remekeit.”

M2 VÉSZI 1904b, 8. – M1 másodközlése.

Keletkezés

Nagy Bella egy 1901 októberében, a *Budapesti Napló* színházi rovatának szerkesztője által készített interjúban mesélt a férje előtti „fellépésekről”: „Gyakran játszottam aztán az én mindenható közönségem, – az uram előtt, aki órákon keresztül elhallgatott volna. Néha annyira meghatottam, hogy szinte könnyezett rajta. De hát, ugy-e, erről ne beszéljünk a nagy nyilvánosság előtt?” (N. n., „Jókainé a színpadon: Látogatás a költő-király feleségénél”, *Budapesti Napló*, 1901. okt. 20., 9.) Emlékiratában szintén felidézte azokat az estéket, amelyeken Jókai megkérte, hogy szavaljon előtte: „Némely este elmondott szép régi verseket, és kért, hogy én is szavaljak. Elmondtam az ő színdarabjaiból vagy más műsorszámomból részleteket. Ilyenkor néha elgondolkozott, és komoly arccal azt mondta: / – Ilyenkor bánt a lelkiismeret, hogy elszakítottalak a színpadtól” (LÁNG 1975, 366).

Ugyancsak az emlékiratból tudható, hogy Jókai már a kezdeti találkozások során sokat szavaltatta a fiatal színésznőt, és tanácsokkal látta el arra vonatkozóan, hogy egy-egy fellépés vagy meghallgatás során mit adjon elő: „Ahányszor elmentem, mindig szavaltatott. Előbb csak idegen költőktől mondtam verseket. Később ideadta egy-egy színdarabját, hogy abból olvassak fel. Néha javított valamit, néha megdicsért. Látszott, hogy nagy érdeklődéssel viseltetik a jövőm iránt. Időnként a városnegyedben, ahol laktam, fölkértek hangversenyeken való közreműködésekre. Az előadandó verset vagy monológot mindig együtt kerestük ki Jókaival, aztán elmondatta velem, tanácsokkal látott el” (LÁNG 1975, 360). Ezeknek a találkozásoknak az emlékét Jókai is felidézte egy Kiss Józsefhez írt nyílt levélben. Írásában több olyan szerző nevét is felsorolta, akiknek műveit Nagy Bella szavalni szokta, és amelyekre a *Nagy úr vagyok!* című versben szintén utalást tesz: „Tudod-e, hogy mit köszönhetek én Te Neked? A feleségemet. Mert azt ugyan hibásan irták a hirlapok, hogy én a saját színműveim és szavalmányaim alkalmával szerettem bele a művésznőbe. [...] Valahányszor összejöttünk: ő, a fiatal tanuló művészeány, én, a szigorú műbíró, az egy szellemi próbatét volt. Mit tanult? Mit tud? Mire képes? Nehéz szerepeket, szavalmányokat adott elő megpróbáltatásomra. Volt azok között Arany János, Endrődy Sándor, Ábrányi Emil, Dóczy Lajos. De legtöbb volt a Kiss József. Hiszen olvastam én a Te munkáidat, valamennyit. De ő megértette azokat velem” (N. n., „Ki által jutott Jókai a feleségéhez?”, *Szabadság*, 1899. dec. 23., 4.; JÓKAI Mór, „Kiss József barátomnak”, *Pécsi Napló*, 1899. dec. 23., 3. A levél kéziratát lásd PIM Kt, V. 5492/4, 1. folio.). Fennmaradt továbbá néhány vonatkozó magánlevél is, amelyben Jókai

tanácsokat ad Nagy Bellának az elszavalandó költeményeket illetően (Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, Fond. V/703, OSzK Kézirattár, 2., 5., 8. levél).

1901-ben Jókai levelet írt Kohut Adolfnak a *Berliner Tageblatt* számára Nagy Bella pályájáról, amelyben kiemelte felesége szavalótehetségét: „széles regiszterű, kellemes hangja van, a mely éppen olyan kifejező, ha az érzelem suttog, mint a mikor a bilincseitől megszabadult szenvedély kitör és harsog belőle. Csak az ő ajkán lehet igazán fölismerni a magyar nyelv hangzatos szépségét és a magyar költemények nemes pátoszát s ezeket a talentumokat csak növelte nagy szellemi értelmessége, a költői szándékok helyes fölfogása s önálló invenciója és fantáziája” (N. n., „Jókai Mór a feleségéről”, *Budapesti Hírlap*, 1901. nov. 12., 8. A levél német nyelvű fogalmazványát lásd Jókai Mór feleségéhez, Nagy Bellához írt verseinek töredékei, MTA KIK Kt, Ms 342/17, 14. folio).

A vers kéziratán, a szöveg alatt a következő datálás szerepel: „April 22.” Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, posztumusz másolatkötegben a következő megjegyzés olvasható a vers végén: „Bécs 1901 Aprilis 22” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.), azonban az állítást bizonyító jellegű filológiai adatok hiányában fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 1 Nagy úr vagyok... – hasonló alaphelyzet Petőfi Sándor 1847-ben Koltón keletkezett versében is: „A mióta én megházasodtam, / Valóságos fejedelem vagyok” (PSÖM 5, 166.).
- 5 Helikon – a görög mitológiában a múzsák lakhelyét képező hegy
- 6 Színházában ő volt maga a publikum – utalás a különcként számontartott II. Lajos bajor királyra (1845–1886), akinek furcsa szokásai közé tartozott, hogy számos előadást kizárólag egyedül nézett végig. A különös előadásokról több cikk is megjelent a magyar lapokban: „A müncheni opera gyakran fényesen van kivilágítva, akár csak a díszelőadások estéin, de színlapok nincsenek kitéve és az ajtók zárva. Ilyenkor a király játszat, egyedül egymagának. Szereti a teljhatalmú egyedur ez élvezetét. És ha ott ül az üres és fényesen világított színház közepén, mintha csak parodizálná XIV. Lajos mondását: Bavária én vagyok. És a színészek valóban úgy játszanak, mintha jelen volna egész Bavária, mert a király igen sajátos és kényes igényű. Mindazonáltal mégis tetszik neki, megosztani népével olykor egy operai előadást. Ilyenkor külön vonaton érkezik a bergi kastélyból, külön ajtón hajtat a színház udvarába s fölmege pályolyába, mely rácsosza van a profán szemek előtt, épugy, mint a gyóntatószék sugóhelye. Gyakrabban megesik azonban, hogy nem is veszi magának ezt a fáradságot, hanem elvonja az előadást a közönség elől. Elhozatja közvetlen az előadás előtt a már costumeben levő színészeket külön vonaton Berg kastélyába, ott fényes vacsora várja a művészeket s azután színre kerül a darab. Ez alatt pedig a rendező mentegeti magát a már egybegyűlt közönség előtt

Münchenben és visszaadja a belépti díjakat. Bergben a színpad meg van világítva; de a király láthatatlan, mert a sötét teremben ül” (Victor TISSOT, „A bajor király”, *Pesti Hírlap*, 1886. jan. 29., 1.); „Gyakran ült még azután a király abban a páholyban – egyedül, egyedül az egész nézőtéren és rajta kívül másnak nem volt szabad gyönyörködni a külön előadásokban” (N. n., „II. Lajos bajor király”, *Pesti Napló*, 1886. jún. 12., [2]). Az utalást a vers utolsó hat sorát közlő Vészi József is egyértelműen felismerte (lásd a *Megjelenés* alatt írottakat!).

8 mysterium – titok

9 olymp – a görög mitológia szerint ennek a hegynek a tetején élnek az istenek

18 Há – hová

29 zodiacus – az ekliptika mindkét oldalán lévő öv, amelyen belül a bolygók, a Nap és a Hold mozognak

34 olympi verseny – a szö szerkezet szerepel egy másik Jókai-mű címében is – lásd az 1887-ben közölt *Olympi verseny* című „ábrándképet” (JÓKAI Mór, „Olympi verseny”, *Vasárnapi Újság*, 1887. okt. 2., 662–663.)!

35 *Szép Ilonka* – Vörösmarty Mihály azonos című, 1833-as költeménye

37 *Szivtelen honleányt* sujtó próféta szó – utalás Vörösmarty Mihály *A magyartalan hölgyhöz* című 1837-es költeményére

38 *Búcsú a hazától* – utalás Tompa Mihály *Levél egy kibujdosott barátom után* című 1851-es versére

39 Az *apostol* nehéz fájó legendája – utalás Petőfi Sándor 1848-ban keletkezett költeményére (PETŐFI 2005, 970–1049). Az említés azért is fontos, mivel a szöveg egykorúan nem jelent meg, s így nem épült be a Petőfi költészetével kapcsolatos diskurzusba. A későbbi, csonka kiadás sem járult hozzá ahhoz, hogy a szöveg a Petőfi-kép szerves részévé váljon. A kortársak jelentős részéről „hallgatás” tapasztalható a szöveget illetően: a visszaemlékezésekben nem említik a mű jelenlétét, mintha ismeretlen lett volna a számukra, noha Petőfi és kortársai olyan társasági közösségben éltek és alkottak, hogy valószínűtlennek tűnik az, hogy nem tudtak a költemény létezéséről. Arany János sehol sem nyilatkozott a műről, Lévy József egy Arany-nak címzett levélben pedig roppant elmarasztalóan írt róla: „Olvastam az *Apostolt* és *Lehelt*. Amaz leghosszabb költeménye, de nem legjobb. Nincs abban semmi egyéni, semmi jellemző; egy hosszú, mysanthropiával teljes lyrai vers” (Lévy József Arany Jánosnak, Pest, [1851]. augusztus 3., in *AJÖM* Levelezés 1, 381.). Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy Jókai tulajdonképpen pozitív kontextusban idézi fel Petőfi művét. Lásd bővebben: MARGÓCSY 2011.; SZILÁGYI 2021c; MARGÓCSY 2023.

40 *A koldús költőnek* száraz babérfája – lehetséges, hogy a sor Vörösmarty Mihály *A magyar költő* című versére utal

41 Ráchel siralma – Arany János azonos című, 1851-es költeménye

- 42 *A meghalt királyfi* gyásza – azonosítatlan utalás
- 43 „Várlak, visszavárlak!” – Endrődi Sándor 1873-ban megjelent, *Visszavárlak* című költeményének refrénje (ENDRŐDI Sándor, „Visszavárlak”, *Fővárosi Lapok*, 1873. ápr. 25., 409.)
- 43 Boszút kérő *gyermek* – utalás Endrődi Sándor *A gyermek* című elbeszélő költeményére, amelynek cselekménye szerint egy csata során az ellenség brutálisan meggyilkol egy édesanyát a kisfia szeme láttára, aki ezen okból boszszúra szomjazik (ENDRŐDI Sándor, „A gyermek”, *A Hon*, 1878. máj. 18., [1]). A verset Nagy Bella 1900. szeptember 16-án szavalta egy tüdőbetegek megsegítésére szervezett művészesten a Margitszigeten (N. n., „Művészet a Margitszigeten”, *Budapesti Napló*, 1900. szept. 11., 9.; N. n., „Művészet a Margitszigeten”, *Budapesti Napló*, 1900. szept. 15., 9.). Az esemény rendező-bizottságának egyik elnöke Jókai volt (N. n., „Művészet a Margitszigeten”, *Budapesti Napló*, 1900. szept. 10., 5.). Az író korábban pénzadománnyal segítette a Szegénysorsú Tüdőbetegek Szanatórium-Egyesületét (Budapesti Szegénysorsú Tüdőbetegek Szanatórium-Egyesülete Jókai Mórnak, Budapest, 1899. november 10., PIM Kt, V. 4559/126/e).
- 44 egetvívó – a jelző szerepel Jókai 1902-es regényének címében, az *Egetvívó asszony-szívben* is (JMÖM Regények 65.)
- 45 a hős századik, kit zsarnok nem tör meg – valószínűleg Ábrányi Emil *A századik* című, 1898-ban megjelent verséről van szó, amelyben az Izraelélt küzdő száz hős veszt a csatában, ezért a római helytartó sorra kivégezteti őket. Az utolsó harcostól a zsarnok megkérdezi, hogy mit tenne, ha most elengedné őt, amire tömör felelet érkezik: „Ujra kezdem!” (ÁBRÁNYI Emil, „A századik”, *I. Melléklet a Budapesti Napló december 25-i [vasárnapi] számához*, 1898, 25.) A verset Nagy Bella 1899. március 15-én, az Aurora-kör estélyén szavalta el, fellépése pedig pozitív kritikai visszhangot váltott ki: „A változatos program egyik kiemelkedő száma volt Nagy Bella kisasszony szavalata, aki Ábrányi Emilnek a Századik című költeményét deklamálta, amely tavaly a Budapesti Napló karácsonyi számában jelent meg. Nagy Bella színpadra termelt, kiváló tehetség, aki alakjánál, hangjainál és gazdag temperamentumánál fogva mintegy predesztinálva van arra, hogy nemsokára jelentékeny szerepet játszszen a nagy stílus tragédiákban. A fiatal művésznő szinte meglepte a közönséget kitűnő felfogással és páatosának hatalmas erejével” (N. n., „Az Aurora-kör estélye”, *Budapesti Napló*, 1899. márc. 16., 9.). A szavatról Nagy Bella egyik barátnője, Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztina (lásd bővebben a 20. vers jegyzeteit!) szintén megemlékezett egyik levelében: „Én ismertelek, mikor még nem voltál imádott Jókaynk felesége. Úgy szavaltál nekem, mint egy igazi színésznő, kit az Ábrányi verse áthatott.” Azt, hogy valóban az illető fellépésről van szó, megerősíti Beksicsné azon megjegyzése, miszerint Nagy Bella „öblös hangja” be-

töltötte „az Aurora termét” (Beksics Gusztávné Jókainé Nagy Bellának, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/728., 2. levél). Egy Aurora-estélyen történt fellépésre Bobula János is utalt Jókaihoz írt levelében: „Kedves nődet ismerem, mert nálunk az »Aurorában« lépett fel először tavaly, a hol általános tettszést aratott. Bizonyára fog erre emlékezni” (Bobula János Jókai Mórnak, Abbázia, 1899. október 30., OSzK Kt, Fond V/57, 2. levél). Jókainé egy 1935-ös interjúbán azt állította, hogy azon alkalommal, amikor először találkozott Jókai Mórral a Lloyd nagytermében tartott Ingenyenyer-akción, szintén egy Ábrányi-verset szavalt el (KORNITZER Béla, „Jókai Mórénál”, *Magyar Hírlap*, 1935. jan. 6., 31.).

- 46 *Ágnes asszony*, kit önnön látási ölnek – Arany János azonos című 1853-as balladája
- 47 *Simon Judit* bűja, megkínzott *rabasszony* – utalás Kiss József *Rabasszony* és *Simon Judit* című balladáira, amelyek közül az utóbbi zsidó vonatkozású. Jókai egy Kiss Józsefnek címzett nyílt levélben, amelyet *A Hét* című folyóirat működésének tíz éves évfordulója alkalmából írt, több olyan Kiss-verset is felsorolt, amelyeket Nagy Bella szavalni szokott: „Hiszen olvastam én a Te munkáidat valamennyit. De ő megértette azokat velem. – A »Rab asszony«, – »Szomor Dani«, – »Kincses Lázár leánya«, – »Roboz Ágnes«, – »Ágota kisasszony« – s valamennyi között a nekem legkedvesebb »Simon Judit«. (A »Jehovát« hagyom legfelül.) Így, ő általa tolmácsolva tudtam meg csak, hogy mennyi »szív« van ezekben a Te költeményeidben” (JÓKAI Mór, „Kiss József barátomnak”, *Pécsi Napló*, 1899. dec. 23., 3.).
- 50 Két hazával bíró hazatérő *golya* – utalás Tompa Mihály *A golyához* című 1850-es versére
- 51 *Jehova* egekig érő legendája – utalás Kiss József *Jehova* című elbeszélő költeményére (Kiss József, „Jehova”, *Magyar Salon* 4, 6. köt. [1886–1887]: 354–365.). Lásd továbbá a 47. sorhoz írt magyarázatot!
- 52 Egeket megrázó *Széchy Mária*ja – a „Murányi Vénusként” ismertté vált Széchy Mária történetének számos irodalmi feldolgozása létezik. Nem egyértelmű, hogy Jókai pontosan melyik műre utal, hiszen például ő is írt egy vonatkozó darabot *A murányi hölgy* címmel, Arany János elbeszélő költeményt *Murányi ostroma* címmel, Petőfi Sándor *Szécsi Mária* címmel, Tompa Mihály szintén *Szécsi Mária* címmel.
- 54 *Csók* bűbája – utalás Dóczi Lajos *Csók* című vígjátékára 1871-ből. A mű harmadik felvonásában elhangzó monológ, amely a csók „definícióját” foglalja össze, gyakori szavalati darab volt. A mű szöveggönyve Jókai könyvtárában is megvolt (E. CSORBA 2006, 49.).
- 56 Anna kesergése – minden bizonnyal Jókai *A szigetvári vértanúk* című drámájában az első felvonás ötödik jelenetében előadott monológ (JMÖM Drámák 1, 596–598.). Ezt megerősíti Jókai 1898. június 10-i keltezésű, Nagy Bellához írt levele, amelyben javaslatot tesz a fiatal színésznőnek, hogy milyen költeményeket szavaljon el egy felvételi vizsgán: „Vegye elő a legjobb szaval-

mányait: a költő versét Dózsa Györgyből: Stuart Mária kerti jelenetét, Anna kezdő versét a Szigetváriakból: »Minden bánatnak van oltogató könyve« stb.» (Jókai Mór Nagy Bellának, Budapest, 1898. június 10., OSzK Kt, Fond. V/703, 2. levél). Anna szerepét korábban – már az 1860. március 29-én tartott bemutatón – Jókai első felesége, Laborfalvi Róza játszotta (JMÖM Drámák 1, 924–926.).

- 56 Holt költő szerelme – Jókai Mór 1874-ben megjelent balladája, amelyhez Liszt Ferenc szerzett zenét. A költeményt Nagy Bella 1899. június 3-án szavalta el a Jókai-kör hangversenyén, a III. kerület Kórház utcai iskolatermében (N. n., „A Jókai-kör hangversenye”, *Magyar Újság*, 1899. jún. 5., 3.). A 70-es években a verset Laborfalvi Róza szavalta, Liszt Ferenc pedig zongorán kísérte a produkciót. A ballada elszavalásának ötlete felbukkan Jókai Mór és Nagy Bella privát levélváltásában is: „A Magyar Hírlapból olvasom, hogy velem meg a Holt költő szerelmét akarják elszavaltatni. Rögtön írtam Zilahynak, hogy én a Rákóczy Ferencz emlékére költeményemet fogom elszavalni, s ha a Holt költő szerelmét akarják, arra kérik föl Kegyedet, a ki azt már egyszer szavalta. Nem tudom helyesli e? Azt is kérdeztem Zilahytól, hogy nem lehetne e Kegyednek a »Rabasszonyt« szavalni?” (Jókai Mór Nagy Bellának, Budapest, 1898. április 7., Fond. V/703, OSzK Kézirattár, 8. levél.)

29. A pápa halálhírén Bellámnak

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 53–54. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, illetve a második rectóján. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 45-ös.

Keletkezés

A vers XIII. Leó pápa 1903. július 20-án bekövetkezett halálának alkalmából készült. A kéziraton, a cím alatt „1903. Julius 21.”-i keletkezés szerepel, a szöveg végén pedig fel van tüntetve a keletkezés helyszíne is: Siófok. A Siófokon töltött időszakhoz lásd továbbá jelen kötetben az 5., 9., 16. 33., 37. és 50. versek jegyzeteit!

Magyarázatok

[cím] A pápa halálhírén – XIII. Leó 1878-tól 1903-ig volt a katolikus egyház feje

- 1 Te magad olvastad fel az életírást – a pápa halálhíréről számos cikk jelent meg a kortárs sajtóban, életútjának ismertetését szintén több lap közölte. Lásd például: N. n., „XIII. Leó”, *Budapesti Hírlap*, 1903. júl. 21., 1–3.; N. n., „Az elhunyt pápa”, *Pesti Hírlap*, 1903. júl. 21., 1–4.; N. n., „XIII. Leó pápa”, *Budapesti*

Napló, 1903. júl. 21., 1–2.; N. n., „XIII. Leó pápa”, *Pesti Napló*, 1903. júl. 21., 1–2.; N. n., „A pápa élete”, *Magyar Nemzet*, 1903. júl. 22., 2–3.; N. n., „XIII. Leó pápa élete”, *Ország-Világ*, 1903. júl. 21., 584–585.

- 5 a pápa nem volt egyházfejünk – sem Nagy Bella, sem Jókai Mór nem volt katolikus – az előbbi zsidó, az utóbbi pedig református vallású volt
- 8 Kettős kulcsa nem nyit – utalás a mennyország kapuinak kulcsaira, amelyeket Krisztus Szent Péternek adott
- 15–16 Haldoklása nem volt, miként más emberé... – a pápa utolsó napjáról szóló beszámolók szerint a szentatya a halálát megelőző éjszakát „kinzó nyugtalanságban töltötte”, több köhögési rohammal küzdött és agóniához közeli állapotba került. Reggel 7 órára nagyon legyengült, a délelőtti folyamán pedig megállapították „az agónia beállását” is. A haláltusa délután 4 óráig tartott, akkor ugyanis a pápa elvesztette az eszméletét és néhány perc múlva meghalt (N. n., „XIII. Leó pápa”, *Pesti Hírlap*, 1903. júl. 21., 7.). Egy másik cikk szerint a pápa péntektől vasárnapig többször is válságos állapotba került (N. n., „Az utolsó órák”, *Budapesti Napló*, 1903. júl. 21., 2.).
- 16 Halálangyal – a keresztény hit szerint az az angyal, aki a lelket a másvilágra kíséri. Jókai említi a halálangyalt a *Karácsony estéjén – Bellának* című versben is (lásd 38. vers!).
- 17 Miként küzdött egykor a pusztán Jákóbbal – utalás Jákób bibliabeli történetére (1 Móz 32). Jákób családjával együtt vissza akart térni Ézsauhoz, aki hírt kapván az őt korábban megvezető testvére érkezéséről, négyszáz fegyveressel indult ellene. Miután Jákób és emberei átkeltek a Jabbók folyón, Jákób a parton maradt és imádkozott. Imádkozás közben váratlanul megjelent egy őt megtámadó idegen, akivel hajnalig tusakodtak. Hajnalban az ellenfél megérintette Jákób csipőcsontját, amitől az kifordult a helyéről. Jákób pedig ekként megértette, hogy nem emberrel van dolga. Az idegen szó nélkül távozni készült, azonban Jákób térdre esve és sírva kérte, hogy áldja meg őt. Az angyal végül megáldotta és győztesnek nyilvánította őt, és az Izrael nevet adta neki. Jókai több, 1848–1849-es szabadságharcra kapcsolatos szövegében is felbukkan az angyallal vagy istennel küzdő Jákób képe, mint például a *Politikai divatokban* (JMÖM Regények 14, 237.) vagy egy Miskolcon előadott ünnepi beszédében (N. n., „Jókainé Miskolczon”, *Nemzet*, 1883. dec. 21., [3]).
- 18 szenvedő Jób – utalás Jób bibliabeli történetére. Jób istenfélő és szép családdal rendelkező, gazdag emberként élt, azonban Isten engedte a Sátánnak, hogy megkísértse őt, így Jób elvesztette a családját és a vagyonát, majd súlyos betegség tört rá.
- 21 erős üldözőnk volt – mivel Jókai református, felesége pedig zsidó vallású volt, a sor valószínűleg arra utal, hogy az egyház mint intézmény nem legitimálta csupán polgárilag kötött házasságukat

30. A Kenyér Bálban

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 55. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 46-os.

Szövegkritika

- 31 <A keve> A hánnyal
37–40 [A következő négy sort Jókai a lap szélére, a versszöveg irányára merőlegesen írta, és korrektúrajellel jelölte a beszúrás pontos helyét:]
Mind azt mondják, hogy Te vagy a legszebb.
S én tudom csak, hogy mitől melegszen. –
Járásod, nézésed, mint egy királynőé
Alakod mintha tengerhabból nőnél

Keletkezés

Nagy Bella memorandumában a következőképpen idézi fel a szegények megsegítésére szervezett kenyérbál emlékét, amelyen házasságuk első évében vettek részt: „Házasságom első évében »kenyérbált« rendeztek az éhező szegények javára. Wekerle Sándor egyszer feltött, és felkért, hogy vegyek részt mint lady patronesse ezen a bálon. Elfogadtam, el is mentem” (LÁNG 1975, 375.). Ezt megerősíti a *Pesti Hírlap* 1901. február 15-i lapszáma, amely beszámol arról, hogy a „kenyérbál Lady Patroness-ei közt foglalt helyet Jókai Mórné is, akit erre maga Wekerle Sándor kért föl s aki a bál jövedelméhez 100 koronával járult” (N. n., „A kenyérbál”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 15., 11.).

A bált megelőző időszakban a Jókai házaspár influenzás volt, azonban az ünnepség idejére javult az egészségi állapotuk, amint ez Váli Mari egy február 12-i keltezésű leveléből kiderül: „Hála Istennek! hogy azt láthatjuk Bellájának tegnap érkezett tudósításából, hogy már elmúlt minden baj! Sőt még bálba menetelre is lehet már gondolni. Ha ez a tudósítás nem érkezik, azt hittük volna Jókai Mórné nevét a »lady«k közt olvasva, hogy ő is csak úgy szerepelt ott, mint Etelkém szokott évenként a Protestans bálban (és tavaly abban a híres veszprémi megye bálban) »patronesse«kedni t. i. hogy a felszólítás után: bizonyos összeget küld a bál elnök rendelkezésére; de azért rendesen ott van a neve, a megjelentek névsorában, úgy hogy sokan nem is akarják elhinni, hogy valósággal nem volt a báljában! Azt képzelem: *okvetlen kell* a „kenyérbál”on *találkozásnak* lenni... s elgondolhatják, milyen kíváncsian várjuk, annak miként megtörténtéről való tudósításukat!... s milyen buzgón imádkozom érte, hogy szeretett kedves Móricz bátyámnak öröme telhessék ebben az *eseményben*!” (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. február 12., OSzK Kt, Fond V/447, 21. levél.) Február 24-i levelében Váli reményét fejezte ki azon tekintetben, hogy Nagy Bella megírja majd neki „báli tapasztalatait” (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. február 24., OSzK Kt, Fond V/447, 22. levél.). A bált mint fontos eseményt a házaspár életében Váli Mari az emlékirata lapjain is rögzítette.

zítette: „Az 1901. év farsangjának nagy táncmulatságai között volt egy az országgyűlési képviselők által rendezett fényes bál is. E bál lady patronessei sorába Jókai Mór fiatal feleségét is felkérték, szegény Móric bátyám nagy meglepedésére és a menyecske rendkívüli örömére. Az esett Jókainak különösen igen jól, – mint a fényes mulatságról nekünk írt referációjában őszintén elmondta – hogy feleségét Wekerle Sándor vezette be a »ladyk« számára készített díszhelyre, s a figyelmes rendezőségnek azontúl is folyvást gondja volt rá, hogy Jókai hitvese jól érezhesse magát előkelő szerepében, s csak ünneptetésben legyen része ez alkalomból” (VÁLI 1955, 428.).

A *Pesti Hírlap* február 13-i cikke szerint 1901 farsangjában két kenyérbált is rendeztek, az elsőt a Lipótvárosi Kaszinóban, a másodikat pedig a Vigadóban, amelyek közül Jókai és neje az utóbbin (február 12.) vett részt: „Az idei farsangnak a szálló ígéje lett: kenyeret a szűkölködőknek! Így születtek meg az idei kernyérbálok. A Lipótvárosi Kaszinóban volt az első nagy sikerű kenyérbál. Ma, kedden este volt a második kenyérbál, melyet a főváros legelőkelőbb társadalma karöltve a polgársággal rendezett, az ínség enyhítésére. A bál különösen anyagi tekintetben fényesen sikerült, mert a nemes célra több, mint 24 ezer korrona tiszta jövedelem jutott” (N. n., „Kenyérbál”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 10.). A bál elnöke Wekerle Sándor volt, díszelnöke pedig Széll Kálmán. Tíz óra előtt már körülbelül ezerfős vendégség volt jelen a bálon, a zsúfoltság pedig egy kissé megnehezítette a táncot. A terem egyik részében Bojár Teruska (a Népszínház művésznője) emlékkönyvet árult 1 koronáért. A kötetbe többek között Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Bessenyei Ferenc és Ábrányi Emil írtak szöveget. Jókai *A kenyér* és Mikszáth *Az egyforma világ* című írását a *Pesti Hírlap* szobán forgó lapszáma szintén közölte (N. n., „Kenyérbál”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 10–11.). A bál fővédnöke maga a király volt, aki magánpénztárából kétezer koronát adományozott a kezdeményezés anyagi alapjához (N. n., „A kenyérbál”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 11., 7.).

A 19. századi filantrópiáról és celantrópiáról, Jókaival kapcsolatos esetek vizsgálatával lásd T. SZABÓ 2022a.

Egy verseket tartalmazó másolatköteggben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Budapest 1901” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.).

Magyarázatok

6 azt a csárdást járta – Több tudósítás is megerősíti, hogy a mulatság csárdással kezdődött: „Fél tizenegy órakor huzta rá először a Radics bandája az első csárdást, azt, amelyik úgy kezdődik: »Lágy a kenyér, piritani nem lehet.« És kezdődött a csárdás nagy tüzzel” (N. n., „A kenyérbál”, *Pesti Napló*, 1901. febr. 13., 8.). Lásd még: N. n., „A kenyér-bál”, *Budapesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 8.; N. n., „Farsangi hírek”, *Üstökös*, 1901. febr. 17., 81. A csárdás mellett tudható, hogy négyest is jártak, amely jelentősen megmozgatta a tömeget: „A négyesekhez a honvéd zenekar tátszott. Az első négyeshez száznál több pár állott föl” (N. n., „Kenyérbál”, *Budapest*, 1901. febr. 18., 7.). A táncrend

egyszerű kartonlapon volt, hogy ezeknek az ára is a szegényeknek maradjon (N. n., „A kenyér-bál”, *Budapesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 8.).

7–8 Szűkölködő horvát testvérinkért / Deklamáltunk – 1860-ban több adománygyűjtő akciót szerveztek a szűkölködő horvátok megsegítésére, a kezdeményezésbe Jókai is bekapcsolódott. A Nemzeti Színházban, április 3-án és 4-én műkedvelő előadásokat rendeztek, amelyek első szakaszában Jókai deklamálta, azaz elszavalta Vörösmarty Mihály *Szilágyi és Hajmási* című költeményét, a harmadik szakaszban pedig Zrínyitől olvasta fel a zenekísérettel megjelenített színpadi képek magyarázatát (N. n., „A nemzeti színházban tartott műkedvelői előadások”, *Vasárnapi Újság*, 1860. ápr. 8., 177). Egerben, a horvátok megsegítésére szervezett eseménysorozaton, Jókai Mór ugyancsak több költeményt szavalt el (N. n., „Egri hangverseny”, *Vasárnapi Újság*, 1860. jún. 3., 279.). Az illető évben több bált is rendeztek jótékonyági célból.

11 Azóta rám róttak négy keresztet – azóta eltelt négy évtized

13–14 Ha kenyér kell, azt adhatsz a népnek... – a jótékonyági kenyérbál kétélű megítélését érzékletesen sommázza a *Kakas Márton* egy rövidke írása: „Lacika: Apa, mi az a kenyérbál? / Apa: Az olyan bál, a hol sokat táncolnak, mulatnak, pezsgőt és bordóit isznak, hommárt, kaviárt, facánt, ananászt, Kuglert és fagyaltot esznek, kártyáznak és forintos szivarokat szívnak, hogy legyen miből alamizsnát adni a szegény inségeseknek” (N. n., „Furcsa, de igaz”, *Kakas Márton*, 1901. febr. 10., 6.).

14 Olvashattad – tán a bibliában – Jókai a kenyérbál emlékkönyvébe írt szövegében ugyancsak a vallásossággal kapcsolja össze az adakozás lehetőségét: „Kincseink, földi dicsőségünk, nagy hatalmunk mind nem kísér fel bennünket az égbe, de jótetteink, a nyomorultaknak hozott segítségünk elkísér bennünket az örök bíró ítélő székéig. Az a darab kenyér ott lesz az osztó igazság mérlegén. Hallgassuk meg a százezrek elsőhajtott imáját: »add meg minekünk a mi mindennapi kenyerünket« s teljesítsük, amit Isten válszul küld ez imára. Nekünk szól az. Amen” (JÓKAI Mór, „A kenyér”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 10.).

15 Mit kezed tesz, ne tudja a lábad. – pontatlan bibliai parafrázis: „Te pedig a mikor alamizsnát osztogatsz, ne tudja a te bal kezed, mit cselekszik a te jobb kezed” (Mt 6, 3).

17 villi – tündér, amelynek emlegetése nem a magyar néphitben gyökerezik, a romantika alkotói a szláv folklórból vették át. A villik felbukkannak Majláth János az 1822-es *Aurorában* megjelent, *Villi Táncz* című regéjében, Vörösmarty Mihály 1823-as, *A' hűség' diadalma* című elbeszélő költeményének negyedik énekében, Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regényének III. részében, Tompa Mihály 1851-es *A Kárpátok villije* című költeményében, Erdődy Sándor 1878-as *A villi-táncz* című versében. Szász Károly Goethe

Erlkönigjét szintén *Villikirály* címmel fordította le (lásd bővebben: TOLNAI 1920.). Jókai több szövegében is emlegeti a villiket: a *Fekete gyémántokban* (JMÖM Regények 21, 1.), az *Egy játékos, aki nyerben* (JMÖM Regények 26, 139.), az *Enyim, tied, övében* (JMÖM Regények 29, 152.), az *élet komédiásai*-ban (JMÖM Regények 31, 225, 320, 325.), a *Szabadság a hó alattban* (JMÖM Regények 37, 84.), az *Akik kétszer halnak megben* (JMÖM Regények 39, 142.), az *Egy az Istenben* (JMÖM Regények 69, 188.), a *Komárom* című elbeszélésben (JMÖM Elbeszélések 2/A, 263.). A *Maglár család*ban (JÓKAI 1887, 19.) és *A három márványfejben* (JMÖM Regények 50, 31.) Jókai a szó eredeti formáját (vila) használja. Az utóbbi regény sajtó alá rendezője, Oltványi Ambrus mutatott rá arra, hogy Jókai a regény egyik forrásaként használt kötetben, Sir Gardner Wilkinson *Dalmatia and Montenegro* című írásában olvasható a vilákról.

- 19 brilliános – briliánssal, ragyogó drágakövel díszített
- 19 lady patroness – védnőknő. A tudósítások alapján a körülbelül negyven lady patroness a Vigadó kis termében gyülekezett, majd onnan vonult át tíz órakor a nagyteremben előkészített emelvényre. A nagyterem melletti folyosót „déliszlaki növényekkel gyönyörűen feldiszlítotték” a számukra (N. n., „A kenyér-bál”, *Budapesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 8.). A lady patronessék impozáns listáját közli: N. n., „Kenyer-bál”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 13., 18.; N. n., „Kenyerbál”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 10.; N. n., „A kenyér-bál”, *Házánk*, 1901. febr. 13., 9.; N. n., „A kenyér-bál”, *Magyarország*, 1901. febr. 14., 7–8.
- 23 girlandos uszlály – az alkalmi ruha szoknyájának meghosszabított része, amelyet virágokból és levelekből álló füzérrel díszítettek. A *Pesti Hírlap* február 13-i száma részletes beszámolót nyújt a bálon résztvevő vendégekről és a hölgyek öltözékéről. Innen tudható, hogy Jókainé Nagy Bella az alkalmon rózsaszín selyemruhát viselt fehér csipkével (N. n., „Kenyerbál”, *Pesti Hírlap*, 1901. febr. 13., 10.).
- 34 talizmán – varázslatos erővel rendelkező tárgy, amely védelmezi a tulajdonosát
- 40 Alakod mintha a tengerhabból nőnél – valószínűleg utalás Aphroditéra, a szerelem istennőjére, aki a mitológia szerint a tengerben született, kagylóhéjban hajózott Kythere szigetére, és ott a tenger habjaiból merült fel teljes szépségében. Jókai a *Tengerparton* című versben Anadyoménének szólítja a kedvesét, amely szintén az istennő egyik megnevezése (lásd a 36. vers jegyzeteit!).

31. Az ötödik évfordulón

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 56–57. folio – Kék tintával írt tisztázata, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, illetve a második rectóján. A szöveg végén *Jókai Mór* aláírás szerepel. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 47-es. A 35–44. és a 49–50. sorok ceruzával meg vannak jelölve, feltehetően Vészi József keze által.

K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 6. folio – Ceruzával írt fogalmazvány, amely összefüggő szöveggént a vers 37–38., 13–18., 39–58. sorait tartalmazza. Terjedelme 1 folio, írás a rectón. A 13–18. és 39–48. sorok kék tintával meg vannak jelölve.

Szövegkritika

- 43 K2 Őrizesz szellőtül <őrizesz> és a [f. í.] rosz hirektől [„ek” utólag beszúrva a sor fölé]
- 47 K2 <emelsz> tartasz
- 48 K2 <semmit el nem hallgatsz> te helyreigazgatsz [f. í. tintával]
- 51 K2 <.>hinték [r. í.]
- 53–56 K2 [utólag a lap bal oldalára írva, a szöveg irányára merőlegesen:]
Hogy rögtön ott hagytad édes üdülésed.
S e helyen a lelked egy napig se késett.
Elvittél magaddal, a hol nem siratnak,
S féltve megtartottál egyedül magadnak
- 57–58 K2 [utólag a lap jobb oldalára írva, a szöveg irányára merőlegesen:]
.... Te vagy oka, hogy még zöldül babérágom
S e babérhoz te vagy virágom, világom.

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 14–15. – A vers 37–44. és 49–50. sorát Vészi József összefüggő strófa-ként közölte 1904-ben, Jókai halálát követően a *Hiénák Jókai sírján* című pamfletben.

M2 VÉSZI 1904b, 8. – M1 másodközlése.

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella negyedik házassági évfordulójára készült (a házasságkötés részleteiről lásd a 11. vers jegyzeteit!). Jókai minden évben megjelentetett egy-egy ünnepi költeményt ezen alkalomból. 1903 szeptemberében volt a pár utolsó házassági évfordulója Jókai életében. Az író egy másik költeményt is írt az alkalomra, amelyet egykorúan megjelentetett (lásd a 16. verset és jegyzeteit!).

A kéziraton, a cím alatt a következő datálás szerepel: „1903. Sept. 16.”

Magyarázatok

- 1–3 egy jó barátunk – Thallóczy Lajos (1857–1916). A házasságkötést követően Jókai és felesége Bécsbe utazott, ahonnan Jókainé levelet küldött az édesanyjának. A levelet a *Pesti Hírlap* teljes terjedelmében közölte, amelyben a fiatalasszony megemlíti a kellemes meglepetést: „Már a vonatnál virágcsokorral vártak. Amint a szállodába beléptünk, még a kalap is a fejünkön volt, jön egy hordár kis csomaggal és levéllel, mind a kettőt Thallóczy küldte, azt írta benne, hogy szeretettel üdvözlí rózsájával a borostyánt. Ez nekünk igen jól esett és oly sok kellemes meglepetés volt, amit az életben soha el nem felejtünk” (N. n., „Jókai Mór nászuton”, *Pesti Hírlap*, 1899. szept. 21., 9.). A küldött csokorról Jókainé az emlékiratában is beszámolt: „Az első megálló Bécs volt. Első nap délutánján kopogtak szállodai szobánk ajtaján. Egy szolga jött be, kezében egy csokrot hozva, babérágak rózsával. A kísérő névjegyre az volt írva: Hódolattal [küldi] a rózsát és a babért – Thallóczy Lajos. Nagyon örültünk neki. Az uram meghívta aznap vacsorára. El is jött” (LÁNG 1975, 365.). A történész Thallóczy 1885-ban érkezett Bécsbe, és a város társasági életének meghatározó alakjává vált, aki lakásán számos összejevetelnek, vendégfogadásnak adott helyet: „ha a századfordulón egy magyar ember Bécsbe látogatott és kellő kapcsolatokkal rendelkezett, bizonyosan megfordult Thallóczy Lajos ungarngassei, majd traungassei otthonában, részt vehetett egy jó vacsorán, és élvezhette a fontosságának, sokféleségének azt az atmoszféráját, ami ennek a háznak a sajátja volt” (WAKTOR 2004, 438.). Jékely Zoltán *Bécsi bolondjárás* című 1963-as regénye sokat merített a Thallóczy-anekdotákból.
- 4 Babérág és rózsza volt kötve bokorba – lásd az előző jegyzetben idézett levelet. A Jókai házasságának részleteit ismertető cikk a *Pesti Hírlapban* éppen ezt a két szimbolikus növényt említi: „A koszorus költő ridegnek találta a pusztát, magányos babért és nyíló rózsát tűzött közéje: Jókai Mór hosszú özvegy-sége után megházasodott és feleségül vett egy bájos fiatal drámai színésznőt, Nagy Bellát, néhai Grósz Móric gépész és özvegye Flamm Éva 20 éves hajadon leányát” (N. n., „Jókai házassága”, *Pesti Hírlap*, 1899. szept. 17., 5.).
- 15 Mit vétettem? Csak azt, hogy még mindig élek. – vö. Jókai 1900. február 15-én Hegedüs Sándornénak írott levelével: „Hát hiszen való igaz, hogy nagy hiba volt tőlem, hogy már tavaly be nem végeztem az életet, a mikor olyan jó alkalom lett volna rá: influenza, bronchitis kínozott, nem tudtam aludni, nem ettem semmit, csak a sok cognacot ittam, idegeim föllázadtak: – elmehettem volna már; – de hát a mennyei gondviselés csodát tett velem” (Jókai Mór Hegedüs Sándornénak, Budapest, 1900. február 15., in F. ALMÁSI 2001, 107.). Hasonló gondolatok bukkannak fel az áthallásos, életrajzi ihletettségű *Czigánykirály és tündérkirályné* című „igaz mesében” is: „Mikor a szomszéd alvilág látogatói feljönnek hozzá [az öreg cigánykirályhoz]; nyájas tekintetükből olvassa ezt a kérdést: »hát még is élsz?« A gon-

dotokban olvas: s mindenkinek a rejtett gondolatában azt olvassa, hogy az ő haláláért imádkozik” (Jókai Mór, Czigánykirály és tündérkirályné, OSzK Kt, Quart. Hung. 2078, 1. folio, verso).

27 A Voltakat írom – vö. az *Életem* című monumentális költeménnyel, lásd 63. vers!

51 Nemrégén a halálhíremet hinték el – egy Jókai halálhírét terjesztő pletyka 1900 májusában kelt szárnyra: „Futó tűzként terjedt el délután a hír, hogy Jókai meghalt. Szerencsére, ez csak álhir volt. Jókai a szabadelvű párti klubban este 8 óráig tarokkozott, hol joizüt nevetett, mikor halála hírét újságolták” (N. n., „Jókai halálhíre”, *Pécsi Napló*, 1900. máj. 19., 6.). Lásd még: N. n., „Jókai halálhíre”, *Szabadság*, 1900. máj. 19., 6.

32. Mi vagy Te és mi vagyok én?

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 58. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón. A bal felső sarokban ceruzával írt 48-as. A 4–5. sor ceruzával meg van jelölve és alá van húzva.

Szövegkritika

1 <V> Okos

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatkötegetben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „1903 Budapest” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

1–5 Okos asszony vagy Te... – Jókai Mór 1900-ban, Nagy Bella születésnapján ünnepségen elhangzott köszöntőjében ugyancsak jónak, okosnak és szépnek nevezte feleségét: „Az én asszonyom nem csak szép is, jó is, de okos is. Én nála tartom a jobbik eszemet.” (N. n., „Jókai estélye svábhegyi nyaralójában”, *Magyar Nemzet*, 1900. júl. 9., 3.)

8 tűzpróba – középkori eljárás egy személy ártatlanságának vagy bűnösségének igazolására. A tűzpróba az istenítéletek (ordáliák) közé tartozott, amellyel olyan esetekben éltek, amikor a bíróságnak nem sikerült kiderítenie az igazságot egy ügy során, ezért magát Istent hívták segítségül, hogy csodát tegyen a vádlott megmentése érdekében, ekként bizonyítva ártatlanságát. A próbának több formája volt, egyes esetekben a gyanúsított személynek

tűzbe kellett tennie a kezét, égő farakáson kellett végigmennie, izzó vasat kellett a templom előcsarnokában a kezében hordoznia vagy esetleg izzó vaskesztyűt felvennie stb. Amennyiben a sebei meghatározott időn (általában három napon) belül begyógyultak, elismerték ártatlanságát, ellenkező esetben viszont bűnösnek nyilvánították. Érdekes adalék, hogy Hegedüs Sándor egyik levelében ugyancsak használja a metaforát Nagy Bellával kapcsolatban: „ha *hiszi*, kiállotta a tűzpróbát, e hitét nincs jogom, nem szabad bántanom” (F. ALMÁSI 2001, 252.).

- 16 Kártyára kifestett dámákért – Jókai kártyaszenvédélye köztudomású volt, lásd jelen kötetben a 13. és 17. vers jegyzeteit! A *mi lengyelünkben* Lippay Tihamér kártyaszenvédélye kapcsán szintén emlegeti a kártyára festett dámákat: „Ő, mert az eleven dámák nem olyan veszedelmesek, mint azok a kártyára festettek. Natália olyan mozdulatot tett a kezével, mely azt fejezte ki, hogy van öneki már erről bőséges tudomása. A hozománya egy részét már elvitték azok a papírra festett dámák” (JMÖM Regények 66, 271.). 1899. december 24-én Jókainé Nagy Bella tollából is megjelent egy rövid terjedelmű írás *Semmi sem lehetetlen* címmel, amelyben a fiatalasszony arról számol be, hogy megkérte a férjét, hogy a Taorminában töltött napok alatt tanítsa meg őt is pasziánszozni. Jókai eleget tett a kérésnek, felesége pedig a pasziánsz háromféle játékmódját sajátította el, és megszerette a kártyázást is: „Az uram az én kérésemre elővette a pasziánsz-kártyákat. Bántott a kíváncsiság, vajjon micsoda csoda lehet ez? Elővette, eljátszotta, győzött! Legyőzte az én ellenszenvemet egyszer s mindenkorra a kártyák iránt” (JÓKAINÉ NAGY Bella, „Semmi sem lehetetlen”, *Budapesti Napló*, 1899. dec. 24., 4.). Jókai számára azonban a kártya nem pusztán szenvedélyt jelentett, hanem poétikai alapanyagként és irodalmi motívumként is felhasználásra került (lásd bővebben például: HANSÁGI 2021.; FÜLÖP 2021b.).

33. Béke angyala

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 59. folio – Kék tintával írt tisztázata, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A szöveg végén *Jókai Mór* aláírás szerepel. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 49-es. A vers 13–18. sorai ceruzával meg vannak jelölve, feltehetően Vészi József keze által.

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 16. – A vers 13–16., 19–24. és 29–30. sorait összefüggő strófaként Vészi József közölte.

M2 VÉSZI 1904b, 8. – M1 másodközlése.

Keletkezés

A kéziraton, a vers alatt a következő keltezés szerepel: „Siófok Aug 15”. Jókai 1903 nyarát Siófokon töltötte (a szóban forgó időszakhoz lásd továbbá jelen kötetben az 5., 9., 16., 29. és 50. vers jegyzeteit!). A Siófokon töltött nyár alatt Jókai a *Börtön virága* című regényén dolgozott, a *Tájékozás* című első fejezetet július 5-ére datálta, vagyis – amint a kritikai kiadásban olvasható forrásfeltárásból kiderül – minden bizonnyal ekkor látott hozzá a szöveg megírásához. A párhuzamosan formálódó szövegeket azért célszerű számon tartani, mert a költemény címe megjelenik a regény 10. fejezetében: „A jelenkor hölgyei is nemes hivatással bírnak. Ők a *béke angyalai*. A dicső korszak hölgyeit nevezhetjük a *háború angyalainak*” (JMÖM Kisregények 7, 56.). A két mű nem csupán a címbe emelt szószerkezet újbóli felbukkanása révén kapcsolódik össze, a költemény és a regény közt gondolati hasonlóság is felfedezhető, hiszen a védelmező Viola mindvégig egyengeti az útját a szabadságharcban résztvevő férjének, és éles eszével elhárítja a rá leselkedő veszélyeket, így talán nem függetlenek a regénytől a következő sorok: „Nem férfikéz oldja meg e nehéz talányt: / Hisz ottan van a nő minden hős oldalán / A nőnek kell szállni le békeangyalul, / Hogy visszakerüljön, mi félrement balul”.

Magyarázatok

- 6 Hol van Dávid, ki a tízezret leverte – bibliai utalás: „És énekelni kezdenék az asszonyok, kik vigadoznak és mondanak: Megverte Saul az ő ezerét és Dávid is az ő tízezerét.” (1Sám 18, 7)
- 14 Ő hozzá fordulok a jobbik eszemmel – mindennek Jókai nyilvánosan is hangot adott Nagy Bella egyik születésnapjára: „Én nála tartom a jobbik eszemmet. Sok czikk van a fiókomban, a mit az asszony kérésére tettem félre s utólag kiderült, hogy helyes volt azokat jól eldugni” (N. n., „Jókai estélye svábhegyi nyaralójában”, *Magyar Nemzet*, 1900. júl. 9., 3.).
- 19–20 Mennyi ellenséggel lett volna már harczom... – a fennmaradt források arra mutatnak, hogy egy súlyos botrány esetén Jókainé beszélte le a férjét arról, hogy pert indítson Fesztyék ellen. 1901-ben, miután Jókai és felesége megkoszorúzta Laborfalvi Róza sírját halottak napja alkalmából, Feszty Róza széttépte a Nagy Bella által sírra helyezett koszorút (N. n., *Az eltépett sirkoszorú*, Pesti Hírlap, 1901. november 4., 4.). Az eset történetekor Berlinben tartózkodó Feszty Árpád már november 4-én megpróbálta elhárítani a felelősséget nejeéről, nyilatkozatot küldve, melyben azzal érvelt, hogy Fesztyné nem Jókai koszorúját távolította el a sírról, hanem egy másikat, amelynek szalagján Laborfalvi Rózának csak a leánykori neve szerepelt, „mintha ő soha Jókainé nem lett volna” (N. n., „Feszty Árpád nyilatkozata”, *Budapesti Hírlap*, 1901. nov. 7., 5.). Jókait az eset nagyon felzaklatta, így feljelentést tett a rendőrségen. Dárday Sándor megpróbálta lebeszélni Jókait a perről, de próbálkozása sikertelen volt. Nagy Bella időközben Pozsonyba utazott, hogy vendégszereplések keretein belül fellépjen a helyi

színházban. Jókai 1901. november 4-én három levelet is küldött feleségének, amelyek közül az elsőben leszögezte, hogy „[m]a a megindított ügy előre haladt és én mindent megteszek, hogy nekünk teljes elégtétel adassék”, a harmadikban pedig jelezte, hogy Dárday Pozsonyba fog utazni, hogy Nagy Bella közbenjárását kérje a per megszüntetése végett: „Holnap elmegy Hozzád Dárday és kibékítési szándékot fog elárulni. Kérlek, ne hagyd magadat felizgatni, én a feleségemet megsértetni senki által nem engedem és semmi ijesztgetéstől meg nem hunyázkodom” (Jókai Mór Nagy Bellának, Budapest, 1901. november 4., OSzK Kt, Fond. V/703, 17. és 19. levél). Nagy Bella visszaemlékezésében Dárday helyett tévesen Ligeti Miklós szobrászművésznek tulajdonítja a békítő fél szerepét. Az emlékiratban rögzítettek alapján Jókainét a pozsonyi látogatás után Pesten is felkereste Ligeti, a vele folytatott beszélgetés után pedig lebeszélte a férjét a pereskedésről: „Két nap múlva Ligeti (a szobrász) Pesten látogatott meg. Új formulával. Hogy Fesztyné mennyire sajnálja, hogy azt tette, amit tett, hogy ő ezt hajlandó nyilvánosan is kijelenteni, de én beszéljem rá az uramat, hogy vonja vissza feljelentését. Megígértem, hogy megpróbálok. Beszéltem az urammal, elmondtam, hogy mit mondott Ligeti. / – Intézzük el per nélkül! – mondtam. / Az uram ugyan nagyon haragudott Fesztyné eljárása miatt, de végre is ráállott” (LÁNG 1975, 370.). Végül egy tárgyalás kerekein belül, Krecsányi Kálmán rendőrkapitány előtt elégtételt szolgáltattak a házaspárnak: Feszty Róza nyilvánosan kijelentette, hogy sem Jókainak, sem feleségének nem szándékozott fájdalmat okozni, sajnálatát fejezte ki a történetek miatt, valamint kijelentette, hogy Jókai Mór nem édesapja, hanem nagyanyjával, Laborfalvi Rózával együtt édesanyja halála után adoptálta őt. Ezt követően Jókai visszavonta a feljelentést (N. n., „Jókaiék koszoruja”, *Magyar Nemzet*, 1901. nov. 19., 14.; N. n., „Jókaiék koszoruja”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 19., 11.). Az esetet később Feszty Árpád is felidézte egy Jókay Károlynak írt levélben, kiemelve Jókai indulatos fellépését Feszty Róza „pillanatnyi fellobbanásáért”, aki végül – férje szerint – „megalázta magát – és a legmesszebbre menő elégtételt adott neki” (Feszty Árpád Jókay Károlynak, h. n., é. n., PIM Kt, V. 6061/8. Közlte: F. ALMÁSI 2001, 143.). Az ügy azonban további következményekkel járt, ugyanis Feszty Árpád lovagias elégtételt kért Goda Gézától a *Budapesti Napló* november 3-i számában közölt, *Viaskodás egy sírdomb körül* című cikke miatt, amelyet sértőnek ítélt a feleségére nézve. A november 11-i jegyzőkönyv szerint végül Feszty megbízottai, Berzeviczy Albert és Herczeg Ferenc, valamint a Goda ügyében eljáró Györffy Gyula és Vészi József párbaj nélkül egyeztek ki, ugyanis az utóbbiak kijelentették, hogy Godát „a cikk megírásánál sértő szándék Feszty Árpádné úrnővel szemben egyáltalában nem vezette” (Jegyzőkönyv, Jókai Róza személyi dokumentumai, PIM Kt, V. 6062/4.).

A koszorúszaggyatást Jókairól szóló cikkében említette Ady Endre is (Ady Endre, „A poétakirály és felesége”, in AEÖPM 2, 272.).

- 21 Ellenségeimet meghódítá szépen – vö. Jókai 1900. szeptember 2-án Hegedüs Sándornak írt levelének egyik szöveghelyével: „Mikor a nőmet Ihászéknak bemutatam, Mari hugom a találkozás idején hideg volt hozzám, mint egy bíróról: mikor aztán megismerte őt, akkor fölmelegedett iránta és megszerette. Nőm nem hizelkedéssel nyerte meg a szeretetet, hanem jellemének feltárásával” (F. ALMÁSI 2001, 251.).

34. Az én paradicsomkertem

Kézirat

- K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 60. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 50-es.
- K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 1. folio és 7. folio – Egy folio az első hét sor kék tintával írt fogalmazványával, amelynek címe *Az én paradicsomkertem* (Második évfordulón), illetve egy másik ceruzával írt, címtelen folio a K1-en kihúzott 4 sorral, illetve az azt követő 21–26. sorokkal. A 7. folio első két sora jóval halványabb, mint a szöveg többi része. Mindkét folio esetén a szöveg a rectón olvasható.

Szövegkritika

- 1 K2 paradicsomkertem,
7 K2 A mióta Te ez <otthonban> édenben ott
9 K1 <m>Mosolyodra [r. í.]
21 K1 <Az isten tudja csak, hogy mennyit szenvedtem,
Ifjúságom halálítélettel kezdtem.
Temetőm lett hazám összeomlott romja,
Élő holtat kínzott a szabadság szomja,>
21 K1 <De> Én [f. í.]
K2 De mostan már hiszek
40 K1 <de itt mi ketten bátran> itt ég az én oltárom! [a. í.]

Megjelenés

- M1 *Magyar Nemzet*, 1901. szept. 17., 1.
M2 *Budapesti Hírlap*, 1901. szept. 17., 15. – A következő kísérszöveggel: „Boldog poéta, a kinek a sors kegye örök ifjúságot adott és szíve fiatal s érzésének szárnya erős akkor is, amikor hullámos haja már paróka. *Jókai Mór* verset írt a *Magyar Nemzet* tegnapi számába, szerelmes verset, tüzesen rajongót, fi-

atal házashoz illőt. Csupa ujongó boldogság ez a szerelmes vers, amit ime lenyomatunk mi is, hadd gyönyörködjék a poéta boldog szerelmének virágában a közönség, a melynek öröm a Jókai Mór öröme.”

M3 *Pesti Napló*, 1901. szept. 17., 7. – A következő kísérőszöveggel: „Még rövid idő előtt egy interjúholó olasz újságíró előtt, aki fővárosi lakásában kereste föl Jókai Mórt, e szavakkal festette borongós lelki hangulatát a nagy regényíró: – Szó, ami szó, érzem, hogy vénülök: úgy vagyok már, hogy ha látogatóm akad, az jut eszembe, ha látom-e még valaha. Sokszor kételkedem benne. Maga az olasz újságíró úgy írja cikkében, hogy Jókai ifjú fényben csillogó szemei, üde mosolya megcáfolta ezt a melankóliát; most ennél is sokkal ragyogóbb cáfolattal szolgál maga – Jókai Mór. A M. N. tárcarovatában a következő verset szenteli ugyanis házassága második évfordulóján fiatal nejének”.

M4 *Magyar Génusz*, 1901. szept. 22., 641. A következő lábjegyzettel: „Jókai Mór, koszorús írónk, házasságának második évfordulóját, a »Magyar Nemzet«-ben ezzel a közleménnyel énekli meg.”

M5 *A kert*, 1901. okt. 1., 605. A következő kísérőszöveggel: „Jókai Mór, lapunk illusztris munkatársa, verset irt a Magyar Nemzet egyik múltkori számába, szerelmes verset, tüzesen rajongót, fiatal házashoz illőt és minthogy a boldogság ezen szerelmes versében a kertre, kertészetre és főleg a virágra, a boldog szerelem ezen örök jelképére sok a vonatkozás, sőt csupa virág az, ime lenyomatjuk mi is, a Budapesti Hírlap után, hadd gyönyörködjék a poéta boldog szerelmének virágában, »A Kert« olvasóközönsége is, amelynek szintén öröm a Jókai Mór öröme.”

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella második házassági évfordulója alkalmából készült. Jókai minden évben megjelentetett egy feleségéhez címzett ünnepi költeményt ezen alkalomból (a házasságkötés körülményeiről lásd bővebben a 11. vers jegyzeteit!). A periodikabeli megjelenések esetén a versszöveg alatt mindenhol a szeptember 16-i keletkezés szerepel.

A költeménynek a hatvan verset összefogó kéziratköteggben van még egy külön versként számontartott szövegváltozata *Második évfordulón* címmel. *Az én paradicsomkertem* 40, a *Második évfordulón* pedig 44 sorból áll, ezek közül mindössze 11 tér el egymástól a két műben (az utóbbi vers 21–30., illetve utolsó sora). Feltehetően a *Második évfordulón* című változat keletkezett korábban, amelyet Jókai átdolgozott és *Az én paradicsomkertem* címmel közölt a *Magyar Nemzet*-ben. Ezt két filológiai érv is alátámasztja: egyrészt Jókai a *Második évfordulón* című változatot sehol sem közölte, másrészt *Az én paradicsomkertem* utolsó sora eredetileg megegyezett a *Második évfordulón* utolsó sorával, amelyet Jókai előbb átmásolhatott, majd utólag átjavított a közlésre szánt verzióra. Az első változat 21–30. sorait, amelyekben az öregedés problematikája és a régi, immár meghalt ismerősök emlékének felelevenítése kerül előtérbe, Jókai a második változat esetén átdolgozta.

Az én paradicsomkertem 21–24. soraiban kezdetben szintén az emlékezésre helyeződött a hangsúly: Jókai felidézte gyermekkori betegségét és az 1848-as szabadságharcot követő kiábrándulást, majd kék tintával kihúzta az illető négy sort a versszövegből. Az először nyolcsornyi terjedelmű, az életút nehézségeire irányuló visszaemlékezés tehát négysorossá szűkült a második változatban, míg végül Jókai azt is eltávolította a szövegből, és csak a feleségével és a boldog házassággal kapcsolatos sorokat közölte.

A költeményt egykorúan említette egy, a *Pécsi Napló*-ban megjelent cikk Jókainét védelmező szerzője: „Elsősorban felejtik azt a csodálatosan szép, poétikus verset, amelyet csak a minap írt meg Jókai házasságának második évfordulója alkalmából. Ez a vers mindent megmond annak, aki nem rosszhiszeműleg látja a dolgokat. De ha ez semmit sem fejezne ki, akkor megsűgjük azt is, hogy a Jókai pár igenis a legboldogabb családi életet éli. Jókainé gyöngéd hitves és páratlan jó gazdaasszony” (N. n., „Szinházi pikantériák”, *Pécsi Napló*, 1901. okt. 24., 6.). A vers megjelenését követően Révai Mór levélben gratulált a házaspárnak: „Választási ügyben néhány napig távol voltam és csak most értesülök abból a gyönyörű versből arról, hogy a 2.ik évfordulója boldog házasságuknak e héten volt. Engedjék meg, hogy elkéssetten is ez alkalomból őszinte szerencsekívánataimat küldhettem Méltóságtoknak” (Révai Mór Jókai Mórnak, Budapest, 1901. szeptember 19., OSzK Kt, Fond V/484, 8. levél).

A különböző virágokat felsorakoztató költemény sokat elárul Jókai kertészkedés iránti szenvedélyéről és kiváló növényismeretéről. Az író rajongott a kertészkedés iránt, füredi és svábhegyi birtokának kertjében elsősorban szőlőt, gyümölcsfákat és rózsákat nevelt. Több mint egy évtizednyi tapasztalatait az 1896-ban megjelent *Kertgazdászati jegyzetek* című művében összegezte (JÓKAI 1896.). *Öreg ember nem vén ember* című regényében a kertészkedést mint az ember és a földi világ közti harmonikus kapcsolat fenntartásának eszközét írta le: „Mi szeretetti meg ezt a földi világot legjobban a halandó emberrel? A kertészet. A virágok, a fák a legjobb kibékítők az emberi lélek és a sors között” (JMÖM Regények 64, 117.).

Jókai már diákkorában beletanult a növénytermesztés fortélyaiba. 1900 szeptemberében a *Magyar Nemzet*-ben egy visszaemlékezést közölt *Hol kezdtem én a kertészkedést?* cím alatt, amelyben első kertészeti élményei kapcsán felidézte egy révkomáromi tanárának, Vály Ferencnek az emlékét, aki annak érdekében, hogy a káros szenvedélyekről elterelje tanítványai figyelmét, kertet alakíttatott, amelyet a növendékeknek kellett gondoznia: „Összehordtunk aztán innen-onnan virágpalántát, a kikanyargatott virággyakat beszegélyeztük tengeri füvel, aminek szép virága van; a kert végébe ástunk víztartó ciszternát, amelybe csatornán át bocsátottuk a vizet a szivattyús kútból s nyár derekára olyan pompás kert díszlett az iskola udvarán, hogy annak csodájára odajárt a templomlátogató népség. Ott töltöttük mind valamennyien az üres időnket, nekivetközve, gyomlálva, kapálva, öntözve, gyepágyaikon pihenve; később, hogy az elültetett barackmagok kikeltek, a csemeték beoltását próbálgattuk s a fűvészetbe tanultunk bele, virágzárítással.” A szöveg zárata jól érzékelteti, hogy a kertészkedés milyen sokat jelentett Jókainak, s hogy a növényekkel való foglalkozás identitásformáló jelentő-

séggel bírt a számára: „Lehet, hogy el fognak felejteni, mint költőt; de az én szép fáim minden évben ki fognak zöldülni újra s hirdetni fogják, hogy »kertész voltam«” (JÓKAI Mór, „Hol kezdtem én a kertészkedést?”, *Magyar Nemzet*, 1900. szept. 2., 2.). A *Negyven év visszhangjában* szintén hatalmas szeretettel írt fájáról – sokatmondó, hogy életútjának összefoglalását ezekkel a sorokkal fejezte be: „És mostan, legvégül, hadd szóljak rólatok, leghívebb munkatársaim, segítőim, gyámolítóim: *édes szép zöld fáim!* a kiket ültettem, magjáról neveltem, ójtva idomítottam: égneek emelkedő földi társak. Ti tudjátok, mennyit sottogtatok nekem? mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal? hányszor kerestem nálatok eszmét, felüdülést? mennyi álmot, ábrándot árnyékoltatok be? egész világ üldözése ellen hogy rejtettetek el? szívnek nehéz háborgásait hogy csendesítettétek el? Ha egyszer valaki idejön azt kérdezni, miért tudtam többet dolgozni nyáron, mint télen, mondjátok el neki, hogy ti is ott voltatok akkor. A szabad természet volt az én sokatírásomnak legfőbb, legmélyebb titka!” (JÓKAI 1884, 30.) Jókai az általa gondozott fákról egy külön füzetben leltárt készített *Fák jegyzéke* címmel. A 2 folio terjedelmű (összesen 4 oldalas) jegyzék 261 tétellel rendelkezik, a fákat pedig a kertben való elhelyezkedésük szerint tizenkét nagy csoportra tagolja (*Faháznál, Új domb, Faház mögött, Meredekben, Sánczon, Völgyben, Fal mellett, Ház mellék, Terasz alatt, Alsó kert, Terasz, Ház mögött*). A leltár egyrészt arra is rávilágít, hogy Jókai nemes fajtákat is termesztett (néhány példa a lajstrom elemeiből: „Vekerle őszi baraczk”, „Liegli Dékán. Körte”, „Nyári czukrász”, „Henri Capron”, „Duchesse de Beri”, „Herczeg szilva, Szabadkai”, „Rózsaalma. Szabadka”, „Ferdinand”, „Őszi barack Belle Chaselaide”), másrészt azt is számon tartja, hogy mely fákat oltotta Jókai saját kezűleg. A jegyzék 18–19. fái „saját oltvány körté”-k, míg a 90–94. számokkal jelzettek „Almák saját magoncok és ójtványok”. Ehhez hasonlóan a 114-es „Téli vaj s. o.”, illetve a 119-es fa is „saját ójtvány”. Lásd bővebben: Jókai Mór, *Fák jegyzéke*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2040. Az MTA kéziratárában szintén fellelhető egy részletes kimutatás a Jókai által gondozott fákról és ültetvényekről: a fekete tintával írt hat folión az író csoportokba tagolta a kerti növényeket (I. Almák, II. Körték, III. Naspolya, IV. Cseresznye, V. Meggy, VI. Szilva, VII. Barackfélék, VIII. Elegy, IX. Dió és gesztenye, X. Vad fák, XI. Lombfák, XII. Szőlő, XIII. Egre. Ribiszke, XIV. Gyökér növény. X. Virágok), felsorolta a fajtáikat, illetve megjelölte a drabszámukat és elhelyezkedésüket is (Jókai Mór kertjének fájáról készült kimutatásai, MTA KIK Kt, Ms 343/7.).

Amint M. Szilágyi Kinga rámutatott, Jókai a svábhelyi birtokát igen nagy szakértelemmel munkálta meg, ugyanis a „környezeti adottságok javítása nagy tapasztalatot és alapos természetismeretet követelt.” A lakóház előtti fennsíkot észak és nyugat felől lombos fákkal ültette be szélvédőnek, amelyeket ő maga gyűjtött a környező erdőkben vagy magokból szaporított. Ezt követően felosztotta a meredek hegyoldalt három lankára. A rézsút a földből kifordított kövekkel megtámasztotta, amelyek egyrészt megfogták a földet, másrészt a szőlőtöveket melegen tartották – e módszer révén évente kétszer is szüretelhetett. Nagy gondot fordított továbbá az esővíz megfogására és tárolására is (lásd bővebben: M. SZILÁGYI 2007. Az idézet: 290.).

Jókai pompázatos kertjeiről több egykorú beszámoló készült. 1885-ben Roboz István érzékletes leírást közölt a füredi Jókai-kertről: „Amint a villák előtt futó útról néhány lépcsőt fölfelé haladsz, bent vagy a kis paradicsomban. A déli oldalon a két nagy ablak mellett lugasszerűen fut föl s kapaszkodik a falba az arisztolochia sipo, pipa alakú virágaival, hogy az égető nap heve ellen zöld ernyőként védjék az előszobát [...]. Az ablakok előtt a legszebb rózsák egész tömege, melyek színpompájukkal meglepik a legkiválóbb műértőt is [...] Jobbról-balról a rózsatők szálán egy-egy szép, erőteljes Aesculus (vadgesztenye), melyek a regényírónak saját nevelései magról, míg a teraszéra egész erőszakkal kapaszkodik fel a nemes fajú, tarka levelű bodza (*sambucus argentea variegata*.) Egy rondóban sok színű, dupla, számos fajú pelargonium, mintha műértő kezek úgy kötötték volna csoportba egy nagy virágbokrétnak királynék asztalára. E rondót körül kigyózdó, övedző utak beszegve hárs, acer, juhar, kőris stb. díszfákkal, cserjék, tűlevelűekkel, köztük két nagy Paulownia imperialis, akkora levelekkel, hogy bátran napernyőnek használhatnád őket, mint egy széles karimájú buger-kalap. Juniperus Virginiana kék bogyóival és a Thuja haragoszöld leveleivel” (Roboz István, „Jókai Mór villája B.-Füreden”, *Budapesti Hírlap*, 1885. júl. 20., 1.). Ihász Lajosné Jókay Etelka is fellelevenítette később a füredi kert szépségét: „Kisétáltunk a kertbe. Özveggy Jókai-Ihász-né megmutatta a fákat, a melyek alatt Jókai ült és a sok virágot, közte a nevezetes tulipánokat. / – Csobánc várából hozta ezeket a virágokat. Még a törökök hagyták ott és Móríc bácsi ültette ide át. Van még egy kiszáradt rózsató is, amit ő ültetett. Nem hagytam kivenni. Mikor először mentem az Anna-bálba, nekem adta az első Malmaison-rózsát. Körül mindezt a szép fát ő ültette. Pedig milyen nehéz volt, hogy az egész háztáját ilyenné tegye. A talaj rossz volt, de akár a Svábhegyen, itt is abban telt a kedve, hogy épp a hálátlan földből hozzon ki minél szebbet. A dombot le kellett vágni és nagy fáradsággal planirozni. Aztán a levágott sziklarészt is felhasználta és nem épp alap nélkül mondogatta később: »Egy kicsit olyan ez, mint a Semiramis függőkertje.«” (TÁBORI 1925a, 57–58.; TÁBORI 1925b, 183.)

Néhány évvel később, 1893-ban Jókai kertészeti tevékenységéről Molnár István, a híres pomológus és szőlőtermesztő is részletes cikket közölt: „Egyébként Jókai a régi – fillokszera előtti – szőlőmivelésben egészen jártas volt. Ismerte ő az egyszerű kadarkától a genuai zamatos fajtáig valamennyi szőlőtőkét, ismerte az egyes fajták jó és rossz tulajdonságait. Vannak egyes igen finom muskatály szőlőfajtái is, mint pl. a Muscat d’Alexandria, Muscat Lavit Alban; ezeknek eredetét, szeszélyeit mind ismeri s elmondta. Legjobban vonzódik mégis a budai ősi borfajokhoz s nagyban mind ezek vannak nála mívelés alatt. A metszés tekintetében is konzervatív; nem kell neki a Guyot-féle s egyéb komplikált és jobb talajra való metszésmód; ő nem tért el soha a budai csapos fejmetszéstől, úgy gondolkozván és helyesen is, hogy »jusson is, maradjon is minden évre termés«. Jókai nemcsak kitűnő szőlősgazda, de szenvedélyes pomológus is egyzersmind. Fáit mind ő maga ültette és metszette, sőt még ő is nemesítette. Oly szép és édes beszterczei szilvája, szép vajszerű Hardenpont körtéje, üvegszerű áttetsző szőlője, s mosolygó arczu zamatos őszibarackja kevés budai birtokosnak van, mint ő neki. Ki

is lett tüntetve gyümölcse a 1891. év őszén a vigadóban tartott gyümölcskiállításon, hol a szép gyümölcs mindenkinek feltűnt; de valószínűleg kevesen gondoltak arra, hogy a gyümölcs Jókai pihenőjének saját fáradozásával előállított termése. Jókai szíves-lélekkel pomológus, egészen eltérő azoktól, kik a Pomonának tesznek ugyan fogadalmat, de a legelső kellemetlen eredménytől, vagy elemi csapástól megijedve, hűtlenül távoznak annak templomából” (MOLNÁR István, „Jókai mint szőlősgazda és kertész”, *Vasárnapi Újság*, 1893. dec. 31., 924.). Jókai két dedikált könyvet is kapott Molnár Istvántól (E. Csorba 2006, 116.), 1896-ban pedig írt egy leíró cikket Molnár Gellérthegy allatti kertészeti akadémiájáról, az ott termesztett növényekről és az akadémia működési elveiről: „Engem elsősorban maga a gyümölcsészet érdekelt. A körték, almák, késői őszibarackok. Itt látjuk a francia kertészet legújabb remekeit, de azok mellett a velük versenyző magyar (különösen erdélyi) fajokat, amik közül némely már kezd kiveszni: itt még megőrzik; egy hírneves erdélyi alma a »Sándor cár«-ral vetekedik; a badacsonyi duránci barack a legremekebb amerikaiakkal s látható itt az a bőven termőzőldsinű hátszegvidéki alma is, melyet a román atyafi ősszel betakarít a verembe, tavasszal felnyitja a vermet, s az őszi vackorból már akkor a legillatosabb zamatos gyümölcs lesz, amit a szász urak drágán vásárolnak” (JÓKAI Mór, „A gellérthegyi paradicsom”, *Pesti Hírlap*, 1896. okt. 3., 10.). Szintén az illető évben írt egy másik kertészeti témájú szöveget is, amelyben a szőlőtermesztés kérdéseivel foglalkozik, illetve említi, hogy az augusztusi kertészeti kiállításon ő maga is zsűritag volt, és elismeréssel nyilatkozik az ott látott bosznia-hercegovinai eredményekről (JÓKAI Mór, „Azok a kertészek”, *Pesti Hírlap*, 1896. aug. 26., 1–2.).

Jókai 1891-ben részt vett az őszi gyümölcs- és szőlőkiállításon az általa termesztett szőlővel: „Érdekes Jókai Mór kiállítása. Budán termett filloxaeramentes szép szőlőt állított ki, a melyet szénkénegezéssel sikerült megmentenie a veszedelemtől. Nemes körtét, almát is termel Jókai Mór kertje” (N. n., „Őszi gyümölcskiállítás”, *Budapesti Hírlap*, 1891. okt. 3., 10–11.). Az író ezen alkalommal egyesületi bronzérmert nyert (N. n., „Országos gyümölcskiállítás és gyümölcsvásár”, *Budapesti Hírlap*, 1891. okt. 6., 11.). 1896-ban újra részt vett a kiállításon terményeivel: „Az állvány mellő végén dr Jókai Mór mutatta be svábhegyi kertjében termett gyönyörű fejlettségű néhány körtefajtáját, köztük Jodoigne diadalát és az Angoulemei hercegnőt, melylyel kétségkívül bebizonyította, hogy nemcsak a tollnak mesteri forгатásához ért ő, hanem a gyümölcsészetben is meglehetősen otthonos” (N. n., „Az őszi gyümölcs- és szőlőkiállítás”, *Gyümölcskertész*, 1896. nov. 10., 224.); „A bejárattól balra egy kis sarokban dr. Jókai Mór állította ki svábhegyi nyaralójának téli alma s körte termékét s maga írogatta rájuk a neveiket. Egy Jodoigne körtébe belevette magát a kukacz ezelőtt vagy 3 héttel. Ő azonban észrevette azt s megviaszkolta a főregrágtá lyukat s a gyümölcs még ma is oly ép, akár csak most szakították volna le a fáról” (N. n., „Az ősz költészete”, *Fővárosi Lapok*, 1896. okt. 2., 5.). Pomológiai tapasztalatairól, a körtefák gondozásáról az illető ősszel a *Pesti Hírlap*ban közölt tárcát (JÓKAI Mór, „Kertészeti mesterkedések”, *Pesti Hírlap*, 1896. szept. 15., 10.). A *Borászati Lapok* cikke szerint a kiállításon Jókai versenyen kívül állt és jegyzőkönyvi elismerést nyert (N. n., „A szőlő- és gyümölcskiállítás díjazásai”, *Borászati Lapok*, 1896. okt.

11., 640.). *A kert* tudósítója lejegyzett egy anekdotát, amely szerint a gyümölcsseit kiállító Jókai a király érdeklődését is felkeltette:

„A király ő felsége e hó 7-én szemlélte meg a szőlő s gyümölcs kiállítást s elismerésének kifejezésével ugyancsak nem fukarkodott. Többek között megszólította koszorús regényírónkat, a svábhegyi Bellevue gazdáját Jókai Mórt:

- Ön is kiállító?
- Kertész vagyok, felség, és ez büszkeségem.
- Mióta?
- Tizennégy éve már.
- Itt Pesten?
- A Svábhegyen, itt a kis kiállításom.

A király kézbe is vette a költőkertész egyik büszkeségét, egy hatalmas császárkörtét.

- És szőlője is van?
 - Igen felség, filoxeramentes.
 - Egyáltalán nincs benne féreg?
 - Van, de én mindig ősszel megölöm és így tömeges gyilkosságot követek el.”
- (N. n., „Őszi gyümölcs s szőlő kiállítás”, *A kert*, 1896. okt. 1., 847.)

Jókai magát a „körték palatinusának” tartotta, és nem sajnálta a pénzt az új fajták vásárlására, amelyeket a legjobb helyről, Entz Ferenc kertészetéből szerzett (M. SZILÁGYI 2007, 292.).

Szintén az író kertészeti szakértelméről árulkodnak rövidebb cikkei, amelyeket különböző lapokban közölt. Az *Ilonca* című tárcában például a gyümölcsfákat megtámadó apró bogarokról, a kertészek „ellenségéről” értekezett (JÓKAI MÓR, „Ilonca”, *Magyar Nemzet*, 1891. okt. 13., 1.). *A kert* című lapnak számos vonatkozó cikket küldött, lásd JÓKAI MÓR, „Észrevételek a kertészgazdai följegyzéseimre”, *A kert*, 1896. márc. 15., 251–253.; JÓKAI MÓR, „Zöldbe ojtás a szőlőknél”, *A kert*, 1896. ápr. 1., 290–291.; JÓKAI MÓR, „Trágyalé a szőlőben és kertben”, *A kert*, 1896. máj. 1., 385–387.; JÓKAI MÓR, „Miért ferges a gyümölcsünk?”, *A kert*, 1896. szept. 15., 803–804.; JÓKAI MÓR, „A peronoszpóra elleni védekezésnél”, *A kert*, 1898. jún. 1., 346.; JÓKAI MÓR, „Lisztharmat”, *A kert*, 1898. aug. 15., 542.; JÓKAI MÓR, „A szőlő lisztharmat betegsége”, *A kert*, 1899. szept. 1., 576–577.; JÓKAI MÓR, „A budai Flóra-színház”, *A kert*, 1899. júl. 15., 483–484. Arra is találni példát, hogy levelet küldött a szerkesztőséghez, amelyben más kertészeknek adott tanácsot: „Jókai mint kertész”, *A kert*, 1895. júl. 15., 298–299.; JÓKAI MÓR, „»A Kert« szerkesztőjéhez”, *A kert*, 1897. okt. 1., 698.

Jókai kertészeti tevékenységével kapcsolatban lásd még: DR. MOESZ GUSZTÁV, „Jókai és a kertészet”, *Kertészeti Lapok*, 1925. jún. 1., 61–63.; DR. MOESZ GUSZTÁV, „Jókai növényismerete”, *Természettudományi Közlöny*, 1925. márc. 1., 108–119.; ÁCS 1992.

Fennmaradt egy 1894-es fénykép, amely Jókait svábhegyi kertjében ábrázolja (PIM MRFT, F.3472.). Svábhegy részletes leírását lásd JÓKAI 2007, 17–25. Jókai kertészeti eszközeit (kerti ollóját, fűrészt, szőlőnyeső kacorját, ághúzó kampóját) lásd E. CSORBA 2018, 62.

Jókai rózsáiról és virágtermesztési praktikáiról lásd bővebben a 44. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

[cím] Az én paradicsomkertem – Jókai 1897-ben megjelent *Solitudo* című írásában a svábhegyi telket paradicsomkertnek nevezte: „Maga az a hely, ahol lakom, egy olyan, az istenség kegyéből engedélyezett sziget, ahonnan én élő szemmel lelátok a világra, s a világ nem lát én rám vissza. Negyvennégy év előtt választottam ki magamnak e helyet, (olyan évben, amikor jó volt elbújni lenni) nem is én: a gondviselés hozta elém; elhagyott kőbánya volt, rókának, kígyónak, tüskés borznak bozóttal benőtt tanyája. És most egy paradicsom, amit el nem cserélnék Semiramis függő kertjeiért. Minden lombos fa saját ültetésem, minden gyümölcsfa a saját ójtásom; maga a termőföld, Isten segélyével, az én saját alkotásom. Az egész egy civilizált vadon, a föld alatt vízlevezető, vízfelhozó, villanyközlő csövekkel árkolva, amit nem lát senki” (JÓKAI Mór, „Solitudo”, *Vasárnapi Újság*, 1897. okt. 10., 666.). Az *Öreg ember nem vén ember* című regényben szintén létrehozunk egy paradicsomkertként emlegetett ültetvényt: „A paradicsom volt a sziget déli részén emelt pálmakert [...]. Legelőször is a Gellérthegy aljából önkényt felbuzgó hőforrások egyikét vezettük a sziget alá, mely a talajnak egyforma természetes melegséget adott. [...] Ide, ez amerikai ősfölddel vetekedő áradati talajba lettek elültetve az Indiák, Japán, Kína és Afrika legpompásabb fái és virágai: a növénycsodák, a plánták arisztokratái, amik ott bámulatosan meghonosultak. Ott díszlettek a pálmák gyümölcstermő példányai: a kókusz, a datolya, a borasszus, a kenyérfával (theobroma), a carica papayával együtt: pagonnyá nőtt a füge, narancs, gránátalma, s aminek gyümölcsét Európa csak éretlenül ismeri, a tenyeres banán, a szökőkutas medencékben tárták fel óriási virágkelyheiket a victoria régiák, nenufárok, a bambusz egy éves hajtásai felnőttek a boltozatig, azokat minden évben vágni kellett, mint a nádat. Az ámbrateljes délvirágok illatától mámorító volt a paradicsomkert levegője, amit enyhített a harmathullató levelű fák folytonos csepegése” (JMÖM Regények 64, 116–118.).

4 fénybogárka – szentjánosbogár

8 Örök tavasz – a boldog sziget (insulae beatorum) egyik jellemzője, lásd bővebben a 18. vers jegyzeteit!

9–14 rózsza, nyenyúlhozám,... violák – az illető sorokban Jókai a virágok beszélő neveivel, az általuk sejtetett többletjelentéssel, illetve a növények szimbolikus jelentésével játszik el. A feleség jó tulajdonságait a virágnevek sugallják (például nefelejts-hűség, ezerjő-szerelem, százszorszép). Ez az alkotástech-

nikai megoldás nem áll távol Jókaitól, lásd például a „világzár” nevű virágot a *Bálványosvárban* (JMÖM Regények 43, 137–138.), a „Reine d’Egypte Semiramide” lótuszt a *Politikai divatokban* (JMÖM Regények 14, 283.), vagy az íriszt, amarántot és jávort az *Egy magyar nábobban*, amelyek mindegyikéhez Rudolf társít szimbolikus jelentést a Fannival közös séta során (JMÖM Regények 6, 204.).

- 10 nenyúljhozzám – körülbelül fél méter magasra növvő, sarkantyús virágú növény, amelynek kemény toktermése érintés hatására felpattan és magjait szétszórja
- 10 mimóza – trópusi eredetű érzékeny növény, amely érintésre összehúzza levélkéit
- 11 ezerjő – régi magyar szőlőfajta, de mivel Jókait e sorokban virágneveket halmoz, feltehetően inkább a fehér vagy piros virágokkal rendelkező ezerjófűre gondolt
- 23 szeráf – az Őszövségben szereplő hatszárnyú angyal
- 24 szférák égi orgonája – utalás a szférák zenéjére, lásd bővebben a 3. vers jegyzeteit!
- 31 A jónak – és rossznak – tudásának – fája – az Édenkert egyik fája, amelynek terméséből Isten tiltására Ádámnak és Évának nem szabadott ennie
- 35 e paradicsomnak még kígyója sincsen – vö. az *Öreg ember nem vén ember* és *A mi lengyelünk* című regények szöveghelyeivel: „S e paradicsomnak nincs se Ádámja, se kígyója” (JMÖM Regények 64, 119); „Foglald el az édent minden gyönyöreivel, s te kergesd ki a paradicsomból a sátánt, a kígyót” (JMÖM Regények 66, 368.).
- 36 Hiszen ördögöt nem teremtett az Isten – vö. a *De van ördög* című vers sorával: „Isten csak embert, nem ördögöt teremtett” (lásd 39. vers!)
- 38 lángpallosú angyal – A bibliai bűnbeesés-történet szerint miután Isten Ádámot és Évát elűzte a paradicsomból, az Édenkert kapujához kerubokat állított, akik villogó lángpallossal őrizték az élet fájához vezető utat (1 Móz 3, 24). A lángpallosú angyal képe Jókait *Mikor beteg vagy* című versében is megjelenik (lásd 4. vers!).
- 40 itt ég az én oltárom – a régi zsidó vallásban az áldozati szertartás egyik formájaként galambot, bárányt vagy tulkot égettek az oltáron

35. A rózsza ág Jókai Mór Bellának

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 61. folio – Kék tintával írt tisztázata, írás csak a rectón. A bal felső sarokban ceruzával írt 51-es. A kéziratot egy üres folio követi a füzetben.

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatkötegben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1903” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt,

Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

1–2 Ketten vagyunk együtt egy bokornak ága... – a metaforikus kép felidézheti Petőfi Sándor *Fa leszek, ha...* című versét (PSÖM 4, 31)

36. Tengerparton

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 63–64. folio – A szöveg terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, illetve a második rectóján szerepel. A vers 1–30. sora fekete tintával íródott, ezt követően a tinta kékesfekete színűnek tűnik, majd egyre kékebbé válik –, valószínűleg Jókai írás közben más színű tintával töltötte újra a tollat. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 52-es. A 28. sorban a *szép*, a 43. sorban pedig a *jó* szó kék tintával és három vízszintes vonallal van aláhúzva. A cím alatt a következő megjegyzés olvasható: „írta Jókai Mór”.

Szövegkritika

- 2 kitag<..adja>adja [f. í.]
- 20 partig <a> holdsugaras <[olvashatatlan szó]> hajnal [a. í.]
- 31 kincse <[olvashatatlan szó]> jóltevő
- 36 Mutasson <csodákat tevő nagy> üdülést gerjesztő [a. í.]
- 38 támad <a>e légben [r. í.]
- 39 felzú<n>dul [r. í.]
- 44 piros az <[olvashatatlan szó]> orczád [a. í.]

Keletkezés

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolatkötegekben a következő datálás olvasható a szöveg végén: „Abbazia 1903” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.), azonban filológiai bizonyítékok híján a megjegyzést fenntartásokkal szükséges kezelni. Az 1903-as abbáziai pihenésről lásd bővebben a 20. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

- 3 édesse – édesanyja
- 12 girland – általában virágokból csavart füzér
- 23 Anadyoméné – felmerülő, vagyis a tenger vizéből kiemelkedett Aphrodité mellékeve. Jókai *A mi lengyelünk* női főhősét, Natáliát szintén Anadyoménének

nevezi (JMÖM Regények 66, 66.). Használja a képet továbbá *A Damokosok* (JMÖM Regények 44, 59.), az *Akik kétszer halnak meg* (JMÖM Regények 40, 222.), *A két Trenk* (JMÖM Regények 59, 45.) című regényekben, illetve *Az aki a szívét a homlokán hordja* című kisregényben (JMÖM Kisregények 4, 97).

32–34 legnagyobb kincse jóltevő lég árja... – vö. „Az áldott nap és az áldott tenger! A csodatevő két gyógyító. Ezt nem árulják a patikákban. Ezt nem hirdetik a panacziák között. Pedig ez hoz helyre mindent. Ez fújja le rólunk az epidémiákat; tüdőt, légzőszervet, szívet, idegzetet csak ez hoz rendbe igazán. tőlük kérünk még egy kis esztendőcskét ebből a szép világból” (JÓKAI Mór, „Közelebb a naphoz”, *Magyar Nemzet*, 1901. febr. 28., 2.).

37. A visszanyert ékszer

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 65–67. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 3 folio, írás a rectókon. A szöveg végén *Jókai Móricz* aláírás szerepel. A rectók a jobb felső sarokban kék tintával meg vannak számozva 1-től 3-ig. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 53-as.

Keletkezés

A kézíraton, a vers alatt a következő datálás szerepel: „Siófok 1903 Jul 12”. A Siófokon töltött időszakhoz lásd még az 5., 9., 16., 29. 33. és 50. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

5 talizmán – amulet, varázslatos erővel rendelkező tárgy, amely védelmezi a tulajdonosát
16 nőm, anyám, testvérem – lehetséges utalás Petőfi Sándor *Szeretlek, kedvesem* című versére:
„És egy személyben te / Vagy mindenem nekem: / Lyányom, anyám, húgom,
/ Szeretöm, hitvesem!” (PETŐFI 2005, 1072.). Vö. továbbá *Az ötödik évfordulón*
egyik sorával: „Anyám vagy, testvérem, feleségem együtt” (lásd a 31. verset!).

38. Karácsony estéjén Bellának

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 68–73. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 6 folio, írás csak a rectókon. A rectók jobb felső sarkában tintával írt arab számú oldalszámozás szerepel, az első recto bal felső sarkában pedig ceruzával írt 54-es.

K2 PIM Kt, V.2841 – A vers lila tintával íródott, terjedelme 6 folio, szöveg csak a rectókon. A cím mellett jobb oldalt a Petőfi Társaság pecsétje található.

K3, MTA KIK Kt, Ms 342/17, 2. folio – A vers 25–32. és 45–64. sorait összefüggő szöveggént megjelenítő, ceruzával írt fogalmazvány. Terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A vers *Harmadik évfordulón* cím alatt szerepel, a kézirat első két sora megegyezik a kötetben szereplő, *Harmadik évfordulón* című vers első két sorával. Ezt követően néhány sornyi üres hely után kezdődik a szóban forgó verstöredék kézírata.

Szövegkritika

- 1 K2 Megint meggyújtottad az angyalok fáján
1–2 K1 Megint meggyújtottad – Az angyalok fáján [a két szövegegység helycseréje korrektúrajellel jelezve]
2 K1 öröm <éjszakája> a családnak [előbb sor fölé írva, majd mégis kihúzva]
K2 A színes gyertyákat öröm éjszakáján.
K2 2 színe<.>s [r. í.]
3 K1 fiú [beszúrás a sor fölé]
K2 leszállt fiúisten
5–6 K1 5–6 [A recto bal oldalán, a szöveg irányára merőlgesen:]
<Jézus> Isten fia [f. í.] nem <ismer> lát [f. í.] pogányt eretneket
Csak Istent követő igaz embereket
7 K1 <Ki> Ő [f. í.]
12 K2 imaháza
16 K2 <.>Fegyver [r. í.]
19 K2 születés<e> napjára [a két szó egybeírását korrektúrajel jelöli]
21 K1 Szívünknek [„nk” beszúrva, f. í.]
29 K3 életben
32 K3 Látt<uk>am [r. í.]
34 K1 lángtól [„t” beszúrva fekete tintával]
38 K3 Ha [utólag a sor elé írva] Mindenki elhagy<ott>
39 K1 világra <világít> sugároz
39–40 K3 <De ez mind nem lenne elég erős fonál
Ha tied nem volnék, ha enyém nem volnál.>
[a két sor utólag ceruzával összekapcsolva]
53 K1 fa törzse [korrektúrajellel elválasztva]
54 K1 <l>széltől [r. í.]
68 K2 Birom a kincseim, Te tudod még szebben.
91 K2 éjjelén [az „éjjele” szóból javítva], égboltok [a szóösszetétel egybeírása korrektúrajellel jelölve]
92 K1 boldog, [em.]

Keletkezés

A verset Jókai egy karácsonyi ünnep alkalmából írta feleségének. A közös karácsonyokhoz lásd bővebben az 1. vers jegyzeteit! A szöveg 81–88. sora megegyezik a *Harmadik évfordulón – Bellámnak* című vers utolsó 8 sorával, erről lásd a 27. verset és jegyzeteit!

Noha a kézirat datálatlan, elképzelhető, hogy a szöveg 1902 karácsonyán készült. Önmagában már az is figyelemre méltó, hogy a szöveg nyolc sora egyezést mutat az 1902 szeptemberében ünnepelt harmadik házassági évforduló alkalmából írt egyik költeménnyel, amelyet Jókai végül nem jelentetett meg (ehhez hasonló – bár nagyobb mértékű egyezés – még két vers, *Az én paradicsomkertem* és a *Második évfordulón* esetén áll fenn a kötetben – lásd a 34. és 56. versek jegyzeteit!), illetve hogy az MTA kéziratárában levő fogalmazványon a cím és az első két sor megegyezik a *Harmadik évfordulón* című költeményével. Ugyancsak árulkodó, hogy a versben jelentős hangsúlyt kap az elhunyt kortársak – „dicső nagy emberek”, „költők” és „ország vezéri” – miatti gyász fájdalma. 1902 folyamán több, Jókaihoz közel álló személy is eltávozott az élők sorából. Nem sokkal karácsony előtt, december 19-én halt meg az író bátyja, Jókay Károly is, aki mindkét házasságának támogatója volt, és akivel haláláig szeretetteljes, jó viszonyt ápolt. A hírlapi tudósítások szerint Jókait olyannyira megrendítette testvére halála, hogy ágyban fekvő beteg lett, és nem tudott elutazni a temetésre (N. n., „Halálozások”, *Vasárnapi Újság*, 1902. dec. 28., 862.). Ihász Lajosék kérésére később maga készítette el bátyja számára a sírfeliratot (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Hathalom, 1903. május 27., OSzK Kt, Levelestár; Jókai Mór kisebb fogalmazványai, Fond V/772, 1. dokumentum). Nem lenne meglepő tehát, ha az ünnep alatt az emberi mulandósággal kapcsolatos gondolatok gyötörték volna Jókait. 1902 folyamán halt meg továbbá például a nála fiatalabb Tisza Kálmán, Vadnay Károly (az író a családnak küldött részvétellevelében Vadnayt „legigazibb barátjának” nevezte – N. n., „Gyászrovat”, *Budapesti Hírlap*, 1902. júl. 31., 7. Kézirata: Jókai Mór Többeknek, PIM Kt, V. 5503.) és Émile Zola, akivel Jókai jó kapcsolatot ápolt, és akit 1901-es párizsi útja során majdnem sikerült meglátogatnia (N. n., „Zola halála”, *Magyar Nemzet*, 1902. okt. 2., 4.).

Egy verseket tartalmazó másolatkötegben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Budapest 1903” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

11 „Engedjétek hozzám jönni kisdedetek” – Jézus szavai, vö. Mk 10, 14 és Luk 18, 16

12 „Bocsásd meg, ha vétett: mert nagyon szeretett.” – Jézus szavainak pontatlan parafázisa: „Atyám! bocsásd meg nekik; mert nem tudják mit cselekesznek” (Luk 23, 34)

13 „Szeressed a felebarátot, mint magad.” – Jézus szavai, vö. Mt 22, 39

14 „Fegyver által vész el, a ki fegyvert ragad.” – Jézus szavai, vö. Mt 26, 52

- 20 Aranyt tömjént, mirhát hoz kelet királya – utalás Jézus születésének bibliai történetére és a három királyok látogatására, vö. Mt 2, 1–12
- 31–32 a halál anygala bő aratást tartott... – lásd a 29. vers jegyzeteit!
- 60 pálmaág – a győzelem jelképe. Az ókori rómaiaknál a versenyek győztesének jutalma volt.
- 86 De adhatok többet: igaz tiszteletet – vö. „Én tehát nem titkolom el, hogy nőmet szeretem, tisztelem, imádom s e tiszteletet megkövetelem az egész világtól: a mi tölem nem rideg hitvesi kötelesség; de egy szeretettől felmagasztalt szív valódi kultusza a maga védszentje iránt” (Jókai Mór, Soha életemben..., PIM Kt, V.3570/1. A levelet közli: N. n., „Jókai Mór Nizzában”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 16., 5.). Lásd még a *Házasságom története* című memorandum vonatkozó szöveghelyét: „Menyasszonyomat rég idő óta ismerem, s nem fellobbanó szenvedély, de igaz tisztelet és imádásig menő rokonszenv az, a mi lelkemet az övéhez csatolja” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 3. folio verso. Közli: LÁNG 1976, 517.).
- 92 Te, Te légy boldog – a szerkezet szerepel *Az évfordulón* című vers utolsó sorában is (lásd 54. vers!)

39. De van ördög

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 74–77. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 4 folio, írás csak a rectókon. A rectók jobb felső sarkában fekete tintával írt oldalszámolás 1-től 4-ig. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 55-ös.

Szövegkritika

- 2 hoss<a>zan [r. í.]
- 5 fés<s>zek [r. í.]
- 10 Be<lk>koldulja [r. í.]
- 22 <társához> nőhöz meg [f. í.]
- 41 Behem<..>oth [r. í.]
- 46 hegy<.>éről [r. í.]
- 48 <S miket ha> S kivel ha [f. í.]
- 51 <Hogy> Hisz
- 53 <V> Van
- 59 <v>ki [r. í.]

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatköteggben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1903 szeptember” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjtemé-

nye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

[cím] De van ördög – utalás Jókai *Nincsen ördög* című regényére, amely első ízben folytatásokban jelent meg a *Nemzet* tárcarovatában 1890. július 1. és szeptember 13. között.

15–22 A rágalom kigyótozását lerakja... – a Jókai házaspárral kapcsolatos rosszindulatú pletykák már a házasságkötés körüli időszakban szárnyra kaptak. Váli Mari kéziratos emlékiratában számolt be arról a híresztelésről, amely szerint Jókai nősülési szándékának valódi oka az lehetett, hogy Nagy Bella „öt hónap óta új életet hordoz már szíve alatt”. A hír olyannyira meggyőzőnek tűnt, hogy amikor a házaspár 1899 novemberében Hathalomra látogatott, a rokonok a biztonság kedvéért gondoskodtak arról, hogy egy bába a közelben lehessen: „be kell vallanom – hogy az én gondoskodásom most még a *Jókai* által magának választott fiatal nőre is kiterjedt... s miután, a Budapesten létünk alatt velünk elhíttett hír szerint, annak a megbotránkoztató »reménység« nek most már hét hónaposnak kellett lenni... azt mondtam kis leánykámnak: készen lehetünk arra is, hogy a menyecske római útjában éppen Hathalom lessz a megérkezési állomás... S valósággal úgy intézkedtünk, hogy az öreg »Kati néni« (a hathalmi puszták ember emlékezet óta fungáló »gőlya néni« je) lehetőleg mindig kezünk ügyében legyen a látogatás ideje alatt... Milyen nagy volt azonban csodálkozásunk, mikor *Móricz bátyánk* által meghatározott időben: November 22én megérkeztek izgatottan várt látogatóink s a kítűnő jó színben levő *Jókai Mór* után, egy minden díszítés nélküli – szürke *princesse öltözékű*, magas, *karcsunak mondható* nőszemély szállt le a hintóból... ki tisztességtudóan csókkolt kezét ura unokahugainak... Azt – ha nem mondanám is – könnyű kitalálni, hogy Bella alakját meglátva: nagy kő esett le szívemről... Tehát rágalom volt ez a hír is!...” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI Mária, *Jókai Mór ifjú koráról, első házasságáról, ezen házasság harminczkilencz éves tartamáról, özvegységben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett: Emlékek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2077, 238, 249 – 250.) Egy Váli másolatában fennmaradt levél szerint Nagy Bella esetleges „gyermekhajtás”-áról is pletykáltak, amely feltételezés sértette Jókait: „És azok az örült fantáziák a gyermekhajtásról. Te nálunk léted alkalmával egy szót ejtettél el: »De hát ha úgy lett volna is...« De ennek a lehetőségét nem szabad föltenned! Én tudom, hogy mit bírok a nőmben. Annak még a szentlélekkel sem volt dolga” (Jókai Mór Peti Józsefnének, Svábhegy, 1901. július 5., in VÁLI 1955, 444–445.). A házasság ideje alatt is meghatározó volt a pletykák je-

lenléte, lásd a következő néhány példát: „Már nem csak suttogják, de nyíltan hirdetik, hogy Jókai válik a feleségétől. Mások szerint a szép asszony unta meg az ellene szőtt intrikákat s ezért tér vissza a színpadra” (N. n., „Szinházi pikantériák”, *Pécsi Napló*, 1901. okt. 24., 5.); „azon következtetésre jutottam, – hogy az Öreg jó Méltóságos Úr és Neje között kenyér törésre kerül a dolog. [...] Úgy én, valamint Pók is azon a véleményben van, hogy az Asszony mivel most már nincs pénz válni szeretne” (Szente Lajos id. Hegedüs Sándornak, Budapest, 1902. október 9., PIM Kt, V. 6061/15. Közli: F. ALMÁSI 2001, 145.); „Pedig Eötvös Károlytól tudjuk, hogy a szerelem igen gyöngye lábán állhat ebben a házasságban. Hiszen mind a ketten válni akarnak.” (Feszty Árpádné Jókai Róza, Végrendelet törvénytelenítése, A Feszty Árpádné – Jókai Mórné Nagy Bella közötti perek iratanyaga, PIM Kt, V. 5238/18.); „Sebestyén az asszony szeretője, az öregot bezárják a szobájába, éjjelre, és ők úgy mulatnak” (Hegedüs Sándorné Jókay Jolán Feszty Árpádnak, h. n., 1900. szeptember 5. PIM Kt, V.6061/11. Közli: F. ALMÁSI 2001, 117.). Az utóbbi pletyka valószínűleg Sebestyén Józsefhez is eljuthatott, ugyanis Jókai egy Ihász Lajosnak írt levélben arról panaszkodott, hogy barátja egy ideig tudatosan kerülte a házukat: „Az inasok és inaslelkű rokonok által emlegetett Sebestyén pedig nekem egy igazlelkű barátom; sőt több annál: a *szükséges* jó barátom, ügyvédem. Sok peres ügyem van. Régebben is az volt. Egy sajnos félreértés következtében hosszabb ideig kerülte a házunkat, míg én magam föl nem kértem, hogy látogasson meg újból” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Budapest, 1900. szeptember 5., OSzK Kt, Fond/700. Közli: F. ALMÁSI 2001, 255.). Váli Mari szintén egy hallott pletyka nyomán szólította fel Nagy Bellát arra, hogy ne okozzon anyagi természetű problémát a férjének, ezen gesztusát pedig Jókai igencsak zokon vette: „Hogy pedig én, Bellát arra kértem, miszerint: igyekezzék az én imádott Mórícz bátyámat az anyagi gondoktól oltalmazni, annak az az oka, hogy kevéssel levelem megírása előtt, arról lettem tudósítva, hogy »Jókai *sirt* Wlassics előtt, kérve őt: szerezzen számára anyagi segélyt (!) mert Bella azt mondta, hogy *neki hónaponként ezer frtra van szüksége*« (!!) Ilyen értesülés után ugy-e semmi csoda, hogy Bellához azt a kérelmet intéztem?!” (Peti Józsefné Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. július 20., OSzK Kt, Fond V/447, 25. levél) Jókai egy Ihász Lajosnak címzett levélben fejezte ki felháborodását amiatt, hogy Váli „[m]icsoda bolond dolgokat” hordott össze neki. A levél fogalmazványából kiderül, hogy Jókai egyértelműen reagálni akart a sírással kapcsolatos jelenetre, de végül kihúzta a következő sorokat: „Honnan vette ez infámiákat? Hogy én sírtam a miniszter előtt inségem miatt!” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, [Budapest], [1900. szeptember 5.], OSzK Kt, Fond V/700, 3. levél.) Az elküldött változatban végül a rágalmakról és az azzal járó lelki terhekről a következőképpen írt:

„Hadd higgyék rólam a rokonaik mind azt a hírben szállongó rosszat, amit az üldözőim kiköltének. Hisz az egész életem egy nyitott könyv: – tudva van, hogy az nem egyéb, mint a gonoszítottaknak a láncolata: minden czudarság elhihető rólam. – Hanem a feleségemet ne bántsátok; mert az egy szent! Ne vedd tőlem zokon, hogy ilyen keserű hangon írok, de az a folytonos üldözés, rágalmasz nagyon elkésérik” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Budapest, 1900. szeptember 5., OSzK Kt, Levelestár, 6. levél; Közli: F. ALMÁSI 2001, 256.; fogalmazvány: OSzK Kt, Fond V/700, 3. levél). A Jókai házaspárral kapcsolatos rosszindulatú pletykák nagy valószínűséggel széleskörűen elterjedtek voltak. Erről árulkodik egy, a párizsi út után küldött gratuláló levél (lásd bővebben a 22. vers jegyzeteit!), amelyet a komáromiak írtak Jókainak, és amelyben utaltak a rágalmakra is: „Nemes – és mint tudjuk – boldog házassága óta több ízben láttuk, de most különösen örömmel győződünk meg arról, hogy csak aljas rágalom volt az, amit a Feszty Bélák [Feszty Árpád testvéréhez hasonló] eléggé nem jellemezhetőleg terjesztettek, hogy t. i. rövid idő múlva arra a szomorú »mezőre« [Lipótmezőre, vagyis az elmegyógyintézetbe] vezető agylágyulás szülte a házasságot” (A komáromiak Jókai Mórnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/687). Mindemellett megjegyzendő, hogy a rosszindulatú pletykák egy része Nagy Bella családi hátterét próbálta meg kétes természetűnek feltüntetni. Váli Mari visszaemlékezése szerint Hegedűsek egy alkalommal azt állították, hogy „Bella anyjának nyilvános háza volt”, minek következtében Petiné a rendőrséghez fordult felvilágosításért, ahonnan azt a választ kapta, hogy „semmi alapja sincs a rettenetes hírnek”, ellenben a tévedést az okozhatta, hogy a belvárosban „csakugyan van ma is intézete egy Grószné nevű dámának” (VÁLI 1955, 396–397.). Erről a pletykáról szintén tudomása volt a Jókai házaspárnak, amint ez egy Váli Mari által küldött levélből kiderül: „Valamint azt is: mint csufolt ki H. S. Etelkém úrnak írt gratuláló levelében *engemet* a miatt, hogy egy kedves *rendőr orvos ismerősünk után járása és nyilatkozata* (ez is közte van a leveleknek) nyomán, *be bizonyítottam Lorántnak*, miszerint »egy pár szó sem igaz abból« *mivel Bellát vádolták...*” (Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. szeptember 8., OSzK Kt, Fond V/447, 14. levél).

- 30 Isten csak embert, nem ördögöt teremtett – vö. *Az én paradicsomkertem* című vers sorával: „Hiszen ördögöt nem teremtett az Isten”. Lásd bővebben a 34. vers magyarázó jegyzeteit!
- 31–36 Deli ifjú legény, költő, újságíró... – a versben említett újságíró kilétét és a Nagy Bellával készült interjút nem sikerült azonosítanom
- 41 Béliál – héber szó („a leghaszontalanabb”). A gonosz szellem megnevezése, amely Szent Pál Korinthusbéliékhez írt második levelében is megjelenik (2 Kor 6, 15). *A három márványfej* című regényben Jókai a kevélység démonának

nevezi Beliált (JMÖM Regények 50, 40.), egy cikkben Luciferrel, Saamiellel és Leviathannal együtt a rossz angyalok közé sorolja (JMÖM Cikkék és beszédek 1, 248.), *A zsidó fiú* újraírt változatában pedig magával a sátánnal azonosítja (JMÖM Drámák 1, 769.). A *Szeretve mind a vérpadig* című regény 18. fejezetének címe *Beliál leánya* (JMÖM Regények 41, 182–201). Jókai említi továbbá a démont a *Török világ Magyarországon* című műben (JMÖM Regények 4, 22.), *A janicsárok végnapjaiban* (JMÖM Regények 7, 185.), *Az élet komédiásaiban* (JMÖM Regények 31, 124.), az *Egy hírhedett kalandorban* (JMÖM Regények 35, 260.), az *Afanáziában* (JMÖM Regények 52, 235.), az *Ahol a pénz nem istenben* (JMÖM Regények 71, 133.), a *Páter Péterben* (JMÖM Kisregények 3, 177.) és *Az aradi hős nőkben* (JMÖM Drámák 3, 311.).

41 Behemoth – mitikus szörny. A Bibliában, Jób könyvének 40. részében említett hatalmas állat, valószínűleg víziló. A Talmudban nagy bikaként szerepel, amely a világ kezdetén teremtett. Egyes midrásváltozatokban a világ végén a Behemoth megküzd a Leviathánnal. A versben Jókai a szót mint démonnevet alkalmazza, akárcsak a Leviathánt az *Egy hírhedett kalandorban* (JMÖM Regények 35, 260.) és egy újságcikkben (JMÖM Cikkék és beszédek 1, 248.). Ehhez hasonlóan, az *Ádám apánk első hűtlensége* című írásban Jókai szintén mint démont említi Behemoth nevét Astaroth, Beherik és Semiazaz mellett (KAKAS Márton [JÓKAI Mór], „Ádám apánk első hűtlensége”, *Üstökös*, 1864. jan. 23., 26.).

41 Lucifer – a Biblia szerint a sötétség fejedelmének, az ördögnek a neve. A név jelentése *fényhozó*.

41 Beherik – valószínűleg Beherit démon. Ördögnév, amely Jókai több művében is megjelenik. Az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* című regény 11. részében (*Az ördög világában*) a főhős „vércimborát” választ magának Beherik személyében, akivel mágikus módon testet cserélnek, és akitől egy varázstallért kap (JMÖM Regények 35, 260–290.). A *kőszívű ember fiaiban* szintén felbukkan Beherik neve: „Annak az embernek az arcán a pokoli gyönyör ragyogott. Az a vigyorgás, amivel Beherik szítja a gyehegnát az elkárhozottak alatt” (JMÖM Regények 28, 165.). A *három márványfejben* először a makacsság rossz szellemeként bukkan fel Asmódi és Beliál társaságában, utána pedig a bosszúállás démonaként (JMÖM Regények 50, 40, 234.). Jókai említi továbbá az *Üstökösben* megjelent *Ádám apánk első hűtlensége* című írásban Astaroth, Behemoth és Semiazaz neve mellett (KAKAS Márton [JÓKAI Mór], „Ádám apánk első hűtlensége”, *Üstökös*, 1864. jan. 23., 26.), illetve *Az ördög menyasszonya* című elbeszélésben Beliállal és Astarothtal együtt (JÓKAI 1862b, 127.).

40. Születésnap virágok

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 68. folio – Ceruzával írt fogalmazvány, terjedelme 1 folio, a versszöveg a rectón. A bal felső sarokban ceruzával írt 56-os. A vers 7–8. sorát Jókai utólag írta a szöveg végére, a beszúrási helyét ceruzával jelölte a 6. sor után. A versön egy Charles Dickens műveiből álló, ceruzával írt lista olvasható:

- „1 Pickwick Klubb
- 2 Niklas Nicklaby [Nicholas Nickleby]
- 3 Olivier Twist [Oliver Twist]
- 4 Barnaby Rudge
- 5 Mister Humprays Clockja [Master Humphrey's Clock]
- 6 Little Dorrit
- 7 Blake House [Bleak House]
- 8 Hart Times [Hard Times]
- 9 Great expectations
- 10 Our common friend [Our mutual friend]
- 12 Chimes [bizonytalan olvasat] nouvel
- 13 Two cities [Tale of Two Cities]”

K2 *Budapesti Hírlap*, 1904. máj. 8., 41. – egy tisztázatról készített fénykép közlése, az eredeti kézirat egyelőre lappang. A fénykép a következő kísérszöveggel jelent meg: „Hetvenkilenc esztendő korában írta Jókai Mór a legutolsó versét, az idén, február 19-én és ez a vers – szerelmes vers a feleségéhez. Szeretőbb, gyöngédebb, hálásabb lelkű ember nem volt annál a nagy poétánál: a szívének ez az örök tavaszi melegsége őrizte meg bizonyára olyan üdének, frissnek minden érzését. A vers, a melyet *Nizzában* írt Jókai, kezeirásának másában ime a következő”. A vers minden bizonnyal nem lehet Jókai utolsóként azonosítható költeménye – erről lásd bővebben az 52. vers jegyzeteit!

Szövegkritika

- 7 K1 Mikor a szép rózsa csokrot átnyújtottad
Tündöklő arcodat rám mosolygattad.
[utólag a vers alá írva, a beszúrási helye ceruzával jelölve]

Keletkezés

A vers a K2 alapján Jókai hetvenkilencedik születésnapján készült, a cím alatt a következő datálás olvasható: „Nizza 1904 Febr 19.”, a szöveg végén „Móriczod” aláírás szerepel. Jókainé Nagy Bella egy 1925-ös interjúban felidézte Jókai gyöngéd gesztusait, kiemelve, hogy a születésnap köszöntésekre gyakran ajándék verssel válaszolt: „ha én leptem

meg születésnapjára valami kis figyelemmel, akkor egészen meghatódott, még verset is irt, úgy köszönte meg” (D. Zs., „Jókai öt karácsonya”, *Aradi Közlöny*, 1925. jan. 1., 12.).

Magyarázatok

- 3 anyádé – Grósz Mórné Flamm Éva. Jókai egy Nizzából küldött levélben a következőképpen írja le anyósát: „Soha jobb, édesebb anyóst a világ nem látott, mint az én napam, kiben valóságos anyára találtam; én, az öreg, vagyok a gyermek; ő, a fiatal, az édesanya. Igazi tősgyökeres magyar asszony s amellett magas műveltségű nő. Irányomban csupa jóakarat, ki az életemben előforduló kritikus kérdésekben a legokosabb tanácsadóm. Minden nézete, irányadása javamra válik. Valóságos áldás egész családjára, melyet a legszigorúbb puritán erkölcsökben nevelt föl s a mellett a társasélet kedvencz alakjává idomított, a kik az itteni legelőkelőbb társaságoknak kitüntetett meghívottai” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.).
- 4 Két hugom – Nagy Bella két húga: Gizella és Ilona. Jókai a következőképpen emlékezett meg róluk: „A két fiatalabb nővér, Gizella, Ilona, szintén osztályosai anyjuk és testvérjük, testi, lelki szép tulajdonainak, amikkel a művelt társaság rokonszenvét maguknak hódítják; családi életemnek valódi jó szellemei, alapos irodalmi ismeretekkel, művészi képzettséggel s a mellett kitűnő gazdasszonyok, kik rólam mindenben gondoskodnak, mintha édes testvéreim volnának” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.).
- 5 fiúnk ír is – Nagy Bella öccseinek egyike, valószínűleg az idősebbik fiú, Lajos. Jókai a következőképpen jellemezte a fiúkat: „Ép testi, lelki jó tulajdonokkal megáldott jó fiuk, kik közül az idősebbik, Lajos, iskolai tanulmányain kívül költészeti és művészeti téren is határozott tehetséget fejt ki s kinek hozzá- írott leveleiben nagy gyönyörűségemet találok, annyi helyes észjárás, fölfogás és igaz érzelmet találok bennük, korrekt stílus mellett. Vajha ráhagyhatnám szellememet. Dezső még egészen gyermek” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.). Jókai utolsó nizzai tartózkodása alatt meleg hangvételű levelet írt ifjú sógorához, amelyben a köztük lévő hasonlóságokat hangsúlyozta: „Tanulmányaidra fordított szorgalmadat nem szükség buzditanom. Te magad jól tudod, hogy egész jövődődnek, sorsodnak az lesz az alapja, a mit lelki tehetséged befogad. Ed- dig tanusított szorgalmad e felől megnyugtat. Én saját magam ifju korát látom a tiedben újra támadni. Nekem épen úgy nem volt elég a tantárgy amit az iskolákban kénytelen elsajátítottunk: ilyen zsenge koromban sa- játítottam el az európai művelt nemzetek nyelveit mint te. Azon kívül a természet tudományokat buvárkodtam. A költészetben, irodalomban ta- láltam gyönyörűségemet. Tudom, hogy te is előszeretettel foglalkozol ve- lük. A mellett ambícióm volt, hogy a klasszisban én legyek a legelső. S ez nem volt oly könnyű feladat. Mert nem úgy volt, hogy »inter vaccas bos

est abbas« iskolatársaim és versenytársaim voltak Kerkapoly Károly, Gál Péter, Petőfi Sándor, Orlay, Petrich, Soma, Bárány Gusztáv / nagytehetségű prózairó / akiket az egész klasszis maga osztályozott naponkint megújuló szavazás útján. Az irodalommal komolyan foglalkoztunk. Megalkottuk a képző társaságot mely ma is fennáll, ahol megtanultuk a helyes szavazást s megbecsültük a kritikát. Ránk illet a latin közmondás: »qui cupit optatam cursu contingere metam, Multa tulit, fecitque puer: sudavit et alsit« Vajha rádhagyhatnám örökségül irói tehetségemet és tanulmányaimat» (Jókai Mór Nagy Lajosnak, Nizza, 1904. január 13., OSzK Kt, Jókai Mór levelezésének kiadásához készített anyaggyűjtemény, Fol. Hung. 2261, 69–70, gépiratos másolat).

41. A nizzai virágcsata Bellámnak

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 79. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A szöveg végén *Jókai Móricz* aláírás szerepel. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 57-es látható.

K2 OSzK Kt, Oct. Hung. 699, VI. notesz, 67–69. folio – ceruzával írt fogalmazvány, amely Jókai VI. számú, fekete bőrkötésű noteszában található meg a feljegyzései között. A szöveg a 67. és 68. folio rectóján és versóján, illetve a 69. folio rectóján olvasható. A 67. folio rectójának felső részében a költemény első négy sora szerepel, az alsó részében, fejjel lefele grafitceruzával a „szerelem”, kék ceruzával a „muszka dob”, piros ceruzával pedig az „Amerika” szavak vannak egymás alá írva. A versón a költemény 21–22., 9–12., 15–17. sorai követik egymást, mindegyik sor ceruzával alá van húzva – valószínűleg Jókai ekként jelölte utólag azokat a sorokat, amelyeket már beépített a végleges szövegváltozatba. A 68. folio rectóján a vers 18., 13–14. és 7–8. sorai szerepelnek egymás után, mindenik sor ceruzával alá van húzva. A verso esetén Jókai elfordította a jegyzetfüzetet és a szöveget hosszában írta az oldalra (az előző oldalakhoz képest a korábbi szöveg irányára merőlegesen). Itt a 19–20. és 23–26. sorok olvashatók, amelyek szintén egyesével alá vannak húzva. A 69. folio rectóján az előző oldalhoz hasonlóan ugyancsak hosszanti irányban szerepelnek a feljegyzések, amelyek két, a végleges változatban fel nem használt sorral kezdődnek: „Ha szemem lehunyom, rettegek a téltől, / Messze tűnik arczod egy tekintetétől”. Ezt követően a vers 27–30., vagyis utolsó négy sora olvasható. Mindezek alapján megállapítható, hogy Jókai nem folyamatosan írta a verset, hanem külön-külön dolgozta ki annak egyes részleteit, a végén pedig ezek

ből állította össze a végső változatot. A notesz kritikai kiadásában a vonatkozó oldalakat lásd JMÖM Följegyzések 2, 323–324.

Szöveggkritika

12 K2 szép lyányon

13 K2 A merre vonulnak

15 K2 Fegyverére szúrva

26 K2 Mig [utólag a sor elé írva] Távol <jött> honunknak

27 K2 Kopár fa vagyok már, <de virágos> zúzmarás [f. i.] a lombja

30 K2 azért virul

Megjelenés

RÓZSAFALVI 2019, 54. – A kézirat rectójának fényképével közölve.

Keletkezés

Jókaiék a téli hónapok kellemes eltöltése végett 1903. november 21-től 1904. április 17-ig Nizzában tartózkodtak – lásd bővebben a 7., 18. és 60. vers jegyzeteit!

A nizzai farsangi ünnepek egyik fő eseményét az 1876 óta rendszeresen megtartott virágcsata (Bataille de Fleurs) képezi. Az 1904-es karnevál programját már előzetesen ismertették a lapok, innen tudható, hogy a virágcsata február 11-én délután 2 órakor kezdődött a Promenade des Anglais-n (N. n., „A nizzai karnevál”, *Magyar Nemzet*, 1904. jan. 3., 6.), amely sétány mentén helyezkedett el Jókaiék szállása is.

A virágcsata részletes leírása Jókaitól és Nagy Bellától egyaránt fennmaradt. Jókai egy levélben foglalta össze a látottakat: „A farsang egyik délutánján tartották meg a nizzai hírhedett virágcsatát. Én a tengerre nyíló erkélyemről néztem szép ragyogó napfény mellett a tündéri játékot. A promenade hosszában magas tribünök voltak felállítva, amik repkedtek a francia lobogóktól, elfoglalva ünnepi közönségtől. Katonaság képezett sorfalat, veres frakkos rendezők tartották fenn a rendet. Hölgyeim részt vettek benne. Száz meg száz kocsí, úri fogat, diszhintó a promenade des anglaison két sorban, köztük fantasztikusan földiszített járművek, miknek kiállítása ezrekbe került, telerakva az előkelő világ színével, szépével. Szembejövő hintók népe, a tribünök közönsége folytatta a virágcsatát. Az én hölgyeimnek kocsija egész egyszerű volt, de azért szépségük a legnagyobb diadalt aratta. A merre elvonultak, hangzott a »vive la Hongrie!« előttük, utánuk. Bellát fölismerték és kocsiját halmozva tölték meg szebbnél-szebb virágcsokrokkal. Egész tavaszt hozott haza magával. Szalonját megtölté a virágtrófeum. Soha anynyi ibolyát nem láttam szalonban, némelyik nem csokor volt már, hanem bomba. Nincs a magyar nőnek mása! Aki csak látta, soha el nem felejté ezt a tüneményes virágcsatát. Még a közkatonák is kiléptek a falsorból, hogy fegyverükre tűzve, átnyútsák virágikat hódító magyar hölgyeimnek” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5. A levelet szintén közli: N. n., „Jókai Nizzában”, *Magyar Polgár*, 1904. márc. 26., 3.). A virágcsatát Jókai már az 1901-es *Közelebb a naphoz* című úti beszámolójában is említette:

„Ellenben Nizza utczáin, piaczaín már a délelőtti virágcsata és korzó után járja a bolondját az egész világ” (JÓKAI Mór, „Közelebb a naphoz”, *Magyar Nemzet*, 1901. márc. 2., 1.).

Nagy Bella emlékiratában egy zárójeles megjegyzés révén külön felhívta arra a figyelmet, hogy a nizzai esemény Jókait egy vers megírására ihlette: „Nagyon szórakoztatták Jókait a nizzai karnevál híres virágkorzói és virágcsatái is. (Vers) ő maga ugyan nem vett aktív részt bennük, de örült neki, hogy a virágokkal díszített kocsisorban a mi kocsink is ott volt. A kocsikorzó és virágcsata jól látható volt az erkélyről, ahonnan élvezte a tarka tömegképet. Rengeteg virágot dobtak a kocsinkba, és sokszor megtörtént, hogy amikor kocsink az erkély alatt haladt el, erkélyünkéről is hullott virág a kocsiba. Jókai dobta őket. Amikor egy-egy ilyen virágkorzóról hazatértünk, Jókai nagyon örült a rengeteg virágnak, amit a kocsinkba dobtak. Különben is nagyon szerette a virágokat, s örült a mindennapi friss virágnak, amit a híres nizzai virágpiacról hoztam neki” (LÁNG 1975, 371.).

A *Pesti Napló* néhány virággal díszített kocsi leírását is ismerte az olvasókkal: „vagy kétszázezer frankot költöttek az idei 32-ik farsangmenet díszkocsijaira, melyek a bécsi művész-korzóra hasonlítottak. Egyébként minden virágcsatán akad öt-hat olyan kocsi is, melynek élővirágdíszítése ezer franknál jóval többbe került. Fürdőkád, galambdúc, vártorony, kínai falu, spanyol zenész-csoport kosztumben egy virág szekérben mindig új meg új ötletekkel és ezresekkel gazdagítják a nizzai ipart” (–nvi [azonosítatlan szerző], „Karnevál Nizzában”, *Pest Napló*, 1904. febr. 21., 7.). A *kert* című lap külön cikket közölt a díszkocsikról: „Nizzában az idei farsangi karnevált a szokottnál is fényesebben ülték meg. Volt ott sok bohókás mutatvány, de a sok bohóság közül mégis csak kitűntek a virágdiszes kocsik, melyekre a rendezőség öt- és tizezerfrankos díjakat tűzött ki. A feldíszített kocsik között akadt öt-hat olyan kocsi is, amelynek élővirágdíszítése ezer franknál is jóval többbe került. Szóval a versengés oly nagy volt e téren, hogy a kitűzött jutalmak, melyeket a virágdiszes kocsik legszebbjeinek ítélte meg, jóval fölülhaladta a kapott díjat” (N. n., „Nizzában”, *A kert*, 1904. márc. 15., 199.). A virágcsatáról képet közölt: GYÖRI Imre, „Utazás egy asszony körül”, *Ország-Világ*, 1904. febr. 7., 113.

A vers kéziratán, a cím alatt a következő datálás szerepel: „1904 Febr 8.”

Magyarázatok

- 10 Nincs a magyar nőnek a világon mássa – vö. Jókai beszámolójának szöveghelyével: „Nincs a magyar nőnek mása!” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.)
- 11 Vive la Hongrie! – Éljen Magyarország! (fr.) Jókai visszaemlékezése szintén kiemeli, hogy ezt kiabálta az ünneplő közönség.
- 16 Még a közkatona is kilép sorából – vö. Jókai beszámolójának szöveghelyével: „Még a közkatonák is kiléptek a falsorból, hogy fegyverükre tűzve, átnyútsák virágaikat hódító magyar hölgyeimnek” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.).

- 22 Köztük az örege nem csokor; de bomba – vö. Jókai beszámolójának szöveg helyével:
„Soha annyi ibolyát nem láttam szalonban, némelyik nem csokor volt már,
hanem bomba” (N. n., „Jókai Nizzában”, *Pécsi Napló*, 1904. márc. 27., 5.).
- 24 salve – üdv neked (lat.)

42. Napimádó vagyok

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 80–81. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás a rectón és versón egyaránt. Az első rectó bal felső sarkában ceruzával írt 58-as. Az utolsó versón elkenődött tintafolt.

Szövegkritika

- 6 sugárs<s>zórára [r. í.]
13 nap<teke>anya [f. í.] el<h>ta<j>szit [r. í.]
14 <Legyen üstökössé elrepülve távol!>
43 napfoltot [eredetileg külön írva]
44 venne [em.]
54 Meg nem [beszúrás, f. í.] Bocsá<natot>tottak [f. í.] <nem ad>
66 <. >de [r. í.]
68 gyűlölet <népe> [ceruzával] aztán <igen szépen> ezred éven [a. í.]
71 emberi <az> bőr
73 rabszolgá<k>t [r. í.]
77 cheaossza [em.]
78 üstököst [az utolsó betű utólag beszúrva ceruzával]
80 végi<t>g [r. í.]

Megjelenés

- M1 TÁBORI 1925a, 118–121. – A verset az író születésének 100. évfordulóján Tábori Kornél közölte *Jókai regénye* című kötetében a következő kísérszöveggel:
„A fantasztikus Jókai-költemények sorából való a következő, amelyet kritizálni, boncolgatni ne is próbáljunk ezen a helyen. Csak Jókait, a poétát keressük benne.”
- M2 TÁBORI 1925b, 199–200. – Tábori Kornél közlése, a következő megjegyzéssel: „Ezt a fantasztikus lírai költeményt is Jókai kéziratos könyvéből másoltam le a Pesti Hirlap olvasói számára”.

Keletkezés

A vers pontos keletkezési időpontja ismeretlen, azonban az egykorú sajtóanyagból tudható, hogy Jókai ezt a költeményt szerette volna felolvasni a Petőfi Társaság 1903. janu-

ár 6-i, XXVII. nagygyűlésén. A gyűlés programját előzetesen, már január 4-én közzétették, amelynek hatodik pontjaként a következő kiírás szerepelt: „Napimádó vagyok (költemény) Jókai Mórtól” (N. n., „A Petőfi Társaság nagygyűlése”, *Budapesti Napló*, 1903. jan. 4., 9.; N. n., „A Petőfi Társaság nagygyűlése”, *Budapesti Hírlap*, 1903. jan. 4., 12.; N. n., „A Petőfi-társaság”, *Pesti Hírlap*, 1903. jan. 4., 9.; N. n., „A Petőfi-Társaság nagygyűlése”, *Pesti Napló*, 1903. jan. 4., 13.) Ennek alapján a vers 1903. január 4. előtt keletkezhetett. Noha Jókai részt vett a gyűlésen, végül nem olvasta fel a költeményt. A felolvasás elmaradásának oka ismeretlen, de valószínűleg nem gyengélkedés állt a háttérben, ugyanis a tudósítások alapján Jókai aktív volt az eseményen: megtartotta elnöki nyitóbeszédét, amelyben Bartók Lajosról emlékezett meg, majd Ábrányi Emil *Valaki jár a csatatéren...* című versfelolvasása olyan hatást gyakorolt rá, hogy „felkelt elnöki székéből s odalépett Ábrányi elé s meleg kézszorítással fejezte ki előtte elismerését a költemény felett”, a gyűlést követően pedig egy újabb értekezleten elnökölt, amelynek témája az Országos Irodalmi Szövetség megalapítása volt (N. n., „A Petőfi-Társaság nagygyűlése”, *Budapesti Napló*, 1903. jan. 7., 3.; N. n., „A Petőfi-Társaság Nagygyűlése”, *Magyarország*, 1903. jan. 7., 5.).

Magyarázatok

1 Napimádó vagyok, miként ősapám volt – a napimádó magyar ősök számos Jókai-szövegben felbukkannak. *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkában Jókai kiemeli, hogy a napimádó magyarok „Istenüket hozzájárulhatatlan völgyek, vagy magas sziklák menedékén imádták, maig is állanak a Bálványos-vár romjai, hol legtovább maradtak fenn a napimádók töredékei” (JMÖM Regények 67, 56). Utolsó vezetőjük, Thonuzoba védelmezte a legmakacsabbul az őshitet, akit István király ezen okból élve temetett el nejével együtt (Uo., 55.). Jókai Thonuzobáról külön regét is írt (JÓKAI 1898j). Az őshithez kapcsolódó szertartásokat Jókai részletesen bemutatja a *Bálványosvárbán*. A regényben Szilamér hosszasan dicsőíti a napot Imola előtt: „Nézd, éppen most áldozik le. Láthatjuk fényes orcáját. Milyen pompát teremt maga körül! Bíborból, aranyból veti meg az ágyát: amit nem kér a népétől. Sohasem kér semmit, mindig csak ad mindent. Nem jön tőle más, csak az, ami jó. [...] Nem válogat az emberekben: ez hű, az hitetlen, amaz meg eretnek; egyformán világít, melegít mindenkit. A virág csírája, a hernyó bábja megismeri őt, s az emberszív ne ismerje? Az édes, a szerelmes, az igazságos napot” (JMÖM Regények 43, 122.). A *Vörösmarty apánk* című írásában Jókai felidézi egy régi, kapcsolódó olvasmányélményét: „Egy nagyon régi krónikában, ékes fametszetekkel megvilágítva találtam magyar ősapáinkról följegyezve egy adomát. A hagyományok szerint az ősmagyarok nap- és holdimádók voltak. Két táltos vitatkozott a fölött, hogy ki az imádásra méltóbb istenség: a nap-e vagy a hold?” (JÓKAI Mór, „Vörösmarty apánk”, *Pesti Hírlap*, 1900. nov. 19., 1.) *A jövő század regényében* szintén említi, hogy a „magyar ősnép napimádó, eleme-

ket tisztelő volt” (JMÖM Regények 19, 159.). Utal az ősi vallásra továbbá az *Erdély aranykora* (JMÖM Regények 3, 224.), *Az elátkozott család* (JMÖM Regények 11, 20.), a *Minden poklokon keresztül* című regényekben (JMÖM Regények 45, 15.), valamint a *Levente* című drámában (JMÖM Drámák 4, 127.). A *Mahizeth* című rege kapcsán H. Törő Györgyi megjegyezte, hogy Jókai magyarok őstörténetére vonatkozó nézeteire hatással lehetett Horvát István 1825-ös *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*, illetve Kállay Ferenc 1836-os *A magyar nemzetiségről* című munkája (JMÖM Elbeszélések 3, 397.). Emellett megemlítendő, hogy a *Losonczi Phönix* első kötetében Vahot Imre tollából megjelent egy hosszabb mű *Regényes krónika magyar nemzetünk aranykorából* címmel, amelynek negyedik, *Napimádás és áldozó ünnep* című fejezete az ősi szertartások részletes leírását adja (VAHOT 1851.). Jókai valószínűleg ismerte Vahot írását, hiszen az emlékkönyvben *A láthatatlan csillag* című elbeszélése is olvasható. Elképzelhető továbbá, hogy Jókaira hatott György Aladár *Őseink, mint napimádók* című munkája is, amelyet a szerző 1882. október 8-án olvasott fel a Petőfi Társaság ülésén (GYÖRGY 1883, 67–70, 93–95.), hiszen a *Bálványosvár* sorozatkiadása éppen ez idő tájt, 1882. szeptember 14. és december 5. között zajlott a *Nemzetnél*. 1885-ben György Aladártól újabb, vonatkozó cikk jelent meg *Őseink Olympusa* címmel, amelyben figyelmet szentelt a napistennel kapcsolatos hiedelmeknek (GYÖRGY Aladár, „Őseink Olympusa”, *Nemzet*, 1885. febr. 8., [4–5]). Más szerzőknél is megjelent a korszakban a napimádás motívuma: Lisznyai Kálmán 1859-es *Dalzungora* című kötetében például szerepel egy Ipolyi Arnoldnak dedikált *Tündér Ilona: Rege a napimádó magyar őskorból* című költemény is.

- 20 napfolt, napfáklya – a nap felületén észlelhető sötétebb, illetve a szokottnál fényesebb területek megnevezései
- 21 Őshit szerint holtan mind a napba térünk – *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című munkában Jókai többször is említi, hogy a halál után a lelkek „a nap mezejére az ős Isten elé” kerülnek (JÓKAI 1888, 314.). A *mi lenygelünkben* szintén utal arra, hogy az ősmagyarok „[h]iszik a másvilágot a nap mezején, ahol megölt ellenségeik fognak nekik szolgálni” (JMÖM Regények 66, 281.). A *Bálványosvárban* a temetési szertartás leírásakor ugyancsak ez a túlvilágképzet jelenik meg: „Látjátok, a hős deli levente Opour Zsombor íme elköltözik a mi édesanyánk, Föld isten ölébe: onnan majd el is megy Nap isten országába” (JMÖM Regények 43, 122.). A *Levente* című drámában hasonlóan: „Aki a halált már ohajtja, nem féli, / Akinek ott fenn a napban már a helye” (JMÖM Drámák 4, 18.). Ugyancsak a drámában olvasható a nap mezejének részletes leírása, ahol a „boldog ősök” száguldoznak (JMÖM Drámák 4, 28–29.). Erről a túlvilágról alkotott elképzelésről néhány szerző keleti vagy egzotikus történetek kapcsán tesz em-

lítést. A *Magyar Szalon* egyik számában az új-zélandi regékben olvasható, hogy „[v]itéz férfiak lelkei a nyolczadik rétegeig is feljutnak [az égben]. Némelyek a napba vonulnak (a napfoltok!)” (WAIZENKORN Oszkár, „Ujzeelandi regék”, *Magyar Szalon* 5, 8. köt. [1888], 321–324, 323.) *Tolnai Új Világ-lexikona* szerint a manicheusok vélték úgy, hogy „haláluk után a sötétség elemeitől megszabadult lelkek a Napba térnek meg” (TOLNAI 1928, 11:182.). Érdekes és talán nem véletlen egybeesés, hogy Szabó Károly az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* éppen 1903-ban közölt egy tanulmányt Cyrano de Bergeracról, amelyben részletesen bemutatta a szerző *A másvilág* című művét, amelynek második része a Napba utazásról szól. A cselekmény szerint a Dycrano (a *Cyrano* anagrammája) nevű főhős egy általa készített szekrényben repülve „négy hónapi légi út után egy napfolton száll ki, a hol egy »ősnyelven« beszélő lény ad neki oktatást az ember származásáról.” Ezután továbbutazik, és eléri magát a napot, ahol a „nap világos tájainak lakóival” találkozik, majd újabb bolyongásba kezdve a fák országába kerül, ahol egy aggastyán elmagyarázza neki, hogy „a bölcsek haláluk után mind a napba jutnak, a hol külön városuk van” (SZABÓ 1903, 315–316.).

64–80 Legyen üstökössé elrepülve távol... – William Derham (1657–1735) angol filozófus *Astro-theology...* című művében említi, hogy a bűnös emberek a haláluk után az üstökösökre kerülnek, ahol kínszenvedés vár rájuk: „But however, supposing, that as Comets move in Orbs very different from those of the other Heavenly Bodies, so their Effects and Influences may be as different; yet this may be, and no doubt is (because it may be proved) with the concurrence, and by the appointment of the Divine Providence; who as Governor of the World, might make such noxious Globes to execute his Justice, by affrighting and chastising sinful Men, at their approaches to the Earth; and not only so but (as some have imagined) to be the place of their Habitation and Torment after Death” (DERHAM 1731, 54–55.). Magyarul: „De ugyanakkor, feltételezve, hogy az üstökösök a többi égitesttől eltérő pályákon mozognak, hatásuk és befolyásuk szintén eltérő lehet, mi több, lehetséges és kétségtelen (mivel bizonyítható) egybeesés, hogy mindez az isteni gondviselés megnyilatkozása, hiszen Isten mint a világ irányítója azért alkotott ilyen ártalmas gömböket, hogy a maga igazságát kinyilatkoztassa általuk, a bűnös embereket megrémítve és fenyegetve velük, amint azok a Föld felé közelednek, sőt (ahogy néhányan elképzelik) az üstökös az a hely, ahová a bűnösök a halál után kerülnek és ahol kínszenvedés vár rájuk”. Éppen 1903 nyarán jelent meg egy cikk a *Budapesti Hírlap*-ban, amely röviden ismertette Derham elgondolását: „Legfantasztikusabb [elmélet] ezek között Derham angol teológusé, a ki azt állította, hogy elkárhoztatott lelkek az üstökös csillagokon bűnhődnek vétkeikért, mert ott elviselhetetlen hőségnek kell váltakoznia borzasztó hideggel” (N. n., „Az

idei nagy üstökös”, *Budapesti Hírlap*, 1903. júl. 29., 9.). Kulifay Ede visszaemlékezése szerint 1810 táján a losonci gimnáziumban Sebők Sámuel teológiai órái során kifejtette, hogy „ő azt tartotta, hogy az üstökös csillagok nem egyebek, hanem oly bűjdosó csillagok, melyeken már az utolsó ítélet tartatik, és az ő üstökük az a láng, mely már emészti őket, mint meg fogja emészteni egykor földünket is” (KULIFAY Zsigmond, „Jeltelen sírok III”, szerk. SZENTKUTY Károly, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1877. szept. 2., 1109.). 1834-ben a *Garasos Tár* egyik cikke szintén említést tett egy olyan elképzelésről, amely szerint az üstökösöket a „föld páráinak, a’ gonosz lelkek alkigőzőlgesének, vészostoroknak” tekintik (N. n., „Halley bolygó csillaga [üstököse]”, *Garasos Tár*, 1834. jan. 11., 14.). Egy Tytirus álnevű szerző 1904 áprilisában az üstököshöz kapcsolódó túlvilágképzetet a magyar őstörténettel hozta összefüggésbe: „Elkárhozott lelkek sivár hazájának tartották őseink e mostoháit a Teremtésnek, mikor végig száguldani látták a nappali csillag országán és vakon sietni az Ismeretlenbe, ijesztően sötét égi utakon, az örök éj és halálos csend birodalmában...” (TYTIRUS [azonosítatlan szerző], „Üstökösök”, *Független Magyarország*, 1904. ápr. 20., 2.). A Jókai halála miatt töredékben maradt *Világteremtés* című regényben az üstökös motívuma szintén a kárhozattal függ össze, lévén a sötét űrben bolygongó üstökös maga Lucifer: „volt egy szellem, aki ellenmondott a Teremtőnek s szembeszállt a mindenhatóval. Nevezzük Lucifernek. Ez nem állt be az állócsillagok egyetemébe, amik Jehova parancsára szabályos körforgásukat teljesítik, hanem megellenezve a teremtő alkotását a központi tűzanyagból kiszakított csillagtesttel nekilódult a világűrnek, s lett belőle üstökös. És így, amíg őseink az Istent a napban imádták, mi íme feltaláltuk a sátánt az üstökösben. Ezt a reális tudomány sem tagadhatja el. Az üstökös végítélettel fenyegeti a Földet. Miért éppen a Földet? Azért, mert ezen az égi testen lakoznak olyan élőlények, akiknek Istent ismerő, Istent imádó, túlvilágot óhajtó lelkük van. Ezeknek a létrejöttét akarta lehetetlenné tenni Lucifer” (JÓKAI 1925b, 158–159.).

43. A versenypályán

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 82–83. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, valamint a második folio rectóján. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 59-es. A tinta színe folyamatosan halványul, az utolsó oldalra kékesfeketévé válik, tehát Jókai írás közben más színű tintával töltötte újra a tollat.

Szövegkritika

- 1 nyüzsg<a>és [r. í.]
- 2 <O> vágtatnak
- 11 <.>vesztes [r. í.]
- 12 Á<..>rulás [r. í.], komplot ez [a két szó elválasztva korrektúrajellel]
- 16 <F> Szárnyas
- 22 ké<.>rnek [r. í.]

Keletkezés

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolatkötegekben a következő, cerzával írt datálás olvasható a szöveg végén: „Bécs 1901 márczius” (Jókai Mór összes műveiből ki-maradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.), azonban filológiai bizonyítékok híján a posztumusz rájegyzést egyelőre fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 3 favorit – a futam várható győztese
- 5 bukméker – bookmaker (ang.), az a személy, aki a löversenyek alkalmával fogadást köt az ügyfeleknek
- 7 autszájder – outsider (ang.), kívülálló, itt: esélytelen
- 12 komplot – összeesküvés
- 14 A fakó a pej – a fakó ló szőre „világos egyszínűen szürkéssárga”, míg a pejé vörös-barna (HERMANN 1914, 341, 348.)
- 22 Páris királyfitól kik versenydíjt kérnek – A görög mitológia szerint mivel nem hívták meg Péleusz és Tethisz esküvőjére, Erisz, a viszály istennője, egy aranyalmát dobott a násznép közé, amelyet „a legszebbnek” szánt. Az aranyalmáért Héra, Athéné és Aphrodité versenyeztek. Zeusz parancsára Hermész Páriszhoz vezette az istennőket, és megbízta őt, hogy hozzon ítéletet a szépségversenyen. Mindegyik istennő ajándékot kínált Párisznak: Héra hatalmat és gazdagságot, Athéné bölcsességet és hírnevet, Aphrodité pedig a legszebb halandó asszony, Heléné szerelmét. Párisz az utóbbit választotta.
- 25 Diána – Artemisz istennő római megfelelője, Apolló ikertestvére a görög mitológia szerint, a vadászat és a Hold szűz istennője, a nők és gyermekek védelmezője
- 26 Apolló – Artemisz ikertestvére, a Nap, a költészet és más művészetek istene
- 30 Diánafe – a Diánafejet mint fémjelzést az ezüstitárgyakon használták. Lehetséges, hogy Jókai tudatosan utal erre a hagyományra, és ily módon játékosan többjelentésűvé válik a zárósor: jelentheti azt, hogy majdnem holtverseny áll fenn a felek közt, de végül a kedvesnek egy hajszálnyival sikerül mindenki mást megelőznie, illetve arra is vonatkozhat, hogy az ezüstittel – s ily módon a második hellyel asszociált – „versenyzőnek” az elvárásokkal ellentétben sikerül győzelmet aratnia.

44. A letört rózsafa

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 84–85. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, illetve a második folio rectóján. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 60-as, a szöveg végén *Jókai Mór* aláírás szerepel.

Szövegkritika

13 r<.>ózsába [r. í.]

22 <társától> szárától [f. í.]

39 <özsze>hozzáforrott [f. í.]

Keletkezés

Jókai kertészeti szenvedélyével és a svábhegyi kerttel kapcsolatban lásd bővebben a 34. vers jegyzeteit!

A kéziraton, a versszöveg alatt a következő datálás szerepel: „Svábhegy, 1901. Jun 2.”

Magyarázatok

1 Rózsák Királynéja – A korabeli sajtó több virágot is a „rózsák királynéjának” nevezett, mint például a sárga Maréchal Neilt (Ifj. GRIGER György, „A vad rózsza élete”, *A kert*, 1902. júl. 15., 430.), a La France-t (–r [azonosítatlan szerző], „Ferenc Ferdinánd főherceg Meránban”, *Pesti Napló*, 1898. márc. 8., 4.) vagy a Gloire Florient (M. F. DORY, „Röpke benyomások”, *Magyar Nemzet*, 1901. nov. 6., 2.). Nem egyértelmű, hogy Jókai pontosan melyik rózsára utalt, hiszen az előbbieket megtalálhatóak voltak a füredi kertjében is, amint arról egy rózsákat felvonultató lista tanúskodik a XXVII. számú jegyzetfüzetében (JMÖM Följegyzések 2, 207–208.). Feszty Masa visszaemlékezése szerint kislány korában Jókaival minden reggel együtt sétáltak a kertben, megvizsgálták a rózsákat, és figyelték, hogy nem hullott-e el „az a gyönyörű, nagy Lafrance rózsza-királyné” (FESZTY 1925, 272.). Emellett kiemelendő, hogy Jókai 1903-ban egy hosszabb elbeszélést közölt az *Új időkben Az erényt mindig szeretni kell* címmel, amely szerint éppen egy svábhegyi kertben nyílik a rózsák királynője, a Gül Hanem: „Ez a hirhedett Gül Hanem: a rózsák királynéja, a kazánliki rózsza. Ebből készítik a törökök a nagybecsű rózsaoajat. Egy egész vilajet népének ez ad kenyeret. Féltik is, mint a szüzeiket. / – S hogyan került ez mégis a Svábhegyre? / – Kétségtelenül a török uralom alatt. Itt voltak Abdurahmán pasa idején a törökök mulató kertjei; bizonyítják a vízvezetékeik, amelyek mai napig egyedül szolgáltatják Buda várába a friss forrásvizet; csúcsíves arab építmények, amiknek alagútja messze benyomul a hegy oldalába. Egy ilyen kertből maradt meg egy rózsabokor. A rózsza örökéletű, ahol egyszer gyö-

keret vert, onnan soha ki nem vész” (JÓKAI Mór, „Az erényt mindig szeretni kell”, *Új Idők*, 1903. aug. 30., 202.).

- 7 Illatuk beszéd volt – vő. „Maga a rózsza is feltűnő volt: lángpiros, nem egészen teljes, a közepén egy csomó arany szín hímszál vált ki a kelyhéből, a szaga kábítón édes. Az embernek e rózsza láttára az a gondolata támad, hogy ez a virág beszélni tud” (JÓKAI Mór, „Az erényt mindig szeretni kell”, *Új Idők*, 1903. aug. 30., 201.).
- 11 Hisz magam ójtottam saját két kezemmel – Jókai maga gondozta a rózsáit. A svábhegyi virágoskert ékei híresek voltak: „Milyen szépek a Jókai bácsi rózsái! Talán olyan szép rózsza sehol se nyílik, mint neki a Svábhegyen. Talán a tündérek hordják a svábhegyi nyaralója elé a rózsák szigetéről. Dehogya tündérek! Dehogya a tündérek! Ő maga ültetgeti, ojtogatja, tisztogatja. Mosolyognak is rá, édes illatot lehelnek útjára, mikor köztük sétál” (Pósa bácsi, „Szüret Jókai bácsinál”, *Az Én Újságom*, 1898. okt. 16., 673.). Jókai rózsák iránti szeretetéről árulkodik Feszty Masa visszaemlékezése, amely szerint az idős író reggelente a kis Masával együtt megvizsgálta az összes rózsáját: „Reggel, kávézás után, először a virágos kertet barangoljuk be. Minden rózsafát, minden külön szál rózsát megvizsgálunk, meg tárgyalunk: mennyit fejlődött tegnap óta? Kinyílott-e már ez, vagy az a szép bimbó?” (FESZTY 1925, 272.) A rózsák reggeli szemléről Feszty Róza is megemlékezett: „Minden rózsátövet külön megmustráltak. Ennek kis rózsája született. Annak egy virága meghalt. Amannak holnap születik kettő. Minden kis virág örömét, bánatát együtt beszélték meg. Megnyirbálták, hernyózták, bogarazták a fákat – szép hosszú, fehér kezével Nagypapa megcirógatta őket – aztán mentek tovább” (TÁBORI 1925a, 64.). Tábori Kornél egy alkalommal megkérdezte az író, hogy melyik művét tartja a legkiválóbbnak, Jókai pedig nem egy irodalmi alkotását, hanem egy rózsát említett: „A legszebb alkotásom, amiről szólni érdemes, a Malmaison-rózsza volt, amit a köves füredi kertemben produkáltam. Szép volt még a halála is: Etelka hugocskám hajában hervadt el, amikor az első Anna-bálra megkapta” (TÁBORI 1925a, 38.). Jókai *Három rózsafa* című írásában egyaránt megemlékezett az általa gondozott balatonfüredi és svábhegyi rózsákról: „Magam is nagyon kedvelője vagyok a rózsáknak; azoknak a gondozását nem bízom kertészre, tisztogatás, visszametszés az én gondom, háládatosak is érte. De mi ez a svábhegyi rózsatelep a balatonfüredihez képest? Az volt a rózsák eldorádója! Óriás fák, tele felséges virágokkal, a virágzás soha nem szünetelt: egy nyáron négyszer is újra kezdődött. Hogy a füredi nyaralómtól meg kellett válnom, azon nem búsulok, hanem hogy a füredi rózsáimat ott kellett hagynom, azt nagyon sajnálom.” Az említett szövegben szakértelemmel számolt be a rózsák keresztezésének módjáról is: „Először is a rózsákat keresztezzük, remontant-t a thea-

rózsával, finom ecsettel kiszedjük a kelyheikből a himport s a másik virág kelyhébe hintjük. Akkor azután meghagyjuk érni a fán a csipkebogyót, ősszel kiszedjük belőle a magokat s elvetjük az üzdébe. Csontliszt, thomaszsalak segélyével a magoncot kifejtésre siettetjük, úgy, hogy az a hetedik esztendőre már virágot hoz” (JÓKAI Mór, „Három rózsafa”, *Pesti Hírlap*, 1899. ápr. 23., 14.). Több mint tíz év kertészeti tapasztalatait összegző munkájában, a *Kertgazdászati jegyzetek*ben szintén kitér a rózsák gondozására: „És ugyanez a keveréke a műtrágyának a rózsakertészetnél is bámulatos eredményekre szolgál. Csenevész rózsák új erőre kapnak: az én műtrágyázott rózsafáim ezernyi virággal kedveskednek, s a remontanatok, tea-rózsák tavasztól ősziig folyvást újra hajtanak, újra nyílnak. Ha a szőlőt isteni növénynek neveztem, a rózsát istennőinek kell mondanom” (JÓKAI 1896, 19.). Jókai a XXVII. számú jegyzetfüzetébe a füredi kertjében nyíló rózsákról egy harminc tételes listát készített, továbbá feltüntette a rózsafajok elhelyezkedési térképét is (JMÖM Följegyzések 2, 207–208.), a VI. számú noteszban pedig egy kert tervezetéhez sorolt fel számos rózsafajtát (Uo., 322.). Roboz István 1885-ben részletes leírást közölt Jókai füredi kertjéről és számos rózsafajtát kiemelt: „Az ablakok előtt a legszebb rózsák egész tömege, melyek színpompájukkal meglepik a legkiválóbb műértőt, is mint a nagy és felséges illatu »Marcschal Niel«, »Seneur Wasse« (Jókai kedvence) »Empereur Marocco«, elragadó bársony színével – »Capitein Cristü«, »La France«, »Malmaison«, »William Wod«, »Reine de la Reine«, mind megrakva virággal, mert hát szegény öreg asszony nem csak a kút vize, hanem könyeivel is öntötte hajnalokon, estvéken át, csakhogy ne hervadás, hanem »élettel« üdvözölhesse urát, ha jó. Midőn esti órákban a rózsák közé lépsz, mintha Luef illatos üvegcséi közt volnál, itt-ott lehullott viráglevelek mint tarka keleti szőnyeg borítják a földszinét; az anya keblére estek meghalni!..” (ROBOZ István, „Jókai Mór villája B.-Füreden”, *Budapesti Hírlap*, 1885. júl. 20., 1.) Az *arany ember* című regényben Timár Mihály a különleges rózsafajtákról mesél Noéminak: „De van a keleten egy igen szép rózsafaj, amiből a rózsaoajat nyerik: ez a balzsamrózsa [...]. A ceyloni rózsza, a Rose del Rio sárgára festi a haját és szakállt, mégpedig oly tartósan, hogy évekig el nem veszti a színét; ezért egész kereskedést űznek a keleten a szárított leveleivel. A moggori rózsza levele pedig mámorít, az illatától oly ittassá lesz az ember, mintha bort ivott volna. A vilmorin rózsának van egy bogara, mely ha azt megszúrja, ökölnyi nagyságú bozontok nőnek tőle a virágai helyén” (JMÖM Regények 24, 281–282.). Jókairól és a Svábhegyen gondozott rózsáiról fénykép is készült az 1890-es években (PIM MRFT, F.2590.). A fotót az *Új Idők* egykorúan közölte (lásd „Jókai a kertjében”, *Új Idők*, 1899. okt. 1., 298.).

31 Hogy a vér a legjobb ösztöforrasztó szer – egyes kortárs kertészeti praktikák esetén vért használtak. Egy 1882-es cikk szerint például az oltási idényre, nagyobb kivágott sebek betapasztására ajánlott egy olyan keverék alkalmazása, amelyet vérrel lehet hígítani (N. n., „A közelgő tavaszi oltási idény alkalmából”, *Földművelési Érdekeink*, 1882. febr. 6., 55.), továbbá a vért trágyázásnál is gyakran alkalmazták (vö. NAGY Péter, „Vértrágya a konyhakertben”, *A kert*, 1896. márc. 15., 225–227.).

45. Mikor rám haragszol

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 86–87. folio – Fekete tintával írt tisztázatlan, terjedelme 2 folio, versszöveg csak a rectókon. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 61-es szerepel. A 4. sor meg van jelölve ceruzával. A 15. sor alatt elkenődött kék tintafolt. Az *enhibám, fizetem, sebttem, élemedett* szavak alatt kék tintával húzott, rövid vízszintes vonalak láthatóak. A második folio versőjén két négysoros vers szerepel *Megbántás és Rózsa, rózsá!* címmel.

Szövegkritika

29 <T> – El

32 te<.>ttre [r. í.] képtelen [második ékezet áthúzva]

37 <D>Te [r. í.]

42 tanítsd ki még [beszúrás sor fölé]

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatköteggben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1900” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

3 Hogy sérthetem szived, a tiszta gyémántot? – Jókai a helyenként életrajzi ihletettségű, 1902-es *Egetvívó asszonyszív* című regényben Baranyi Miklós jegyese, az igazságtalanul elítélt Ungvári Katalin esetén szintén alkalmazza a képet: „Ő ismerte jegyesét gyermekkorától; tudta, hogy annak a szíve gyémánt: nem lehet azt megkarcolni” (JMÖM Regények 65, 78.). A helyenként szintén áthallásos *Börtön virága* című regényben Markóczy Dezső fiatal felesége, Viola kapcsán tűnődik el a következőkön: „Övé volt az a gyémántszív a maga egész tisztaságában. S ő azt meg tudta érdemelni. Ő is egész

szívet hozott szerető házastársához. Idilli élet napfénye aranyozta be boldog tanyájukat” (JMÖM Kisregények 7, 23.). Nem mellesleg a pár esküvője a háromszori templomi kihirdetés alól felmentő püspöki diszpenzáció segítségével valósult meg, a szertartáson pedig csak a legszűkebb vendégkör vett részt, mivel „menyasszonyának nem volt fényes családi összeköttetése” (Uo., 22.). A metafora felbukkan a *Megbántás* című versben, illetve az *Életem* című költeményben is (lásd bővebben a 46. és 63. verset). Mindemellett Jókai egy Hegedüs Sándorhoz írt magánlevélben is alkalmazta a gyémánt képét a feleség tiszta jellemének érzékeltetésére: „Nőm nem hízkeléssel nyerte meg a szeretetet, hanem jellemének feltárással. Ő tisztaságát, becsületét úgy őrzi, mint a gyémántot, – saját magát” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Svábhegy, 1900. szeptember 2., OSzK Kt, Fond V/696, 1. levél. Közli: F. ALMÁSI 2001, 250–252.).

- 30 Ariadne fonál – a görög mitológia szerint Ariadné krétai királylány beleszeretett Thészeuszba, aki a Minótaurusz legyőzésére indult. Annak érdekében, hogy a küzdelem után Thészeusz kitalálhasson a Minótaurusz lakhelyéül szolgáló labirintusból, Ariadné egy aranyfonál-gombolyagot adott neki. Az aranyfonalat követve Thészeusz megtalálta a labirintusból kivezető utat.

41 semestris – lat. félév

- 44 írd be részemre az „egyest” – akkoriban ez számított a legjobb jegynek az oktatásban

46. Megbántás

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 87. folio – Fekete tintával írt tisztázata, terjedelme 1 folio. A szöveg a *Rózsa, rózsá!* című költeménnyel együtt a *Mikor rám haragszol* című vers második foliójának versóján szerepel.

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatkötegben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1903” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 2 a szived gyémántból van – Jókai használja a képet az *Egetvívó asszonyszív* és *Börtön virága* című regényekben, illetve az *Életem* és a *Mikor rám haragszol* című költeményekben – lásd bővebben a 45. vers magyarázó jegyzeteit, illetve a 63. verset!

47. Rózsa, rózsza!

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 87. folio – Fekete tintával írt tisztázat, terjedelme 1 folio. A szöveg a *Megbántás* című költeménnyel együtt a *Mikor rám haragszol* című vers második foliójának versóján szerepel.

Megjelenés

M1 TÁBORI 1925a, 111. – Jókai születésének századik évfordulója alkalmából közölve.

M2 TÁBORI 1925b, 199.

M3 SZEKERES László, „Jókai a Balaton-vidéken”, *Jelenkor* 21, 7. sz. (1978): 742–747, 743. – A verset teljes terjedelmében idézte Szekeres László 1978-ban, de tévesen Laborfalvi Rózát jelölte meg a szöveg ihletőjeként.

M4 DOMONKOS János, „A fülemülék és a rózsák atyja”, *Tanító* 41, 6. sz. (2003): 36.

M5 DR. DOMONKOS János, „A fülemülék és a rózsák atyja”, *Dömsödi Hírnök* 13, 2. sz. (2003): 18.

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatkötegetben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1903” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

2 nincsen asszony szeszély nélkül – a korszakban több cikk szerzője is pozitív tulajdonságként tünteti fel a szeszélyességet, lásd például: „A szeszély az a prizma, amely az asszonyt folyton színeire bontja s alakját mindig új és új oldalról mutatja be. Azért a női bájnak egyik ingerlő része a szeszély!” (Hock János, „Szeszély”, *Pesti Napló*, 1897. nov. 6., 2.); „A szeszélyes asszony olyan, mint a jó pezsgő: felfrissít és felvillanyoz. És ennek okáért a legelőkelőbb és legmiveltebb férfiak kutatva keresik a heves idegrendszerű nők társaságát” (N. n., „Asszonyi szeszély”, *Félegyházi Hírlap*, 1891. nov. 8., [3].).

48. Bella névnapjára

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 88. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A recto jobb felső és a verso bal felső sarkában lila tintával írt oldalszámozás. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 62-es. A 29–30., illetve a 35–38. sorok ceruzával meg vannak jelölve, valószínűleg Vészi József keze által.

Szövegkritika

- 11 <egy> e [f. í.]
23 Szülőt, hazát [a szórendcsere korrektúrajellel jelölve, a h-ból H kanyarítva utólag]
24 <mind> úgy
30 neved<l>del [r. í.]
31 né<p>vnapod [r. í.]

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 21. – A vers 29–30., illetve a 33–38. sorát összefüggő strófaként Jókai halálát követően Vészi József közölte a *Hiénák Jókai sírján* című pamfletben.
M2 VÉSZI 1904b, 8. – M1 másodközlése.

Keletkezés

A Jókainé névnapjára írt alkalmi költemény pontos keletkezési ideje ismeretlen, de Vészi József az általa közölt tíz sorra mint Jókai „utolsó verseinek egyikére” hivatkozott a *Hiénák Jókai sírján* című pamfletben. Erről az információról Nagy Bella szóbeli közlése révén szerezhetett tudomást, amikor a pamflet megírása miatt felkereste az özvegyet, és a vitairatban felhasználható részleteket szelektált a versekből. Jókai halálának évében egy másik névnapi köszöntőt is írt feleségének, lásd bővebben a 7. vers jegyzeteit! Az utóbbi alkalmi vers címében feltünteteti a névnap pontos dátumát is, január 4-ét, tehát a vers feltehetően 1903 végén, 1904 elején keletkezhetett. Ezt a felvetést erősíti az az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, minden bizonnyal Jókai halálát követően keletkezett másolatköteg, amelyben a versszöveg alatt a következő, ceruzával írt datálás szerepel: „1904 jan 4 Nizza” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.).

Magyarázatok

- 3 Egynek neve *Szépség*, a másiké *Jóság* – Jókai a feleségét több esetben is a szépség és a jóság jegyeivel írta le. 1900-ban, Nagy Bella születésnapjára elhangzott köszöntőjében ugyancsak jónak, okosnak és szépnek nevezte nejét: „Az én asszonyom nem csak szép is, jó is, de okos is” (N. n., „Jókai estélye svábhegyi nyaralójában”, *Magyar Nemzet*, 1900. júl. 9., 3.). A kötet verseiben rendszeresen felbukkan Nagy Bellához kapcsolódóan a két tu-

lajdonság: „De okosságodon túlmegy a jóságod: / A kit Te megszeretsz, bizony meg is áldod / Jóságodat felyül mulja a szépséged / Hosszan gyönyörködve elbámullak Téged” (*Mi vagy Te és mi vagyok én?* – lásd 32. vers!); „Egész nép csodálta ragyogó szépséged, / De szívjóságodban egyedül én Téged” (*A kolozsvári nap* – lásd 12. vers!); „A te hű jóságod éltető türelmed / Ismerteti a bűnbocsátó kegyelmet” (*Az én paradicsomkertem* – lásd 34. vers!); „Együtt Vele a jók ünnepeltek” (*Párisban* – lásd 22. vers!); „Megjavult a szívem az ő jó szavától” („79” – lásd 18. vers!). Jókai a feleségének küldött, fennmaradt 41 leveléből 11-et „Kedves jó Bellámnak” vagy „Kedves szeretett angyali jó Bellám”-nak címzett (vö. Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, OSzK Kt, Fond. V/703.).

- 5 Bona – a latin *jó* melléknév nőnemű alakja, egyúttal utalás Jókai egyik kései regénytervére, amelynek ötlete már 1902 nyarán felmerült, és bár a halála előtti időszakban is dolgozott a szövegen, végül befejezetlen maradt. A *Bona* eredetileg egy *Vashajó a hegytetőn* című regénnyel együtt dilógiát képezett volna *Élő világ pénz nélkül* cím alatt. Az első egység végül *Ahol a pénz nem isten* címen jelent meg 1902 decemberében. 1903 végén, Nizzába utazása előtt Jókai bejelentette, hogy az Irodalmi Szövetség új kiadványsorozata számára *Bona* című történelmi regényén dolgozik, amelyből valószínűleg csak egy-két oldalnyi szöveg készülhetett el. Lásd bővebben a 7. vers keletkezéstörténeti jegyzeteit, illetve a kíséřőtanulmányt!
- 9 Az élő ideált *Bellának* nevezem – az olasz vagy spanyol *szép* melléknév nőnemű alakja. Jókai a verset egy nyelvi játékra alapozza, hiszen a felesége nevének más nyelven önálló jelentése van.
- 12 „Bájos arczod visszatükrözi lelkedet.” – valószínűleg német nyelvből fordított szólás: „Das Gesicht ist der Spiegel der Seele.” Vö. WANDER 1867, 1:1618.

49. „El fogom feledni”

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 89–90. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás a rectókon és versókon egyaránt. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 63-as.

Szövegkritika

- [cím] „El fogom <F>feledni” [r. í.] <Fogok> [az *El fogom* szintagma utólag beírva, az eredeti cím valószínűleg *Feledni fogok* volt]
- 2 n<.>em [r. í.]
- 8 f<.>ejem [r. í.]
- 12 <..>gyávaság [r. í.]
- 16 utczával [áthúzott tollvonás] vitára

- 20 p[ál<.>cz[át [r. í.]
 32 kudarczo<t>d [r. í. ceruzával]
 36 <Ki> <r>Rám [r. í.]
 41 zárkózom <,>. [r. í.] <m>Magam
 45 remeté<v>nek [r. í.]
 51 <gyűlöl> szeretni

Keletkezés

Egy verseket tartalmazó másolatkötegetben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1901” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 3 poltron – fr. gyáva
- 4 büszke ércszobor – Jókai több művében is alkalmazza a metaforát a tartással rendelkező, erős jellemű szereplők leírásakor. A *Szeretve mind a vérpadig* című regényben: „Ocskay a fejedelemső hintaja mellett lovagolva, visszanézett erre a messze kimagasló alakra, aki úgy állt ott, mint egy ércből öntött szobor” (JMÖM Regények 41, 283). A *Hétköznapiakban*: „Na, hát megfizetek én – szóla közbe egy negyedik hang, csengő, átható, szilárd, mint egy megütött ércszobor hangja. Ez a hang Lilláé volt” (JMÖM Regények 1, 173.). A *Levente* című dráma utószavában: „Milyen fennkölt léleknek, milyen vaskemény jellemnek kellett lenni annak az atyának, aki ennyi áldozatot tudott hozni a megalkotott hazáért! Árpád egy élő ércszobor, akinek még a dobogó szíve is acél” (JMÖM Drámák 4, 177.). A *Deák Ferenc alakja* című szövegben: „Néhányan, kik még élő kortársai voltunk, tanúságot tehetünk róla, hogy élteben is ilyen ércszobor volt, érző szívvel, gondolkozó fővel” (JÓKAI 1996a, 143.).
- 5–18 Pedig áthatoltam nehéz nagy próbákon.... – vö. az *Életem* című költeménnyel, lásd 63. vers!
- 9 békó – rég. béklyó
- 11 Mertem megindítani nehéz forradalmat – Jókai gyakran egyes szám első személyt használ a forradalommal kapcsolatos történesek leírásakor, említés nélkül hagyva a *Nemzeti dal*t elszavaló Petőfi Sándort, valamint a Jókai mellett a tizenkét pont megfogalmazásában szerepet játszó Bulyovszky Gyulát
- 21 Régi jó barátból halálos ellenség – Jókai a Nagy Bellával kötött házassága után szembesült azzal, hogy rokonai – elsősorban Hegedűsek és Fesztyék – ellene fordultak és több eszközzel is inzultálni próbálták (lásd bővebben a 23. és 33. vers jegyzeteit!). A családi kapcsolatokon túl számos barátsága is

megromlott a történetek következtében, *Házasságom története* című ellen-memorandumában például keserűséggel sorolja fel azokat a személyeket, akik részt vettek annak a tervnek az előkészítésében, amely révén a család igyekezett rábizonyítani Jókaira az elmeháborodottságot: „Ott van a házi orvosom, Demjanovich Emil, ki éveken keresztül vizsgálta ismerte életműszervezetemet: konstatálta, hogy se agyamnak, se szívemnek, se egyéb organumomnak legkisebb baja nincsen – és most még is kész volt orvosi bizonyítványt kiadni arról, hogy gondnokság alá veendő lelki beteg vagyok. Ott van a lapszerkesztőm Fenyő Sándor, a kinek épen e napokban adtam át lapjában közlés végett egy egész kész regényt, a mely munkaképességemet bizonyítja. Ő is kész engemet megsemmisíteni. Ott van a régi jó pajtásom, tarokk-companistám Nedeczky István, a ki mindennapi tanúja kedélyem, egészséges eszem változatlan állapotának: és ő is beleegyezik a hihetetlennek látszó merényletbe” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 3. folio verso. Közli: LÁNG 1976, 517.).

31–32 Jézus mondá: „jobbrul ha megütik arczod...” – bibliai parafrázis, vö: „A ki egyik arczodat megüti, fordítsd néki a másikat is” (Lk 6, 29.)

33–34 Mondhatta a Jézus: nem volt felesége... – Váli Mari emlékirata szerint Jókai egy alkalommal tanácsot kért tőle, hogy miként reagáljon a feleségét és őt célzó sértésekre. Váli Krisztus türelmét hozta fel példaként, azonban Jókai a versben leírtakhoz hasonlóan válaszolt: „Könnyű volna ezt a magasztos példát követni, ha csak énám köpködnének, – mondta csüggedten Jókai – de a felesége gyaláztatását hogyan tűrje a férfi? Ez már gyávaság számba menne!...” (VÁLI 1955, 424.)

50. Bellámnak Huszonnegyedik születésnapjára

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 91–92. folio – Kék tintával írt tisztázata, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, illetve a második rectóján. A szöveg végén *Jókai Mór* aláírás szerepel. A cím tintával alá van húzva. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 64-es, amelyet 65-ösről javítottak át. A 21–30. sorok ugyancsak ceruzával meg vannak jelölve, valószínűleg Vészi József keze által.

K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 8–9. folio – A vers utolsó 16 sorát tartalmazó, ceruzával írt fogalmazvány, amely egy kettőbe hajtott folián található – írás csak a kívülről eső oldalakon van. A 21–30. sorok a 8. folio rectóján, a 15–20. sorok a 9. folio versóján láthatóak.

Szövegkritika

- 15 K2 Pokolbeli rémek
- 18 K2 van ég
- 24 K2 <fordítja> bűvöli [f. í.]
- 27 K1 Benned [r. í.]

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 19–20. – A vers 21–30. sorának közlése.

M2 VÉSZI 1904b, 8. – M1 másodközlése.

Keletkezés

Az alkalmi költemény Jókainé Nagy Bella huszonegyedik születésnapja alkalmából készült. A kéziratban, a vers alatt a következő datálás szerepel: „Siófok 1903 Julius 4ikén”. A Siófokon töltött időszakhoz lásd bővebben az 5., 9., 16., 29., 33. és 37. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

- 5 ereszték – fából készült összetartó elem, amelyet főleg tetőszerkezetek erősítésére használtak
- 7 Csak itt van nyugalom, a mi kis fészkünkben – vö. egy ceruzával írt fogalmazvány-töredékkel: „A szemed káprázik, de szíved azt mondja / Hogy az édes ott-hon a világ központja / Éberen elsohajtom hazám nagy válságát / Ajkam elrebegi honfi imádságát / Nagy optimismus ez is részünk / Azt hinni, mi odaát készül” (MTA KIK Kt, Ms 342/17., 5. folio).
- 11–13 Minő véres drámák... zajlottak le közel tűzvészes szomszédban – Jókai valószínűleg a kevesebb mint egy hónappal korábban történt belgrádi királygyilkosság eseményeire utal. 1903. június 11-én meggyilkolták Obrenovics Sándor királyt feleségével, rokonaival és tanácsadóival együtt, ezt követően pedig Karagyorgyevics Péter lépett trónra. A gyilkosság híre meg-rázta az európai közvéleményt, az esetnek számos cikket vagy akár teljes lapszámot szentelt a magyar sajtó is, lásd például: N. n., „A szerb királyi családot meggyilkolták”, *Budapesti Napló*, 1903. jún. 12., 1–12.; N. n., „Királygyilkosság Szerbiában”, *Magyar Nemzet*, 1903. jún. 12., 1–2.; Dr. B. J., „Királygyilkosság Szerbiában”, *Független Magyarország*, 1903. jún. 12., 1–2.; N. n., „A szerb királyi párt meggyilkolták”, *Hazánk*, 1903. jún. 12., 1–5.; N. n., „A szerb királyi család kiirtása”, *Budapesti Hírlap*, 1903. jún. 12., 1–5.; N. n., „Király-gyilkosság tanulságai”, *Pesti Hírlap*, 1903. jún. 12., 1.; N. n., „Az Obrenovicsok kiirtása”, *Alkotmány*, 1903. jún. 12., 1–4. A Jókai és Bek-sics által közösen szerkesztett *Magyar Nemzet* június 11-én rendkívüli ki-adást adott közre a királygyilkosság hírével.
- 14 Isten ments: a szikra ha hozzánk átpattant – a belgrádi királygyilkosságot követően néhány cikk szerzője valóban efféle lehetőségeket pedzegetett, lásd pél-

dául: „Mint a villám csapott le Sándor és nejének halálhíre a magyar öszszebogozódott politikai zavarok közé. Délután, mikor már a gyilkosság felett érzett izgalom lecsillapult, kombinálgatni kezdtek afelett, vajjon mi lehet hatása a belgrádi eseményeknek a katonai javaslatok, és így az egész aktuális magyar politika kérdésére? Egyesek úgy vélték, hogy az ellenzék most, tekintettel az égető szükségre abba fogja hagyni küzdelmét az újonczemelés javaslat ellen. Mások, éspedig a többség éppen ellenkezőleg azon a véleményen voltak, hogy a szerb katasztrófa alkalmából egy csapásra megszerezhetjük az önálló nemzeti hadsereget” (N. n., „A belgrádi királygyilkosság és az osztrák–magyar monarchia”, *Független Magyarország*, 1903. jún. 12., 4.); „Nyugtalanossággal fogadták a következő felszólalónak, a volt Ugron-párthoz tartozó Lovászy Mártonnak a beszédét. Lovászy Márton a képen ismertette a belgrádi eseményeket, mintha azok a szerb nép érdekében és javára történtek volna és amelyek folytán a Szerbiával való barátságos viszonyoknak még meg kell erősödni. Ez a beszéd részint csodálkozást, részint visszatetszést keltett minden oldalon” (N. n., „Országgyűlés”, *Pesti Hírlap*, 1903. jún. 13., 2.); „Dumba, az osztrák–magyar ügyvivő Belgrádban, a véres esemény után éjjel 3 órakor megjelent a konakban s megfenyegette a minisztert, hogy Ausztria-Magyarország csapatai benyomulnak Szerbiába, ha reggel 8 óráig a rend helyre nem áll” (N. n., „A hatás a külföldön”, *Budapesti Napló*, 1903. jún. 13., 6.); „Általános vélemény az, hogy a mai magyar politikai helyzetben a belgrádi királygyilkosság nagy és még eddig beláthatatlan változást hozhat létre” (N. n., „A politikai harctérről”, *Hazánk*, 1903. jún. 12., 5.).

- 21 Hetesével jár a roszt költő szellem – utalás egy közmondásra, amelyet Jókai *Egy nevezetes csók* című írásába szintén beillesztett: „Jól találja a magyar közmondás: »hetesével jár a roszt.«” (JÓKAI Mór, „Egy nevezetes csók”, *Nemzet*, 1893. szept. 29., [1].) Jókai 1859. február 19-én *Hetesével jár a roszt* címmel verset is közölt az *Üstökös* címlapján Kakas Márton álnév alatt (K–s. M–n. [JÓKAI Mór], „Hetesével jár a roszt”, *Üstökös*, 1859. febr. 19., 65.). A közmondást Simonyi Zsigmond is lejegyezte a század végén, de Jókai szövegét nevezte meg forrásként (SIMONYI 1898, 3.). A régi babonás hiedelem szerint az ördögök hetesével járnak, amint ez a közismert *heten, mint a gonoszok* szólásban, illetve annak tájnyelvi változataiban szerepel: *heten vannak mint a gelsei ördögök* vagy *heten vannak, mint a markotai ördögök* (O. NAGY 1979, 199–201.). A hiedelem Arany János *Jóka ördöge* című művében is felbukkan: „Egyszer nagy-sokára, midőn nem is vélte, / Vagy heted magával jön az ördög érte” (AJÖM 3, 214.).

51. Szent testvérszeretet

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 93–95. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 3 folio, írás csak a rectókon. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 65-ös.

Szövegkritika

- 1 <n>sok [r. í.]
- 3 Maga<m>mban [r. í.]
- 11 mindnyájunknak [„-nak” utólag beszúrva]
- 22 <Gondolni is rettenetes róla>
- 25 Élte<.>ért [r. í.]
- 27 egykor [beszúrás a sor fölött]
- 34 <testvéred> beteged [f. í.]

Keletkezés

A vers Nagy Bella egyik húga, Gizella vagy Ilona váratlan betegségének apropóján íródott. Valószínűbb, hogy az eset Gizellához kötődik, ugyanis 1902 októberében Jókai levélben arra kérte orvos ismerősét, minden bizonnyal Korányi Frigyes, hogy az Üllői úti klinikán „heveny betegségben” fekvő lányt a pártfogásába vegye (Jókai Mór Ismeretlenek, Budapest, 1902. október 15., PIM Kt, V. 2665.). Korányi Frigyes ugyanezen a napon írt levelében arról számolt be, hogy egészségügyi problémái miatt nem volt alkalma megtekinteni a beteget, de biztosította Jókait a közbenjárásáról: „Pár napig ágyban feküdtem, tegnap estétől óta jobban vagyok, de ez alatt felhalmozódott teendőim okozták, hogy a klinikai betegeket ma még nem látogathattam meg s’ így tisztelt sógornódet sem láttam; hónap már benn leszek a rendes mederben és légy meggyőződve hogy kötelességszerűen, de örömmel is – gondom tárgya lesz sogornőd” (Korányi Frigyes Jókai Mórnak, 1902. október 15., [Budapest] Erzsébet körút 56., OSzK Kt, Fond V/314.). A Korányival való kapcsolat további dokumentuma az a levél, amelyben az orvos értesíti Nagy Bellát, hogy az általa küldött pénzösszeget jótékony célra fogja fordítani, illetve a Jókai házaspár iránti elkötelezettségét is kiemeli: „Méltóságod végtelenül tisztelt férjének én annyi hálával tartozom, és íránta annyi hódolattal viseltetem, hogy szerencsésnek tartom ha orvosi hivatásomban neki és vele Méltóságodnak tehetek szolgálatot s’ írántam nyilvánuló bizalmok ennek egyedüli, de egyszersmint teljes jutalma” (Korányi Frigyes Jókai Mórnak, 1903. október 21., [Budapest] Erzsébet körút 56., OSzK Kt, Fond V/733.).

Ugyancsak alátámasztja a felvetést az, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratos másolatköteg (Quart. Hung. 3070.) anyagában utólag 1902 novemberére datálták a verset. Váli Mari emlékiratában szintén említi Gizella betegeskedését: „Még az itt leírt látogatás előtt értesültünk Bella leveléből, hogy épen az alatt az idő alatt, amikor mi féltett kincsünk [Miklóska, vagyis Jókay Miklós, ifj. Jókay Móricz árvája] életeért remegtünk, nekik is súlyos betegük volt: idősebbik nővére, Gizella kórágynál vir-

rasztottak ők is, aggodalom és kétségek között” (PETI JÓZSEFNÉ VÁLI Mária, *Jókai Mór ifju koráról, első házasságáról, ezen házasság harminczkilencz éves tartamáról, özvegységben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett: Emlékek*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2077, 312.).

Mindezek alapján a vers 1902. október 15. után keletkezhetett.

Magyarázatok

[cím] testvérszeretet – Nagy Bella és testvérei kapcsolatáról Jókai valószínűleg egy másik költeményt is tervezett írni, ugyanis a szó felbukkan egy kéziratban maradt verstöredékben is: „Hazaértél tehát hosszú hosszú útrol. / A testvérszeretet merre kalaúzott / Óh milyen üres volt nélküled e hajlék / Ez nem volna élet, ebbe belehalnék” (MTA KIK Kt, Ms 342/17, 5. folio verso).

27 S miként ősünk küzdött egykor az angyallal – utalás Jákób bibliai történetére (1 Móz 32). Az angyallal tusakodó Jákób képét Jókai a *Politikai divatokban* szintén a betegséggel való viaskodás leírásába szötte bele (JMÖM Regények 14, 237.) – lásd bővebben a 29. vers jegyzeteit!

52. A vakandok

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 96–97. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás csak a rectókon. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 66-os, amelyet 57-esről javítottak át. A 35–42. sorok ugyancsak ceruzával meg vannak jelölve, valószínűleg Vészi József keze által.

Szövegkritika

4 tanács<t>st [r. í.]

34 <Minden> Munkámat

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 35. – A vers utolsó három sorát Jókai halálát követően Vészi József közölte a *Hiénák Jókai sírján* című pamfletben a következő kísérőszöveggel: „Vagy ha túlélne [Jókai], cifra dolgot látnánk tőle. Megcselekedné azt, amire fogadkozik egy hátrahagyott versében, amelynek címe *A vakondok*. A rágalomról szól benne, mely »titokban túr a föld alatt, a virágágyakat szét-dúlja, álnokul áskálódik«. Aztán így kiált fel: *Ha a virágágyamba túr, / Én nem hagyom a virágom, / Ásós botommal szétvágom*. De a vakondok okos volt és ravaszul gyáva. Bevárta a gondos kertész halálát. Bevárta, míg kihullott abból a kézből az ásós bot, amelynek ütésétől szétloccsant volna az agyveleje. Csak ekkor kapott a vakondok bátorságot a Jókai Mór legféltebb, legékesebb virágágyának feltúrására.”

M2 *Magyar Nemzet*, 1906. jún. 3., 2. – *Jókai utolsó verse* főcím alatt.

M3 *Pesti Napló*, 1906. jún. 3., 14. – A következő kísérőszöveggel: „Jókai Mór irodalmi hagyatékából érdekes verset közöl a »Magyar Nemzet«. A vers, mely itt következik, utolsó verse volt Jókainak”.

M4 *A kert*, 1906. júl. 1., 413. – A következő kísérőszöveggel: „Ez a vers, melyet alább közlünk, szintén eléggé bizonyítja, hogy Jókai Mór mennyire szerette a virágokat, mily atyailag gondoskodott róluk még akkor is, midőn talán már érezni kezdte, hogy nemsokára itt kell hagynia virágait, növényeit, melyeknek titkait, suhogását csak ő értette, csak ő tudta mit mondanak azok. Alkalmasint ez készítette őt arra, hogy az utolsó percben is tollat ragadjon s védelmezze bennük a virágagyakat és virágot, amelyek neki oly kedvesek voltak.”

Keletkezés

A költeményt a *Magyar Nemzet* 1906. június 3-i száma mint Jókai Mór utolsó versét közölte. Ezt az információt átvette a *Pesti Napló* és *A kert* szerkesztősége is, azonban nincs olyan adat, amely alátámasztaná, hogy valóban ez a szöveg lenne Jókai utolsó költeménye. A zavart valószínűleg egy Nagy Bellával készült interjú egyik mondata okozhatta, amely a *Magyar Nemzet* egyazon számában jelent meg, mint az illető vers. Az interjú készítője egy költeményt szeretett volna elkérni közlés végett a lapnak, Jókainé pedig nehezen bár, de odaadta *A vakandok* címűt:

„ – Egy verset szeretnék a lap számára – mondtam.

Ijedten húzódott odébb.

– Ne kérjen.

– Olyat, ami nem magához és nem magáról szól talán.

– Nincs. *És nem akarom, hogy megint beszéljenek rólam*, megint lássák a nevemet, megint ríkoltozzanak utánam.

– Talán mégis akad egy. Hiszen nekünk van talán legtöbb jogunk Jókai emlékéhez.

– Keresek. [...]

Végre akadt egy: *A vakandok*.

– Nos, ezt odaadom. Maga tudja, hogy milyen alkalommal született ez. A névtelen levelek idején... *Az utolsó vers*.”

(N. n., „Látogatás Jókai Mórénál”, *Magyar Nemzet*, 1906. jún. 3., 7.)

Jókainé válaszai és reakciója alapján valószínűleg inkább arról lehetett szó, hogy ez az utolsó vers, amelyet valamely szerkesztőségnek átadni kívánt, tehát a jelző nem a keletkezés idejére, hanem a nyilvánosság elé tárandó szövegek mennyiségére vonatkozott. Ezt megerősíti az a rövidke megjegyzés is, amely révén maga Jókainé hívta fel a figyelmet a mű megírásának körülményeire, kiemelve hogy a vers „a névtelen levelek idején” keletkezett. Abban, hogy az interjú nyomán a szöveg Jókai utolsó költeményeként jelent meg, minden bizonnyal egyrészt a szenzációkeltés iránti szerkesztői vágy, másrészt az a jelenség játszott szerepet, amelyet Szilágyi Márton „utolsóvers-szindrómának” neve-

zett: az életművek értelmezésekor rendszerint megjelenik az igény az utolsó vers ismerete és kiemelése iránt, amely által „az egész konstrukció szép és lekerekített jelentést kaphat” (SZILÁGYI 2019, 94.). Az erre való törekvést jól tükrözi, hogy nem sokkal Jókai halálát követően már *Tolnai Világlapja* közölte a *Nagypénteki hangulat* című költeményt mint a „legutolsó kéziratot”, amelyet Jókai „a Budapesti Ujságírók Egyesülete Almanachja számára írt” (JÓKAI Mór, „Nagypénteki hangulat 1904”, *Tolnai Világlapja*, 1904. máj. 22., 640. – lásd a 10. vers jegyzeteit!). A Jézus kereszthalálának napjára írott vers zárópozícióba kerülése egyértelműen szimbolikus töltettel ruházta fel az életmű befejeződését, azonban nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy Jókai a halálát megelőző néhány héten írt további költeményeket is. Az utolsóként beazonosítható vers vagy a *Nagypénteki hangulat*, vagy *A csodagyermek* című költemény lehet (lásd a 10. és 60. verset!), mivel az előbbi kéziratán az 1904. március 30-i datálás szerepel, az utóbbi pedig nagyjából egyidőben keletkezett egy, a csodagyermekként számontartott Kun Árpádról szóló tárcával, amely 1904. április 3-án jelent meg a *Magyar Nemzet* címlapján.

A Jókainé által emlegetett anonim levelek érkezése filológiai érvek alapján jóval korábbra datálható, mint a Jókai halálát közvetlenül megelőző időszak. Már a házasságkötést követő hetekből is fennmaradt egy Krisztyán Tódor álnéven aláírt ironikus levélke, amely egy Jókai-idézettel („A házasság az én hitvallásom szerint is szentség: már tudniillik a házasság maga, de nem a ceremóniája”) ellátott képeslapon, piros tintával szerepel: „Azt tartja a mondás, senki sem próféta a maga hazájában. / Méltóságod fenti mondása után pedig bizvást az lehetne! /Az a ki 1894-ben ezt vitatta és 1899ben be is váltotta, – az nem lehet közönséges halandó, – az halhatatlan!” (Krisztyán Tódor Jókai Mórnak, OSzK Kt, Fond V/329.) Az esküvőt követően az író és nejét egyre több inzultus érte (erről lásd bővebben a 23. vers jegyzeteit). Ezen sértések közé tartozott többek között az anonim levelek érkezése is, amelyre maga Jókai szintén panaszkodott egy feleségéhez írt, 1901. november 5-i keltezésű magánlevélben: „Az itteni Machbeth-boszorkányok gondoskodnak róla, hogy fertelmes anonyim levelekkel fokozzák a boszúságomat irántuk, a miket a mosogató szolgálóikkal íratnak. Nem nekem ártanak vele, de maguknak” (Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, Budapest, 1901. november 5., OSzK Kt, Fond. V/703, 20. levél). A cselédség a Jókaiék ellen szőtt intrikák lebonyolításában a levélíráson túl is aktív szerepet vállalt – a megvesztegetett alkalmazottak kémkedtek a házaspár után, majd Jókai halálát követően Fényes László vádaskodó röpiratához is tanúvallomásokat szolgáltatottak. A kémkedésről maga Jókai is tudott, amint erről beszámolt Ihász Lajosnak: „Szomorú az egész dologban csak az, hogy akad egy rokonom, a ki a tisztességgel összeférhetőnek találja a cselédeimet sorra megvesztegetni, hogy a családi dolgaimról neki árulkodjanak s ez árulkodásukat még továbbítja” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Budapest, 1900. szeptember 5., OSzK Kt, Fond V/700. Közli: F. ALMÁSI 2001, 254.). Ihász Lajos egy levélben szintén említett egy megvesztegetett alkalmazottat, Csendes Józsefet, aki által Hegedűsné szándékozott elmondani „egyet és más” Ihásznéknak, „de miután nem lett meghallgatva, sőt elutasítva, levélben adta elő tudományát” (Ihász Lajos Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. augusztus 29., OSzK Kt, Fond V/253, 12. levél.). Jókai egy Feszty

Árpádnak írott levélben szintén utalást tett a „sok áskálódó levél”-re, de nem egyértelmű, hogy az anonim rágalmakra gondolt vagy a rokonaitól küldött, olykor sértő misszilizsekre (Jókai Mór Feszty Árpádnak, Budapest, 1901. május 23., in F. ALMÁSI 2001, 119.).

A család magánlevelezéséből kiderül, hogy arra is volt példa, hogy a rágalmazó leveleket az író azon rokonainak küldték el, akik a házasságkötést követően jó kapcsolatot ápoltak a házaspárral. Váli Mari két ilyen levélről számolt be Jókainak: „Ide mellékelem a gyalázatos levél *borítékát*, hogy láthassák: *milyen módon lehetett az »ajánlottan« feladva, hogy még is el jött hozzám!!!....* A l. patonai póstamester egy nagy kérdő jelet irt a reczipisse azon helyére, hová azt kellett volna be vezetnie: *honnét jött a levél?* Miután így pusztai helyről mindig a másnapi postával megy vissza az alá irt vevény, én –, a levél elolvasása után azt irtam a kérdő jel alá a vevényre »Tartalma után ítélve: valamelyik őrülte házából. –« ... Azt szeretném tudni: hol lett rá vezetve a borítékra, hogy »a levél anyag közt találtatott«... Alá írva különben így volt »tisztelő hű hazafia Nagy Elek« [...] Ennek az urnak a fantáziájához képest, Antal Jánosné ártatlan báránka... Hanem az tetszik nekem benne, hogy ez is igen sokat foglalkozik a *pénzzel*... és azt is egyik nagy vétekül panaszoja fel »a vén zsidó asszony«-ról, hogy »3 takarékpénztárban is van már pénze«... Mintha takarékoskodni s tőkepénzt gyűjteni csak azoknak volna a privilegiuma, kiknek »tisztelő hű hazám fia Nagy Elek« épen meg engedi.... Azért hallgattam ennyi ideig, mert szerettem volna ezt a csufúságot egészen említetlenül hagyni... de miután maig sem tudott kikopni emlékezetemből... a becses levél meg köszönését pedig tovább nem halaszthatom – most már át estem a panaszon... majd így tán hamarébb megszabadulok a kellemetlen rá emlékezéstől is” (Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1900. október 25., 16. levél, mellékelve hozzá a küldött boríték). Váli Mari emlékirata szintén megemlékezik a rágalmazó levelek érkezéséről: „gondoskodtak róla ismeretlen jóakaróim, hogy időnként legyen részem a bankódásban vagy legalább is a bosszankodásban: anonym leveleket küldve a címemre: mindenféle olyan hírek leírásával, amikkel Bellát és családját óhajtották előttem legyalázní... E levelek érkezésénél legjobban bosszantott a kérdés: honnét ismer engem e névtelenül küldött ocsmány tudósítások írója? s miért tartja éppen azt szükségesnek, hogy én vegyek tudomást az általa leírtakról?...” (VÁLI 1955, 413.) Váli egy svábhegyi látogatás alkalmával négy szemközt elolvastatta Jókainéval a Nagy Elek által írt „gyalázatosan rágalmazó levelet”, amely meglehetősen felkavarta a feleséget (VÁLI 1955, 441.), azonban nem akarta, hogy a levelekről az idős Jókai is tudomást szerezzen. Ennek ellenére Nagy Bella szóvá tette az ügyet a férje előtt, ugyanis Jókai arra kérte Váli Marit, hogy küldjön el neki két álnéven írott levelet: „Bellácskám elmondta nekem annak a levélnek a tartalmát, amit Te neki megmutattál. Dacára annak, hogy az efféle őrült rágalmaknak én semmi jelentőséget nem tulajdonítok, s úgy gondolom, hogy Te sem találsz bennük semmi emlékezetbentartásra méltót, mégis nagyon szeretném, ha azt a két levelet (az Antal Jánosné és a Nagy Elek-félét) nekem eredetiben elküldenéd, én hiszem, hogy ráismernék az írásra, akinek ebben nagy gyakorlatom van, s jövőre alaposan elvenném a kedvét a rágalmazó levelek koholásától azok szerzőjének. Kérlek nagyon, hogy küldd el azokat ne-

kem, s azután, ha visszaküldöm, semmisítsd meg, nehogy valamikor illetéktelen kézbe kerülhessenek, nem érdemlik azok, hogy az ereklyéid közt tartogasd” (Jókai Mór Váli Marinak, Svábhegy, 1901. június 24. Idézi: VÁLI 1955, 443–444.). Váli Mari eleget tett a kérésnek, Jókai pedig ugyancsak egy hozzá intézett levélben sommázta a levelekről alkotott véleményét: „Mind a két levél ugyanazon boszorkánykonyha kotyvaléka, amelyikből az 1899 november 9-i levél, (igaz, névaláírással) előkerült. Ugyanazok a koholt hírek, hazugságok, az az észjárás, az a kitűzött cél: engemet a feleségetől elidegeníteni. Téged szemeltek ki erre médiumnak, aki az ilyen rágalmak folytán belém ojtssd azt a kóranyagot. [...] Mégis szeretem, hogy azokat a leveleket átolvastam, mert azáltal megszabadultam egy kínzó gyanútól, mellyel mi egy méltatlanul megítélt jóbarátunkat terheltek. Nem! Ez ártatlan ezeknek a hülyeségeknek a keletkezésében. Ez nem az én üldöző rémem” (Jókai Mór Váli Marohiz, Svábhegy, 1901. július 5. Idézi: VÁLI 1955, 444–445.).

A rágalmazó levelek ügye még hónapokkal később is nyugtalanította a Jókai házaspárt, hiszen ugyancsak Válitól tudható, miszerint Nagy Bellát olyannyira sértette az eset, hogy nyilvánosságra akarta hozni az írásokat, azonban a közzétételről Jókai unokahúga igyekezett lebeszélni őt: „Bellától nem helyeslem, hogy ezeket az ocsmány, ronda leveleket közölni akarta! hisz ezzel csak *haszon nélküli* izgalmat és boszuságot okozhat! mert – *szerintem* – ha ezek eredetét kutatja az ember; már részben célzott ért gyalázatos írójuk. – Ismét *szerintem*: nem szabad Jókai felesége becsületének dolgában semmiféle kutatást indítani. Legjobb semmibe venni az undorító erőlködést! mint a hogy mi tettünk. – Az egészen más, hogy *én, az asszonyokkal* közöltem a dolgot!... *Férfinak nem szabad* ebbe bele avatkozni! – mert az *már nyert győzelme az ellenségnek*, ha munkája figyelembe vételre kerül. Világért se tessék ide vissza küldeni ezt a két ocsmányságot! hanem illő *helyére* juttatni. A boríték nélküli az, melynek *lebélygezetlenül* – *bár ajánlottan* – érkezett borítékát, annak idején elküldtem. A rágalmak ellen csak *az az egyedüli óvszer*: ha Jókai felesége azon igyekszik, hogy jó urának anyagi gondjait lehetőleg kevesbitse, otthonát a nyugalom és békesség paradicsomává tegye *s benne, maga is fel találja minden gyönyörűségét*. Akkor azután nem kell rá sem hederíteni az irigység és rosszakarát ármánykodásaira. –” (Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. június 26., OSzK Kt, Fond V/447, 24. levél). A két levél kétségtelenül feszültséget szított a családtagok között, ugyanis egy hónappal később Váli Marinak magyarázkodnia kellett amiatt, hogy miért továbbította őket Jókainénak: „Hogy én mennyi értéket tulajdonítottam azoknak a piszkos papirosoknak, legjobban mutatja az: hogy csak Bellának hoztam tudomására s az ő kívánsága nélkül, kedves Móricz bátyám soha sem ismerte volna meg a tartalmukat” (Peti Józsefné Váli Mari Jókai Mórnak, Hathalom, 1901. július 20., OSzK Kt, Fond V/447, 25. levél).

A névtelen levelekkel való zaklatás nem volt unikális jelenség, sőt az egy-egy személy felé irányuló rágalmazáson túl a levélküldözgetés rendszere néhány esetben hatalmas méreteket öltött. Éppen ez idő tájt a *Magyar Nemzet* 1900. szeptember 11-i számának címlapján Lipcsey Ádám tollából közölt egy cikket, amely szerint a névtelen levelekkel való üzérkedés és rágalmazás egy egész város társadalmi életét behálózta

és megkeserítette: „Egy előkelő, nagy vidéki városban jártam a minap, melynek egész társadalmi életét fenekestől felforgatja egy vagy több imposztor, aki immár 8–9 hónap óta űzi a névtelen levelezés alávaló sportját, anélkül, hogy a postán szétküldözött, ablakokon bedobált 2–300 névtelen levél után a kilétére rá bírnának jönni. Az eset, mint társadalmi jelenség, érdemes a nyilvános megbeszélésre. A névtelen levelek, melyek az illető város egész szereplő társadalmát behálózzák, szembeszökően egy kézírással címezvék. A képzelhető legbrutálisabb trágárságok, képtelen vádak és gyanúsítások tömegét zúditják közbecsülésben álló férfiak, nők, sőt ártatlan, serdülő leányok ellen” (LIPCSEY Ádám, „Névtelen levelek”, *Magyar Nemzet*, 1900. szept. 11., 1.). A szóban forgó város valószínűleg Kolozsvár volt, ugyanis 1900 őszén a *Magyar Polgár* több cikkben is arról számolt be, hogy a lakosok névtelenül írt, rágalmakkal teli leveleket és levelezőlapokat kaptak (N. n., „Névtelen levelek és levelezőlapok”, *Magyar Polgár*, 1900. okt. 24., 7.). 1901 tavaszán a probléma még mindig aktuálisnak bizonyult, és a rendőrség csak távlatilag tudta megígérni az ügy felgöngyölítését: „néhány nap múlva megtudjuk végre, hogy kik a tagjai annak a lelketlen haramiabandának, mely itt Kolozsvárt hetek, hónapok óta támad névtelenül és orozva az inasok becsületének, tisztességének és nyugalmanak. Egy idő óta ugyanis hallatlan mérvben megszorodtak a névtelen levelek, amelyeket postán küldtek majdnem minden előkelő házba. Ami pletyka, hazug mendemonda csak kering a városban, az mind ékesen meg lett írva ezekben a névtelen levelekben azoknak, akiket ezek a rosszakaratú pletykák a legkellemetlenebbül érinthetnek” (N. n., „Névtelen levelek”, *Magyar Polgár*, 1901. márc. 2., 6.). Külön pikantériát kölcsönöz az esetnek, hogy a kolozsvári színház a botrány ideje alatt, 1900. október 18-tól kezdődően Maurice Desvalieres és Antony Mars *Névtelen levelek* című bohózatát játszotta (N. n., „Nemzeti Színház”, *Magyar Polgár*, 1900. okt. 17., 7.). 1902 márciusában a *Pécsi Napló* szerkesztői ugyancsak felháborodásukat fejezték ki a városukban elharapódzó rágalmazási ügyek miatt: „A társadalom legveszedelmesebb kreatúrái a névtelen levélírók. Az erkölcsi romlottság páriái ezek, akik gyönyörűséget találnak abban, ami a moraliter egészséges emberekben az undor borzongását szokta felébreszteni. [...] A névtelen levelek kultusza egyre terjeszti fertőző anyagát a városban úgy, mint a vidéken. A mód rendszerint az, hogy otromba vádakkal, a legnagyobb raffinériával összeválogatott aljassággal tele írnak néhány oldal papirost, és azt elküldik a férjnek, hogy olvassa el a hitvese bűnlajstromát, hogy képtelen, koholt pletykákkal esetleg megbontsanak egy békés házasságot” (HORVÁTH Amadeus, „Névtelen levelek”, *Pécsi Napló*, 1902. márc. 19., 3.). A rágalmazás eme névtelen módja tehát több esetben is összefüggött a házasságok megghiúsítására irányuló igyekezettel, így nem meglepő, hogy Jókai rosszakarói is ehhez az eszközhöz folyamodtak. 1901-ben állítólag Debrecenben volt egy olyan eset, ahol a levelek miatt nem csupán a házasság hiúsult meg, hanem a menyasszony is öngyilkos lett: „Ahol Hímen istensége elfoglalja birodalmát, a szerelmi posta mellet mindig jelentkezik egy másik, kellemetlen üzenetközvetítő mód is: a névtelen levél. [...] Ilyen névtelen levelek tették tönkre a boldogságát egy debreczeni leánynak, Bagdács Nagy Mariskának is. Most májusban kellett volna oltár elé lépnie egy jóravaló iparossal, Csizmadia

Józseffel. De jöttek a névtelen levelek s beoltották a gyanút a vőlegény lelkébe s a kínzó bizonytalanságot a menyasszony szívébe, hogy lesz-e elég erős a vőlegény szerelme és ad-e majd hitelt a leányra szórt rágalmaknak? A vőlegény biztatta menyasszonyát, de a becsületében mélyen megbántott leány nem tudott megnyugodni. Kínzó nyugtalanságában a múlt héten gyujtóoldatot ivott. Hiába gyógyították, az élő mérge jól működött. Egyheti szenvedés után a szegény leány, mint Debreczenből jelentik, a napokban meghalt” (N. n., „A névtelen levelek”, *Pesti Napló*, 1901. máj. 6., 4.).

A névtelen levelek okozta sérelemnek Jókai több, akkortájt keletkezett művében is hangot adott. Az *egetvívó asszonyszívben*, amelynek első fejezetei számos életrajzi áthallást tartalmaznak, Ungvári Katalin és Baranyi Miklós házasságát szintén anonim levelekkel próbálták meg ellehetetleníteni: „Névtelen leveleket küldözni a vőlegénynek, amit az ajtója alatti hasadékon dugdosnak be: gyalázatos piktúrákat, fertelmes paszkvillokat lopni be a szekérébe, cipőba sütvé; mikor felmetszi, csak akkor talál rá. Elvádolják abban a menyasszonyát minden ocsmány bűnnel, fajtalanossággal; őt magát gúny tárgyává teszik; szarvakat festenek a homlokára; pólyás babát tesznek az ölébe, míg a menyasszonya hátul szárfülekét csinál neki a két tenyerével; ördögösnek nyavalyatörősnak híresztelik a leányt: boszorkány, méregkeverő lesz belőle” (JMÖM Regények 65, 77.).

A *Börtön virágában* ugyancsak felbukkannak a sértő levelek:

„– Nézze, édes felebarátom – mondá a pap –, ilyen ostobaságokat küldöznek hozzám. Én azt hiszem, hogy ezek önnek szólnak. Vegye által.

Amadé általvette a leveleket.

– Ismerem a tartalmukat. Pasquillok. Mocskos fescenninák. Kapok a saját nevemre címezve is mindennap ilyeneket. Ez a specialitása a magyar társaséletnek. Névtelen levelekkel halálra sértegetés.

A kandallóban lobogott a tűz.

– Megengedi méltóságod, hogy a leveleket olvasatlanul a tűzbe dobjam?

– Sőt kérem.

– Mindennapi mulatságom ez nekem – monda Amadé felegyenesedve egész daliás alakjában. – Ismerem a boszorkánykonyhát, ahol ezt a mérget főzik. Még most nem bírom azt megsemmisíteni. Adatokat gyűjtök. Ismerem a célját a rosszakaróinknak. Tele akarják a világot kiabálni azzal, hogy én vagyok e család megrontója. Rágalmaikkal arra akarnak rákényszeríteni, hogy futva fussak ebből a kastélyból, melyet bűnömmel bemocskoltam. – De nem fognak célt érni. Én nem futok el innen mind e rágalmak miatt; hisz eltűnéssel csak elismerném a nehéz vádat. – Szemébe nézek a rágalmazó világnak, s amivel tartozom, azt híven teljesíteni fogom. Megvédelmezni e ház asszonyát, a legnemesebb nőt, akit valaha e világ látott. Itt maradok, szembeszállók az egész fergeteggel, amit ellene támasztanak, s majd tapasztalni fogják, hogy ha megszűnt már Magyarországon minden jog, egy még megmaradt: az ököljog; s ha meg tudtam védeni tiszteletem tárgyát a dúvad ellen, meg tudom védeni a legádázabb fenevad: az ember ellen is” (JMÖM Kisregények 7, 131.).

A vers központi metaforájának megfejtése explicit módon megtörténik a versben, hiszen Jókai egyértelművé teszi, hogy a föld alatt áskálódó vakond az „anonim levél firkáló” alattomoságát érzékelteti. Erre a kézenfekvő értelmezési irányra a vers utolsó sorainak közlésekor már Vészi József is felhívta a figyelmet, hiszen megjegyezte, hogy a szöveg „a rágalomról szól” (VÉSZI 1904a, 35.). Ennek ellenére *A kert* szerkesztősége a verset egyfajta „naiv olvasat” felől közelítette meg és félreértelmezte a szöveget: „Ez a vers, melyet alább közlünk, szintén eléggé bizonyítja, hogy Jókai Mór mennyire szeret- te a virágokat, mily atyailag gondoskodott róluk még akkor is, midőn talán már érezni kezdte, hogy nemsokára itt kell hagynia virágait, növényeit, melyeknek titkait, suho- gását csak ő értette, csak ő tudta mit mondanak azok. Alkalmasint ez készítette őt arra, hogy az utolsó perczben is tollat ragadjon s védelmezze bennük a virágagyakat és virá- got, amelyek neki oly kedvesek voltak” (JÓKAI Mór, „A vakandok”, *A kert*, 1906. júl. 1., 413.). Noha kétségtelen, hogy a vers összefüggésben áll Jókai kertészeti szenvedélyével (lásd a 34. és 44. vers jegyzeteit!), a szöveg a család és a családi béke védelmezését hang- súlyozza. A kert vagy a paradicsomkert számos Jókai-szövegben válik az idilli, világtól elzárt családi fészek jelképévé, lásd például a 3., 34., 48., 53. verseket!

Magyarázatok

- 1–8 Kaptam a miniszter úrtól... egy szép könyvet... – egyértelműen nem azonosított uta-
lás. Jókai fennmaradt könyvtári állományának részét képezte egy kétköte-
tes mű, amely „A Földművelésügyi Magyar Kir[ályi] minister kiadványai”
közé tartozik, és amely a leírásnak megfelelően éppen a gazdaság és a ma-
darak kapcsolatát vizsgálja, az utóbbiakról számos illusztrációt felvonul-
tatva: Cherner István 1899-es *Magyarország madarainak leírása különös te-
kintettel gazdasági jelentőségökre* című műve. Mivel a kiadvány első kötete
nem található az állományban, nem tudható, hogy szerepelt-e benne de-
dikáció (E. CSORBA 2006, 46.). Teljességgel nem zárhatóak ki más kiadvá-
nyok sem, mint például a Tormay Béla által szerkesztett, 1900-ban megje-
lent *A magyar gazda kincsháza* című műve. Az ajándékot adó miniszter
valószínűleg Darányi Ignác lehetett, aki 1895 és 1903 között töltötte be a
földművelésügyi minszteri posztot.
- 13 Rigó, veréb és seregély – a három szőlőt lopó madár felsorolása Jókai *Kertgazdasági
jegyzetek* című művében is felbukkan: „Az a sok veréb, seregély, sárga rigó,
a mi szüret táján a szőlőt ellepi! Ezek a szakértő urak, a kik tudják, hogy
mi az igazi jó. Hamarabb leszüretelnek mint a gazda. [... A] kerítésben le-
vő fákra kolompokat kötöztettek fel, a minőket az ökrök nyakára kötnek,
a kolompról zsinég lóg alá; minden azon járó ránt rajtuk egyet, de a szél
is megrántja s azoknak a kondulásától a rigó, veréb, seregély úgy elriad,
hogy a szomszéd határig le nem száll” (JÓKAI 1896, 43–44.).
- 15 Dézsmálja a cseresznyémet – Jókai több praktikát is lejegyzett, amelyekkel megaka-
dályozható a madarak pusztítása a gyümölcsöskertben, például: „Először

is, a mint a szőlő érni kezd, egyik karótól a másikhoz kötve vékony spárgát húzok végig: arra a kifeszített fonálra hosszúra hasogatott ujságlapok foszlányait kötözöm fel. Ezekről a libegő hirlaphasáboktól úgy félnek a madarak mint az interpellációtól” (JÓKAI 1896, 43.).

21 engedelmet instálok – lat. engedelmet kérek

23 proponálni – lat. indítványozni, előterjeszteni

24 bírságra kvalifikálni – lat. bírságot előírni

53. Az elbűvölt dalosmadár

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 98. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A recto bal felső sarkában ceruzával írt 67-es.

Szövegkritika

[cím] <rigó>dalosmadár [f. í.]

6 <süt> fon [r. í.]

9 <Dalod> Édes

18 <Mikor> Ha [a. í.] így foly <szádbol> ajkadrol [a. í.]

19 Dalo<l>s [r. í.] <várta> csalja [f. í.]

Megjelenés

M1 Tolnai Világlapja, 1906. máj. 20., 871. – *Jókai kiadatlan költeménye* alcímmel és a következő megjegyzéssel: „Lapunknak első közlésre átengedte: özv. dr. Jókai Mórné”

M2 NEMESKÉRI KISS József, „Jókai írásai”, *Budapesti Hírlap*, 1912. márc. 10., 45. – A verset Nemeskéri Kiss József is közölte 1912-ben a *Budapesti Hírlapban*, miután Jókai hagyatéka a Nemzeti Múzeum tulajdonába került. Kiss József cikke szerint összesen „kétszázhuszonkét darab kézirat, vers és más egyéb, azonkívül pedig ezerhatszáznegyvenhat levél van ebben a gyűjteményben.” A verset *Az elbűvölt dalu madár* cím alatt mutatványként közölte Jókai időskori szerelmi lírájából: „[A gyűjtemény] harmadik részét hatvan vers alkotja. Ezeknek legnagyobb részében élete alkonyán családi életének örömeit énekli meg Jókai. Van köztük néhány német nyelven írt tréfás költemény is. Az utolsók közül való ez a vers.” A Kiss József által emlegetett német nyelvű költemények nem képezik az OSzK-ban őrzött, hatvan verset tartalmazó füzet részét.

Keletkezés

A költemény pontos keletkezési körülményei ismeretlenek, azonban M1 megjelenésekor – minden bizonnyal Jókai özvegyének szóbeli közlése nyomán – a következő datálást tüntették fel a vers alatt: „Svábhegy, 1902. augusztus.”, míg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolatkötegben – amely esetén szintén feltételezhető az özvegy közreműködése – 1902 júliusa szerepel keletkezési időként (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Nagy Bella éneklésével kapcsolatban lásd még a 8. verset!

Magyarázatok

8 A hová lépsz, tündérkert lesz – hasonlóan fogalmaz Vészi József egy Nagy Bellának írt magánlevélben: „Csókolom mind a két kezét annak a jóságos tündérnek, aki földi paradicsommá varázsolja az én költői bálványom életét” (Vészi József Jókainé Nagy Bellának, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/738).

54. Az évfordulón

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 99–100. folio – A vers ceruzával íródott, terjedelme 2 folio, írás az első folio rectóján és versóján, illetve a második rectóján. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 68-as.

Szövegkritika

- 4 <keresve> találva [a. í.]
15 <Jó barát és rokon meggyülölt elfordult
Kiűztek, tagadtak a régi csoportbul.>
15 bűvkörü<k>nk [r. í.]
17 téged [az „e” fölött az ékezet áthúzva]
22 <k>azért [r. í.]
24 <várták> jóslák [f. í.]
27 Láttunk dicsőséget, <mit ember elérhet> ál<modott>omnak [f. í.] merészet [a. í.
a teljes javítás]
28 el<l>érhet [r. í.]
29 <dicső> boldog [f. í.]
32 vágytál <.>
48 <boldogságot> érzelmeket [f. í. utólag, kék tintával]
52 csak te [a két szó elválasztva korrektúrajellel]

Megjelenés

M1 *Pesti Hírlap*, 1900. szept. 16., 1.

- M2 *Magyar Nemzet*, 1900. szept. 17., 5. – A következő kísérszöveggel: „Egy esztendeje, hogy Jókai Mór újból megnősült – s hogy mennyire boldognak érzi magát, bizonyítja ezt az a sok szép levél, memoir, regény és vers, melyet a boldogság esztendejében alkotott. A mai nevezetes évfordulót Jókai a P. H.-ban a következő költeményben énekel meg”.
- M3 *Budapesti Hírlap*, 1900. szept. 17., 5. – A következő kísérszöveggel: „Vasárnap volt esztendő fordulója annak, hogy Jókai Mór megházasodott s erről most a következő versben emlékezik meg”.
- M4 *Budapesti Napló*, 1900. szept. 17., 5. – A következő kísérszöveggel: „Ma volt első évfordulója annak a napnak, hogy Jókai feleségül vette Nagy Bellát. A koszorús költőt ez alkalomból nagyszámú tisztelői üdvözlésükkel halmozták el. Rengeteg sok táviratot is kapott a vidékről és a külföldről. Maga Jókai egy rendkívül mély érzésű költeményben emlékezik meg mai ünnepéről.”
- M5 *Pesti Napló*, 1900. szept. 18., 10. – A következő kísérszöveggel: „Házasságának első évfordulóján Jókai Mór magához méltó ajándékot adott nejének. Poéta létére verset írt hozzá, bensőséggel teljes megkapó költeményt, melyet itt közlünk olvasóinkkal”.
- M6 *Ország-Világ*, 1900. szept. 23., 780. – Ugyanazzal a kísérszöveggel, mint M3.
- M7 KELECSÉNYI 2002, 227–229.

Fordítások

A *Pesti Hírlap* beszámolt egy fordításról: „Jókai költeménye, amelyet a költőkirály házasságának évfordulója alkalmával a Pesti Hírlapban közölt, nemcsak Magyarországon szerzett gyönyörűséget az igaz költészet híveinek. Külföldre is eljutott és többek közt a Berliner Börsen-Courier is megemlékezik róla – fordításban közölve – a legnagyobb dicséret hangján. »Dithyrambus ez – úgymond – a házaselet boldogságára, énekek éneke, amely dicsőíti a szerelmet a házasságban és a legmagasabb szárnyalásig emelkedik.« – Nagy Bella, az ifjú Jókainé, méltán lehet büszke a költeményre, melyhez ő adta meg az ihletet” (N. n., „Jókai költeménye”, *Pesti Hírlap*, 1900. szept. 28., 9.).

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella első házassági évfordulójára készült. Jókai minden évben megjelentetett egy-egy ünnepi költeményt ezen alkalomból. A házasságkötés körülményeiről lásd bővebben a 11. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

8 Felolvasztotta azt a te húsz tavaszod – Jókai és felesége 1900. május 28. és június 14. között Párizsban tartózkodott a világkiállítás alkalmából, amelyen külön Jókai-szobát rendeztek be a százkötetes jubileumi díszkiadással (lásd bővebben a 22. vers jegyzeteit!). A Párizsban töltött idő alatt több bankettet is szerveztek Jókai tiszteletére, amelyek egyikén Xavier Melet, a *Le Temps*

szerkesztője éppen ezzel, a versben szereplő metaforikus képpel kedveskedett Jókainénak egyik beszédében: „Asszonyom, ön nem habozott a maga tavaszát egybekapcsolni Jókai Mórnak őszével. Ősről beszélek, mivelhogy a költőknek nincsen telük [...]. És a magyar nemzet hálás lesz ön iránt asszonyom, szeretett költőjének ezen újabb, virágzásáért, mert hiszen önnek köszönheti azt” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 7., 5.).

- 9 Ránk zúdíták a gúny minden darázsraját – A házasságkötést követően jelentősen megváltozott Jókai megítélése. Kevesebb, mint egy hónappal az esküvő után ekként számolt be az őt kísérő gúnyolódásról Ihász Lajosnak: „Én iszonyú heteket éltem át a közelmúltban: a világ minden hírlapjából özönlött rám a gúny, a csúfolódás: minden szó, minden tekintet célzó fegyver volt ellenem” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Nápoly, 1899. október 11., OSzK Kt, Levelestár. Közli: F. ALMÁSI 2001, 247.). A Jókaiékat ért inzultusokról lásd bővebben a 23., 39. és 52. vers jegyzeteit!

- 19 Fel áldoztat értem fényes életpályád – Jókai több ízben is hangot adott büntudatának amiatt, hogy a házasságkötésüket követően a feleségének le kellett mondania színészi karrierjéről. 1901 második felében Nagy Bella tervezett színházi körútja előtt Jókai levelet írt Márkus Józsefnek, a *Magyar Színpad* szerkesztőjének, amelyet több lap is közölt: „Mikor én ezelőtt két évvel Nagy Bellát nőül vettem, akkor már ő mint művésznő volt ismeretes a világ előtt. Művészi tehetségének értékéről nekem, mint férjnek, ítélnem nem lehet. Ítélt arról, számos föllépései alkalmával a bíráló sajtó, a nagyközönség s maga a művészársaság. Szerződése is volt egy előkelő fővárosi színháznál, a miről házasságunk alkalmából lemondott. Én érettem hozta ezt az áldozatot s én tudom, hogy mennyit ért ez az áldozat. Egy egész tündérvilágot adott oda cserébe az én kis otthonoméért. Lehet azt a tündérvilágot valaha elfelejteni? Saját lelki világomba nézek e kérdésnél. Ha én nekem a sors egyszerre fényes rangot, magas hivatást rendelne, mely kényszerítene rá, hogy letegyem az író tollat, lemondjak a költészet világáról, engem semmi dicsőség, semmi fényes siker nem kárpótolna azért, amit elvesztettem: a lelkem visszasírna az én édes íróasztalom mellé. – Pedig én már dobzódtam a Hipokréne isteni forrásában, hát az, aki még csak egy virágkehelynyit szürcsölt belőle, el tudja-e annak a szomját valaha felejteti? Akinek a homlokát a Múza csókja érinté, elfelejtheti-e valaha annak a tulföldi édességét? Engem folyton szorongat ez az önvád. – Én egy világot romboltam le a Nőm körül, a magam önző boldogságáért. Ha magát e fényes világot nem adhatom neki vissza, legalább annak a délibábját hadd hozzam eléje. Hiszen nem lépek elő nagy követelésekkel, nem erőszakolok helyet az én csillagomnak, álló helyet az új aszteroidák között, csak azt kívánom, hogy mint a Plejádok egyike végighúzhassa tűzutját az égen. Nőmnek tervezett vendégszereplési körútja az én

lelkem benső kívánságára lett megindítva. – Mások a hegyek és tengerek mélyéből teremtik elő szeretteik számára a drága klenódiumokat, én az égből akarom azokat kedvesem számára lehozni” (N. n., „Jókai a feleségéről”, *Budapesti Hírlap*, 1901. okt. 29., 10. Kéziratát lásd Jókai Mór ismeretleneknek, OSzK Kt, Fond V/718, 30. levél; Jókai Mór Ismeretleneknek, Budapest, 1901. október, PIM Kt, V.4541/2). A vendégszereplések hírét Jókai családja nem fogadta egyöntetű örömmel, amint Feszty Árpád kissé rosszmájú megjegyzése sejteti: „Hallom hogy a méltóságos asszony fellép Pozsonyban? Mindenképpen a Jókainé szerepére vágyik?” (Feszty Árpád Hegedüs Sándornénak, h. n., é. n. [1901], PIM Kt, V. 2571.). A turné első állomása Pozsony volt, ahova Nagy Bella az édesanyjával együtt november 3-án érkezett gyorsvonattal, a pályaudvaron pedig Relle Iván színikazgató várta személyesen (N. n., „Jókai Mórné Pozsonyban”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 4., 2.). Nagy Bella három este (november 5., 7. és 9.) tervezett fellépni a városban az *Éva grófnő*, *Dalma* és *Bagdadi hercegnő* címszerepeiben, majd ezt követően Győrbe utazott volna, ahol két előadásban lépett volna színpadra (N. n., „Jókainé Nagy Bella”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 3., 8.). November 5-én este, Richard Voss *Éva grófnő* című darabjának címszerepében a közönség egy része lelkesen fogadta a színésznőt, azonban a második felvonás alatt „egy kis demonstráció” történt, a földszintről elvélve püsszegetés hallatszott, majd a rendőrség kiutasított egy antiszemita fiatalembert a közönség soraiból (N. n., „Jókainé Pozsonyban”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 6., 6.). Az incidens után, november 6-i levelében Jókai még biztatta feleségét: „Az a kis csendzavarás remélem nem hatott a kedélyedre; erre készen kell lennünk annak a fekete szövetségnek a részéről” (Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, Budapest, 1901. november 1., OSzK Kt, Fond V/703, 21. levél). A második, november 7-i fellépés azonban teljes egészében megghiúsult egy szerveződő tüntetés következtében: „Napközben azonban városszerte ijesztő hírek terjedtek készülő tüntetésekről. Nagyobb szabásu tüntetésre készültek antiszemita tendenciával a vendégművésznő ellen, valamint másik tüntetésre a Jókai Mór neje mellett” (N. n., „Jókainé Nagy Bella föllépésének elmaradása”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 8., 7.). A rendőrség jelentése szerint harminc diák érkezett a *Dalma* előadására, ahol sípokat vásároltak, és páholyt béreltek, hogy a fellépést megzavarják. Amint Láng József feltárta, a tüntetés szervezője az író Jankovics Marcell volt, aki ekkortájt mint kezdő ügyvéd a városban élt (LÁNG 1975, 369–370, 66. lábjegyzet). Miután Jókai értesült a készülődő tüntetésről, Pozsonyba utazott, ahol lebeszélte nejét a fellépésről és visszavitte Budapestre. A november 8-i hazaérkezést követően a *Pesti Hírlap* interjút készített a házaspárral, Jókai pedig meglehetősen zaklatott lelkiállapotban fogadta az újságíró: „Borzasztó, hogy akadtak, akik azt akarták elhithetni velem, hogy rajtam nem esett

sérelem, hogy sem azzal, sem ezzel *engem* bántani nem akartak. De hisz a világ leghitványabb embere az, aki a feleségén esett sérelmet nem tekinti a maga sérelmének! Sőt még nagyobb. Öreg ember vagyok, de férfiú vagyok. (Jókai Mórnak a keze ökölbe szorult és a szemei tűzben lángoltak.) A feleségemet megvédem; aki őt bántja, az kétszeresen bánt engem. [...] Ha ellenem akarnak tenni, itt vagyok, elmegyek bárhová, szembeszállok bárkivel, de így támadni rám az által, hogy annak okoznak kellemetlenséget, aki nekem egyetlenem, aki mindenem, aki a boldogságom, az életem... ez kétségbeejt... [...] Nézd – folytatta – azt mondják, hogy nem tiszteli az első feleségem emlékét. Nézd, itt van ez a két kép a falon, ő tette ide; első feleségemnek két arcképe ez, az ifjúkori és az idősebbkori képe. [...] Négy nap óta – mondta aztán Jókai – sem nem eszem, sem nem tudok dolgozni, sem nem tudok aludni, pedig minden olyan szépen, olyan jól volt eddig, amióta a boldogságot idehozta ő a házba” (N. n., „Elégtétel Jókai Mórnak”, *Pesti Hírlap*, 1901. nov. 9., 6.). A botrányt követően Jókainé visszavonult a színpadtól. Visszaemlékezésében szintén említi, hogy Jókai azon alkalmakkor, amikor megkérte, hogy szavaljon neki, bánkodott színházi karrierjének megszakadása miatt: „Elmondtam az ő színdarabjaiból vagy más műsorszámomból részleteket. Ilyenkor néha elgondolkodott, és komoly arccal azt mondta: / – Ilyenkor bánt a lelkiismeret, hogy elszakítottalak a színpadtól” (LÁNG 1975, 366.). Jókai *Házasságom története* című memorandumában ugyancsak említi, hogy az „áldozat az ő [Nagy Bella] részén van, s ő annak teljes tudatával nyújtja nekem kezét” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 3. folio verso. Közli: LÁNG 1976, 517.). Váli Mari emlékiratában – egyébként ironikus kontextusban – ugyancsak említi, hogy Jókai nyíltan beszélt Nagy Bella érte hozott áldozatáról: „Még a színpadtól is egészen visszavonul az én nyugalmamért! – dicsekedett szegény Móricz bátyánk – feláldozza értem fényes tehetségének kifejlesztését!” (VÁLI 1955, 398–399.)

- 23 De nem dobtam oda, csak megosztám véled – vö. Xavier Melet köszöntőjének sorával: „Mert ha ön a frigyébe magával hozta ifjúságának bájós sugárzatát, Jókai önre is rásugároz a maga dicsőségéből és biztosította önnek a halhatatlanságot” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 7., 5.).
- 25 Bejártunk egymással sok boldog országot – Jókai Mór és Nagy Bella 1899 szeptemberében, a házasságkötésük napján Bécsbe, majd onnan Olaszországba utazott. 1900. május 28. és június 14. között a házaspár Párizsban tartózkodott, ahol a világkiállításon Magyarországot többek között a százkötetes jubileumi díszkiadással berendezett Jókai-szoba képviselte. Az utóbbiról lásd bővebben a 22. vers jegyzeteit!
- 28 Mit ember elérhet – a *Párisban* című versben, a világkiállítás és a francia fogadtatás örömeit felidézve Jókai hasonlóan fogalmaz: „Elértük azt, mit ember el-

érhet” (lásd a 22. verset!). Azt, hogy az író mennyire büszke volt a Párizsban elért sikerekre, jól láttatja, hogy a *Házasságom története* című memorandumában külön kiemelte vonatkozó élményeit: „Szellemem, kedélyem épségéről tanúskodnak a két év alatt megírt műveim, szerkesztői működésem, részvénytársaságoknál igazgatótanácsosi állásban kifejtett közhasznú ténykedésem, – és különösen a párizsi világkiállításon elért fényes írói és szónoki sikerem” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 1. folio recto. Közli: LÁNG 1976, 515.).

40 Munkához, örömhöz, mindenhez van kedvem – Vö. Jókai Hegedüs Sándornak írt levelével: „Ez esztendő sűrű izgalmaiból testileg lelkileg megújulva kerültem elő, s mint már régen nem: örülök az életnek” (Jókai Mór Hegedüs Sándornak, Budapest, 1900. szeptember 5., OSzK Kt, Fond V/696. Közli: F. ALMÁSI 2001, 251.). Lásd még: „Mindenki láthatja, hogy élek, egészséges vagyok: a kik közelebbről érintkeznek velem, azt is tudják, hogy családi életemben boldog vagyok” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 1. folio recto. Kiadta: LÁNG 1976, 515.).

41 hit, remény és szeretet – utalás Pál apostol Korinthusbeliekhez írt I. levelére: „Most azért megmarad a hit, remény, szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet” (1 Kor 13, 13).

52 csak te, te légy boldog! – a szerkezet szerepel a *Karácsony estéjén* – *Bellának* című vers utolsó sorában is (lásd 38. vers!)

55.

77 – Himnuszféle

Kézirat

K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 101–106. folio – A vers terjedelme 6 folio, írás csak a rectókon. A cím alatt *Jókai Mórtól* aláírás szerepel. A cím két vízszintes vonallal van aláhúzva. A rectók job felső sarkában tintával írt oldalszámolás látható. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 69-es. A 39–52. és a 95–98. sorok ceruzával meg vannak jelölve, feltehetően Vészi József keze által. A 96. sorban az *őriző nemtőm* szókapcsolat, a 101. sorban az *életöröm* szó, valamint a 97., 98., 100. és 102. sorok teljesen alá vannak húzva, ugyancsak ceruzával.

K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 10. folio – ceruzával írt fogalmazvány, amely összefüggő szöveggént jeleníti meg a vers 67–70., 61–62, 65–66, 75–76, 63–64., 57–60. sorait. Terjedelme egy folio, írás csak a rectón. A 61–62, 65–66, 63–64., 57–60. sorok kék tintával meg vannak jelölve.

Szövegkritika

- 1 K1 <f>hetes
22 K1 minden <eszközzel> [f. í.] <úton> módon, a mit <a lélek> honfiszív [f. í.]
24 K1 <le> rám [f. í.] köszöntve
31 K1 <is> a [f. í.] jutal<ma>muk [f. í.]
32 K1 Örök <időt> ké [f. í.]
34 K1 érte<..>lemben [f. í.]
53 K1 r<a>égi [r. í.]
61 K2 A hajdani könyű napi ábécének
63 K2 Minden szakma
64 K2 Polyhisztoroknak
69 K2 <teremt> költ fel
75 K2 Fékezni
77 K1 nem <nem> fertőzi
97 K1 élet őszöm [az egybeírást korrektúrajel jelzi]
98 K1 Sorsom [om utólag beszúrva]

Megjelenés

M1 *Budapesti Napló*, 1902. febr. 19., 1–2.

M2 *Magyar Nemzet*, 1902. febr. 20., 7–8.

M3 *Ország–Világ*, 1902. febr. 20., 151.

M4 VÉSZI 1904a, 14, 34. – A vers 95–102. sorait Jókai halálát követően Vészi József közölte a *Hiénák Jókai sírján* című pamfletben, a következő kísérszöveggel: „Halljátok a tanúvallomást. Őriző nemtőjének mondta hitvesét Jókai. Ki szóval és ésszel őrizi minden napját, megihleti költészetét, és életörömet áraszt agg napjaira. Hát nyerseségből, durva kifakadásokból, szitkokból merítette volna Jókai életörömetét? Őriző nemtőjének, életterhei hű hordozójának nevezte volna azt, akit a pamfletisták azzal vádolnak, hogy durvaságaival elkészerítette a nagy költő utolsó napjait?”. Szintén az illető pamfletben, más helyütt közölte a 47–52. sorokat is, kiemelve, hogy: „Így érzett Jókai az irodalom és a sajtó munkásaiért. És ugyane versében rájuk hagyja a kötelességet, hogy sorakozzanak hitvese köré, aki ihletet ad költészetének, s az életöröm forrásait nyitja meg számára.”

Keletkezés

A vers Jókai 1902. február 18-án ünnepelt hetvenhetedik születésnapja alkalmából készült. Az idős író több lap is felköszöntötte: „Ezüstös hajjal, de tengernyi aranyból is többet érő friss egészségben töltötte be ma életének hetvenhetedik esztendejét Jókai Mór, a magyar irodalom büszkesége. Ez alkalomból az ország minden részéből tömérdek üdvözlő táviratot, levelet kapott a költő, akinek különben mai születése napján őszinte szívvel gratulál minden magyar ember” (N. n., „Jókai Mór hetvenhét éves”, *Budapesti*

Hírlap, 1902. febr. 20., 8. A köszöntő szövegét átvette: N. n., „Jókai Mór hetvenhét éves”, *Ország-Világ*, 1902. febr. 23., 155.); „Jókai Mór, lapunk főszerkesztője ma ünnepli születésnapjának 77-ik évfordulóját. Koszorús költőnk ez ünnepén mi, a Magyar Nemzet szerkesztősége is teljes szívvel üdvözljük Jókai Mórt, akinek éppen a legutóbbi napok mutatták meg, mennyire benne van ő az egész ország minden igaz emberének a szívében” (N. n., „A 77 éves Jókai”, *Magyar Nemzet*, 1902. febr. 20., 3.). Az *Üstökös*ben megjelent egy két strófából álló ünnepi költemény is Jókai tiszteletére (N. n., „Jókai Mór 77 éves!”, *Üstökös*, 1902. febr. 23., 86.). Ihász Lajos levélbeli születésnapjára írt köszöntését lásd Ihász Lajos Jókai Mórnak, Hathalom, 1902. február 20., OSzK Kt, Fond V/253, 13. levél. Jókai levelét, amelyben megköszöni Fuchs Emil köszöntését, lásd Jókai Mór Fuchs Emilnek, Budapest, 1902. február 18., PIM Kt, V. 3949.

A *Magyar Nemzet* szerkesztősége a rövid köszöntőben nem véletlenül utalt a „legutóbbi napok” történéseire. Nem sokkal Jókai születésnapját megelőzően, egy február 14-i datálású levélben a Légrády Testvérek politikai összeférhetlenségre hivatkozva „elcsapták” Jókait a *Pesti Hírlaptól*, a történetek pedig magától értetődően éles sajtóvitát váltottak ki: „*Budapest, 1902. február 14. / Méltóságos uram! Miután a Méltóságod főszerkesztősége alatt megjelenő Magyar Nemzet lapunkat támadta és pedig nem objektíve, hanem személyes invektívákkal és gyanúsítással, mi nem tartjuk összeférhetőnek, hogy ezen lap főszerkesztője egyúttal a mi munkatársunk is legyen, mert nézetünk szerint ilyképpen komikus helyzetbe jövünk a közönség előtt, úgy Méltóságod, mint mi. Ennélfogva arra kérjük Méltóságodat, hogy a köztünk levő munkatársi viszonyt – belátva álláspontunk helyes voltát s viszonyunkat, harag és nehezítés nélkül felbontani kegyeskedjék, biztosítjuk Méltóságodat hogy mi nagyon sajnáljuk a dolgok ilyen fordulatát és nehezen fogjuk nélkülözni Méltóságod kipróbált tollát és írói hírnevét, mikkel lapunknak mindig, díszére és hasznára vált, de nem cselekedhettünk másképpen. Kiváló tisztelettel Méltóságodnak mindenkor őszinte igaz híve / a *Pesti Hírlap* kiadótulajdonosa, / Légrády Testvérek*” (N. n., „Az elcsapott Jókai”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 16., 9.).

A Vészi József főszerkesztése alatt működő *Budapesti Napló* jóformán a folyóirat teljes február 16-i számát a botránynak szentelte. A címlapon szereplő vezércikk *Jókai és Légrády* cím alatt ismertette a kirúgás körülményeit. A cikk szerzője szerint tekintettel arra, hogy a politikai vonatkozású szövegeket nem Jókai írta, eltávolítása a lap szerkesztői kötelékéből nem pusztán egy szolgálati viszony felbomlását jelentette, hanem „magyarán kimondva: disznóság” volt (N. n., „Jókai és Légrády”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 16., 2.). Vészi József és Braun Sándor személyesen is felkereste Jókaiékat, a látogatásról pedig az utóbbi külön cikkben számolt be. Braun szerint bár a Jókai házaspár mindkét tagját meglehetősen felzaklatta az eset, Jókai ígéretet tett két szöveg megírására: „Most megírom jelen állapotomat, hogy bizony elcsaptak. Azután írok nektek egy regényt. Új világ a címe. Kész kompozíció. Él bennem egészen: csak le kell írni!” (BRAUN Sándor, „Háztűznézőben”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 16., 2–3.) Az utóbbi regény közlését mint *A mi lengyelünk* folytatását 1902. április 6-tól kezdte el közölni a *Budapesti Napló*. A másik ígéretnek Jókai még aznap eleget tett, ugyanis a folyóirat a február 16-i szám címlapja

lán, a tárcarovatban közölte Jókai beszámolóját *Az én elcsapatásom* címmel, amelyben a következőképpen foglalta össze a történeteket: „Mi történt? A trónörökös útrakészül Szent-Pétervárra. Kísérőül egy magyar főurat választ ki. Az a magyar főur egy ellenzéki pártnak a vezére. Ezt megtudja a király oldala melletti miniszter s tudatja a kormányelnökkel. A kormányelnök előterjesztést tesz a királynak e személyválasztás miatt. Én, aki megírtam a »Jövő század regényét« s abban a minket fenyegető minden lehetséges veszedelmeket, azt az egyet nem értem utól a fantáziámmal, hogy engemet magamat fog elgázolni a muszka kolosszus. A király erre itthon marasztja a magyar főurat. Ez eset, hogy hogy nem, nyilvánosságra kerül. Az ellenzéki lapok e miatt a kormányelnököt hevesen megtámadják. De még érzékenyebben támadja meg egy szabadelvűpárti lap, mely őt minisztertársa elleni perfídiával gyanúsítja. E gyanúsítást erélyesen visszautasítja a kormány nyal benső viszonyban álló hírlap, melynek homlokán az én nevem olvasható, mint egyik főszerkesztőé. Erre az a szabadelvűpárti lap engemet, mint regényírórt rögtön kidob a szerkesztőségéből. Tehát nekem, mint költőnek, mint regényírónak nem szabad politikai véleményemnek lenni! Írhatok akármilyen regényt, ha a kiadóm politikájával nem vagyok egy színvonalon, a szépirodalmi műveimre kötött szerződésemet a lábamhoz dobják” (JÓKAI Mór, „Az én elcsapatásom”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 16., 1.).

Február 15-én a Budapesti Újságírók Egyesületének válaszmánya Vészi József elnöklete alatt gyűlést tartott, amelyen felolvasták a Légrády testvérek által küldött levelet, majd a következő határozatot hozták: „A válaszmány a legnagyobb felháborodással és a legfájdalmasabb megütközéssel veszi tudomásul, hogy a nemzet legnagyobb költőjét, a magyar szellemi munkások babérkoszorúza vezérét, a sajtószabadságért vívott hősies küzdelemnek még ma is köztünk élő dicsőség-környezte héroszát: Jókai Mórt, a rideg üzérkedés szelleme, jog, igazság és kegyelet ellenére, kenyérkereső állásától megfosztotta, emberi méltóságában megbántotta s magasztos írói mivoltában inzultálta. A válaszmány biztosítja Jókai Mórt az egész magyar sajtó, az egész közvélemény, az egész magyar nemzet szeretetéről, ragaszkodásáról és hűséges kegyeletéről s annak a reményének ad kifejezést, hogy a bántalom, amely őt érte, nem fog sebet ütni a szívére, amelyben e haza és e nemzet dicsőségéért a legfennköltebb és a legtisztább érzések tanúznak. A válaszmány a Légrády-Testvérek eljárását a szellemi munka ellen intézett merényletnek minősíti, amely megingatja a sajtó munkásainak társadalmi és jogi állását. A Jókai Mór iránt érzett kegyeletes hála és szeretetteljes érzelmein kívül ez okból is magáévá teszi az ősz költőkirály ügyét és kijelenti, hogy nemcsak ezzel a határozatával, de a bíróság előtt is elégtételt fog szerezni Jókai Mórnak. Egyúttal elhatározza a válaszmány, hogy ezt a határozatát jegyzőkönyvi kivonat alakjában testületileg közli Jókai Mórral” (N. n., „Az elcsapatott Jókai”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 16., 9.). Az egyesület tagjai még aznap délután meglátogatták Jókait és felolvasták neki a határozat szövegét, amely mélyen meghatotta őt.

A fentebbi események rányomták a bélyegüket a hetvenhetedik születésnap hangulatára, s ekként a szóban forgó vers megformálására is. Révay Mór János visszaemlékezése szerint „Jókait módfelett bántotta ez, mert ebből is csak azt vélte kiolvashatni, hogy

az ő munkái többé nem kellenek a közönségnek. A kiadócég levelét ürügynek tekintette arra, hogy tőle, a regény- és elbeszélés-írótól megszabaduljon a lap” (RÉVAY 1920, 298.).

Az alkotói út retrospektív átértékelése, az új generáció üdvözlése nem pusztán az idő múlásával való szembesülés következménye, hanem szorosan összefügg a botrány okozta trauma és a segítő szándékú támogatás megtapasztalásával is. Nem véletlen, hogy az ünnepi vers első közlésének jogát Jókai a botrányról végig részletesen közvetítő és az őt leginkább pártoló *Budapesti Naplónak* adta.

Magyarázatok

5 De sok időt éltem! súlyos nagy idöket – vö. az *Életem* című költeménnyel, lásd 63. vers!

16 dermenet – rég. tartós izomgörcs

22 Nehánya itt maradt, ércszoborra öntve – Jókai a kortársairól készült szobrok felállítatásának ügyében alkalomadtán aktív szerepet vállalt. Példának okáért 1860-ban Reményi Ede hegedűművész kezdeményezésére megindult az a mozgalom, amely egy Petőfi-szobor felállítását tűzte ki céljául Budapesten, és ugyanezen évben Kemény Zsigmond lakásán megalakult az első szoborbizottság, amelynek hét tagja között Jókai Mór is szerepelt (vö. Soós 1956.). Az első Petőfi-mellszobor 1850-ben készült, az első köztéri szobrot pedig 1862-ben állították fel Kiskőrösön (VARJAS 1989.).

42 azt tapasztalom, hogy a földön fekszem – utalás a Légrády-testvérek váratlan levélére, amelyben politikai ellentétekre hivatkozva elbocsátották Jókait a *Pesti Hírlap* munkatársai közül – lásd bővebben a *Keletkezés* alatt írottakat!

58 aegis – pajzs. Homérosznál Zeusz afölé terjeszti ki az égiszét, aki mellett a csatában harcol. Az antik hagyomány ezen toposza felől magyarázható Kölcsey Ferenc *Himnuszában* is a „Nyújts feléje védő kart” sor (PAIS 1943.; DÁVID-HÁZI 1998, 104–105.).

67–68 A magyar író a nemzet profétája... – vö. Petőfi Sándor *A XIX. század költői* című költeményével (PSÖM 5, 17–18.)!

96 nemtő – védőszellem

105 Fiaim! a kiknek vagyok hű apátok – Jókai mint a fiatal generáció szellemi apja több ízben is megjelenik az író Légrády-botránnal kapcsolatos szövegeiben. A szimbolikus szerepkör felbukkan *Az én elcsapátásom* című tárcában, a február 15-én szolidaritásukat kifejező fiatal újságírók kapcsán: „Ezt az én esetemet megtudták hírlapíróársaim, kik ez ügyet egész lelkesedéssel magukévá tették, illetékes választmányukat sürgősen összehívták gyűlésre, melyben oly erélyes és magasztos határozatot hoztak, mely nekem teljes elégtételt szolgáltat s minden keserűségemet elenyésztett. Aztán eljöttek hozzám valamennyien. Szűk volt a szobám a befogadásukra. Elhalmoztak szeretetük minden tanujeleivel. Magam körül láttam a fiaikat, akik megsértett apjuk védelmére összesereglettek; akik egy igaz ügyért indulatba tudnak jönni; akiknek szeretete oly felbecsülhetlen drágaság, amit

megszerezni milliókkal sem lehet. S ez a drágaság nekem van adva” (Jókai Mór, „Az én elcsapatásom”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 16., 1.). Február 17-én a Petőfi Társaság tagjai is felkeresték és biztosították támogatásukról az író. Ezen gesztust megköszönve Jókai ismét apai szerepét hangsúlyozta: „Engedjétek, hogy fiaimnak nevezzelek benneteket, mert ti, mint a Petőfi-Társaság tagjai úgy jöttetek most hozzám, ahogy a fiúk megbántott atyjukhoz sietnek, kit védeniük kell” (N. n., „Az elcsapott Jókai”, *Budapesti Napló*, 1902. febr. 18., 12.).

56. Második évfordulón

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 107. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A folio mindkét oldalán több elkenődött tintafolt látható. A 21–30. sorok ceruzával meg vannak jelölve A recto bal felső sarkában ceruzával írt 70-es.

Szövegkritika

- 1 Van<.>
- 2 magam [beszúrás a sor fölött]
- 7 <t>Te [r. í.]
- 8 tavas<s>z [r. í.]
- 10 mimó<s>za [r. í.]
- 12 százszorszéppé [egybeírás jelezve korrektúrajellel]
- 25 é<.>gbe [r. í.]
- 29 <h>népet [r. í.]
- 36 csábit<ja>va [f. í.]
- 44 <Te> Otthon

Keletkezés

A vers Jókai Mór és Nagy Bella második házassági évfordulója alkalmából készült. Jókai minden évben megjelentetett egy feleségéhez címzett ünnepi költeményt ezen alkalomból. A házasságkötés körülményeiről lásd bővebben a 11. vers jegyzeteit!

A költeménynek a hatvan verset összefogó kéziratköteggben van még egy külön versként számontartott szövegváltozata *Az én paradicsomkertem* címmel. A *Második évfordulón* 44, *Az én paradicsomkertem* pedig 40 verssorból áll, ezekből mindössze 11 tér el egymástól a két költeményben (jelen költemény 21–30., illetve 44. sora). Feltehetően a *Második évfordulón* című változat keletkezett korábban, amelyet Jókai átdolgozott és *Az én paradicsomkertem* címmel közölte a *Magyar Nemzet*-ben. Lásd bővebben a 34. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

1–44 – Lásd bővebben a 34. vers jegyzeteit!

24 Olymp – a görög mitológia szerint ennek a hegynek a tetején élnek az istenek

25 Valamennyi társam mind megtért az égbe – vö. az 55. és 63. versekkel!

57. Mit adjak, mit hozzak?

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 108. folio – Kék tintával írt tisztázat, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón. A cím tintával alá van húzva. A bal felső sarokban ceruzával írt 71-es.

Keletkezés

A kéziraton, a vers alatt a következő datálás szerepel: „1901 május 20”.

Magyarázatok

3–4 Tenger fenekéről felhozom a gyöngyöt... – egy népdal egyik sorának parafrázisa („Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék”). Jókai szintén felhasználta a sort a népdalok szerelmes hősének leírásakor: „Patakok partjára megy sírni, virágos réteken sétál, tenger fenekéről hoz gyöngyöt, melybe szerelme nevét foglalja” (JÓKAI 1857b, 4.). A metaforikus képre utal egy levélében is: „Mások a hegyek és tengerek mélyéből teremtik elő szeretteik számára a drága klenodiumokat, én az égből akarom azokat a kedvesem számára lehozni” (Jókai Mór Ismeretlenekhez, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/718, 30. levél).

58. Bellához

A mit meg nem irtam

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 109–110. folio – A vers kék tintával íródott, terjedelme 2 folio, írás csak a rectókon. A cím mellett *Jókai Mórtól* aláírás szerepel. A cím alá van húzva kék tintával. A második recto jobb felső sarkában tintával írt 2-es. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 72-es.

Szövegkritika

- 4 kéjel<g>egtem [r. í.]
6 Új hajnalát láttam Benned az [az utóbbi két szó elválasztva korrektúrajellel]
életnek [a teljes verssor az előző sor mellé írva, a sortörés ceruzával jelezve]
10 <h>Hozzád [r. í.]
24 végignézett [egybeírás jelzése korrektúrajellel]

- 25 <H> No
 30 ragyo<k>g [r. í.]
 33 hát [ceruzával írt utólagos beszúrás a sor fölött]

Megjelenés

M1 JÓKAI 1909, 110. – A *Pesti Napló* által kiadott *Jókai-album* fényképet közölt a vers kéziratának első rectójáról, illetve a második rectón olvasható szöveg átiratáról.

M2 *Képes Magyar Világhíradó*, 1975. január 1., 5.

M3 TURCZI 1996, 9. – A költemény első négy sora szerepel Turczi István Jókai Mór és Nagy Bella házasságát feldolgozó *Tintalovag* című drámájában.

Keletkezés

Egy verset tartalmazó másolatköteggben a következő datálás szerepel a szöveg alatt: „Bpest 1901.” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.). Tekintettel arra, hogy a rájegyzés nem Jókaitól származik, és a gyűjtemény valószínűleg évekkel a halála után keletkezett, az adatot fenntartásokkal szükséges kezelni.

Magyarázatok

- 1 De régen ismerlek, évek hosszú során – Jókai Mór és Nagy Bella megismerkedésének részleteivel kapcsolatban lásd bővebben a 24. vers jegyzeteit! Jókai a *Házasságom története* című memorandumában szintén arra hivatkozott, hogy Nagy Bellát már régóta ismerte: „Menyasszonyomat rég idő óta ismerem, s nem fellobbanó szenvedély, de igaz tisztelet és imádásig menő rokonszenv az, a mi lelkemet az övéhez csatolja” (Jókai Mór, *Házasságom története*, OSzK Kt, Fol. Hung., 1393., 3. folio verso. Közli: LÁNG 1976, 517.). Ugyanezt hangsúlyozta egy Ihász Lajosnak címzett levelében, amely a házasságkötést követően körülbelül egy hónappal keletkezett: „Régen ismerjük és becsüljük mi már egymást” (Jókai Mór Ihász Lajosnak, Nápoly, 1899. október 11., OSzK Kt, Levelestár, 3. levél).
- 10 Meg annyi levelem – negyvenegy olyan levél maradt fenn, amelyet Jókai a második feleségének küldött. Ezek közül tizenhat a házasságkötésüket megelőzően íródott. Lásd bővebben: Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, OSzK Kt, Fond V/703.
- 11–12 annyi levelem / egy hanggal se pendül e szóra: „szerelem” – abban a levélváltásban, amely még a házasságkötést megelőzően keletkezett, megfigyelhető egy bizonyos aszimmetria Nagy Bella és Jókai Mór egymáshoz való viszonyulásának kifejezésében: míg a fiatal színésznő a szerelem kibontakozásával összhangban tegezi az idős író és bensőséges hangvételi leveleket ír neki, addig Jókai kimértebben fogalmaz és mindvégig magázza leveleinek címzettjét. A magázást csak a házasságkötést követő levelekben váltja te-

- gezésre (vö. Jókai Mór Jókainé Nagy Bellának, OSzK Kt, Fond V/703, 1–16. levél; Jókainé Nagy Bella Jókai Mórnak, OSzK Kt, Fond V/278, 1–10. levél).
- 23 Azért egy szóval sem írtam, hogy *szeretlek* – a fennmaradt levelekben Jókai valóban sehol sem vallott explicit módon szerelmet. Ahol utalt érzéseire, csupán körülírással élt, de nem nevezte nevén az érzelmet, például: „Ide mellékelem a mit a tarokkban elvesztettem volna, ha *most* kártyáznék: minthogy annak *maga volna az oka*” (Jókai Mór Nagy Bellának, Abbázia, 1899. május 3., OSzK Kt, Fond V/703, 12. levél).
- 27 újra élek! – a *Czigánykirály és tündérkirályné* című „igaz mesében” a Jókaira emlékeztető királyt a jóságos, Nagy Bellát idéző tündérkirályné hozza vissza az életbe: „Ekkor odahajolt föléje a tündérkirálynő s megcsókolá a homlokát, majd a két arczára, az ajkaira lehellet bűvösbájós csókját, hangosan mondvá: »szeresd az életet!« S erre a szóra a halálnak szánt czigánykirály felkelt fektéből, életrekel, gyöngéden magához öltelve tündérnőjét. / – Feltámasztottál! Újra élek! Rebegé a czigány király. Szeretem az életet, melyet visszavarázsoltál: De most már csak te érted szeretem, hogy veled megosszam” (Jókai Mór, *Czigánykirály és tündérkirályné*, OSzK Kt, Quart. Hung. 2078.; JÓKAI Mór, „Czigánykirály és tündérkirályné”, *Az Újság*, 1911. dec. 24., 3–4.). Az *Öreg ember nem vén emberben* a fiatal Eszta felbukkanása miatt kezd el újra élni a narrátor: „Kinek jutna eszébe, hogy még tegnap halott voltam, a férgek testvére voltam, mikor ma az égiek közt járok! Élek!”, „Én ennek a leányak az életemmel tartozom. Neki köszönhetem, hogy visszanyertem ezt az egész szép világot, hogy a tavasz megint virágokat hoz a számomra” (JMÖM Regények 64, 217, 223.). Lásd még a 17., 31. és 54. vers jegyzeteit!

59. Felségfolyamodvány az én Királýnémhoz

Kézirat

- K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 111. folio – A vers fekete tintával íródott, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A szöveg végén a következő aláírás szerepel: „örökké híven szerető Móriczod”. A folio mérete körülbelül kétszer akkora, mint a többi vers kéziratáé, ekként összehajtogatva illesztették a füzetbe. A kéziratot egy ugyanekkora méretű, üres folio követi, amelynek versóján ceruzával írt 73-as szerepel.
- K2 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 11. folio – Ceruzával írt fogalmazvány, terjedelme 1 folio, írás a rectón és versón egyaránt. A vers alatt a következő datálás szerepel: „902 Sept. 11”.

Szövegkritika

- 4 K1 hó<.>dolva [r. í.]
15 K2 Nem tagadom, hogy <mennyit> Ellened [f. í. fekete tintával]
19 K2 el<l>emem [r. í.]
27 K2 ragyo<k>g [r. í.]
28 K2 <Jégheggyé> Jégpólus [f. í.] lesz <az>
31 K2 <i>Istenimájából [r. í. ceruzával]
32 K2 szép [utólagos beszúrás] mondást, amely [a utólag beszúrva a sor fölé]
34 K2 Hisz mi [utólag a sor elé írva] Megbocsátunk <mi is>
43 K2 <azt a gyarló> azt a gyarló [f. í.]
44 K2 <virult> derült [f. í.]

Keletkezés

A K1-en a vers alatt a következő datálás szerepel: „*Istenhegy 1902 Sept 11*”. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolatköteggben a következő, ceruzával írt megjegyzés olvasható a szöveg kapcsán: „Folyamodvány formájában írva az eredeti” (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070.).

Magyarázatok

- [cím] Felségfolyamodvány – uralkodóhoz intézett kérvény valamely ügy kedvező kimenetelének kieszközlése végett
- 14 örök tűz – a pokol soha ki nem alvó tüze, amely a bűnösöket égeti
- 19 Tűz volt az elemem – vö. Petőfi Sándor *Tűz* című versével (PSÖM 5, 66–67.), amelyet Jókai a *Politikai divatok* című regény *A végzet kezdete s a kezdet vége* című fejezetébe bűvópatakszerűen épített bele
- 19–20 ha visszaszállok / A napba... – egyes túlvilágképzetekben a halál után a lélek a Napba kerül. Lásd bővebben a 42. vers jegyzeteit!
- 27 északfény – a sarki fény, vagyis az aurora borealis
- 28 jégpólus – sarkkör
- 33–34 Bocásd meg minékünk a mi bűneinket... – a *Miatyánk* parafrázisa, vö. Mt 6, 12

60. A csodagyermek

Kézirat

OSzK Kt, Quart. Hung. 2029, 113–114. folio – Ceruzával írt fogalmazvány, terjedelme 2 folio, a versszöveg az első folio rectóján és a második versóján található (a két foliót fordított sorrendben kötötték a füzetbe). Az utóbbi verso bal felső sarkában ceruzával írt 74-es szerepel, amelyet 77-esről javítottak át, a jobb alsó sarokban pedig pecsét látható: „M. N. Muzeum Jókai hagyaték kéziratt. 1912. 33. sz.”. A további két oldalon, vagyis az

első folio versóján és a második rectóján ceruzával írt jegyzetek olvashatóak, amelyeket Jókai a *Kun Árpád, a csodagyermek* című tárcájához használt fel:

„Rotschildné első hegedűjét nem adta el.

Belga királyné maga kínálj[a] theáját, tudod-e a szozatot, eljátszod e a himnusz

Magyar consulates zászlóját kitűzik

Mikor játszik egész férfi lesz

Newyorkban karon vitték és hozták

Anyja francziául akarja aláíratni arczképét magyarul írja

Eljátsza Paganinit s aztán mesét mond leányoknak

Én nem értek zenéhez, csak a hatást tudom

A remekek után magyar népdalokat játszik cigányos negéddel

Kezéből a vér kiserkedt Paganini tanuláskor

Dirigál egész zenekart

Kritikák képek, versek, virágok, arany babér

angol, franczia, német, [.....] magyar

négy föliáns

Hangjegy nélkül

Alakja, arcza egész férfi ha játszik

Componál, hatás

Csoda, mint művész, csoda mint gyermek

Mindenütt magyarnak hívatik

Ő maga büszke arra, hogy magyar”

Szövegkritika

2 Angyal <talán, a ki itt a földön termett> ki nem ismer bánatot keservet [f. í. kék tintával]

9 <Nincs> Nem

10 <Csak hogy a nyirettyűt mért nem örököltém> Csak hogy mért nem zengek, míg a verset költöm [f. í. kék tintával]

Megjelenés

Vasárnap – *A Hazánk heti melléklete*, 1905. dec. 17., 1. – posztumusz közlés, a következő kísérszöveggel: „Ezt a verset, amely a nyilvánosság előtt lapunk hasábján jelenik meg először, akkor írta a költő király, amidőn Nizzában tartózkodott, ahova gyógyulást ment keresni 1904-ben. *Kun Árpád*, a 12 éves hegedűművész Nizzában adott egyik hangversenyén annyira elragadta játékával Jókait, hogy az agg költő másnap versben hódolt a fiatal művész játékának.”

Keletkezés

A vers Nizzában keletkezett, ugyanis a téli hónapok kellemes eltöltése végett Jókai és felesége 1903. november 21-től 1904. április 17-ig ott tartózkodott (lásd bővebben a 7. vers jegyzeteit!), ahonnan nem sokkal Jókai halálát megelőzően tértek vissza Budapestre.

A nizzai tartózkodás alatt a házaspárnak alkalma nyílt meghallgatni Kun Árpád, a mindössze kilencéves hegedűművész játékát. Jókaira olyan hatással volt a fiatal zenész előadása, hogy *Kun Árpád a csodagyermek* címmel tárcát is írt, amelyet elküldött a *Magyar Nemzet*hez és a *Vasárnapi Újsághoz* (JÓKAI Mór, „Kun Árpád, a csodagyermek”, *Magyar Nemzet*, 1904. ápr. 3., 1–2.; JÓKAI Mór, „Kun Árpád, a csodagyermek”, *Vasárnapi Újság*, 1904. ápr. 17., 258.). A *Vasárnapi Újság*ban közölt szövegváltozat két bekezdéssel rövidebb, mint a *Magyar Nemzet*ben megjelent tárcza (kimaradt belőle Kun Árpád két angoracájának leírása, illetve egy fénykép átadásának jelenete), ugyanakkor a szöveg mellékleteként a folyóirat egy Kun Árpádot ábrázoló képet is megjelentetett, amelyet maga Jókai küldött a lapnak. A *Vasárnapi Újság* szerkesztősége Jókai halálát követően nyilvánosságra hozta az író március 29-i keltezésű levelét, amelyben vonatkozó írásának közlését kérelmezte: „Kedves Barátom! A »Magyar Nemzet«-ben közlök egy cikket erről a fenomenális magyar csodagyermekről; kérlek vedd át és közöld a Vasárnapi Újságban ezzel az idecsatolt képpel együtt. Igaz baráti üdvözlettel maradok híved Dr. Jókai Mór. Nizza, 1904 március 29.” (N. n., „Jókai és a »Vasárnapi Újság«”, *Vasárnapi Újság*, 1904. máj. 8., 328.)

Jókai a *Magyar Nemzet*ben közölt szövegváltozatban beszámolt arról is, hogy a kisfiú egy fényképet adott át feleségének: „Kun Árpád egy arcképet kívánt átadni kedves nőmnek, melyre pár sort akart írni mint felajánlást. Édesanyja figyelmezteti, hogy talán francziául írná a dedikációt, amit évek óta használ, jobban ért. »Nem! én magyar vagyok és magyarul írok is!« mondá önérzetes szóval a csodagyermek. És úgy írta” (JÓKAI Mór, „Kun Árpád, a csodagyermek”, *Magyar Nemzet*, 1904. ápr. 3., 2.). Egy, a kisfiútól Jókainak ajándékozott fénykép fennmaradt az író hagyatékában, a rectón baloldalt a következő dedikációval: „A nagy koszorús költőnek Jókai Mórnak / a legnagyobb magyarnak hódolattal / a kis Kun Árpád 1904” (E. CSORBA 2018, 215.). Jókai halálát követően Kun Árpád részvétlátogatot is küldött Párizsból az özvegynek (Jókai Mór halála alkalmából Nagy Bellához intézett részvétlevelek és táviratok, PIM Kt, V. 3834.).

Mivel Jókai tárcája április első napjaiban jelent meg, a *Vasárnapi Újság* által közölt kísérőlevél alapján pedig a szöveg már március 29-én készen volt, valószínűsíthető, hogy *A csodagyermek* című vers is ekkortájt keletkezhetett. A költemény ilyenformán egyike Jókai utolsóként azonosítható verseinek – a problémáról lásd bővebben az 52. vers jegyzeteit!

Magyarázatok

[cím] A csodagyermek – Kun Árpád hegedűművész 1894-ben született Budapesten.

Már hatéves korában hangversenyen játszott. Világszerte voltak fellépé-

sei, tehetségét olyan lapok méltatták, mint a párizsi *Le Figaro* vagy a *New York Times*.

- 13 Orfeus lantja – utalás Orpheusz és Eurüdiké történetére a görög mitológiából. Orpheusz, a híres dalnok, akinek játéka fákat és sziklákat mozgatott meg, feleségül vette Eurüdiké nimfát, azonban a nő meghalt egy kígyómarás következtében. Orpheusz lement érte az alvilágba, ahol zenéjével meglágyította az alvilág királyának szívét, így az megengedte neki, hogy visszavigye Eurüdikét az élők világába, azzal a feltétellel, ha az alvilágból kifelé menet nem fordul hátra, hogy megnézze a feleségét. Orpheusz nem állta meg, hogy ne vessen egy pillantást Eurüdikére, így kedvesének vissza kellett térnie a holtak közé.
- 13 menád – Dionüszosz női követője, bacchánsnő. Ovidius szerint a menádok okozták Orpheusz halálát.
- 19 Játszott uralkodó koronás fejeknek – egy ilyen alkalomról maga Jókai is beszámolt *Kun Árpád, a csodagyermek* című tárcájában: „Nekem és honfitársaimnak legemlékezésre méltóbb szereplése volt az, mikor a megboldogult belga királyné termében játszott. A királyné saját kezével kínálta neki a teáját. A gyermek (akkor hét éves volt) elmélázva meséli: »elgondoltam magamban, hogy ez, aki neked most sajátkezűleg kínálja a theát, nem valami mindennapi asszony ám, hanem jól gondold meg, egy királyné.« Aztán magyarul szólt meg a királyné: tudod-e a szótatot? ha tudod, mondd el. S a kis művész a királyné felhívására elszavalta a »Hazádnak rendületlenül«. Aztán a magyar himnuszról tudakozódott a királyné (Magyarhon szülötte). Azt is el tudta játszani a művészgyermek. Hódítás számba megy az ilyen!” (JÓKAI Mór, „Kun Árpád, a csodagyermek”, *Magyar Nemzet*, 1904. ápr. 3., 1.)
- 27 alvilág királya – a görög mitológiában Hádész
- 32 Eurydice – nimfa, Orpheusz felesége
- 33 orcus – lat. alvilág

61. Apotheosis

Petőfi Sándor halálának félszázados évfordulójára

Kézirat

OSZK Kt, Quart. Hung. 2027 – A vers kézirata egy bordószínű borítójú füzetbe van bekötve. A lila tintával írt tisztázat terjedelme 9 folio, írás csak a rectókon szerepel. A cím alatt tintával a következő megjegyzés olvasható: „írta Jókai Mór”. Alatta ceruzával egy másik kéz írása: „A Krisztina-városi Színkörben elszavalta Jókainé Bella”. Az oldalakat a rectók jobb felső sarkában maga Jókai számozta meg 1-től 9-ig. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 15-ös szám, a jobb felső sarkában szintén ceruzával írt és bekarikázott 16-os szám szerepel, amely mellett pecsét található: „A M. N. Muzeum Könyv-

tára”. Az utolsó folio versóján ugyancsak pecsét látható: „M. N. Muzeum Jókai hagyaték kézirat. 1912. 33. sz.”

Szövegkritika

26 proféta [ó fölött az ékezet kihúzva]

85 Dalaid <da> diadal

[utolsó színpadi utasítás] zászló<.>t [r. í.] fe<f>lé [r. í.]

Megjelenés

M1 *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 30., 1–2.

M2 *Budapesti Napló*, 1899. júl. 30., 1–3.

M3 *Magyar Szalon* 16, 31. köt. (1899): 914–920.

M4 *Pesti Hírlap*, 1899. júl. 30., 6.

M5 *Pesti Napló*, 1899. júl. 30., [17–18].

M6 *Vasárnapi Újság*, 1899. júl. 30., 510–511.

M7 *Békés*, 1899. júl. 30., 1.

M8 *Bereg*, 1899. júl. 30., 1–2.

M9 *Czegléd*, 1899. júl. 30., 1–2.

M10 *Fehéregyházi Híradó*, 1899. júl. 30., 1–2.

M11 *Kecskeméti Lapok*, 1899. júl. 30., 1.

M12 *Közérdek*, 1899. júl. 30., 1–2.

M13 *Losonc és Vidéke*, 1899. júl. 30. 1–2.

M14 *Magyar Génusz*, 1899. júl. 30., 597–598.

M15 *Magyarország*, 1899. júl. 30., 1.

M16 *Pécsi Napló*, 1899. júl. 30., 2–3.

M17 *Selmeczbányai Hetilap*, 1899. júl. 30., 1–2.

M18 *Székely Lapok*, 1899. júl. 30., 5–6.

Fordítások

Moriz JÓKAI, „Apotheose”, übersetzt von Ladislaus von NEUGEBAUER, *Pester Lloyd*, 1899. júl. 30., [3]. – Jókai egy magánlevélben már július 19-én beszámolt a készülő fordításról Bartók Lajosnak: „Neugebauer fordítja a versemet, s a Lloyd fogja hozni 30ikán” (Jókai Mór Bartók Lajosnak, Budapest, 1899. július 19., OSzK Kt, Levelestár, 5. levél). Jókai számára fontos volt a fordítás megjelenésének időzítése: egy levélben Neugebauerhez, egy másik levélben pedig a szerkesztőséghez fordult azzal a kéréssel, hogy az ódát semmiképpen se jelentessék meg azelőtt, hogy felolvasta volna a szöveget a Petőfi Társaság ülésén (Jókai Mór Többeknek, PIM Kt, V.5503/8–9.). Neugebauer László korábban Petőfi verseit ültette át német nyelvre, 1878-ben Jókai előszavával jelent meg Lipcsében *Gedichte von Petőfi Aus dem Ungarischen* című fordításkötete.

Keletkezés

A költemény Petőfi halálának 50. évfordulója alkalmából készült, a szöveg színpadi előadását Jókai kezdettől Nagy Bellának szánta.

A Petőfi Társaság a költő emlékére Budapesten és Segesváron ünnepségsorozatot szervezett, amelyet a segesvári csata július 31-i évfordulója helyett július 30-án tartottak meg annak érdekében, hogy az ünnepélyt vasárnap bonyolíthassák le. A megemlékezés szervezésébe a Petőfi Társaság tagjai már július elején igyekeztek bevonni az elnököket, Jókait, aki a hírlapokból értesült arról, hogy a Társaság neki szánta a Segesváron tartandó ünnepély nyitóbeszédének a megtartását. Ezt a lehetőséget Jókai gyenge fizikai állapotára hivatkozva egy, a Petőfi Társaság alelnökének, Bartók Lajosnak írt levélben utasította vissza, és egyúttal értesítette Bartókot a saját terveiről is, miszerint Petőfi emlékünnepére egy *Apotheosis* című „nagy költeménnyel” készül, amelynek előadására a Krisztinavárosi Színkörben kerül sor:

„Kedves Lajosom

Egy kis félreértés helyreigazítására kérek.

A lapokban olvasom, hogy a Petőfi Társaság ülésében azt határozták el, hogy a segesvári évforduló ünnepélyén én fogom tartani a megnyitó beszédet. – Én az influenzás állapotomban semmiféle utazásra nem vállalkozhatom, kivált olyan ünnepségben részvevésre, mely szabad ég alatt nyeri befejezését.

Engemet már 75 esztendő terhe nyom, minden léghuzam, minden szél megárt. Tehát a segesvári megnyitó beszédet csak tartsd meg Te, kedves Lajosom s helyettem szólaltasd meg a fonográfot.

Én pedig az napon idehaza fogom megülni Petőfi halálának évfordulóját, megírván egy nagy költeményt, *Apotheosist*, melyet a budai Krisztina városi színház diszeldadásán fognak elszavalni szép díszkiállítás mellett. Lehet, hogy magam is elszavalom a *Phantasmagoriát* Petőfiről: az egészségi állapotomtól függ.

Azért nagyon kérek, hogy ne küldjeteek engemet már sehová, se Ti, se Mások; mert én már, mint az Ezeregyéjszakai elátkozott princz, csak félig élek, félig kővé vagyok válva.

Baráti üdvözzettel ölel.

Svábhegy 1899 Jul 7.

szerető öreged
Jókai Mór”

(Jókai Mór Bartók Lajosnak, Svábhegy, 1899. július 7., OSzK Kt, Levelestár, 2. levél)

Az ügy tisztázása megtörtént: Jókai levelét már másnap közölte a *Pesti Napló* Bartók jóvoltából (N. n., „A Petőfi-ünnep”, *Pesti Napló*, 1899. júl. 8., 6.). Az író fonográfra vonat-

kozó felvetését szintén megvalósították, ugyanis rögzítettek egy általa elmondott rövid emlékbeszédet, amelyet végül Bartók Lajos olvasott fel Segesváron („Petőfi halála – Jókai Mór beszéde a fonográfban”, *Vasárnapi Újság*, 1899. júl. 30., 517.). A felvétel elkészültéről beszámolt a sajtó is: „Jókai Mórnak *Petőfi halála* című dolgozatát, melyet a segesvári Petőfi-ünnepnél Bartók Lajos fog fölolvasni, akik Segesváron lesznek mégis hallhatják majd maga az ősz költő hangján is. *Jókai* ugyanis eme dolgozatát a Petőfi-körképtársaság kérére írta és két ízben bemondotta a körképtársaság fonográfiájába abból a célból, hogy az egyik fölvétel itt a körképnél, másika pedig vasárnap Segesváron legyen hallható” (N. n., „A budapesti ünnepek”, *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 29., 5.).

Bartók Lajos már másnap válaszolt Jókai július 7-i levelére és biztosította afelől, hogy az írónak nem kell Segesvárra utaznia, ehelyett ugyanis a Petőfi-szobor felavatásánál számítanak a közreműködésére (ahol egyébként július 30-án később valóban beszédet tartott):

„Kedves Öregünk!

Légy megnyugodva, nem is szándékoztunk Téged személyesen fárasztani [bizonytalan olvasat!] a hosszú segesvári utra, – itt Bpsten akarunk Téged hagyni hogy ez az ünnep is legyen legalább olyan nagy.

(Csakhogy mi a Petőfi-szobornál szeretnők – mint tegnap meg is beszéltük – a Te ünnepi közreműködésedet a Petőfi Társaság nevében.)

Ám ha Téged magadat nem is ragadunk magunkkal: azt nem kerülheted el, hogy mi ne menjünk Hozzád ki a Svábhegyre vasárnap délután Endrődy Sándorral, Árpádnak már be is jelentettük látogatásunkat, – hát az elől ne méltóztassál megriadni Segesvárig.

Mind ölelünk és szivünkbe zárunk a legnagyobb szeretettel, üdvözlő híved és szolgád
8/7. 99.

Bartók Lajos”

(Bartók Lajos Jókai Mórnak, h. n., 1899. július 8., OSzK Kt, Fond V/34, 8. levél)

Jókai aktuális egészségügyi állapotát illetően nehéz lenne megítélni, hogy a levélváltás idején milyen mértékben érezte gyengének magát, de minden esetre megfontolandó Lugosi András megállapítása, amely szerint az idős író számára a gyengélkedés pusztán kibúvót jelenthetett a segesvári út alól, mivel valószínűleg „inkább Bellája színpadi alakításában szeretett volna gyönyörködni” (LUGOSI 2007, 378). Jókai döntése szimbolikus értelmezési lehetőségeket is felkínál: azzal, hogy Nagy Bella előadása miatt Budapesten maradt, az életet, az új szerelmet választotta a halállal szemben, amelyet a segesvári helyszín számára jelképezhetett. Ez a felvetés már csak azért is megfontolandó, mivel maga Jókai is hangot adott ennek a szimbolikus cserének, ugyanis a segesvári Petőfi-ünnepségen történt egy olyan esemény, amely nagy mértékben megrázta: a rendezvényen a kolozsvári színház színésze, E. Kovács Gyula, aki Jókai *Apotheosis*-át szavalta, előadás közben váratlanul rosszul lett a tűző napon, másnap reggelre pedig meg-

halt (N. n., „E. Kovács Gyula meghalt”, *Budapesti Napló*, 1899. aug. 3., 6. Az E. Kováccsal történekről a *Magyar Polgár* segédszerkesztője, Hegyesy Vilmos levélben is értesítette Jókait: Hegyesy Vilmos Jókai Mórnak, Kolozsvár, 1899. augusztus 2., OSzK Kt, Fond V/225.). Feszty Árpádné Jókai Róza szerint az író nem tudott elszakadni attól a gondolatától, hogy ez a halál eredetileg „neki volt szánva”: „Közben jött a Petőfi 50. ünnep. Jókainak kellett volna Segesvárra menni – de azt mondta, ő már nagyon öreg, ő már nem bír többet utazni, »öreg embernek otthon, az ő négy fala közt a helye«. Én még számár fővel biztattam, hogy ne menjen, féltettem, megárt neki a szónoklás a forró napon fedetlen fővel. Éreztem azt a halált tán, mi ott ólálkodott a sír fölött, s Jókait várta! Tán Petőfi akarta megmenteni, magával vinni a szégyen, szenvedés elől! ő nem akart, s nagyon örült, hogy mi sem küldjük! A kinyújtott kéz Kovács Gyulát rántotta be a sírba. Pedig szép halál volt, Jókaihoz méltó. ő is érezte! Életembe olyan izgatottnak, kétség[b]e esettnek nem láttam soha, elégedetlen volt önmagával, sírt, félt, s egyre azt mondta, »ez a halál nekem volt szánva«” (F. ALMÁSI 2001, 223, 226.). Jókai zaklatott lelkiállapota a színész özvegyéhez írt leveléből is tükröződik: „Egy erős oszlopunk összetörése fölött búslakodom, de fájni fog a szívem örökké annál a gondolatnál, hogy e hős alak éppen az én költeményem remek előadása után tört össze. Szavakat nem találok a vigasztalásra” (N. n., „E. Kovács Gyula”, *Budapesti Hírlap*, 1899. aug. 5., 7.). Jókainak egyébként is folyamatos dilemmát és lelki őrlődést okozott az a gondolat, hogy vajon joga volt-e továbbélni, mint elhunyt kortársainak, hiszen a probléma rendszeresen felbukkan a Petőfivel kapcsolatos visszaemlékezéseiben és szépirodalmi szövegeiben, illetve az *Életem* című verses önéletrajzában (lásd bővebben a 63. költeményt és jegyzeteit!). Szeptemberben némileg már megnyugodva, felhívást bocsátott ki E. Kovács Gyula árváinak segítségére, az adományozások sorát pedig ő maga kezdte meg kétszáz koronával (N. n., „E. Kovács Gyula árvái”, *Pécsi Figyelő*, 1899. szept. 5., 6.). A felhívási formát már augusztus 30-án elküldte Kolozsvár polgármesterének, Szvacsina Gézának (Jókai Mór Szvacsina Gézának, Budapest, 1899. augusztus 30., PIM Kt, V. 5504.). E. Kovács Gyula halálának szimbolikus értelmezési lehetőségéről és az erről kialakult diskurzus kultikus vonatkozásairól lásd SZABÓ-REZNEK 2021.

Július 11-én a Petőfi Társaság tanácskozást tartott, amelyen Jókai is részt vett. Ez alkalommal Jókai kifejtette a nézeteit a készülő Petőfi-ház elhelyezkedésével kapcsolatban, illetve bemutatta a Társaságnak *Apotheosis* című költeményét. A *Vasárnapi Újság*ban megjelent részletes beszámoló közölte a költemény szüzséjét is, amelyből egyértelműen kiderül, hogy Jókai ekkorra már elkészült a szöveggel. Nem meglepő, hogy a költemény július 30-án nem csupán a fővárosi, hanem a vidéki lapokban is megjelent országszerte, ugyanis a Petőfi Társaság már július 11-én eldöntötte, hogy „mindenhová” elküldi az *Apotheosist* (N. n., „Petőfi-ünnep”, *Vasárnapi Újság*, 1899. júl. 16., 487.).

Július folyamán Jókai és Bartók több levelet váltott a Petőfi-ünnepély kapcsán, amelyekből számos részlet megismerhető a készülődésre vonatkozóan. Jókai számára kiemelt jelentőséggel bírt az *Apotheosis* közlésének pontos időzítése, ugyanis több levelében is hangsúlyozta azt, hogy nem engedélyezi a költemény hírlapi közlését július 30. előtt:

„Ha kell még példány az apotheosisból, menj oda az Athenaeumhoz, ott áll a szedés de a tilalmat minden kiadott példányra rá írd a nevemben, hogy július 30-ig hirlapban nem szabad közölni: vagy jobb lesz, ha ideküldöd, én magam ráírom” (Jókai Mór Bartók Lajosnak, Budapest, 1899. július 19., OSzK Kt, Levelestár, 5. levél). A Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában elérhető a költemény azon lenyomata, amely korábban éppen E. Kovács Gyula hagyatékának részét képezte, és amelyre maga Jókai írta fel piros tintával a következő megjegyzést: „Hírlapi közlését csak július 30-án engedem meg / Dr. Jókai Mór” (Jókai a Petőfi Társaság különböző tisztségviselőinek, PIM Kt, V. 4559/279/5). Az időpont meghatározása Nagy Bella első fellépésével állhat összefüggésben, ugyanis a fiatal színésznő július 29-én este szavalta el először a művet a Krisztinavárosi Színkörben („Arra ügyelnünk kell, hogy valami hirlap elébb ne közölje, mint a mikor előadva lesz”). Ily módon Jókai mindent megtett annak érdekében, hogy a meglepetés erejével növelje Nagy Bella fellépésének hatását és az előadás iránti nézői kíváncsiságot, hiszen a szöveget július 29. előtt pusztán a szervezők szűk köre olvashatta.

Minden bizonnyal ezzel a törekvéssel állhat összefüggésben Makó Lajos színház-igazgató levele is, aki biztosította Jókait arról, hogy Budapesten kizárólag csak Nagy Bella előadásában lesz előadva a költemény, és minden az író elképzelései szerint fog megvalósulni:

Méltóságos Uram!

Az „Apotheozist” itt Budapesten csak mi adhatjuk elő Nagy Bella ő nagyságával július 30, 31. és aug. 1-én. Esedezem más színháznak ezt semmiképp sem engedélyezni. Vidékre azonban a színházak számára is átengedheti méltóságod. Nagy Bella ő nagyságával már értekeztem a láncz dolgában; – nem lesz semmi baj. A főpróbára majd meghívom méltóságodat. Ebédre is pontosan ott leszek. Teljesen nyugodt lehet tehát méltóságod, minden úgy történik a hogy méltóságod akarja, és semmiféle más befolyás itt nem érvényesülhet. A többi fővárosi színházak csináljanak maguknak más Petőfi ünnepélyt, mi betartjuk és nem engedjük a méltóságod programját.

Méltóságod hálás híve

Makó

igazgató

[A lap szélére írva:] Most is Aranyemberből próbálunk N. B. k-al.

(Makó Lajos Jókai Mórnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Fond V/368.)

Valószínűleg ugyancsak ennek tudható be, hogy a hírlapokban közölt előzetes programmal ellentétben (például: N. n., „Napirend”, *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 30., 16.) Jókai nem akarta elszavalni a költeményt a Petőfi-szobor előtt. Noha arra hivatkozott, hogy Petőfi „jelenlétében” nem szeretett volna gyenge költeményt előadni, úgy tűnik, a halott barát iránti tisztelet mellett az is szerepet játszott a döntésben, hogy a budapesti ünneppsorozatban az *Apotheosis* előadása mindenképpen Nagy Bella nevéhez kötődjék:

„Kedves Lajosom.

Itt küldök egy csomó levelet, melyben apotheosist kérnek.

A programmunkat kérlek igazítsd ki aképen, hogy én a Petőfi szobor előtt egy szózatot fogok közrebocsátani; de nem az apotheosist fogom szavalni, »Erstens bin ich keine reine Jungfrau« a hogy Heine mondja [utalás Heine *Atta Troll* című művére] nem lehetek szabadság nemtője, másodszor pedig nem lehetek oly vakmerő, hogy én Petőfi jelenlétében verset deklamáljak; hisz ő kirúgná a fogamat az infámis rosz klapancziáért. A ki apotheosist akar hallani, menjen a színházba.

Isten áldjon meg, maradok a Svábhegyen 1899 Jul 23

Ölel öreged

Jókai Móricz”

(Jókai Mór Bartók Lajosnak, Svábhegy, 1899. július 23., PIM Kt, Jókai a Petőfi Társaság különböző tisztségviselőinek V. 4559/279/4.)

Ugyancsak a Nagy Bella iránti törődés nyomai érhetőek tetten Jókai egy másik levelében, amelyben nyolc pontba rendezte a megemlékezéssel kapcsolatos kérdéseit és észrevételeit. Noha roppant óvatosan fogalmazott a Nagy Bellát érintő pontoknál, az 5., 8. és 9. pont esetén érezhető, mennyire figyelt a színésznőre, hiszen egyrészt maga viselte az előadás után Nagy Bellának átnyújtandó csokor terhét, másrészt idejében megtette a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy a Petőfi Társaság tagjai képviselve legyenek a fellépés alkalmával:

„Kedves Lajosom

Itt küldök Neked hat levonatot az Apotheosisból, ha több fog kelleni, tudasd velem, azonnal megrendelem. Arra ügyelnünk kell, hogy valami hírlap elébb ne közölje, mint a mikor előadva lesz.

A *Petőfi házra való felhívás kibővítését helyeslem* és adoptálom.

Az ünnepélyre való előkészületről szeretnék előre értesülni,

1. Jul 31ikén hány órákor lesz?

2. Hol gyülekezünk össze? Ha az akadémiában, onnan gyalog vonulunk e fel a Petőfi szoborig?

3. Mi lesz a megnyitás a szobornál?

4. Következik-e utána valami bankett? Ezt szeretném, ha elmaradna, miután társaságunk tagjainak nagy része távol lesz, ki itt, ki amott, gyásztort úgy se, illik zajosan megtartani.

5. Hanem az ünnepélyünk programjába óhajtom felvételni az esteli színi előadást a budai Krisztinavárosi színházban a Petőfi alkalmi színművel és az én apotheosisommal.

6. Hová kell küldeni a koszorúkat? Én is küldök Segesvárra is és a Petőfi szoborra is, pálma babérrel, veres szalaggal, hová küldjem az elsőt, hová a másodikat, kinek a

czímére? Ki fogja a koszorúkat a Petőfi szobornál elhelyezni? Arra egy hozzá értő festőt kellene fölkérni.

7. Kérlek, rendelj meg az Apotheosis elszavalója számára egy pálmaágból és babérból készült koszorút a Petőfi Társaság nevében, veres szalagot e felíratral: Nagy Bellának a Petőfi Társaság. A költségét én viselem.

8. A július 31-iki diszeloadásra a budai kr. városi színigazgató meg fogja hívni a Petőfi Társaságot. Kérlek, gondoskodjál a képviseltetésünkről. Egyébiránt én magam is ott leszek.

Szives baráti üdvözléssel maradok

igaz híved
Jókai Mór”

(Jókai Mór Bartók Lajosnak, h. n., é. n., OSzK Kt, Levelestár, 7. levél)

A levél 6. pontját illetően további információk is rendelkezésre állnak, hiszen Jókai július 19-én külön értesítette Bartókot arról, hogy a vejét, Feszty Árpádot kellene felkérni a koszorúk elhelyezésére, mivel a festő nem utazik Segesvárra, továbbá a koszorúrendelés részleteibe is betekintést engedett: „A koszorúkat én Naeternél rendelem meg az Andrássy úton: hát Te? Előre értesíteni kell, mert a pálmaágot messziről hozatják” (Jókai Mór Bartók Lajosnak, Budapest, 1899. július 19., OSzK Kt, Levelestár, 5. levél). Jókai igen előkelő helyen készítette a koszorúkat a barátja emlékére, ugyanis a megrendelés helye Naeter Lujza császári és királyi udvari virágkereskedése (Andrássy út 7. szám) lehetett, amelynek híres virágkötője kiváló készítője volt „a legpompásabb gyász- és színpadi koszorúknak, virágból, babérlevelek, pálma vagy egyéb exotikus ágakból” (*Magyar Compass* 26 [1898], 647.). A Petőfi-szoborhoz helyezett koszorú szalagján végül a következő felirat szerepelt: „Jókai Mór – Petőfi Sándor emlékének” (N. n., „A koszorúk”, *Budapesti Hírlap*, 1899. júl. 31., 3.). A 7. pontban említett, Nagy Bellának szánt koszorúról valószínűleg sosem tudta meg a színésznő, hogy Jókai figyelmességének köszönhetette az ajándékot – amint emlékiratának szöveghelye sejteti: „Leírhatatlan siker volt. Most már nemcsak Jókaitól és ismerőseiktől kaptam virágot, hanem testületektől is, köztük a Petőfi Társaságtól is. Mégpedig nem csokrokat, hanem koszorúkat!” (LÁNG 1975, 364.)

Jókai nem pusztán a koszorúkat illetően járt el körültekintően, hanem igyekezett olyan ünnepséget létrehozni, amely méltó és találó Petőfi emlékéhez. Ennek érdekében külön figyelmet szentelt a jelenlevők öltözkészékének kijelölésére is:

„Kedves Lajosom

Kérlek légy szíves közhírré tenni, válaszul több oldalról érkezett tudakozásokra, hogy mi írók és művészek, kik a Petőfi ünnepélyekben részt veszünk, egyszerű polgári ruhában fogunk ott megjelenni. – Petőfi egész lelkével demokrata volt, ellenkeznék az ő egész szellemi irányával, ha mi most az ő emlékét parádés ruhákban ünnepelnők meg. A ki honvéd, a ki katona az felkötheti a kardot Petőfi emlékünnepén, de mi egyszerű

polgárok hagyjuk otthon az aranyos ezüstös kardjainkat ezeken a napokon, s dicsőítjük az »egyenlőség« bajnokát abban a viseletben, a mit rendesen hordani szoktunk, ha diszes társaságba megyünk, abban a viseletben, a melyben az 1848iki Martius 15ikét Petőfi vezetése alatt végig küzdöttük.

baráti üdvözzellett
öreged
Jókai Mór”

(Jókai Mór Bartók Lajosnak, é. n., h. n., OSzK Kt, Levelestár, 3. levél)

A levelezésben említett eseményeken és részleteken kívül Jókai más kezdeményezésekbe is bekapcsolódott. Példának okáért az *Új Idők* ünnepi számának, amely szimbolikusan ötven Petőfit ábrázoló képet tartalmazott, átengedett egy korábban a nagyközönség előtt ismeretlen olajfestményt is („Petőfi eddig ismeretlen arcképe”, *Új Idők*, 1899. júl. 31., 83.).

Az ünnepségsorozat már július 29-én este elkezdődött, hiszen a Krisztinavárosi Színházban ekkor mutatták be először Jókai *Apotheosis*-át Nagy Bella felléptével az este 7 órától tartott előadássorozat negyedik szakaszában. Nagy Bella a szabadság nemtőjét alakítva szavalta el a költeményt, aki a szöveg meghatározott pontjaihoz érve megszabadult rabláncaitól. Az előadásra később Nagy Bella is visszaemlékezett memorandumában a következőképpen: „Jókai írt egy magasan szárnyaló, hosszú, gyönyörű szép verset, amely természetesen Petőfi életét és halálát dicsőítette. Az Apotheosist én mondtam el, a színpadon Petőfi szobrával szemben állva, nemtőnek öltözve, megláncolva, mely láncokat később a vers folyamán a nemtő széttépi, és ledobja magáról” (LÁNG 1975, 364.). A nemtőt alakító Nagy Belláról készült, több folyóiratban közölt fényképet lásd a 15. vers jegyzetei közt! Az *Apotheosis* előadása volt az utolsó olyan nyilvános esemény Nagy Bella és Jókai Mór házasságkötését megelőzően, amely kapcsán a nevük összefonódott a sajtónyilvánosságban, ugyanis nem sokkal az ünnepséget követően, augusztus elején az író Balatonfüreden megkérte a színésznő kezét.

A színházba Jókai Feszty Árpád és Feszty Árpádné kíséretében érkezett, majd a sikeres előadást követően Nagy Bella őt is a színpadra invitálta. Az ünnepségen lejátsszódott jelenetekről a *Budapesti Hírlap* részletes tudósítást közölt: „Az előadás végére maradt Petőfi Apoteozise, Jókai Mór ünnepi költeménye, a melyet lapunk tárcájában közlünk. A színen Petőfi szobra volt fölállítva, mögötte a Petőfi-ház. Görög stilű palota, melynek oszlopai között a nemzet nagy költőinek márvány mellszobra volt állványra téve. A költeményt Nagy Bella kisasszony adta elő, kinek Jókai és a Petőfi-Társaság is koszorut küldött. Szavalása befejeztével élenken megtapsolta, majd Jókai páholya felé fordult és harsogó hangon hívta a költőt a színre. Jókai engedett, s megjelent a színpadon, a mikor átadták neki tisztelőinek babérkoszorúit. De a közönség már most hallani is akarta. Percekig tombolt a közönség, melyhez Jókai ezeket a szavakat a intézte: / Szeretett közönségem! Ez a mai nap Petőfinek a napja. Ne ünnepeljünk ma mást senkit, mint a szabadság dalnokát, a szabadság mártírját. Minden koszorú, mit ma fontak, minden babér, minden pálmelevél, mit ma téptek, legyen a halhatatlan költő, feledhetetlen hajdani ba-

rátom emlékének talapzatára letéve. Minket pedig felejtsetek el! / Taps zúgott a költő szavaira, a mely Jókaival kivonult az utcára. A lelkes közönség ki akarta fogni lovait, de Jókai más kocsiba szállt és elhajtatott” (N. n., „A budai szinkör Petőfi-előadása”, *Buda-pesti Hírlap*, 1899. júl. 30., 14.). A *Buda-pesti Napló* tudósítója dicsérte Nagy Bella színpadi játékát: „A fiatal tragika ma is érvényre juttatta töméredek kvalitásait, a szép költeményt szép keretben – a Petőfi-ház és a megkoszorúzott Petőfi-szobor állt a színpadon – drámai erővel adta elő. Szavalata után valóságos tapsvihar támadt, a közönség lelkesen éltette a szerzőt, aki aztán a vendégművésznővel együtt köszönte meg az ovációt” (N. n., „A színházak ünnepe”, *Buda-pesti Napló*, 1899. júl. 30., 11.). A *Pesti Hírlap* tudósítója szintén elismerően nyilatkozott a színésznőről: „Utolsónak Jókai Mór apotheozisát szavalta el nagy hatással Nagy Bella vendég, aki szép, lenge costume-jében kiváló képességgel személyesítette Hungária alakját” (N. n., „Petőfi-est a budai színkörben”, *Pesti Hírlap*, 1899. júl. 30., 7.). Az *Ország-Világ* az előadást követően külön cikket szentelt Nagy Bella bemutatásának: „A budai színkör Petőfi-ünnepén szavalta el Jókai Apotheozisát. Nagy Bella eredetiségre törekszik, szerepeit nem annyira játékában, mint inkább szavalatában domborítja ki. Hajlékony, csengő orgánuma képesíti rája. Szavalatának nemes héve, pátosza s arcának kifejező játéka pótolja még némiképp mutatkozó hiányosságát rutin dolgában. A kisasszony korát tekintve kezdő színésznő volna még, de tehetsége révén messze túlszárnyalt a kezdet kezdetlegességein. Mindenesetre olyan talentum, kinek sokat ígérő pályáját érdemes lesz figyelemmel kísérni” (cs. h., „Nagy Bella”, *Ország-Világ*, 1899. júl. 30., 494.). Augusztus 4-én Siófokon, a Petőfi-művészestély alkalmával Nagy Bella ismét előadta Jókai *Apotheosis*-át (N. n., „A siófoki Petőfi-művészestély”, *Magyar Újság*, 1899. aug. 5., 4.). Minden bizonnyal ezen fellépések sikeressége is szerepet játszott abban, hogy augusztus közepére a Vígszínház leszerződtette a színésznőt társulatának tagjai közé (N. n., „A Vígszínház új tagja”, *Buda-pesti Napló*, 1899. aug. 18., 9.; N. n., „Jókai házassága”, *Vasárnapi Újság*, 1899. szept. 24., 655.). Jókai már az ünnepségsorozat előtt figyelmeztette Nagy Bellát arra, hogy a szerep jelentős mérföldkő lehet a pályáján: „Ha csak teheti, ne menjen el ma a színházba. Az idő rosztalra fordult, estére viharos lesz. Én rettegek attól a gondolattól, hogy önt valami baj éri, s akkor nem felelhet meg a feladatának az ünnepélyen, a melynek sikerétől függ Önnek az egész jövőndője. Ha ez a feladata nem sikerülne, az olyan nagy bukás volna, a mit nem lehetne helyrehozni” (Jókai Mór Nagy Bellának, Svábhegy, 1899. július 24., OSzK Kt, Fond V/703, 16. levél).

A fentebbieket figyelembe véve, úgy tűnik, Jókai számára az ünnepségsorozat egyszerre szólt a halott barát iránti tiszteletadásról és a szerelme támogatásáról. Ugyanez a típusú szimbolikus összefonódás figyelhető meg az ünnepi költemény előadásában is: maga a szöveg Petőfi emléket és a szabadságot dicsőíti, míg az előadás által Nagy Bella kerül szimbolikusan kiemelt pozícióba, hiszen ő jelenik meg a szabadság nemtőjeként, aki az élők és halottak felett áll, mivel egyedülként képes a rabláncok széttépésére és a múlt eseményeinek elmesélésére. Nem véletlen, hogy Jókai ezt a költeményt jelölte meg nyitóversként azon a meg nem valósult kötettervezeten, amely a Nagy Bellához írt szerelmes verseit tartalmazta volna (JMÖM Följegyzések 2, 440–441). Az *Apotheosis* nyitó-

pozícióba helyezésével ily módon Jókai koncepcióvá emelte a Petőfitől átvett *szabadság-szerelem* kettősét – erről lásd bővebben a kísérőtanulmányt!

Magyarázatok

[cím] Apotheosis – gör. dicsőítés, magasztalás

[bevezető színpadi utasítás] PETŐFI HÁZ – a költő halálának ötvenedik évfordulója alkalmából a Petőfi Társaság egy Petőfi-ház létrehozását szorgalmazta. A Jókai Mór és Bartók Lajos által aláírt felhívás szövege már eleve tartalmazta azokat a vizuális elemeket, amelyeket Jókai beépített a színpadon megjelenítendő ház leírásába: „Ennek a létrehozását tervezi a Petőfi-Társaság, a Petőfi-házat. Egy emléksarnokot a nagy költő nevének megörökítésére, a székes főváros egyik legdíszesebb pontján, mely klasszikus stílusú építészeteivel, oszlopcsarnokában a nagy költő szellemi bajtársainak mellszobraival, Budapestnek is egyik ékességét képezné s az utókor számára megtartogatni méltó ereklyéit, munkáit lehetőleg többi remekíróink ereklyéivel együtt, belső helyiségeiben megőrizné” (N. n., „Petőfi-ünnep”, *Vasárnapi Újság*, 1899. júl. 23., 502. Kézirata: Felhívás a Petőfi emléksarnok fölépítésére, OSzK Kt, Analekta 2646.). A Petőfi ércszobra mögött látható görög stílusú ház megjelenítéséhez Jókai később részletesebb magyarázatot fűzött a Petőfi Társaság július 11-i tanácskozásán: „Petőfi ünneplésében legfőbb a Petőfi-ház. Ezt én görög stílusban épült csarnoknak képzelem, mint a Theseus-templom, a pesti Petőfi-szobor háta mögött, ha fér és ha a tanácstól megkapjuk a helyet. Ezért a helyért tudok lelkesülni, ez szép hely, olyan egy sincs több a városban. Egy pár tagot ki kell küldeni, hogy a magisztrátussal érintkezésbe lépjen. Míg a magisztrátus nem felel, addig ki se kell bocsátani a gyűjtésre szóló fölhívást” (N. n., „Petőfi-ünnep”, *Vasárnapi Újság*, 1899. júl. 16., 487.). Ily módon Jókai egy még meg nem valósult, pusztán tervként és elképzelésként létező emlékhelyet jelenít meg a szövegben és a színpadon.

[bevezető színpadi utasítás] Arany, Tompa.... Julia – Jókai az illető részben Petőfi azon – a költemény megírásának idején immár halott – kortársait sorolja fel, akik valamilyen módon kapcsolódnak az 1848. március 15-i eseményekhez. Legtöbbjük Petőfivel és vele együtt tagja volt az irodalmilag és politikailag jelentős csoportosulásoknak, vagyis a Tízek Társaságának és a márciusi ifjaknak. A felsorolásban kivételt képez Arany János, aki egyik csoportnak sem volt a tagja, és nem vett részt az 1848. március 15-i eseményekben sem, tehát figyelemre méltó Jókai azon gesztusa, hogy mindezek ellenére, a közte és Petőfi közt kiépült szoros barátságra való tekintettel vele kezdi a felsorolást.

Arany – Arany János (1817–1882) költő, Petőfi barátja

Tompa – Tompa Mihály (1817–1868) költő, a Tízek Társaságának tagja

- Vasváry – Vasvári Pál (1826–1849) író, történész, a márciusi ifjak egyike
- Egressy Gábor – (1808–1866) színész, Petőfi barátja, aki 1848. március 15-én előadta a *Nemzeti dalt* a Nemzeti Színházban
- Lisznyay – Lisznyai Damó Kálmán (1823–1863) költő, a Tízek Társaságának tagja
- Kerényi – Kerényi Frigyes (1822 – 1852) költő, a Tízek Társaságának tagja
- Bérczy – Bérczy Károly (1821–1867) író, költő, a Tízek Társaságának tagja, a márciusi ifjak egyike
- Obernyik – Obernyik Károly (1814–1855) író, a Tízek Társaságának tagja
- Vajda János – (1827–1897) költő, a márciusi ifjak egyike
- Degré – Degré Alajos (1819–1896) író, a Tízek Társaságának tagja, a márciusi ifjak egyike
- Pálffy Albert – (1820–1897) író, szerkesztő, a Tízek Társaságának tagja
- Irinyi – Irinyi József (1822–1859) író, országgyűlési képviselő, a márciusi ifjak egyike
- Szendrőy Júlia – Szendrey Júlia (1828–1868) Petőfi Sándor felesége, aki március 15-én kokárdát varrt a férjének
- [szereplő] Szabadság nemtője – a szabadság védszelleme, angyala. A szerkezetet Jókai használta már a *Lőcsei fehér asszony* című regényben is (JMÖM Regények 47, 241.). Bartók Lajos a segesvári ünnepség nyitóbeszédének végén nem véletlenül emlegette a szabadság nemtőjét, hiszen előkészítette vele Jókai költeményét, amelyet E. Kovács Gyula előadásában hallgathatott meg a közönség (N. n., „A segesvári ünnep”, *Pesti Hírlap*, 1899. júl. 31., 3.). A szabadság nőalakként való megjelenítése nagy ikonográfiai hagyományrendszerbe illeszkedik bele – vö. például Delacroix *A Szabadság vezeti a népet* című festményével.
- [színpadi utasítás] szabadság, egyenlőség, testvériség – eredetileg az 1789. július 14-én kitörő francia forradalom jelmondata („Liberté, Égalité, Fraternité”). Ezzel a jelmonddal végződik az 1848. március 15-én kitört magyar forradalom követeléseit tartalmazó 12 pont is, amelyet Jókai Mór és Bulyovszky Gyula fogalmazott.
- 6 Aztán sötétség lett, – kísértetek éje – lehetséges utalás Petőfi Sándor *A szabadsághoz* című költeményére, amelyben a lírai én arra kéri a szabadságot, hogy végre a szemébe nézhessen, hiszen az emberi lelkek kísértetként bolyonganak őt keresve: „Oh szabadság, hadd nézzünk szemedbe! / Oly sokáig vártunk rád epedve, / Annyi éjen által, mint kísértet, / Bolygott lelkünk a világban érted” (PETŐFI 2005, 895.).
- 20 Él még magyar nemzet, él még magyar Isten – vö. Kisfaludy Károly *Mohács* című költeményének sorával („Él magyar, áll Buda még!”), amely a reformkor idején hazafias jelszóként terjedt el
- 31 holt költő – Jókai korábban Petőfire vonatkozóan már használta a szerkezetet *Holt költő szerelme* című versében, vö. JÓKAI Mór, „Holt költő szerelme”, *Fővárosi Lapok*, 1874. márc. 17., 269.

[utolsó színpadi utasítás] Felragadja a Petőfi szobor talapzatára fektetett zászlót – lehetséges utalás Petőfi *A szabadsághoz* című versére, amelyben a lírai én a zászló felemelésére kéri a szabadságot: „Csak emeld föl, csak mozdítsd meg zászlód, / S lesz sereged ezer és ezernyi, / Kész meghalni vagy diadalt nyerni!” (PETŐFI 2005, 896.).

62. [Szulamit válasza]

Kézirat

MTA KIK Kt, Ms 342/2, 16–17. folio (52–53. oldal) – A vers *A Félistenek bolondságai: Történelmi humorisztikus regény* betétdalaként szerepel a szöveg kéziratában. A költemény szervesen illeszkedik a szövegfolyamba, tehát nem külön vagy utólag illesztette a műbe Jókai. A kézirat lila tintával íródott.

Szövegkritika

5 <havas> vén

11 <A> Tenger

Megjelenés

Pesti Hírlap, 1900. okt. 7., 16. – *A Félistenek bolondságai: Történelmi humorisztikus regény* részeként.

Keletkezés

Jókai XVIII. számú jegyzetfüzetében olvasható egy kötetterv, amelyen 24-es sorszámmal szerepel egy költemény *Szulamit válasza* címmel (JMÖM Följegyzések 2, 441.). Bár ezen cím alatt nem maradt fenn Jókai-vers, a szöveg filológiai érvek mentén beazonosítható.

A tervezeten szereplő 22-es számú *Szulamit* cím minden bizonnyal a *Bellához* című versre vonatkozik, ugyanis annak kezdősora említi a szóban forgó nevet („Saáron szép rózsája, bűbajos Szulamit”), így tehát egy olyan verset kell keresnünk, amely a tervezeten olvasható megjelölés szerint egy erre adott válaszként értelmezhető. A *Bellához* című verset Jókai betétdalként beillesztette a *Félistenek bolondságai* című „történelmi humorisztikus regény” egyik jelenetébe. A vonatkozó szövegrész szerint az egyik szereplő, Clodia lantkíséréssel adja elő a szóban forgó szerelmes dalt, amelyet Cicero korábban egy szép zsidó leánynak írt. Az illető jelenetben szerepel egy *Ó kedves kopaszom...* kezdetű, szintén négy strófából álló dal is, amelyet Clodia írt válaszként az öreg Cicerónak – a két dal tehát párverset alkot az illető műben. A költemény párverséről és a *Félistenek bolondságai* című mű keletkezéstörténetéről lásd bővebben a 25. vers jegyzetét! Szintén alátámasztja a fentebbi felvetést, hogy Jókai korábbi vázlatain és tervezetein számos példát találni arra vonatkozóan, hogy egy-egy művére nem a pontos címmel, hanem valamely, a szövegben szereplő jellegzetes motívum vagy szereplőnév révén hi-

vatkozott. Lásd például a meséskönyvének tervezetén a következő néhány példát: „Kis király” → *A kis király beszélő babája*; „M álomtündér” → *Majmuna, az álomtündér*. ([Tervezet, cím nélkül], OSzK Kt, Quart. Hung. 3071).

A *Félistenek bolondságainak* hírlapi közlését tekintetbe véve a versnek 1900. október 7. előtt kellett keletkeznie.

Magyarázatok

- 1 kedves kopaszom – noha a dalt Clodia az öreg Cicero számára írta, nem nehéz áthal-
lásokat találni a vers és Jókai magánélete között. Többek között a Clodia
által megénekelte kopaszság is könnyen felidézheti az idős Jókai alakját,
aki ezen okból gyakran parókát hordott.
- 5 Lám sima jég fedi az Aetna vén fejét – allúzió Horatius a *Thaliarchushoz* című költe-
ményére és hasonló kezdősorára: „Nézd, a Soractét hó fedi vastagon”. Jó-
kai gondosan választotta meg a felidézett költeményt, hiszen a [*Szulamit
válasza*] esetén – a *Félistenek bolondságai* kontextusát figyelembe véve –
szintén egy, a latinítással szorosan összefüggő műről van szó, másrészt
a Horatius-szöveg témája ugyancsak az öregségtől való eltávolodás és a
szerelem megélésének lehetősége. Az Etna mint motívum továbbá felbuk-
kan Berzsenyi Dániel *Báró Wesselényi Miklós' képe* című költeményében
is (BDÖM 1, 114.).
- 5 Aetna – vulkán Szicília északkeleti részén
- 13 Flóra – a virágok és a tavasz római istennője
- 16 Az ősz számára hoz egy második tavaszt – az ősz és a tavasz szimbolikus képeinek
összekapcsolása gyakran felbukkan a Jókai második házasságával kap-
csolatos szövegekben. Egyrészt maga Jókai is több szövegében alkalmaz-
ta ezt a motívumkapcsolatot, lásd például *Az évfordulón* („Nem riasztott
vissza az a *hetvenöt tél?* / Felolvasztotta azt a te húsz tavaszod” – lásd 54.
vers!), *Hetvenhatodik születésnapomon* („Hanem az a csoda, hogy az »én«
zord telem / Hogy derült tavaszra által oly hirtelen?” – lásd 14. vers!), *Az
én paradicsomkertem* („S nem csak a kertemet varázsoltad vissza / Lomb-
sárgító őszbűl virágos tavaszba; / Én magam is érzem ifjító varázsod, /
Csodálva hogyan lett virágzásom másod” – lásd 34. vers!) című verseket.
Másrészt éppen az illető évben, néhány hónappal korábban, az 1900-as
párizsi világkiállításon egy bankett alkalmával Xavier Melet köszöntötte
ily módon Jókait és Jókainét: „Asszonyom, ön nem habozott a maga tava-
szát egybekapcsolni Jókai Mórnak őszével. Őszről beszélek, mivelhogy a
költőknek nincsen telük” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900.
jún. 7., 5.). A hírlapi beszámolók szerint a köszöntő olyannyira megha-
totta Jókait, hogy megölelte Melet-t – lásd bővebben a 22. vers jegyzeteit!

63. Életem

Kézirat

K1 OSzK Kt, Oct. Hung. 692 – Bordópiros borítójú füzet, amely a költemény 52 foliónyi terjedelmű tisztázatat tartalmazza. A szöveg csak a rectókon szerepel. Az íráshoz használt tinta színe változó: Jókai a költemény 1–327. sorait, illetve a 328. sor felét fekete tintával írta, majd ettől kezdve, egészen a 496. sorig bezárólag kék tintát használt. Ezt követően a 497–504. sorokat újra feketével, az 505–990. sorokat pedig ismét késsel írta. A cím fekete tintával van aláhúzva. A második foliótól kezdve a rectók jobb felső sarkában oldalszámozás látható. A számozáshoz használt tinta színe mindig megegyezik a költemény adott szövegrészének megírásához használt tinta színével, amelyből látható, hogy Jókai az írás közben folyamatosan – nem pedig utólagosan – számozta a foliókat. A számozásban egyetlen hibát vétett: az 52. foliót véletlenül ötvenediknek számozta – ezért olvasható az első recto jobb felső sarkában a következő, ceruzával írt megjegyzés: „(Az 50. sz. kétszer)”.

K2 MTA KIK Kt, Ms 342/3, 1–49. folio – Különálló és különböző méretű foliókra írt fogalmazvány, amely töredékben maradt fenn. A kéziratköteg 49 foliónyi terjedelmű, az oldalszámozás alapján hiányzik belőle az első 5 folio. A szöveg csak a költemény 81. sorától kezdődően maradt fenn. A kézírás a rectókon szerepel. A foliók jobb felső sarkában tintával írt oldalszámozás jelenik meg, amely 6-tól indul és 52-ig tart, azonban nem tartalmazza az 50. és 51. számokat, mivel a 45. folióhoz Jókai két másikat illesztett, amelyekhez a 45/2 és a 45/3 számokat rendelte hozzá, tehát a költeményt utólag (nem feltétlenül a teljes mű befejeztével, de mindenképpen a 905. sorral nyitó tematikus egység megkezdése után) bővítette a 879–904. sorokkal. Emellett a kötegben szerepel két számozatlan folio is, amelyek a mű 461–496. sorait tartalmazzák. Ezt a részt szemmel láthatóan Jókai utólag iktatta a költeménybe, hiszen ezt támasztja alá egyrészt az oldalszámozás hiánya, másrészt a tinta fekete színe, amely kirívó a mindvégig kék tintával írt kéziratban. A szöveg utolsó hat sora ceruzával meg van jelölve – feltehetően Vészi József keze által. A fogalmazványt egy töredékeket tartalmazó folio (lásd a K3-at), illetve egy vázlat követi a kötegben.

K3 MTA KIK Kt, Ms 342/3, 50. folio – Ceruzával írt fogalmazványtöredék, melynek terjedelme 1 folio. A rectón a költemény 367–370., a versón a 395–398. sorai szerepelnek.

K4 MTA KIK Kt, Ms 342/17, 12. folio – Ceruzával írt fogalmazványtöredékek, amelyek egyike megegyezik a költemény 147–148. sorával. Szerepel emellett a rectón további hat sor, amely tartalmilag szorosan összefügg a mű egyes részeivel. Néhány olyan ötletfoszlányról lehet szó, amelyeket Jókai később

átfogalmazott: „Az egész világból itt távol és közel / Annyi az enyim, mit két karom átölel / Babér örökzöldje vár halántékomra / De a mi betakar a vad szederinda / A mitől idvezűlsz, attól elkárhozol / Isten ellen vétesz, mikor imádkozol”. Az első két sor a költemény 73–74. sorának korábbi variánsát képezi; a következő két sort, amely a babér, az inda és a halánték motívumait jeleníti meg, a 976–984. sorok esetén használhatta Jókai, az utolsó két sor pedig megegyezik a K2 legnagyobb kihúzott szövegegységének egyik sorpárjával.

Szövegkritika

- 25 K1 Portömeg [az o fölött az ékezet utólag áthúзва]
- 36 K1 <az élet> a lélek [f. í.]
- 45 K1 Tökeletes [em.]
- 80 K1 visszatűkrözve [az r fölött egy ékezet áthúзва]
- 83 K2 <m>saját [r. í.]
- 82 K1 Gyönyörködtek [em.]
- 92 K2 szembeszállanu<k>nk [r. í.]
- 97 K2 97 <..>nemzetet [r. í.]
- 103 K2 felhőmélyből [egybeírás korrektúrajellel jelezve]
- 104 K1 <sötét> földült [f. í.]
- K2 feldült
- 106 K2 puszta téren [különírás korrektúrajellel jelezve]
- 112 K2 Rettenetes egy kép, azt hiszem káprázat [utólag beszúrva a két sor közé fekete tintával]
- 122 K2 beáll<ott>tt [r. í.]
- 124 K2 Miknek lecsapásán [le utólag beszúrva a sor fölé]
- 127 K1 én [a szó fölött két vonallal áthúзва egy ékezet]
- 139 K2 villámok, <l> vesztett
- 142 K2 <a> A [r. í.]
- 146 K1 rabb<l>ilincsen [r. í.]
- 148 K4 Nincs pokolkin a mely párja legyen ennek
- 162 K2 <újra> ismét [f. í.]
- 176 K2 Az <hi> vette
- 179 K1 volt<e>
- K2 volt<e> ez
- 182 K2 me<.>részen [r. í.]
- 186 K2 Be sem
- 193 K2 <újra> népünk [f. í.]
- 197 K2 <költöttem> dolgoztam [f. í. ceruzával]
- 198 K1 <lángol[bizonytalan olvasat]> lángolt
- 216 K2 üdvözetet

- 219 K2 <szabad lett nemzet> dicső új kor [a. í.]
- 222 K2 <van> még [f. í.]
- 227 K2 <Hanem> De [f. í.] önvéreimmel [i utólag beszúrva a sor fölött]
- 230 K2 kezében [az é ceruzával áthúzva]
- 235 K2 mindent<”>
- 252 K1 áldó, <.> de
- 256 K2 A[utólag beszúrva a sor alá:]z a
- 258 K2 fűszála, virága
- 263 K1 hordozzak [em.]
- 266 K2 lassan-lassan
- 273 K1 el<a>ém [r. í.]
K2 <Óh> ha [a kezdőbetű H-vá igazítva ceruzával]
- 277 K2 <virágos> szép [a. í.]
- 278 K2 teremted<?> [jav. ceruzával]
- 285 K2 <Békekötés> Egyesülés
- 294 K2 <cimzett> szidott [f. í.] <az> a [r. í. ceruzával] <nemzet kuruccza> <ellenzék
truccza> [f. í., utólag ceruzával áthúzva] nemzet kuruccza [a sor alá írva]
- 300 K2 tartománymegszállás [egybeírás korrektúrajellel jelezve]
- 304 K2 kelt[beszúrás:]ett
- 308 K2 voltam <.> még
- 314 K1 G<un>olgothára [r. í.]
- 336 K2 temet<v>het [r. í. ceruzával, az utolsó betű szintén ceruzával pótolva]
- 339 K2 <lesznek> mind mind [r. í.]
- 340 K2 <el.....> elfeledve
- 349 K2 talál<l>n [r. í.]
- 352 K2 távol. [sorvégi írásjel utólag beszúrva ceruzával]
- 354 K2 átkozva; [sorvégi írásjel utólag beszúrva ceruzával]
- 356 K2 szánva?” [a két írásjel utólag beszúrva ceruzával]
- 357 K2 Felálltam, felkeltem [szócsere korrektúrajellel jelölve]
- 361 K2 kézzel<!>
- 362 K2 vész el!” [a két írásjel utólag beszúrva ceruzával]
- 363 K2 <szomorú> zokogó [f. í.]
- 364 K2 jaj, ja<l>j [r. í.]
- 366 K1 tenmagad. [hiányzó idézőjel em.]
- 368 K3 <az áldozó> volt az oltár [f. í.] halom
- 376 K1 <.> Portest [r. í.]
- 379 K2 <az isteni> a mennyei [f. í.]
- 382 K2 <Ön> Ki
- 383 K2 <van> volt [f. í.]
- 384 K2 újabbak
- 388 K2 ne<t>vetve [r. í.]

- 390 K2 <Oly> magas<an> polczon [f. í.] állók, holvá [r. í.]
- 393 K2 velük [beszúrás]
- 408 K2 lelke<d>m [r. í.]
- 411 K2 <Az> Első
- 415 K1 Korszak<.>ot [r. í. fekete tintával]
- 424 K2 ellenemben [r. í.]
- 425 K2 <nyila> gúnyja [f. í.]
- 427 K1 részvetét [em.]
- 435 K2 is [beszúrás sor fölé]
- 437 K2 <végeze az éltet> kereste a halált [f. í.]
- 440 K2 <K> Fegyvertelen
- 443 K1 Nem tudo<k>d [r. í.]
- K2 Nem tudo<k>d [r. í.]
- 458 K2 veled” [az idézőjel utólag beszúrva ceruzával]
- 459 K1 rá [beszúrva a sor fölé]
- 459–460 K2 Nagyot gondolok rá: melyikünk tett jobban:
Te ki bevégezted, vagy én, ki folytattam [utólag a folio jobb oldalára írva,
a versszöveg irányára merőlegesen]
- 463 K1 hőskölteményekb<ö>ül [r. í.]
- 474 K1 Vaskapuvá [az u fölött az ékezet áthúzva]
- 478 K2 Mint a mennykő csapás
- 484 K2 <..>kegyelmet [r. í.]
- 485–486 K1 És trombitaszóval fuvat pihenőre:
Kardja hegyén lobog fehér kezkenője. [az oldal aljára írva fekete tintával,
a beszúrás helyét korrektúrajel jelzi]
- 496 K1 <Nem talállok rá, csak összekulcsolt kezet.>
- 514 K2 majd tettekben
- 522 K2 halál<tol>ban [f. í. ceruzával]
- 524 K2 fegyverle<k>rakása [r. í.]
- 527 K2 Ki [utólag a sor elé írva] <H>honáruolókat [r. í.]
- 528 K1 Meg voltam [a két szó korrektúrajellel elválasztva]
K2 <torló bitófára> ellen boszújára [f. í.]
- 529 K2 Menekül<ni>tem [r. í. fekete tintával] <vágytam>
- 536 K2 kéz ki
- 545 K2 <...het> terhet [f. í.]
- 553 K2 <Négy> Öt [f. í. fekete tintával] rém tova szállt már, <az ötödik> a hatodik [f.
í. fekete tintával] támadt
- 558 K2 <nyugalmas> százados [f. í.]
- 559 K2 virrad<t>
- 563 K2 <Most> Im [f. í.]
- 568 K2 Zsarnokok

580 K2 <örködjem> virrasszak [f. í.]
 583 K1 durra<.>nása [r. í.]
 589 K2 Hát <a> mi<t>
 591 K2 rémlátás [egybeírás korrektúrajellel jelezve]
 600 K1 emberte<.>len [r. í.]
 K2 <Eg> Oszlopot, bolthajtást <hangyatársaimmal> embertelen kinnal [f. í.]
 603 K2 Van <e még>
 606 K2 <K> Cátónak
 607 K2 h<a>et<o>edik [r. í. fekete tintával]
 609 K2 <a külhonban> a vezérünk [f. í.]
 610 K2 ki<hez>től [r. í.]
 618 K1 <ki> mit [f. í.]
 619 K2 mondák
 625 K2 <.....> oszlott [f. í.]
 626 K2 mind [beszúrás] számra, <is>
 630 K2 <H> Táborát
 636 K2 tenger-vér
 639 K2 <nemezis> hivatás [f. í. fekete tintával]
 643 K2 <*>
 644 K2 Mi egy
 646 K1 gyilkolni [hiányzó idézőjel em.]
 K2 <A hazáért> A honért
 655 K2 <Abban> S hogy elbukott zászlónk minden kéz el<.>dobta [r. í.]
 670 K2 erősre
 673 K2 daemon[beszúrás:]át
 679 K1 magasb<o>ul [r. í.]
 684 K1 porrá válsz [a két szó korrektúrajellel elválasztva]
 K2 porrá válsz [a két szó korrektúrajellel elválasztva]
 687 K2 <berántott> buktatott [f. í.]
 693 K2 <nyolczadik alak> kilenczedik rém [f. í. fekete tintával]
 702 K2 gyűjté [az y fölött áthúzva az ékezet]
 707 K2 <fundálta> szerzette
 717 K1 S <A> a [r. í.]
 718 K2 Elvesz a varázsa
 734 K2 <Nincs> Nem igaz
 736 K2 én [beszúrás] mily<en>
 737 K2 dicsó nép! – Ablakom csörömpöl: – [az írásjelek utólag beszúrva ceruzával]
 744 K2 ő [beszúrás] emelt
 752 K1 Mért tette [r. í. fekete tintával]
 755 K2 szó<t>
 761 K2 <Ki száll le most elém? Délczeg ifjú alak.

Ismerlek jól, hiszen annyiszor láttalak.
 Te vagy a Romeo, Othello, a Bánk bán
 Ember tragoedia drámából az Ádám,
 A múzsa fölKentje, közönség bálványa!
 Mi volt hát iszonyú haláloed talánya?
 „Nincsen emberi szó, mely azt kifejezze:
 Csak rokon [beszúrás] szív lehet, a mely <titkon> átérezze.
 Égő vágy, a mely küzd a lehetetlenért. [ne utólag beszúrva az utolsó szóba]
 Szerelem, mely gátul találja az erényt.
 Álmok, a mik ébren kinoznak, gyötörnek.
 Fájdalom, mit kábán nevezünk gyönyörnek.
 Mitől idvezülök, attól elkárhozom:
 Isten ellen véték, mikor imádkozom.
 Ha aczél láncz volna, letépném magamrol,
 De rózsaláncz [egybeírás jelezve korrektúrajellel] ellen szűm hasztalan
 harczol.
 Ha lelkem hő vágyát a sors megtagadja.
 Nyugalmamat a sír majd talán megadja.”
 Elment: koszorúmat leteszem halmára
 Egy istenhozzádot mondok utoljára.
 Lelkemben sejtelmes gondolatok kelnek:
 Lehet hát oly ember, kit a szíve öl<nek> meg?
 Lehet hát halálos méreg, a mely édes?
 Ártatlan örömből lehet halálvéges?
 Ennek a sirjába lenézniem úgy szédít.
 Hát én meddig tudok megmaradni még itt?>

- 762 K2 íróasztalom<ban>
 770 K2 támad<ot>t [r. í. fekete tintával]
 776 K2 <g>erjeszt
 784 K1 Isten [em.]
 791 K2 rablótanyák
 795 K1 <m>Magad [r. í.]
 801 K2 <Ki ez> Most jön [f. í.]
 803 K1 emeli. [mondat végi írásjel áthúzva]
 K2 <És még azonkívül oltár <zámolyával> <lépcsőjével> zámolyával [a. í.]>
 807 K2 <N> Szőszékből
 812 K2 kherubinnak
 816 K2 <vég> méreg
 818 K2 hív<ó>en [r. í.]
 825 K1 <A> Üdvösség
 826 K2 légben!<”>

- 833 K2 <világból> népből [f. í.]
 839 K2 Jöhet<n>ek
 852 K2 Egy<e>
 859 K2 szem<ét>ébe [r. í.]
 863 K2 sok vészből [a különírás korrektúrajellel jelezve] kim<..>entett [r. í. fekete tintával]
 866 K1 eszem<l>nek [r. í.]
 879 K2 S oda
 881 K1 <Itt vagyok előtted, itélj hát fölöttem!
 Van e joga élni mind annak, mit tettem?>
 K2 Itt vagyok előtted, itélj hát fölöttem!
 Van e joga élni <ann> mind annak, mit tettem?
 886 K1 h<..>ű [r. í.]
 891 K1 leghalmasabb [em.]
 898 K2 Kiről dicsőítő dalom oly fennyen zeng
 900 K1 fő<n>ldet [r. í.]
 K2 Csókommal illetem
 917 K2 az égből [beszúrás]
 934 K2 <Hoszsza életem nehéz> Éveimnek hosszú [f. í.]
 939 K2 A te Te két
 947 K2 mostan <mo>
 952 K2 A kik <tudj>
 965 K2 <Atoll>
 974 K2 Adj<a>
 981–982 K1 A mikor a fejem a válladra hajtom,
 Több a nagy Olympnál ez az édes otthon. [kétszer szerepel]
 K2 [nem szerepel az illető két sor]
 984 K1 halántékainkra [a második *n* utólag beszúrva a sor alatt]
 987 K1 csókjaidért, <..> fájó
 988 K1 gyé<r>mántból [r. í.]

Megjelenés

M1 VÉSZI 1904a, 17. – Vészi József Jókai halálát követően a Nagy Bella védelmére írt pamfletében jelentette meg a költemény 985–990. sorait a következő kísérszöveggel: „És itt lapozom dolgai közül a legmonumentálisabbat. Egy nagy és nagyszerű költeményt, a melynek a címe: »Életem.« E versében Jókai a maga életének történetét mondja el, a mint sorsa beleszővődik a nemzet életébe. A magyar nemzet biografiája ez inkább, mint Jókaié, mert egymásba kulcsolódik benne a kettejük végzete. Nagyszerű perspektívába állítja be hazáját, feltárja nemzete életerejének nagy titkait, megénekli szabadságát, leírja a szabadságért folytatott hősiességek küzdelmeit. Megemlékezik bajtársairól e küzdelmekben, azokról, a kik együtt vívták vele az

ország harczait s a kik előtte mentek el a halálba. És még ez a vers is hitvesének apoteozisába csendül ki. Ez volt a refrénje minden versének: az ő szépséges, hűséges, jóságos asszonya. Akármiről dalolt, énekének végső akkordja mindenkor a hitvese iránt való hódolat vala.”

M2 *Az Újság*, 1910. dec. 25., 2–3.; 1911. ápr. 16., 5–6.; 1911. ápr. 19., 1–2.; 1911. ápr. 20., 1–2.; 1911. ápr. 21., 1–2.; 1911. ápr. 22., 1–2.; 1911. ápr. 23., 6–7. – *Az Újság* című lap hét részletben közölte a teljes költeményt 1910 decemberében, illetve 1911 áprilisában Nagy Bella jóvoltából. Mivel az első nyolcvan sort még a karácsonyi ünnepi lapszámban, vagyis hónapokkal korábban tették közzé, mint a költemény további részeit, 1927-ben, a mű újabb kiadásánál nem vették észre az első publikációt, és csupán a 81. sortól kezdődően jelentették meg újra a szöveget (lásd az M3-at). Valószínűleg ugyancsak az első két közlési időpont között eltelt többhavi intervallum okozta zavar miatt ítélte úgy Török Zsuzsa is, aki 2015-ben hívta fel a figyelmet a költeményre, hogy a szöveg „nem egész terjedelmében, hanem első nyolcvan sorának mellőzésével jelent meg” (TÖRÖK 2015, 47.). Ez a tévedés később rögzült a szakirodalomban: BÉNYEI 2018, 330.; SZILÁGYI 2021b.).

M3 *Az Újság* *Dekameronja*, 1927 karácsonya, 5–12. – *Az Újság* című lap fennállásának 25. évfordulója alkalmából újra kiadta Jókai költeményét annak első 80 sora nélkül.

Keletkezés

Mivel egyik kézirat sem szerepel datálás, a mű pontos keletkezési időpontja ismeretlen. Török Zsuzsa tanulmányában Nagy Bella szerepeltetése miatt a költemény létrejöttét 1899 utolsó harmadára vagy Jókai életének ezt követő periódusára datálta (TÖRÖK 2015, 49.). Ez az intervallum tovább szűkíthető, ugyanis *Az Újság* szerkesztői 1910 decemberében, a szöveg első részletének közlésekor megjelentettek egy rövid cikket, amelyben keletkezési évként 1901-et adták meg. Ezen információ birtokába minden bizonnyal Nagy Bella szóbeli közlése révén juthattak, aki egyúttal a kéziratot is a rendelkezésükre bocsátotta: „*Az Újság* szerkesztőségének az a szerencse jutott, hogy Jókai Mórnak is, Mikszáth Kálmánnak is egy-egy eddig kiadatlan munkájával gyarapíthatja karácsonyi számának értékét [az utóbbi szerzőnek a *Dr. Balassa és az Orloff grófkisasszony* című munkájáról van szó]. Özvegy Jókai Mórné Nagy Bella lekötelező szívességéből közölhetjük a költőfejedelem egyik legszebb versét. Címe: *Életem*, és első fejezete egy hosszabbra tervezett költői elbeszélésnek, a melyben Jókai Mór meg akarta énekelni egész életét. A hatalmas verset, a melyben a tiszta lira megkapóan ölelkezik a legnemesebb filozófiával, 1901-ben, hetvenhat éves korában írta meg Jókai Mór. Költészetének egyik legérettebb gyümölcset csodálhatjuk meg ebben a sokszínű, gyönyörű magvu versben” (N. n., „Két halott írása”, *Az Újság*, 1900. dec. 25., 13.). A második rész közlésekor egy külön cikkben ugyancsak kiemelte a szerkesztőség „a költő özvegyének lekötelező szívességét”, amely révén a szövegközlés megvalósulhatott (N. n., „Jó-

kai és Mikszáth”, *Az Újság*, 1911. ápr. 16., 11.). Témaválasztás és problémafelvetés szempontjából az *Életem* beleillik az 1901 folyamán Nagy Bellához írt versek közé, hiszen az életben maradásnak, az élet elfogadásának Bella személyében meglett motivációja (például a *Hetvenhatodik születésnapomon* című versben: „Kiért kibékültem azzal, hogy születtem” – lásd 14. vers!), valamint a szerelem és az isteni kegyelem közös erejébe vetett bizalom mint téma ezekben a költeményekben szintén élénken foglalkoztatta Jókait (például *Az én paradicsomkertem* című versben: „Én mostan már hiszek a föltámadásban, / A hol szerelem van, istenimádás van. / A Te kaczagásod szeráfok danája, / Csengő dalod szférák égi orgonája, / A te hű jóságod éltető türelmed / Ismerteti a bűnbocsátó kegyelmet” – lásd 34. vers!). Nem tudható pontosan, hogy ebben az időszakban – amennyiben Nagy Bella valóban helyesen emlékezett a megírás évére – pontosan mi ösztönözhatta Jókait az életút megverselésére. Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet arra, hogy a verses önéletrajz keletkezése nem kötődik szorosan olyan formális szituációkhoz, mint a *Negyven év visszhangja* vagy az *Önéletírásom* (amelyek az alkotói pálya negyvenedik, illetve ötvenedik évfordulója alkalmából készültek), és arra a következtetésre jutott, hogy a legjelentősebb tényező, amely Jókait a számvetésre készítette, a második házasság nyomán kialakult krízishelyzet lehetett (TÖRÖK 2015, 51.). Jókai 1899 végén, illetve 1900-ban megjelentetett egy visszaemlékezéseket tartalmazó tárcasorozatot a *Magyar Nemzet* hasábjain, tehát ekkortájt több műnemben is igyekezett számot vetni életével. A sorozatközlés kiváltója valószínűleg ugyancsak a második házasság okozta változás lehetett, hiszen a befejező szakaszban maga Jókai hangsúlyozta, hogy az emlékek leírását a nászút alatt, új házaselete harmadik napján kezdte el lejegyezni (JÓKAI Mór, „Az én életem emlékei: Az én két feleségem”, *Magyar Nemzet*, 1900. ápr. 4., 1.). Az *Életem* keletkezését illetően elképzelhető továbbá, hogy az egy évvel korábbi párizsi világkiállításon elért fényes siker, amelyet maga Jókai is egyik legfőbb eredményének tartott, kialakíthatta az íróban az oda vezető út átgondolásának igényét, hiszen a kiállítás emlékét ugyancsak 1901-ben foglalta versebe.

A szövegalakítás nyomon követésére két forrás is rendelkezésre áll. Az MTA kéziratárában őrzött fogalmazvány mellett fennmaradt a költemény ceruzával írt vázlata (MTA KIK Kt, Ms 342/3, 51. folio), amely egy, a mű szempontjából fontos kulcsszavakból álló listát tartalmaz. A két oszlopba írt lista elsődlegesen azokat a csapásokat sorolja fel, amelyekkel a retrospektív énelbeszélőnek meg kellett küzdenie élete során, utolsó – számozatlan – egysége pedig megadja a költeményben megjelenített, de néven nem nevezett tizenkét öngyilkos kilétét:

- 1 2 Betegségek
- 3 4 nyavalyák
- 5 6 vérhányás
- 7 8 9 sebek, grippe, influenza
- 10 kocsi alatt
- 11 jégverésnél

12 futás
 13 vagyonvesztés
 14 halálítélet
 15 vesztett haza
 16 Bújdosás, bombázás
 17 börtön
 18 lapbukás
 19 más váltóiv
 20 adósságok
 21 könnyelműség
 22 csalódások
 23 népszerűtlenség, közönség fogy
 24 ablakbeverés macskazene
 25 26 párbajok
 27 szégyen
 28 szégyen
 29 keserőségek
 30 cifra nyomorúság
 31 Idegen uralom
 32 Aszály
 33 sömör
 34 öngyilk arczképei
 35 tréfaírás [?]
 36 Bomba és villám
 37 arzenicumévés
 38 kinzó önvád
 39 összeesküvés
 fejjel játszás
 40 barátoktól elhagyva

Petőfi, Nyáry, Teleki, Vidacs, Szmolka, Czakó, Vrchovszky, Molnár, Zeyk, R[udolf], Pi-us, Széchényi

Jókai XVIII. számú jegyzetfüzetében egy másik, bővebb lista is szerepel (JMÖM Följegyzések 2, 441–442.), amely egyértelműbb kulcsszavakkal ragadja meg a költemény Jókai által elkülönített huszonöt nagy tematikus egységét:

1 Szabadság kikiáltás	Munka árvaság
2 Nagy betegség	
3 Átok Komárom	
4 Közönség hűtlensége	

5 Futás.	
6 Harcok. Bombázás	
7 Haza elbukása	
8 Bujdosás	
9 Betegségek	
10 Küzdelem a nemzetért. Sajó	
12 Börtön	
13 Összeesküvés, játék a bitófával	
14 Semmivé létel, mint költő	
15 Pénzügyi bukás	
16 Népszerűtlenség	
17 Párbajok	
18 Ellenségek	
19 Tiltott öröm, szenvedély	
20 Felelősség	
21 Aszály fagy jégverés	
22 Gyalázat	
23 Kritika	
24 Elborult világ	
25 Önelitélés	
1 Rudolf	11
2 Széchenyi	5
3 Teleki	6
4 Nyáry	7
5 Petőfi	2
6 Czakó	1
7 Vidacs	8
8 Szmolka	9
9 Wr[chovsky]	4
10 Molnár	3
11 Nagy Imre	10
12 Pius	12

A második lista utolsó egységét ugyancsak a tizenkét öngyilkos neveinek felsorolása képezi. A nevek jobb oldalán látható számsor a költeményben való felbukkanásuk sorrendjét tükrözi. Ha összevetjük a szóban forgó egységet a két listán, több következtetést is levonhatunk. A második listán tizenegyedikként Nagy Imre színész neve szerepel, azonban az elsőn helyette Zeyk Domokos vezetéknévét találjuk. Ez alapján a jegyzet-füzetben levő lista keletkezhetett korábban, ugyanis a fogalmazványon eredetileg még szerepelt egy huszonhat soros szövegegység, amely Nagy Imre öngyilkosságát tematizálta (lásd a *Szövegkritika* cím alatt a 761. sorhoz írottakat), és amelyet Jókai utólag ki-

húzott a költeményből. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött fogalmazvány azon része, amely két számozatlan, fekete tintával írt folióból áll, és amelyet Jókai egyértelműen utólag illesztett a költeménybe, éppen egybeesik a Zeyk Domokos halálát taglaló egységgel. A Zeyk-történet beékelését követően Jókai ugyancsak fekete tintával átjavította az öngyilkosok számozását, figyelembe véve, hogy harmadiknak illesztette be az egységet a kísértettörténetek sorába.

De vajon mi indokolhatta a Nagy- és a Zeyk-történet filológiai látványos cseréjét? A változtatás ezen gesztusa egyértelműen azt sugallja, hogy a mű koncepciója és szerkesztési elvei eleve meghatározottak voltak: mivel nem maradhatott mindkét történet a szövegben, a számszimbolika kiemelt jelentőségű lehetett a mű megkomponálásakor. A tizenkettes szám jónéhány kulturális asszociációval és jelentéssel terhelt, ugyanakkor épp ennyire hangsúlyosnak tűnik a felosztásból kiérezhető azon igény is, hogy a tizenhárom szám mindenképpen az énelbeszélőre essék: „Mire gondolk? – Rosz szám a tizenhárom....!”, „Érdemes vagyok e tizenharmadiknak?” A balszerencsés tizenhárom szám szervesen illeszkedik abba a motívumhálóba, amely az énelbeszélő életútját a különféle csapások és nehézségek sorozataként jeleníti meg. A visszatekintő lírai ént több ízben is megkísérti a halál nemtője, a tizenkét öngyilkos kísértet lelkiismereti vívódásokra ösztönzi, illetve több „szimbolikus halállal” is meg kell küzdenie. Az egyéni életút és a haza története szorosan összefonódik –, több öngyilkos halála is a szabadságharc leverésének tragikus körülményeivel függ össze, így talán nem elhanyagolható az sem, hogy a magyar történelem kontextusában a tizenhárom szám óhatatlanul felidézi a tizenhárom aradi vértanú alakját is –, különösen úgy, hogy Petőfi szelleme éppen a hazáért vállalt mártírhalál elmaradását kéri számon az elbeszélőn: „Majd, ha utánam jössz, a levágott fejed / Tenyeredben hordva, kibékülök veled”. A számszimbolika tekintetében tehát nem maradhatott mind a tizenhárom öngyilkos története a költeményben. Innen természetszerűleg vethető fel a következő kérdés: miért éppen Nagy Imre történetét iktatta ki a szövegből Jókai?

A költemény végső változatában szereplő tizenkét kísértet halála szorosan összefügg a haza és a közösség jólétével, vagy haláluk veszélyezteti a közösség összetartó erejét. Az 1893. szeptember 5-én, szobájának állótükre előtt öngyilkosságot elkövető Nagy Imre esetén az ok jóval személyesebb jellegű: már szeptember 6-án pedzegetni kezdte a saját egy, a színészhez közelálló személyre hivatkozva, hogy az öngyilkosság háttérben szerelmi bánat állt, „de ártatlan volt ez a szerelem, és az is maradt Nagy Imre haláláig” (N. n., „Nagy Imre öngyilkos lett”, *Nemzet*, 1893. szept. 6., [2]). Jókai ugyanezt a motívációt adta a kísértet szájába: „Égő vágy, a mely küzd a lehetetlenért. / Szerelem, mely gátul találja az erényt. / Álmok, a mik ébren kinoznak, gyötörnek. / Fájdalom, mit kábán nevezünk gyönyörnek.” Ugyanakkor az sem elhanyagolható, hogy Nagy Imre esete erőteljes hatást gyakorolt a főhősre, ugyanis az figyelte a színész által képviselt halál vonzására („Ennek a sirjába lenézniem úgy szédít. / Hát én meddig tudok megmaradni még itt?”), hiszen az új szerelem iránti vágyat, valamint az azzal járó dilemmákat ő maga is frissen tapasztalta. A probléma valószínűleg túlságosan aktuális lehetett Jókai

számára a megírás idején, hiszen a második házasságkötést követő időszakban számtalanszor szembesült azzal, hogy rokonai, ismerősei inkább a halálát kívánták, mintsem hogy újraházasodjon. Nagy Imre történetének kiiktatásával Jókai teljes mértékben elvethette a beteljesületlen szerelem miatt elkövetett öngyilkosság alternatíváját, sőt e változtatás révén a szerelem említése és megjelenítése kizárólag csak a Nagy Bellára emlékeztető nemtő felbukkanásához kötődött. E megoldással a szerelem mindvégig az isteni szeretet megnyilvánulásaként, az abszolút jó képviselőjeként lehet jelen a költeményben. Ez a gesztus egyúttal azt is érzékelteti, hogy hiba lenne lemondani a kedvesről – hiszen amint Török Zsuzsa is megjegyezte: az *Életem* „végső soron az öregkori szerelem tárgyát kívánja védelmezni” (TÖRÖK 2015, 57).

A költeményben alkalmazott poétikai megoldások közül mindenképpen kiemelendő, hogy Jókai a szöveg megírásához két korábbi ötletét elevenítette fel és egyesítette (ennek tétjeiről lásd bővebben: FÜLÖP 2024a). Jókai a *Magyar Szalon* 1888-as évfolyamában hat részletben közölt egy visszaemlékezést *Légyottok a halállal* címmel, amelyet – az *Életem* megoldásához hasonlóan – ugyancsak a halállal való szembesülés élményei szerveznek egységgé. E szövegben felidézi például a gyermekkori betegségeket, a kertben játszott bogártemetéseket, az édesapa elvesztését vagy éppen a komáromi híd leszakadását. A két mű közti kapcsolat explicit, hiszen mindkét narratíva szerint az életben maradás egy szimbolikus egyezkedés révén valósul meg: a halálnemtő három alkalommal próbálja meg magával ragadni a főhőst, az pedig mindannyiszor alkudozni próbál vele: tíz évet kér az ötleteinek megvalósításához, míg végül ötvenet kap tőle. A másik meghatározó, az énelbeszélő költemény egyik alapötletét magában hordozó mű az 1887-es *Utazás egy sírdomb körül*. A *Képek és fák* címet viselő második fejezetben az elbeszélő részletes leírást készít a dolgozósobájáról, amelynek falait hét, öngyilkosságot elkövető férfi portréja díszíti. Jókai részletesen bemutatja „a rémek sorát”, amelyek mindegyike szerepel az *Életemben* is (Czakó Zsigmond, Széchenyi István, Teleki László, Nyáry Pál, Vidats János, a csupán körülírt, de nevén nem nevezett Franciszek Smolka és Petőfi Sándor), továbbá ugyancsak az illető fejezetben idézi fel Krisztián Pál Pius alakját és halálát – tehát a verses önéletrajz tizenkét öngyilkosából nyolc már megjelent az 1887-es szövegben. Erre a kapcsolatra a *Mire megvénülünk* című regény sajtó alá rendezője, Orosz László is felfigyelt korábban, noha nem vont le következtetéseket a két szöveg egymáshoz való viszonyát illetően (JMÖM Regények 16, 466.). Azonban nem pusztán az alapötlet hasonlósága roppant szembeötlő, hanem a szövegformálás terén is felfedezhetők az egyezések. Ha összevetjük például Nyáry Pál öngyilkosságának leírását a két szövegben, jól láthatóvá válik, hogy nem csupán a gondolatmenet, hanem a metaforahasználat (a vasember, a Sátán csapásai, a tarpéji szikla) is azonos a két műben. Noha Jókai 1898-ban még egyszer kísérletet tett az elhunyt kortársak élettörténetének kollázsszerű egymáshoz illesztésére *A márciusi fiatalság* című visszaemlékezésében, és a „kísértet-idézés” során ismét felelevenítette Teleki László, Vidats János és Nyáry Pál halálát (JÓKAI 1898c.), az *Utazás egy sírdomb körül* második fejezete és az *Életem* közt olyan sok az egyezés, hogy akár az is könnyen elképzelhető, hogy a költemény megírása előtt Jókai újraolvasta a

művét. Szintén ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik egy ceruzával írt rövidke feljegyzése: „Szálljanak közénk a szellemek, Széchényi, Teleki Nyáry Rudolf” (Jókai Mór beszéd-törredékei, politikai jegyzetek törredékei, MTA KIK Kt, Ms 343/1, 6. dokumentum).

Kritikatörténet

A közönség első ízben Vészi József *Hiénák Jókai sírján* című pamfletéből értesülhetett a mű létezéséről. Vészi a vitairatban az *Életemet* Jókai feleségéhez írott költeményei közül „a legmonumentálisabb” alkotásnak nevezte, amely egyszerre kínálja fel az olvasónak a magyar nemzet „biográfiáját”, Jókai élettörténetét és a fiatal feleség apoteózisát (Vészi 1904a, 17.). Az *Újság* szerkesztői az első egység közlésekor szintén elismeréssel nyilatkoztak a szövegről, hiszen Jókai „egyik legszebb versé”-nek nevezték, amelyben „a tiszta lira megkapóan öllekzik a legnemesebb filozófiával” (N. n., „Két halott írása”, *Az Újság*, 1900. dec. 25., 13.).

Noha az 1910-es évek elején a teljes szöveg megjelent nyomtatásban, a verses önéletrajz hosszú időn át elkerülte a kutatók figyelmét. Török Zsuzsa 2015-ös, úttörő tanulmánya az első olyan szöveg, amely egyrészt a szakmai figyelmet a költeményre irányította, másrészt kísérletet tett arra, hogy a szöveget beillessze az életmű kontextusába. Török aprólékos és pontos filológiai munkával azonosította a költeményben felbukkanó tizenkét öngyilkos személy kilétét. Elemzésében az autobiografikus szöveghagyomány felől közelítette meg a szöveget, és bemutatta, hogy az miként viszonyul a két, szakirodalomban gyakran emlegetett Jókai-önéletíráshoz. Török Zsuzsa megfigyelése szerint, míg a *Negyven év visszhangja* és az *Önéletírásom* című szövegek létrejöttét valamilyen formális alkalom motiválta, addig az *Életem* egy magánéleti krízishelyzet nyomán íródott, amely az író második házasságkötését követően állt elő. Míg a korábbi két, prózában írt visszaemlékezés „egy sikeres, teljesítményorientált életpálya példaértékű felmutatására törekszik”, addig az *Életem* az öregedés, a halálra való felkészülés gondolatával megbékélve „a teljes életutat a gondviselés kontextusában magyarázó történet”. A szöveg felfogható egyfajta üdvtörténetként, amelyben a narrátor olyan élethelyzeteket tapasztal meg, amelyek hatása alatt öngyilkosságot követhetett volna el, azonban az isteni gondviselés megakadályozta ebben. Az életúttal való számvetés ugyanakkor összefonódik Jókai második feleségének apoteózisával is (Török 2015.).

Szilágyi Márton az író Petőfivel kapcsolatos szövegeinek elemzésekor a *Politikai divatok* és az *Életem* Petőfit szerepeltető jelenetének hasonló problémafelvetésére hívta fel a figyelmet. Lásd bővebben: SZILÁGYI 2021b, 349–351.

Magyarázatok

- 1 Olymp – a görög mitológia szerint ennek a hegynek a tetején élnek az istenek
- 8 pálma – a győzelem és halhatatlanság jelképe. Az antik Rómában a győzelmi felvonulásokon vittek körbe pálmaágot. A virágvasárnapi pálma Krisztus halál fölötti győzelmének szimbóluma.

9 babér erdőszámra – a győzelemmel elért halhatatlanság jelképe, ezért koszorúzzák vele a versenyek győzteseit, a hadvezéreket és költőket. Lásd bővebben a 20. vers jegyzeteit! Jókai 1887-es *Olympi verseny* című „ábrándképében” az olympi táj arculatát ugyancsak babérerdők határozzák meg (JÓKAI Mór, „Olympi verseny”, *Vasárnapi Újság*, 1887. okt. 2., 662.).

10 mind arany, mi fénylik – a *nem mind arany, ami fénylik* szólás tréfás kifordítása

19–20 Nagy betegség szállt rám... – Jókai egy súlyos ifjúkori betegségére a következőképpen emlékezett vissza *Hol kezdtem én a kertészkedést?* című szövegében: „Én azután e télen nagy beteg lettem; hagymázt, tüdőgyuladást, kanyarót kaptam; majd itt hagytam ezt a szép világot, a jó Eszter néném ápolásának köszönhetem, hogy itt maradtam” (JÓKAI 1912e, 155.). A betegség a szöveg utalásai alapján arra az időszakra tehető, amikor Jókai a révkomáromi gimnázium diákja volt. A *Negyven év visszhangjában* az apja halálát jelölte meg a súlyos betegség kiváltó okának, tehát nagy valószínűséggel 1837–1838 telére utalt: „Még abban az évben meg kellett ismernem azt a megmérhetetlen nagy fájdalmat, a mi az árvaságra jutás. Ez annyira összetörte a lelkemet, hogy halálos beteg lettem utána. Csak áldott jó Eszter néném ápolásának köszönhetem, hogy megmaradtam” (JÓKAI 1884, 18–19.). Ugyanezen szövegben említi, hogy Pápán ismét megbetegedett: „Ekkor tele voltam egészségtelen képzelődéssel. A miket írtam, csupa világfájdalom, embergyűlölet, sentimentalis érzélgés; rendkívüli, hihetetlen esetek hajhászása: a mihez járult még az is, hogy testileg is sokat szenvedtem. Folyvást fájta a mellem: elhittem magammal, hogy tüdővészben vagyok” (Uo., 21). Az *én iskolatársaim* című szövegben bővebben is kifejti e betegeskedés okát (lásd bővebben a 67. sorhoz írottakat!). Hogy a versben pontosan melyik esetre gondol, nem egyértelmű – az is lehetséges, hogy összekeveredtek az emlékei. A *Légyottok a halállal* című visszaemlékezés-sorozatban Jókai szintén részletesen beszámol súlyos betegségéről, amelyből Eszter néne ápolásának köszönhetően gyógyult meg, és amely leírás a 67. sor alku-metaforáját, illetve a halálnevtő alakját is megjeleníti: „Eszti néném vette észre legelőbb, hogy beteg vagyok. Rögtön herbateát főztek, lefektettek, orvosért küldtek, az persze azt mondta, hogy várni kell, mi lesz belőle? még most nem ismeri a bajt. A kikérdezésnél én csak annyit tudtam elmondani, hogy nagyon átáztam előtte való nap a temetésnél. Egy óra múlva aztán már nem voltam eszméletemnél. De mindazoknak a kínos vízióknak az emléke még most is eleven a képzeletemben, amik hosszú napokon és éjeken keresztül gyötörték. S a rémlátványok között, mint vigasztaló angyalarcz, tünedezett fel Eszter néném jóságosan mosolygó képe, mikor az orvosságot beadta, mikor égőszomjamat édes hús mandulatejjel oltogatá; mikor lángoló homlokomra, izzó lábaimra a gyógyburtot felrakta, izzadó arczomat megtörülgeté. Éjszakára a bőrpamlagot

odahúzták az ágyam mellé. A néném azon aludt, s amint egyet mozdultam az ágyamban, felébredt és betakargatott. Forró betegségben voltam, most hagymáznak, typhusnak neveznék azt, akkor csak úgy hitták, hogy forró betegség. Annyit tudok, hogy olyan kegyetlen angyal aki az embernek a fejével döngeti a másvilág kapuját, hogy nyissák ki” (JÓKAI Mór, „Légyottok a halállal”, *Magyar Szalon* 5, 8. köt [1888]: 442–445, 442–443.).

20 a halál nemtője – a halál angyala, szelleme, aki az ember lelkét a túlvilágra viszi.

Feltűnik a Nagy Bellához írt további művekben is, lásd a 29. és 38. verset!

25 Portömeg, mely érez – Jókai *A mi lengyelünk* folytatásaként közölt *Új világban* az ember portömegként való megszólítását a Buddhista-hívők szokásának nevezzi: „Hogy szoktatod valamennyit hozzá, hogy ezentúl a Buddha-hívők általános megszólítását fogadják el, még csak nem is azt, hogy »Te ember!« – hanem »Te portömeg«?” (JMÖM Regények 66, 394.)

25–64 Mi az élő ember? Portömeg, mely érez... – elképzelhető, hogy a sorokra hatott Ábrányi Emil *Túl a siron* című költeménye, amely először a *Figyelőben* jelent meg (*Figyelő*, 1876. máj. 30., 227.), majd a szerző évekkal később *Az öngyilkos visszatérése* címmel olvasta fel a Petőfi Társaság egyik közgyűlésén. Jókai biztosan hallotta a szöveget, ugyanis éppen ő követte a költőt a felolvasásban (N. n., „A Petőfi társaság közgyűlése”, *Ellenzék*, 1889. jan. 8., [2]). A történet szerint egy ifjú a halálra vágyott, ezért öngyilkosságot követett el, majd a lelke szabadon felszállt az éterbe. Egyszer aztán ismét lejutott a földre, az ott tapasztalt látvány pedig olyannyira lenyűgözte, hogy újra élni akart. A költemény számos motívuma visszaköszön a Jókai-szövegben. Ahogy az Ábrányi-vers a testtől megszabadult lelket a szabadság-rabság oppozíciója mentén jeleníti meg („Szabad, szabad, szabad! / Elmenekült a rab, / Úszik az aether habjain, / A légnél finomabb! / Lehullt a lánc, mely nyűgöző / A határtalanság, / A végtelenség, / Minden övé, övé!”), akként a halálnemtő is a szabadság lehetőségével kecsegteti a főhőst: „Mi az egész világ? Egy nagy kínzó börtön: / Csak egy útja van a rabnak, hogy kitörjön: / Felfelé az égbe: nem a csillagokba”. További hasonlóság, hogy miként a nemtő érző portömegként írja le az embert, akként a vers utolsó szakasza is az anyagot éppen „Te érező, te fájó / Te égő portömeg”-ként szólítja meg. Végül pedig az is szembevetendő, hogy az újra élni vágyó lélek, illetve a halál által megkísértett főhős érvelése roppant hasonló: mindketten azért szeretnének élni, hogy megtapasztalhassák a szerelmet és a földi létezéssel járó történeteket.

67 Csak tíz évet kértem, csak addig hagyj hatnom – az égi hatalommal kötött, tíz évre szóló alku motívuma Jókai egy másik visszaemlékezésében is felbukkan. Pápán töltött diákéve alatt a fiatal Jókai többször is beszélgetésbe elegyedett egy Szilágyi nevű osztálytársával, aki hektikában szenvedett. A vele folytatott beszélgetések nyomán – Jókai bevallása szerint – ő maga is

kezdte észrevenni a betegség jeleit magán, és bár csak „képzelt beteggé” vált, erőteljes szomatikus tüneteket produkált. Ehhez az élményhez kötötte az égiekkel való alkudozás gesztusát: „Naplóim, anyámhoz írott leveleim, ifjúkori munkáim, mind tele vannak ezzel a beteges képzelődéssel. Csupa lemondás az élet örömeiről, a halállal barátkozás, a túlvilági kaczerkódás. Mikor hazakerültem a tanév végétével Komáromba vakációra, otthon alig ismertek rám. Meg voltam érve, mint a féregtől szúrt körte. És a mellett tele volt a szívem szomjasztó vágyakkal. Imádkoztam Istenhez, hogy csak tíz évig engedjen élnem; én ez idő alatt ezért a porhüvelyért, a mit elvesz tőlem, egy új borítékot teremtek a lelkemnek, a mi azt nem hagyja elenyészni soha! Pedig még azt sem tudtam, hogyan kezdek hozzá? Költő leszek-e vagy festő, vagy építész?” (JÓKAI 1912c, 165.) Még részletesebben fejti ki a halálmentővel folytatott alku részleteit a *Légyottok a halállal* című visszaemlékezésben: „A halálmentő az ökle körül csavargatta a sűrű, lombos hajamat, hogy visz. Ekkor én könyörgésre fogtam: »ne vigy még magaddal. Engedj élnem. Csak tíz esztendőt engedj! Hadd mutassam meg, hogy tudok valamit tenni! Tíz évet, ne többet!« S az az angyal megszánt, odább ment, csak a kezére csavart szép szőke hajamat vitte el mind magával. A hagymából kigyógyultam. Ekkor jött a másik angyal. Ez még kegyetlenebb volt. Ez már nem kábított el, nem vette el az eszméletemet. Engedte éreznem, hogyan fúrja belém nyilalló körmeit. Engedte számlálnom az óraütéseket s a véghetetlen távolságot, amit a perczinga apróra feloszt: engedte hallgatnom, hogy ver a »halálóra« féreg az ágyfába fúródva időközönként mindig tizenegyet! Ha egyszer tizenkettőt fog verni! – És a mellemre térdelt, úgy fojtogatott. A hagymáz után tüdőgyulladást kaptam. És ismét elkezdtem az alkudozást azzal a sötét nemtővel. »Csak tíz évet engedj élnem! Akkor értem jöhetsz, megyek!« Arra aztán megharagudott, nagyot rúgott rajtam a goromba angyal, amire nekem egyszerre eleredt az orrom vére, elfolyott egy egész mosdótállal. Hanem ezzel meg voltam szabadulva. Orvosunk, a jó Iványos bácsi nagyon megdicsért ezért a cselekedetemért. A tüdőgyulladás egyszerre elmúlt, a fájó nyillalások megszűntek, levették rólam a hólyagszívó mustárokat. Ekkor aztán jött a harmadik angyal. Egyik a másik sarkára hágott. Ez már szelíd, nyájas, dédelgető angyal volt. Nem bántott, nem kínzott, nem rémített. Behintett harmattal, végig cszírogatott pávafark legyezővel, gyönyörűségteljes képeket hozott magával, azokat mutogatta. Olyan földöntúli színeket láttam, aminők nincsenek meg a szivárványban: minden idegemet valami mondhatatlan kép tarta édes zsbongásban. – Hanem azért én mégis tudtam, hogy ez a halál. »Édes kis angyalkám! Csak tíz esztendeig hagyj még itt ezen a ködös, sáros planétán, aztán majd megyek én veled abba a te szebbik világodba.« Reggel az orvos megvizsgált s az arcán láttam a megdöbbenését.

Az egész testem, de különösen a mellem tele volt hintve apróbb-nagyobb üvegyöngyöcskékkal. Ezek az én halálangyalomnak a drágakövei. Egyike a legritkább betegségeknek. Egy nap alatt megöl” (JÓKAI Mór, „Légyottok a halállal”, *Magyar Szalon* 5, 8. köt [1888]: 442–445, 443.).

69 Megadta. Nagy bőven. Tíz helyett hatvanat. – Úgy tűnik, Jókai az „alku” idejét mindig olyan évre datálja, hogy kerek évfordulót kapjon a megírás idejére: egyik visszaemlékezésében (lásd az előző jegyzetet) a Pápán töltött diákévet jelölte meg a betegség idejének. Pápán az 1841/42-es tanév során tanult, tehát tizenhat éves volt ekkor. Ha a tizenhat évéhez még hatvanat kapott az égiektől, akkor a szöveg megírásakor 76 éves lehetett. Ez a szám összhangban van Nagy Bella szóbeli közlésével, hiszen *Az Újság* a költemény megírását 1901-re, Jókai 76 éves korára datálta. Hasonló megoldással élt a *Légyottok a halállal* című szövegében, amelyben ugyancsak jelentős szerepet kapott az alku, és amelyet a kerek évforduló hangsúlyozása érdekében 13 éves korára helyezett: „Ma, hatvanharmadik születésnapomon, épen betelt a félszázad, melylyel a sors (díj- vagy vezeklés-képen?) megajándékozta a kórágyn esedező gyermeket, a ki akkor csak tíz esztendőért könyörgött, hogy kitárhassa, mi van a lelkében” (JÓKAI Mór, „Légyottok a halállal”, *Magyar Szalon* 5, 8. köt. [1888]: 569–571, 569.). A költemény sorát vö. továbbá: „S a hízelegve hívogató angyal visszahúzta rólam a halálra simogató kezét. Azt mondta, »legyen úgy, ahogy kívánod«. Tíz esztendőt kértem tőle s adott ötvenet” (Uo., 444).

70–71 fejem lehajtsam / A Te hű öledbe – hasonló szituáció az *Idegenben* című versben: „A fejem nem vágyik olympra, egekbe. / Vágyódik csupán a Te édes öledbe” (lásd 21. vers!).

79–80 Az alattam úszó felhőkön, elnézve / Mik vannak éltemből ott visszatükrözve – az emlékek ködfátyolképszerűen jelennek meg a felhőkön. Ez a megjelenítésmód szorosan összefügg a laterna magica működési elvével, hiszen a képsorokat gyakran füstgomolyra vetítették. Az emlékezés aktusa és az emléksorok felelevenítése gyakran fonódott össze a bűvös lámpa metaforája révén a korszak szövegeiben. Erről, illetve a ködfátyolképek Jókai életművében betöltött szerepéről lásd bővebben a 18. vers jegyzeteit!

85 körül vesz a „háló” – valószínűleg a *halo*, vagyis az álnap, amelyet Jókai korábban *Csalavér* című művében írt le: „Új csodák támadnak a sápatag égbolton. Nem egy nap, hanem öt vak nap pislákol holdhalavány fényben; négy összefoglalva egy fénykarikában, az ötödik, a központi, átszelve egy harántvonallal, mely a fény szérüt kétfelé osztja, s ebből megint két megkezdett ív szegi át a nagy kört. A csodálatos »halo« (ál-nap) olyan derengést támaszt, mintha nem is ez a világ volna” (JÓKAI 1898e, 134.).

89 Ébresztő szavammal a nemzetet költöm – Jókai egyes szám első személyt használ azon cselekedetek leírására, amelyek szerepet játszottak a forradalom ki-

törésében. Nem említi például Bulyovszky Gyulát, akivel március 15-én együtt fogalmazta meg a tizenkét pontot, illetve Petőfit sem, aki már 13-án megírta a mozgósításra alkalmas *Nemzeti dal*t (a március 15-i nap eseményeiről lásd bővebben: SZILÁGYI 2021a.). Az „*El fogom feledni*” című versben ugyancsak a saját szerepét hangsúlyozza: „Mertem megindítani nehéz forradalmat” (lásd 49. vers!). Hasonlóképpen fogalmaz a *Negyven év visszhangjában* is: „huszonhárom esztendő koromban egy év alatt csináltam forradalmat, háborúba mentem és megházasodtam” (JÓKAI 1884, 5.). Ez a megfogalmazási sajátosság nem kizárólagos – néhány visszaemlékezésében azért ennél nagyobb figyelmet szentelt a többi résztvevő szerepének is: „Nekem adatott a sorstól a szerencse, hogy március 15-ikén a köztéren a polgárok előtt e tizenkét pontot felolvashassam, Petőfivel együtt, ki ugyanakkor a »Talpra magyar!« költeményét elszavalta. Ezt úgy neveztük, hogy »forradalom«” (JÓKAI 1904b, 15–16.).

90 „Szabadság” szavamra megnyílik a börtön – utalás Táncsics Mihály kiszabadítására
 91 le most az ernyőkkel – a március 15-i kedvezőtlen időjárásról, illetve az ernyők eltevéséről lásd még Jókai visszaemlékezését: „Esős, sáros idő volt, a közönség esernyőket tartott kalapjai fölé. »Ejh, uraim! kiálték a közönségre, lehet, hogy egy óra múlva a golyók hullanak ránk eső helyett, hát akkor elfutunk e?« S arra minden esernyő eltűnt a fejek föül” (JÓKAI Mór, „Az én kortársaim”, *Üstökös*, 1872. márc. 10., 122.). A *tengerszemű hölgy* című regényben szintén szerepel a jelenet: „Eközben elkezdett esni az eső, ez a legreakcionáriusabb ellensége minden forradalomnak. – Az én népemet az sem széleszté el. – Azonban az egész utca megtelt egyszerre kifeszített esernyőkkel. / – Ej, urak! – mennydörögtem én onnan az utcai szegletkőrül. – Ha már az esőcseppek ellen is ernyőt húztok fel, hátha nemsokára golyók fognak hullani, az ellen mit feszítetek ki? / Erre a biztatásra minden esernyő egyszerre összecukódott, a hallgatóság ott maradt” (JMÖM Regények 55, 96–97.). Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című regényében ugyancsak szerepel az író ezen felszólítása (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 18, 121–122.). A forradalom kitörésével kapcsolatos cikkek írói rendre megemlékeznek a jelenetről mint a nap egyik ikonikus mozzanatáról, lásd például: N. n., „Jókai beszél”, *Pesti Hírlap*, 1889. jan. 22., 1.; N. n., „Szemtanuk följegyzései 1848 március 15-ikéről”, *Vasárnapi Újság*, 1898. márc. 13., 173.; N. n., „Pásztorlevél 1848-ról”, *Budapesti Napló*, 1898. márc. 15., 6.; N. n., „Az ünneplő főváros”, *Pesti Napló*, 1899. júl. 31., 4.; KEVE [SEBŐK Zsigmond], „A szabadság emlékei”, *Új Idők*, 1898. márc. 13., 246. Az utóbbi folyóirat külön illusztrációt közölt az esernyős tömeg előtt álló Jókairól (lásd uo., 240.).

97–98 Egyé lett nemzetet, hol nemes és jobbágy... – Vö. Jókai *Önéletírásom* című visszaemlékezésének részletével: „Ezideig Magyarországon kizárólag a félmilli-

ónyi nemesség képezte a nemzetet. A többi jobbágyság volt: ez viselte az adó terhét, ez adta a hadsereghez az ujonczokat, a nemes csak háború idején fogott fegyvert; az országgyűlést a nemesség követei alkották: az összes polgárság egy szavazattal volt képviselve; a kormány nem volt felelős, nála volt a hatalom, a mit a censura útján még a szellem fölött is gyakorolt. Ezen elavult rendszer ellen küzdött az új nemzedék, melynek programját képezte a történelmi nevezetességű »pesti tizenkét pont«, melyekben a jobbágyság felszabadítása, a nemesi előjogok eltörlése, közteherviselés, sajtószabadság, jogegyenlőség követeltetett, felelős kormány és képvisleti országgyűlés melett” (JÓKAI 1904b, 14–15.).

- 104 Egy leégett város földült romja – 1848. szeptember 17-én tűzvész ütött ki Komáromban. Szinnyei József részletes összefoglalása szerint a háztetők hat óra alatt teljesen leégtek. Az összeírás alapján 389 számjegyes ház, 5 templom, „a megye két emeletes és a város egyemeletes háza tornyával együtt”, 19 part-ra kikötött kereskedőhajó, valamint a fáskertben 256 ölnyi tűzifa semmisült meg (lásd bővebben: SZINNYEI 1887, 24.). Jókai a Petőfivel együtt szerkesztett *Életképek* 1848. szeptember 24-i számában, egy név nélkül közölt cikkben fejezte ki fájdalomát a várost érő csapás miatt (N. n. [JÓKAI Mór], „[Komárom leégett]”, *Életképek*, 1848. szept. 24., 413–414.). A katasztrófa nyomait nem sokkal ezután személyesen is láthatta egy parancs teljesítése közben (lásd bővebben a 107. sorhoz írottakat). A tűzvész leírása több művében is megjelenik: a *Politikai divatokban* (JMÖM Regények 14, 100–134.), a *mi lengyelünkben* (JMÖM Regények 66, 159–160.), illetve a *tenger-szemű hölgyben* (JMÖM Regények 55, 142–150.). Az utóbbi regény sajtó alá rendezője, Szekeres László szerint Jókai forrása a Komáromi Kalendárium, több naplófeljegyzés, illetve Váli Mari egyik cikke lehetett (lásd bővebben: JMÖM Regények 55, 323, 439–440.). Már Harsányi Zoltán felhívta arra a figyelmet, hogy a Jókai-szövegvilágban a szülőváros képe szorosan összefonódik a katasztrófák emlékével (JMÖM Regények 11, 287.), tehát a gyermekkor helyszíne nem a biztonságot nyújtó „fészekként”, hanem a fenyegetettség helyszíneként jelenik meg. A különböző katasztrófákkal való folytonos szembenézés a *Politikai divatokban* a komáromiak önidentifikációjának is fontos eleme: „Uram, abba a városba léptél, melyre nézve e hon földje egyedül mostoha anya. Nyolcvanöt év előtt a föld indulás rommá döntötte ezt: a romok alapjaira új város épült. Ötvenkét év előtt az árvíz pusztította el, a pusztaságnak újra lakói lettek. Harminc éve tűz emésztette meg, hamvaiból ismét újra támadt. Húsz év óta a várerődítés egész negyedét rontá le s tette legelővé, a város odábbment és újra felépült” (JMÖM Regények 14, 64.).

- 105 Szép szülővárosom – Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet arra, hogy az életúttal számot vető költemény nem tartalmazza az önéletrajzi elbeszélések olyan

- szabványos elemeit, mint például a szerző genealógiája – a születés helyére is csupán Komárom emlegetése révén történik utalás (TÖRÖK 2015, 57).
- 107 Izenetet hoztam, kiküldve, titokban – a küldetésről Jókai már az *Életképek* 1848. október 1-i számában beszámolt: „A bécsi forradalom kitörése után Kossuth kettőnket Csernátanyval felküldött Bécsbe, az ottani felkelő csapatok vezérét felszólítani, hogy erélyes támadással segítsenek a már akkor a határon álló magyar hadseregnek s szorítsuk két tűz közé az osztrákokat. Útközben Komáromba is be kellett térnünk, az ottani várparancsnokot, Majthényit felszólítani, hogy minden nélkülözhető rendes csapatot és különösen tüzéséget küldjön a Lajtha melletti táborba. Minő látvány volt az rám nézve! mikor éjjel holdvilágnál megérkezünk Komáromba egy ideiglenes tutajhidon át; mert a rendes hid is elpusztult; szülőtte városom egészen le volt égve; kormos falak egész utcaszámra. Minden házat ismertem itt, lakóik barátaim, rokonaim; s most az üres ablakok meredeznek reám; kormos gerendák zárják el a kapukat. Senki sem lakik a városban” (JMÖM Cikkek és beszédek 2, 351–352.).
- 111 Annak küszöbétől messzetilt egy átok – Petőfi Sándor ellenezte Jókai és Laborfalvi Róza házasságát, ezért levelet írt az író édesanyjának, amelyben értesítette őt fia nősülési szándékáról. Jókay Józsefné a levél érkezését követően felküldte Pestre Jókay Károlyt, hogy beszélje le öccsét az óvatlan házasság gondolatáról, amelyhez – Mikszáth Kálmán Jókai-életrajza szerint – csak átkával tudott volna hozzájárulni (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 18, 135.). Jókai egy 1849 végén írott levélben kérte az édesanyját az átok levételére: „Nem akarnék a nélkül meghalni: hogy kedves anyámmal még egyszer szólhassak és megtudhassam: hogy a kegyed átka fogott e ennyira rajtam és megkérhessem: hogy azt vegye vissza rólam” (JMÖM Levelezés 1, 74.). Jókai egy kései visszaemlékezésben Petőfi közbenjárását jelölte meg mint az anyai átok előidézőjét: „És Petőfinek e vad indulatossága idézte fejemre életemnek legnagyobb fájdalmát, az anyai átkot, mely évekig nehezedett fejemre, a míg az anyai szeretet le nem törülte azt a homlokomról s áldásával nem váltotta fel, de ezt az áldást évek nehéz próbával kellett kiérdemelni! Én az anyáatok daczára is nőül vettem azt, akit szerettem” (JÓKAI Mór, „Petőfi eszmecsírái”, *Pesti Hírlap*, 1891. jan. 8., 5.).
- 121 Nagy palotasorok, templomok lángolnak – Buda ostroma 1849. május 4-től 21-ig tartott, melynek során az ostromló haderőt Görgei Artúr vezette a várvédő Heinrich Hentzivel szemben. Jókai 1899 decemberében visszaemlékezéseit közlő tárcasorozatában részletesen megemlékezett az ostrom körülményeiről (JÓKAI Mór, „Az én életem emlékei”, *Magyar Nemzet*, 1899. dec. 29., 1–2.; dec. 31., 1–2.).
- 122 A csillagos égbolt beállt tűzpokolnak – vö. egy Jókai által felidézett levéllel: „A szakadatlanul mennydörgő bombák, mik fejünk felett szétpukkannak, egy-

egy gömbölyű fekete füstgomolyt hagyva maguk után a világos égen. Az ember azt hinné, hogy a pokol felül kerekedett az égen s onnan támad reánk” (JÓKAI Mór, „Az én életem emlékei”, *Magyar Nemzet*, 1899. dec. 31., 1.).

123 Égő bombákat szór alá mennyekből – Jókai említette a bombázást egy édesanyjának írt levélben is: „Rövid sorokat írhatok, a bombák minden perczen fejünk fölött repkednek. Pest tegnap óta ostrom alatt van” (Jókai Mór Özv. Jókay Józsefnének, Pest, 1849. május 5., in JMÖM Levelezés 1, 70.). Fentebbi visszaemlékezésében részletesen beszámolt az ostrom alatt használt bombák fajtáiról, illetve a bombatalálatok okozta károkról is. Kitért a shrapnell leírására is, amely valóban a magasból szórta alá a szilánkokat: „Amint besötétedett, megdördültek a budai bástyafokon a bombavető mozsarak, s éjfélig szórták a gránátokat a városra. Bezzeg át tudtak azok repülni a Dunán. A népség azért künn sétált az utcán. Érdekes látvány volt, amint jött a tűzokádó szörnyeteg, ívet képezve a felhős égen, a kanócra prűszkölve szórta a tüzet, mintha ő taszigálná a bombát, míg az egyszer csak szétpukkant a magasban, villámfényt vetve a házakra. A bámuló közönség éljent kiáltott rá, azt hitte, hogy ez a bomba megzাপult, korán robbant szét. Pedig az shrapnell volt, melynek az a feladata, hogy szétrobbanásával golyózাপort és gránátszilánkot szórjon alá” (JÓKAI Mór, „Az én életem emlékei”, *Magyar Nemzet*, 1899. dec. 29., 2.).

146 minden elveszett – utalás a világosi fegyverletételre

151 Futok a vadonba, erdők mélyét járom – Jókai a szabadságharc leverését követően „a Bükk erdőségei között” bujdosott (JÓKAI 1904b, 19.), így nem meglepő, hogy memoárjaiban több ízben is kiemeli az erdőjárást: „futottam futó betyárokkal együtt úttalan pusztákon, mocsarak, erdők sűrűjében” (JÓKAI 1884, 5.); „Két hosszú hónapig nem tudtam én arról semmit, hogy mi történik odakinn a nagy világban. Reggeltől estig jártam az erdőket” (JÓKAI 1912b, 280.).

152 Nevem eltagadom – Jókai álnéven bujdosott, *Egy napom Gyulán* című írása szerint sok ideig Laborfalvi Róza öccsének, Benke Albertnek a nevét használta. A Benke-név alkalmazása az életrajzi ihletésű *A tengerszemű hölgy* című regényben is megjelenik, s valószínűleg ezzel áll összefüggésben a *Politikai divatok* főhősnének, Bélának a névválasztási motivációja is, ugyanis a narratori szólam több ízben is felhívja a figyelmet az Albert–Béla névpár kapcsolatára („Magyarul Béla annyi, mint Albert”; „neve Komáromi Albert: egyik az ön szülőttevárosának neve, a másik németre fordított Béla”) – lásd bővebben: FÜLÖP 2020, 115–116. A folyamatos álnévhasználatról *Hajdan, most és valaha* című „apró monográfiájában” emlékezett meg: „Tehát ez akkor volt, a mikor Jókai Mórnak nem volt szabad lenni a világon. Munkáim alatt »Sajó« volt a nevem, leveleim címén »Benke Móricz«, útlevelemben »Kovács János« (Miskolczon adták) s idegenek előtt,

- a kik láttak, a feleségem testvére voltam, ki éppen akkor halt meg” (JÓKAI 1897, 251.). A névrejtés egy másik fontos típusa Jókai és Laborfalvi levelezésében figyelhető meg: számos olyan levél maradt fenn, amelyben Laborfalvi Róza „Juczikához”, „Telepi Györgynéhez”, „kedves barátnéjához” címezte a Jókainak szánt leveleket (JMÖM Levelezés 1, 75–80, 86, 88–90.).
- 153 Bújdosok – Jókai a szabadságharc leverése után az orosz táboron keresztül Gyula felé menekült, majd a Bükk erdeiben bujdosott. Öt hónapon át Tardonán húzódott meg. Ezt az időszakot számos szövegben megörökítette, lásd például: *Életem legszomorubb napjai, Egy bujdosó naplója, Egy napom Gyulán, Hajdan, most és valaha*.
- 155 Mártírok halála fölver az álmombul – Laborfalvi Róza 1849. október 24. után levélben értesítette a bujdosó Jókait a kivégzésekről, és figyelmeztette, hogy ne mozduljon el rejtkehelyéről: „most a napokba akasztották Perényit, Szatsvay[t] és Csernust, Avancurt, Vonnyeckit még még edjét, de nem tudom hogy hívják, lakolnak véteikért!! [...] csak dolgozzék az ötséd szorgalmasan ne járkáljon sehová! igen szükséges hogy már egyszer otthon üljön és meg se mozduljon” (Laborfalvi Róza Telepi Györgynének [Jókai Mór-nak], 1849. október, h. n., in JMÖM Levelezés 1, 86.).
- 157 fejemen hordom halálítéletem – Hermann Róbert 2017-es tanulmányában arra a kérdésre kereste a választ, hogy miért kellett Jókainak bujdosnia, hiszen a neve egyetlen körözlevélben sem szerepelt. Két okot jelölt meg, amelyek miatt Jókai úgy gondolhatta, hogy jobb, ha elrejtőzik: „Az egyik ok a korábban ismertetett, 1848 őszén *Pán Jellasicz* címmel írott humoros hőskölteménye volt, amelyet névvel jegyzett. A másik ok az, hogy 1849-ben előbb az *Esti Lapok*, majd a *Pesti Hírlap* szerkesztőjeként jó néhány alkalommal olyan kifejezések futottak ki a tolla alól, amelyek felségsértőnek minősültek. 1849. május 17-én például »átkozott emlékű dinasztikaként« említette a Habsburg-házat” (HERMANN 2017, 30.).
- 161 Szenvedés, bújdosás újra ágynak döntött – Egyértelműen nem azonosított utalás. Laborfalvi Róza 1849 őszén írt leveleiben utalást tesz Jókai bujdosás alatti betegségére: „nagyon sajnálva hallottam betegségedet, az isten jó majd meg segít!” (JMÖM Levelezés 1, 76.); „nagyon sokat busulok miatad de most egy kitsitt meg könnyültem, tsak légy te is nyugot az isten jo! meg forditya betegségedet!! bizony sokat szenvedtél!” (JMÖM Levelezés 1, 89.). Jókai 1850. szeptember 6-i anyjához írt levelében arról számolt be, hogy feleségével együtt elkapta a kolerát (JMÖM Levelezés 1, 95–96.).
- 168 Ördögszekér, a mit tova kerget a szél – szürös gyomnövény, amelynek kóróját az őszi szél kitepi a földből és tovagörgeti
- 175 Kölcsönkértem kutyám, Sajó kutyám nevét – a szabadságharc eseményei után Jókai forradalommal és annak utóhatásaival kapcsolatos novelláit Sajó álnév alatt közölte Szilágyi Sándor különféle kiadványaiban, amelyek megpró-

bálták kihasználni a cenzúra hézagait, majd szintén ezen álnév alatt jelentek meg később *Forradalmi és csataképek 1848- és 49-ből*, illetve *Egy bujdosó naplója* című novelláskötetei. A névválasztás motivációját Jókai számos szövegében lejegyezte. Egy 1881-ben tartott beszédében a következő magyarázatot adta: „És azután még két esztendeig nem volt szabad Jókai Mórnak írni! El kellett kérnem a gazdám Sajó kutyája nevét és az ő neve alatt kellett megírnom három kötet munkámat, a mikhez pedig a legtöbb szimpátiával viseltetem, a Csataképeket és a Bujdosó Naplóját. Ezeket mind a borsodi komondornak neve, Sajó név alatt írtam” („Jókai Mór a saját írói pályájáról”, *Ellenzék*, 1881. ápr. 1., [2]). A *sajtó és a censura Magyarországon* című szövegében említi, hogy az álnevet Szilágyi Sándor találta ki a számára: „ő adta nekem is a »Sajó« álnevet, (a mi ugyan nagy apám juhász-kutyájának a neve volt valaha, de az is jó maszk volt akkor)” (JÓKAI Mór, „A sajtó és a censura Magyarországon”, *A Hon*, 1866. nov. 11., 1.). A *tenger-szemű hölgyben* ugyancsak szerepel a névválasztás oka: „Ha a nevem alatt nem írhatok, írok a gazdám kutyájának a neve alatt: lesznek »Sajó«: ugatni fogunk, ha nem beszélhetünk, de el nem hallgatunk” (JMÖM Regények 55, 190.). A *Melltű és gyűrű* című szövegben szintén említi a rejtőzködéssel töltött éveket: „Végre sok bujdosás után visszakerültem Pestre. Csakugyan onnan kerültem elő, a honnan a jóakaróm megjósolta. A fejemet nem hagytam ott, csak épen a nevemet. Úgy hittak, hogy »Sajó«. Ez alatt a név alatt irdogáltam nagytitokban: nappal nem mutogattam magamat az utcán” (JÓKAI 1912g, 264.). Az *Önéletírásomban* más magyarázatot ad a név használatára: „Nevem ki volt törölve az irodalomból két évig. Jókai Mór nem létezett. De azért tollam nem nyugodott. Egy szerencsétlen emlékü folyóvíznek a nevét választottam magamnak írói álnévként »Sajó«. (Ezt a nevet csak kutyának szokták adni.) És ezen név alatt írtam a »Forradalmi és csataképeket«. Szabadságtól és honszeretettől lángoló, keserűségkeltő elbeszélések hosszú sorozatát” (JÓKAI 1904b, 20.). Az álnév viselőjének kiléte egyébként nyílt titok volt: Arany János egy 1850. május 7-i keltezésű levélben Sajóként szólította meg Jókait (JMÖM Levelezés 1, 94.), Vachott Sándor 1850. március 28-án megírta Erdélyi Jánosnak, hogy pontosan kit takar a név (ERDÉLYI 1962, 2:17), illetve Tompa Mihály is jelezte Szilágyi Sándornak, hogy mindössze két sor elolvasása után már tudta, hogy ki az a Sajó (TOMPA 1964, 1:104.). 1893-ban Szilágyi Sándor is közölt egy „Sajó” című szöveget, amelyben a Jókai-val való együttműködés részleteit tárta fel: SZILÁGYI Sándor, „»Sajó«”, *Vasárnapi Újság*, 1893. dec. 31., 920–921.

181 békó – rég. béklyó

185 Egy kis börtön is volt – a Jókai által alapított *Hon* című lap 1863. február 17-i számában közölte Zichy Nándor gróf perszonálunióval kapcsolatos, *Alapkérdéseink* című cikkét, amelynek következtében pert indítottak a lap ellen. A

pesti katonai törvényszék közcsendháborítás vádjával március 17-én Jókait mint szerkesztőt egy év nehéz börtönviselésre, nemesség és 1100 forint biztosítékvesztésre, Zichyt pedig mint szerzőt egy év nehéz börtönviselésre, illetve grófi és kamarási méltóságának elvesztésére ítélte. A nehéz börtön végül mindkettőjük esetén egy évi foglári fogságra enyhült. Az ítélethirdetés eredményét lásd bővebben: N. n., „A »Hon« sajtópere”, *Hölgyfutár*, 1863. márc. 24., 286.; N. n., „A »Hon« sajtópöre”, *Politikai Újdonságok*, 1863. márc. 26., 138. Végül az elítéltek kegyelmet kaptak, és mindössze egy hónapnyi raboskodás után szabadon engedték őket. A börtönben töltött időszak egyébként sem volt megterhelő Jókai számára, visszaemlékezése szerint ugyanis nem őrizték túlságosan szigorúan őket: „Hanem hát nem kell ám ezt a börtönt olyan tragice venni. Csupa mulatság volt az. A katonák iparkodtak a legkellemesebbé tenni Buda várában mulatásunkat: a nehéz vasat meg sem mutatták, soha én egész életemben annyi látogatást nem kaptam, mint az alatt az egy hónap alatt, a mit ott töltöttem (a többi elengedte a legmagasabb kegyelem) s utoljára annyira vittem a kedélyes impertinentiát, hogy egy délután elszóktettem velünk együtt a porkolábot ki a Svábhegyre: ott a feleségem jó vacsorát főzött, volt jó borom hozzá, elmulatgattunk, anekdotáztunk, késő éjjel kerültünk haza Budára, a tömlöczbe, alig akartak bennünket beereszteni. Szerencsénk, hogy velünk volt a porkoláb, különben künn rekedtünk volna az utcán” (JÓKAI 1912a, 298.). Az idős Jókai élete utolsó éveiben is felidézte a rövid börtön emlékét *Mindenféle különczök* című tárcájában: „Mikor az én causám fölött ítéleztek, mind a heten »schuldig«-ra szavaztak (Kaptam egy esztendei börtönt nehéz vasban, meg ezer forint birságot ezüstben. A vasat elengedték, de az ezüstöt nem.) Biráim bukovinai cserepárok voltak, a kik nem értettek németül, a mely nyelven én védekeztem” (JÓKAI Mór, „Mindenféle különczök: Dehogy censura”, *Magyar Nemzet*, 1902. aug. 10., 1.).

190 hóhér kötelét viseli a nyakán – lehetséges utalás Petőfi Sándor *A hóhér kötele* című művére (PETŐFI 2022, 15–94.)

201 Idegen nemzetek lelkem átültették – Jókai a *Negyven év visszhangjában* is hosszasan megemlékezett külföldi kiadóiról és fordítóiról, akik lehetővé tették, hogy „egy ilyen kis »anonym« nemzet troglodyth írójának a műveit” megismerhessék a földrésztől más nemzetek is. Lásd bővebben: JÓKAI 1884, 28–29.

204 kegyetlen bírálat – Jókai valószínűleg Gyulai Pál tizenhét oldalnyi terjedelmű éles bírálatára utal, amely 1869-ben a *Budapesti Szemlében* jelent meg a *Szerellem bolondjai* és *Virradóra* című kötetek kapcsán. Noha Gyulai ugyancsak a *Budapesti Szemlében* már 1857-ben erőteljes kritikát írt a *Dózsa György* című drámáról (GYULAI 1857.), valószínűbb, hogy az utalás az 1869-es szövegre vonatkozik, hiszen az egyrészt kronológiailag jobban illik a költeményben felidézett események közé (ezt megelőzően az egyhavi börtön

élményét elevenítette fel), másrészt az utóbbi bírálat Jókai teljes írói tevékenységére nézve is sértő lehetett. Az 1869-es kritika zárata kemény ítéletet mond Jókai regényművészete felett: „Ha a költő nem hisz művészetében, képtelen hitetni, ha csak félig érzett s nem lelkesült igazán, olvasójára sem hathat valódián. Tudjuk, hogy a remekművek ritkák s a legnagyobb költő is alig néhányat képes alkotni. A többékevésbbé sikerült művek sem mindennapiak, de annyit mégis megvárhatni minden költőtől, hogy tehetsége szerint megérlelje concepcióit s az industrialismus csábításai között se engedje szívében kialunni a művészet cultusát. Az út, melyen Jókai annyi öntettségel s a nagy tömeg tapsai közt jár, nem az igaz művészeté. Nemcsak a gyümölcsnek, hanem a költeménynek is meg kell érni, a gyorsaság még nem termékenység, s amire kevés időt és gondot fordít a költő, azt se idő nem kíméli, se gond nem virasztja” (GYULAI 1869, 514.). A bírálatból számos részt közölt a *Pesti Napló* is, egyúttal hangsúlyozva azt, hogy „a ki Jókai összes irodalmi pályáját megfigyelte, be fogja vallani, hogy hitesebb rajzot nem egy hamar olvasott még, mint minőt Gyulai, jelen bírálatába, Jókairól átalában, belefont” (N. n., „Jókai Mór mint regényíró”, *Pesti Napló*, 1869. aug. 14., [2]). Az élclapok számos cikkben parodizálták a Jókait bíráló Gyulait. Az *Üstökös* szeptember 11-i száma például tartalmaz egy Gyulainak címzett köszöntőt, melynek zárósorában a szerző arra emeli poharát, hogy „Jókai nem tud regényt írni” (N. n., „Gyulai Pál felköszöntése Lehmannra”, *Üstökös*, 1869. szept. 11., 295.). A szóban forgó köszöntő alatt egy olyan cikk szerepel, amely szóvá teszi, hogy a *Pesti Napló* azt a bűnt vetette Jókai szemére, hogy „olyan regényt ír, a mit megvesznek”. 1871-ben egy parodisztikus tudósításban Gyulai minden áron világgá akarja kürtölni Jókai tehetségtelenségét: „Nos, hát nem megmondtam, hogy Jókai roszt regényíró! tört ki belőle a fogadjisten. A Szerелеm bolondjaiban leírja, hogy finánczok jártak az alföldön, s én nyomát sem látom. A Kőszívű emberben így kezd egy fejezetet: »A délibáb kaczerkodott a rónán a nap sugaraival«, és én csak ködöt látok e rónán. A Fekete gyémántokban...” (N. n., „A Csokonai szobor-ünnepély”, *Üstökös*, 1871. okt. 14., 494.). Valószínűleg ugyancsak ezzel a kritikával viccelődik a *Bolond Miska* egyik cikke is: „Jókai a napokban fehér kalapot vett magának. Jeles itészünk, Gyulai Pál már több nap óta dolgozik egy kritikán, melyben a legmeggyőzőbb érveléssel ki fogja mutatni, hogy tekintettel az őszi idő közeledésére, Jókainak okvetlenül fekete kalapot kellett volna vennie” (N. n., „[Jókai a napokban]”, *Bolond Miska*, 1869. aug. 29., 139.).

205 tarpéji szikla – egy antik monda szerint Tarpeius király a lányára, Tarpeiára bízta a római fellegvár védelmét a szabinokkal szemben. Tarpeia alkudozni kezdett az ellenséggel, és megígérte nekik, hogy az egyik kaput megnyitja előttük, amennyiben azt, ami a bal karjukon van, neki adják. Noha

Tarpeia az aranygyűrűket és karkötőket akarta megszerezni, a szabinok végül agyonnyomták őt a pajzsokkal, amelyeket ugyancsak a bal karjukon viseltek. Később a kapitolium egyik szikláját Tarpeiáról nevezték el, ahonnan a rómaiak az árulókat, elítélteket lökték le.

214 varázstükör – a múlt képzetének és a varázstükör-motívum összekapcsolásának van előzménye az életműben: az 1887-ben közölt *Olympi verseny* című „ábrándképben” a Múlt nőalakjának kezében szintén egy varázstükör van, „melylyel fényt vet, a merre fordítja”, vagyis megvilágítja a múlt jeleneteit (JÓKAI Mór, „Olympi verseny”, *Vasárnapi Újság*, 1887. okt. 2., 662.).

225–227 Küzdenem kell... önvéreimmal – az 1861 és 1867 közötti időszakban a középbirtokeos nemesség együttesen munkálkodott a kiegyezés előkészítésén, a kiegyezés megkötésének küszöbére érve azonban már két politikai pártba szerveződött. Az egyik párt élén Deák Ferenc, a másikén pedig a kiegyezés ellenzékeként fellépő Tisza Kálmán állt, aki Teleki László öngyilkosságát követően vette át a párt vezetését. Jókai az 1861-es országgyűlésen a Tisza Kálmán által vezetett Határozati (később balközépi) Párthoz csatlakozott, amely a szabadságharc történéseivel összeegyeztethetetlennek tartotta a kormányzópárthoz való azonnali csatlakozást. Jókai a *Szerellem bolondjainak* utószavában a következőképpen idézte fel a kettős pártrendszer emlékét: „Tetszik tudni, hogy az egész nemzet két hatalmas, nagy pártra volt oszolva, amiket úgy híttak (híttunk is), hogy Deák-párt és Tisza-párt. (A függetlenségi pártnak még akkor a címe sem létezett, szélsőbálnak hítták, állt tizenhárom képviselőből, s még hírlapja sem volt.) Az irodalom képviselői is e két tábor között voltak felosztva. Én a Tisza-párthoz tartoztam. Ennek aztán viselnem is kellett a konzekvenciáit” (JMÖM Regények 17, 447.).

229–232 más alaptervük a honépítésben... – a Deák Ferenc vezette Felirati Párt a mérsékelt ellenzéki erőket tömörítette: a párt elismerte királyként Ferenc Józsefet, ekként pedig követeléseit a bevett módon, felirati formában akarta az uralkodó elé terjeszteni, továbbá az 1848. áprilisi törvények helyreállítását tárgyalási alapnak tekintette. A Határozati Párt nem tekintette Ferenc Józsefet törvényes uralkodónak, ezért úgy ítélte, hogy az országgyűlés álláspontját határozati formában kell közölni vele, az 1848. áprilisi törvények helyreállítására pedig tárgyalási minimumként hivatkozott.

233 a haza bölcse – Deák Ferenc széleskörűen ismert elnevezése

235–236 a hazáért mindent; / A hazát semmiért – utalás Deák Ferenc szállóigévé vált mondatára, amely feltehetően az 1861-es országgyűlésen elhangzott első felirati javaslat egyik szöveghelyére vezethető vissza: „kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk nem szabad” (DEÁK 2001, 2:71.). A mondat már az országgyűlésről beszámoló tudósításokban átalakult: „A hazáért mindent áldozni kell, de a hazát föláldozni semminek és

senkinek sem szabad!” (N. n., „A nemzeti képviselőház XXI. ülése”, *Szege-di Híradó*, 1861. máj. 15., 1.)

244 Halálos párbajban karddal és pisztollyal – Jókai mint szerkesztő két párbajt is vívott: az egyiket karddal Bulyovszky Gyulával, a másikat pisztollyal Pulszky Ferencsel szemben. Jókai 1896-ban felidézte e két párbaj emlékét a *Neues Wiener Journal* szerkesztőinek, akik a párbajok kapcsán végeztek kutatást: „Nekem életemben két párbajom volt: Pulszky Ferencsel pisztolyra és Bulyovszky Gyulával kardra s akkor is, mint lapszerkesztőnek. A közvetetlen okot voltaképpen egy munkatársam szolgáltatta s mikor én erre hivatkoztam, megsértettek; kénytelen voltam őket kihívni” (N. n., „A párbaj”, *Budapesti Hírlap*, 1896. ápr. 27., 6.). Az első párbajt egy *Üstökös*ben megjelent rövid élc idézte elő. Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című regényének egyik lábjegyzete szerint „[e]gy német lap Bulyovszkyné Szilágyi Lilát ismertető cikkében azt írta, hogy a művésznő az ősmagyar horogszegi Szilágyi-családból származik, mire azt jegyezte mag az *Üstökös*, hogy nem annyira származik a horogszegi Szilágyi-családból, mint inkább csak horogszegre való” (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 19, 16.). A szóban forgó cikk a következő volt: „Azt hitték eddig a historicusok, hogy a Hunyadiakkal rokon Horogszegi Szilágyi család kihalt, s most íme nyilatkozik egy tagja a Szilágyi családnak a bécsi Theaterzeitungban, hogy ő is horogszegre való” (N. n., „Hasonlat”, *Üstökös*, 1860. szept. 29., 39.). A színésznő férje, Bulyovszky Gyula ezt követően kardpárbajra hívta Jókait, melynek részletes leírása feleségéhez írt levelében maradt fenn: „Jókai is írt valamit – ő, gondoltam, ez már olyan név, amelyik megérdemli, hogy adjon rá az ember, szerdán elküldtem hozzá Dobsát, és csütörtökön reggel megverekedtünk a villájában. A párbaj csaknem háromnegyed óráig tartott, háromszor kellett pihennünk, a lábamon kaptam egy kis vágást, de azt mondtam, semmi az egész, vívjunk csak. J. persze testileg erősebb nálamnál, és a damaszkuszi penge is nehéz volt alig gyógyult kezemnek – egyszóval: sebet kaptam a csuklómon. A vágás szerencsére csak húst ért... Katonadolog! Érdeklődj, nem úgy viselkedtem-e, mint aki bálba megy. Kezet fogtunk J.-val. Mondott egy frázist: Sajnálja, hogy nem ő sérült meg, »soyons nous amie Cinna!« Ennyi az egész. Ma viselem már a te szép kézelőgombjaidat” (a levelet közli: BARTHA 2018, 77–78.). A második párbaj kiváltó oka Csernátony Lajos *A Hon* 1868. december 21-i és 29-i számában megjelent két cikke volt, amelyekben élesen bírálta Pulszky Ferenc korábbi politikai gesztusait. Pulszky a sértő írások miatt felszólította Jókait mint felelős szerkesztőt a lovagias elégtétel megadására. Jókai azzal a feltétellel vállalta ezt, ha „Pulszky Ferenc ur előbb Csernátony Lajos úrral hasonlóan végzett.” Pulszky ezek után egy korábbi becsületbírószági határozatra utalt, amely feljogosított „egy köztiszteletben álló urat” arra, hogy Csernátony

kihívását elutasíthassa, és így Jókait és Csernátont „ugyanazon vonalba helyezvén” inkább a közönségre bízta az ítélelhozatalt (N. n., „[Felkérletünk...]”, *Pesti Napló*, 1869. jan. 4., 1.; N. n., „Csernátont és Pulszky közt”, *Vasárnapi Újság*, 1869. jan. 10., 25–26.). Ezt követően végül Jókai hívta ki párbajra Pulszkyt – az előbbinek Kende Kanut és Pap Lajos, az utóbbinak pedig Pallavicini Roger őrgrof és Beniczky Ferenc voltak a segédei. A párbajra január 7-én került sor a Margitszigeten, ahonnan mindkét fél sér tetlenül távozott (a párbajjal kapcsolatos dokumentumokról lásd bővebben: JMÖM Levelezés 2, 669–670.). A hírlapi tudósítások szerint Pulszky pisztolya három alkalommal sem sült el, Jókai pedig a levegőbe lőtt, mert nem akart fegyvertelen ellenfélre támadni. A lövés távolsága harminc lépés volt, a fegyverek korábban nem használt damaszkpisztolyok voltak (N. n., „[A Jókai és Pulszky...]”, *Fővárosi Lapok*, 1869. jan. 9., 21.; N. n., „Nyilatkozat”, *Politikai Újdonságok*, 1869. jan. 13., 20.). Több lap is tudósított arról, hogy az ügy „lovagias uton elintéztetett” (például: N. n., „A Jókai- és Pulszky-ügy”, *Pesti Napló*, 1869. jan. 8., [3]). A párbaj után Csernátont ki lépett *A Hon* szerkesztőségéből (N. n., „[A Jókai és Pulszky...]”, *Fővárosi Lapok*, 1869. jan. 10., 25.). A párbaj hírért olvasva Döczi József is írt Jókainak, levelét lásd JMÖM Levelezés 2, 188. A Jókai-jubileumkor Pulszky Ferencné közzétett egy anekdotát, amely szerint Jókai a párbaj után megkérte férjét, hogy mondja el, miért verekedtek össze, mivel ő maga nem is olvasta a vitát kiváltó cikket (Pulszky Ferencné, „Párbaj”, *Magyar Szalon* 11, 20. köt., 1893. okt. – 1894. márc., 44.). Feszty Árpádné, aki szintén felidézte a kislány korában történt párbaj emlékét Tábori Kornél előtt, ugyancsak megjegyezte, hogy az eset egy olyan cikk miatt történt, amelyet „Jókai nemcsak, hogy nem irt, de nem is olvasott. Nem azért volt ő szerkesztő, hogy mindent elolvasson, ami a lapjában megjelent – szokta mondani. Nagyon komoly párbajra volt elkészülve, mert ujév napján nekem egy igen diszes kártyát adott, rajta nefelejts csokor és egy nehéz arany medaillont. Mindkettőt avval az utasítással, hogy ha ő meghalna, tegyek a hajából a medaillonba, a kártyára nézve pedig jusson sokszor az eszembe... Én nem értettem az egészből semmit, hisz egészséges volt. De másnap délbén sok urral jött haza, akik mind nagyon boldogok voltak s mama nagyon sirt. A cselédek elmondták, amit nem értettem. Csak később, sokkal később hallottam a hiteles leírást. A párbaj fölösleges volt, tulzott gavalléria. Csernátont meg is bántódott vele” (TÁBORI 1925a, 71–72.).

- 249 a pártküzdelemben vesztes csak a hon volt – az uralkodó végül egyaránt elutasította a Felirati és a Határozati Párt követeléseit és feloszlatta az országgyűlést. Az új kormányzati rendszert ismét az abszolutisztikus formák jellemezték.
- 254 aszály – a század legnagyobb aszálya 1863-ban volt, amely súlyos károkat okozott országszerte

259 prücsök – táj. tücsök

269 fagy – noha a *Gazdasági Lapok* összefoglalója szerint 1861-ben, 1863 májusában, 1864. június 4-én, 1865 májusában, illetve 1866 májusának végén is kései fagy jelentkezett (N. n., „Tavaszi fagyok és derek”, *Gazdasági Lapok*, 1866. jún. 13., 284.), Jókai valószínűleg az 1865-ös károokra utal, ugyanis az „1865-i fagy” okozta csapást a *Szerelem bolondjai* című regényében is feldolgozta (JMÖM Regények 17, 424–426, 450.), illetve *Nyáry Pál emléke* című szövegében az 1860-as évek három nagy természeti katasztrófájának egyikeként ugyancsak ezt emlegeti: „Országos évkönyveink egy évtized alatt három inséges időt jegyeztek fel: 1863-at, az aszály évét, 1864-et, az értéktelen gabna évét, s 1865-öt, az országos fagyot” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál emléke”, *Magyar Polgár*, 1871. ápr. 29., 1.).

281 hitelünk – rég. hitelességünk, tekintélyünk

282 Kormánytalan hajónk – az állam–hajó allegória az antik görög hagyományig visszanyúló, nagy múltú toposz, amely már Alkaios és Horatius életművében is megjelent

284 Nyújtsunk békejobbot, kik eddig ütközénk – utalás az 1875-ös pártfúzióra, melynek során az ellenzéki balközép egyesült Deák Ferenc pártjával

287 Astaroth – ördög, kinek neve több Jókai-szövegben is felbukkan. A *varchonitákban* a mágusok Astarothnak akarnak áldozatot bemutatni, az *Ádám apánk első hűtlensége* című írásban szintén mint démon kerül említésre Behe-moth, Beherik és Semiazaz mellett (KAKAS Márton [JÓKAI Mór], „Ádám apánk első hűtlensége”, *Üstökös*, 1864. jan. 23., 26.). Az *ördög menyasszonya* című elbeszélésben pedig Beliállal és Beherikkal együtt jelenik meg (JÓKAI 1862b, 127.). Pekár Gyula *Misztikus történetek* című írása Astarothot az ördögök fejedelmének nevezi (PEKÁR Gyula, „Misztikus történetek”, *Pesti Napló*, 1895. márc. 31., 1–6.). A Jókai által használt démon- és ördögnevekhez lásd bővebben a 39. vers jegyzeteit!

292 „Elvtagadó” névvel kiáltották csúffá – mivel Jókai az 1875-ös pártfúziót követően a Deák-párt tagja és elveinek elkötelezettje lett, magára vonta régi pártjának haragját: a központi ellenzéki kör – melynek alapítójaként tartották számon – kidobta helyiségeiből a nemrég kiállított „»elvtagadó« kormánypárti Jókai arcképét” (N. n., „Jókai Mór arcképét”, *Nemere*, 1875. márc. 17., 87.; N. n., „Jókai és a központi ellenzéki kör”, *Ellenőr*, 1875. márc. 13., [3].), de jól mutatja a közvélemény felháborodását Pétery Károly indulatos levele is, amely Jókait mint „az ugynevezett szabadelvű párt jellemtelen Harlekinjét és politikai bohóczát” írja le (N. n., „Vidék”, *Ellenőr*, 1875. jún. 13., [2].). M. Kondor Viktória hívta fel a figyelmet Jókai *A Hon* 1873-as évfolyamában közölt, *Lehet-e pártfúzió* című fejtegetésére, amelyben bár elutasítja a fúzió lehetőségét, de egyúttal ki is nyilvánítja, hogy ekkortájt

már nagyobb mértékben tartott a szélsőbaltól, mint magától a kormány-párttól (M. KONDOR 1959, 112.).

293 Feszítsd meg! – bibliai utalás. Pilátus a Jézussal kapcsolatos ítélet meghozását a tömegre bízta, amely a keresztre feszítést követelte (Mt 27, 15–26).

300 keleti tartománymegszállás – utalás Bosznia 1878-as megszállására, amelynek lehetőségét a Monarchia a berlini kongresszuson nyerte el. A török fennhatóság alatt álló tartomány okkupációját július 29-én kezdte meg az osztrák-magyar haderő.

301 Közvélemény jobban buzgott az ozmánért – a magyar közvélemény törökpárti volt, mivel a szabadságharc leverését követően a törökök segítették a Magyarországról menekülőket. Emellett sokan a megszállással járó emberáldozatot és anyagi veszteséget is fölöslegesnek ítélték, lásd például: „majd betegség, járvány vagy tán harcz folytán is elvesztettünk néhány ezer embert, költöttünk sok milliót, kiépítettük a vasutakat, szerveztük a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, építettünk iskolákat, civilizáltuk az őserdőket – akkor mindezt szépen átadjuk a portának” (N. n., „Jókai beszédéről”, *Pesti Napló*, 1878. júl. 23., 1.).

305 Sok dicső honfinak hírveve elvérzett – például Andrássy Gyula közös külügyminisztert a megszállással járó nagy költségek és a mozgósítás miatt számos támadás érte, minek következtében végül lemondott tisztségéről

306 Engem is közéjük sorozott a végzet – a *Pesti Napló* címlapcikke keményen kritizálta Jókai 1878. július 22-i józsefvárosi beszédét, amely a boszniai helyzet kérdéskörét is érintette. A cikk anonim szerzője szerint Jókai „ellenzéki czégér alatt akarja védeni a kormánypárti politikát”, vagyis bár ő maga sem helyesli az annexiót, mindenféle „roppant humbugot” talál ki annak érdekében, hogy legitimálhassa a párt politikai döntéseit, amellet érvelvén, hogy a Boszniába való bevonulás csupán ideiglenes és a „rendcsinálás” érdekében történik. Jókai ilyenformán „a szemfényvesztés kortesi tudományának minden mesterfogását alkalmazza” addig, amíg már ő maga is elhiszi a mondottakat (N. n., „Jókai beszédéről”, *Pesti Napló*, 1878. júl. 23., 1.). Jókai egy 1902-ben Vészi Józsefnek írt levelében emlékezett vissza az illető időszakra, részletesen taglalva, hogy a kormányt védelmező gesztusai miatt ekkortájt a népszerűségének vesztesével egyetemben jelentősen csökkent az irodalmi munkáinak eladási száma is: „Mikor a Franklin 50 kötet regényemet már kiadta a népszerű formátumban, akkor nekem már 100 kötet új munkám volt az Athenaeum kiadásában, mely a könyvpiaczon elfogyott. Ezt kínáltam én a Franklinnak 10000 forintért. Nem fogadták el. Ekkor Pfeifferhoz fordultam, felajánlva e 100 kötetet örök tulajdon joggal 15000 forintért. Ő elfogadta. Ezek a munkák az Athenaeumnál jelentek meg, Pfeiffer kiadott belőlük népszerű kiadásban 50 kötetet. Ekkor bekövetkezett az a politikai fordulat (Bosnia, véderő törvény) a

melyben én, mint a kormány védelmezője népszerűtlenné lettem. Pfeiffer ostromolt, hogy ne védelmezzem a kormányt, mert a munkaim nem veszik. Erre én a még hátralevő 50 kötet regényemnek a honoráriumát 7500 forintot visszafizettem neki, s ezzel az 50 kötet tulajdonjogát magamhoz vissza váltottam” (Jókai Mór Vészi Józsefnek, Budapest, 1902. október 6., OSzK Kt, Levelestár).

314 Golgotha – Krisztus kereszthalálának helyszíne

317 keserű poharam – utalás Krisztus szavaira, amelyek a Gecsemáné kertben hangzottak el: „Atyám, ha nem távozhatsz el tőlem ez a pohár, hanem ki kell innom, legyen meg a te akaratod” (Mt 26, 42)

321 Kiszáradt babérfám jó lesz koldusbotnak – lehetséges utalás Karl Holtei sokszor játszott, *Babérfa és koldusbot: Egy költő három tele* című darabjára, amelyben Henrik, a költő egy felolvasása után az általa szeretett nőtől, Ágnestől egy babérfát kap ajándékba. A hölgy végül máshoz megy feleségül. Henrik évekkel később egy műveit ért bírálat miatt összetűzésbe keveredik Ágnes férjével, aki kiutasítja őt a házából. Henrik a babérfából készült botot kezébe kapva világga megy, és húsz éven át egészen a haláláig koldusként tengeti életét. Ez idő alatt a művei híressé válnak, azonban ő sosem tapasztalhatja meg a sikert (FERENCZI 1892, 77–78.).

367 Van egy erős váram, az író asztalom – vö. az *Utazás egy sírdomb körül* szöveghelyével: „És az íróasztal! Sok nagy baj ért az életben! Ez az íróasztal mindig menedéket nyújtott; ez védelmezett, megsegített, megvigasztalt; meggyógyított; sok nagy nehéz sorsban” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 4., [1].).

370 Ármány – Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című eposza óta az ősmagyarok áldozatot követelő gonosz isteneként terjedt el a név. A szó eredetéről lásd IPOLYI 1854, 1:24–27.; KERTÉSZ Manó, „Ármány”, *Magyar Nyelvőr*, 1907. dec. 15., 433–440. A *magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkában olvasható az Ármánynak adott áldozat leírása: „Az áldozati állat rútabb részeit, a vért, epét, a beleket egy mély gödörbe ásták; ott a föld alatt lakott a rossz isten, Ármány, annak szállt le az áldozat, a verem száját egy fekete kő fedte be, az volt az ő oltára” (JMÖM Regények 67, 52.).

375 violaszín tintám – Jókai gyakran használt lila színű tintát. Ezzel kapcsolatban lásd egyik élcét: JÓKAI Mór, „Hogy én nem tudok csak violaszín tintával írni”, *Üstökös*, 1878. márc. 17., 126.

383 Tizenkét arckép volt körül négy falamon – Jókai az *Utazás egy sírdomb körül* című művében ugyancsak leírja, hogy a szobája falát öngyilkosok arcképei díszítették: „Az a szoba, a hol én dolgozom, köröskörül van diszítve, csupa merő öngyilkosok arcképeivel, mindenféle rámakba foglalva. – Azok pedig nem úgy kerültek a négy falamra, mintha én valami különös szenvedéllyel gyűjteném azoknak az arcképeit, a kik valamely nevezetes ön-

gyilkosság által tették magukat hirhedetté. – Nem! Ezek akkor, a midőn arcképeiket a szobám falára akasztottam, mind országvilág bámulta nagy emberek voltak, körülragyogva a dicsőség fényétől; némelyik kedves jó barátom, rokonom, pártfogóm, kiket a nemzeti kegyelet tüntetett ki azzal, hogy arcképeiket megörökíté; s csak azután következett el rájuk az a végzet, hogy saját kezükkel törjék be azt az ismeretlen kaput, mely egy, testünkkel elérhetetlen világba vezet. Mind büszkén tekintenek alá rám!” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sirdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1]). Ezek után röviden bemutatja a hét öngyilkost (Czakó Zsigmond, Széchenyi István, Teleki László, Nyáry Pál, Vidacs János, Franciszek Szmolka, Petőfi Sándor). A fontos arcképek falra helyezésének gesztusa Jókai barátja, Petőfi Sándor kapcsán is felbukkan az életműben, ugyanis Petőfi falait a francia forradalom vezetőinek arcképei díszítették, amint ezt Jókai *A tengerszemű hölgyben* (JMÖM Regények 55, 66.), a *Petőfi eszmecsírái*ban (JÓKAI Mór, „Petőfi eszmecsírái”, *Pesti Hírlap*, 1891. jan. 8., 3.) és a *Politikai divatokban* (JMÖM Regények 14, 79.) is kiemeli. Az illető képek később Jókaihoz kerültek, és nála maradtak egészen a haláláig. 1910-ben egy hagyatéki ismertetés szerint eredetileg 18 olyan kép volt Jókainé birtokában, amelyek korábban „Petőfi egykori lakószobáját ékesítették” (N. n., „Jókai hagyatéka – Mit mond Jókai özvegye? Mi van a hagyatékban?”, *Az Újság*, 1910. máj. 26., 13.). A képekről egy 1911-es cikk szintén beszámolt: „Néhány széles feketekeretes kép. Danton-t, Lafayette-t, Robespierre-t, Beranger-t és más szabadsághősöket és forradalmi költőket ábrázolnak” (E. V., „Jókai hagyatéka”, *Világ*, 1911. okt. 15., 13.). Jókainé Nagy Bella egy 1911. október 27-i levél kíséretében Ferenczi Zoltánnak ajándékozott tíz darab fekete keretes képet: „Mind híres szabadsághős volt, s nekünk abban áll főérdekesége, hogy valamennyi előbb Petőfi, majd Jókai lakását díszítették” (Jókai Mórné Ferenczi Zoltánnak, Budapest, 1911. október 27., MTA KIK Kt, Ms 326/1040.). Egy 1936-os interjú, amelyet Pakots György készített, arról árulkodik, hogy az özvegy lakásában néhány darab kép évekkel később még mindig ki volt állítva a forradalmárokról: „Az egyik falon francia forradalmárok arcképei, régi kőkarcok, egyszerű feketére festett puhafa rámaikban. / – Az uram 1846-ban együtt lakott Petőfivel a *Dohány uccában*. Az ő lakásuk falait díszítették ezek a képek. Amikor Petőfi megnősült, a képeket Jókainak adta. Közülük több a Petőfi–Jókai múzeumban van már, néhány még nálam. Ezeket halálom után szintén a múzeum kapja” (P. Gy. [PAKOTS György], „Látogatás a halhatatlanságnál, a Tisztviselőtelepen: Beszélgetés Jókai özvegyével a Jókai-relikviákkal tele lakásban”, *Az Est*, 1936. okt. 16., 11.). Pakots későbbi visszaemlékezése szerint ekkor már csak négy-öt ilyen jellegű kép volt Jókainé birtokában (PAKOTS György, „Özvegy Jókainé”, *Amerikai Magyar Világ*, 1973. nov. 4., 15.).

411 első – Czako Zsigmond 1847. december 14-én, mindössze huszonhét évesen önkézzel vetett véget életének a Csengery Antal lakásán lévő *Pesti Hírlap* szerkesztőségében (Hatvani utca 583). Az öngyilkosság szemtanúja Csengery mellett Emödy Dániel volt. Az előbbi a *Pesti Hírlap* hasábjain név nélkül közölt cikkében részletes összefoglalóját adta a történeteknek: „Dec. 14-én, délben, a' boldogtalan látogatást tön e' lapok szerkesztőjénél, kihez, köz tudomás szerint, ismerősei között legtöbb ragaszkodással viseltetett. Hosszas beszélgetés után, miközben ismertetésül néhány német politicalai lyricus' verseit olvasók föl előtte, előbb a' szerencsétlen Lenau' képét dicsérte, majd Uhland' arczképét vette kezébe, 's tréfás megjegyzésekkel mutatta azt e' lapok ujdonságírójának, ki szintén jelenvolt. Alig pár percz múlva a' pisztolylövésre tért át, 's kérdezé, valljon e' lapok' szerkesztőjének czéllövő pisztolya nehezebb e, mint báró Keményé, melyet ő azon ürügy alatt kért el, hogy külvárosi lakásában magát éjjeli megtámadás ellen ótalmazhas sa? Az *Életképek*' szerkesztőjétől is hasonló szín alatt kért el a' napokban egy kétsövű pisztolyt. A' miénk legjobban megnyerte tetszését. Kezébe vette, 's ismételt figyelmeztetésünkre, hogy töltve van, sem adta vissza. Állitá, hogy e' fegyverrel 15 lépésről ellőné a' húszast. Ezek voltak végső szavai. Ugy látszik, csak azon perczre várt, midőn mindkettőnk' figyelme, kik jelenvoltunk, az ablakon ki, az utcára fordult. Egy kis durranás után, melyet lövésnek alig gondolhatánk, halálmeredten ült előbbi helyzetében boldogtalan vendégünk. A' lövés' hangját a' száj fogta fel, hová hihetőleg a' csövet helyezé; 's a' golyó szájpadrólásán keresztül koponyájába fúródott. Orvosi segély azonnal érkezett, de a' becses életet az irodalomnak visszaadni többé lehetetlen volt” (N. n., „Czako Zsigmond nincs többé!”, *Pesti Hírlap*, 1847. dec. 16., 403.). Az öngyilkosság hírét közli továbbá: N. n., „Heti szemle”, *Honderü*, 1847. dec. 21., 496.; N. n., „[Télről lévén szó]”, *Pesti Divatlap*, 1847. dec. 23., 1657–1658.; N. n., „Drámai irodalmunk”, *Nemzeti Újság*, 1847. dec. 16., 811.; N. n., „Czako Zsigmond”, *Vasárnapi Újság*, 1847. dec. 19., 827. Jókai Mór az *Életképek* december 12-i számában összefoglalta Czako halálának előzményeit: „Már hetek óta készült ez iszonyú vértetthez, pisztolyokat szerzett össze 's azoknak hatását próbálgatá, csüggedt, a' monomaniáig búskomor volt, 's éjenként, midőn velünk együtt jött lakása felé, keserű jóslattal mondá, hogy neki tragicus vége lesz, hogy az élet mondhatlan terhére van” (Jókai Mór, „Mi hír Budán?”, *Életképek*, 1847. dec. 19., 799.). A temetést követően Jókai lírai hangvételű búcsúztatót közölt a lapban (Jókai Mór, „Czako Zsigmond emléke”, *Életképek*, 1847. dec. 19., 805–807.). 1854-ben újra felelevenítette az öngyilkosságot megelőző ómeneket: „Egyszer elkérte kölcsön pisztolyaimat, mint mondá gyakorlás végett? otthon lement a pinczébe, s meghagyta házigazdájának, hogy ha lövéseket hall oda lenn, ne zavarodjék meg, mert ő gyakorolja magát;

másnap visszaadta fegyvereimet, azt mondva, hogy nem jók, mert három deszkán nem hat át a lövés. Én roszt kezdtem sejteni szavaiból. Egy este együtt mentünk haza a vendéglőből. Útközben azt mondá »Meglássad, én meg fogom magamat löni.« És másnap föbe lőtte magát” (JÓKAI Mór, „Magyar költők sorsa”, *Vasárnapi Újság*, 1854. márc. 26., 26.). 1872-ben *Az én kortársaim* című visszaemlékezésében ismét részletesen felelevenítette az öngyilkosság körülményeit – beszámolója Csengery cikkét foglalja össze: JÓKAI Mór, „Az én kortársaim”, *Üstökös*, 1872. márc. 3., 111. Az öngyilkosság dokumentumainak feltárását, körülményeinek részletes elemzését lásd SZILÁGYI 2005b. Az *Utazás egy sírdomb körül* című szövegben a hét öngyilkos bemutatása szintén Czakóval kezdődik: „Megnyitotta a rémek sorát Czakó Zsigmond. Ott van olajfestményü képe, Barabás ecsetje által élethiven megalkotva, délczag fiatal költői fej, az élet napsütötte zománcczával arczán. Ő volt a magyar drámairodalom leghatalmasabb hőse; a ki a magyar színpadon egy új korszakot alkotott meg, kegyencze a kornak, ifjú kortársaitól szeretve, a vénektől pártfogolva, a közönségtől kezein hordozva; vajh mi lakhatott e merész tekintetű arczon belül? Minden estét együtt töltöttünk a »Pesti Hírlap« akkori szerkesztője, Csengery Antal szállásán. Az volt a gyűlhelye az ifjú szabadelvű Magyarország matadorainak: Petőfi, Pálffy Albert, Irinyi József, Pákh Albert, Emődi voltak mindennapi vendégtársak, néha Kazinczy Gábor is. Sem bor, sem kártya, sem szép asszony nem adta az élvezetet; thea mellett, irodalmi, szépműtani kérdések fölött vitáztunk, mikben Czakónak mély alapos tanulmányai kerültek érvényre. Egy délután, ismét ilyen kedélyes társalgás közepett, elővette Czakó Csengery czéllövő pisztolyát az asztalfiókból, s mintha játszanék vele, szájába fogta a cső végét. Alig hallatszott a durranás, mikor hanyat dőlt a karszékekben. Csak a balkezelével pattintott néhányszor fitytyeket a levegőben. A világot akarta-e gunyolni vele? – Estére halva volt. Soha sem tudta meg senki, mi indította e szörnyű elhatározásra?” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1].).

413 arca és alakja – Jókai *Az én kortársaim* című 1872-es visszaemlékezésében a következőképpen írta le Czakót: „Ott ült Czakó, soha nem mosolygó barna arczával, komor erőteljes alak, akkora öklökkel, mint másnak kettő” (JÓKAI Mór, „Az én kortársaim”, *Üstökös*, 1872. febr. 18., 85.).

419 el voltam ítélve – Jókai a Czakóval kapcsolatos szövegekben az öngyilkosság elkövetésének több lehetséges motivációját is megjelölte. Noha *Az én kortársaim* című visszaemlékezésében arra utalt, hogy „[s]oha sem tudta meg senki e borzasztó tettének indokát” (JÓKAI Mór, „Az én kortársaim”, *Üstökös*, 1872. márc. 3., 111.), a *Magyar költők sorsa* szerint a fiatalember a szegénység miatt kényszerült rá a végzetes lépésre, és „egy esteli mulatság ára” megmenthette volna (JÓKAI Mór, „Magyar költők sorsa”, *Vasárnapi*

Újság, 1854. márc. 26., 26–27.). A költeményben megjelölt negatív ítélet az a tényező, amelynek fontosságát Jókai a legkorábban felvetette, ugyanis már 1847 decemberében azt pedzegette, hogy Czakó halálában szerepet játszottak azok a kritikák, amelyek az utóbbi időszakban a drámáiról készsültek: „Annyi bizonyos, hogy e’ folytonos elkeserülést nem kis mértékben nevelte lapokban irkáló criticusaink veszett kiméletlenségű eljárása Czakó ellenében, gyalázták őt olly eszméiben, mik bárha téveszmék, de ott is nagyok voltak, ’s feledték előbbi érdemeit, mik előtt fejet hajthattak volna. Mindez elősegíté kedélyének megmérgezését, ’s most e’ szellemi megmérgezők elégedetten verhetik ki tollaikat, munkájok befejeztetett. Legközelebb az elhunyt költőnek egy új műve vár előadásra: »János lovag.« Lesz nektek ismét aratás, hisz’ a’ halottól nincs mit tartani” (JÓKAI Mór, „Mi hír Budán?”, *Életképek*, 1847. dec. 19., 800.). 1847 folyamán Czakó valóban számos bírálatot kapott, amelyek rövid áttekintését lásd JMÖM Cikkek és beszédek 1, 829–830.

431 a második – Petőfi Sándor, aki 1849. július 31-én eltűnt a segesvári csatában. Petőfi esetén az öngyilkosság nyilvánvalóan metaforikusan értendő, amelyet így magyaráz Jókai az *Utazás egy sirdomb körül* című szövegében: „Hát a hetedik arcképet ne sorozzam-e közéjük? Petőfit. A magyar Tyrtaeust. A ki három alakban is meg van örökítve, rajz és ecset által itt a szemem előtt. Hát nem öngyilkosság volt-e az, a mivel ő végezte? Fegyver nélkül, paripa nélkül oda menni a csataterre, hol irgalom nem ismerő ellenség folytatja az irtó harcot? s ott várni be, elmerengve, védtelenül, míg a diadalmas hordák paripáinak robogásától megrendül a lába alatt a föld? Így csak az tesz, a ki szánshándékkal megakarja áldozni magát!” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sirdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1].). Az életre elevenedő, Petőfit ábrázoló festmény az életmű egy korábbi szövegében, a *Soha sem egyedülben* is megjelenik: JÓKAI 1898h. Petőfi csatateri halála mint végzetserű jóslat már megjelent Jókai 1858. január 2-án közölt szövegében, amelyben a Tízek Társaságának tagjai arról beszélgetnek, hogy ki milyen módon távozik el majd az élők sorából: „Én nem halok meg gyáván, csendesen; – csatater lesz a halálos ágyam, ott taposnak össze, ottan temetnek el; soha rám sem talál senki” (JÓKAI Mór, „Sylvester éjszakák”, *Hölgyfutár*, 1858. jan. 2., 2.).

433 Mint egy tűz sárkány vonult át az égen – üstökös. Jókai ősmagyar tematikát feldolgozó szövegeiben több ízben is felbukkan az égen átfutó tűzsárkány képe, általában valamely rossz történés előhírnökeként. *Levente* című drámájában: „Csillagfutást néztünk, találgatánk, / Ki hal meg ma? Anyányi tűzsárkány / Futott végig s egyszer csak szétpattant. / Pukkanása vezérhalált hirdet” (JMÖM Drámák 4, 17.). A *Bálványosvárban*: „Végtére pedig egy tüzes sárkány rohant alá, nagy mennydörgéssel az égből, hosszú szí-

porkázó farkát csóválva messzire [...]. Amit a jelek előre mutattak, az való-
jában be is teljesedett”; „Egyszerre meg nagy robajjal megindul egy tüzes
sárkány az égbolt mennyezetén fenn: feje, miként a holdvilág oly fényes;
hosszú tűzfarka sziporkákra szakadó szivárvány; olyan robaj támad jöttére
odafenn, mintha ezernyi kelevézt vernének ércpajzsokhoz; kevély lassú-
sággal repül el keletnek, s mikor éppen Bálványosvár fölött sűg el, ottan
szertepattan, olyan robbanással, mintha az ég kárpitja hasadt volna ket-
té; a hosszú tűzvonal, amit maga után hagyott, még soká világít az elfeke-
tült égen” (JMÖM Regények 43, 10–11, 188–189.). A megnevezés felbukkant
már Cserei Mihály krónikájában is: „Egy este felé Keczen az urral kün a
kapunál állottunk sokan, s nagy hirtelenséggel az egen egy szárnyas sár-
kány szikrázva keresztülmene; más helyeken is az országban ugyanak-
kor láttatott” (NAGYAJTAI CSEREI 1852, 308.). Jókai az üstökös motívumát
Petőfi születésével is összekapcsolta *Sylvester éjszakák* című 1858-as írásá-
ban: „Odafenn az égen nagy robogva száll keresztül a pislogó csillagoc-
sák szemei előtt egy roppant meteor, változó színével fényt vetve a föld-
re; szikrázó sörényét csóválva maga után hosszan. Fele útján szét pattant,
elveszett. Ide lenn a kis hajlék meleg szobájában fiúcska született, ki fö-
lött örömkönyeket sir a jó öreg korcsmáros s az anyák legjobbika” (JÓKAI
Mór, „Sylvester éjszakák”, *Hölgyfutár*, 1858. jan. 2., 1.). Jókai több írásában
szintén egy légben tovarohanó, éles fényű égi elem metaforája révén feje-
zi ki Petőfi rövid, de annál impozánsabb költői pályáját: „az a hét év, me-
lyet Petőfi meteorja végig húzott tűzvonalaként nemzetünk egén, maga egy
korszak” (JÓKAI Mór, „Petőfi emléksobránál”, *Koszorú* 8, 5. sz. [1882]: 388–
407, 389.); „Csak huszonhat éves volt, mikor meteorfutását bevégezte: de
a tüzes ut, melyet az égre rajzolt, még most is ott van” (Jókai német nyelvű
előszavát közli: N. n., „Német mű Petőfiről”, *Pesti Napló*, 1888. aug. 31.,
1.); „Ha szabad volt meglátnom a születő villámot, miért ne legyen szabad
arról beszélnem, amit rajtam kívül szintén igen kevesen láttak: a táma-
dó villanyszikráit egy lángésznek, aki fergeteg volt irodalmunk világá-
ban, égtisztító, földtermékenyítő” (JÓKAI Mór, „Petőfi eszmecsirái”, *Pesti
Hírlap*, 1891. jan. 8., [1].); „a csillagok magasságáig vitte nevét, onnan hul-
lott alá, épen mint a csillag, mellyről senki sem tudja hová esett?” (JÓKAI
Mór, „Magyar költők sorsa”, *Vasárnapi Újság*, 1854. márc. 26., 26.); „Dicső-
séget annyit szerzett rövid üstökös útjában, hogy nevét ott hagyta az égen
fényszikrákban megörökítve, amelyek soha le nem hullanak” (Jókai Mór,
„Petőfi halála”, *Vasárnapi Újság*, 1899. júl. 30., 517.).

- 454 Gyémántsívet silány üvegért cseréltél – a gyémántsív mint jelkép több ízben is
felbukkan a Nagy Bellához írt versekben (*Mikor rám haragszol, Megbántás*
– lásd 45. és 46. vers!), illetve az áthallásos *Egetvívó asszonyosívben* (JMÖM
Regények 65, 78.). A költeményekben Bella az egyedüli, aki földöntúli jó-

sággal, „gyémántszívvel” rendelkezik, hiszen az énelbeszélő „üvegszívre” cserélte azt – ezért bír külön jelentőséggel, hogy az utóbbi nem önerőből, hanem a jóságos nemtő szerelme révén tapasztalhatja meg az isteni kegyelmet.

457–458 a levágott fejed / Tenyeredben hordva – Petőfi szelleme az énelbeszélő szeméreteti, hogy vele ellentétben nem halt meg a haza védelmében. Jókai Petőfi-vel kapcsolatos szövegeiben, amelyek lelkiismereti vívódásait tárják fel, gyakran felbukkan a lefejezett ember motívuma. Híres versében, a *Holt költő szerelmében* a Petőfi alakját idéző, lefejezett kísértet a maga koponyáját keresi: „S majd visszajövök, ha valódi fejem / A sok koponyák sora közt kilelem” (JÓKAI Mór, „Holt költő szerelme”, *Fővárosi Lapok*, 1874. márc. 17., 269.). A *Politikai divatokban* Szerafin álmaiban Zeleji réme piros nyakkendőt hordott, amelyet nem vehetett le, mivel az tartotta össze a fejét a nyakával (JMÖM Regények 14, 311.). A lefejezés gesztusa a francia forradalom történéseire is utalhat. A saját fejét tenyerében hordó ember képzelettel felidézheti a vértanúhalált halt párizsi Szent Dénes alakját, aki a *Legenda aurea* szerint lefejezését követően kézbe vette a fejét és két mérföldet gyalogolt, míg el nem érte a sírjának szánt helyet, vagy Klaus Störtebeker kalóz történetét, aki úgy mentette meg tizenegy társát, hogy lefejezése után felállt és végigsétált előttük. A magyar irodalmi hagyományban e megjelenítést illetően potenciális előképnek tekinthető Vörösmarty Mihály *A holdvilágos éj* című novellája, amelyben Janó elmeséli öregapja halálát, aki a kaszával egy vakondot akart megölni, de véletlenül a saját nyakát vágta le vele, és ekként lefejezetten „fő nélkül mintegy elbámulva ott állani látták, mert idő kelle hozzá míg erős állásából a’ halál földre terithette” (VMÖM 13, 10.), illetve Jókai *Szomorú napok* című regénye, amelyben a bakó lefejezte a gonosz Zudárnét, aki fej nélkül még egy ideig állva maradt és a két keze továbbra is „kapkodott a levegőben” (JMÖM Regények 2, 216.). Jókai 1902. március elején megkezdett, sorozatokban közölt regényében, *A mi lengyelünkben*, mielőtt Katona Katka megcsókolhatta volna a tűzér kapitányt, egy ágyúgolyó levitte a férfi fejét: „A tűzér kapitány az ágyú egyik oldalán, Katka a másikon, kezeik egymás vállán; akkor jön bűgva egy ellenséges ágyúgolyó, s elhordja a tűzér kapitánynak a fejét. Azt a fejet, amit a szép leánynak meg kellett volna csókolni. Még szorította a kezét. A vére felszökött magasra” (JMÖM Regények 66, 11.).

461 a harmadik – Zeyk Domokos honvéd százados 1849. július 31-én halt meg a segesvári csatában. Zeyk öngyilkosságának részletes leírása a *Vasárnapi Újság* 1861-es évfolyamában Lengyel József tollából olvasható, aki a történetet közvetett módon Dézsi Sándortól, Dézsi pedig August von Heydtétől hallotta. Az események évekkel későbbi rekonstrukciója és a közvetítettség ténye miatt valószínűleg számolni kell bizonyos történetelemek idő köz-

beni módosulásával: „Már a csata bevégeződött; a dsidások – és nem kozákok – az üldözésből már tértek vissza, mikor Lüders orosz tábornok fényes táborkar kíséretében kijött Fejéregyházán felül a kis-buni-út és ország-ut szögellésénél levő dombra, honnan a völgy területe mind alá, mind felfelé belátható. Mig itt állottak, szemcsövét a tábornok a fejéregyházi tanorok közepe felé irányozza, hol egy huszár nagy sárga telivér lován száguld. A szállongó, s őt megtámadó dsidásokat egyenkint levágja, s néha 3–4 közül is egykettő megsebzése, s a többiek megszalasztása által kivágja. Már átugratott a tanorok sánczán, a táborkartól alig volt 100 lépésre, mikor egy fiatal tiszt a táborkarból kiugrat, Zeyket megtámadja. Ez hatalmas pallosszerű kardjával első vágásra homlokán olyat vág, hogy koponyafedél és sisak messzeugrott. Mikor ezt Lüders látta, szemét táborkarán végig jártatta, mintegy kérdezve, ha látták-e e hatalmas vágást? azonnal parancsot adott, hogy e huszárt ne bántsák, hanem fogják el élve. Ezen parancsszóra egész dsida-erdő fogta körül Zeyket, de ő minden megadási felszólításra vágással felelt. Ez támadóit felbőszíté. Lovát és őt is már több dsida átfúrta. Végerejét megfeszíté ekkor, pisztolyát elővonta s magát föbe lőtte. Állítólag Lüders Heydtehoz fordult, s ezt mondotta volna : »Schade, ein guter Soldat!« Itt megjegyzem ezúttal, hogy b. Heydte épen e hely környékére tette azon helyet, hol Petőfit elesve látta volna. Ezen hely megfelel annak, hol magam is elestét gyanítom” (LENGYEL József, „Adatok Petőfi halálához”, *Vasárnapi Újság*, 1861. jan. 27., 43.). Mezei József jegyzetei szerint Zeyk „Bem valóságos élő bástyája” volt, aki „sohasem maradt el az öreg mellől; gyakran elmondogatta: »Mig engem láttok fiuk, ne féltsétek az öreget.« Számtalan csatában fedezte saját testével forrón szeretett vezérét; utoljára is az ő védelmében esett el Segesvárnál. Neki is ép oly széles kardja volt, mint Petőfinek” (MEZEI József, „Visszaemlékezések a szabadságharczra”, *Vasárnapi Újság*, 1880. máj. 9., 299.). Zeyk hősiességét Ábray Károly *A hős időszakból* című beszélye is megörökíti (ÁBRAY 1869.). Az öngyilkosság részleteit összefoglalja és egy Zeyk hősiességét megéneklő verset közöl: N. n., „Egy ifjú hős”, *A Honvéd*, 1872. júl. 12., 222–223. Jókai több ízben is feldolgozta Zeyk hősi halálának történetét. 1854-ben megjelent *Az utolsó csatár* című írásában történelmi köntösbe bujtatta a szereplőket és az eseményeket, de a Frangepán Kristófot élete árán megmentő Kezy (a Zeyk anagrammája) Domokos álarca mögött egyértelműen felismerhető volt a fiatal százados (JMÖM Elbeszélések 5, 302–309, 652–656.), 1874-ben pedig *Az utolsó vers s az utolsó golyó* című novellájában már nyíltan beszélte el Petőfi Sándor eltűnését és Zeyk Domokos halálát. A Zeyk-történet leírása megegyezik a költeményben írottakkal: „Most már egyesegyedül állt egy egész üldöző lovas csapat ellenében Zeyk Domokos. És elfogadta a hősrégei harczot. Egy új Bayard volt, »a félelem és megrovás nélküli lovag«, ki

egyedül harczol a hídnál jó kardjával, a Dürandállal egy egész tábor ellen. S neki is volt olyan jó kardja, s neki is volt olyan költője, ki őt megénekelte. [...] Csákóját már leverték fejről, haja úgy lobog a szélben, arcza úgy ég az alkony napsugarában, de még ellenség vérén kívül más nem fénylik rajta. Vasból van e férfi, nem fog rajta a kard. Már egész bűvkör van körülé építve holt tetemekből s még nincs szándéka pihenni; ha jobb karja elfásult, baljába kapja át a kardot, az is csak oly veszedelmesen tud vágni, mint a jobb. Harczot felváltva jobb és bal kézzel. [...] Lüders egy dombtetőről, a Haller sírbolt mellől nézte a hősi harczot. Egész tömeg nem bir letörni egyetlen férfit! Az orosz vezér nem dühöngött haragosjában. Oda nyargaltatá a harczolókhöz hadsegédét azzal a parancscsal, hogy ezt a nemes hőst nem szabad megölni, ennek élve kell maradnia. Az orosz tiszt fehér zsebkendőjét kardja hegyére tűzve, vágatott a küzdő csapat közé. Parancsszavára félbehagyták a dzsidások a támadást. Tizenegy halott hevert már a hős előtt. – De ki volt fáradva ő is. Az orosz hadsegéd odakiáltott hozzá, hogy adja meg magát, kegyelmet fog kapni, a vezér becsüli őt hősi bátorságáért, ne áldozza fel nemesvérét. Még akkor egy csepp vére sem hullott el a hősnek. Zeyk Domokos erre a szóra fölemelkedett kengyelében, hátra tekintett. Láta, hogy Bem már oly messze elmenekült az idő harcza alatt, hogy többé utól nem érhetik. Akkor hirtelen kirántotta nyeregkapájából pisztolyát. Még egy utolsó golyó volt hátra. Ezt a golyót úgy hitta Zeyk Domokos, hogy »az utolsó szó.« [...] »Soha!« kiálta Zeyk Domokos az oroszoknak. S azzal föbelőtte magát” (JÓKAI Mór, „Az utolsó vers s az utolsó golyó”, *Vasárnapi Újság*, 1874. dec. 27., 835.).

464 Homér – Homérosz görög költő. Az *Iliász* és *Odüsszeia* szerzőjeként tartják számon.

464 Hugo – Victor Hugo francia szerző, kinek műveit Jókai és Petőfi már fiatal korában olvasta. A *Századok legendája* című, több éven át készülő hőskölteménye a világtörténelem leírására törekszik.

467 a dicső hős lengyel – Józef Bem lengyel származású honvéd altábornagy

473 bürü – fából készített kisebb híd

474 Vaskapu – folyami szurdokvölgy a Dunán. Leírását lásd *Az arany emberben*: JMÖM Regények 24, 5–9. Általánosságban a szorosok, szűk átjárók megnevezése a töröklakta területeken.

481 ezredparancsok – Alekszandr Nyikolajevics von Lüders orosz tábornok, aki segésvárnál legyőzte Józef Bem seregét

498 két alak – Molnár József és Alexander Vrchovsky, Jókai princípálisai jurátus korából. A jogi tanulmányok befejezése után, 1845 márciusában Jókai Molnárnál kezdett el fél éven át gyakornokoskodni, majd ezt követően Vrchovsky irodájába került. A Világosnál öngyilkosságot elkövető Molnár József alakját Jókai *Életem legszomorubb napjai* című visszaemlékezésében idézte fel: „Ottlétem néhány órája alatt, egyike legjobb barátaimnak; a pes-

ti vészbíróság elnöke, ki nem véritéletekkel, hanem bölcs kegyelmezéssel tüntetné ki magát, egyike a legmagasabb szellemeknek, tiszta fő, igaz hazafi és becsületes ember: Molnár József, – főbe lőtte magát” (JMÖM Cikkek és beszédek 6, 45.). *A tengerszemű hölgy*ben ugyancsak emlegeti Molnár öngyilkosságát: „Hajdani főnököm, a catói jellemű, derék Molnár József, a nemzeti vészbíróság elnöke, már megadta a példát. Ott feküdt előttem a világosi fenyéren, önkezétől megölve; nem tudta túlélni azt a látványt, mikor az utolsó huszár is kettétörte a kardját” (JMÖM Regények 55, 104.). *A látható Isten* című írásában ugyancsak leírja az öngyilkosságot: „Világosnál az »utolsó« napon egy olyan társasággal ebédeltem együtt, melynek minden tagja tudta már, hogy a fejét eljátszotta, s nekem sem volt semmi okom a magamét jobbnak hinni a többiekénél. Csak egy választás lehetett még: az, amit egykori ügyvédi főnököm tett a ki szemem láttára lőtte főbe magát” (JÓKAI Mór, „A látható Isten”, *Koszorú*, 1. köt. [1879]: 481–493, 483–484.). Az egyik beszédében, mely az írói jubileumakor hangzott el, szintén megemlékezett Molnárról, „ki nem tudta túlélni hazája leveretését” (JÓKAI 1907, 74.). A szlovák származású Vrchovsky halálának körülményei a sajtóanyagból rekonstruálhatóak. A *Politikai Újdonságok* május 31-i számában olvasható egy Őszönyből küldött levél, amelyben egy Petrovits Ferenc nevű molnár kér segítséget egy eltűnt ember azonosításához és megtalálásához: „Nagyon tiszt. szerk. ur! E hó elején Szőnyön valami pesti úriember megfordult nálunk; Ó-Szőnyön a nagy vendéglőbe beszállásolt. Egy kevés idő múlva embert keresett, ki őt a régi Pannónia leghíresebb városának (Sicambria?) romjaihoz kivezetné. Minthogy gyermekeim idehaza voltak, ajánlkozott az egyik és vele ki is ment; ott megvizsgált mindent és gyermekemmel eljött a szőnyi malom végéig, ott kérdezte, hogy merre juthatna előbb Komáromba. Melyre gyermekem eligazította, egyenest a Duna mellett el is ment. Gyermekemnek adott 50 krt., de a mi legaggasztóbb, ez az ember itt hagyta két paktáskáját és még ez ideig vissza nem jött, holott a vendéglősnél még más napra az ebédet is megrendelte. Ezen ember alacsony termetű, mintegy 50 év körül lehetett, kicsiny ősz szakála volt stb. Azóta nem tudnak itt róla semmit; a két paktáskája most is itt van a vendéglősnél stb. stb. Ó-Szőny, május 27. Petrovits Ferencz molnár. Házam száma 280” (N. n., „Egy eltűnt ember nyomai”, *Politikai Újdonságok*, 1865. máj. 31., 260.). Az eltűntet június közepére sikerült Vrchovsky személyével azonosítani: „Olvasóink emlékezni fognak, hogy a »Pol. Újd.« máj. 31. számában Petrovits Ferencz, a szőnyi molnár egy felszólítást bocsátott közre bizonyos utitáskák dolgában, melyeket egy május elején Ó-Szőnyön megfordult idegen férfiú az ottani fogadósnál hagyott azon ígérettel, hogy másnap értök jó, a mikorra ebédet is rendelt, azonban azóta az idegennak semmi nyoma. E felszólításban az

idő s az egyén leírása méltó figyelmet gerjesztett Vrchovszky Sándor pesti ügyvéd rokonai körében, kiről a lapok útján is tudva van, hogy május elején Pestről rögtön eltűnt, a nélkül, hogy azóta legkisebb nyoma volna. W. S. testvére azonnal Ó-Szőnyre is utazott s a hatósági közbenjárás mellett megvizsgált útításkákból meggyőződött, hogy ezek csakugyan a nevezett pesti ügyvéd tulajdonai. Azonban minden további nyomozása magának W. Sándornak mindeddig sikertelen maradt. Feltűnő, hogy ez útításkában az ügyvéd felső kabátján kívül még pénz is találtatott, s miután ő maga a nevezett molnár fiának társaságában az Ó-Szőny vidékebeli régi romokat megszemlélte volna, másnapra ezen fiút ismét odarendelte, hogy a talált régi romokat tovább vizsgálhassa, a látható régi feliratokat lemosatás és tisztogatás után kibetűzhesse stb. Nem lehetetlen azon feltevés, hogy Vrchovszky Sándort ezen útjában valami olyan baleset érte, mely számításán és szándékán kívül esett” (N. n., „A nyomok némi eredményre vezettek”, *Politikai Újdonságok*, 1865. jún. 14., 287.). A hírt röviden összefoglalta a *Nefelejts* is: N. n., „[Ó-Szőnyről jelentik]”, *Nefelejts*, 1865. jún. 18., 222. A baljós eltűnés mögött valóban tragédia állt, ugyanis a *Vasárnapi Újság* szeptember 3-i száma arról tudósít, hogy megtalálták a Dunában az ügyvéd holttestét: „Az eltűnt Vrchovszky pesti ügyvéd hullájára reá akadtak. Május 16-án Esztergomnál egy holttestet fogtak ki a Dunából, s törvényszéki bonczolás után ott el is temették, a hatóság pedig ezután köröztette a dolgot. A köröztvény, mint hitelesen értesülünk, tudomására jutván az eltűnt testvérenek, a mult napokban felutazott Esztergomba, s ott a bonczolásról felvett jegyzőkönyv nyomán kiderült, hogy a május 16-án megtalált hulla W-y ügyvédé volt” (N. n., „Az eltűnt Vrchovszky pesti ügyvéd”, *Vasárnapi Újság*, 1865. szept. 3., 452.).

505 hagytak poétázni – Jókai jurátuskorában számos novellát írt. Visszaemlékezései szerint a principálisok támogatták az írásban, sőt Molnár József a *Vadon virágai* kiadásában is szerepet játszott: „Maga a principálisom, a derék Molnár József ajánlotta Heckenastnak kiadásra a két első kötet novellámat: »Vadon virágai« cím alatt” (JÓKAI 1884, 23.). Egy jubileumkor elhangzott beszédében szintén jelentős szerepet tulajdonított Molnárnak a pályája alakulását illetően: „Molnár volt az, ki első beszélyeimet elolvasta, ki buzdított és bátorított, ki a kiadókhoz beprotégált és ki előfizetőket gyűjtött számomra. Az ő ügyvédi irodájából léptem ki az irodalom birodalmába” (JÓKAI 1907, 74.). 1846. február 20-án írt levelében Jókai valóban arról számolt be édesanyjának, hogy „Molnár nevezetesen azzal fogadott, hogy ajánlott Heckenastnak, ki is majdan minden kijöendő munkáimat kész lesz kiadni. [...] Molnár azt mondja, hogy kár volna prókátor mesterségre adnom a fejemet, az irodalomban szebb pálya vár reám” (JMÖM Levelezés 1, 25.). Jókai 1870. december 6-án egy Kertbenyi Károlynak írt német nyelvű levélben

ugyancsak emlegette Molnár közbenjárását: „Ich war im Bureau des Josef Molnár, berühmten Juristen, und schrieb bei Tag Repliken, bei Nacht Novellen. Molnár las beide und warf meine Repliken ins Feuer, und liess meine ersten Novellen durch Heckenast verlegen. (Vadon virágai II Bd.) Seitdem schrieb ich keine Repliken mehr, und mein erworbenes Advocatendiplom ruht in seiner Jungfräulichkeit in meinem Fache, kein gewonnener oder verllorener Prozes lastet auf ihm” (JMÖM Levelezés 2, 331.).

521 Az én két főnököm halva maradt ottan – Molnárral ellentétben Vrchovsky nem 1849-ben, hanem 1865-ben követett el öngyilkosságot. Jókai egyrészt korábban helyezi Vrchovsky halálát a fikciós mechanizmusok kedvéért, másrészt arra utal, hogy mindkét princípális valamiként a szabadságharc leverésének következményeként vetett véget az életének, hiszen az 545–552. sorok szerint Vrchovsky nem bírta elviselni a megtorlás során ráosztott feladatok elvégzésének súlyát. Hasonlóan kapcsolja össze a két főnök végzetét *A tengerszemű hölgyben* is: „Szegény princípálisaim! Fél év múlva ők is rohantak ugyanazon az én utamon, melynek a végén ezek a rémek leskelődnek. Nekem csak a hajam maradt e rémek kezében, de nekik a fejük. Mind a kettőjükön betelt a prófécia” (JMÖM Regények 55, 93.).

525 Világos váránál csak egy pisztoly dördült – a rendelkezésre álló információk szerint Világosnál egyedül Molnár József lett öngyilkos (vö. JMÖM Cikkek és beszédek 6, 417.).

537 Hozzám is suttozott a pisztolycsó szája – vö. az *Életem legszomorubb napjai* című visszaemlékezésének egyik jelenetével: „Csányi hidegvérrel ajándékozta el értékesebb holmait, könyveit, pisztolyait olyan embereknek, a kiktől azt hitte, hogy túl fogják élni: midőn Nagy Sándor fájó sarcasmussal mondá előtte: vajjon közölünk hányan válnak meg a fejüktől? »Mi ketten bizonyosan« felelé rá az öreg honfi, komolyan hideg vérrel. / Mikor pisztolyait osztogatta; én kértem, hogy adjon nekem is egyet. / Szemembe nézett, s azzal haragosan elutasított: / »– Tedd, de ne mondd ...« / Én nagyon elszégyenlettem magamat, hogy arcom elárulta, mire gondolok s kimentem a szobából. Kiss Ernő utánam jött s megfogva karomat, addig beszélt hozzám, míg kibeszélte fejemből azt a sötét gondolatot, a mit már homlokamon lehetett olvasni” (JMÖM Cikkek és beszédek 6, 42–43.).

553 a hatodik – Széchenyi István gróf 1860. április 7-éről 8-ára virradó éjjel pisztollyal vetett véget az életének Görgen elmegyógyintézetében. Holttestét 8-án, húsvétvasárnap reggel találták meg szobájában. Az öngyilkos elhatározásban több tényező is szerepet játszhatott: március végén a bécsi rendőrség házkutatást tartott nála és elkobozta írásait, amelyekben egy összeesküvés tervét fedezte fel, illetve néhány nappal korábban halt meg régi barátja, Jósika Sámuel is. Mindkét esemény meglehetősen felzaklatta az amúgy is labilis mentális állapotban levő Széchenyit. A történetek átfogó

összefoglalását lásd VISZOTA 1933. Széchenyi naplójának vége nagy kétségbeeséséről tanúskodik, utolsó bejegyzése a következő volt: „Nem tudom megmenteni magam!” (SZÉCHENYI 2002, 1227.) Az öngyilkosság részletei a korabeli sajtóanyagból fejthetők vissza: Széchenyit az éjszaka éjfél körül hallották járkálni, másnap reggel, a szobába hatolva pedig teljesen felöltözve találták a karosszékében, miután körülbelül fél órán át zörgettek az ajtaján (JMÖM Cikkek és beszédek 2, 659–660.). Halálát követően, április 15-én Jókai búcsúcikket közölt róla a *Vasárnapi Újság* címlapján (JÓKAI Mór, „Széchenyi megszűnt e földön élni!”, *Vasárnapi Újság*, 1860. ápr. 15., 181–182. A kritikai kiadásban lásd JMÖM Cikkek és beszédek 2, 364–366. Kézirata: Jókai Mór, Széchenyi megszűnt a földön élni, MTA KIK Kt, Ms 5081/35. A kézirat jobb felső sarkában piros ceruzával szerepel a megjelenés helye: „Vasárnapi Újs”), majd május 8-án a temetésről is részletesen beszámolt (JÓKAI Mór, „A főváros gyásza az ország halottjáért”, *Vasárnapi Újság*, 1860. máj. 8., 217–218.). Egy évvel később újabb cikket szentelt az emlékének *Széchenyi feltámadása* címmel (JMÖM Cikkek és beszédek 6, 7–8.). Jókai több költeményt is írt Széchenyi halálára 1860 folyamán: *Széchenyi halálán* (Üstökös, 1860. ápr. 14., 113.), *Széchenyi galambjai* (Üstökös, 1860. ápr. 28., 129.), *Nyolcz Széchenyi* (Üstökös, 1860. ápr. 28., 136.), *Requiem* (Üstökös, 1860. máj. 5., 1–2. Kötetben: JÓKAI 1904a, 1:53–55.). A *Széchenyi halála* című verset 1861 januárjában Laborfalvi Róza is előadta (N. n., „Doppler testvérek hangversenye”, *Hölgyfutár*, 1861. jan. 15., 54.). Az *Utazás egy sírdomb körül* című műben Jókai a következőképpen mutatja be az öngyilkossá lett Széchenyit: „A második arckép, mely a falról alátétkint, az az ismeretes daliás alak, azzal a fekete körszakállal, a sűrű fekete szemöldökkel: van benne valami I. Napoleonbol és Columbustól; úgy nevezi az utókor, hogy az »első magyar«, minden hü fia e hazának ismeri azt a mondást: »Magyarország nem volt; hanem lesz!« Ezt mondta, ezt tette, ezért küzdött, áldozott, eszmélt, ennek élt. A neve Széchenyi István. Akkor került ebbe a rájába, mikor Tisza Duna partján ezt a népdalt énekelték: »Széchenyi homlokán virul a borostyán!« Egyszer aztán jött az a láthatatlan kéz, mely egykor Salmanassár király palotájára fenyegető jóslatát felírta, s odajegyzett az ő nagy mondása után egy kérdőjelt (?) S ez az egy jel képes volt elhomályosítani a vezető lángésznek világát. Nem birta elviselni azt a gondolatot, hogy kétségbe vonhassa maga az Istenség az ő imádott hazájának létezését. Sokáig lelki halott volt: aztán egyszer csak láttuk feltámadni, hajdani szelleme egész ragyogásában. »Egy tekintetet« (Ein Blick) vetett az országra, s az olyan fényes volt, hogy megtörte az éjszakát; csak egy pillanatra, mint a villám. Tudjuk, hogyan halt meg. Azt mondánk: felment az égbe, a rosszul értesült bírótól a jobban értesült bíró-

- hoz appellálni. Hanem azért az ő nagy elhatározása is örök talány maradt előttünk” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sirdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1]).
- 555 legnagyobb magyar – Széchenyi István elnevezése, amely eredetileg Kossuth Lajos 1840. június 9-én, Pest vármegye gyűlésén elhangzott beszédéből származik: „egyszóval kinél nagyobb magyart nemzetem évkönyveiben nem ismerek, s kinek nevét, a Széchenyi István nevet csak buzgó hálával és hű lelkesedéssel emlegetendő minden magyar, amíg lesz magyar.” Amint Lackó Mihály rámutatott, az eredeti szöveg kontextusában Kossuth csak látszólag illette nagyvonalú dicsérettel Széchenyit, ugyanis azzal, hogy a magasba emelte, valójában távolságot teremtett közte és a hallgatóság között annak érdekében, hogy saját magát tüntesse fel a hívek képviselőitől alkalmasabb egyénként. Nem véletlen, hogy maga Széchenyi sem örült túlzottan a kapott titulushoz (LACKÓ 1976.).
- 558 nemzetem százados álma – utalás Széchenyi István *A kelet népe* című írására: „nem tétovázok jobbra balra, hanem a’ miként akkor, midőn a’ legnagyobb rész még alutt, ’s csak a’ lelkesebbek nem estek kétségbe, bátorkodám, ’s egyedül hazafiúi kötelességemnél ’s férfiúi meggyőződésemmel fogva a’ nemzetet halálos álmából kiméletlenül felriasztani, ’s hangosan azt hirdetni, hogy a’ magyar még ’lesz’, hogy a’ magyarnak még ’lenni kell’: azonképpen kiállok szinte ma is síkra, számos évvel vénebb ugyan, ’s így töregettebb testtel, de lélekben erősb, ’s azt harsogtatom az egekbe megint – bár induljanak holt testemen keresztül, bár gázoljanak becsület- és jó híremben – Veszély fenyegeti a’ magyart’. ’S valamint akkor mondtam – ’s erről ítéljen a’ jövő kor – »Álomkóróságban dermedez nemzetünk; de még van idő a’ felébredésre, sok azonban többé nincs«” (SZÉCHENYI 1841, 14–15.).
- 559 vírrad már, haladjunk! – Széchenyi István reformkori jelmondata
- 563 tabula rasa – lat. tiszta tábla
- 572 Egész hon az örvény széle felé halad – az örvény szélén álló nemzet víziója szerepel *A kelet népe* című írásban is: „ugyan nem tátong-e ezen eloszlási, napról napra inkább elágzó örvény azóta százszorta aggasztóbban” (SZÉCHENYI 1841, 337.).
- 573 Nincs már Magyarország és nem is lesz többé – utalás Széchenyi *Hitelének* utolsó mondatára: „Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!” (SZÉCHENYI 1830, 270.)
- 577 a hun, az avar – a korszak szövegeiben a Kaukázus a lehetséges őshazaként vagy egy rokon nép hazájaként szerepelt, a kaukázusi népek pedig a magyarokkal rokon mentalitás hordozóiként jelentek meg. Jókai ezen őstörténeti magyarázat esetén egy nagy múltú toposzt alkalmazott – lásd bővebben: FRIED 1998.; SZILÁGYI 2018. Különösen: 172–174. *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkában az avarok mint az „új rokonok” jelennek meg, akik a hunok eltűnése után átveszik azok helyét és folytatják a

palota oszlopaire felírt hőstettek gyűjtését (JMÖM Regények 67, 28.). Jókai a *More Patrio* című cikkében említi „hun–avar elődeink”-et (JMÖM Cikkek és beszédek 5, 134.), a *Másik haza* című novellában az „avar elődök”-et (JMÖM Elbeszélések 3, 84.), *A fegyvertelenben* kiemeli, hogy az „avar népfaj egyikét képezi a kaukazusi hét nemzetségnek, mely szent hetes szám valamennyi ősmagyar hagyományban előfordul” (JÓKAI 1855, 33.). Az avarokról Jókai külön elbeszélést is írt *A varchoniták* címmel.

580 Ulthima Thule – legendás sziget, amelyet az ismert világ legészakibb pontjának tartottak az ókorban. Első említése Pütheasz utazásainak történetéből ismert, de Vergilius *Georgicájában* is szerepel. Antonius Diogenes regényt írt a *Thulén túli huszonnégy csodáról*. 825-ben Dicuil a görög és római szerzők Thuléját Izlanddal azonosította, ez az elképzelés pedig általánosan is elterjedt a középkor folyamán, majd egy idő után hozzátapadt a boldog sziget képze is, és több szerző Vinlandnak feleltette meg a rejtélyes szigetet. A toposz alakulástörténetét lásd HONTI 1962.

585 a túlvilágon szólhatok Istenhez – vö. az *Utazás egy sírdomb körül* szöveghelyével: „Azt mondánk: felment az égbe, a rosszul értesült bírótól a jobban értesült bíróhoz appellálni” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1].).

595 kolossz – gör. kolosszus, eredetileg az embernagyságnál magasabb szobor

595–598 mint morzsát a hangya... úgy emelek én... egy egy darabkát a szétdúlt pantheonból – lehetséges utalás *A kelet népe* szöveghelyére: „Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni ’s szeplőtelen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, ’s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség’ feldicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden kesertül tisztább érzés; ’s ha csak mint hangya illy megdicsőítéshez egy parányinyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárva, édesb osztályrés?” (SZÉCHENYI 1841, 18.)

601–602 Haldokló oroszánt megrúgó... – utalás egy aesopusi mesére. A fabula Németh Antal fordításában *Egy meg vénhedett Oroszlány* címmel szerepel. A történet szerint a megöregedett és legyengült oroszánt az ellenségei megtámadják, azonban az okozza számára a legnagyobb fájdalmat, hogy a barátja, a szamár is megrúgja őt (EZÓPUS é. n., 110–111). A fabulának vannak olyan változatai, amelyekben a szamár rúgása az oroszán számára kétszeres halált jelent (például DEGRÉ 1853, 48.).

606 Győztes ügy Istennek, legyőzött Cátónak! – idézet Lucanus *Pharsaliájából*: „Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni.” (A győztes ügy az isteneknek tetszett, de a legyőzött Cátónak.)

607 a hetedik – Teleki László 1861. május 7-én vetett véget az életének annak a vitának az előestéjén, amely során a Deák által vezetett Felirati Párt és a Teleki

vezette Határozati Párt az uralkodónak adandó válasz módjáról tárgyalt volna. A május 8-i ülést a tragikus eseményre való tekintettel elhalasztották. A vitára tervezett beszédének vázlatát lásd „Teleky László utolsó műve”, *Pesti Napló*, 1861. máj. 15., [1–2].; máj. 16., [1–2]. Teleki utolsó napjáról és öngyilkosságának körülményeiről részletesen beszámolt a *Hölgyfutár*: „Az utolsó estét – szokása szerint – családi körben tölté, a szervita téri Teleki-házban. – Theáztak, s Teleki többek közt mondá: »Holnap szép beszédet fogtok ti hallani.« Egy erdélyi rokona megjegyzé: »miért monddod, hogy mi fogunk hallani; hát te nem fogod Deákot hallani?« »Aligha el fogok az ülésre menni, – viszonzá a gróf, – nagyon izgatott vagyok, átalában nyugalomra van szükségem, s néhány napra falura megyek.« Deák beszéde, melyet neki Deák maga elolvasott, nagy hatással volt rá. Azt mondta: »erre nem lehet felelni.« 11 órakor a gróf, hálósobájába tért. Egyik rokona benézett a kulcslyukon, és írni látta őt az asztalnál, mondanodó beszédén dolgozva, melyet bevégezett. Éjfél felé Tisza Kálmán kopogtatott ajtaján, melyet csak hosszú vonakodás után nyitott ki. Tisza K. azt gyanítja, hogy ez idő alatt pisztolyát dugta el előle. A gyászos tény Tisza eltávozása után történhetett. Egy boltőr állítja, hogy egy és kettőfél óra közt tompa hangot hallott, melyet nem tudott magának megmagyarázni. Ez azon pisztoly hangja lehetett, mely a legnemesb szívek egyikét zúzta széjjel” (N. n., „Teleki végnapjairól”, *Hölgyfutár*, 1861. máj. 16., 471.). A *Pesti Napló* Teleki inasától szerzett információk alapján tárta fel a holttest megtalálásának körülményeit: „Teleky László halálának közelebbi körülményeiről hiteles kútfőből a következőket írhatjuk: reggeli 8 óra előtt a gróf inasa az elzárt lakosztályba menvén, a grófot a földön fekve találta, s kiszaladván, sietett a gróf rokonainak tudtul adni, s egyúttal a városi főkapitánynak is jelentés tétetvén, a főkapitány a grófot félig felöltözötten, lábbal az ágy felé, az ágy és az éjjeli szekrény között a földön fekve találta, lábánál a gróf saját kisütött pisztolya, jobb kezének hüvelykujja a derékszíj mellé szúrva, a ballal vérző szívét fogva. Az ágya közelében álló asztalon a félig telt theás csésze mellett a másik pisztoly töltetlenül hevert. A gróf arcán nyugodt kifejezés maradt. Vér igen kevés jött, csak egy részét festette meg az ingnek épen a szív körül” (N. n., „[Teleky László]”, *Pesti Napló*, 1861. máj. 9., [1]). A történetekről Madách Imre is beszámolt egy május 8-i magánlevélben: „Ma kezdtük volna a’ vitát a’ felírás és határozatra nézve. Én el is mentem Kovách engedelmevel, bár még szenvedő állapotban. Ép a múzeum kertében állunk, mikor híre jó hogy Teleky Lászlót ma reggel szobájában a’ padlózatán háton feküdvé, keresztül lőtt szívvél találták. Nadrág volt rajta és fél csizma, az ágya össze gyűrve, a’ pisztoly kezében. – Csakhamar meg érkezett Giczy, a’ gyűlést meg nyitá s e’ borzasztó esetet be jelenté. A tömve volt karzatok egy jaj kiáltásba tör-

tek ki, több nő alélt. Deák indítványozá az ülések felfüggesztését hétfőig, mi el is fogadtatott. A városban nagy izgatottság van, a' Józsefváros mind összecsoportosult Teisz csilapítja őket. Senki sem hallotta a lövést. Minden ember a' németet gyanúsítja" (KERÉNYI 1968, 235.). Worafka rendőrtanácsos jelentéseit az öngyilkossággal kapcsolatos híresztelésekről lásd HORVÁTH 1964, 2:364–367. A Teleki halálának körülményeit monografikusan bemutató Szabad György a rendelkezésre álló források áttekintésével és a lehetséges verziók mérlegelésével aprólékosan feltárta, hogy az öngyilkosság estéjén Tisza Kálmán tett körülbelül háromórás látogatást nagybátyjánál, azonban a látogatás tényét igyekeztek eltakarni, vagy legalábbis minél jobban eltávolítani a tragédiától: a jegyzőkönyvben utólag átjavították Tisza látogatásának időpontját, illetve nem készült feljegyzés arról, hogy Tiszát kihallgatták volna. Ez alapján okozati összefüggés feltételezhető a látogatás és az öngyilkosság között, hiszen a háromórás beszélgetés valószínűleg „a Teleki által létkérdéseknek tekintett problémák körül foroghatott.” Noha nem deríthető ki pontosan, hogy miről volt szó, feltételezhető, hogy éppen a nagy küzdelem előestéjén a Tiszával folytatott beszélgetésből vált Teleki számára egyértelművé, hogy a csoport, amelynek élre kerülését segítette, az övétől eltérő politikai felfogást képviselt, és terhesnek érezte vezető szerepét: „Nem tudjuk, Tisza Kálmán konkrétan mit kívánt Telekitől, több mint három órán át gyözködve nagybátyját a többségi párt vezérét: csak szövegének szelidebbé „alcázását», vagy már azt, amit halála után Almásy és Podmaniczky bevallottan meg is szervezett, pártjuk öncsonkítását, az országgyűlés sikertelenségéért való »felelősség elhárítását« pártjuk egy részének a szavazástól való visszatartása révén? Nem tudjuk, s aligha fogjuk megtudni valaha is. De az bizonyos, hogy Tisza azért kereste fel a végzetes estén, hogy hajlíthatóvá tegye azt a Telekit, aki hajlani nem, csak törni tudott” (SZABAD 1985. Az idézetek: 110, 111.). Teleki öngyilkosságának a magyar kriminalisztika történetében is jelentősége van, ugyanis a halálesethez kötődik az első helyszínelési fénykép elkészülése: Mayer György felvételein Teleki szobája és a benne fekvő holttest abban az állapotban látható, ahogy az öngyilkosság másnapján megtalálta a rendőrség (ANTI, BOZÓ, GÁRDONYI, HEGYI, KOSZTYA 2011, 35–45.). Jókai 1861. május 11-én az *Üstökös* címlapján számolt be a tragédiáról *Teleki László meghalt!* című cikkében (JÓKAI Mór, „Teleki László meghalt!”, *Üstökös*, 1861. máj. 11., 9.). Május 12-én, a *Vasárnapi Újság* címlapján ugyanezen címmel jelent meg egy másik, terjedelmileg bővebb írása. Nem véletlen, hogy az arcképek sorában Széchenyit éppen Teleki követi a költeményben, ugyanis Jókai az utóbbi cikkében felhívta arra a figyelmet, hogy a május 8-i ülés napja eleve „[b]aljóslatu nap! Széchenyi halálanapjának 13-dik havifordulója” (JÓKAI Mór, „Teleki László meghalt”, *Vasárnapi Új-*

ság, 1861. máj. 12., 217. Kritikai kiadás: JMÖM Cikkek és beszédek 6, 63–65, 417–419.). Az *Utazás egy sírdomb körül* című műben a következőképp írja le Telekit: „A harmadik arczkép Teleki Lászlóé. Ez a nyugodt philosophi tekintet, ez a méltóságos alak, mellén összefont karokkal, most is elevenen áll mindnyájunk előtt, a kik őt ismertük. Az arczkép abból az időből keletkezett, a mikor Teleky László még csak mint költő volt ismerve; midőn »Kegyencz« című drámáját szinpadra hozták. Tizenöt évig állt e kép itt az íróasztalom fölött, ezalatt Teleky László átalakult a magyar emigratió egyik vezérévé, majd a nemzeti ellenzék szószólójává. Mindnyájunk szemé feléje volt fordulva: tőle vártuk: mit fog mondani az országgyűlésen, ő rá volt bízva a határozati párt állásának megvédelmzése. S azon a reggelen, melyen mély államférfiui tanulmánynyal készített szónoklatát el kellett volna a magyar parlament termében mondania, ott találták őt keresztül lött szívvvel az íróasztala előtt. Senki sem tudja, mit hallgatott el, és miért?” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1].). A *márciusi fiatalság* című visszaemlékezésben ugyancsak felbukkan az öngyilkos Teleki rémképe: „Ott jön a »Kegyencz« drámaírója, a magyar emigratió vezére, átlőtt szívet takarva szemfedővel. Megszólítom: »miért volt ez?« Felemelt csontkeze ujjával int: »ha megmondanám, te is utánam jönnél.« Megsemmisíteni magunkat, mikor meggyőződünk róla, hogy élő alakunk utjában áll a nemzet jövődjének” (JÓKAI 1898c, 17.).

609–610 ő volt a vezérünk / Külföldön – Teleki László a szabadságharc bukásától 1860 végéig emigrációban töltötte éveit

625 Árulás elejté, kegyelem megtartá – Telekit 1860. december 16-án elfogta a szász rendőrség Drezdában és 21-én kiadta Ausztriának. Ferenc József végül 31-én visszaadta a szabadságát, de ezt három feltételhez kötötte: nem hagyhatja el az országot, megszakítja az emigrációt érintő kapcsolatait, illetve ideiglenesen nem folytat politikai tevékenységet. Jókai fentebb említett, *Vasárnapi Újság*ban közölt cikke szerint az utóbbi feltétel megszegésének köze lehetett Teleki lelkiállapotának elborulásához: „Azt mondják, hogy nagyon sokat szenvedett. Legnagyobb terhe volt életének egy »adott szó« mely ellen szíve küzdött, de melyet becsülete megőrizni parancsolt” (JÓKAI Mór, „Teleki László meghalt”, *Vasárnapi Újság*, 1861. máj. 12., 217.).

625 két tábor – a Felirati Párt és a Határozati Párt. Lásd bővebben a 225–227. és a 229–232. sorokhoz írt magyarázatokat!

645–646 Hisz én mondtam egykor, hogy „könnyű meghalni... – Jókai a Nyáry Pál emléke című cikkében említi a mondást: „Én a néphez, a fiatalsághoz szólva, azt mondtam, hogy »Ha kell, meg tudok halni a hazáért, de a hazáért gyilkolni nem tudok«; Nyáry sokszor monda, hogy e szavamért szeretett meg, és azután sem tértek el meggyőződéseink soha” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál emléke”, *A Hon*, 1871. ápr. 25., [1].). *Emlékek a szabadságharcból* című

írásában Nyáry Pál eleveníti fel a mondat elhangzásának történetét: „Mikor a Ledererféle macskazene alkalmával a megyeház termében gyűlést tartott a polgárság, mindenki tüzet okádott, vért követelt, te azt mondtad: meghalni a hazáért könnyű elhatározás, de élni a hazáért nehéz! Ekkor szerettek meg” (JÓKAI 1912d, 32.). A jelenet Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című regényében is szerepel: „Láttuk e fiatalembert a Ledererféle macskazenénél, mikor azt mondja a Lederer vesztét kívánó népnek: »A hazáért könnyű meghalni, de nehéz ölni«” (MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 18, 155.).

648 hekatomba – a görögöknél eredetileg száz marhából álló áldozat, de általánosságban minden gazdagabb áldozatra érthető

649 Ki száll le a falrol... – Nyáry Pál politikus, Pest megye főjegyzője, majd alispánja, 1871. április 21-én ugrott le a Duna parti Stein-ház negyedik emeletéről. Búcsúlevelében az öngyilkosság okaként nehéz anyagi helyzetét jelölte meg. A tragédia körülményeiről már másnap beszámolt a sajtó: „Elment a képviselő-házba, de onnan csakhamar eltávozva, benézett a megyeházba. Itt egy szobából kitekintett az ablakon, többekkel beszélgetett, s aztán a váczy s dorottya-utcán át a végzetes hely, a Stein ház felé tartott. [...] A hatóságnál tett újabb jelentések szerint most már constatálva van, hogy a negyedik emeletről ugrott le. Egy valaki látta, hogy amint a negyedik emeletre fölért, a lépcső rácsozatánál néhány pillanatra megállt. Kezével elfedte szemeit gondolkodni látszott. Csakhamar azonban megtörtént a végzetes zuhanás, s a boldogtalan magát agyontörte. Zsebében egy nevével jegyzett zsebkendőt, Beöthy Lajos alispánnak szóló levelet, s némi apró pénzt (1 frt 89 krt) találtak. A Beöthyhez írott levélben zilált anyagi viszonyait mondja öngyilkosságának okául” (– s. –, „Nyáry Pál”, *Pesti Napló*, 1871. ápr. 22., [1–2]). Szintén részletesen számol be a történetekről a *Fővárosi Lapok* egyik cikke: „Nyáry Pálon már hosszabb idő óta mutatkoztak a lehangoltság nyomai, de az utóbbi napokban azonban föltűnően élénk volt; részt vett a huszonötös bizottság tárgyalásaiban, s nagy érdekeltséget mutatott a megyei ügyek iránt, s a megyeházat még tegnap reggel is meglátogatta. Ezután hazament lakására, a váci úton fekvő Gyertyánffy-házba. Kevéssel tíz óra után a Stein-féle házba ment, s a ház mestertől a fölépcső után tudakozódott. A házmaster megmutatta s Nyáry fölment. Néhány perc múlva irtóztató zuhanás hallatszott, s Nyáryt az udvar kövezetén halva találták. A folyosóról ugrott le, hihetőleg a negyedik emeletről, miután botját ott találták. A lehuzánás következtében jobb oldalbordái összezúzóztak s lába törött. Kovács László háznagy, kit a képviselőház küldött ki, már a Rókus kórház bonckamarájában találta holttestét. A kórházban addig nem is gyanították, kit vittek oda, bár arca csak annyiban szenvedett változást, amenynyiben szája, a daganat követke-

tében, fölfelé vonult. Fekete magyar ruhát, violaszínűen csíkozott inget, s mint rendesen, fekete selyem nyakkendőt viselt. Zsebében több levelet találtak, melyek közül egy, nevének aláírása nélkül, Pest megye első alispánjához, Beöthy Lajoshoz volt címezve. E levélben Nyáry szörnyű lépését vagyoni viszonyainak ziláltságával indokolja. Vagyonát, melyet 59.000 forintra becsül, 49.000 forintnyi adósság terheli, de hitelezőinek gyors kielégítése lehetetlenné vált. Mint írja, a szerencsétlenségek hosszú sora vitte a vagyoni ziláltság örvényéhez, s miután barátainak is kárt okozott, nem maradt más hátra, mint hogy maga vessen véget életének” (N. n., „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok*, 1871. ápr. 22., 415.). A búcsúlevél szövegét közli: N. n., „Nyáry Pál”, *Pesti Napló*, 1871. ápr. 23., [3]; N. n., „[A Pestmegye első alispánjához]”, *A Hon*, 1871. ápr. 23., [2]; N. n., „[Nyáry Pálnak]”, *Budapesti Közlöny*, 1871. ápr. 23., 2131. Az öngyilkosságról Toldy István is beszámolt: TOLDY 1872, 198. Nyáry öngyilkossága – aki távoli rokona volt Jókainak – mélyen megrendítette az író. *Nyáry Pál halálakor (1871. április 21-én)* című írásában a tapasztalt sokkhatásról írt *A Hon* címlapján: „Nyáry Pál meghalt. Meghalt mint öngyilkos. Anyagi bajok miatt. Minden lélektani tanulmányom semmivé lenni érzem e tény előtt. Én ismertem, én bámultam, én szerettem Nyáryt kora ifjúságomtól kezdve. Mint Nyáry, rokonom; mint férfi, elvbarátom; mint politikus, vezetőm; mint jellem, ideálom volt. Erre a csapásra nem voltam tőle készen” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál meghalt”, *A Hon*, 1871. ápr. 22., [1]). Ugyancsak *A Hon*-ban közölt, *Nyáry Pál emléke* című cikkében összefoglalta azokat a tényezőket, amelyek Nyáry anyagi összeomlásához vezettek (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál emléke”, *A Hon*, 1871. ápr. 25., [1–2]). Nyáry temetésén Jókai megható beszédet tartott, lásd „Jókai búcsúszószata Nyáry Pál fölött”, *Fővárosi Lapok*, 1871. ápr. 25., 424.; N. n., „Nyáry Pál temetése”, *Magyar Újság*, 1871. ápr. 25., [2]. Az *Utazás egy sirdomb körül* című műben a következőket jegyezte Nyáryról: „A negyedik arckép Nyáry Pálé. A 48-as örömnapokban lett e kép falamra felfüggesztve, ő, a ki nekem mint jellem, mint férfi ideálom volt: a kiről azt írtam, hogy »vas ember« a kit láttam daczolni – a sors minden viharaival; láttam bátran megállni a helyét, ott, a hol a legbátrabbak is megremegtek; magam hozzá támaszkodtam, mikor a földet éreztem ingadozni a lábam alatt; a ki ugy szeretett, mint a fiát, s én őt ugy, mint apámat; a kiről azt mertem egyszer mondani, hogy, ime itt egy ember, a kit a sors arra választott ki, hogy minden csapását kipróbálja rajta! – És mikor a sors csapásai megszűntek, vagy legalább megenyhültek; a mikor visszadatott, a mi legdrágább, a szabadság és a becsültetés, akkor Nyáry Pál egy rossz napon saját magát levetette a tarpéji szikláról, hová semmi ítélet nem küldé. Mi vitte őt oda? Kitalálhatatlan! Becsülve mindenki által, ellenfeleitől is, vezérállást foglalva egy tetre hivatott hazafias pártnál; ép testtel, ép lélek-

kel, hogy mehetett oda fel az öldöklő magasba? Még előtte való nap órákat töltött el velem, alispán korából való emlékeit beszélve nekem, mintegy hagyatékul. Utána szép vagyron maradt a rokonaira; tehát zilált anyagi viszonyok sem háboríták; hogy is háborították volna azt, a ki éveken át ette a politikai foglyok rabkenyerét, s nem kért, nem panaszkodott. Talány, kibuvárhatlan örvény maradt, a melyben eltűnt” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sirdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1]). Ehhez hasonlóan, *A márciusi fiatalság* című visszaemlékezésében Jókai ugyancsak kifejezi abbéli aggályát, hogy Nyáry valódi indítéka az öngyilkosságban nem a zilált anyagi helyzete lehetett: „Hasonló halált választott [Vidats János öngyilkosságához] a szabadság hosszú küzdelmének egyik legkiválóbb vezéralakja, Nyáry Pál. Végzetes elhatározásának indító oka sohasem jött nyilvánosságra. Rongált vagyoni állapot nem lehetett az, mert rokonai igen szép összeget érő vagyont örökölték utána, mely az egyszerű magányosan élő urát bőven eltarthatta. Halálának titka csak sejtethető; rendkívüli helyzetekből, lélektani kényszerűségekből összebonyolult oly kinzó szövevény támadt, melyet egy lágy ember félkézzel letépett volna magáról; de mely a vasembert agyonfojtotta” (JÓKAI 1898c, 19).

651 a vas ember – Jókai a *Teleki László meghalt* című 1861-ben írt cikkében így nevezi Nyáryt: „Vele jött Nyáry, s szemei *tele könnyel*. Sok nagy veszély órájában láttam azt a *vas embert*, de azt a könyvet nem láttam még szememben soha” (JMÖM Cikkek és beszédek 6, 64.). Az elnevezés széleskörűen elterjedt, lásd például a következő írást: „E hó 21-én vetett életének erőszakos halállal véget az, kit a két hazában vasembernek ismertek” (N. n., „Nyáry Pál”, *Nefejejts*, 1871. ápr. 30., 212.). Regényeiben Jókai több ízben is vasembernek nevezi kemény jellemű szereplőit: ezt a címet adja a *Szomorú napok* azon fejezetének, amelyben Vértessy tábornokot mutatja be (JMÖM Regények 2, 60–77.), ugyanez a fejezetcím jelenik meg a *Szeretve mind a vérpadig* című regényben Csajághy jellemének érzékeltetésére (JMÖM Regények 41, 71–79.), *A kőszívű ember fiaiban* így nevezi Salamon Baradlay Richárdot (JMÖM Regények 27, 120.), *A lőcsei fehér asszony* című műben Fabricius volt „egészen vasból” (JMÖM Regények 46, 157.), *A janicsárok végnapjaiban* amit Kara Makán hadvezér keze megfog, „az vassal van megfogva” (JMÖM Regények 7, 333.), és talán ide sorolható a Vaskakadu névadása is *Az élet komédiásaiból*.

658 Szembeállt a győztes vérbiróságával – vö. „Még ez őrvölgyekre is volt hatása Nyárynak. Védbeszéde előtt, mely védelme volt a magyar politikának, s megtámadása az osztrák kormányrendszernek, még a hadbírák is megrendültek, s a bitófa elszalasztá benne áldozatát, hogy a börtön vegye át azt tőle” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál emléke”, *A Hon*, 1871. ápr. 25., [1]).

- 661 Hosszú nehéz börtönt mért rá a hatalom... – a szabadságharc leverését követően Nyáry hét éven át raboskodott
- 662 Nagy honfi tettekért ez volt a jutalom – Vö. „Én hallgatóztam azon sír fölött, melybe ő már egyszer el volt temetve; mely sírnak neve: »börtön«, mit jutalmul nyert honfi-érdemeiért” („Jókai búcsúszózata Nyáry Pál fölött”, *Fővárosi Lapok*, 1871. ápr. 25., 424.).
- 665 hű társa kimúltát – Schodelné Klein Rozália operaénekesnő 1854. szeptember 29-én halt meg. A Nyáry-birtok igazgatásában betöltött szerepét és váratlan halálát Jókai is említi egyik cikkében: „Hogy confiscált vagyonának töredékét megmentse, egy kedves barátjának, kit mindenki tisztelettel említ, s ki iránti gyöngéd viszonya minden magas lélek előtt igazolva van: Sch.-nének egy kötelezvényt adott át húszezer forintról. Ugyanazon nemes hölgy fogadta ki jószágát albértletbe, és gazdálkodott Nyáry javára szorgalommal, takarékossgal; és gondoskodott Nyáryról börtönében. [...] Mikor a fogság utolsó évét tölté, hirtelen ideglázt kap Sch.-né: önkívületbe esik, s meghal anélkül, hogy Nyáry végzetes kötelezvényét megsemmisítené” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál emléke”, *A Hon*, 1871. ápr. 25., [2]). Schodelné pályájáról lásd TALLIÁN 2015.
- 666 vagyonát szétdúlták – vö. „Volt pedig Sch.-nének két közel rokona: nem akarom őket jelezni; Isten bocsásson meg nekik, ha még élnek! Azok rögtön birtokába helyezék magukat a megholt hagyatékának, s mire Nyáry a börtönből hazakerült, annyira elpusztítottak gazdaságában mindent, hogy miután a kastélyban egy nyoszolya sem maradt, a két tékozló székekre fektetett ablakredőnyökön hált maga is. De annyival inkább megtartották Nyáry költött kötelezvényét, mit Sch.-nének adott” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál emléke”, *A Hon*, 1871. ápr. 25., [2]).
- 671–674 ime itt egy ember... – Jókai a Nyáry Pál halálát követő cikkében is felidézi ezen mondását: „ki daczolt a sorssal, kiről azt íram egykor: »Íme egy férfi, akit kiválasztott a balsors, hogy kipróbálja rajta minden erejét.«” (JÓKAI Mór, „Nyáry Pál meghalt”, *A Hon*, 1871. ápr. 22., [1]). Lásd még az *Utazás egy sírdomb körül* fentebb idézett szöveghelyét! Hasonló gondolat szerepel az *Életem legszomorubb napjai* című visszaemlékezésben: „Engem Ny** vitt szeke-rén; ugyanaz, ki nekem e balsorsot már két hó előtt mosolyogva jövendőlé meg; kinek feje legmagasabban állt arra nézve, hogy legelőbb érje a csapás; ki azután nagyon is szemközt találta magát és[!] igen sokáig a halállal, s szenvedett erős lelkeért annyit, a mennyi egy halállal fölér; és a ki most is ugyanaz maradt, aki volt 11 év előtt: bátor ellenfele a veszélynek; akár alulról, akár felülről jöjjön is az; még az az ércmosolygás is megvan arcán, valahányszor a baj növekedik” (JMÖM Cikkek és beszédek 6, 23–24.).
- 680 a földet választá megölő gyilkosul – vö. Jókai búcsúbeszédével Nyáry temetésén: „Hogy választhatta a négy elementum közül éppen a földet gyilkosának,

- a kit oly nagyon szeretett, a kinek egész életét szentelél!” („Jókai búcsúszó-
zata Nyáry Pál fölött”, *Fővárosi Lapok*, 1871. ápr. 25., 424.)
- 682 Ha te így elbuktál, hová lesz a többi? – vö. „Ki áll meg még, ha te is így elestél?”
(„Jókai búcsúszózata Nyáry Pál fölött”, *Fővárosi Lapok*, 1871. ápr. 25., 424.)
- 683 Én nekem jutott hát, hogy elsirassalak – Nyáry Pál 1871. április 23-i temetésén Jó-
kai mondott búcsúbeszédet
- 685 halálba vitt egy aláírásom – lásd Nyáry búcsúlevelét: „Nem az ejt kétségbe, hogy
koldussá lettem, hanem az, hogy annyi becsületes embert, köztök legjobb
barátaimat, megkárosítottam, oly embereket, kiknek irántam való bizalma
a pietással volt határos. Azt ne higgye senki, hogy én szándékosan okoz-
tam kárt valakinek. Múlt évi december hó elején elhatározom, hogy min-
den vagyonomat eladom s kielégítvén hitelezőimet, feloldozom barátaim-
at a kezesség kötelezettsége alól. Azonban akinek vevőnek kellett volna
lenni, egy bizonyos körülmény folytán, mely talán később ki fog derülni,
mely mindkettőnket érzékenyen sújtott, képtelen lett a vételt végrehajta-
ni. Nem azért hozom ezt fel, hogy mentegessem magamat. Mások vagyom-
nát, mások nyugalma kockára tenni borzasztó egy bűn. Én elkövettem
e bűnt s az nem lehet nekem megbocsátva se Isten, se ember előtt” (N. n.,
„[A Pestmegye első alispánjához]”, *A Hon*, 1871. ápr. 23., [2]).
- 692 Kriván – a Magas-Tátra egyik hegyorma. Költői motívumként felbukkan Vörösmar-
ty Mihály *A Krivánon* című költeményében is: VMÖM 3, 31.
- 693 a kilenczedik – Vidats János, a márciusi ifjak egyike, később országgyűlési képvil-
selő, 1873. november 10-én vetette le magát a Rottenbiller-ház negyedik
emeletéről, miután csődbe jutott (a csődhirdetményt lásd N. n., „Csődhir-
detmény”, *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1873. aug. 14., 3193.).
1873-ban következett be a Ferenc-Józsefvárosi Takarékpénztár bukása,
amelynek Vidats az igazgatója volt, s bár a bukás felelőssége nem őt ter-
helte, vizsgálatot indítottak ellene (JMÖM Regények 20, 305.). A *Nefejejts*
cikke említi, hogy Vidats felesége néhány hónappal korábban távozott az
élők sorából, ez pedig szintén tényező lehetett a végzetes döntés meghoza-
talában (N. n., „Vidats János”, *Nefejejts*, 1873. nov. 16., 551.). Az öngyilkos-
ság körülményeiről *A Hon* közölt részletes tudósítását: „Rémes gyász-
hír futotta be a várost ma reggel nyolcz és kilencz óra között. Vidacs János, or-
szággyűlési képviselő, a kigyó utczai Rottenbiller ház negyedik emeleté-
ről leugrott és szörnyet halt. A ház udvarán a szerencsétlenség perczében
jelen volt lakók azonnal becsukatták a kaput és a hulla elszállítása végett
jelentést tettek a városháznál. A hulla már 9 órakor a Rókus kórháznak
halottas házában volt. A halál nem másította meg az arcvonásokat, ha-
nem époly kinézése van most is, mintha csak aludnék. Képe és szakála tele
van vérrel, mely nem valamely sebből, hanem az orrból folyt ki. A kopó-
nyacsont baloldalának egyik része összetörött, de a fejbőr úgy fedi, hogy

egy csontocskája sem eshetett ki. A koponyacsontnak az agyvelőbe hatása okozta a halált, úgy hogy a szerencsétlen ugyanazon perczben halt meg, mikor feje a kövezetet érte. Más contusiok a külszemle által észre nem vehetők. Ugyanazon hallottas házban helyeztetett el az elhunyt ruhája, mely egy uj kalapból, egy pár uj csizmából, két viselt kabátból, egy nadrágból és mellényből áll. Zsebében egy kendő és egy fog piszkálón kívül egyéb nem találtatott” (N. n., „[Rémes gyász hír]”, *A Hon*, 1873. nov. 10., [2]). Az *Ellenőr* cikke szerint az öngyilkosság oka mindenki számára nyilvánvaló volt: „Vidats János véget vetett megkeserített életének. Senki sem kérdezte, mi ok kényszeríté a szörnyű lépésre. Mindenki ismeri – főkép a fővárosban, – az eseményeket, melyeket egyszerre Vidats köztisztletű nevével hoztak összeköttetésbe, és pedig elég gyakran oly éles czélzatossággal, milyenre e férfiú előélete nem jogosíthatott föl senkit. A ferencz-józsef-városi takarékpénztár bukását ismerjük, tudjuk következményeit, s tudjuk, hogy Vidats virágzó gyára és vagyona egy örvénybe hullt. Balsorsát – mert az volt, minden ismerőse így tudja, nem viselhette el, mert azt még szégyenteljessé is igyekeztek tenni” (N. n., „Vidats János meghalt”, *Ellenőr*, 1873. nov. 10., [2]). Vidats öngyilkosságát Jókai *A márciusi fiatalság* című visszaemlékezésében idézte fel: „Az alkotmányos korszak alatt azután alakult egy részvénytársaság Budapesten, mely milliónyi tőke mellett egy nagyszabású gépgyár megalakítását tűzte ki feladatául. Igazgató elnöke lett a szabadságharcz egyik legnépszerűbb tábornoka. Munkásokul behozták a külföldön leghirhedettebb igazgatókat s azokat háromszorosan nagyobb bérfizetéssel alkalmazták, mint a milyent a Vidacs-gépgyár munkásai kaptak. Ez volt a megölő fátum. Vidacs János nekem többszörös találkozásunknál elpanaszolta, hogy ez az örületes verseny semmivé teszi. Az ő gépgyára háromszoros munkabérfőlemelést el nem bír. Pedig most már az ő munkásai is fel vannak izgatva. A részvényes-gépgyár aztán néhány esztendő alatt elvesztegette a millióját; leszámolt: maradtak a pusztas falak; de a közben a földig verte az életképes, szorgalomból támadt Vidacs gyárat. Alapítója, a még mindig fiatal népképviselő egy rossz napon egy kigyó-utczai ház negyedik emeletéről a földre vetette magát. Földanya megölte. De a kezelésére bizott közpénzekből egy fillér sem hiányzott. A honvédmenház alapjára begyűlt összegeket halála előtti napon az utolsó forintig leszámolta az építő bizottságnak. Egy homályfolt sem maradt a nevében. A szakismeretlen vállalkozás egészségtelen versenye ölte meg” (JÓKAI 1898c, 18.). Az *Utazás egy sírdomb körül* című műben szintén szerepel az öngyilkossá lett Vidats portréja: „Az ötödik alak Vidacs Jánosé. Ez is diadalmas fénynapokban került szobám rejtekébe, midőn a budapesti ellenzéki kör együtt választott meg bennünket elnökeinek. Valódi eszményképe volt a magyar forradalmárnak. (Többet nem is ismer-

tem rajta kívül.) A hogy más ember a selyem nyakravalót, ő úgy kötötte fel magának minden nap a hóhér kötelét. S merészsége mellett igazi jellem volt, a ki még az ellenségnek adott szavát is megtartá, mint Regulus. És democrata a szó igaz értelmében, a ki kora reggeltől estig együtt dolgozott a munkásaival, a gyárban oktatva őket a kézi munkában, és tanítva a haza és a szabadság szeretetére, a kalapács csattogása között; az általa feltalált ekék valódi reformot idéztek elő a mezőgazdaságban. A mihez hozzáfogott, annak végre kellett hajtva lenni. Ő alkotta meg a honvédmenházat. Nagy összegek voltak a kezére bizva s mikor ő is ugyanazon tarpéji szikláról levette magát, mely Nyári Pált meghalni látta, egy fillér sem hiányzott az áldozatösszegeből: csak ő maga volt összezuzva; de nem a becsület!” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sirdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1].) Vidats volt az egyik mintája továbbá a *Fekete gyémántok* Berend Ivánjának – a kritikai kiadás jegyzetanyaga részletesen bemutatja a köztük levő hasonlóságokat: JMÖM Regények 20, 303–306.

699 Végig küzdött a nagy szabadságharcot – Vidats a márciusi ifjak egyike volt. A szabadságharcban betöltött szerepét Jókai *A márciusi fiatalság* című visszaemlékezésében foglalja össze: „Majd Vidacs János alakja vonul el lelkem előtt. Milyen igazi magyar fiú volt 1848 márcziusában, mikor az Egyetem-téren összetalálkoztunk. Emelvényünk volt a lelkesült fiatalság válla. Karcsú, izmos termetű ifjú, fekete göndör hajjal, tüzes szemekkel, harsogó szavára mozgásba jött a tenger: a néptenger. S ő szerette ezt a tengert hullámba verni, partot ostromoltatni vele. Értett hozzá. Talán egyetlen valódi forradalmi jellem volt a magyarok közt. A hadjáratot végig szolgálta fegyverrel. De azután sem nyugodott el soha. Feszítő rugója volt minden mozgalomnak, mely az idegen abszolút uralom megtörésére támadt itthon s fentartá az összeköttetéseket ott künn. A börtönoduk penésze nem tudta kigyógyítani belőle” (JÓKAI 1898c, 17.).

705 Gépeit a haza s külföld használta – Jókai fentebb idézett visszaemlékezésében említi, hogy Vidats egy nemzetközileg elismert gépgyár vezetője volt: „És a mellett a legkomolyabb magyar iparos volt. Gépgyárat alapított, mely kiváló sikerrel működött, s e sikert nem támogatta semmi reklám, dicsekedés” (JÓKAI 1898c, 17.). Megjegyzendő, hogy Vidats nem maga alapította a gépgyárat, 1858-ban édesapjától, Vidats Istvántól vette át az üzem vezetését.

703 Saját példájával – vö. „Együtt dolgozott a munkásaival. Kora hajnalban ott volt már közöttük, s a munkások nem panaszkodtak a munkaidő hosszúsága s a fekete kenyér miatt, mikor azt látták, hogy gyártulajdonosuk maga is ott veri a vasat az üllőn velük együtt, s ugyanabból a fekete kenyérből szeg magának és a családjának, a mely a munkásoké” (JÓKAI 1898c, 18.).

706 a szántó ekét reformálta – Vidats nevéhez kötődik az első magyarországi ekeszerkezet kialakítása, a fagerendelyes vaseke, amelyet Vidats-ekéként szok-

tak emlegetni. Az ekéről részletgazdag rajzot közölt: *Vasárnapi Újság*, 1855. dec. 9., 397. Jókai is említi a szerkezet népszerűségét: „A Vidacs-ekék híresek voltak a hazában és a külföldön mindenütt, a hol az édes mindnyájunkat életető kenyeret termesztik” (JÓKAI 1898c, 18.).

712 Jó ismerős volt a börtön ajtajával – Vidats a szabadságharc bukását követően egy ideig bujdosott, majd külföldre menekült. Olaszországból Svájcba akart jutni, amikor egy osztrák csapat fogságba ejtette. 1851 karácsonyának táján Pestre szállították, ahol egy éven át fogságban volt. A vérbíróság kötél általi halálra ítélte, majd kegyelmet kapott és az ítéletét várfogságra enyhítették. Több éven át raboskodott a csehországi Josephstadt várában. Részletes életrajzát lásd N. n., „Vidacs János”, *Vasárnapi Újság*, 1873. nov. 16., 549–550.

717 szövétnek – rég. gyertya

737 Ablakom csörömpöl – a ködobálás a sértés és a nyilvános megszégyenítés eszköze volt a macskazene mellett

739 Új rém jön – Franciszek Smolka lengyel származású politikus, galíciai képviselő volt a bécsi államtanácsban, aki 1861-ben tiltakozását fejezte ki a magyar országgyűlés feloszlata ellen. 1899-ben, 89 éves korában halt meg több évi betegeskedés után, időskori elgyengülésben (N. n., „Smolka halála”, *Pesti Hírlap*, 1899. dec. 5., 10.). Már Török Zsuzsa felhívta a figyelmet a valós történések és a költeményben megrajzolt portré közti diszkrepanciára (TÖRÖK 2015, 49.). Smolka valószínűleg azért került az öngyilkosok listájára, mivel 1863. augusztus 31-én valóban megpróbált véget vetni az életének. A hírről a magyar sajtó is számos cikkben beszámolt, lásd például a *Hölgyfutár* tudósítását: „Sokan, kik Smolkával közelebbi ismeretségben vannak, észlelni vélték, hogy Smolka belsejében, már nejének két év előtt történt halála óta nevezetes változások mentek végbe. Régi erélye és tett ereje elveszett, és sokszor volt észrevehető rajta bizonyos tétovázó határozatlanság, a mi a mindenkor öntudattal és meggyőződéssel cselekvő férfitől annakelölte nagyon távol volt. Búskomorsága ma reggeli 10 órakor, úgy látszik, tetőpontját érte el, s valóságos elmezavarrá változott át, melyben, öngyilkos szándékkal, merész és erős borotvavágással nyakát megmetszé. Hosszabb ideig feküdt már vérben, míg szerencsétlen tettét észrevették és segély érkezett. Az orvosok véleménye szerint remény van életbenmaradásához, miután semmi lényeges életműszere nem sértetett meg; csak a nagy vér veszteségnek lehetnek aggályos következményei. A város leirhatlan nagy részvétet tanúsít a beteg és családja iránt” (N. n., „[Lembergől]”, *Hölgyfutár*, 1863. szept. 8., 239.). A *Politikai Újdonságok* cikke szerint Smolka családjában „öröklött baj a buskomorság”, ugyanis két testvére és apja valószínűleg szintén önkezével vetett véget az életének (N. n., „Smolka öngyilkolási kísérlete”, *Politikai Újdonságok*, 1863. szept. 10., 424.). Az esetről szintén beszámol: N. n., „[Augusztus 31-én]”, *Pesti Napló*, 1863.

szept. 5., [1]; N. n., „[Lembergi távirat]”, *Nefelejts*, 1863. szept. 6., 275.; N. n., „[Dr. Smolka öngyilkossági szándékáról]”, *Sürgöny*, 1863. szept. 4., [2]. Néhány nappal később már arról tudósítottak a lapok, hogy Smolka túljutott az életveszélyen (N. n., „Smolka hogylétéről”, *Hölgyfutár*, 1863. szept. 12., 255.). Az *Utazás egy sírdomb körül* című műben, noha nem nevezi néven Smolkát, Jókai szintén szerepelteti az öngyilkosok sorában: „A hatodik arczkép egy idegen nemzetbeli államférfiué; a kit akkor hoztam szereány kis Pantheonomba, midőn ő, az idegen, hatalmas szót emelt az osztrák parlamentben a leigázott Magyarország igazai mellett; elmondva mindazt, a mit nekünk el kelle hallgatnunk. A hála, a hódolat érzelve hozta őt ide csendes hajlékomba. Néhány év múlva ez a nagy ember öngyilkosságot követett el magán. Miért? Ma sem tudja senki” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”, *Nemzet*, 1887. jan. 6., [1.]). A szöveg szerint Smolka öngyilkossága a magyar ügyért való felszólalást követő években történt, a költemény 751. sora pedig („Ez is maga ellen fordítá a vasat”) a tett elkövetésének eszközére utal, tehát a két körülírás egyértelműen az 1863-as incidensre vonatkozik. Ugyanakkor Jókainak tudnia kellett arról, hogy a politikus túlélte a sérüléseit, hiszen 1877-ben levelet kapott tőle, amelyben Smolka a lengyel Ludwig Grossmann zeneszerző pártolását kéri az írótól. A levél kezdőmondata szerint – „Bei Gelegenheit des, im vorigen Jahre in Pest stattgehabten Delegationsbankets hatte ich die Ehre mich Ihnen vorzustellen” (A múlt évben Pesten lezajlott küldöttségi bankett alkalmával volt szerencsém Önnek bemutatkozni) – egy évvel korábban személyesen is találkoztak (JMÖM Levelezés 3, 33, 389–390.). Noha a Jókai-levelezésben ez az egyetlen Smolka-misszilis, a levél elegendő ahhoz, hogy igazolja, hogy Jókai tudatosan módosított a valóságon a költemény írásakor. Szmolka fellépéséről és a magyar visszhangról lásd CSAPLÁROS 1993, 283–284.

754 Lengyel vagyok! – Smolka magyarokat védelmező fellépése után egyre több lengyelbarát manifesztáció jelent meg. Jókai verset írt hozzá, amelyet az *Üstökös*-ben közölt: JÓKAI Mór, „Szmolkához”, *Üstökös*, 1861. szept. 7., 7. Kötetben: JÓKAI Mór, „Szmolkához”, in JÓKAI 1904a, 1:118. A lengyeleket Jókai pozitív színben tünteti fel regényeiben, lásd bővebben: NACSÁDY 1961.

761 A tizenegyedik – a mindössze harmincéves Rudolf trónörökös 1889. január 30-án holtan találták a mayerlingi vadászkastélyban szeretőjével, Maria von Vetsera bárónővel együtt. Az önkézés tényét kezdetben titkolni próbálták, így számos találgatás, rémhír jelent meg a sajtóban a történetekről, de február első napjaiban nyilvánosságra került a halál valódi oka is. Az öngyilkosság kiváltotta sokkhatást jól tükrözi például az *Ország-Világ* egyik cikke, amely a trónörökös életét, munkáit ismertette, s amelyet követően vastagon szedett betűkkel a következő felirat szerepel: „RUDOLF ÖNGYILKOS! Lapunk megjelenésének pillanatában közli a hivatalos lap, hogy a

trónörökös nem szívszélhűdés következtében halt meg, de föbe lőtte magát!” (*Ország-Világ*, 1889. febr. 2., 91.). Hasonló megütközésről árulkodik a *Pesti Hírlap* fekete keretes címlapcikke is, amely az *Öngyilkos királyfi* címet viseli (*Pesti Hírlap*, 1889. febr. 2., 1.). Az öngyilkosságról szintén beszámol: N. n., „Rudolf trónörökös halála”, *Fővárosi Lapok*, 1889. febr. 2., 240.; N. n., „A gyászoló nép”, *Ellenzék*, 1889. febr. 2., [2].; N. n., „Rudolf trónörökös”, *Vasárnapi Újság*, 1889. febr. 3., 70–74. Ezt követően a halál körülményeiről is jelentek meg tudósítások, például: „A haladéktalanul megejtett vizsgálat alkalmával Widerhofer dr. megállapította, hogy a boldogultnak fején egy meglehetősen nagy seb van, a koponyafalak és koponyacsontok nagyobb kiterjedésű leválásával, melynek rögtöni halált kellett előidézni, s az lösebnak ismertetett fel. Az ágy mellett, a jobb kéznek közvetlen közelében, megtalálták a kilőtt revolvért, s a fegyver helyzete semmi kétséget sem hagyott fenn arra nézve, hogy a halál önkézüleg okoztatott” (N. n., Rudolf trónörökös, *Ország-Világ*, 1889. febr. 9., 106.). Lásd még: „A bonczolás eredménye”, *Pesti Napló*, 1889. febr. 3., [1]. Jókai a trónörökös halálának másnapján rövid búcsúcíkket közölt a *Nemzet* címlapján (JÓKAI Mór, „[Másodszor ismétlődik]”, *Nemzet*, 1889. jan. 31., [1]). Szintén Jókai tartotta az illető év májusában az uralkodósarj fölötti emlékbeszédet az Akadémián. A szöveget közli: „Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett”, *Nemzet*, 1889. máj. 6., [2–3].; „Jókai Rudolf trónörököséről”, *Budapesti Hírlap*, 1889. máj. 6., 1–4.; „A trónörököséről: Jókai Mór emlékbeszéde”, *Pesti Hírlap*, 1889. máj. 6., 1–5. Jókai számos szöveget írt, amelyekben a trónörökössel folytatott beszélgetéseit, emlékeit rögzítette, lásd például *Királyéknál* (JÓKAI 1898f.), *Rezső trónörökös írószobája* (JÓKAI 1898i) és *Rudolf trónörökös* (JÓKAI 1996b) című műveit.

784 bigott – elvakult

788 „Uram, őrizd magad!” szám hasztalan beszélt – vö. Jókai emlékbeszédének részletével: „Én nem bírtam visszatartani honfiúi aggodalmamat. Már korábban is bátor voltam a főhercegnek megjegyzést tenni a személyes bátorság túlhajtása miatt [...]. Mi ezerszerre jobban féltjük fenségedet, mint saját maga. A vadászszenvedély mellett ne felejtse el fenséged azt, hogy két ország jövődje van kezébe letéve” („Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett”, *Nemzet*, 1889. máj. 6., [2].).

789 Zivataros téiben kebledet kitártad – vö. „Egyszer télen, hózivataros éjszakán, hozta hírül a vadászmestere, hogy a Práterben tengeri sasok mutatkoznak. A trónörökös elhagyta a fekhelyét s a zimankós hóförmetegben kiment az erdőre, a ritka vadat elejteni. A vándor sasoknak szokása, éjszakán mindig ugyan egy kimagasló fát választani tanyául. – E vadász-szerencsének nehéz ára lett: a trónörökös, a hülés következtében, súlyos beteg lett. Lábbadozó állapotához magához hivatott a trónörökös. Egy mankós bot-

ra támaszkodva jött elém: a korábbi daliás alakra alig lehetett ráismerni, úgy össze volt törve. »Az egész testem fáj, – mondá –; s ez nekem valami szokatlan: nem szoktam beteg lenni.«” („Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett”, *Nemzet*, 1889. máj. 6., [2].)

790 Felbőszült dú-vadat közelre bevártad – Jókai utal a trónörökös ezen szokására az emlékbeszédeiben: „Kiváló szenvedélye volt a duvadra vadászni. [...] Rudolf trónörökös mindig egycsövű fegyverrel állt a félelmes vad elé. Azt mondá: »hacsak egy lövésem van, akkor kényszerítve vagyok jól célozni, biztosra löni.« És mindig biztosra lőtt; bevárta puskavégre a rá rohanó vadat” („Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett”, *Nemzet*, 1889. máj. 6., [2].).

791 Jártál rabló népek, vad erdők mélyében – vö. „Már korábban is bátor voltam a főhercegnek megjegyzést tenni a személyes bátorság túlhajtása miatt, a midőn a szlavóniai vadászatokon egész éjszakákon át elbarangolt ember nem járta ősrendetgelek közt egyedül, egyetlen vad idegen pákász kíséretében, akinek senki se tudta a nevét, hogy ott rablók, orvvadászok megölhetnék, nyomát sem találnák” („Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett”, *Nemzet*, 1889. máj. 6., [2].).

798 Ihletted, sugalltad a rám bízott munkát – valószínűleg Jókai *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című hatalmas munkára utal, amely Rudolf trónörökös kezdeményezésére készült és a Monarchia földrajzát, néprajzát és történelmét hivatott bemutatni a nagyközönségnek. A trónörökös a kiadvány német részének szerkesztésére Rudolf Josef Weilent, a magyaréra pedig Jókai Mórt kérte fel. Nem sokkal a halálesetet követően, februárban Jókai személyesen tárgyalt a kiadvány ügyében a trónörökös özvegyével, Stefánia hercegasszonnyal, aki a férje halálát követően a vállalkozás védnőnkője lett. E találkozás alkalmával Jókai az özvegy jóváhagyását kérte egy külön „gyászfüzet” megjelenésére, amely a kiadvány keletkezéstörténetét, a trónörökösre vonatkozó visszaemlékezéseket, illetve az elhunyt leveleinek facsimiléjét tartalmazta volna (N. n., „Jókai a trónörökös özvegyénél”, *Pesti Napló*, 1889. febr. 7., [2].).

800 fogadalmi kép – kegykép, amelyet a templomokban helyeznek el és Istennek vagy a szenteknek ajánlanak hálaképp vagy segítségkérés céljából

801 az utolsó – Krisztián Pál Pius bencés pap, jószágkormányzó 1863-ban halt meg füstmérgezésben. A *Pesti Napló* részletes cikket közölt a halál körülményeiről: „A sokak által ismert és tisztelt főt. Christian Pius, a benczék tihanyi administratora, nincs többé. F. hó 8-kán reggel hálósobájában halva találták. E reggelen ugyanis 3 és 4 óra között füstszag terjedt szét a zárda épületében, s az égés helye az administrator lakosztálya volt. Amint szobái felé közeledtek, egyszerre valami durranást hallanak. Kinyitattván az ajtók, egy csomó irományt – amelyekről az administrator úr a megelőző este beszélt, hogy bizonyos okmányokat ki fog közülök keresni – lán-

gokban találtak. Mellettök a falon egy a löpor szétrobbanása által szerte-
vágott vadásztáska maradványai függöttek. A szoba sűrű füsttel volt tele;
az adminisztrátor ágya előtt feküdt, a füsttől megfulladva. Mikép történ-
hetett a szerencsétlenség, csak gyanítani lehet; t. i. az administrator úr az
említett iratok közt keresgélvén, tán gyertyáját nem jól oltta el, s valamely
papírdarab, s erről az iratok lángra kaptak, és a közellevő vadásztáska is
meggyulván, a löpor explodált. A derék, kegyes férfiú e véletlen történt
halálán minden ismerőse méltán szomorkodik” (N. n., „[A sokak által is-
mert]”, *Pesti Napló*, 1863. nov. 17., [2]). Az esetről beszámolt még: N. n.,
„[Veszprémből jelentik]”, *Nefelejts*, 1863. nov. 22., 407.). A tihanyi apátság
történetéről író Sörös Pongrácz szerint Pius hosszú időn át pazarolta a rend
vagyonát és halála után 100000 ft terhet hagyott hátra (Sörös 1911, 290.).
Jókai az *Utazás egy sírdomb körül* című műben emlékezett meg alakjáról:
„Sokan fognak még emlékezni arra a joviális alakra, a kik a mult évtize-
dekben Balatonfüreden megfordultak, a ki egy csokoládé színű kabátban,
mely a hátán kezdett már megfakulni, végig járt a sétányon, s mindenki-
nek tudott valami kedveset mondani, a jó »Pius«-ra. Valamikor Komáro-
mi Benczés tanár volt, gyerek-koromtól ismertem, később tihanyi admi-
nistrator. Tőle kaptam ajándékba két fát, mikor ott jártam egyszer; egy
füredi spanyolmeggyet és egy »Veszerle«-barackot. Mind a kettő speczi-
alitása Fürednek, korán és sokat termő. Mire a fák megnőttek, az én öreg
barátom azt tette, hogy egy este, vidám tarokkozás után, mérget vett be:
reggelre halva találták az ágyában. – Rettentő eset volt. – Ha már a pap
is elveszti a hitet! – Hanem az én fáim, a miket tőle kaptam emlékül, so-
ha sem termettek egy szem gyümölcsöt sem. Lettek azokból olyan óriá-
sok, a minőket fajtájuk fel nem mutat: a spanyol meggy tuhnőtt a szom-
széd cseresznyefákon, s emberderéknyi vastag lett; az őszi barackfa két
öles, s derékban vetekedik a mandulafával amazt kiölte az 1876-iki jeges-
ár, mely völgyemet betöltte: emez a dombon még most is diszlik, virágzik
ezerével; tavasszal tele van gyümölcscsel, hanem abból egyetlen egy mu-
tatónak való példány nem marad meg a fán; fonnyadtan letépi, lerázza va-
lami láthatatlan kéz: évről-évre” (JÓKAI Mór, „Utazás egy sírdomb körül”,
Nemzet, 1887. jan. 13., [1]).

801 perjel – szerzetesi előljáró

802 infula – püspöksüveg

804 chrysmá – kenet

809 „Kegyes” volt a neve – a latin Pius jelentése

812 cherubin – kerub, az Ószövetség könyvében felbukkanó hatszárnyú angyal

824 Ördögöt embertől kérhet csupán kölcsön – vö. *Az én paradicsomkertem* („Hiszen ör-
dögöt nem teremtett az Isten” – lásd 34. vers!) és a *De van ördög* („Isten
csak embert, nem ördögöt teremtett” – lásd 39. vers!) című versek soraival.

- 834 maga a só is megsótalanodik – utalás Jézus szavaira: „Ti vagytok a földnek savai; ha pedig a só megízetlenül, mivel sózzák meg?” (Mt 5,13). Lásd még: Mk 9, 50 és Lk 14, 34. Jókai a *Fráter György* című regényben szintén használja a bibliai intertextust: „Megfogyatkozott a hit és buzgalom mindenütt, mégpedig a lelkek pásztorainál: a papoknál. »Ha a só megsótalanodik, mivel ízesítsük azt meg?« így kérdi a szentírás” (JMÖM Regények 61, 97).
- 879 appellál – lat. valakihez kéréssel vagy panasszal fordul
- 883 És felelt a nemzet, megszólalt az ország – utalás Jókai ötvenéves írói jubileumának hatalmas ünnepére
- 890 Mint édes apjukat – vö. az 55. verssel!
- 915 A ki visszaadja elmúlt ifjúságom – vö. a 17. és 58. vers jegyzeteivel!
- 916 Mennyszággá tegye a földi világom – az új szerelem által megtapasztalható „földi menny” eszméje számos Nagy Bellához írt költeményben megjelenik, lásd például a 18. és 34. verseket!
- 930 Mennybe is csak rajtad keresztül mehetnek – vö. Jókai töredékben maradt, *Világteremtés* című regényének szöveghelyével: „Pedig csak a szerelem az, ami az ég felé vezet” (JÓKAI 1925b, 166.).
- 933–938 Nem kértem senkitől, szabad e szeretnem?... – utalás a Nagy Bellával kötött házasság nyomán kibontakozó botrányra, Jókai családtagjainak és ismerőseinek bántó reakcióira, illetve a házasság megakadályozását, érvénytelenítését célzó kísérleteire. Lásd bővebben a 23. és 39. vers jegyzeteit!
- 946 Mosolygó képekkel – hasonló témájú az *Arczképeid közt* című költemény, lásd a 15. verset!
- 958 Mint mesék madarát, újjá szült a hamvam – utalás a megsemmisülő és saját hamvából újjáéledő mitikus fönixmadárra
- 961 frigyláda – az Ószövetség szerint az a szent láda, amelyben a Tízparancsolatot tartalmazó két kőtáblát őrizték
- 962 palládium – Pallasz Athéné istennő szobra, amelynek megőrzése Trója biztonságának záloga volt
- 985 Mit adjak én Neked – vö. az 57. verssel!
- 988 Aranybol gyémántbol alkotott szivedért – lásd a 454. sorhoz írottakat!
- 989 aureola – dicsfény, sugárkoszorú
- 990 homlokodra teszem – hasonló motívum bukkan fel Melet Jókait és feleségét ünnepelő beszédében, amely az írónak különösen tetszett: „Mert ha ön a frigyébe magával hozta ifjúságának bájos sugárzatát, Jókai önre is rásugároz a maga dicsőségéből és biztosította önnek a halhatatlanságot” (N. n., „Jókai Mór Párizsban”, *Pesti Hírlap*, 1900. jún. 7., 5.). Lásd bővebben a 22. vers jegyzeteit!

64. Az utolsó ablak: Keleti rege

Kézirat

OSZK Kt, Oct. Hung. 693 – A vers lapjai egy bordó színű füzetbe vannak belekötve. A fekete tintával írt szöveg terjedelme 5 folio, az írás az első két folio rectóján és versóján, illetve a 3., 4. és 5. folio rectóján található. Az első recto bal felső sarkában ceruzával írt 14-es, a jobb felső sarokban szintén ceruzával írt, bekarikázott 17-es látható. Az oldalakat 1-től 7-ig maga Jókai számozta meg fekete tintával javarészt a jobb felső sarkokban –, a 2. és 4. oldal esetén a bal felső sarokban. A cím első egysége (*Az utolsó ablak*) fekete tintával alá van húzva. A vers végén *Jókai Mór* aláírás szerepel. Az utolsó folio versóján pecsét található: „M. N. Muzeum Jókai hagyaték kézirat. 1912. 33. sz.”

Szövegkritika

- 6 tan<.>ait [r. í.]
19 <é>Éles [r. í.] [az é felett kétszer szereplő ékezet em.]
37 lesz [em. – a szó nem szerepel a kéziraton, de úgy ritmikailag, mint a mondat értelmét tekintve szükséges szerepelnie a sorban. A kiegészítést már Tábori Kornél végrehajtotta]
59 játhatsz [em.]
65 Sheik-ul-I<.>zlám [r. í.]
77 építész [em.]
80 Sheik-ul-<S>Izlám [r. í.]
81 ű<r>vegekkel ait [r. í.]
97 és [az é felett kétszer szereplő ékezet em.]

Megjelenés

JÓKAI Mór, „Az utolsó ablak: Keleti rege”, szerk. TÁBORI Kornél, *Pesti Hírlap*, 1922. febr. 22., 3–4. – A költeményt Tábori Kornél közölte, a szerkesztők a következő zárójeles megjegyzést illesztették a cím alá: „Ezt a titkos személyi reflexiót rejtő költeményt, amely eddig nem került a nyilvánosság elé, Tábori Kornél találta a Jókai-féle irodalmi hagyatékban.”

Keletkezés

A kéziraton, a szöveg végén a következő datálás szerepel: „Svábhegy 1901 Jul 7”.

Magyarázatok

6 alkorán – Korán, az iszlám szentírás

7 a nőnek is van lelke, halhatatlan – Jókai több írásában is foglalkozik a keleti vallások nőképeivel, illetve azzal, hogy a mohamedán vallás alacsonyabb rendű lényként kezeli a nőket, akik nem tarthatnak számat a túlvilágra. A *Török világ Magyarországon* című regényében a következőképpen foglalja össze

a problémát: „Miért imádkozzanak a nők? Nekik nincs sorsuk. Velők az történik, amit uraik akarnak, ha uraik boldogok, ők is azok, ha uraik elvesznek, ők is elvesznek. Ez sorsuk a földön, s tovább nincsen semmi. Nekik Allah nem adott lelket, hogy az életen túlról legyen gondjuk. A paradicsomban elvégzik az ő kötelességeiket a hurik, akik örökké fiatalok maradnak” (JMÖM Regények 4, 234.). Az *arany ember*ben szintén utal erre: „a mohamedán nő semmi, csak egy virág, lehull és elmúlik, lelke virágillat, elfújja a szél, és nincs többé” (JMÖM Regények 24, 239.) A *Damokosokban* Kalme mondja a következőket: „Bánom is én akármit hívó vagy. Nekem nem kell hinnem semmit, mert asszony vagyok. Allahnak semmi gondja asszonyokra. Kutya, macska, madár, asszonyi állat él, hal, kileheleli a páráját, s aztán nem vár se jót, se rosszat. Nekünk addig kell kivenünk az életből a magunk részét, amíg itt ezen a földön vagyunk” (JMÖM Regények 44, 154.). A Fráter Györgyben szintén szerepel egy vonatkozó megjegyzés: „A töröknél nincs tízparancsolat. Az asszony nem megy lélekszámba; sőt még marhának sem számít” (JMÖM Regények 61, 264–265.).

- 11 húrlik – az iszlám vallás szerint a paradicsomban lévő gyönyörű, örökifjú nők, akik az igaz hitű mohamedán férfiak jutalmát képezik a túlvilágon. Jókai több keleti tárgyú szövegében is felbukkannak, például a *Majmuna, az álomtündér* című novellában (JÓKAI 1898g.), *A janicsárok végnapjainak Török paradicsom* című fejezetében (JMÖM Regények 7, 195–206.) vagy a *Fehér rózsában* (JMÖM Regények 7, 25, 30, 45, 130.). Említi továbbá őket a *Minden poklokon keresztül* (JMÖM Regények 45,115.), a *Fekete gyémántok* (JMÖM Regények 21, 16), az *Aki a szívét a homlokán hordja* (JMÖM Kisregények 4, 76.) és az *Öreg ember nem vén ember* (JMÖM Regények 64, 113.) című regényeiben is.
- 13 mozlem – muszlim
- 20 borotvahíd – a mohamedán hit szerint a halála után a hithű muzulmánnaak egy borotvahídon kell átjutnia a paradicsomba, amelyen csak az igazak tudnak keresztülmenni
- 28 Kappanemberek – eunuchok. A Jókai által használt régies szó már szerepelt Pápai Páriz Ferenc és Baróti Szabó Dávid szótáraiban is
- 35 imám – előljáró vezér, a mecsetekben az ima vezetője
- 35 dervis – vándorló és kolduló mohamedán szerzetes
- 36 softa – török ellenzéki felkelő
- 36 mūderrisz – főiskolai professzor
- 40 szúra – a korán fejezeteit jelölő arab szó
- 41 kalifa – az iszlám vallási és politikai közösségének legfőbb vezetője
- 45 emir – arab parancsnok
- 53 kioszk – kisebb pavilonszerű épület, amelyet rendszerint valamilyen halomra emelnek, és amely pihenésre, a táj szemlélésére szolgál
- 70 sheik-ul-Iszlám – arab kifejezés, az iszlám sejkje, az egész iszlám főpapja

- 80 Tizenkét ablakok rajta – John Murray keleti utazásai alapján készült 1845-ös kézikönyve a Törökországra vonatkozó részben említi, hogy a kioszkoknak rendszerint tizenkét ablaka van (MURRAY 1845, 161.).
- 85 arabeszk – főleg növényi formák felhasználásával készített díszítmény
- 88 Tengerifül – tengeri fül (haliotis), csiga, amelynek csavaros házait dísz tárgyak készítésére használják
- 92 Sorbeth – sörbet, hűsítő italként fogyasztott cukrozott gyömolcslé, amelyet Arany János is említ a *Szondi két apródja* című balladájában
- 92 dulcsásza – édesség, sűrű cukoroldatban eltett gyümölcs
- 130 bülbül – a fülemüle török megnevezése, amelyet Arany János is használt korábban *Szondi két apródja* című balladájában

65. A cyclops megnősült Ballada

Kézirat

- K1 OSzK Kt, Quart. Hung. 2028, 1–10. – A költemény tisztázata egy bordópiros borítójú füzetbe van bekötve. A szöveg tintával íródott, terjedelme 10 folio, írás csak a rectókon szerepel. Az első folio bal felső sarkában ceruzával írt 16-os szám látható, alatta ugyancsak ceruzával a raktári jelzet van feltüntetve. A címtől jobbra ceruzával írt és bekarikázott 15-ös szerepel, alatta pecsét: „A M. N. Muzeum Könyvtára”. A cím alatt a következő megjegyzés: „Jókai Mórtól.” A második foliótól kezdve az oldalak a felső jobb sarkokban fekete tintával meg vannak számozva.
- K2 OSzK Kt, Quart. Hung. 2028, 11–12. – A költemény tisztázatát követő, ceruzával írt fogalmazványtöredék, amelyen két, tintával írt kiegészítés látható. A töredék szintén be van kötve a füzetbe. Terjedelme 2 folio, az írás a rectón és versón egyaránt szerepel, az oldalak a jobb felső sarkokban ceruzával meg vannak számozva, a számozás 3-tól 6-ig tart. Mivel a foliók nagyobbak, mint a tisztázat esetén, össze vannak hajtogatva, hogy beleférjenek a füzetbe. A töredék a költemény 55–164. sorait tartalmazza. Címe: „A cyclops megnősült”-ből.
- K3 Jókai Mór kézirattöredékei, MTA KIK Kt, Ms 343/5, 41. folio – ceruzával írt, egy főliónyi terjedelmű fogalmazványtöredék, amely a költemény 1–54. sorait tartalmazza. Úgy a papír alakját és anyagát, mint az írásképet tekintetbe véve egyértelműen megállapítható, hogy összefüggő egységet alkot a K2-vel. Az íráskép a rectón és versón egyaránt szerepel, az oldalak a jobb felső sarokban meg vannak számozva. A cím alatt a következő megjegyzés olvasható: „ballada / Jókai Mórtól”.

Szövegkritika

- 3 K3 <v>Vulkán [r. í.]
4 K1 munkan [em.]
K3 e nagy
7 K3 Argesz keze
18 K3 <V.> Ölelkező pár de [beszúrás, f. í.]
20 K3 <vertnek> fegyver [f. í.]
21 K3 görgön [a magánhangzók fölötti ékezetek utólag egy vonallal áthúzva]
25 K1 tekere<k>g [r. í.]
K3 <..> Fején
28 K3 ron<l>tástol [r. í.]
29 K3 simára volt <volt>
33 K3 Végezte <a munkát> művét [a. í.] a Cyclops [*a munkát és a Cyclops szintagmák sorrendcseréje jelölve*], <el>belefáradt [r. í.]
36 K3 kész lesz a <dologgal> sok bajjal [utólag a sor végére írva]
37 K1 szikrás <odúbol> kohób<o>ul [r. í.]
40 K3 csigah<a>éjat [r. í.]
41 K3 csiga<...>héből [r. í.]
44 K3 Mint <a> fül<e>m<ü>i[r. í.]lének <az> az [f. í.]
45 K3 daltámasztástol
46 K3 Két bátyja <csupán a> egyedül [f. í.]
47 K3 Kürt melódiáit
52 K3 erőse<..>n [r. í.]
53 K3 lény <ott lakik> a ki visszadalol
55 K2 Ő kiáltja, hol vagy?
58 K2 A [utólag a sor elé írva] Bátyjai <evőd> vele [f. í.] gunnnyal
63 K1 El<le>készült [r. í.]
68 K2 kivésne<k>d [r. í.]
77 K1 neke<m>d [r. í.]
78 K2 azt a szikla [utólag a beszúrva fekete tintával] leányt
82 K2 Milyennek alkotá
85 K2 le le száll <az oltáráról> Olympjáról
86 K2 S <hala> keble halandókat
87 K2 elbámul<va>
94 K2 És ölébe teszi
95 K1 Összeköti [az e fölött egy ékezet áthúzva]
100 K1 milyen [em.]
K2 milyent
104 K2 suttoztam
108 K1 tű<n>zfűjtatóktól [r. í.]
110 K2 Itt van közel régi

- 113 K2 így <a pokol> Phlegeton [f. í.]
 116 K1 közel hozzád.” [idézőjel áthúzva]
 117 K1 Tetszett <mikor> [az áthúzott szó felett egy betű szintén törölve] sziklám
 K2 Tetszett mikor sziklám között laktam <messze> távol
 119 K2 S csinál neki sípot, <ügyes pánfuvolát> [alatta: minőn pásztor füttyöl]
 121 K2 nádból [beszúrás sor fölé] özszeróva
 125 K1 Pacsirta <csigg> csicsergést
 127 K2 nagy tudása volt
 128 K1 a <p> ráspoly
 131 K2 mit nem tesz meg egy szeretett nőért [A K1-en szereplő 131–132. sorok a K2-n
 a K1 szerinti 134. sor után következnek.]
 132 K2 Csak rá kell állani arra mihez ő ért
 133 K2 S a cyclops
 135 K1 <Mik> Most tudja
 K2 Most tudja meg Arges mi az echo közel
 Mikor nem távolbul de száj szájnak felel
 [fekete tintával utólag a lap jobb szélére írva, a szöveg irányára merőlegesen]
 137 K2 kaliczkát
 139 K1 virágért <és> zamatos
 K2 Illatos virágért és édes gyümölcseért
 149 K2 S hogy ha [beszúrás sor fölé] nincs munkakedv, gör<be>bére [r. í.]
 153 K1 aegipán<a>ok [r. í.]
 159 K2 Csupa medúzafőt látok magma előtt,
 S nem hallok más hang csak az érczreszelőt
 Nenézz mostan ream ne szólj ma hozzám
 Saját magak is gyűlölt most az orczám
 [fekete tintával utólag a lap bal szélére írva, a szöveg irányára merőlegesen,
 szemmel láthatóan Jókai sietve jegyezte le az illető sorokat]
 162 K1 Magamnak <,> is [r. í.]
 174 K1 chlamys válhat [a két szó utólag elválasztva]
 176 K1 kalapá<,>lni [r. í.]
 178 K1 pókfonalat szövök. [idézőjel em.]

Megjelenés

M1 *Az Újság*, 1913. dec. 25., 1–2.

M2 TÁBORI 1925b, 201–204. – Tábori Kornél közlése a következő felvezetővel: „Külön be-
 kötött füzetben találtam meg a következő hosszabb verset is, amely ugyan-
 csak Jókai életének utolsó éveiben íródott »író- és művészfeleségeknek.«
 A különleges Jókai-humor bujkál itt-ott a poétikus sorok közt. Intim cél-
 zás is van benne azok számára, akik az »Öreg ember nem vén ember«
 című regényét olvasták. Egy apró jel szerint be sem fejezte a költeményt

meghülése és ágybadöntő betegsége miatt, amely tudvalevően 1904 május 5-ikén vitte el.”

Keletkezés

Az M1 végén a következő datálás szerepel: „Svábhegy, 1902.” Az illető lapszámban egy rövid cikk olvasható a versről: „Karácsonyi számunk szépirodalmi közleményei között a legnagyobb érdeklődést bizonyára Jókai Mórnak *A cyclops megnősült* című balladája fogja kelteni. A halhatatlan poéta-fejedelemnek ez a költeménye nemcsak kiadatlan volt eddig, hanem annyira ismeretlen, hogy Jókai írói hagyatékának avatott rendezői is csak nemrég bukkantak reá. A pompás ballada, a melyet tizenegy esztendővel ezelőtt, 1902-ben írt a költő az ő szeretett Svábhegyén, Jókai színes és zengő költészetének java-terméséből való. Meg vagyunk győződve róla, hogy *Az Ujság* olvasói tiszta gyönyörűséggel fogják hallgatni a haláporában is élő nagy költőnek elragadó melódiájú szavát” (N. n., „Jókai Mór kiadatlan verse”, *Az Újság*, 1913. dec. 25., 9.). Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratos másolatköteg vonatkozó szövege esetén, amely Jókai halála után készült, szintén *Az Ujság*ban megjelölt keletkezési év és hely van feltüntetve (Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, Quart. Hung. 3070.).

Magyarázatok

- 1 Gaea – a föld istennője a görög mitológiában, a három küklopsz (Brontész, Szteropész és Árgész) anyja
- 3 Vulcán – a tűz és vulkánok istene a római mitológiában, a görög mitológiai Hép-haisztosz megfelelője, aki az istenek és hősök fegyvereit készítette kovácműhelyében. Jókai keveri a versben a görög és a római mitológia elemeit és neveit, valószínűleg a szótagszám és ritmus fenntartása végett.
- 5 két bátyja – Brontész (nevének jelentése *mennydörgő*) és Szteropész (nevének jelentése *villámló*). A küklopszok az istenek kovácai voltak.
- 6 Zeüs – Zeusz, a görög mitológia szerint a legfőbb isten, a villámok ura
- 7 Árgész – a legfiatalabb küklopsz, nevének jelentése *fénylő*
- 9 Achilles páncélja – Akhilleusz (latinul Achilles) pajzsa, amelyet Hektorral szemben használt, részletes leírása Homérosz *Iliász*ának tizennyolcadik könyvében olvasható. A történet szerint Hép-haisztosz készítette a pajzsot, nem Árgész.
- 11 Cythére – Aphrodité egyik megnevezése azon sziget után, amelyre először vitték a hullámok a születését követően
- 11 Páris – trójai királyfi, kinek születésekor anyja álmot látott, amely azt jövendölte, hogy ő fogja Trója pusztulását okozni. Az Erisz almájáért versenyző istennők őt kérték fel bírónak, hogy eldöntse melyik közülük a legszebb, Héra, Athéné vagy Aphrodité. Párisz Aphroditének adta az almát, aki cserébe a legszebb halandó nő, Heléna szerelmét ígérte neki. Aphrodité teljesítette az ígéretét, segített megszöktetni Menelaosz király feleségét, amelynek következtében elkezdődött a trójai háború.

- 12 Thetis fia – Akhilleusz görög hőrosz, Homérosz *Iliász*ának főhőse. Anyja, Thetis nére-
ida újszülött korában a Styx folyó vizébe mártotta, minek következtében se-
bezhetetlenné vált, a sarkát leszámítva, amelytől fogva a vízbe merítették.
- 15 hires háló – Héphaisztosz felesége Aphrodité volt, aki Árészsal, a hadistennel csal-
ta a férjét. Héphaisztosz finom aranyhálót készített az ágyuk fölé, amely
foglyul ejtette őket, közszemlére téve a hűtlen feleséget és szeretőjét az is-
tenek előtt.
- 19 sánta gazdája – Héphaisztosz sánta volt: egy történetváltozat szerint így született,
ezért az anyja lehajította az Olümposzról, míg egy másik magyarázat sze-
rint egy alkalommal, amikor veszekedő szüleit, Zeust és Hérát próbál-
ta meg békíteni, Zeus hajította le az égből, az esés következtében pedig
megsántult.
- 21 Perseus – görög hős, Zeus és Danae fia. Polydektes beleszeretvén Danaéba, elküld-
te az útjában álló Perszeuszt, hogy hozza el Medúzának, a Gorgók egyi-
kének a fejét, akinek a pillantásától ellenfelei kővé változnak. Perszeusz
az Athénétől és Hermésztől kapott eszközök (Hádész láthatatlanná tevő
sisakja, kard és tükörsima pajzs) segítségével legyőzte Medúzát: a pajzs
tükröződésében nézve levágta a szörny fejét, amelyet egy zsákba rejtett,
majd Hádész sisakját felvéve elmenekült az őt üldöző két másik Gorgó elől.
- 21 Medúza – a három Gorgó egyike, ijesztő külsejű nőalak, kinek haja kígyókból áll,
megpillantásától pedig kővé dermed az ember. Jókai megidézi a lény alak-
ját *A Medúza* című versében (lásd 23. vers!), illetve az *Egetvívó asszonyszív-*
ben (JMÖM Regények 65, 169.).
- 41 csigahéjből fúr magának kürtöt – Jókai *Az utolsó tengeristen* című elbeszélésében
Triton, „a tengerszellemek hírnöke” birtokol csigakürtöt (JÓKAI Mór, „Az
utolsó tengeristen”, *Pesti Napló*, 1852. jan. 2., [1].).
- 44 fülmilének az éjjeli szerelme – az éjszaka daloló fülemüle rózsa iránti szerelme a
keleti költészetből eredő nagy múltú toposz. Jókai a ritmus és szótagszám
fenntartása végett a *fűlmile* szóalakot alkalmazza. A madárnév versebe il-
lesztésének nehézségeiről már Csokonai értekezett: „Sok bajunk van né-
künk metrizáló embereknek a’ *Fülemülével*, mely a’ Poézisban a’ Madarak
közt az, a’ mi a’ virágok közt a’ Rózsa, a’ mi a’ Tavasz, a’ Hold, a’ Haj-
nal, a’ tsörgő Patak, a’ Szép ortzák, szemek és maga az ezerképű Ámor. De
4 rövid syllaba, az Istenért! Mít tudjunk hát tsinálni? – Egyik öszvehú-
za a’ Szót, ’s így lett a’ *Filmile*: ez jó is volt; de a’ fül vesztett abban a’ me-
lódias Cadentziában, hogy füle-müle, vagy file-mile. Másik meghagyta a’
görög *Philomelát*: de ennek is a’ mondott hibája vagy, noha egyébaránt
elég sonorus Szózat. [...] Én azt tartanám, hogy ha már ennyi bajunk és
erőlködéseink után a’ fülemüle’ nevét versbejöhetté, hangossá, zengő-
vé, cadentiássá és meghatározottá kívánjuk tenni, vessük ki belőle a’ két
E betűt, hadd maradjon *Filmil*, vagy *Fülmül*” (CSOKONAI VITÉZ 2002, 63.).

- 54 Trinacria – Szicília régi görög elnevezése. A szabálytalan háromszög alakú sziget mindegyik élén egy-egy hegyfok található, innen származik a görög név, melynek jelentése *Háromfokú*.
- 60 Echo – a görög mitológiában Ekhó hegyi nimfa, a visszhang megszemélyesítője. Ovidius *Átváltozások* című műve szerint Ekhó beleszeretett a magát csodáló Narkisszoszba, a viszonzatlan szerelem pedig annyira elsorvasztotta, hogy a csontjai sziklássá váltak, belőle pedig végül nem maradt más, csak hang. Egy másik történet szerint a cserfes Ekhó szóval tartotta Hérát, amíg a férje, Zeusz hűtlen volt hozzá, az istennő pedig amint erre rájött, azzal a büntetéssel sújtotta a nimfát, hogy többé ne lehessen önálló szava, csak másokét tudja visszhangzani. Longosz *Daphnis és Chloé* című művében Ekhó szenvedélye a zene volt, de Pán féltékenységeiben darabokra tépette a testét, csupán visszhang maradványok maradtak belőle.
- 65 Szépség istennője – a görög mitológiában Aphrodité
- 74 Lábadnak nyomán friss rózsák teremnek – a görög mitológia szerint Aphrodité a vadkan által megsebzett kedvesét, Adonisz próbálta megmenteni, amikor megsérült, vérző lábai nyomán pedig vörös rózsák nyíltak
- 93 Idália – a szépség istennőjének, Aphroditének egyik megnevezése. A név onnan ered, hogy a Ciprus szigetén húzódó hegylánc, Idalium egyik szirtjén Aphrodité temploma állt.
- 95 Összeköti őket bűbájós övével – Aphrodité varázslatos öve szerelmi vágyat gerjeszt az istenekben és a halandókban egyaránt, senki sem tud ellenállni a csábító erőnek
- 113 Phlegeton – a görög mitológia szerint az alvilágot körülfogó folyó, melynek medrében víz helyett lángok és izzó sziklák hömpölyögnek. Jókai *Asszonyt kísér – Istent kísért* című regényében a dinamittöltényeket a „Phlegeton cseppjei”-nek nevezi (JMÖM Kisregények 3, 42.).
- 121 Pán fuvolája – Pán az erdők, nyájak és pásztorok istene, a vadászok védelmezője. Alakját bakkecske formájúnak képzeltek: a törzse emberi, de kecskeszarvakkal és patás lábakkal rendelkezik. A mitológia szerint amikor szerelemittasan Szürinx nimfát üldözte, a menekülő lány egy folyó partjához érve nádszállá változott, mire Pán több nádszálat levágott, amelyekből pánsípot készített.
- 124 tutólni – kürtbe belefújva hosszan hangzó, mély hangot kelteni
- 128 ráspoly – reszelő
- 142 szorgolja – sürgeti
- 143–147 Az pedig tudja van, hogy a művészember / A mikor dolgozik... – vö. a *Börtön virága* hasonló szöveghelyével: „A munkát végző férfi goromba: kivált ha művelt ember. Az asszonynak elég gondot át a megszelídítése. Világért nem szabad kérdezősködni, hogy mit végeztek? A férfi ilyenkor harap”

(JMÖM Kisregények 7, 41.); illetve egy Jókai noteszában olvasható megjegyzéssel: „Mikor dolgozom, mord vagyok.” (JMÖM Följegyzések 2, 439.).
153 kecskelábú aegipánok – kecskeszerű, Pánhoz hasonló mitológiai lények
174 chlamys – a görögök által viselt felsőköpeny

66. Magamat daliás ifjunak álmodom

Kézirat

Jókai Mór összes műveiből kimaradt munkáinak gyűjteménye, Jókai versek másolatai, OSzK Kt, Quart. Hung. 3070., 411. – gépiratos másolat, amely – valószínűleg Nagy Bella közbenjárására – Jókai halála után keletkezett, terjedelme 1 folio, írás csak a rectón szerepel, a betűszín kék. A cím kék tintával van aláhúzva, a szöveg alatt ugyancsak kék tintával a következő datálás szerepel: „Bpest 1903.” A bal felső sarokban kék ceruzával írt 133-as, a jobb alsó sarokban grafitval írt 18-as szerepel. Az eredeti kézirat egyelőre lappang.

Szövegkritika

A javítások nem Jókaitól, hanem a másolat készítőjétől vagy az átírás ellenőrzőjétől származnak. A munka két fázisban történt, mert a javítások egy része ceruzával, a másik része pedig kék tollal készült.

- 3 Ily<r> [ceruzával]; volt réges [utólag elválasztva kék tollal] régen<,>: [ceruzával]
7 [gondolatjel utólag a sor elé írva ceruzával]; köveccscsel [em.]
8 mi<é>ért [ceruzával]
9 [gondolatjel utólag a sor elé írva ceruzával]; pátr<i>iárka [kék tintával]
12 jóslatot [ékezet utólag kiteve ceruzával]; három? [kérdőjel utólag beírva kék tintával]
13 [gondolatjel a sor előtt ceruzával, a sorvégi írásjel kék tintával utólag beírva]
14 [sorvégi írásjel utólag beírva kék tintával]
16 <i>Isten [r. í. kék tintával]
18 [sorvégi írásjel utólag beírva ceruzával]

Keletkezés

A költemény teljes egészében megegyezik a *Harmadik évfordulón – Bellámnak* című vers 17–34. soraival. Az utóbbi verset Jókai 1902-ben írta a feleségének házassági évfordulójuk alkalmából, azonban végül egy másik verset közölt a *Magyar Nemzet* szeptember 17-i számában (lásd a 27. vers jegyzeteit!). Úgy tűnik, hogy bár elkészítette a verset 1902. szeptember 16. előtt, lemondott annak közléséről, és utólag két másik költemény megírásához használta fel az elkészült részeket: az utolsó 8 sort már az illető év végén változtatások nélkül beillesztette a *Karácsony estéjén – Bellának* című költeménybe (81–88. sorok az illető versben – lásd 38. vers!), a 17–34. sorokat pedig külön verssé nyilvánította. Ez a

megoldás nem unikális a verskötegben, hiszen hasonlóan járt el *Az én paradicsomkertem* és a *Második évfordulón* című versek esetén – lásd bővebben a 34. és 56. vers jegyzeteit!

A gépiratos másolaton feltüntetett keletkezési adatok a következők: „Bpest 1903.”

Magyarázatok

Lásd a 27. vers jegyzeteit!

Jókai Mór utolsó éveinek vázlatos kronológiája

- 1895–1896 folyamán Jókai Mór és Nagy Bella megismerkedik egymással, Jókai pártfogásába veszi a fiatal színésznőt.
1898. január 8. Elkezdődik az *Öreg ember nem vén ember* sorozatközlése a *Magyar Hírlapban*.
- 1898 áprilisa A színésznő egy fényképet ajándékoz az írónak, amelyet meleg szavakkal dedikál: „Az én Móriczomnak. Szerető Bellád.”
1898. június 18. Nagy Bella a Magyar Színház színpadán sikeresen leteszi a színvizsgát az *Elektra* első és második felvonásában nyújtott alakításával.
1898. szeptember 23. Jókai meghallgatást eszközöl ki Nagy Bella számára *Fekete vér* című darabjának Manga szerepére.
1899. január 30. Befejeződik az *Öreg ember nem vén ember* sorozatközlése.
1899. március 3. Nagy Bella fellép a Telefon Hirmondó hangversenyén Jókai Mór közbenjárásának köszönhetően.
1899. április 26. körül (mindenképpen 29. előtt) Jókai gyógykezelés végett Abbáziába utazik, amely időszak alatt folyamatosan levelezik Nagy Bellával.
1899. május 9. Jókai hazatér Abbáziából.
1899. május 10. Jókai részt vesz az országgyűlésen.
1899. június 14. A Krisztinavárosi Színkör Jókai-ünnepélyén Nagy Bella a *Dalma* címszerepét alakítja. Az előadás végén a közönség Jókait is a színpadra hívja, aki eleget tesz a kérésnek, és egy ezüstkoszorút nyújt át a színésznőnek.
1899. július 7. Jókai levelet ír Bartók Lajosnak, amelyben időskori gyengeségére hivatkozva elutasítja a Petőfi Társaság azon kérését, hogy a közeledő Petőfi-ünnepélyen Segesvárra utazzon, és bejelenti *Apotheosis* című költeményének előadását.
1899. július 11. A Petőfi Társaság tanácskozásán Jókai kifejti nézeteit a készülő Petőfi-házal kapcsolatban és felolvassa *Apotheosis* című költeményét.
1899. július 29. Nagy Bella a szabadság nemtőjét alakítva elszavalja az *Apotheosist* a Krisztinavárosi Színkörben. A sikeres fellépés nyomán néhány nappal később a színésznőt szerződtetik a Vígszínházhoz.

1899. augusztus 5. Jókai Balatonfüredre utazik, ahova meghívja Nagy Bellát is.
1899. augusztus 5. és 15. között Nagy Bella édesanyjával együtt Balatonfüredre érkeznek.
Egy séta alkalmával Jókai megkéri a színésznő kezét, majd a kedvező választ követően a pár megegyezik arról, hogy titokban tartják az eljegyzést.
1899. augusztus 15. A *Nagyváradai Napló* nevek említése nélkül beszámol a lánykérésről.
1899. augusztus 16. A *Pesti Hírlap* átveszi és közli a *Nagyváradai Napló* cikkét.
1899. augusztus 17. Több lap közli a lánykérés hírért, szerkesztői megjegyzésben felfedve Jókai Mór és Nagy Bella nevét. A hír hitelességét kérdésesnek nyilvánítják.
1899. augusztus 19. Jókai visszatér Budapestre.
1899. augusztus 23. A *Magyar Estilap* cikket közöl a tervezett házasságkötésről, egyértelmű tényként kezelve a leírtakat. Bródy Sándor a cikk megjelenésének napján levélbeli felvilágosítást kér Jókaitól a *Magyar Hírlap* állásfoglalása végett, Jókai tagadja a hír hitelességét.
1899. augusztus 25. A *Magyar Hírlap* indulatos cikkben cáfolja a Jókai nőszülésével kapcsolatos híreszteléseket.
1899. szeptember 5. Jókai jegygyűrűt ajándékoz Nagy Bellának.
1899. szeptember 12. Jókai leteszi zárt magánvégrendeletét Weinmann Fülöp királyi közjegyzőnél, valamint a közjegyző helyettese, Holitscher Szigfrid előtt Nagy Bellával aláírja azon nyilatkozatot, amelyben kijelentik, hogy tudomásuk szerint házasságkötésük tekintetében nem áll fenn akadály.
1899. szeptember 13–14. Feszty Árpád értesül Jókai házasságkötésének tényleges elhatározásáról.
1899. szeptember 14. Feszty Árpád felkéri Dárday Sándort, hogy járjon el a Jókai Mór és Feszty Árpádné Jókai Róza közti vagyonügyek elrendezésében.
1899. szeptember 15. Hegedüs Sándor, Hegedüs Lóránt és Dárday Sándor kísérletet tesznek arra, hogy lebeszéljék Jókait a tervezett házasságról. Jókait egy kis időre sikerül megingatni, ugyanis levelet ír Nagy Bellának, amelyben felbontja az eljegyzést. A levelet Dárday viszi el Nagy Bellának, aki csak abban az esetben hajlandó elfogadni annak tartalmát, ha Jókai személyesen közli vele szándékának megváltozását. Jókai Dárday kíséretében megjelenik Nagy Bellák lakásán, ahonnan Dárday végül egyedül távozik, ugyanis Jókai véglegesen elhatározza, hogy elveszi a színésznőt. Az éjszakát jegyese házában tölti, amely idő alatt Fesztyék Demjanovich Emil, Fenyő Sándor és Bródy Sándor társaságában arról tanakodnak, hogy miként lehetne meggátolni Jókait a házasságkötésben, a beszélgetésben felmerül az író elmeháborodottá nyilváníttatása is.
1899. szeptember 16. Jókai Mór és Nagy Bella polgármesteri diszpenzációval polgári házasságot kötnek az V–VI. kerületi Anyakönyvi Hivatalban. A lakodalmi ebédet a Keleti pályaudvar különtermében tartják, majd ezt követően gyorsvonattal nászútra utaznak Bécsbe, majd onnan Olaszországba.

1899. szeptember 19. Dárday Sándor, Nedeczky István, Feszty Árpád, Hegedüs Sándor, Dr. Demjanovich Emil, Fenyő Sándor és Bródy Sándor aláírják a Jókai házasságkötésének körülményeit rögzítő memorandumot, amelyet Dárday Sándor készített Hegedüs Sándor megbízásából. A memorandumból három példány készült, egy Feszty Árpád, egy Hegedüs Sándor, egy pedig Dárday Sándor tulajdonába került.
1899. október 1. – december 21. A *Magyar Hírlap* folytatásokban közli Jókai *Házasságok története (Kathlánneth)* című regényét.
1899. október 26. Jókaiék hazatérnek nászútjukról, ideiglenesen a Hungária Szállóba költöznek.
1899. november 1. A házaspár beköltözik az Erzsébet körút 44. szám alatt levő új lakásába.
1899. november 2. Jókai és neje először jelenik meg a nyilvánosság előtt házaspárként a Magyar Színházban, ahol a *Szulamit* című zsidó daljátékot játsszák.
1899. november 22. Jókai és felesége Hathalomra látogat, ahol az író bátyja, Jókay Károly, annak veje és leánya, Ihász Lajos és Ihászné Jókay Etelka, valamint Jókai unokahúga, Váli Mari vendégül látja őket. A hathalmi látogatás következtében családi viszály alakul ki: Jókay Károly másik leánya, Hegedüs Sándorné Jókay Jolán megtagadja Ihásznét mint testvérét, amiért az Ihász család megismerkedett az új Jókainéval, s ekként érvényesnek ismerte el a házasságot.
1899. november 23–24. Jókaiék távoznak Hathalomról.
1899. december 30. és 1900. január 6. között Hegedüs Sándorné Jókay Jolán levelet ír nagybátyjának, a borítékot pedig „Özv. Jókai Mórnak” címezi. A sértés mélyen felzaklatja Jókait.
1900. március vége A lapok tudósítása szerint Jókai egy *Cicero felesége* című vígjátékot ír a Vigszínház számára. A darab végül sosem kerül színpadra, mivel Szécsi Ferenc, a színház dramaturgja visszautasítja. Jókai őszre „történelmi-humorisztikus regénnyé” alakítja át a szöveget.
1900. május 26. Jókai Mór és Nagy Bella elindul Párizsba, hogy részt vegyenek az 1900. évi világkiállításon, amelyen egy Jókai-szoba reprezentálja Magyarországot.
1900. május 28. A házaspár megérkezik Párizsba.
1900. június 2. A párizsi magyar közösség bankettet szervez Jókaiék tiszteletére.
1900. június 5. A *La Fronde* interjút közöl Nagy Bellával.
1900. június 9. A *Figaro* Saint-Saëns zeneszerző tiszteletére „five o'clockot” rendez, amelyen részt vesz a házaspár is.
1900. június 12. Délelőtt Jókai találkozik Émile Loubet köztársasági elnökkel. A Jókai fogadására megalakult francia bizottság bankettet rendez az író tiszteletére.
1900. június 14. Jókai és felesége visszatér Budapestre.
1900. július 7. Jókai svábhegyi nyaralójában nagy ünnepséget rendez felesége születésnapja alkalmából.

1900. augusztus 18. Jókai táviratos értesítést kap arról, hogy munkáinak százkötetes jubileumi díszkiadása megnyerte a világkiállítás fődíját, a Grand Prix-t.
1900. szeptember 2. Jókai megpróbál kibékülni családtagjaival, levelet ír Hegedüs Sándornak, amelyben arra kéri, hogy engedjék meg neki, személyesen bemutathassa a feleségét.
1900. szeptember 4. Hegedüs Sándor elutasítja Jókai kérését.
1900. szeptember 23. és október 19. között Folytatásokban megjelenik a *Félistenek bolondságai* című történelmi humorisztikus regény a *Pesti Hírlapban*.
1900. október 14. Az Iparművészeti Múzeumban megnyílik Walter Crane kiállítása. A megnyitón véletlenül találkozik egymással Nagy Bella és Hegedüs Sándorné, az utóbbi azonnal távozik a rendezvényről.
1900. október 17. Walter Crane Jókaiéknál ebédel.
1900. december 25. – 1901. február 21. Jókai *Egetvívó asszony szív* című regénye ötven részben jelenik meg a *Pesti Hírlapban*.
1901. február 12. Jókai és felesége részt vesz a Vigadóban rendezett kenyérbálon, Nagy Bella a bál egyik lady patronesse.
1901. február 17. A házaspár Nizzába utazik, ugyanis az orvosok pihenést javasolnak Jókainak.
1901. március 23. Jókai és neje visszatér Nizzából.
1901. május 23. Jókai Feszty Árpádnak írt levelében kapcsolatuk megszakítását kéri, miután Fesztyék megkísérelték bolonddá nyilváníttatni, illetve rávenni arra, hogy a svábhegyi birtokát ajándékozza az „elzüllött gyermekek javára”, ezzel ellehetetlenítve Nagy Bella későbbi anyagi biztonságát.
1901. június eleje Jókai tudomást szerez a Dárday Sándor által készített memorandumról.
1901. június 15. Jókai táviratot küld hathalmi rokonainak, amelyben azonnali látogatásukat kérelmezi.
1901. június 16–17. Váli Mari és Ihász Lajos meglátogatja Jókaiékat a Svábhegyen. Az író támogatásukat és tanácsukat kéri a memorandummal kapcsolatban. A család segítségül hívja Eötvös Károlyt, aki biztosítja Jókait a memorandum megszerzéséről.
1901. július 5–6. Jókai ügyvédjének, Sebestyén Józsefnek a segítségét kéri a memorandum megszerzésében, ugyanis Eötvös közbenjárása elmaradt. Sebestyén alig egy nap alatt sikeresen megszerzi a memorandumot Jókai számára.
1901. július 6. Jókai Sebestyén tanácsára levelet ír Dárday Sándornak, hogy közölje vele a memorandum tartalmát. Sebestyén személyesen adja át Jókai levelét Dárdaynak, aki másnap a Svábhegyre megy és felolvassa Jókaiék előtt a memorandumot.
1901. július 16. Jókai megírja a maga „ellenmemorandumát”. Egy példányt feleségének, egy másikat pedig Sebestyén Józsefnek ad át.

1901. július 20. Váli Mari levelet ír Jókainak, amelyben hitelt ad néhány olyan pletykának, amely rossz színben tünteti fel az író második házasságát, és Jókainét takarékoskodásra inti.
1901. július 30. Jókai letéteménybe helyezi Gászner Béla királyi közjegyzőnél végrendeletét. Váli Marinak július 31-én írt levele szerint ennek kedvezményezettjei – a Jókay Károly és Jókay Eszter között kötött osztálylevél értelmében – még rokonai és második felesége.
1901. szeptember 5. Ihász Lajosnak írt levelében Jókai tudatja, hogy nem kíván tovább kapcsolatot fenntartani Válivál. Ihászákkal továbbra is jó viszonyt ápol.
1901. október 29. Több lap közli Jókai Márkus Józsefhez írt levelét, amelyben bejelenti, hogy felesége egy színházi körút keretében visszatér a színpadra.
1901. november 1. Miután Jókai Mór és Nagy Bella megkoszorúzza halottak napja alkalmából Laborfalvi Róza sírját, Feszty Árpádné Jókai Róza széttepi a Nagy Bella által sírra helyezett koszorú szalagját. Elkezdődik *A mi lengyelünk* sorozatközlése a *Pesti Hírlap*ban.
1901. november 2. Jókai a koszorúgyalázás miatt feljelentést tesz Feszty Róza ellen a rendőrségen.
1901. november 3. Nagy Bella édesanyjával Pozsonyba érkezik, hogy megkezdje színházi turnéját. A pályaudvaron Relle Iván színigazgató várja személyesen a színésznőt.
1901. november 4. Jókai levélben értesíti feleségét, hogy Dárday Sándor Pozsonyba utazik azért, hogy lebeszélje a Fesztyné ellen indított perről.
1901. november 5. Délelőtt Dárday felkeresi Nagy Bellát, hogy hasson Jókaira és szüntesse be a Fesztyné ellen indított eljárást. Este Nagy Bella Richard Voss *Éva grófnő* című darabjának címszerepében lép színpadra, a második felvonás alatt néhány fiatalember hangos tüntetéssel zavarja meg az előadást.
1901. november 7. A tervezett esti előadás, amelyben Nagy Bella a *Dalma* címszerepét játszotta volna, elmarad, ugyanis nap közben már széleskörűen elterjed a hír, hogy antiszemita tüntetést szerveznek a színésznő ellen. Jókai értesülve a tüntetésről, Pozsonyba utazik, és nem engedi színpadra lépni nejét. A botrányt követően Jókainé végleg visszavonul a színpadtól.
1901. november 8. Jókaiék visszatérnek Budapestre.
1901. november 9. A történetekkel kapcsolatban a *Pesti Hírlap*ban közös interjú jelenik meg Jókai Mórral és Nagy Bellával.
1901. november 18. A VIII. kerületi rendőrkapitányságon, Krecsányi Kálmán rendőrkapitány előtt tárgyalást tartanak, amelyen Jókai Mór és jogi képviselője, Sebestyén József, valamint Feszty Árpád és Árpádné vannak jelen. Miután Feszty Róza elmondja, hogy sem Jókainak, sem feleségének nem szándékozott fájdalmat okozni, sajnálatát fejezi ki a történetek miatt, illetve kijelenti, hogy Jókai Mór nem édesapja, hanem nagyanyjával, Laborfalvi

Rózával együtt édesanyja halála után adoptálta őt, Jókai visszavonja az ellene tett feljelentést.

1902. január 23. Megszakad *A mi lengyelünk* sorozatközlése a *Pesti Hírlap*ban.

1902. február 14. A Légrády Testvérek politikai összeférhetetlenségre hivatkozva „elcsapják” Jókait a *Pesti Hírlap*tól.

1902. február 15. A Budapesti Újságírók Egyesületének választmánya Vészi József elnökelete alatt gyűlést tart és kiáll Jókai Mór mellett, elítélve a Légrády-féle eljárást. Az egyesület tagjai délután látogatást tesznek Jókainál és felolvasák a gyűlésen hozott határozat szövegét.

1902. február 17. A Petőfi Társaság tagjai felkeresik Jókait és biztositják őt támogatásukról.

1902. március 5. – április 5. A *Budapesti Napló* újra megjelenteti *A mi lengyelünk* korábbi részeit, majd folyamatosan közli az új részeket.

1902. április 6. – június 27. A *Budapesti Napló*ban *Új világ* cím alatt folytatódik *A mi lengyelünk* sorozatközlése.

1902. április 18. A képviselőházban botrány tör ki, mivel a kormány Jókai Mór számára a tizenhét éven át szerkesztett *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című munkáért 8000 korona állandó tiszteletdíjat vett fel a költségvetésbe, amely ellen többen tiltakoznak. Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter Jókai védelmére kel. Bár viharos jelenetek közt, de végül továbbra is megszavazzák a járadékot Jókai élete végéig.

1902. augusztus vége (25. előtt) Megyeri Dezső, a kolozsvári színház igazgatója felkéri Jókait, hogy októberre, a Fadrusz-féle Mátyás-szobor leleplezése alkalmából tartott ünnepségre alkalmi költeményt írjon. Jókai elvállalja a feladatot.

1902. szeptember 8. A Petőfi Társaság rendkívüli ülésén Jókai indítványozza, hogy a közelgő Kossuth-ünnepet az Akadémia dísztermében tartsák meg, továbbá véleményezés végett felolvassa *Kossuth Lajos* című ódáját a jelenlévők előtt.

1902. szeptember közepe (16. körül) Jókai átadja a kolozsvári ünnepélyre készült, *Mátyás király legendája* című költeményét a Budapestre látogató Megyerinek.

1902. szeptember 21. Jókai elnöki pozíciót tölt be a Kossuth tiszteletére rendezett díszgyűlésen, újra felolvassa ódáját.

1902. október 10. Jókai Mór és Nagy Bella Kolozsvárra érkeznek.

1902. október 11. Délelőtt Jókai és neje részt vesz az Erdélyi Irodalmi Társaság Mátyás-ünnepén az Unitárius Kollégium dísztermében. Este a színházban a *Szigetvári vértanúkat* játsszák Jókai tiszteletére, az előadás végén Megyeri Dezső babérkoszorút nyújt át az írónak. Előadás után ünneplő tömeg jelenik meg a Jókaiék szállásául szolgáló Központi Szálloda előtt.

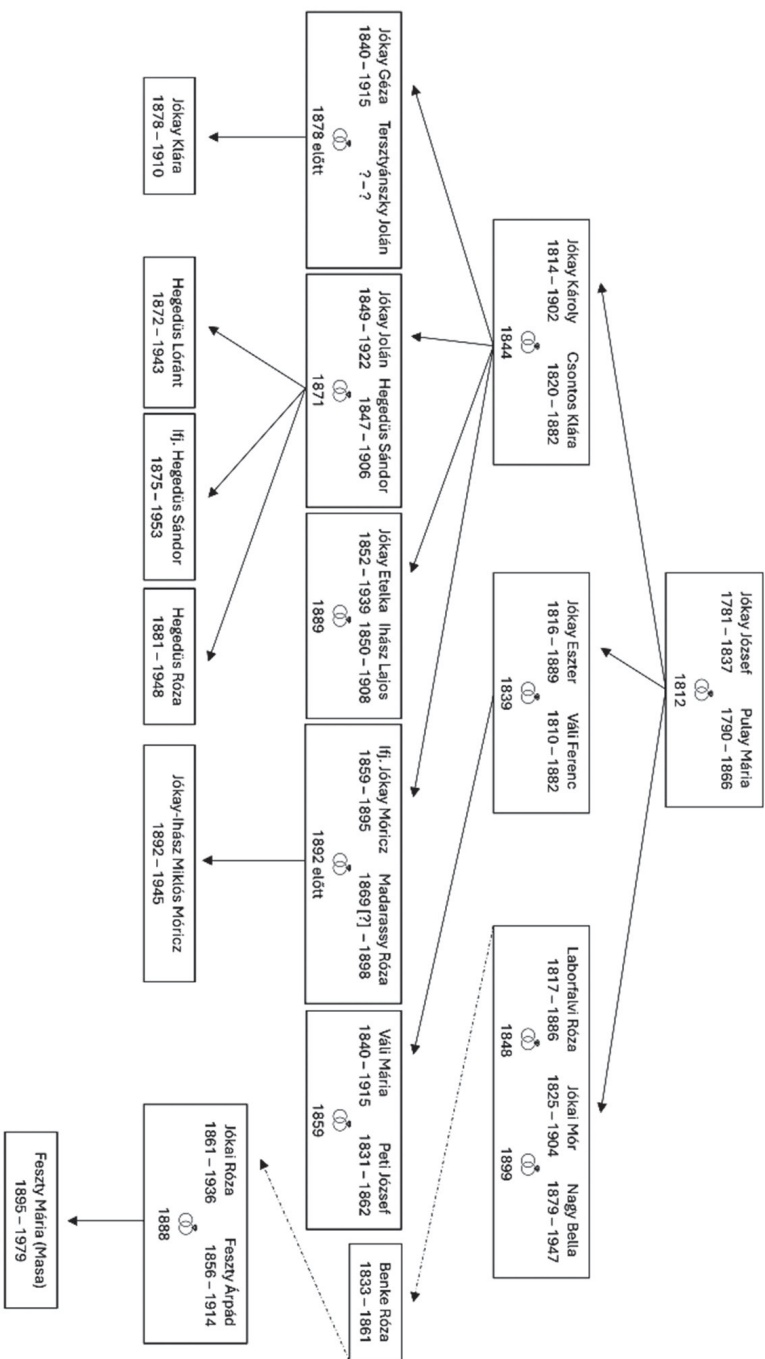
1902. október 12. A házaspár részt vesz a Mátyás-szobor felevatásának ünnepségsorozatán: a szobor leleplezésén, a Mátyás király szülőházában létesített Néprajzi Múzeum megnyitásán, a zászlószentelésen, illetve az esti banketten.

1902. október 13. Jókai és felesége elhagyja Kolozsvárt, a visszaúton megállnak Nagyváradon.

1902. október 15. A házaspár visszatér Budapestre.
1902. november 22. Jókai felolvasás révén közreműködik az Aurora-estélyen.
1902. november vége – december eleje Nagy Bella édesanyjával és hűgával, Gizellával együtt Nizzába utazik egészségügyi állapotának helyreállítása végett. Távollétük alatt Jókai *Ahol a pénz nem isten* című regényén dolgozik.
1902. december 16. Elkezdődik az *Ahol a pénz nem isten* sorozatközlése a *Budapesti Napló*ban.
1902. december 19. Meghal az író bátyja, Jókay Károly. A hír mélyen megrázza Jókait.
1902. december 21. (esetleg 22.) Jókainé hazaindul Nizzából, karácsony estére érkezik vissza.
1903. január 6. Jókai elnöki nyitóbeszédet tart a Petőfi Társaság nagygyűlésén, *Napimádó vagyok* című költeményének felolvasása azonban elmarad.
1903. február 18. Jókai 78. születésnapján sor kerül *Az arany ember* századik színpadi előadására.
1903. február 20. Jókai leteszi utolsó magánvégrendeletét Gászner Béla királyi közjegyzőnél, amelynek egyedüli kedvezményezettje a felesége.
1903. február 27. Befejeződik az *Ahol a pénz nem isten* sorozatközlése.
1903. március 2. Jókai és felesége Abbáziába utazik.
1903. április 10. Meghal Jókai és Jókainé közös barátja, Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztina, részvétüket táviratban fejezik ki Jókai szerkesztőtársának, Beksics Gusztávnak.
1903. május 1–3. Jókaiék hazatérnek Abbáziából.
1903. május 4. Jókai részt vesz a Duna-ünnepély bizottságának ülésén.
1903. május 31. Jókai szerződést köt a Révai Testvérekkel, melynek értelmében mindaz, amit a halála napjáig ír, a részvénytársaság tulajdonába kerül.
1903. június 14. előtt Jókai és családja Siófokra utazik, a nyarat az üdülőhelyen töltik.
1903. június 14. Jókai akvarellt készít Nagy Belláról.
1903. július 5. Jókai elkezd *Börtön virága* című regényének megírását, az előszót erre a napra keltezi.
1903. augusztus vége (valószínűleg 28.) Jókaiék visszatérnek Budapestre.
1903. november 21. Jókai és családja Nizzába utazik. A nizzai tartózkodás alatt az író *Bona* és *Világteremtés* című regényein dolgozik, valamint több tárcát küld a hazai lapoknak, elsősorban a *Magyar Nemzet*nek.
1903. november 22. Megjelenik azon felhívás, amelyben Jókai az Irodalmi Szövetség elnökeként olyan regények megírását szorgalmazza, amelyek áthidalják a szép- és a ponyvairodalom közti rést, egyúttal bejelenti, hogy *Bona* című történelmi regényén dolgozik.
1904. január 1. A *Magyar Nemzet* címlapon közli Jókai *Világteremtés* című új regényének előszavát.
1904. február 7. Megjelenik a *Világteremtés* című regény Jókai életében közzétett utolsó része. A befejezetlenül maradt szöveg további részei évekkel az író halálát követően jelennek meg nyomtatásban.

1904. február 11. Nagy Bella testvéreivel együtt részt vesz a nizzai virágkarneválon, Jókai a Promenade des Anglais-n bérelt lakás erkélyéről figyeli a felvonulást.
1904. március vége Jókaiék találkoznak a csodagyermek hegedűművésszel, Kun Árpáddal.
1904. április 17. Jókaiék hazaindulnak Nizzából. Fiumében öt napon át feltartóztatja őket a vasutassztrájk.
1904. április 25. Jókai családjával visszatér Budapestre, délután váratlanul rosszul lesz.
1904. április 25. – május 4. Jókai fekvőbeteg, egészségi állapotáról folyamatosan tudósítanak a lapok.
1904. május 5. Jókai Mór meghal 79 éves korában.

Jókai családfája

Megjegyzések:

Jókay-Ihász Miklós [a kötetben: Miklóska] 1892-ben született ifj. Jókay Móric és Madarassy Róza gyermekeként, azonban a szülei fiatalon elhunytak spanyolnáthában. Az árván maradt kislányt Ihász Lajos és Ihászné Jókay Etelka vette magához és nevelte fel, akiknek nem született saját gyermeke. Az Ihász vezetéknévvel nevelőapja után vette fel.

Váli Mari jelentős műveltséggel rendelkezett, a görög és a latin nyelv ismerete mellett emlékirata szerint angolul, németül, olaszul és franciául beszélt, valamint rajongott a festészet iránt is. 1859-ben férjhez ment Peti József teológushoz, azonban sorsa tragikus fordulatot vett: kislánya, Melinda még két éves sem volt, amikor meghülés következtében elhunyt, majd három hónap múlva tüdővész miatt férje is eltávozott az élők sorából. Szerettei halála után nem ment többé férjhez, életét családja támogatásának szentelte. Jókai második házasságának ideje alatt nagyrészt az Ihász családnál időzött. Emlékiratait az író halála után vetette papírra.

Benke Róza Laborfalvi Róza házasságon kívül született gyermeke, akinek feltehetően édesapja id. Lendvay Márton színész volt. Benke lánya szintén házasságon kívül született Andrássy Gyula gróftól (lásd Peti Józsefné Jókai Mórnak, h. n., 1899. szeptember 1., OSzK Kt, Fond V/447, 2. levél), azonban az anya korai halála miatt a kislányt Laborfalvi Róza és Jókai Mór nevelte fel, aki adoptálta is a kis Rózát.

Rövidítésjegyzék

Szövegkritikai jegyzetek

K	kézirat
M	megjelenés
a. í.	alá írva
em.	emendálva
f. í.	fölé írva
jav.	javítás
k. j.	korrektúrajellel
m. í.	a sor mellé írva
r. í.	ráírva az eredeti írásképre

Kézirattárak

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

MTA KIK Kt – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (Budapest)

OSzK Kt – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest)

PIM Kt – Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (Budapest)

PIM MRft – Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti-, Relikvia- és Fotótára (Budapest)

Hivatkozások

ÁBRAY 1869 – ÁBRAY Károly. „A hős időszakból”. In ÁBRAY Károly, *Hangok a viharból*, 88–91. Pest: Aigner Lajos, 1869.

ÁCS 1992 – ÁCS Anna. „Jókai, a balatonfüredi kertész”. *Múzeumi Diárium* (1992): 24–29.

- ANTI, BOZÓ, GÁRDONYI, HEGYI, KOSZTYA 2011 – ANTI Csaba László, Bozó Csaba, GÁRDONYI Gergely, HEGYI István és KOSZTYA Sándor. „Teleki-helyszínelés a korabeli dokumentumok tükrében”. In *Pesti helyszínelők: Teleki László, az országgyűlés halottja*, szerkesztette DEBRECZENI-DROPPÁN Béla, 35–45. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2011.
- AEÖV 1 – ADY Endre. *Összes versei: Versek (1891–1899)*. Szerkesztette Koczás Sándor. Ady Endre Összes Művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- AEÖPM 2 – ADY Endre. *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok (1901–1902)*. Szerkesztette FÖLDESSY Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
- AJÖM 3 – ARANY János. *Elbeszélő költemények*. Szerkesztette VOINOVICH Géza. Arany János Összes Művei 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM Drámafordítások 3 – ARANY János. *Arisztophanész – A madarak, A békák, Lysistraté, A nők ünnepe, A nőuralom, Plutos*. Szerkesztette KÖVENDI Dénes. Arany János Összes Művei 9. Drámafordítások 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- AJÖM Levelezés 1 – ARANY János. *Levelezése (1828–1851)*. Szerkesztette SÁFRÁN Györgyi. Arany János Összes Művei 15. Levelezés 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- AJÖM Levelezés 4 – ARANY János. *Levelezése (1862–1865)*. Szerkesztette Új Imre Attila. Arany János Összes Művei 18. Levelezés 4. Budapest: Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014.
- BARTHA 2015 – BARTHA Katalin Ágnes. „Színházi professzió és presztízs Kolozsváron a 19. század utolsó harmadában”. *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 46–78.
- BARTHA 2018 – BARTHA Katalin Ágnes. „Bulyovszkyné Szilágyi Lilla és a magyar színházi diskurzus”. *Erdélyi Múzeum* 80, 3. sz. (2018): 69–81.
- BDÖM 1 – BERZSENYI Dániel. *Költői művei I.* Szerkesztette MERÉNYI Oszkár. Berzsenyi Dániel Összes Művei 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- BÉNYEI 2018 – BÉNYEI Péter. *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
- BÉRES 1953 – BÉRES András. „Be nem váltott ígéretek – tegnapi követválasztások”. *Építünk* 4, 1–2. sz. (1953): 55–58.
- BERLANSTEIN 1994 – BERLANSTEIN, Lenard R. „Women and Power in Eighteenth-Century France: Actresses at the Comédie-Française”. *Feminist Studies* 20, no. 3 (1994): 475–506.
- CSAPLÁROS 1993 – CSAPLÁROS István. „A magyar szabadságharc bukása és a januári lengyel felkelés kitörése között”. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31, 1. sz. (1993): 257–291.
- CSOKONAI VITÉZ 2002 – CSOKONAI VITÉZ Mihály. „Jegyzések és Említések a’ Dayka Ver-seire”. In CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, szerkesztette BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta, 59–70. Budapest: Akadémiai, 2002.
- CSÖRSZ 2018 – *Magyar világi ponyvairódalom 1700–1820: I. Lírai dalok és versek*. Szerkesztette CSÖRSZ Rumen István. ReTextum 8. Budapest: reciti, 2018.

- DÁVIDHÁZI 1998 – DÁVIDHÁZI Péter. „A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya”. In DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, 102–122. Budapest: Argumentum, 1998.
- DEÁK 2001 – DEÁK Ferenc. *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerkesztette DEÁK Ágnes. 2 köt. Budapest: Osiris, 2001.
- DEGRÉ 1853 – DEGRÉ Alajos. *Két év egy ügyvéd életéből*. Pest: Müller Gyula, 1853.
- DERHAM 1731 – DERHAM, William. *Astro-theology: Or, a Demonstration of the Being and Attributes of God from a Survey of the Heavens*. London: Printed for W. Iny-nys, 1731.
- E. CSORBA 2004 – E. CSORBA Csilla, szerk. „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa – Kéziratai, az író képzőművészeti alkotásai, ábrázolások az íróról*. Budapest: PIM, 2004.
- E. CSORBA 2006 – E. CSORBA Csilla, szerk. „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa – Könyvtára*. Budapest: PIM, 2006.
- E. CSORBA 2018 – E. CSORBA Csilla, szerk. „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa – Tárgyi hagyatéka, díszalbumok, képzőművészeti gyűjteménye, fényképgyűjteménye*. Budapest: PIM, 2018.
- ERDÉLYI 1962 – ERDÉLYI János. *Levelezése*. Szerkesztette T. ERDÉLYI Ilona. 2 köt. Budapest: Akadémiai, 1962.
- EZÓPUS é. n. – *Ezópus élete és fabulái Bellegarde pap úrnak szép erköltsü tanításával*. Fordította NÉMETH Antal. Bécs: Kurtzböck József, é. n.
- F. ALMÁSI 2001 – F. ALMÁSI Éva, szerk. „...az örültek házába akartatok zárni”: *Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései*. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2001.
- FÉNYES 1904a – FÉNYES László. *Jókai Mór utolsó évei*. Budapest: Lipinszky és Társa, 1904.
- FÉNYES 1904b – FÉNYES László. *Jókai Mór utolsó évei körül: Válasz Vészi Józsefnek*. Budapest: Lipinszky és Társa, 1904.
- FERENCZI 1892 – FERENCZI Zoltán. „»Az utósó alamizsna«”. *Petőfi-Múzeum* 5, 4. sz. (1892): 77–82.
- FESZTY 1924 – FESZTY Árpádné. *A tegnap*. Budapest: Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1924.
- FESZTY 1925 – FESZTY Masa. „Emlékeim Nagypapáról”. In *Az Est Hármaskönyve*, szerkesztette SALUSINSZKY Imre, 271–276. Budapest: Az Est Lapkiadó Részvénytársasága, 1925.
- FÖLDES 2018 – FÖLDES Györgyi. *Test-szöveg-test: Testreprezentációk és a Másik szépirodalmi alkotásokban*. Pozsony: Kalligram, 2018.
- FRIED 1998 – FRIED István. „Az ős(?)magyar eposz felé (Jókai Mór és az »avarok«)”. In *Studia Varia*, szerkesztette MAKK Ferenc, TAR Ibolya és WOJTILLA Gyula, 63–67. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 1998.

- FÜLÖP 2020 – FÜLÖP Dorottya. „»...kiosztották a szerepeket...«: Névrejtés és szerepjáték Jókai Mór *Politikai divatok* című regényében”. *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 105–121.
- FÜLÖP 2021a – FÜLÖP Dorottya. „Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei”. *Irodalomismeret* 32, 1. sz. (2021): 90–98.
- FÜLÖP 2021b – FÜLÖP Dorottya. „Jókai, a mesés Kelet és a tarokk-kártya találkozása: A leaotungi emberkéek keletkezéstörténete és értelmezési lehetőségei”. *Irodalomismeret* 32, 4. sz. (2021): 74–88.
- FÜLÖP 2024a – FÜLÖP Dorottya. „A tizenharmadik: Jókai Mór *Életem* című verses önéletrajzáról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 128, 1. sz. (2024): 96–110.
- FÜLÖP 2024b – FÜLÖP Dorottya. „Mi történt Jókai Mór utolsó regényeivel? (Tervek, töredékek, befejezett művek)”. *Irodalomismeret* 35, 3. sz. (2024): 54–68.
- GULYÁS 1925 – GULYÁS József. „Jókai és a népdalok”. *Etnographia* 36 (1925): 133–148.
- GVADÁNYI 1790 – GVADÁNYI József. *Egy falusi nótárius budai utazása – Tóldalék: A' Pel-eskei nótáriusnak Hideg lelésétől való szőn napjain Versekbe foglalt Elmélkedése*. Pozsony, 1790.
- GYÖRGY 1883 – GYÖRGY Aladár. „Őseink, mint napimádók”. *Koszorú*, 5. sz. (1883): 67–70.; 6. sz. (1883): 93–95.
- GYÖRGY 1932 – GYÖRGY Lajos. „Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 42 (1932): 244–260.
- GYULAI 1857 – GYULAI Pál. „Dózsa György”. *Budapesti Szemle*, 1. köt., 3. sz. (1857): 466–474.
- GYULAI 1869 – GYULAI Pál. „Jókai legújabb művei”. *Budapesti Szemle*, 13. köt. (1869): 498–514.
- HANSÁGI 2021 – HANSÁGI Ágnes. „A Jókai-kártya”. *Tempevölgy* 13, 1. sz. (2021): 70–86.
- HÁSZ-FEHÉR 2019 – HÁSZ-FEHÉR Katalin. „Az *Őszikék* mint ciklus”. In HÁSZ-FEHÉR Katalin, „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”: *Arany János és a filológiai perspektíva*, 299–354. Budapest: Kortárs, 2019.
- HERMANN 1914 – HERMANN Ottó. *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udv. Könyvnyomdája, 1914.
- HERMANN 1929 – HERMANN Egyed. „A bátaszéki németek és népdalaik”. *Német philológiai dolgozatok* 38 (1929): 9–164.
- HERMANN 2017 – HERMANN Róbert. „Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben”. *Aetas* 32, 2. sz. (2017): 16–36.
- HONTI 1962 – HONTI János. „Vinland és Ultima Thule”. In HONTI János, *Válogatott tanulmányok: (Történetírás, filozófia, közgazdaságtudomány)*, szerkesztette ORTUTAY Gyula, 299–312. Budapest: Akadémiai, 1962.
- HORVÁTH 1964 – HORVÁTH Zoltán. *Teleki László*, 2 köt. Budapest: Akadémiai, 1964.
- IPOLYI 1854 – IPOLYI Arnold. *Magyar mythologia*, 2 köt. Pest: Heckenast, 1854.
- JMÖM Cikkek és beszédek 1 – JÓKAI Mór. *Cikkek és beszédek (1847. január 2. – 1848. március 12.)*. Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.

- JMÖM Cikkek és beszédek 2 – JÓKAI Mór. *Cikkek és beszédek (1848. március 19. – 1848. december 31.)*. Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Cikkek és beszédek 5 – JÓKAI Mór. *Cikkek és beszédek (1850–1860, II. rész)*. Szerkesztette H. TÖRŐ Györgyi. Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- JMÖM Cikkek és beszédek 6 – JÓKAI Mór. *Cikkek és beszédek (1861. január 7. – 1865. június 24.)*. Szerkesztette LÁNG József, RIGÓ László és KERÉNYI Ferenc. Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- JMÖM Drámák 1 – JÓKAI Mór. *Drámák (1843–1860)*. Szerkesztette SOLT Andor. Jókai Mór Összes Művei: Drámák 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- JMÖM Drámák 3 – JÓKAI Mór. *Drámák (1888–1896)*. Szerkesztette RADÓ György. Jókai Mór Összes Művei: Drámák 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- JMÖM Drámák 4 – JÓKAI Mór. *Drámák (1897–1904)*. Szerkesztette MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Jókai Mór Összes Művei: Drámák 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- JMÖM Elbeszélések 1 – JÓKAI Mór. *Elbeszélések (1842–1848)*. Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Elbeszélések 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- JMÖM Elbeszélések 2/A – JÓKAI Mór. *Elbeszélések (1850)*. Szerkesztette GYÖRFFY Miklós. Jókai Mór Összes Művei: Elbeszélések 2/A. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- JMÖM Elbeszélések 3 – JÓKAI Mór. *Elbeszélések (1851)*. Szerkesztette H. TÖRŐ Györgyi. Jókai Mór Összes Művei: Elbeszélések 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- JMÖM Elbeszélések 5 – JÓKAI Mór. *Elbeszélések (1853–1854)*. Szerkesztette SZAKÁCS Béla. Jókai Mór Összes Művei: Elbeszélések 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- JMÖM Följegyzések 2 – JÓKAI Mór. *Följegyzések*. Szerkesztette PÉTER Zoltán és PÉTERFFY László. Jókai Mór Összes Művei: Följegyzések 2. Jókai Mór Összes Művei: Kisregények 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Kisregények 3 – JÓKAI Mór. *Asszonyt kísér – Istent kísért – Páter Péter*. Szerkesztette TÉGLÁS Tivadar. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
- JMÖM Kisregények 4 – JÓKAI Mór. *Aki a szívét a homlokán hordja – Sárga rózsza: Pusztai regény*. Szerkesztette VÉGH Ferenc és SÁNDOR István. Jókai Mór Összes Művei: Kisregények 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- JMÖM Kisregények 5 – JÓKAI Mór. *A Kráo – Tégy jót*. Szerkesztette GERGELY Gergely. Jókai Mór Összes Művei: Kisregények 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- JMÖM Kisregények 7 – JÓKAI Mór. *Börtön virága*. Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Kisregények 7. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- JMÖM Levelezés 1 – JÓKAI Mór. *Levelezése (1833–1859)*. Szerkesztette KULCSÁR Adorján. Jókai Mór Összes Művei: Levelezés 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- JMÖM Levelezés 2 – JÓKAI Mór. *Levelezése (1860–1875)*. Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Levelezés 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

- JMÖM Levelezés 3 – JÓKAI Mór. *Levelezése (1876–1885)*. Szerkesztette GYÖRFFY Miklós. Jókai Mór Összes Művei: Levelezés 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- JMÖM Regények 1 – JÓKAI Mór. *Hétköznapiok*. Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- JMÖM Regények 2 – JÓKAI Mór. *Szomorú napok*. Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 3 – JÓKAI Mór. *Erdély aranykora*. Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Regények 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- JMÖM Regények 4 – JÓKAI Mór. *Török világ Magyarországon*. Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Regények 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 5 – JÓKAI Mór. *Egy magyar nábob I.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- JMÖM Regények 6 – JÓKAI Mór. *Egy magyar nábob II.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- JMÖM Regények 7 – JÓKAI Mór. *A fehér rózsa – A janicsárok végnapjai*. Szerkesztette GERGELY Gergely. Jókai Mór Összes Művei: Regények 7. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- JMÖM Regények 9 – JÓKAI Mór. *Kárpáthy Zoltán II.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 11 – JÓKAI Mór. *Az elátkozott család*. Szerkesztette HARSÁNYI Zoltán. Jókai Mór Összes Művei: Regények 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 14 – JÓKAI Mór. *Politikai divatok*. Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 14. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 16 – JÓKAI Mór. *Mire megvénülünk*. Szerkesztette OROSZ László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 16. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 17 – JÓKAI Mór. *Szerelem bolondjai*. Szerkesztette HARSÁNYI Zoltán. Jókai Mór Összes Művei: Regények 17. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- JMÖM Regények 18 – JÓKAI Mór. *A jövő század regénye I.* Szerkesztette D. ZÖLDHELYI Zsuzsa. Jókai Mór Összes Művei: Regények 18. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- JMÖM Regények 19 – JÓKAI Mór. *A jövő század regénye II.* Szerkesztette D. ZÖLDHELYI Zsuzsa. Jókai Mór Összes Művei: Regények 19. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- JMÖM Regények 20 – JÓKAI Mór. *Fekete gyémántok I.* Szerkesztette NACSÁDY József. Jókai Mór Összes Művei: Regények 20. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 21 – JÓKAI Mór. *Fekete gyémántok II.* Szerkesztette NACSÁDY József. Jókai Mór Összes Művei: Regények 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 23 – JÓKAI Mór. *Eppur si muove II.* Szerkesztette MARGÓCSY József és MARGÓCSY JÓZSEFNÉ OBERLÄNDER Erzsébet. Jókai Mór Összes Művei: Regények 23. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.

- JMÖM Regények 24 – JÓKAI Mór. *Az arany ember I.* Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Regények 24. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 26 – JÓKAI Mór. *Egy játékos, aki nyer.* Szerkesztette NACSÁDY József. Jókai Mór Összes Művei: Regények 26. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- JMÖM Regények 27 – JÓKAI Mór. *A kőszívű ember fiai I.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 27. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 28 – JÓKAI Mór. *A kőszívű ember fiai II.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 28. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 29 – JÓKAI Mór. *Enyim, tied, övé I.* Szerkesztette GERGELY Gergely. Jókai Mór Összes Művei: Regények 29. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 31 – JÓKAI Mór. *Az élet komédiásai.* Szerkesztette KULCSÁR Adorján. Jókai Mór Összes Művei: Regények 31. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Regények 32 – JÓKAI Mór. *Szép Mihál.* Szerkesztette TÉGLÁS Tivadar. Jókai Mór Összes Művei: Regények 32. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 33 – JÓKAI Mór. *Görögtűz.* Szerkesztette RADÓ György. Jókai Mór Összes Művei: Regények 33. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- JMÖM Regények 34 – JÓKAI Mór. *Névtelen vár.* Szerkesztette HARSÁNYI Zoltán. Jókai Mór Összes Művei: Regények 34. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- JMÖM Regények 35 – JÓKAI Mór. *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból.* Szerkesztette HORLAI Györgyné. Jókai Mór Összes Művei: Regények 35. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Regények 37 – JÓKAI Mór. *Szabadság a hó alatt I.* Szerkesztette D. ZÖLDHELYI Zsuzsa. Jókai Mór Összes Művei: Regények 37. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- JMÖM Regények 38 – JÓKAI Mór. *Rab Ráby.* Szerkesztette KOVÁCS Győző és NAGY Miklós. Jókai Mór Összes Művei: Regények 38. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- JMÖM Regények 39 – JÓKAI Mór. *Akik kétszer halnak meg I.* Szerkesztette GERGELY Gergely. Jókai Mór Összes Művei: Regények 39. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- JMÖM Regények 40 – JÓKAI Mór. *Akik kétszer halnak meg II.* Szerkesztette GERGELY Gergely. Jókai Mór Összes Művei: Regények 40. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- JMÖM Regények 41 – JÓKAI Mór. *Szeretve mind a vérpadig I.* Szerkesztette TÉGLÁS Tivadar. Jókai Mór Összes Művei: Regények 41. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- JMÖM Regények 43 – JÓKAI Mór. *Bálványosvár.* Szerkesztette TÉGLÁS Tivadar. Jókai Mór Összes Művei: Regények 43. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JMÖM Regények 44 – JÓKAI Mór. *A Damokosok.* Szerkesztette VÉGH Ferenc. Jókai Mór Összes Művei: Regények 44. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- JMÖM Regények 45 – JÓKAI Mór. *Minden poklokon keresztül.* Szerkesztette KÓKAY György. Jókai Mór Összes Művei: Regények 45. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- JMÖM Regények 46 – JÓKAI Mór. *A lőcsei fehér asszony I.* Szerkesztette T. HAJÓS Éva. Jókai Mór Összes Művei: Regények 46. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

- JMÖM Regények 47 – JÓKAI Mór. *A lőcsei fehér asszony II.* Szerkesztette T. HAJÓS Éva. Jókai Mór Összes Művei: Regények 47. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Regények 48 – JÓKAI Mór. *A kiskirályok I.* Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus és ÚJHÁZY Sándor. Jókai Mór Összes Művei: Regények 48. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- JMÖM Regények 50 – JÓKAI Mór. *A három márványfej.* Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Regények 50. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- JMÖM Regények 52 – JÓKAI Mór. *Gróf Benyovszky Móríc életrajza, saját emlékirata és ut-leírásai – Afanázia I.* Szerkesztette RADÓ György. Jókai Mór Összes Művei: Regények 52. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- JMÖM Regények 54 – JÓKAI Mór. *Gazdag szegények.* Szerkesztette GERGELY Gergely. Jókai Mór Összes Művei: Regények 54. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- JMÖM Regények 55 – JÓKAI Mór. *A tengerszemű hölgy.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 55. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- JMÖM Regények 57 – JÓKAI Mór. *Rákóczy fia.* Szerkesztette VÉGH Ferenc. Jókai Mór Összes Művei: Regények 57. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- JMÖM Regények 59 – JÓKAI Mór. *A két Trenk – Trenk Frigyes.* Szerkesztette RADÓ György. Jókai Mór Összes Művei: Regények 59. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- JMÖM Regények 60 – JÓKAI Mór. *Fráter György I.* Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Regények 60. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- JMÖM Regények 61 – JÓKAI Mór. *Fráter György II.* Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Jókai Mór Összes Művei: Regények 61. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- JMÖM Regények 62 – JÓKAI Mór. *De kár megvénülni! Egy vén öcsémuram élményei után.* Szerkesztette BOKOR László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 62. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- JMÖM Regények 64 – JÓKAI Mór. *Öreg ember nem vén ember: Képzelt regény négy részben.* Szerkesztette SZAKÁCS Béla és BOKODI Ervin. Jókai Mór Összes Művei: Regények 64. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- JMÖM Regények 65 – JÓKAI Mór. *Egetvívó asszonyszív.* Szerkesztette MOLNÁR József. Jókai Mór Összes Művei: Regények 65. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- JMÖM Regények 66 – JÓKAI Mór. *A mi lengyelünk.* Szerkesztette T. HAJÓS Éva. Jókai Mór Összes Művei: Regények 66. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- JMÖM Regények 67 – JÓKAI Mór. *A magyar nemzet története regényes rajzokban I.* Szerkesztette TÉGLÁS Tivadar és VÉGH Ferenc. Jókai Mór Összes Művei: Regények 67. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- JMÖM Regények 69 – JÓKAI Mór. *Egy az Isten I.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 69. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- JMÖM Regények 70 – JÓKAI Mór. *Egy az Isten II.* Szerkesztette SZEKERES László. Jókai Mór Összes Művei: Regények 70. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- JMÖM Regények 71 – JÓKAI Mór. *Ahol a pénz nem isten.* Szerkesztette KÓKAY György. Jókai Mór Összes Művei: Regények 71. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

- JÓKAI 1855 – JÓKAI Mór. „A fegyvertelen”. In JÓKAI Mór, *Véres könyv*, 3:29–108. 3 köt. Pest: Heckenast, 1855.
- JÓKAI 1857a – JÓKAI Mór. „A magyar nép adomái”. Pest: Heckenast Gusztáv, 1857.
- JÓKAI 1857b – JÓKAI Mór. „A népdalok hőse”. In JÓKAI Mór, *Népvilág*, 2:1–30. 2 köt. Pest: Heckenast, 1857.
- JÓKAI 1860 – JÓKAI Mór. „Ködfátyol képek. Mozgó alakokkal”. In *Kakas Márton tolltárája*, szerkesztette JÓKAI Mór, 1:63–65. 2 köt. Pest: Heckenast Gusztáv, 1860.
- JÓKAI 1862a – JÓKAI Mór. *Kakas Márton politikai költeményei*. Pest: Emich, 1862.
- JÓKAI 1862b – JÓKAI Mór. „Az ördög menyasszonya”. In JÓKAI Mór, *Szélcsend alatt*, 1:105–160. 2 köt. Pest: Heckenast, 1862.
- JÓKAI 1884 – JÓKAI Mór. *Negyven év visszhangja*. Budapest: Franklin Társulat, 1884.
- JÓKAI 1887 – JÓKAI Mór. *A Magláy család – A ki holta után áll bosszút*. Budapest: Révai Testvérek, 1887.
- JÓKAI 1888 – JÓKAI Mór. *Vallás, őshit, babonák*. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*, 3:306–314. 21 köt. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1888.
- JÓKAI 1890 – JÓKAI Mór. „Kassári Dániel”. In JÓKAI Mór, *Napraforgók*, 2:3–107. 2 köt. Budapest: Révai Testvérek, 1890.
- JÓKAI 1893 – JÓKAI Mór. „Az aradi hősnők”. In JÓKAI Mór, *Színművek*, 2:389–521. 2 köt. Budapest: Franklin Társulat, 1893.
- JÓKAI 1896 – JÓKAI Mór. *Kertgazdasági jegyzetek*. Budapest: Athenaeum, 1896.
- JÓKAI 1897 – JÓKAI Mór. „Hajdan, most és valaha: Apró monographia”. In JÓKAI Mór, *Megtörtént regék*, 247–273. Budapest: Révai Testvérek, 1897.
- JÓKAI MÓR 1898a – JÓKAI Mór. „A guta, Herkó páter meg a kis borbély”. In JÓKAI Mór, *Mesék és regék*, 89–101. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898b – JÓKAI Mór. „A legbátrabb emberek”. In JÓKAI Mór, *Mesék és regék*, 118–124. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898c – JÓKAI Mór. „A márciusi fiatalság”. In JÓKAI Mór, *Életemből*, 1:1–19. 2 köt. Budapest: Révai, 1898.
- JÓKAI 1898d – JÓKAI Mór. „Bécsi dolgok”. In JÓKAI Mór, *Őszi fény*, 307–314. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898e – JÓKAI Mór. „Csalavér”. In JÓKAI Mór, *Mesék és regék*, 126–193. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898f – JÓKAI Mór. „Királyéknál”. In JÓKAI Mór, *Életemből*, 1:288–292. 2 köt. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898g – JÓKAI Mór. „Majmuna, az álomtündér”. In JÓKAI Mór, *Őszi fény*, 153–159. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898h – JÓKAI Mór. „Soha sem egyedül”. In JÓKAI Mór, *Őszi fény*, 166–173. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898i – JÓKAI Mór. „Rezső trónörökös írószobája”. In JÓKAI Mór, *Életemből*, 1:293–294. 2 köt. Budapest: Révai Testvérek, 1898.

- JÓKAI 1898j – JÓKAI Mór. „Thonuzoba”. In JÓKAI Mór, *Mesék és regék*, 256–261. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1898k – JÓKAI Mór. „Vén emberek nyara”. In JÓKAI Mór, *Őszi fény*, 128–152. Budapest: Révai Testvérek, 1898.
- JÓKAI 1903 – JÓKAI Mór. „Lélektámasztás”. In *Karácsony: A Vasárnapi Újság albuma*, szerkesztette NAGY Miklós, 6–8. Budapest: Franklin Társulat, 1903.
- JÓKAI 1904a – JÓKAI Mór, *Költemények*, 2 köt. Budapest: Révai Testvérek, 1904.
- JÓKAI 1904b – JÓKAI Mór. „Önéletírásom”. In JÓKAI Mór, *Önmagáról*, 1–51. Budapest: Franklin-Társulat, 1904.
- JÓKAI 1907 – *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Budapest: Révai Testvérek, 1907.
- JÓKAI 1909 – *Jókai album: Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből*. Budapest: Hornyánszky V. Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1909.
- JÓKAI 1912 – JÓKAI Mór, *Az én életem regénye* [Budapest: Révai Testvérek, 1912], 161.
- JÓKAI 1912a – JÓKAI Mór. „A Jókai tágabb hazája”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 296–305. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1912b – JÓKAI Mór. „Az első ősz hajszálak”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 279–283. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1912c – JÓKAI Mór. „Az én iskolatársaim”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 157–177. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1912d – JÓKAI Mór. „Emlékek a szabadságharczból”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 3–137. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1912e – JÓKAI Mór. „Hol kezdtem én a kertészkedést?”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 152–156. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1912f – JÓKAI Mór, „Legkedvesebb könyveim”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 183–184. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1912g – JÓKAI Mór. „Melltű és gyűrű”. In JÓKAI Mór, *Az én életem regénye*, 362–365. Budapest: Révai Testvérek, 1912.
- JÓKAI 1925a – JÓKAI Mór. „Ünnep előtt”. In *Az Est Hármaskönyve*, szerkesztette SALUSINSZKY Imre, 184. Budapest: Az Est Lapkiadó Részvénytársasága, 1925.
- JÓKAI 1925b – JÓKAI Mór. „Világteremtés”, szerkesztette TÁBORI Kornél, *Nyugat* 18, 3–4. sz. (1925): 148–170.
- JÓKAI 1996a – JÓKAI Mór. „Deák Ferenc alakja”. In JÓKAI Mór, *A történelmi tarokkparti*, szerkesztette GÁNGÓ Gábor, 142–146. Budapest: Unikornis, 1996.
- JÓKAI 1996b – JÓKAI Mór. „Rudolf trónörökös”. In JÓKAI Mór, *A történelmi tarokkparti*, szerkesztette GÁNGÓ Gábor, 174–176. Budapest: Unikornis, 1996.
- JÓKAI 2007 – JÓKAI Mór. „Budapesti élet”. *Budapesti Negyed* 57, 3. sz., ősz (2007): 13–55.
- KELECSÉNYI 2002 – KELECSÉNYI László, szerk. *Rózától Belláig: Jókai szerelmei*. Budapest: Holnap, 2002.
- KERÉNYI 1968 – KERÉNYI Ferenc. „Madách Imre ismeretlen levelei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 2. sz. (1968): 232–235.

- KISBÁN 1989 – KISBÁN Eszter. *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1989.
- KISS 2017 – KISS Csilla. „Színésznői házasságkötések és válások a hosszú 19. században”. *Korall* 18, 69. sz. (2017): 5–23.
- KONRÁD 2014 – KONRÁD Miklós. *Zsidóságon innen és túl: Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.
- KOSSUTH 1904 – KOSSUTH Lajos. *Beszéde*. In Kossuth Lajos, *Iratai*, Szerkesztette Kossuth Ferenc, 10:290–310. 13 köt. Budapest: Athenaeum, 1904.
- LACKÓ 1976 – LACKÓ Mihály. „A legnagyobb magyar»: Egy szállóige keletkezése”. *Világosság* 17, 5. sz. (1976): 305–307.
- LÁNG 1975 – LÁNG József. „Jókainé Nagy Bella emlékirata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975): 355–377.
- LÁNG 1976 – LÁNG József. „Dokumentumok Jókai második házasságának történetéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 505–519.
- LUGOSI 2007 – LUGOSI András. „A szerelem bolondja? Jogi–antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről.” *Budapesti Negyed* 58, 4. sz., tél (2007): 360–410.
- MAGYAR 2001 – MAGYAR Zoltán. *Torna megyei népmondák*. Budapest: Osiris, 2001.
- MARGÓCSY 2004 – „Vedd szívesen csekély iratomat...” (*Irodalom családi használatra*): Margócsy József 85. születésnapjára. Szerkesztette MARGÓCSY István. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2004.
- MARGÓCSY 2011 – MARGÓCSY István. „Az apostol» sorsa”. *Holmi* 23, 9. sz. (2011): 1071–1087.
- MARGÓCSY 2023 – MARGÓCSY István. „Az apostol lappangása a 19. században”. *Studia Litteraria* 62, 3–4. sz. (2023): 171–185.
- MARJAI 1953 – MARJAI Márton. „Kortesnóták, választási rigmusok”. *Építünk* 4, 1–2. sz. (1953): 50–54.
- MÁRKI 1902 – MÁRKI Sándor, szerk. *Mátyás király emlékkönyv kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára*. Budapest: Athenaeum, 1902.
- MELICH 1895 – MELICH János. „Német vendégszók”. *Magyar Nyelvőr* 24 (1895): 246–253.
- M. KONDOR 1959 – M. KONDOR Viktória. *Az 1875-ös pártfúzió*. Budapest: Akadémiai, 1959.
- MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 3 – MIKSZÁTH Kálmán. *A lohinai fű – A két koldusdiák – A beszélő köntös*. Szerkesztette KIRÁLY István. Mikszáth Kálmán Összes Művei 3: Regények és nagyobb elbeszélések 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.
- MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 12 – MIKSZÁTH Kálmán. *A fekete kakas – A szökevények – A szelityei asszonyok*. Szerkesztette BISZTRAY Gyula. Mikszáth Kálmán Összes Művei 12: Regények és nagyobb elbeszélések 12. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.

- MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 18 – MIKSZÁTH Kálmán. *Jókai Mór élete és kora I.* Szerkesztette REJTŐ István. Mikszáth Kálmán Összes Művei 18: Regények és nagyobb elbeszélések 18. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- MKÖM Regények és nagyobb elbeszélések 19 – MIKSZÁTH Kálmán. *Jókai Mór élete és kora II.* Szerkesztette REJTŐ István. Mikszáth Kálmán Összes Művei 19: Regények és nagyobb elbeszélések 19. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- MKÖM Cikkek és karcolatok 4 – MIKSZÁTH Kálmán. *Cikkek és karcolatok (1878–1879).* Szerkesztette BISZTRAY Gyula. Mikszáth Kálmán Összes Művei 54: Cikkek és karcolatok 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- MÖM 1 – MIKES Kelemen. *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Szerkesztette HOPP Lajos. Mikes Kelemen Összes Művei 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- MOLNÁR 1931 – MOLNÁR József. „Jókai második párizsi útja”. *Debreceni Szemle* 5, 3. sz. (1931): 122–127.
- MOLNÁR 1990 – MOLNÁR András. „Pártküzdelmek költészete: Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából”. *Zalai Gyűjtemény* 31 (1990): 193–228.
- M. SZILÁGYI 2007 – M. SZILÁGYI Kinga. „A szólótó halhatatlan». *Budapesti Negyed* 58, 4. sz., tél (2007): 287–304.
- MURRAY 1845 – MURRAY, John. *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople.* London: A. Spottiswoode, 1845.
- NACSÁDY 1961 – NACSÁDY József. „Jókai műveinek lengyel alakjai”. *Acta Universitas Szegediensis* (1961): 97–114.
- NAGYAJTAI CSEREI 1852 – NAGYAJTAI CSEREI Mihály. *Históriája.* Szerkesztette KAZINCZY Gábor. Pest: Emich Gusztáv, 1852.
- OIȘTEANU 2005 – OIȘTEANU, Andrei. *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában.* Fordította HADHÁZY Zsuzsa. Kolozsvár: Kriterion, 2005.
- O. NAGY 1979 – O. NAGY Gábor. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete.* Budapest: Gondolat, 1979.
- PAIS 1943 – PAIS Károly. „Nyújts feléje védő kart... Adalékok Kölcsey költői nyelvének kérdéseire”. *Magyar Nyelv* 39 (1943): 209–217.
- PAULER 1876 – PAULER Gyula. *Wesselényi F. nádor és társainak összeesküvése.* 2 köt. Budapest: MTA, 1876.
- PETE 2011 – PETE László. *Olaszország magyar katonája: Türr István élete és tevékenysége.* Budapest: Argumentum, 2011.
- PETŐFI 2005 – PETŐFI Sándor. *Összes versei.* Szerkesztette KERÉNYI Ferenc. Osiris Klasszikusok. Budapest: Osiris, 2005.
- PETŐFI 2022 – PETŐFI Sándor. *Összes prózai írása és levelezése.* Szerkesztette SZALISZNYÓ Lilla és ZENTAI Mária. Osiris Klasszikusok. Budapest: Osiris, 2022.
- PIRHALLA 1899 – PIRHALLA Márton. *A szepesi prépostság vázlatos története a kezdetétől a püspökség felállításáig* [Löcse: Reiss József, 1899], 212–213

- PSÖM 1 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1838–1843)*. Szerkesztette KISS József és MARTINKÓ András. Petőfi Sándor Összes Művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- PSÖM 4 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1845. augusztus – 1846)*. Szerkesztette KERÉNYI Ferenc. Petőfi Sándor Összes Művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.
- PSÖM 5 – PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1847)*. Szerkesztette KERÉNYI Ferenc. Petőfi Sándor Összes Művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.
- RÉVAY 1920 – RÉVAY Mór János. *Írók, könyvek, kiadók I*. Budapest: Révai Testvérek, 1920.
- ROUSSEAU 1925 – ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Egy magános sétáló álmodozásai*. Fordította RÁCZ Lajos. Budapest: Franklin Társulat, 1925.
- RÓZSAFALVI 2019 – RÓZSAFALVI Zsuzsanna. „Jókai Mór kéziratok hagyatéka”. *Irodalmi Magazin* 7, 1. sz. (2019): 52–57.
- R. PRIKKEL 1896 – R. PRIKKEL Marián. „Herkópáter”. *Magyar Nyelvőr* 25 (1896): 371–372.
- SCHEIBER 1976 – SCHEIBER Sándor. „A Szerencsés Imre-irodalomhoz”. In *Évkönyv*, szerkesztette SCHEIBER Sándor, 295–305. Budapest: Magyar Izraeliták Országos képviselete, 1976.
- SIMONYI 1898 – SIMONYI Zsigmond. „A nép bölcsessége”. *Magyar Nyelvőr* 27, 1. füz. (1898): 1–6.
- SOÓS 1956 – SOÓS Gyula. „A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei”. *Tanulmányok Budapest múltjából* 11 (1956): 335–343.
- SÖRÖS 1911 – SÖRÖS Pongrácz. *A tihanyi apátság története: Tihany mint fiókapátság*. Budapest: Stephanaeum, 1911.
- S. SÁRDI 2021 – S. SÁRDI Margit szerk. *Pesti úriasszony szakácskönyve 1894*. Máriabesnyő: Attraktor, 2021.
- SZABAD 1985 – SZABAD György. *Miért halt meg Teleki László?*. Budapest: Helikon, 1985.
- SZABÓ 1903 – SZABÓ Károly. „Cyrano de Bergerac”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 27 (1903): 304–322.
- SZABÓ-REZNEK 2021 – SZABÓ-REZNEK Eszter. „»Petőfi és Jókai lelke folyt össze az ő lelkével«: E. Kovács Gyula halála és az 1899-es Petőfi-jubileum”. In *Kelj föl és járj, Petőfi Sándor! 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*, szerkesztette DOBÁS Kata, KALLA Zsuzsa, PARÁDI Andrea és TÓTH Dóra, 225–244. Budapest: PIM, 2021.
- SZAJBÉLY 2008 – SZAJBÉLY Mihály. *Intermediális randevúk a 19. században*. Pannónia Könyvek. Pécs: Pannónia, 2008.
- SZAJBÉLY 2010 – SZAJBÉLY Mihály. *Jókai Mór*. Magyarok Emlékezete. Pozsony: Kalligram, 2010.
- SZÁSZ 1863 – SZÁSZ Károly. *Zrínyi, a költő*. Pest: Emich Gusztáv, 1863.
- SZÉCHENYI 1830 – SZÉCHENYI István. *Hitel*. Pest: Trattner-Károlyi, 1830.
- SZÉCHENYI 1841 – SZÉCHENYI István. *A' kelet népe*. Pest: Trattner-Károlyi, 1841.
- SZÉCHENYI 2002 – SZÉCHENYI István. *Napló*. Szerkesztette OLTVÁNYI Ambrus. Budapest: Osiris, 2002.

- SZÉCHENYI 2008 – SZÉCHENYI Ágnes. „Vészi József, a műhelyteremtő és dinasztiaalapító (1858–1940)”. *Budapesti Negyed* 16, 2. sz., nyár (2008): 243–271.
- SZILÁGYI 2005a – SZILÁGYI Márton. „Az elhibázott Teremtés: *Ahol a pénz nem isten*”. In „*Mester Jókai*”: *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerkesztette HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 137–148. Ráció–Tudomány 4. Budapest: Ráció, 2005.
- SZILÁGYI 2005b – SZILÁGYI Márton. „»sötét halálával az öngyilkolásnak« (Czakó Zsigmond halála)”. *Irodalomtörténet* 86, 1. sz. (2005): 20–41.
- SZILÁGYI 2018 – SZILÁGYI Márton. „Egy megkomponált novelláskötet a háborúról és az oroszokról – s még sok minden másról”. In *A kispróza nagymestere*, szerkesztette HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 171–183. Balatonfüred: Tempevölgy, 2018.
- SZILÁGYI 2019 – SZILÁGYI Márton. „Egy Arany-szöveg és az »utolsóvers-szindróma«”. *Kalligram* 28, 12. sz. (2019): 93–95.
- SZILÁGYI 2021a – SZILÁGYI Márton. „A vers napja: *Nemzeti dal*”. In SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, 162–171. Osiris Irodalomtörténet. Budapest: Osiris, 2021.
- SZILÁGYI 2021b – SZILÁGYI Márton. „Jelmezek és jellemek (Jókai Mór: *Politikai divatok*)”. In SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, 323–351. Osiris Irodalomtörténet. Budapest: Osiris, 2021.
- SZILÁGYI 2021c – SZILÁGYI Márton. „Zsarnokölés mint isten elleni lázadás: *Az apostol*”. In SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, 178–197. Osiris Irodalomtörténet. Budapest: Osiris, 2021.
- SZILÁGYI 2023 – SZILÁGYI Márton. „*Az utolsó magyar*”: *Arany János élete és költészete*. Osiris Irodalomtörténet. Monográfiák. Budapest: Osiris, 2023.
- SZINNYEI 1887 – SZINNYEI József. *Komárom 1848–49-ben [Napló-jegyzetek]*. Budapest: Aigner Lajos, 1887.
- SZŐNYI N. 1727 – SZŐNYI N. István. *Martyrok coronája, mely az Evangéliumi igaz vallásban álhatatosaknak, és a Martyromság szenvedésben diadalmassaknak, Fejekben Liliom színű szép gyémántokkal, s Rosa színű drága Rubintokkal, fénlik: (tudni illik,) Oly idvességes könyvecske: Mellyben Miképpen kellessék a’ Szenteknek a’ Krisztus vallásában megmaradni, az üldözésben magokat viselni, a’ számkivetést, tömlöcöt szenvedni s’ a’ Martyromságban győzedelmeskedni? világossan megmutattya Szőnyi N. István, Krisztus szolgálja s’ az ő üldöztetésének társa. Norinberga, 1727.*
- TÁBORI 1925a – TÁBORI Kornél. *Jókai regénye*. Budapest: Tolnai Világlapja, 1925.
- TÁBORI 1925b – TÁBORI Kornél. „Jókai-intimitások: Egy csomó új adat és kiadatlan kézirat a centenáriumi alkalmából”. *A Pesti Hírlap nagy naptára* 34 (1925): 170–216.
- TALLIÁN 2015 – TALLIÁN Tibor. *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*. Budapest: Balassi, 2015.
- TOLDY 1872 – TOLDY István. *Öt év története 1867–1872*. Pest: Ráth Mór, 1872.

- TOLNAI 1902 – TOLNAI Vilmos. „Herkó Páter”. *Magyar Nyelvőr* 31 (1902): 64–65.
- TOLNAI 1920 – TOLNAI Vilmos. „Villi-tündér, villi-tánc”. *Etnographia* 31 (1920): 110–112.
- TOLNAI 1928 – Tolnai Új Világlexikona, 18 köt. Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadványkiadó, 1926–1933.
- TOMPA 1964 – TOMPA Mihály. *Levelezése*. Szerkesztette BISZTRAY Gyula. 2 köt. Budapest: Akadémiai, 1964.
- TÓTH 1896 – TÓTH Béla. „Herkó páter”. *Magyar Nyelvőr* 25 (1896): 508–509.
- TÖRÖK 2015 – TÖRÖK Zsuzsa. „Öregkor és az életút elbeszélése: Öntükröző eljárások Jókai kései verses önéletrajzában”. In „...író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerkesztette HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 46–59. Tempevölgy Könyvek 19. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015.
- T. SZABÓ 2022a – T. SZABÓ Levente. „A magyar irodalmi-színházi filantrokapitalizmus kezdetei a 19. század közepén”. In *Adomány, díj, jutalom, segély: A mecénatúra színéváltozásai az irodalomtörténetben*, szerkesztette HITES Sándor és KOLLÁR Zsuzsanna, 109–136. Budapest: Reciti, 2022.
- T. SZABÓ 2022b – T. SZABÓ Levente. „International Exhibitions, Literary Capitalism, and the Emergence of Comparative Literature”. *Journal of World Literature* 7, no. 3 (2022): 332–347.
- TURCZI 1996 – TURCZI István. „Tintalovag: Irodalmi dokumentum-játék Jókai Mór és Nagy Bella házasságáról”. *Pannon Tükör* 1, 5. sz., melléklet (1996): 2–10.
- VAHOT 1851 – VAHOT Imre. „Regényes krónika magyar nemzetünk aranykorából: Napimádás és áldozó ünnep”. In *Losonczy Phönix: Történeti és szépirodalmi emlékkönyv*, szerkesztette VAHOT Imre, 1:45–47. 3 köt. Pest: Eisenfels és Emich, 1851.
- VÁLI 1955 – VÁLI Mari. *Emlékeim Jókai Mórról*. Szerkesztette LUKÁCSY Sándor. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.
- VARGYAS 2020 – VARGYAS Júlia. „Az angol művészet kultusza a századelő magyar gyűjtéstörténetében”. In *Az utópia szépsége: Preraffaelita hatások a századforduló magyar művészetében*, szerkesztette BORUS Judit, BÖRÖCZKI Noémi és RUTTKAY Helga, 7–18. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2020.
- VARJAS 1989 – VARJAS Károly. *Petőfi-szobrok hazánkban és határainkon túl: 1850–1988*. Budapest: Antikva, 1989.
- VAS 1855 – VAS Gereben. *A régi jó idők*. 2 köt. Pest: Emich Gusztáv, 1855.
- VAYERNÉ ZIBOLEN 1962 – VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes. „Jókai képzőművészeti munkássága”. In *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, szerkesztette BARÓTI Dezső, 61–85. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadványkiadó, 1962.
- VÉSZI 1904a – VÉSZI József. *Hiénák Jókai sírján*. Budapest: Révai és Salamon könyvnyomdája, 1904.
- VÉSZI 1904b – VÉSZI József. „Hiénák Jókai sírján”. *Budapesti Napló*, 1904. jún. 12., 7–9.

- VISZOTA 1933 – VISZOTA Gyula. „Gr. Széchenyi István elmeállapota és halála”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 43, 1. sz. (1933): 1–29.; 2. sz. (1933): 199–229.
- VITÉZ MÉSZÁROS 1938 – VITÉZ MÉSZÁROS Ede. „Kakastej”. *Magyar Nyelv* 34 (1938): 96–101.
- VMÖM 1 – VÖRÖSMARTY Mihály. *Kisebb költemények I. (1826-ig)*. Szerkesztette HORVÁTH Károly. Vörösmarty Mihály Összes Művei 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- VMÖM 3 – VÖRÖSMARTY Mihály. *Kisebb költemények III. (1840–1855)*. Szerkesztette TÓTH Dezső. Vörösmarty Mihály Összes Művei 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- VMÖM 13 – VÖRÖSMARTY Mihály. *Beszélyek és regék – Ezeregyéjszaka I. füzet*. Szerkesztette SOLT Andor. Vörösmarty Mihály Összes Művei 13. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- WAKTOR 2004 – WAKTOR Andrea. „»Kegyelmes büzérnagy!... Én ábrándozom a bécsi szép napokról«: Thallóczy Lajos és köre Bécsben”. *Budapesti Negyed* 46, 4. sz., tél (2004): 435–456.
- WANDER 1867 – WANDER, Karl Friedrich Wilhelm szerk. *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. 5 köt. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867–1880.

Névmutató

A névmutató nem tartalmazza Jókai Mór és Nagy Bella nevét tekintettel gyakori felbukkanásukra. A szépirodalmi művek szereplőinek neve csak akkor van feltüntetve, ha a név történeti alakot jelöl és a szövegben a történelmi figuráról van szó. Felvettük a bibliai és mitológiai neveket, ellenben az intézmények elnevezésében szereplő nevek nem szerepelnek a listán.

Abancourt Károly 421

Ábrahám 189, 298

Ábrányi Emil 14, 289, 300, 303–304, 308, 341, 414

Ábray Károly 437, 481

Ács Anna 323, 481

Ádám 45, 184, 325, 404

Adonisz 468

Adorján Sándor 216

Ady Endre 217, 222, 317, 482

Ágoston József 263

Aigner Lajos 481

Aiszóposz (Ezópusz) 444, 483

Akhilleusz (Achilles) 466–467

Alcantarai Ferenc 182

Alkaios 428

Almásy Pál 446

Amtman József 187

Anadyoméné *lásd* Aphrodité

Andrássy Gyula 429, 480

Antal Gábor 207

Antal Jánosné 362

Anti Csaba 446, 482

Aphrodité 87, 167, 169, 310, 326, 345, 466–468

Apollón 100, 258–259, 345

Apponyi Albert 218

Arany János 26, 131, 248, 252–253, 290, 300, 302, 304, 357, 395, 422, 463, 482, 484, 494

Aranyos-Rákosi Székely Sándor 238

Arész 467

Argész 167, 169–171, 464–466

Ariadné 350

Aristophanes 253

Artemisz 100, 345

Asmódi 334

Astaroth 143, 334, 428

Atilius Regulus, Marcus 454

Auguszt (főhercegnő) 220

Bagdács Nagy Mariska 364

Bánffy György 18

Barabás Miklós 433

- Bárány Gusztáv 337
 Baross Samu 262
 Baróti Dezső 495
 Baróti Szabó Dávid 462
 Bartha Katalin Ágnes 18, 426, 482
 Bartha Miklós 219
 Bartók György 219
 Bartók Lajos 341, 386–393, 395–396, 471
 Behemoth 94, 334, 428
 Beherik 94, 334, 428
 Bekker István 31
 Beksics Gusztáv 24, 195, 222, 256–257, 477
 Beksics Gusztávné Bogdanovics Krisztina
 256–259, 266, 303, 477
 Béldi Ákos 219–220
 Béliál 94, 333–334, 428
 Bem, József 437–438
 Beniczky Ferenc 427
 Benke Albert 420
 Benke Róza 479–480
 Bényei Péter 406, 482
 Benyovszky Móric 254, 488
 Beöthy Algernon 244
 Beöthy Lajos 448–449
 Béranger, Pierre-Jean 431
 Bérczy Károly 131, 396
 Béres András 296, 482
 Bergerac, Cyrano de 343, 493
 Berlanstein, Lenard R. 18, 482
 Berzeviczy Albert 285, 316
 Berzsenyi Dániel 398, 482
 Bessenyei Ferenc 308
 Biró Lajos 27
 Bisson, Alexandre 197
 Bisztray Gyula 491–492, 495
 Blaha Lujza 204
 Bobula János 216, 304
 Bódy Tivadar 13, 208, 216
 Bogdanovics György (Beksics Gusztávné
 Bogdanovics Krisztina álneve) 256–257
 Bohus (báró) 263
 Bojár Teruska 308
 Bokodi Ervin 488
 Bokor László 488
 Borbély Szilárd 482
 Boross Samu 27
 Borostyáni Nándor 262–263
 Borus Judit 495
 Bozó Csaba 446, 482
 Böröczki Noémi 495
 Braun Sándor 375
 Brázay Kálmán 263
 Brémond, Jeanne 265, 267
 Bródy Sándor 192–193, 205–207, 214, 472–473
 Brontész 466
 Buddha 414
 Bulyovszky Gyula 354, 396, 417, 426
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 18, 426, 482
 Charmant Oszkár 31–32
 Cherner István 366
 Claretie, George 266
 Claretie, Jules 266
 Crane, Lancelot 285
 Crane, Lyonel 285
 Crane, Walter 272, 285–288, 474
 Cythére *lásd* Aphrodité
 Czakó Zsigmond 408–409, 411, 431–434, 494
 Czuczor Gergely 177
 cs. h. (álnév) 230
 Csáky Tivadar 18
 Csányi László 441
 Csaplár Erzsébet 242
 Csapláros István 456, 482
 Csendes József 361
 Csengery Antal 432–433
 Csengery János 219
 Csergő Hugó 14, 31
 Csernátony Lajos 419, 426–427
 Csernus Manó 421
 Csizmadia József 364–365

Csokonai Vitéz Mihály 424, 467, 482
Csontos Klára 479
Csörsz Rumen István 9, 482

D. Zöldhelyi Zsuzsa 486–487
D. Zs. (álnév) 181, 192, 336
Danae 467
Danton, Georges Jacques 431
Daphné 258
Daphnisz 468
Darányi Ignác 366
Dárday Sándor 33, 180, 209–214, 272–274,
298–299, 315–316, 472–475
Dávid 83, 315
Dávidházi Péter 377, 483
Dayka Gábor 482
Deák Ágnes 483
Deák Ferenc 354, 425, 428, 444–446, 483, 490
Debreczeni Attila 482
Debreczeni-Droppán Béla 482
Degré Alajos 131, 396, 444, 483
Delacroix, Eugène 396
Demjanovics Emil 207, 214–215, 274, 355,
472–473
Derham, William 343, 483
Déryné Széppataki Róza 18
Deschamps, Gaston 263, 266
Desvalieres, Maurice 364
Dézsi Sándor 436
Diána *lásd* Artemisz
Dickens, Charles 335
Dicuil 444
Diogenes, Antonius 444
Dionüszosz 385
Dobás Kata 493
Doby Antal 248
Dóczi Lajos 300, 304
Dőczy József 427
Domonkos János 351
Doppler testvérek (Ferenc és Károly) 442
Dory, M. F. 346

Dr. B. J. (álnév) 356
Dr. Hegedüs (álnév) 200
Dunky fivérek 220

E. Csorba Csilla 221, 267, 304, 322, 324, 366,
384, 483
E. Kovács Gyula 388–390, 396, 493
E. V. (álnév) 237
Egressy Gábor 131, 396
Ekhó (Echo) 168–171, 468
Emődy Dániel 432–433
Endrődi Sándor 300, 303, 388
Entz Ferenc 323
Eötvös Károly 332, 474
Erdélyi János 422, 483
Erdélyi Mór 232, 235, 238, 260
Erdődy Sándor 309
Erisz 345, 466
Erkel Ferenc 220
Ernő, II. (uralkodó) 18
Erősz 258
Eurüdiké 127, 385
Éva 45, 184, 325
Ézsau 306
F. Almási Éva 16, 18, 33, 216, 274, 279, 281,
284–285, 312, 314, 316–317, 332–333, 350,
361–362, 370, 373, 389, 483
Fadrusz János 217, 220–221, 476
Farbaky István 263
Felszeghy Dezső 219
Fényes László 27–30, 242, 361, 483
Fenyő Sándor 214, 274, 355, 472–473
Ferenc Ferdinánd (főherceg) 346
Ferenc József (uralkodó) 195, 267, 425, 446
Ferencz József (unitárius püspök) 219
Ferenczi Zoltán 430–431, 483
Ferraris Artúr 244
Feszty Árpád 16–18, 207–211, 213–215, 272,
274, 315–316, 332, 361–362, 371, 388, 392–
393, 472–475, 479

- Feszty Árpádné Jókai Róza (Feszty Róza, Feszty Árpádné, Fesztyné) 14, 16, 18, 29–33, 204, 206, 208, 214, 224, 242–244, 273–274, 281, 315–316, 332, 347, 389, 393, 427, 472, 475, 479, 480, 483
- Feszty Béla 333
- Feszty család 18–19, 33, 35, 206–211, 213–215, 273–274, 315, 354, 472, 474
- Feszty Masa 210–211, 273, 346–347, 479, 483
- Feuguier, Henry 266
- Fleury, Tony Robert 266
- Fogarasi János 177
- Foureir 266
- Földes Györgyi 34, 483
- Földessy Gyula 482
- Frangepán Kristóf 437
- Frankó Julcsa 187
- Fried István 443, 483
- Fuchs Emil 375
- Fülöp Dorottya 9, 11, 23, 253, 314, 411, 420, 484
- Füredi Mór 31
- G. A. (álnév) 229
- g. e. (álnév) 249
- Gaál József 187
- Gábel 45, 188–189
- Gaia (Gaea) 167, 466
- Gajári Ödön 244, 275–276
- Gál Kelemen 218
- Gál Péter 337
- Gángó Gábor 490
- Gárdonyi Gergely 446, 482
- Gászner Béla 475, 477
- Gergely Gergely 485–488
- Ghyczy Kálmán 445
- Ginisty, Paul 263
- Góbi Imre 182
- Góczy Gyula 248
- Goda Géza 316
- Goethe, Johann Wolfgang von 229, 309
- Görgei Artúr 419
- Görgei, Gustav 441
- Graevenstein Béla 263, 266
- Griger György, ifj. 346
- Grossmann, Ludwig 456
- Grósz Mór (Gross Mór) 14, 312
- Grósz Mórné Flamm Éva 312, 336
- Gulyás József 296, 484
- Gurnik Mária 242
- Guyot, Yves 266–267
- Gvadányi József 227–228, 246, 484
- Györffy Gyula 316
- Györffy Miklós 485–486
- György Aladár 342, 484
- György Lajos 246, 484
- Győri Imre 339
- Gyulai Pál 26, 423–424, 484
- H. Törő Györgyi 342, 485
- Hádész 385, 467
- Hadházy Zsuzsa 492
- Hamar Ferenc 249
- Hansági Ágnes 314, 484, 494–495
- Harsányi Zoltán 418, 486–487
- Hartman Pál 187
- Hász-Fehér Katalin 26, 484
- Heckenast Gusztáv 440
- Hegedüs család 19, 33–35, 214, 272–278, 280–285, 288, 298, 333, 354
- Hegedüs Lóránt 205, 211, 214, 266, 272–273, 275–277, 279–280, 282, 287, 299, 333, 472, 479
- Hegedüs Sándor 30, 34, 203, 211, 214–215, 218–220, 225–226, 236, 246, 262, 264, 272–276, 281, 284–286, 288, 299, 314, 317, 332–333, 350, 373, 472–474, 479
- Hegedüs Sándor, ifj. 211, 275–276, 282–283, 299, 479
- Hegedüs Sándorné Jókay Jolán (Hegedüs Sándorné, Hegedüs Jolán) 17, 30, 34, 214–215, 237, 272–273, 276–284, 288, 312, 361, 473–474, 479

- Hegedüs Róza 479
 Hegyesy Vilmos 389
 Hegyi István 446, 482
 Hektor 466
 Heléné (Heléna) 345, 466
 Hentzi, Heinrich 419
 Héphaisztosz *lásd* Vulcanus
 Héra 345, 466–468
 Herczeg Ferenc 195, 308, 316
 Herkó Miklós 248
 Hermann Egyed 278, 484
 Hermann Ottó 223, 345, 484
 Hermann Róbert 421, 484
 Hermann Zoltán 494–495
 Hermész 345, 467
 Hervieu, Paul 266–267
 Hésziodosz 253
 Hevesi József 193
 Heydte, August von 436–437
 Hirkó János 248–249
 Hites Sándor 495
 Hock János 351
 Holitscher Szigfrid 208, 472
 Holtei, Karl 430
 Homérosz 148, 241, 253, 377, 438, 466
 Honti János 444, 484
 Honti József 198
 Hopp Lajos 492
 Horatius Flaccus, Quintus 398, 428
 Horlai Györgyné 487
 Horn Emil 262–263, 270
 Horvát István 342
 Horváth Amadeus 364
 Horváth Károly 496
 Horváth Zoltán 446, 484
 Hunyadi Mátyás 217–221, 476, 491
 Hugo, Victor 148, 438
 Idália *lásd* Aphrodité
 Ihász család 276–278, 281, 283, 317, 361, 473, 475, 480
 Ihász Lajos 34, 216, 275–278, 281–282, 329, 332–333, 361, 370, 375, 380, 473–475, 479–480
 Ihász Lajosné Jókay Etelka 275–277, 279–282, 307, 321, 333, 347, 473, 479–480
 Ipolyi Arnold 342, 430, 484
 Irinyi József 131, 396, 433
 Izsák 298
 Jákób 77, 298, 306, 359
 Jankó Abigél 219, 221
 Jankovics Marcell 371
 Jászai Mari 178, 231–232, 294
 Jehova 76, 304, 344
 Jékely Zoltán 312
 Jézus (Krisztus) 108, 157, 223, 249, 258–259, 306, 328–330, 355, 361, 412, 429–430, 460, 494
 Jób 77, 306, 334
 Jókai Róza *lásd* Feszty Árpádné Jókai Róza
 Jókay Eszter 413, 475, 479
 Jókay Géza 279, 479
 Jókay Jolán *lásd* Hegedüs Sándorné Jókay Jolán
 Jókay József 479
 Jókay Józsefné Pulay Mária 419–420, 479
 Jókay Károly 215, 273, 276, 278–280, 285, 316, 329, 419, 473, 475, 477, 479
 Jókay Klára 479
 Jókay Móricz, ifj. 479–480
 Jókay-Ihász Miklós 276–277, 358, 479–480
 Jósika Sámuel 441
 József Ágost 218–220
 Juvenalis, Decimus Junius 252
 Kabay János 227
 Kalla Zsuzsa 493
 Kállay Ferenc 342
 Kálmán (álnév) 223
 Karagyorgyevecs Péter 356
 Károli Gáspár 178
 Katona József 237

- Kazinczy Gábor 433, 492
 Keglevich István 18
 Kelecsényi László 202–203, 279, 369, 490
 Kemény Zsigmond 252, 309, 377, 432
 Kende Kanut 427
 Kerényi Ferenc 446, 485, 490, 492–493
 Kerényi Frigyes 131, 396
 Kerkapoly Károly 337
 Kertbenyi Károly 440
 Kertész Manó 430
 Khloé (Chloé) 468
 Király István 491
 Kisbán Eszter 246, 491
 Kisfaludy Károly 258, 396
 Kiss Arnold 34, 192
 Kiss Csilla 18, 491
 Kiss Ernő 441
 Kiss József 34, 192, 300, 304, 493
 Koczás Sándor 482
 Kohut Adolf 300
 Kókay György 22, 487–488
 Kollár Zsuzsanna 495
 Koller tanár utódai (fényképész) 234, 239, 267
 Kolumbusz Kristóf 441
 Komlóssy Artur 194
 Konrád Miklós 34, 491
 Korányi Frigyes 197, 358
 Kornitzer Béla 14, 237–238, 289–290, 304
 Kossuth Lajos 252, 419, 443, 476, 491
 Kossuth Ferenc 491
 Kosztya Sándor 446, 482
 Kovács Győző 487
 Kovács László 448
 Kozáry László 13, 216
 Kölcsey Ferenc 492
 Kölcsey Ferenc 377
 Kövendi Dénes 482
 Krecsányi Kálmán 316, 475
 Krén Károly 209
 Krisztyán Tódor (álnév) 361
 Kulcsár Adorján 485, 487
 Kulifay Ede 344
 Kulifay Zsigmond 344
 Kun Árpád 195, 361, 383–385, 478
 Laborfalvi Róza 13, 216, 236, 278, 282, 284, 287, 290, 305, 315, 419–421, 442, 475–476, 479–480
 Lackó Mihály 443, 491
 Lafayette márkí (Gilbert du Motier de La Fayette) 431
 Lajos, II. (uralkodó) 301–302
 Lajos, XIV. (uralkodó) 301
 Lánczy Ilka 18
 Láng József 13–14, 19, 27, 33, 178, 191, 194–195, 199, 201, 203–204, 207, 210–214, 232, 235, 237, 269, 272–275, 284, 289, 294, 299, 300, 307, 312, 316, 330, 339, 355, 371–373, 380, 392–393, 485, 491
 Laufenauer Károly 215
 Lederer, Ignaz 447
 Légrády Testvérek 375–377, 476
 Lenau, Nikolaus 432
 Lendvay Márton, id. 480
 Lengyel József 436–437
 Leó, XIII. (pápa) 305–306
 Lévy József 302
 Leviathán 334
 Ligeti Miklós 316
 Lipcsey Ádám 363–364
 Lippich Elek 285
 Lisznyai Damó Kálmán 131, 342, 396
 Liszt Ferenc 305
 Longosz 468
 Loubet, Émile 267, 473
 Lovász Márton 357
 Lucifer 94, 334, 344
 Ludvig Gyula 218
 Lugosi András 9, 13, 15, 19, 30, 33, 208, 215, 388, 491
 Luk János 14

- Lukács Béla 261–264, 266–269
 Lukácsy Sándor 495
 Lüders, Alekszandr Nyikolajevics von 437–438
- M. Kondor Viktória 428–429, 491
 M. Szilágyi Kinga 320, 323, 492
 Madách Imre 237, 445, 490
 Madarassy Róza 479–480
 Magyar Zoltán 249, 491
 Majláth Gusztáv 219
 Majláth János 309
 Majthényi Flóra 252
 Majthényi István 419
 Makk Ferenc 483
 Makó Lajos 225, 390
 Mályuszné Császár Edit 485
 Margócsy István 9, 302, 491
 Margócsy József 486
 Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet 486
 Marjai Márton 296, 491
 Márki Sándor 221, 491
 Márkus József 370, 475
 Mars, Antony 364
 Martinkó András 493
 Matolcsy Mária 187
 Mátray Ernő 258
 Mátyus István 246
 Mayer György 446
 Medúza 68, 167–168, 288, 467
 Megyeri Dezső 218–219, 221–222, 476
 Melet, Xavier 264, 267, 369, 372, 398, 460
 Melich János 248, 491
 Mendes, Catulle 266
 Menelaosz 466
 Merényi Oszkár 482
 Mezei József 437
 Michael 45, 188–189
 Michelet, Jules 269
 Mikes Kelemen 247, 492
- Miklós Ödön 262, 266
 Mikszáth Kálmán 33, 244, 246–248, 308, 406, 417, 419, 426, 448, 484, 491–492
 Milton, John 229
 Minótaurusz 350
 Moesz Gusztáv 323
 Mohoray Pál 244
 Molnár András 296, 492
 Molnár István 321–322
 Molnár József (principális) 408–409, 438–441
 Molnár József 262, 488, 492
 Molnár Viktor 285
 Móricz Zsigmond 278
 Mounet-Sully, Jean 266–267
 Mózes 241
 Munkácsy Mihály 215
 Murray, John 463, 492
- Nacsády József 456, 486–487, 492
 Nádor Jenő 217
 Naeter Lujza 392
 Nagy Dezső 179, 336
 Nagy Elek (álnév) 34, 362
 Nagy Gizella 179, 181, 192, 336, 358, 477
 Nagy Ilona 179–180, 336, 358
 Nagy Imre 409–411
 Nagy Lajos 179, 193, 196, 336–337
 Nagy Miklós 275, 487
 Nagy Péter 349
 Nagy Sándor 441
 Nagy Tamás 200
 Nagyajtai Cserei Mihály 435, 492
 Napóleon 441
 Narkisszosz 468
 Naugebauer László 386
 Navratil Imre 274
 Nedeczky István 209, 211, 244, 274, 355, 473
 Nemeskéri Kiss József 32, 367
 Németh Antal 444, 483
 Noé 56, 228, 259

–nvi (álnév) 339

Nyáry Pál 408–409, 411–412, 428, 431, 447–452, 454

O. Nagy Gábor 357, 492

Obernnyik Károly 131, 396

Obrenovics Sándor 356–357

Oişteanu, Andrei 34, 492

Oltványi Ambrus 201, 310, 485–488, 493

Orbán Gábor 186, 254

Orlai Petrich Soma 337

Orosz Beáta 482

Orosz László 411, 486

Orpheusz 127, 385

Országh Antal 223

Ortutay Gyula 484

Ovidius Naso, Publius 385, 468

Paganini, Niccolò 383

Pais Károly 377, 492

Pajor István 248

Pákh Albert 433

Pakots György 14, 195, 243–244, 431

Pálffy Albert 131, 396, 433

Pallavicini Roger 427

Pallasz Athéné 345, 460, 466–467

Pálmay Ilka 18

Pálóczy Horváth Ádám 201

Pán 170, 468–469

Pap Lajos 427

Pápai Páriz Ferenc 462

Parádi Andrea 493

Paris, Gaston 266

Párisz 167, 345, 466

Pauler Gyula 248, 492

Pekár Gyula 428

Péleusz 345

Peneusz 258

Perényi Zsigmond 421

Perszeusz 167–168, 170, 467

Pete László 194, 492

Péter Zoltán 485

Pétery Károly 428

Péterffy László 485

Peti József 479–480

Peti Józsefné Váli Mari *lásd* Váli Mari

Peti Melinda 480

Petőfi Sándor 25, 131, 134, 187–188, 204, 208, 222, 228, 235, 253, 301–302, 304, 326–327, 337, 354, 377, 382, 385–397, 408–411, 417–419, 423, 431, 433–438, 492–494

Petrovits Ferenc 439

Pfeiffer Ferdinánd 429–430

Philomela 467

Pilátus 429

Pintér Imre 222

Pirhalla Márton 248, 492

Pius, Krisztián Pál 408–409, 411, 458–459

Podmaniczky Frigyes 244, 446

Pók János 242, 332

Polgár Géza 16, 225, 289

Polüdektész (Polydektes) 467

Porcius Cato, Marcus 151, 403, 444

Pósa bácsi (álnév) 347

Pozzi, Samuel Jean de 266

Prielle Kornélia 18

Pulay Mária *lásd* Jókay Józsefné Pulay Mária

Pulszky Ferenc 426–427

Pulszky Ferencné Geszner Róza Terézia 427

Püthagorasz 184

Pütheasz 444

R. Prikkel Marián 248, 493

Ráchel 76, 302

Rácz Lajos 493

Radnótfáy Sámuel 18

Radó György 485, 487–488

Radó Kálmán 276

Rafael 45, 188–189

- Rákóczi Ferenc 305
 Rákosi Szidi 13, 230–231, 289–290, 294
 Rakovszky István 35
 Ranschburg Pál 215
 Rejtő István 492
 Relle Iván 371, 475
 Reményi Ede 377
 Révai Testvérek 31, 261, 269, 477
 Révay Mór János (Révai Mór) 16, 22, 31, 186, 201, 204, 208–209, 256, 260, 262, 266, 319, 376–377, 493
 Rigó László 485
 Robespierre, Maximilien de 431
 Roboz István 251, 321, 348
 Rosenfeld Móric 192
 Rousseau, Jean-Jacques 223, 493
 Rózsafalvi Zsuzsanna 338, 493
 Rozsnyay Kálmán 286–287
 Rudolf (trónörökös) 408–409, 412, 456–458, 490
 Ruttkay Helga 495
- S. Sárdi Margit 246, 493
 Sáfrán Györgyi 482
 Saint-Saëns, Camille 265, 269, 473
 Salamon 295
 Sallay János 187
 Salmanassár 441
 Salusinszky Imre 483, 490
 Sándor István 485
 Saul 315
 Scheiber Sándor 188, 493
 Schodelné Klein Rozália 451, 494
 Scholz Frigyes 248
 Sebestyén József 13, 208, 212, 216, 245, 274, 332, 474–475
 Sebők Sámuel 344
 Sebők Zsigmond 181, 417
 Semiazaz 334, 428
 Semiramis 321, 324
 Sforza Bona 23
- Siklósi (festő) 186
 Simonyi Zsigmond 357, 493
 Solt Andor 485, 496
 Soós Gyula 377, 493
 Sörös Pongrácz 459, 493
 Störtebeker, Klaus 436
 Stricker Mór 197
 Stróbl Alajos 269
 Sváb Károly 244
- Szabad György 446, 493
 Szabolcska Mihály 219
 Szabó Károly 343, 493
 Szabó-Reznek Eszter 389, 493
 Szacsvey Imre 421
 Szádeczky Lajos 223
 Szajbély Mihály 21, 252, 493
 Szakács Béla 485, 488
 Szakáll László 242
 Szalay Imre 285
 Szalay Sándor 187
 Szalisznyó Lilla 492
 Számiel 45, 189
 Szamosi János 218
 Szántó Samu 240
 Száriel 189
 Szász Károly 252, 309, 493,
 Széchenyi Ágnes 27, 494
 Széchenyi István 408–409, 411–412, 431, 441–444, 493, 496
 Széchenyi Pál 297
 Széchy Mária 304
 Szécsi Ferenc 292–294, 473
 Szegő Elemér 264, 266
 Szegő Kálmán 226
 Székely Béla 263, 265, 267
 Szekeres László 351, 484–488
 Széll Farkas 194
 Széll Kálmán 218–220, 308
 Szendrey (Szendrőy) Júlia 131, 395–396
 Szenté Lajos 332

Szentkuty Károly 344
 Szent Dénes 436
 Szent Lőrinc 49, 199–200
 Szent Mihály 217
 Szent Pál 333, 373
 Szent Péter 306
 Szilágyi Dezső 285
 Szilágyi István 249
 Szilágyi Márton 9, 21, 25–26, 302, 360–361, 406, 412, 417, 433, 443, 494
 Szilágyi Sándor 421–422
 Szinnyei József 418, 494
 Szöllősy Attila 220
 Szőnyi Nagy István 248–249, 494
 Smolka, Franciszek 408–409, 411, 431, 455–456
 Stefánia hercegasszony 458
 – s. – (álnév) 448

 Sztropépsz 466
 Szulamith 70, 135, 291, 295, 397–398
 Szürinx 468
 Szvacina Géza 207, 220, 389

 T. Erdélyi Ilona 483
 T. Hajós Éva 487–488
 T. Szabó Levente 18, 261, 308, 495
 Tábori Kornél 13, 31, 196, 290, 321, 340, 347, 351, 427, 461, 465, 490, 494
 Tahy Gyula 209
 Tallián Tibor 451, 494
 Táncsics Mihály 417
 Tar Ibolya 483
 Tarpeia 424–425
 Tarpeius 424
 Tauszk Ferenc 227
 Téglás Tivadar 485, 487–488
 Teleki László 408–409, 411–412, 425, 431, 444–447, 450, 482, 484, 493
 Telepi Györgyné (álnév) 421
 Tersztyánszky Jolán 479

 Thaisz Elek 446
 Thallóczy Lajos 312, 496
 Thészeusz 350
 Tethisz 345
 Thetisz (Thetis) 167, 467
 Theuriet, André 266
 Tissot, Victor 302
 Tisza Kálmán 244, 329, 425, 445–446
 Toldy István 449, 494
 Tolnai Vilmos 248, 310, 495
 Tompa Kálmán 219
 Tompa Mihály 131, 249, 302, 304, 309, 395, 422, 495
 Tormay Béla 366
 Tóth Béla 248, 495
 Tóth Dezső 496
 Tóth Dóra 493
 Tóth Ferenc 186–187, 254
 Tóth Lőrinc 253
 Tóvölgyi Margit 220–221
 Török Zsuzsa 406–407, 411–412, 418–419, 455, 495
 Triton 467
 Turczi István 380, 495
 Türr István 194, 229, 260, 492
 Tyrtaeus 434
 Tytirus (álnév) 344

 Uhland, Ludwig 432
 Új Imre Attila 482
 Újházy Sándor 488
 Uriel 45, 188–189

 Vachott Sándor 422
 Váczy János 223
 Vadnay Károly 329
 Vágó Andor 251
 Vágó Pál 261
 Vahot Imre 252, 342, 495
 Vajda János 131, 222, 396
 Váli Ferenc 479

- Váli Mari 14, 17, 19, 34, 178, 205, 214–215, 237,
259, 268, 273–286, 290, 299, 307, 317, 331,
333, 355, 358–359, 362–363, 372, 418, 473–
475, 479–480, 495
- Vály Ferenc 319
- Vargyas Júlia 288, 495
- Varjas Károly 377, 495
- Vas Gereben 248, 495
- Vasvári Pál 131, 396
- Vayerné Zibolen Ágnes 187, 254, 495
- Vécsey Géza 252
- Végh Ferenc 485, 487–488
- Vergilius Maro, Publius 444
- Vernet, Horace 270
- Vészi József 22–23, 27–29, 185–190, 197, 201–
202, 232, 239–240, 242–243, 299–300, 302,
311, 314, 316, 352, 355–356, 359, 366, 368,
373–376, 399, 405, 412, 429–430, 476, 495
- Vetsera, Maria von 456
- Vidats János 408–409, 411, 431, 450, 452–455
- Viszota Gyula 442, 496
- Vitéz Mészáros Ede 253, 496
- Voinovits Géza 482
- Voss, Richard 225, 371, 475
- Vörösmarty Mihály 182, 238, 241, 302, 309,
341, 430, 436, 452, 496
- Vrchovsky, Alexander 408–409, 438–441
- Vulcanus (Vulcán) 167, 170–171, 464, 466–467
- Waizenkorn Oszkár 343
- Waktor Andrea 312, 496
- Wander, Karl Friedrich Wilhelm 353, 496
- Weilen, Rudolf Josef 458
- Weinmann Fülöp 208–209, 273, 472
- Wekerle Sándor 307–308
- Wesselényi Ferenc 492
- Wesselényi Istvánné 220
- Widerhofer, Hermann von 457
- Wilkinson, Gardner 310
- Wlassics Gyula 220, 332, 476
- Wojtilla Gyula 483
- Worafka, Joseph 446
- Woronieczky Miczisláv 421
- Wyse-Bonaparte Adél 195
- YJ (álnév) 248
- Zabolay István 187
- Zentai Mária 492
- Zeusz (Zeüs) 167, 345, 377, 466–468
- Zeyk Domokos 408–410, 436–438
- Zichy Nándor 422–423
- Zilahi Gyula 305
- Zola, Emil 263, 267, 269, 329
- Zrínyi Miklós 309
- Zsigmond (uralkodó) 23

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Fülöp Rékának, Pintér Márta Zsuzsannának, Tátrai Zsuzsannának, Völgyesi Orsolyának és Zabán Mártának, akik egyes kérdéseimre válaszolva segítették munkámat.

Köszönöm Látó Imrénének a kéziratárban nyújtott segítségét.

Külön köszönet illeti T. Szabó Leventét, aki évekkel ezelőtt elindított a Jókai-kutató útján, és aki számos értékes meglátása révén járult hozzá a kötet fejlesztéséhez, észrevételeim árnyalásához.

Szintén köszönöm a kötet szerkesztőjének, Vaderna Gábornak pontos és hasznos megjegyzéseit, észrevételeit.

Külön szeretném kifejezni köszönetemet Szilágyi Mártonnak, témavezetőmnek, egyben jelen kötet lektorának, aki mindvégig figyelemmel kísérte munkámat, szakmai javasolataival, észrevételeivel segítette a kézirat létrejöttét, és akitől úgy kutatóként, mint emberként rengeteget tanultam.

Köszönettel tartozom a férjemnek, aki amellet, hogy társam és támaszom volt az elmúlt években, értékes észrevételekkel járult hozzá a munkámhoz.

Végül pedig köszönöm azoknak, akiknek szerető támogatása nélkül ez a kötet nem készült volna el: a szüleimnek és Tóbinak.